

**Πανεπιστήμιο
Κύπρου**

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ, 1878-1949:
ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ, ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ
ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ ΣΤΟ ΑΠΟΙΚΙΑΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΤΘΟΠΟΥΛΟΥ

2016

**Πανεπιστήμιο
Κύπρου**

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ, 1878-1949:
ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ, ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ
ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ ΣΤΟ ΑΠΟΙΚΙΑΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ**

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΤΘΟΠΟΥΛΟΥ

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση διδακτορικού τίτλου
σπουδών στο Πανεπιστήμιο Κύπρου**

Μάρτιος 2016

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Υποψήφιος Διδάκτορας: Ματθοπούλου Ευαγγελία

Τίτλος Διατριβής: Η εβραϊκή παρουσία στην Κύπρο, 1878-1949: Ιδεολογικοί και κοινωνικο-πολιτικοί μετασχηματισμοί, επιχειρηματικότητα και καινοτομία στο αποικιακό πλαίσιο

*Η παρούσα Διδακτορική Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για απόκτηση Διδακτορικού Διπλώματος στο **Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας** και εγκρίθηκε στις 9 Μαρτίου 2016 από τα μέλη της **Εξεταστικής Επιτροπής**.*

Εξεταστική Επιτροπή:

Ερευνητικός Σύμβουλος: _____

Γιώργος Καζαμίας, Αναπληρωτής Καθηγητής

Μέλος Επιτροπής (Πρόεδρος): _____

Πέτρος Παπαπολυβίου, Αναπληρωτής Καθηγητής

Μέλος Επιτροπής: _____

Σωφρόνης Κληρίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής

Μέλος Επιτροπής: _____

Νατάσσα Κωνσταντινίδου, Λέκτορας

Μέλος Επιτροπής: _____

Αλέξανδρος Κιτροέφ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ ΥΠΟΨΗΦΙΟΥ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ

Η παρούσα διατριβή υποβάλλεται προς συμπλήρωση των απαιτήσεων για απονομή Διδακτορικού Τίτλου του Πανεπιστημίου Κύπρου. Είναι προϊόν πρωτότυπης εργασίας αποκλειστικά δικής μου, εκτός των περιπτώσεων που ρητώς αναφέρονται μέσω βιβλιογραφικών αναφορών, σημειώσεων ή και άλλων δηλώσεων.

.....

.....

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διατριβή εξετάζει την ιστορία της εβραϊκής παρουσίας στη βρετανική Κύπρο μεταξύ 1878 και 1949 – από την έναρξη της αγγλοκρατίας μέχρι και το κλείσιμο των στρατοπέδων κράτησης των Εβραίων «παράνομων» μεταναστών- προσεγγίζοντάς την ως ένα κατεξοχήν μεταναστευτικό φαινόμενο με παρεμφερείς ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές προεκτάσεις. Η εβραϊκή παρουσία στην Κύπρο διέπεται από το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των συνεχών εισροών και εκροών μεταναστών και προσφύγων. Σταθμοί στην ιστορία της υπήρξαν οι αγροτικοί εποικισμοί των τελών της δεκαετίας του 19^{ου} και αρχές 20ού αιώνα (στους Ορείτες και τα Κούκλια της Πάφου μεταξύ 1883 και 1887 από φιλανθρωπικές οργανώσεις, καθώς και στο Μαργό της επαρχίας Λευκωσίας μεταξύ 1898 και 1935 από την Jewish Colonization Association), η άφιξη Εβραίων από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη και Παλαιστίνη κατά τη δεκαετία του 1930, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν κυρίως ως ιδιώτες επιχειρηματίες, τα προσφυγικά ρεύματα κατά τους δύο παγκοσμίους πολέμους, καθώς και το τελευταίο και μαζικότερο κεφάλαιο των εβραϊκών ροών στην Κύπρο, τα στρατόπεδα κράτησης δεκάδων χιλιάδων Εβραίων διασωθέντων από το Ολοκαύτωμα στην Αμμόχωστο και τη Δεκέλεια μεταξύ 1946 και 1949.

Σε ένα σφαιρικό πλαίσιο κατανόησης της πολυμορφίας του εβραϊκού στοιχείου, μέσα και από την αξιοποίηση ποικίλων αρχειακών πηγών και του Τύπου, η διατριβή συζητά τους παράγοντες διαμόρφωσης της εβραϊκής παρουσίας κατά τις προαναφερθείσες περιόδους, εξετάζει τα πολυεπίπεδα αίτια των εισροών και εκροών, και αποτυπώνει τον αντίκτυπο της παρουσίας αυτής στο οικονομικό σύστημα του νησιού. Επιπλέον, ιχνηλατεί και αναδεικνύει το ρόλο της Κύπρου στην ιστορία της καθόδου των εβραϊκών ρευμάτων προς τη γειτονική Παλαιστίνη, ιδιαίτερα σε συνάρτηση με το εβραϊκό ζήτημα.

Η έλευση και εγκατάσταση των Εβραίων εντάσσεται στα πλαίσια τριών ιστοριογραφικών συζητήσεων: πρώτον, της ιστορίας της καθόδου των εβραϊκών μεταναστευτικών ροών στην Ανατολική Μεσόγειο στο δρόμο προς την Παλαιστίνη· δεύτερον της θέσης των Εβραίων (και της οικονομικής δραστηριότητάς τους) στη βρετανική αυτοκρατορία· και τρίτον των σχέσεων Εβραίων-Ελληνορθόδοξων Χριστιανών. Σε αυτό το πλέγμα, καταγράφονται οι εξελικτικές εκφάνσεις της πρόσληψης της Κύπρου στο εβραϊκό ζήτημα κατά τη διαδικασία «κατασκευής» του έθνους-κράτους του Ισραήλ μέσα από το φακό του Σιωνισμού από το 1895 μέχρι το 1948. Επιπλέον, ερμηνεύεται ο ρόλος της βρετανικής στάσης, όπως επίσης ο φιλοσημιτισμός και

αντισημιτισμός των Ελλήνων της Κύπρου, ως εσωτερικοί παράγοντες καθορισμού της τυπολογίας του εβραϊκού στοιχείου, καταγράφοντας τη διαχρονική τους εξέλιξη μέσα από τους πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Τέλος, εξετάζεται η κοινωνικο-οικονομική ενσωμάτωση του εβραϊκού στοιχείου, κυρίως μέσα από την καταγραφή της καινοτόμου οικονομικής και επιχειρηματικής του δραστηριότητας σε τομείς της αποικιακής οικονομίας, όπως τη γεωργία, τη βιομηχανία και τις επιχειρήσεις. Η διατριβή ολοκληρώνεται με το σημαντικό και ιδιαίτερο κεφάλαιο της μαζικής εβραϊκής παρουσίας στα στρατόπεδα του Καραόλου και της Ξυλοτύμπου στα τέλη της δεκαετίας του 1940, όπου επιχειρείται μια σφαιρική ανάλυση της λειτουργίας των στρατοπέδων και της διαβίωσης των κρατουμένων, καθώς και των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών τους προεκτάσεων.

ABSTRACT

The thesis entitled 'The Jewish presence in British Cyprus, 1878-1949: ideological, and socio-political transformations, entrepreneurship and innovation in colonial setting' examines the history of Jews in Cyprus between 1878 and 1949 - from the beginning of British rule until the closure of the detention camps of Jews "illegal" immigrants. Since the main characteristic of Jewish history on the island was the constant inflow and outflow of migrants and refugees, the thesis deals with Jewish presence as an eminently migratory phenomenon accompanied by ideological, political and socio-economic implications. The narrative is unfolded around several important landmarks: the Jewish rural settlements of the late 19th and early 20th century (the two first at Orides and Kouklia in Paphos between 1883 and 1887 by charities and the third at Margo in Nicosia and other localities between 1898 and 1935 by the Jewish Colonization Association); the refugee flows during the two world wars; the inflow of Jewish private entrepreneurs from Palestine, Central and Eastern Europe in the 1930s; and lastly the period during which the Jewish presence peaked in numbers, that of the detention camps for thousands of Jews rescued from the Holocaust, which operated between 1946 and 1949 in Famagusta and Dhekelia.

Towards a holistic approach, the thesis discusses the factors that shaped the Jewish presence in the aforementioned periods, examining the multilevel causes of inflows and outflows and reflecting its impact on the economic system of the island. Moreover, it traces and illustrates the role of Cyprus in the history of Jewish immigration to Palestine, particularly in connection with the Jewish question.

The immigration and settlement of the Jews in Cyprus is elaborated on three historiographical debates: firstly, the Jewish immigration to the Eastern Mediterranean on the way to Palestine (aliyah); secondly, the socio-economic role of Jews (and their business activity) in the British Empire; and thirdly the relations between Orthodox Christians and Jews. The thesis records the importance of Cyprus in the settlement of Jewish question during the process of nation-building from 1895 to 1948 and particularly through the lens of Zionism. In this context, the Zionist ideological transformations regarding the perception of Cyprus as a step to the acquisition of a national home in Palestine are encapsulated.

In another aspect, the thesis touches upon the internal factors of British policy, philosemitism and antisemitism of the Greeks of Cyprus. As the determinants of the typology of Jewish migratory presence, the thesis interprets the British and Greek-Cypriot stance over time taking into consideration the political, economic and social developments. Finally, the socio-economic integration of the Jewish element lies at the heart of the historiographical discussion, particularly through the recording of Jewish innovative economic and business activity in sectors of the colonial economy, such as agriculture, business and industry.

The last chapter of the thesis highlights the several aspects of mass Jewish presence in the camps of Karaolos and Xylotymbou in the late 1940s. A comprehensive analysis of the camp structure and the Jewish detainees' daily life is provided, while the political, social and economic implications of the camps operation on several aspects of colonial life are documented.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής θα ήταν ανέφικτη χωρίς τη συνδρομή σημαντικών ατόμων, με τους οποίους είχα την τιμή και τη χαρά να συνεργαστώ. Πρώτιστα, θα ήθελα να ευχαριστήσω το Πανεπιστήμιο Κύπρου και ιδιαίτερα τον Πρύτανη κ. Κωνσταντίνο Χριστοφίδη για την παραχώρηση υποτροφίας προς διεκπεραίωση της διατριβής μου. Η χρηματοδότηση αυτή υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την απρόσκοπτη αφοσίωσή μου στην έρευνα στην Κύπρο και στο εξωτερικό και την ολοκλήρωση του συγγραφικού σταδίου σε εύλογο χρονικό διάστημα.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ θα ήθελα να εκφράσω προς τον επιβλέποντα ακαδημαϊκό μου σύμβουλο, κ. Γιώργο Καζαμία, η στήριξη του οποίου ήταν συνεχής καθόλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Τον ευχαριστώ θερμά για την αγαστή επικοινωνία, την ανεκτίμητη επιστημονική καθοδήγησή του σε κάθε κεφάλαιο της διατριβής και τον προσωπικό χρόνο που διέθεσε για το σχολιασμό των κειμένων.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω την Πρεσβεία του Ισραήλ στην Κύπρο και ιδιαίτερος τον τέως πρέσβη κ. Michael Harari και τη Μαρία Χατζηγεωργίου για την στενή συνεργασία μας και την στήριξή τους στην έρευνά μου.

Δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω και όλους όσους μοιράστηκαν μαζί μου αναμνήσεις από τους δικούς τους ανθρώπους στην Κύπρο. Ρόντικα, Άμι, Αβίβα, Λάνα σας ευχαριστώ από καρδιάς!

Στην πορεία των σπουδών μου είχα την τιμή να ανταλλάξω απόψεις με καθηγητές από την Κύπρο, την Ελλάδα και το Ισραήλ, οι οποίοι με το δικό τους μοναδικό τρόπο με βοήθησαν σημαντικά στο επίπονο και μοναχικό στάδιο της έρευνας και συγγραφής. Ευχαριστώ θερμά για τα χρήσιμα σχόλιά τους τον Πέτρο Παπαπολυβίου, Αναπληρωτή Καθηγητή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, τη Νατάσα Κωνσταντινίδου, Λέκτορα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, τον Σωφρόνη Κληρίδη, Αναπληρωτή Καθηγητή στο Τμήμα Οικονομικών του Πανεπιστημίου Κύπρου και τον Αλέξανδρο Κιτροέφ, Αναπληρωτή Καθηγητή Ιστορίας στο Haverford College. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Γιώργο Γεωργή, Αναπληρωτή Καθηγητή, και τον Chris Schabel, Καθηγητή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου για τη βοήθεια που μου παρείχαν σε διάφορα στάδια της διατριβής. Ευχαριστώ ιδιαίτερα για την ανεκτίμητη

βοήθειά τους τον καλό φίλο της Κύπρου Yossi Ben-Artzi, Καθηγητή Γεωγραφίας στο Πανεπιστήμιο της Χάιφα, τον Γιώργο Αντωνίου, Επίκουρο Καθηγητή Εβραϊκών Σπουδών στο ΑΠΘ, τον Νικόλα Μανιτάκη, Επίκουρο Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, με τον οποίο πρωτοδιδάχθηκα την κοινωνική και οικονομική ιστορία και την ιστορία της μετανάστευσης, και τον Αλέξανδρο Αποστολίδη, Επίκουρο Καθηγητή Οικονομικής Ιστορίας στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Λευκωσίας.

Πολλές ευχαριστίες εκφράζω επίσης σε συναδέλφους και φίλους, οι οποίοι με το δικό τους τρόπο υπήρξαν αρωγοί σε διάφορα στάδια της έρευνας και συγγραφής μου. Ευχαριστώ θερμά τον Παναγιώτη Παντελή, τη Νίκη Τσαερά, τον Μιχάλη Γεωργίου, τον Λάμπρο και την Έμιλυ Καούλλα, τη Μαρία Παναγιώτου, τον Κωνσταντίνο Κουράτο και τον Κυριάκο Ιακωβίδη.

Τέλος, το μεγαλύτερο ευχαριστώ το χρωστώ στους γονείς μου για την καθημερινή τους στήριξη, αγάπη και ενθάρρυνση όλα αυτά τα χρόνια των σπουδών μου, ιδιαίτερα σε εκείνες τις δύσκολες στιγμές κατά τις οποίες η εκπόνηση του διδακτορικού φαινόταν σχεδόν ακατόρθωτη.

*Στον αδελφό μου Πέτρο,
ο οποίος λάτρευε τα βιβλία και την Ιστορία*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AIU	<i>Alliance Israélite Universelle</i>
AJDC/ JOINT	<i>Αμερικανοεβραϊκή Ενιαία Επιτροπή Διανομής (American Jewish Joint Distribution Committee)</i>
CFC	<i>Κυπριακή Γεωργική Εταιρεία (Cyprus Farming Company Ltd)</i>
CPP	<i>Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρείων Φυτειών (Cyprus-Palestine Plantations Company Ltd)</i>
CPPC	<i>Cyprus Phassouri Plantations Company Ltd</i>
JCA	<i>Εβραϊκή Εποικιστική Εταιρεία (Jewish Colonization Association)</i>
ΚΑΚ	<i>Κρατικό Αρχείο Κύπρου</i>
ΚΣΑ	<i>Κεντρικά Σιωνιστικά Αρχεία</i>
TNA	<i>The National Archives of the United Kingdom</i>

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος διαγραμμάτων	xvi
Κατάλογος πινάκων	xvii
Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή.....	1
Ιστορικό πλαίσιο – αντικείμενο και στόχοι διατριβής.....	1
Ιστοριογραφία και καινοτομία διατριβής	8
Μεθοδολογία.....	17
Μεθοδολογικά προβλήματα.....	21
Ιστορική αναδρομή και εισαγωγή στην εβραϊκή παρουσία των απαρχών της βρετανικής περιόδου. Κοινωνικά χαρακτηριστικά - δημογραφική εξέλιξη.....	24
Κεφάλαιο 2 : Η Κύπρος στο επίκεντρο του εβραϊκού ζητήματος: από την προ-σιωνιστική στη σιωνιστική περίοδο, 1883-1939	40
Εποικιστικές εγκαταστάσεις στην Κύπρο κατά την προ-σιωνιστική περίοδο, 1883-1895 ..	41
Η Κύπρος στο Σιωνιστικό Κίνημα, 1896-1920	46
Η Κύπρος στους σχεδιασμούς του Theodor Herzl, οι διπλωματικές επαφές με την Υψηλή Πύλη και τη Μεγάλη Βρετανία.....	46
Η Κύπρος στο σχέδιο για τη «Μείζονα Παλαιστίνη» του Davis Trietsch	52
Εβραϊκές εποικιστικές προσπάθειες στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.....	66
Οι εποικισμοί της Εβραϊκής Εποικιστικής Εταιρείας (JCA).....	66
Η Κύπρος στα σχέδια του Εβραϊκού Πρακτορείου, 1933-1936: η διττής σημασίας δραστηριότητα Σιωνιστών επιχειρηματιών στο νησί	70
Τα κίνητρα της Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας για εποικισμό της Κύπρου	83
Κεφάλαιο 3 : Εβραϊκά μεταναστευτικά ρεύματα στην Κύπρο: από τα ρωσικά πογκρόμ του 19^{ου} αιώνα στους χιτλερικούς διωγμούς και στις παραμονές της ανακήρυξης του κράτους του Ισραήλ.....	87
Εβραϊκά μεταναστευτικά ρεύματα στα τέλη του 19 ^{ου} αιώνα	87
Οι Εβραίοι μετανάστες από τη Ρωσία	87
Οι Εβραίοι μετανάστες από τη Ρουμανία	92
Οι εβραϊκές αγροτικές εγκαταστάσεις στους εποικισμούς της JCA	95
Πληθυσμιακά δεδομένα και σύσταση των εγκαταστάσεων	95
Κοινοτικές δομές: συναγωγή, κοιμητήριο και σχολείο	102

Η αποχώρηση της JCA από τις εγκαταστάσεις της στην Κύπρο.....	106
Η εβραϊκή παρουσία στη δεκαετία του 1930: το μεταναστευτικό ρεύμα των ιδιωτών επαγγελματιών και των προσφύγων	108
Οι μετανάστες του Μαργό και των Κουκλιών και η ενσωμάτωσή τους στην κυπριακή κοινωνία.....	108
Εβραίοι μετανάστες από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.....	109
Εβραίοι από την Παλαιστίνη	119
Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και η εκκένωση το 1941.....	121
Οι Εβραίοι πρόσφυγες από τα Βαλκάνια στον Πεδουλά.....	125
Η μεταπολεμική παρουσία των Εβραίων.....	127
Κεφάλαιο 4: Εγκατάσταση μεταναστών σε αποικιακό πλαίσιο. Η διαχείριση των εβραϊκών μεταναστευτικών ροών στην Κύπρο από τους Βρετανούς.....	131
Βρετανική πολιτική και μεταναστευτικά ρεύματα στα τέλη του 19 ^{ου} και αρχές 20 ^{ου} αιώνα	131
Εποικισμοί και βρετανική πολιτική.....	137
Η βρετανική στάση στα σχέδια μαζικού εποικισμού	142
Η πολιτική του Κυβερνήτη Richmond Palmer στο μεταναστευτικό κύμα της δεκαετίας του 1930.....	146
Ο νόμος περί «Μετανάστευσης» του 1936.....	149
Ο νόμος περί «Ρύθμισης της απόκτησης ακίνητης περιουσίας από αλλοδαπούς»	152
Η στάση της αποικιακής κυβέρνησης παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.....	156
Τα σχέδια μαζικής εγκατάστασης Εβραίων, η πολιτική του Υπουργείου Αποικιών και του Κυβερνήτη Palmer.....	159
Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος.....	165
Κεφάλαιο 5: Οι Έλληνες της Κύπρου και οι Εβραίοι, 1878-1945.....	172
Οι πρώτες μεταναστευτικές εγκαταστάσεις και η διαμόρφωση της εικόνας του «Εβραίου» στα τέλη του 19ου αιώνα.	174
Μεσαιωνικά κατάλοιπα: Ο θρησκευτικός και οικονομικός ανταγωνισμός.....	174
Ο αλυτρωτισμός.....	180
Ο αντίκτυπος της προπαγάνδας του Trietsch και των σχεδίων εποικισμού. Οι συζητήσεις στο Νομοθετικό Συμβούλιο και τα συλλαλητήρια 1899-1906. Ένας «λαϊκός αντισημιτισμός»;.....	187

Η συζήτηση στο Νομοθετικό Συμβούλιο, Μάιος 1900.....	190
Τα συλλαλητήρια Αυγούστου-Σεπτεμβρίου 1904.....	192
Τα συλλαλητήρια και η πρόταση Θεοδότου το 1906.....	200
Η στάση των Ελλήνων της Κύπρου μεταξύ των δυο πολέμων.....	201
Διακήρυξη Balfour και Ενωτικό.....	202
Οι Εβραίοι και η κομμουνιστική απειλή.....	203
Εβραίοι κεφαλαιούχοι και διχογνωμία στην κοινή γνώμη, 1933-1935.....	204
Οι θιασώτες της δραστηριοποίησης των Εβραίων κεφαλαιούχων, «των δαιμόνιων καλλιεργητών Άτλαντων».....	208
Η αντι-εβραϊκή στάση.....	212
Η «αντι-εβραϊκή» εκστρατεία του Τύπου και τα υπομνήματα των πολιτών υπό το οικονομικό πρίσμα, 1938-1939.....	218
Κεφάλαιο 6: Η οικονομική δραστηριότητα στους εβραϊκούς εποικισμούς της JCA (1899- 1928).....	230
Δομή και οργάνωση των αγροκτημάτων.....	234
Η γεωγραφική θέση των αγροκτημάτων και η σημασία της.....	235
Σύστημα ιδιοκτησίας.....	240
Η χρηματοδότηση.....	242
Το ανθρώπινο κεφάλαιο.....	244
Η δραστηριότητα και παραγωγή στη γεωργία και κτηνοτροφία.....	245
Σιτοπαραγωγή και εναλλακτικές καλλιέργειες.....	245
Δενδροκαλλιέργεια.....	249
Κτηνοτροφία.....	250
Δαπάνες και έσοδα.....	252
Ο εκσυγχρονισμός στις μεθόδους καλλιέργειας και παραγωγής.....	257
Η αποδοτικότητα σε σύγκριση με την Κυβερνητική Φάρμα στην Αθαλάσσα και το σύνολο της κυπριακής παραγωγής.....	261
Η αποχώρηση της JCA από την Κύπρο, 1928-1935.....	265
Κεφάλαιο 7: Οι εβραϊκές επιχειρήσεις στην κυπριακή οικονομία στις δεκαετίες 1930 και 1940.....	271
Οι εβραϊκές επιχειρήσεις στην παραγωγή και εξαγωγή εσπεριδοειδών.....	271
Οι εβραϊκοί πορτοκαλεώνες και οι συνθήκες της εσπεριδοκαλλιέργειας στην Κύπρο..	271

Οι ιδιώτες Εβραίοι παραγωγοί.....	278
Η ίδρυση και λειτουργία της Κυπρο-Παλαιστινιακής Εταιρείας Φυτειών (CPP): το αγρόκτημα Φασουρίου	282
Η Κυπριακή Γεωργική Εταιρεία Κουκλιών στη γεωργοκτηνοτροφία	298
Επενδύσεις στην αγορά γης και γεωγραφική θέση.....	298
Σχέδιο εγκαταστάσεων και ιδιοκτησίας.....	301
Γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή και καινοτομίες.....	303
Η αποδοτικότητα σε σύγκριση με κυβερνητικές φάρμες	304
Το εβραϊκό κεφάλαιο στην κυπριακή βιομηχανία.....	306
Το εργοστάσιο κατασκευής «Τεχνητών Οδόντων».....	308
Το εργοστάσιο κατασκευής κουμπιών.....	311
Άλλα εργοστάσια.....	314
Το εβραϊκό κεφάλαιο στη μεταλλευτική βιομηχανία	316
Σύμπραξη εβραϊκού και κυπριακού κεφαλαίου: Η ίδρυση της “Cyprus Building and Road Construction Corporation Ltd” (CYBARCO).....	319

Κεφάλαιο 8: Τα στρατόπεδα κράτησης των Εβραίων στην Αμμόχωστο και τη Δεκέλεια.

Πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις	323
Η απόφαση της Μεγάλης Βρετανίας για τη δημιουργία στρατοπέδων στην Κύπρο	323
Η στάση της αποικιακής κυβέρνησης.....	330
Τα στρατόπεδα Εβραίων μεταναστών και η στάση της κοινής γνώμης.....	334
Η λειτουργία των στρατοπέδων και οι συνθήκες διαβίωσης των «παράνομων» μεταναστών	344
Η ζωή στα στρατόπεδα	349
Η μετάβαση στο Ισραήλ και το κλείσιμο των στρατοπέδων.....	356
Ο αντίκτυπος των στρατοπέδων στην τοπική οικονομία.....	357
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	371
Περιοδολόγηση και τυπολογία της εβραϊκής μετανάστευσης στην Κύπρο	373
Η εξέλιξη της εβραϊκής παρουσίας στην Κύπρο και οι παράγοντες διαμόρφωσής της: η γεωγραφία, ο σιωνιστικός αντίκτυπος, οι Βρετανοί και η αντιμετώπιση του «Άλλου»	377
Η εβραϊκή μετανάστευση σε αποικιακό περιβάλλον με ελληνορθόδοξη πλειοψηφία: πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις.....	390

Οικονομικές προεκτάσεις της εβραϊκής παρουσίας στην Κύπρο: χαρακτηριστικά της οικονομικής δραστηριότητας και ενσωμάτωσής της στην αποικιακή οικονομία	400
Οι φάρμες της JCA	402
Η οικονομική δραστηριότητα στη δεκαετία του 1930	404
Οι οικονομικές προεκτάσεις των στρατοπέδων κράτησης, 1946-1949.....	411
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	414
ΓΛΩΣΣΑΡΙ.....	443
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	444

Κατάλογος διαγραμμάτων

<i>Διάγραμμα 1 Η κατανομή του εβραϊκού πληθυσμού στις πόλεις, 1881-1946</i>	32
<i>Διάγραμμα 2 Ο εβραϊκός πληθυσμός στην Κύπρο, 1881-1959</i>	34
<i>Διάγραμμα 3 Δημογραφικά δεδομένα στην Κύπρο το 1881</i>	35
<i>Διάγραμμα 4 Δημογραφικά δεδομένα στην Κύπρο το 1946</i>	35
<i>Διάγραμμα 5 Ο εβραϊκός πληθυσμός ανά φύλο, 1881-1946</i>	36
<i>Διάγραμμα 6 Οι μητρικές γλώσσες των Εβραίων στην Κύπρο το 1931</i>	37
<i>Διάγραμμα 7 Οι μητρικές γλώσσες των Εβραίων στην Κύπρο το 1946</i>	38
<i>Διάγραμμα 8 Ο συνολικός πληθυσμός στους εποικισμούς της JCA μεταξύ 1898 και 1927</i>	96
<i>Διάγραμμα 9 Το σύνολο των οικογενειών στο Μαργό, Τσόμλεκτζι και Κούκλια, 1898-1927</i>	97
<i>Διάγραμμα 10 Το σύνολο του εβραϊκού πληθυσμού σε κάθε εποικισμό μεταξύ 1921 και 1927</i> .	98
<i>Διάγραμμα 11 Κατανομή Εβραίων στις πόλεις και τις επαρχίες το 1946</i>	128
<i>Διάγραμμα 12 Ηλικιακά δεδομένα των Εβραίων στην Κύπρο το 1946</i>	129
<i>Διάγραμμα 13 Η χρηματοδότηση της JCA στο Μαργό, 1902-1909</i>	243
<i>Διάγραμμα 14 Η παραγωγή σε σιτάρι και κριθάρι ανά εκτάριο</i>	247
<i>Διάγραμμα 15 Έσοδα και έξοδα 1906-1908</i>	253
<i>Διάγραμμα 16 Ετήσιος μέσος όρος εσόδων των εποίκων στο Μαργό το 1913</i>	254
<i>Διάγραμμα 17 Ετήσιος μέσος όρος εσόδων των εποίκων στο Μαργό το 1915</i>	256
<i>Διάγραμμα 18 Απόδοση σε σιτάρι (kg/εκτάριο)</i>	263
<i>Διάγραμμα 19 Απόδοση σε κριθάρι (kg/εκτάριο)</i>	264
<i>Διάγραμμα 20 Συγκριτική απόδοση σε βασικά προϊόντα μεταξύ του Εβραίου και του μέσου αγρότη στην Κύπρο</i>	265
<i>Διάγραμμα 21 Εκτάσεις πορτοκαλεώνων στην Κύπρο πριν και μετά το 1934</i>	289
<i>Διάγραμμα 22 Εκτάσεις για σκοπούς καλλιέργειας λεμονιών πριν και μετά το 1934</i>	289
<i>Διάγραμμα 23 Συγκριτικές τιμές παραγωγής γάλακτος μεταξύ CFC και κυβερνητικών φάρμων Αθαλάσσας και Μόρφου το 1938</i>	306

Κατάλογος πινάκων

<i>Πίνακας 1 Οι εκτάσεις γης που κατείχαν Εβραίοι και εβραϊκές επιχειρήσεις (περιλαμβανομένων και των πρώην εκτάσεων της JCA) στις 31 Δεκεμβρίου 1939.....</i>	<i>81</i>
<i>Πίνακας 2 Η αγορά γης από Εβραίους στην Κύπρο μεταξύ 1933 και 1941.....</i>	<i>81</i>
<i>Πίνακας 3 Η ιδιοκτησία γης από Εβραίους και η τιμή πώλησης κατά επαρχία στις 31 Δεκεμβρίου 1939.....</i>	<i>82</i>
<i>Πίνακας 4 Αριθμητικά δεδομένα Ρωσο-εβραίων εποίκων στους Ορειίτες της Πάφου το 1883..</i>	<i>89</i>
<i>Πίνακας 5 Τα εβραϊκά σχολεία στην Κύπρο, 1920-1934.....</i>	<i>103</i>
<i>Πίνακας 6 Αφίξεις αλλοδαπών κατά χώρα στην Κύπρο, 1938-1939.....</i>	<i>112</i>
<i>Πίνακας 7 Αλλοδαποί από Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη οι οποίοι εγκατέλειψαν την Κύπρο αρχές του 1939.....</i>	<i>113</i>
<i>Πίνακας 8 Τοποθεσίες εγκατάστασης Εβραίων από τη Γερμανία και την Αυστρία και.....</i>	<i>116</i>
<i>Πίνακας 9 Οι Εβραίοι πρόσφυγες στην Κύπρο το 1941.....</i>	<i>118</i>
<i>Πίνακας 10 Αριθμητικά δεδομένα Εβραίων μεταναστών στην Κύπρο κατά υπηκοότητα και έτος.....</i>	<i>120</i>
<i>Πίνακας 11 Κατανομή και στρεμματική εκμετάλλευση το 1913 στις εγκαταστάσεις της JCA..</i>	<i>239</i>
<i>Πίνακας 12 Συμβόλαια υπόσχεσης πώλησης το 1913.....</i>	<i>241</i>
<i>Πίνακας 13 Η καλλιέργεια στα κτήματα της JCA (εκτάρια).....</i>	<i>246</i>
<i>Πίνακας 14 Η γεωργική παραγωγή ανά κτήμα το 1924.....</i>	<i>249</i>
<i>Πίνακας 15 Η κτηνοτροφία στα κτήματα της JCA.....</i>	<i>251</i>
<i>Πίνακας 16 Δαπάνες (αναλυτικός προϋπολογισμός) ανά έποικο 1913-1915.....</i>	<i>253</i>
<i>Πίνακας 17 Η αξία της σοδειάς του σιταριού ανά έποικο και συγκριτικά με το σύνολο της σοδειάς ανά κτήμα.....</i>	<i>267</i>
<i>Πίνακας 18 Το σύνολο των εξαγωγών εσπεριδοειδών από την Κύπρο μεταξύ.....</i>	<i>277</i>
<i>Πίνακας 19 Οι σημαντικότερες οικογένειες Εβραίων καλλιεργητών το 1939.....</i>	<i>279</i>
<i>Πίνακας 20 Οι εκτάσεις γης της CPP στην Κύπρο το 1939.....</i>	<i>284</i>
<i>Πίνακας 21 Οι εκτάσεις γης της CPP στη Λεμεσό οι οποίες πωλήθηκαν σε Εβραίους ιδιώτες.....</i>	<i>285</i>
<i>Πίνακας 22 Εκτάσεις με καλλιέργειες γκρέιπφρουτ το 1937 στην Κύπρο.....</i>	<i>291</i>
<i>Πίνακας 23 Το σύνολο των εξαγωγών εσπεριδοειδών σε κιβώτια από την Κύπρο,.....</i>	<i>294</i>
<i>Πίνακας 24 Εισαγωγές γεωργικών μηχανημάτων στην Κύπρο, 1932-1938.....</i>	<i>295</i>
<i>Πίνακας 25 Οι εκτάσεις της CFC το 1939.....</i>	<i>299</i>
<i>Πίνακας 26 Οι εκτάσεις της CFC το 1939.....</i>	<i>299</i>
<i>Πίνακας 27 Σύνολο προβάτων και μέσος όρος παραγωγής γάλακτος από την CFC.....</i>	<i>305</i>

<i>Πίνακας 28 Οι εργασίες του εργοστασίου κατασκευής τεχνητών οδόντων Empire Dental Industry, 1936-1946.....</i>	<i>310</i>
<i>Πίνακας 29 Συγκριτική καταγραφή των μεγαλύτερων εργοστασιακών μονάδων στην Κύπρο ως προς την απασχόληση εργατών και κέρδος κατά το 1938 και 1946.....</i>	<i>313</i>
<i>Πίνακας 30 Οι εργασίες των εργοστασίων κουμπιών Dominion και Κυπριακής Εταιρείας Κουμπιών, 1937-1946.....</i>	<i>313</i>
<i>Πίνακας 31 Οι ποσότητες παραγωγής σαπουνιού όπως παραδόθηκαν στην κυβέρνηση το 1944 και οι αναμενόμενες ποσότητες το 1945.....</i>	<i>315</i>
<i>Πίνακας 32 Αριθμός ορφανών και μη συνοδευόμενων ανηλίκων στις 13.10.1947.....</i>	<i>347</i>
<i>Πίνακας 33 Αφίξεις στον Καράολο από τα πλοία “Pan”.....</i>	<i>348</i>
<i>Πίνακας 34 Η διαφοροποίηση του πληθυσμού στον Καράολο με τις αφίξεις από τα πλοία “Pan”.....</i>	<i>348</i>
<i>Πίνακας 35 Ο πληθυσμός των στρατοπέδων της Ξυλοτύμπου παραμονές της εγκατάλειψης των στρατοπέδων από τους τελευταίους «παράνομους» μετανάστες.....</i>	<i>349</i>
<i>Πίνακας 36 Αριθμός Εβραίων «παράνομων» μεταναστών που εργοδοτούνταν στα στρατόπεδα από την JOINT.....</i>	<i>350</i>
<i>Πίνακας 37 Οι δαπάνες της JOINT στην κυπριακή αγορά το πρώτο εξάμηνο του 1947.....</i>	<i>365</i>
<i>Πίνακας 38 Δαπάνες για αγορά τροφίμων τον Ιανουάριο του 1948.....</i>	<i>366</i>
<i>Πίνακας 39 Ποσότητες τροφίμων που καταναλώθηκαν στα εβραϊκά στρατόπεδα μεταξύ 21 και 28 Ιανουαρίου 1948.....</i>	<i>366</i>
<i>Πίνακας 40 Τυπολογία εβραϊκών μεταναστευτικών ρευμάτων στην Κύπρο.....</i>	<i>374</i>
<i>Πίνακας 41 Οι σημαντικότερες εβραϊκές επιχειρήσεις στην Κύπρο, 1933-1939.....</i>	<i>406</i>

Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή

Ιστορικό πλαίσιο – αντικείμενο και στόχοι διατριβής

«Στην αρχή ήταν η γη της Επαγγελίας, και μετά ήταν η εξορία και οι Εβραίοι έζησαν ως έθνος χωρίς γη»¹.

Η εβραϊκή διασπορά² στη Μεσόγειο κατά τον 19^ο αιώνα διαμορφώθηκε μέσα από τις πολυσχιδείς προοπτικές – επαγγελματικές, εκπαιδευτικές, νομικές και γλωσσικές – τις οποίες προσέφερε τόσο η ακμάζουσα εμπορική εξέλιξη στα κοσμοπολίτικα λιμάνια της Ανατολικής και Δυτικής Μεσογείου και της Αφρικής – ιδιαίτερα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα – όσο και η ευρωπαϊκή παρουσία στη Βόρεια και Δυτική Αφρική μέσα από τη διαδικασία αποικιοποίησης³. Από το 1881 και εξής η παρουσία των Εβραίων⁴ ενισχύεται και από ένα διαφορετικό κύμα μετανάστευσης στην Ανατολική Μεσόγειο, το οποίο ήταν συνυφασμένο με την εθνικιστική προοπτική της «επιστροφής στη γη του Ισραήλ». Η οθωμανική Παλαιστίνη

¹ Jasmin Habib, *Israel, Diaspora and the Routes of National Belonging*, Τορόντο 2004, σ. 27.

² Ο όρος «διασπορά» ταυτίζεται με τη συνέχιση των απογόνων του Ιακώβ και του Αβραάμ εκτός της γης των προγόνων τους, βλ. *A Concise Companion to the Jewish Religion Oxford Reference*, λήμμα «Diaspora», Oxford University Press, www.oxfordreference.com, 28.12.1012. Επίσης, βλ. Minna Rozen, “People of the Book, People of the Sea: Mirror images of the soul”, στο Minna Rozen (επιμ.), *Homelands and Diasporas. Greeks, Jews and their Migrations*, International Library of Migration Studies, τ. 2, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2008, σ. 44.

³ Η βιβλιογραφία για την εβραϊκή διασπορά στη Μεσόγειο από τον 16^ο μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα είναι ιδιαίτερα πλούσια. Ενδεικτικά για τις εμπορικές της δραστηριότητες κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο βλ. Francesca Trivellato, *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in Early Modern Period*, New Haven 2009 και David Cesarani (επιμ.), *Port Jews: Jewish Communities in Cosmopolitan Maritime Trading Centres, 1550-1950*, Λονδίνο 2002. Για την εβραϊκή διασπορά στον 19ο αιώνα στη Μεσόγειο και στις ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες βλ. τα άρθρα της Sarah Abrevaya Stein, “Jews, Plumes, and Global Commerce in the Modern Period”, στο Gideon Reuveni και Sarah Wobick-Segev, *The Economy in Jewish History. New Perspectives on the Interrelationship between Ethnicity and Economic Life*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2011, σσ. 174-186, και “Mediterranean Jewries and Global Commerce in the Modern Period: On the Trail of the Jewish Feather Trade”, *Jewish Social Studies* 13:2 (2007), σ. 3. Επίσης, για την ανοδική σημασία της Ανατολικής Μεσογείου στο εμπόριο και την προσέλκυση εθνικο-θρησκευτικών ομάδων, όπως των Εβραίων, βλ. Resat Kasaba, Çağlar Keyder, και Faruk Tabak, “Eastern Mediterranean Port Cities and Their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects, and Nation-states”, *Review (Fernand Braudel Center)*, 10:1 (1986), σ. 122.

⁴ Ο όρος «Εβραίος» απαντάται και ως «Ιουδαίος» ή «Ισραηλίτης», έννοιες οι οποίες είναι ταυτόσημες και υποδηλούν αυτό που ανήκει στο σημαντικό έθνος που κατοικούσε στην αρχαία Παλαιστίνη και προερχόταν από τους απογόνους των Πατριαρχών της Βίβλου Αβραάμ, Ισαάκ και Ιακώβ. Στο χαρακτηρισμό «Εβραίος» (από το ρήμα abar = διαβαίνο, υποδηλώνοντας τη διάβαση του Ευφράτη ποταμού από τον Αβραάμ ή Eber = πρόγονος του Αβραάμ ή habiru/hariru, λέξη η οποία προσδιόριζε τους λαούς της αιγύπτου κατά τη δεύτερη χιλιετία) ή «Ιουδαίος» αποδίδονται εθνικά, θρησκευτικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά, ενώ στον ορισμό «Ισραηλίτης» κυρίως θρησκευτικά, βλ. Γεώργιος Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, λήμμα «Εβραίος», σ. 545, Αθήνα 1998. Ιστορικά, ο όρος «Ιουδαίος» αποδιδόταν στις δέκα φυλές του Βορείου Βασιλείου ή Ισραήλ, όταν διασκορπίστηκαν μετά την κατάληψη από τους Ασσύριους τον 8^ο αι. π.Χ. και τους επακόλουθους διωγμούς τους, βλ. *A Concise Companion to the Jewish Religion Oxford Reference*, λήμμα «Jew», Oxford University Press, www.oxfordreference.com, προσπελ. 28.12.1012. «Ιουδαίος» αποκαλούνταν επίσης και λόγω της προέλευσης τους από το νότιο βασίλειο του Ιούδα (από τη λέξη Yehudi = από τη φυλή του Ιούδα) και «Ισραηλίτες» αποκαλούνταν λόγω της καταγωγής τους από το Βασίλειο του Ισραήλ, αλλά και ως απόγονοι του Ιακώβ, ο οποίος άλλαξε το όνομά του σε Ισραήλ μετά από πάλη με το Θεό.

βρέθηκε στο επίκεντρο των συνεχών και μαζικών μεταναστευτικών ροών από τη Ρωσία και την Ανατολική Ευρώπη, οι οποίες υπήρξαν απόρροια δημογραφικών, οικονομικών και πολιτικών πιέσεων στις πολυεθνικές αυτοκρατορίες όπου βρισκόταν συγκεντρωμένο ένα σημαντικό μέρος της εβραϊκής διασποράς⁵. Οι μεταναστευτικές αυτές κινήσεις προς την Παλαιστίνη (alayah⁶) άρχισαν σταδιακά από τα πρώτα πογκρόμ εναντίον των Εβραίων της Ρωσίας το 1881 και κορυφώθηκαν μετά το Ολοκαύτωμα και την ανακήρυξη του κράτους του Ισραήλ το 1948, μεταβάλλοντας την Παλαιστίνη/Ισραήλ σε κόμβο της εβραϊκής οικονομικής και όχι μόνο δραστηριότητας. Μέσα από τις πέντε διαδοχικές φάσεις της καθόδου των εκδιωκόμενων Εβραίων τροφοδοτήθηκε το εθνικό όραμα για επιστροφή στη «Σιών», τη «γη της Επαγγελίας», και την ίδρυση εθνικής εστίας. Το *momentum* για την διεκδίκηση των εθνικών εβραϊκών στόχων, όπως ενσαρκώθηκε μέσα από το πολιτικό-σοσιαλιστικό και θρησκευτικό Σιωνιστικό Κίνημα⁷, ήρθε υπό το βάρος των εξελίξεων του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου με τη διακήρυξη Balfour το 1917 και πραγματοποιήθηκε το 1948 με την ανακήρυξη του κράτους του Ισραήλ.

Αυτή την περίοδο της μεγάλης «επιστροφής» προς τη γη του Ισραήλ, η Κύπρος, η οποία μόλις είχε περιέλθει υπό τον έλεγχο της Μεγάλης Βρετανίας, λειτουργεί ως χερσαίος σύνδεσμος στην κάθοδο της εβραϊκής διασποράς της Ευρώπης στην Παλαιστίνη. Λόγω της γεωγραφικής της εγγύτητας υπήρξε ένα από τα περάσματα των μεταναστευτικών ροών που ξεκινούσαν από την Ανατολική Ευρώπη και κατέληγαν στην Ανατολική Μεσόγειο, μολονότι μέχρι τότε η εβραϊκή παρουσία στο νησί ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Η εβραϊκή κινητικότητα πρωτοεμφανίζεται με την άφιξη των Βρετανών στην Κύπρο το 1878 και ολοκληρώνεται την περίοδο μεταξύ 1946 και 1949 με τον «στρατωνισμό» δεκάδων χιλιάδων προσφύγων διασωθέντων του Ολοκαυτώματος στην Αμμόχωστο και την Ξυλοτύμπου. Σε αυτή τη μακρόχρονη διαδικασία

⁵ Shmuel Ettinger, “Demographic Changes and Economic Activity at the End of the Nineteenth and Beginning of the Twentieth Centuries”, στο Hayim Hillel Ben-Sasson (επιμ.), *A History of the Jewish People*, Τελ Αβίβ 2002, σ. 860.

⁶ Η μαζική αυτή ροή προς την Παλαιστίνη χάρη στην οποία εντατικοποιήθηκαν οι αγροτικές εγκαταστάσεις και οι εβραϊκές κοινότητες στην περιοχή έλαβε χώρα σε έξι στάδια: 1. Μεταξύ 1880 και 1904, από τα πρώτα πογκρόμ εναντίον των Εβραίων στη ρωσική αυτοκρατορία μέχρι τις διώξεις στο Kishinev. 2. Μεταξύ 1904 και 1914, περίοδος κατά την οποία εβραϊκοί πληθυσμοί στη Ρωσία εξαναγκάστηκαν σε μετανάστευση εξαιτίας νέων πογκρόμ. 3. Μεταξύ 1919 και 1923, όταν οι εσωτερικές ανακατατάξεις στη Ρωσία με την άνοδο των Μπολσεβίκων υποκίνησαν νέο κύμα εξόδου, ενώ παράλληλα με τη διακήρυξη Balfour το 1917 και τη βρετανική Εντολή για την Παλαιστίνη το 1922-23 το εθνικό αίτημα κέρδιζε έδαφος. 4. Μεταξύ 1924 και 1929, περίοδος κατά την οποία νέα εβραϊκά ρεύματα πορεύονται προς την Παλαιστίνη εξαιτίας των πογκρόμ στην Πολωνία και την Ουγγαρία. 5. Μεταξύ 1929 και 1939 λόγω της κορύφωσης της δράσης του Ναζισμού στην Κεντρική Ευρώπη. 6. Η τελευταία περίοδος, μεταξύ 1933 και 1948, ήταν η περίοδος της «παράνομης» εισόδου των Εβραίων στην Παλαιστίνη (Aliyah Bet), βλ. *Encyclopaedia Judaica*, λήμμα «Israel, state of», τ. 9, σσ. 516-546.

⁷ Habib, *ό.π.*, σ. 28.

των συνεχών εισροών και εκροών Εβραίων μεταναστών, η Κύπρος αποτέλεσε μέρος των προσπαθειών δημιουργίας αγροτικών εγκαταστάσεων ή εποικισμών⁸, οι οποίες υιοθετούνταν από φιλανθρωπικές οργανώσεις, προσωπικότητες και σιωνιστικούς φορείς ως λύση στην απόβλυνση του εβραϊκού ζητήματος⁹, καθώς και χώρος αστικών εγκαταστάσεων Εβραίων μεταναστών από την Κεντρο-Ανατολική Ευρώπη, ακόμα και την Παλαιστίνη.

Οι Εβραίοι στη Μεγάλη Βρετανία είχαν σημαντική πολιτική και οικονομική επιρροή η οποία επεκτεινόταν και στις βρετανικές κτήσεις. Στις αρχές του 20ού αιώνα η βρετανική αυτοκρατορία παρείχε προοπτικές στους Εβραίους για επαγγελματική καριέρα στη διοίκηση, το εμπόριο και τις επιχειρήσεις, αποτέλεσε εναλλακτικός χώρος πρόωθησης των εβραϊκών μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών από την Ανατολική Ευρώπη και τη Ρωσία και χώρος διεκδίκησης της πολιτικής τους χειραφέτησης¹⁰. Για τα μεταναστευτικά ρεύματα που κατευθύνονταν στην Παλαιστίνη, η Κύπρος παρουσίαζε ως θέλγητρο το πολιτικά ασφαλές και σταθερό περιβάλλον της Μεγάλης Βρετανίας, μιας φιλικά προσκείμενης Δύναμης στον εβραϊσμό. Αποτελούσε επίσης ένα νησί με διαθέσιμες εκτάσεις γης (μόνο το ένα πέμπτο της επιφάνειας της καλλιεργείτο¹¹), ένα πρόσφορο έδαφος για εισροή πληθυσμού και μια εδαφική επιλογή για τη δημιουργία εβραϊκής πατρίδας, μια παρθένα γη για την επένδυση ιδιωτικού κεφαλαίου και την εισαγωγή ανθρωπίνου κεφαλαίου (τεχνίτες, γεωργοί, βιοτέχνες) από τα μεταναστευτικά ρεύματα των Εβραίων που συσσωρεύονταν στην Ανατολική Μεσόγειο. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο η Κύπρος δεν υπήρξε μόνο χώρος φιλοξενίας για τις μεταναστευτικές ροές που κατευθύνονταν στην Παλαιστίνη. Αποτέλεσε το άνοιγμα προς τη Δύση όσων Εβραίων είχαν ήδη εγκατασταθεί στην Παλαιστίνη και αναζητούσαν νέα πεδία επιχειρηματικής δραστηριότητας και συμμετοχής στο πλαίσιο του αποικιακού εμπορίου της Μεγάλης Βρετανίας. Αναδείχθηκε ακόμα στις συζητήσεις του Σιωνιστικού Κινήματος ως εναλλακτικός χώρος δημιουργίας εβραϊκής «εθνικής εστίας».

⁸ Ο όρος *colonization of settlement* ή *colonisation de peuplement/ colonisation d'enracinement* (δεν πρέπει να συγχέεται με τον όρο *colonialism*) χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει τη σχέση μιας ομάδας με τη γη σε μια νέα χώρα ή περιοχή, η οποία είναι συνήθως αγροτική. Σε αυτό το πλαίσιο, ο όρος χρησιμοποιείται στην ξένη βιβλιογραφία για τις αγροτικές εγκαταστάσεις των Εβραίων από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και εξής, οι οποίες δημιουργήθηκαν όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στην Αμερική. Εκτενέστερη αναφορά στο Ran Aaronsohn, *Rothschild and Early Jewish Colonization in Palestine*, Ιεροσόλυμα 2000, σσ. 15-20.

⁹ Michael R. Marrus, *The Unwanted. European Refugees from the First World War through the Cold War*, Φιλαδέλφεια 2002, σσ. 114-115.

¹⁰ Βλ. David Feldman, "Jews and the British Empire c. 1900", *History Workshop Journal Issue*, 63:1 (2007), σσ. 71-73.

¹¹ Χάιντς Α. Ρίχτερ, *Ιστορία της Κύπρου* (μτφρ. Κώστας Σαρρόπουλος), τ. Α, Αθήνα 2007, σ. 71.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο σκοπός της διατριβής είναι η σφαιρική θεώρηση της ιστορίας των Εβραίων στην Κύπρο γύρω από τους ακόλουθους άξονες: α) των λόγων εισροής του εβραϊκού πληθυσμού στην Κύπρο ('push and pull theory'), οι οποίοι δεν εξαντλούνται στη συζήτηση εντός του σιωνιστικού πλαισίου, β) των παραγόντων διαμόρφωσης της εβραϊκής παρουσίας στην αποικία, όπως ήταν η πολιτική της αποικιακής κυβέρνησης και η στάση του πλειοψηφούντος πληθυσμού, των Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών, και γ) της προσαρμογής και ενσωμάτωσης των μεταναστευτικών ροών στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα της Κύπρου. Πόσο σημαντική ήταν η θέση της Κύπρου στην Ανατολική Μεσόγειο ως προς το εβραϊκό ζήτημα; Σε ποιο βαθμό η σιωνιστική ιδεολογία ενεθάρρυνε μια τέτοια παρουσία στο νησί; Ποια υπήρξε η αλληλεπίδραση ντόπιου και ξένου στοιχείου; Πόσο σημαντικός ήταν ο οικονομικός αντίκτυπος της παρουσίας των Εβραίων; Σε ποιο βαθμό η διατριβή συμβάλλει στην ιστοριογραφία των εβραϊκών σπουδών γύρω από τη διαδικασία γένεσης του εβραϊκού κράτους, αλλά και της καταγραφής του Εβραίου ως οικονομικού μετανάστη και επιχειρηματία;

Βάσει του αντικειμένου της έρευνας, η διατριβή αποτελείται από οκτώ επί μέρους κεφάλαια. Στο πρώτο και παρόν κεφάλαιο γίνεται εισαγωγή στην ιστορία των μεταναστευτικών ρευμάτων συνοδευόμενη από επεξήγηση των βασικών ερωτημάτων της διατριβής, της καινοτομίας που εισαγάγει στην ιστοριογραφία και της μεθοδολογίας, ενώ ακολουθεί ιστορική καταγραφή της εξέλιξης της εβραϊκής παρουσίας κατά τη μετάβαση από την οθωμανική στη βρετανική κατοχή και δημογραφική αποτύπωση του εβραϊκού στοιχείου στο νησί.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αξιολογείται η πρόσληψη της θέσης της Κύπρου στο Σιωνιστικό Κίνημα, προκειμένου να ερμηνευθεί σε ποιο βαθμό το πέρασμα των μεταναστευτικών ρευμάτων Εβραίων στην Κύπρο ήταν απόρροια κάποιου είδους σιωνιστικής ρητορικής ή των γεωπολιτικών και οικονομικών ζυμώσεων στην περιοχή. Μέσα από την εβραϊκή μεταναστευτική παρουσία γίνεται ανασκόπηση της διαχρονικής σημασίας του νησιού κατά τη διαδικασία οικοδόμησης του εβραϊκού κράτους και ιδιαίτερα στους κόλπους του Σιωνιστικού Κινήματος.

Στο τρίτο κεφάλαιο καταγράφεται η διαμόρφωση της εβραϊκής παρουσίας στην Κύπρο από το 1883 μέχρι και την επαύριον του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου μέσα από την περιεκτική καταγραφή των μεταναστευτικών ροών. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα κοινωνικά και

επαγγελματικά χαρακτηριστικά των μεταναστών, στη σύσταση και δομή των αγροτικών εποίκισμών στην Πάφο μεταξύ 1883 και 1885, και στο Μαργό¹², το Τσόμλεκτζι και τα Κούκλια Αμμοχώστου μεταξύ 1895 και 1928 (βλ. χάρτες στο Παράρτημα Μ.1 και Μ.3) από την Εβραϊκή Εποικιστική Εταιρεία (Jewish Colonization Association, στο εξής JCA)¹³.

Στα δυο επόμενα κεφάλαια συζητούνται οι ενδογενείς παράγοντες διαμόρφωσης της παρουσίας των Εβραίων. Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται σε ποιο βαθμό η αποικιακή πολιτική με τον αυστηρά συγκεντρωτικό έλεγχο υπήρξε ο καταλύτης της τυπολογίας, της αριθμητικής παρουσίας και της κοινωνικο-οικονομικής ενσωμάτωσης των μεταναστών. Μέσα από την εξέταση της στάσης των Βρετανών μπορούν να απαντηθούν πολλά ερωτήματα τόσο σε σχέση με τη διαμόρφωση του εβραϊκού στοιχείου στο νησί όσο και για τα κίνητρα της πολιτικής απέναντι στο εκάστοτε μεταναστευτικό ρεύμα. Σε ποιο βαθμό οι Βρετανοί υποβοήθησαν ή αποθάρρυναν τα μεταναστευτικά εγχειρήματα και γιατί; Ποιοι παράγοντες καθόρισαν αυτή την πολιτική και κατά πόσο σχετίζονταν με τις πολιτικές συνθήκες στην Κύπρο; Μέσα από μια ολιστική αποτίμηση της βρετανικής πολιτικής απέναντι και σε άλλα μεταναστευτικά ρεύματα που πέρασαν από την Κύπρο, η ιστορία της παρουσίας των Εβραίων εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο κατανόησης της εγκατάστασης μεταναστών στην αποικία, όπως και στην κατανόηση του ρόλου του Εβραίου στη βρετανική αυτοκρατορία.

Στο πέμπτο κεφάλαιο καταγράφεται πως ο ντόπιος πληθυσμός εισέπραξε αυτή την εισροή ξένου στοιχείου και κατά πόσο η στάση του επηρέασε και την κυβερνητική πολιτική. Είναι σημαντικό να επισημανθεί το γεγονός ότι στην Κύπρο οι Εβραίοι αποτελούσαν μια από τις μικρότερες θρησκευτικές μειονότητες με ένα αμελητέο ποσοστό συγκριτικά με το σύνολο του πληθυσμού. Μάλιστα ήταν μια εβραϊκή μειονότητα σε χώρο όπου υπερτερούσε το χριστιανικό στοιχείο, ενώ στην Ανατολική Μεσόγειο οι εβραϊκές μειονότητες περιβάλλονταν κυρίως από μουσουλμανικές πλειοψηφίες¹⁴. Η στάση των Ελλήνων αποτέλεσε το επίκεντρο της έρευνας για δύο λόγους. Αφενός ως η συντριπτική πλειοψηφία διεκδικούσε έντονα τον

¹² Η καθιερωμένη προφορά του τοπωνυμίου στην κυπριακή είναι «Μαρκό» και συχνά εντοπίζεται με αυτή τη μορφή ακόμα και στον Τύπο της υπό εξέταση περιόδου. Στην παρούσα διατριβή χρησιμοποιείται η γραφή «Μαργό» σύμφωνα με τον κατάλογο τυποποίησης ονομάτων πόλεων και χωριών της Κύπρου της Μόνιμης Κυπριακής Επιτροπής Τυποποίησης Γεωγραφικών Ονομάτων.

¹³ Η οργάνωση ιδρύθηκε από τον λόρδο Maurice de Hirsch (1831-1896) στο Λονδίνο το 1891 με στόχο την οργάνωση αγροτικών κοινοτήτων από Εβραίους μετανάστες στην Παλαιστίνη και στην Αργεντινή, οι οποίοι χωρίς οικονομική στήριξη θα έπρεπε να καθιστούσαν τις κοινότητες τους αυτόνομες προωθώντας την επιστημονική καλλιέργεια και την εισαγωγή νέων αγροτικών μεθόδων, Ettinger, “The Growth of the Jewish Centre”, *ό.π.*, σσ. 920, 929.

¹⁴ Βλ. Stein, “Mediterranean Jewries”, *ό.π.*, σ. 18.

πολιτικό της ρόλο μέσα από το αίτημα για Ένωση με την Ελλάδα και είναι ενδιαφέρον να καταγραφεί πώς αυτό επηρέασε τις σχέσεις με τους Εβραίους. Αφετέρου, οι Έλληνες της Κύπρου ήταν Χριστιανοί και ανέκαθεν ο θρησκευτικός ανταγωνισμός επηρέαζε τις σχέσεις Χριστιανών-Εβραίων¹⁵. Η έρευνα στηρίχθηκε σε κατά βάση ελληνόφωνες πηγές, όπως ο ελληνικός κυπριακός Τύπος της περιόδου, ο οποίος υπήρξε όντως πλούσιος σε αναφορές σχετικά με την εβραϊκή παρουσία στο νησί. Παρόλο που η στάση των υπολοίπων θρησκευτικών ομάδων – των Τούρκων Μουσουλμάνων, Αρμένιων και Μαρωνιτών – δεν αποτέλεσε αντικείμενο της παρούσας έρευνας, εντούτοις γίνεται αναφορά σε αυτή στο κείμενο, αναλόγως με την πληροφόρηση που παρείχαν οι πηγές. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τους Τούρκους της Κύπρου, η περιορισμένη χρήση της τουρκικής γλώσσας από την ερευνήτρια κατέστησε αδύνατη την ολοκληρωμένη καταγραφή της στάσης του τουρκικού πληθυσμού απέναντι στους Εβραίους. Ωστόσο, οι τοποθετήσεις των Τούρκων βουλευτών στο Νομοθετικό Συμβούλιο, ενδεικτικές της επικρατούσας τάσης ανάμεσα στην τουρκική ελίτ και στην κοινή γνώμη, αποτέλεσαν αντικείμενο σχολιασμού.

Το πλαίσιο των ερωτημάτων στο πέμπτο κεφάλαιο είναι πολυφασματικό. Ποιοι παράγοντες διαμόρφωσαν την στάση των Ελλήνων Κυπρίων; Πολιτικοί ή οικονομικοί; Θρησκευτικοί ή ιδεολογικοί; Ως μέρος του αλύτρωτου ελληνισμού όπου το ενωτικό αίτημα μπολιαζόταν και από τους εξ Ελλάδος ορμώμενους καθηγητές και πτυχιούχους του Πανεπιστημίου Αθηνών – του κέντρου της εθνικής ιδεολογίας¹⁶ – σε ποιο βαθμό η ελληνική κοινωνία της Κύπρου επηρεάστηκε από την στάση της ελλαδικής κοινής γνώμης απέναντι στους Εβραίους; Ποια συμπεράσματα εξάγονται μέσα από την εμπειρία του συγχρωτισμού του γηγενούς στοιχείου με το εβραϊκό; Σε ποιο βαθμό και από ποιες ομάδες ή κοινωνικές τάξεις εκδηλώθηκε τυχόν αντισημιτισμός¹⁷ ή φιλοσημιτισμός¹⁸;

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά Bernard Pierron, *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 μέχρι το 1945*, Αθήνα 2004.

¹⁶ Paschalis M. Kitromilides, “The Dialectic of Intolerance: Ideological Dimensions of Ethnic Conflict” στο Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the culture and political thought of south-eastern Europe*, Variorum 1994, XII, σσ. 18-24 και «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο» στο Δ. Γ. Τσαούση (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα 1983, σσ. 143-164. Βλ. επίσης Μιχάλης Ατταλίδης, «Τα κόμματα στην Κύπρο (1878-1955)», *Κυπριακά 1878-1955 (Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου)*, Λευκωσία 1986, σσ. 128-129.

¹⁷ Ο ορισμός του αντισημιτισμού είναι πολυεπίπεδος και σύνθετος. Σύμφωνα με τον Ben Halpern, “What is antisemitism”, *Modern Judaism*, 1:3 (1981), σσ. 252-253, αντισημιτισμός είναι η εχθρική συμπεριφορά (πεποιήηση, αίσθημα, διάθεση) προς τους Εβραίους, η οποία βασίζεται στην ελληνο-ρωμαϊκή, χριστιανική ή μουσουλμανική παράδοση σύμφωνα με την οποία ο Εβραίος αντιμετωπίζεται ως πολιτιστική, κοινωνική, οικονομική και πολιτική απειλή σε μεγάλο ή μικρό βαθμό. Ο αντισημιτισμός εκφράζεται με όρους θρησκευτικούς, φυλετικούς, κοινωνικούς και εθνικιστικούς και φορείς του μπορεί να είναι ήσσονος σημασίας κοινωνικές ομάδες ή μεγάλες πολιτικά δυνάμεις. Ο William I. Brustein, *Roots of Hate. Anti-Semitism in Europe*

Τα επόμενα δυο κεφάλαια εμβαθύνουν στην οικονομική ζωή των Εβραίων, γιατί η οικονομική διάσταση της μετανάστευσης μπορεί να είναι δηλωτική των πραγματικών σκοπών της εγκατάστασης, της συμβολής στην ντόπια οικονομία και της συνύπαρξης με το ντόπιο πληθυσμό. Στόχος είναι να εξεταστεί η ενσωμάτωση του Εβραίου μετανάστη στην κυπριακή αποικιακή οικονομία, την κατά βάση αγροτική με τα χαρακτηριστικά της υπανάπτυξης και της στασιμότητας, τα οποία διέπουν τις οικονομίες της Μεσογείου αυτή την περίοδο¹⁹. Πόσο επιτυχείς ήταν οι εβραϊκές επιχειρηματικές πρακτικές και τι φανερώνουν σε σχέση με τη γενικότερη εικόνα της εβραϊκής επιχειρηματικότητας; Σε ποιο βαθμό η εικόνα που θέλει τον Εβραίο να είναι φορέας εκμοντερνισμού και καινοτομίας στους τομείς δραστηριότητάς του²⁰ απαντάται και στην περίπτωση της Κύπρου;

Το έκτο κεφάλαιο καταγράφει τις γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες στους εποικισμούς της JCA μεταξύ 1899 και 1928 καθώς και της Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας (Cyprus Farming Company, στο εξής CFC) στη δεκαετία του 1930, η οποία συστάθηκε για εποικιστικούς σκοπούς. Πρώτον, παρουσιάζει και επεξηγεί τη μορφή και το χαρακτήρα των εποικιστικών εγκαταστάσεων ως παραγωγικών μονάδων. Δεύτερον, αποσκοπεί στο να καταγράψει την έκταση των επενδύσεων, καθώς και την προσαρμογή των εγκαταστάσεων στο παραδοσιακό αγροτικό σύστημα²¹ της Κύπρου.

before the Holocaust, Νέα Υόρκη 2003, σσ. xii, 44-45 προσθέτει ότι είναι πολύπτυχη μορφή προκατάληψης, με θρησκευτικές, φυλετικές, οικονομικές και πολιτικές εκφάνσεις οι οποίες γίνονταν εντονότερες κατά περιόδους και κυρίως όποτε προέκυπτε μαζική μετανάστευση Εβραίων, σοβαρές οικονομικές κρίσεις ή επαναστατικές προκλήσεις στην ήδη υπάρχουσα πολιτική και κοινωνική δομή. Ο Steven Beller, *Antisemitism. A Very Short Introduction*, Νέα Υόρκη 2007, σσ. 72-73 διακρίνει και επεξηγεί τέσσερις μορφές αντισημιτισμού, το φυλετικό, το θρησκευτικό, τον οικονομικό και τον πολιτιστικό.

¹⁸ Ο Halpern, *ό.π.*, σ. 261 ορίζει το φιλοσημιτισμό ως μια θετική αντίληψη των «εβραϊκών» αξιών.

¹⁹ Βλ. Nuno Valério, "Some Remarks about Growth and Stagnation in the Mediterranean World in the XIXth and XXth Centuries", *The Journal of European Economic History*, 21:1 (1992), σσ. 121-133. Για επισκόπηση της ιστορίας της οικονομίας στην Κύπρο από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, βλ. Vassos Karageorghis και Demetrios Michaelides (επιμ.), *The Development of the Cypriot Economy. From the Prehistoric period to the Present Day*, Λευκωσία 1996. Ειδικότερα για την οικονομία της Κύπρου στη βρετανική περίοδο, βλ. Diamond Jenness, *The Economics of Cyprus. A Survey to 1914*, Μοντρεάλ 1962· Albert Julius Meyer, *The Economy of Cyprus*, Κέιμπριτζ 1962· Alexander Apostolides, *Economic Growth or Continuing Stagnation? Estimating the GDP of Cyprus and Malta, 1921-1938*, PhD in Economic History, LSE 2010 και Simoni Angelides, "The Cyprus Economy under British rule (1878-1960)" στο Karageorghis και Michaelides, *ό.π.*, σσ. 209-230.

²⁰ Βλ. Gideon Reuveni, "Prolegomena to an "Economic Turn" in Jewish History", στο Gideon Reuveni και Sarah Wobick-Segev (επιμ.), *The Economy in Jewish History. New Perspectives on the Interrelationship between Ethnicity and Economic Life*, Νέα Υόρκη 2001, σ. 12.

²¹ Σύμφωνα με τον Giovanni Federico, *Feeding the World, An Economic History of Agriculture, 1800-2000*, Princeton 2005, σ. 2, η έννοια «αγροτικό σύστημα» αφορά συστήματα μακράς διάρκειας στα οποία εφαρμόζονται συγκεκριμένοι τύποι εκμετάλλευσης της γης, μείγματος καλλιεργειών και τεχνικών. Εννέα κύρια αγροτικά συστήματα περιγράφονται στο David Grigg, *The Agricultural Systems of the World: An Evolutionary Approach*, Νέα Υόρκη 1974. Επίσης, αναφορά και στο Federico, *ό.π.*, σ. 13.

Στο έβδομο κεφάλαιο καταγράφεται η οικονομική δραστηριότητα των Εβραίων κεφαλαιούχων μεταναστών της δεκαετίας του 1930 και εξετάζεται το ιστορικό της σύστασης και λειτουργίας των εβραϊκών εταιρειών, εργοστασίων και ιδιωτικών επιχειρήσεων διερευνώντας τη συμβολή τους στην πραγματική οικονομία της Κύπρου. Σε μια άλλη, όμως, προέκταση αποτελεί και μια ενδεικτική περίπτωση του τρόπου με τον οποίο οι Εβραίοι δραστηριοποιήθηκαν οικονομικά εντός του αποικιακού πλαισίου. Κατά πόσο η περίπτωση της Κύπρου τεκμηριώνει τη γενικότερη θεωρία ότι οι Εβραίοι είχαν καθοριστική και σημαντική συμμετοχή στο δίκτυο του αποικιακού εμπορίου²²;

Από μια συνολική μελέτη του εβραϊκού μεταναστευτικού φαινομένου στην Κύπρο δεν θα μπορούσαν να εξαιρεθούν οι μαζικές αφίξεις Εβραίων προσφύγων στα στρατόπεδα της περιόδου 1946-1949. Είναι εξάλλου το τελευταίο κεφάλαιο της διαχρονικής εισροής εβραϊκού πληθυσμού στο νησί και ένας από τους τελευταίους σταθμούς της *αλιγιάς* των Εβραίων στην Παλαιστίνη (Aliyah Beth). Αποτελεί όμως μια ιδιαίζουσα περίπτωση, γιατί ήταν ένας ακούσιος από πλευράς των Εβραίων εγκλεισμός, ο οποίος έλαβε χώρα υπό την πίεση της βρετανικής πολιτικής στην Παλαιστίνη. Το τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής εξετάζει τα κίνητρα της βρετανικής απόφασης για τη λειτουργία των στρατοπέδων και εστιάζεται στην πολιτική της βρετανικής κυβέρνησης. Επιπλέον, καταγράφει τον αντίκτυπο της λειτουργίας των στρατοπέδων στην κυπριακή κοινωνία μέσα από την καταγραφή της στάσης των Ελλήνων Κυπρίων για το λόγο ότι η πρωτοφανών διαστάσεων μαζική επανεμφάνιση του εβραϊκού στοιχείου επισυνέβηκε σε μια κρίσιμη περίοδο πόλωσης της τοπικής κοινωνίας σε ό,τι αφορούσε την έκβαση του κυπριακού ζητήματος. Η διατριβή δεν θα μπορούσε να μην εξετάσει τον αντίκτυπο των στρατοπέδων στην κοινωνία μέσα από τον οικονομικό φακό, καθώς η εισροή δεκάδων χιλιάδων ατόμων σημειώθηκε σε μια περίοδο σοβαρής οικονομικής ύφεσης, όπως ήταν τα πρώτα χρόνια από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Ιστοριογραφία και καινοτομία διατριβής

Η διατριβή εντάσσει την ιστορία των Εβραίων στη νεότερη Κύπρο στο πλαίσιο της βρετανικής αυτοκρατορίας. Ένας περιορισμένος αριθμός μελετών και άρθρων καταπιάστηκε με διάφορες εκφάνσεις της δραστηριότητας του Εβραίου στις βρετανικές αποικίες κατά τον

²² Βλ. Reuveni, *ό.π.*, σ. 13. Ειδικότερα για τη δραστηριοποίηση των Εβραίων στο αποικιακό εμπόριο βλ. Stein, "Jews, Plumes", *ό.π.*, σσ. 174-183.

19^ο και αρχές του 20ού αιώνα²³, αποτυπώνοντας μερικώς τον πολιτικό, στρατιωτικό, διοικητικό και οικονομικό του ρόλο. Περαιτέρω ιστορικές μελέτες επί του ζητήματος είναι απαραίτητες για την πληρέστερη κατανόηση του ιστορικού ερωτήματος γύρω από την παρουσία των Εβραίων στη βρετανική αυτοκρατορία και η παρούσα διατριβή συμβάλλει προς αυτή την κατεύθυνση.

Σημαντική συμβολή στη μελέτη της θέσης του Εβραίου στο αποικιακό πλαίσιο αποτελεί το άρθρο του David Feldman, “Jews and the British Empire c. 1900”, *History Workshop Journal Issue*, 63:1 (2007), σσ. 70 – 89, το οποίο πραγματεύεται σειρά ερωτημάτων γύρω από την αλληλεπίδραση των Εβραίων με το αποικιακό περιβάλλον και τη σημασία της βρετανικής αυτοκρατορίας στις σιωνιστικές προσπάθειες εξεύρεσης «εθνικής εστίας» στο έδαφός της. Εστιάζεται στην αμφιλεγόμενη βρετανική πολιτική των αρχών του 20ού αιώνα απέναντι στα μεταναστευτικά ρεύματα των Εβραίων, η οποία ήταν μεν περιοριστική στη μαζική εβραϊκή μετανάστευση, αλλά ενθαρρυντική για μια «ποιοτική» εβραϊκή παρουσία. Επιπλέον, αναλύει το παρασκήνιο των συζητήσεων για την παραχώρηση της βρετανικής Ανατολικής Αφρικής το 1903 (το οποίο ακολούθησε της πρότασης για την Κύπρο του Προέδρου της Σιωνιστικής Οργάνωσης Theodor Herzl (1897-1904)²⁴ στον Βρετανό Υπουργό Αποικιών το 1902), εξηγώντας ότι η διερεύνηση των προοπτικών παραχώρησης βρετανικού εδάφους για τους σιωνιστικούς σκοπούς εξυπηρετούσε τόσο τα βρετανικά όσο και τα σιωνιστικά οικονομικά συμφέροντα. Η παρούσα διατριβή ενισχύει και συγκεκριμενοποιεί τις παραπάνω αναφορές

²³ Διάφορες πτυχές της παρουσίας αυτής καταγράφονται στα άρθρα της Cecil Roth, “The Jews of Malta”, *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, 12 (1931), σσ. 187-251 και “The Jews in the Defence of Britain”, *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, 15 (1939-1945), σσ. 1-28, του Feldman, *ό.π.*, σσ. 70 – 89, της Stein, “Mediterranean Jewries”, *ό.π.*, σσ. 1-39, της Abigail Green, “The British Empire and the Jews: An imperialism of human rights?”, *Past and Present*, 199 (Μάιος 2008), σσ. 175-205, της Stephanie Chasin, “Citizens of Empire: Jews in the service of the British Empire”, PhD Dissertation, University of California 2008 και του Paul Knepper, “The British Empire and Jews in nineteenth century Malta”, *Journal of Modern Jewish Studies*, 9:1 (2010), σσ. 49-69.

²⁴ Ο Benjamin Ze'ev Herzl (Theodor Herzl) γεννήθηκε στη Βουδαπέστη το Μάιο του 1860. Ήταν δημοσιογράφος, συγγραφέας και «πατέρας» του Σιωνισμού. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 ξεκίνησε την προώθηση της ιδέας για τη δημιουργία ενός εβραϊκού κράτους, αφού προηγουμένως έζησε από κοντά το έντονο αντισημιτικό κλίμα στη Βιέννη και αργότερα στο Παρίσι, όπου παρακολούθησε ως ανταποκριτής της βιεννέζικης εφημερίδας Neue Freie Press τη δίκη του Γαλλο-εβραίου αξιωματικού Alfred Dreyfus. Το 1896 δημοσίευσε στη Λειψία και τη Βιέννη το «Εβραϊκό Κράτος», στο οποίο επιχειρηματολόγησε υπέρ της ίδρυσης κράτους ως μέτρο επίλυσης του εβραϊκού προβλήματος, αντιμετώπισης του αντισημιτισμού και των συνεχών διωγμών που υφίσταντο οι Εβραίοι της Ευρώπης. Τον Αύγουστο του 1897 με το Πρώτο Σιωνιστικό Συνέδριο στη Βασιλεία ίδρυσε τη Σιωνιστική Οργάνωση και υπήρξε ο πρώτος Πρόεδρος της μέχρι το θάνατό του, το 1904 στην Αυστρία. Ενδεικτικά για τη βιογραφία του Herzl βλ. Desmond Stewart, *Theodor Herzl*, Νέα Υόρκη 1974, Amos Elon, *Herzl*, Λονδίνο [1976] και Steven Beller, *Herzl*, Λονδίνο 2004. Για την πολιτική του δράση στο Σιωνιστικό Κίνημα βλ. Derek J. Penslar, *Zionism and Technocracy. The Engineering of Jewish Settlement in Palestine, 1870-1918*, Bloomington-Indianapolis 1991, σσ. 41-59 και “Theodor Herzl, Charisma and Leadership” στο ChaeRan Y. Freeze, Sylvia Fuks Fried, και Eugene R. Sheppard (επιμ.), *The Individual in History, Essays in Honor of Jehuda Reinharz*, Μασαχουσέτη 2015, σσ. 13-27.

του Feldman. Τεκμηριώνει αναλυτικά μέσα από την περίπτωση της βρετανικής Κύπρου τους οικονομικούς λόγους βάσει των οποίων διαμορφώθηκε η βρετανική πολιτική σε σχέση με την παρουσία των Εβραίων στις αποικίες, καθώς και τη σημασία των αποικιών, ιδιαίτερα όσων γειτνιάζαν με την Παλαιστίνη, ως εναλλακτικών περιοχών προώθησης της εβραϊκής μετανάστευσης. Η διατριβή προσθέτει στην ιστοριογραφική συζήτηση και άλλους άξονες, όπως ήταν το νομικό αποικιακό πλαίσιο το οποίο καθόρισε την εγκατάσταση ξένων και δη των Εβραίων, και την ιδεολογική διάσταση της εβραϊκής οικονομικής δραστηριότητας στην αυτοκρατορία. Τέλος, αναδεικνύει την πρόσληψη της Κύπρου στα πλάνα του Herzl και στα εποικιστικά σχέδια των Γερμανών Σιωνιστών, όπως ο Davis Trietsch²⁵ και ο Otto Warburg²⁶.

Η Stephanie Chasin στη διδακτορική της διατριβή “Citizens of Empire: Jews in the service of the British Empire”, University of California 2008, επικεντρώνεται σε προσωπικότητες του αγγλο-εβραϊσμού, οι οποίες κατείχαν υψηλόβαθμα αξιώματα τόσο στο Λονδίνο όσο και στη βρετανική αυτοκρατορία. Μέσα από συγκεκριμένες περιπτώσεις Εβραίων οι οποίοι εμπλάκηκαν στη διοικητική και πολιτική εξουσία στη βρετανική αυτοκρατορία (Αρμοστές, Κυβερνήτες, αξιωματούχοι του Υπουργείου Εξωτερικών), η Chasin επιχειρηματολογεί ότι ο Εβραίος δεν ήταν κατ’ ανάγκη ένα ξένο, περιθωριοποιημένο και αποξενωμένο στοιχείο, αλλά πολύ καλοί γνώστες της αυτοκρατορίας, η οποία επί της ουσίας ενίσχυε την εβραϊκή ταυτότητα και αποτελούσε συνδετικό κρίκο της εβραϊκής διασποράς ανά τον κόσμο. Η Chasin, όμως, στηρίζει το επιχειρήμα της μέσα από την ιστορία μεμονωμένων εβραϊκών

²⁵ Γερμανός στατιστολόγος, οικονομολόγος, συγγραφέας και εκδότης. Γεννήθηκε το 1870 στη Δρέσδη και απεβίωσε το 1935 στο Τελ Αβίβ. Κατά την περίοδο 1893 και 1899 μελέτησε ζητήματα μετανάστευσης στη Νέα Υόρκη και εκεί συνέλαβε την ιδέα για εποικισμό της Κύπρου από Εβραίους μετανάστες. Ανήκε στους κύκλους των Γερμανών Σιωνιστών, οι οποίοι εργάζονταν συστηματικά σε εποικιστικούς σχεδιασμούς στην Παλαιστίνη και ιδιαίτερα για τη δημιουργία της «Μείζονος Παλαιστίνης», η οποία θα περιελάμβανε εβραϊκές εγκαταστάσεις στις περιοχές που γειτνιάζαν με την Παλαιστίνη, όπως η Κύπρος και η Αίγυπτος. Μετά το Έκτο Σιωνιστικό Συνέδριο το 1903, δημιούργησε την οργάνωση “Juedische Orient-Kolonisations-Gessellschaft” στο Βερολίνο εξ ονόματος της οποίας διαπραγματεύτηκε με το Υπουργείο Αποικιών σχέδιο εποικισμού στην Κύπρο. Το 1906 συμμετείχε στην αποστολή η οποία διερεύνησε τις προοπτικές εβραϊκής εγκατάστασης στο El-Arish με προοπτική νέων διαπραγματεύσεων με τη Βρετανία, αλλά χωρίς επιτυχία. Προπαγάνδιζε τις ιδέες του σε εκδόσεις του, αλλά και σε εβραϊκά περιοδικά του Βερολίνου και της Βιέννης, όπως το *Ost und West*, *Die Welt* και *Palästina*. Για αναφορές σε βιογραφικά στοιχεία του Trietsch βλ. Nahum Sokolow, *History of Zionism, 1600-1918*, τ. 2, Λονδίνο 1919, σ. 292, Oskar K. Rabinowicz, *A Jewish Cyprus Project. Davis Trietsch's Colonization Scheme*, Νέα Υόρκη 1962, Olivier Baisez, ““Greater Palestine” as a German-Zionist Idea before the British Mandate Period”, *Leo Baeck Institute Year Book* (2015), σσ. 9-12, 16-17 και *Encyclopaedia Judaica*, λήμμα “Davis Trietsch”, τ. 15, σσ. 1394-1395. Επίσης, βλ. νεκρολογία της εφημ. *The Jewish Chronicle*, 8.2.1935, σ. 10.

²⁶ Γεννήθηκε στο Αμβούργο το 1859 και απεβίωσε στο Βερολίνο το 1938. Καθηγητής Βοτανολογίας στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου από το 1897. Από το 1903 μέχρι το 1907 διετέλεσε Πρόεδρος της Παλαιστινιακής Επιτροπής της Σιωνιστικής Οργάνωσης, ενώ ήταν και ιδρυτής της Εταιρείας για την Ανάπτυξη Γης στην Παλαιστίνη (Palestine Land Development Company). Υπήρξε από τις προσωπικότητες του Σιωνιστικού Κινήματος που εργάστηκε τόσο για τους Σιωνιστικούς όσο και για τους εποικιστικούς σκοπούς των κύκλων των Γερμανών Σιωνιστών προτείνοντας το σχέδιο για τον εποικισμό της Μεσοποταμίας το 1905. Για τη δραστηριότητα του βλ. Baisez, *ό.π.*, σσ. 11-15 και Sokolow, *ό.π.*, σ. 284.

προσωπικότητων, χωρίς να αγγίζει το μέσο τύπο Εβραίου που συναντούσε κανείς συχνά στην αυτοκρατορία. Η παρούσα διατριβή προσεγγίζει το ζήτημα από αυτή ακριβώς την οπτική, ενισχύοντας το βασικό επιχείρημα της Chasin μέσα από την ανάδειξη της σημασίας της αυτοκρατορίας στη διέλευση των εβραϊκών μεταναστευτικών ρευμάτων και στην οικονομική δραστηριοποίηση των Εβραίων στο αποικιακό δίκτυο. Ιδιαίτερα η τελευταία πτυχή αντικατοπτρίζει την περίπτωση του «ξένου» Εβραίου ο οποίος ενσωματώθηκε οικονομικά και δικτυώθηκε στο αποικιακό περιβάλλον.

Η υποδοχή των Εβραίων από τη ναζιστική Κεντρική Ευρώπη στη βρετανική αυτοκρατορία και ιδιαίτερα στις αυτοδιοικούμενες επικράτειές της μεταξύ 1933 και 1945 αποτελεί αντικείμενο του συλλογικού τόμου με επιμελητή τον Paul R. Bartrop, *False Havens: The British Empire and the Holocaust*, Studies in the Shoah, τ. 10, Lanham 1995. Ο Bartrop παρόλο που περιορίζεται στην αριθμητική αποτύπωση των εβραϊκών ροών στις βρετανικές αποικίες, εύστοχα διακρίνει ότι η πολιτική των αποικιών απέναντι στα εβραϊκά μεταναστευτικά ρεύματα αποτελούσαν αντανάκλαση της στάσης της Βρετανίας απέναντι στις διεθνείς της υποχρεώσεις σε σχέση με το εβραϊκό προσφυγικό ζήτημα και ένα μέτρο κατανόησης του βαθμού συμβολής της στην εκτόνωσή του, το οποίο αναμένει ότι θα φωτιστεί περισσότερο με περαιτέρω μελέτες επί του ρόλου των αποικιών. Περιορίζοντας τις αναφορές του σε αριθμητικά δεδομένα των Εβραίων προσφύγων στις αποικίες, καταγράφει ακόμα το γεγονός ότι οι αποικίες διαμόρφωναν την στάση τους απέναντι στην προσφυγική κρίση με βάση τις στρατηγικές ανάγκες και προτεραιότητες της Μεγάλης Βρετανίας, με τις ίδιες να λειτουργούν μάλλον ως σημεία διέλευσης των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών παρά ως τελικός προορισμός²⁷. Η παρούσα διατριβή μέσα από την περίπτωση της Κύπρου εμβαθύνει στις πτυχές της βρετανικής και αποικιακής διαχείρισης του εβραϊκού προβλήματος οι οποίες αναφέρονται ακροθιγώς από τον Bartrop, αναδεικνύοντας με περισσότερα στοιχεία τη συγκρουσιακή πολιτική της μητρόπολης με την αποικία και τη σημασία της Κύπρου ως βρετανικού εδάφους στα σχέδια μεταφοράς και εγκατάστασης Εβραίων από τη Γερμανία. Η περίπτωση της Κύπρου καταδεικνύει τη διαμόρφωση μιας ανεξάρτητης πολιτικής της αποικιακής κυβέρνησης και την πλήρη ρήξη της με την πολιτική του Υπουργείου Αποικιών χάρη στην οποία αποτράπηκε η πλημμυρίδα Εβραίων στο νησί παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

²⁷ Paul R. Bartrop, "The British Colonial Empire and Jewish Refugees during the Holocaust period: An Overview", στο Paul R. Bartrop (επιμ.), *False Havens: The British Empire and the Holocaust*, Studies in the Shoah, τ. 10, Lanham 1995, σσ. 2-3, 11.

Οι δημοσιεύσεις σχετικά με την παρουσία των Εβραίων στην Κύπρο κατά τη βρετανική περίοδο πραγματεύονται σχεδόν εξ ολοκλήρου την ιστορία των εποικιστικών αγροτικών εγκαταστάσεων των τελών του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Η περίπτωση των στρατοπέδων συγκεντρώνει μέχρι και σήμερα ίσως το μεγαλύτερο ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας και αποτελεί ίσως τη γνωστότερη πτυχή της εβραϊκής παρουσίας στην Κύπρο, σε αντίθεση με τις προγενέστερες περιόδους, οι οποίες μέχρι και σήμερα βρίσκονταν σχεδόν στην αφάνεια. Η πλειονότητα των δημοσιεύσεων ανήκει στην ισραηλιτική ιστοριογραφία. Το ενδιαφέρον για τις πρώτες μεταναστευτικές εγκαταστάσεις του 19^{ου} αιώνα στην Κύπρο εκδηλώθηκε στη δεκαετία του 1970 και του 1990 (στη δεκαετία του 1980 δεν υπήρξε δημοσίευση). Προήλθε κυρίως μέσα από την ανάγκη καταγραφής των οικογενειακών ιστοριών μερικών από τους Εβραίους οι οποίοι συμμετείχαν στους εποικισμούς των τελών του 19^{ου} αιώνα. Έτσι, η αρχική έρευνα και δημοσίευση εκπονήθηκε από απογόνους ή συγγενείς αυτών των εποίκων.

Ο John Shaftesley στο πρώτο χρονολογικά δημοσιευμένο άρθρο για την εβραϊκή παρουσία στο νησί, “Nineteenth-Century Jewish Colonies in Cyprus”, *Jewish Historical Society of England*, 22 (1970), σσ. 88-107, προέβη σε μια πρώτη καταγραφή των τριών αγροτικών εγκαταστάσεων μεταξύ 1883 και 1897. Βασίστηκε σε πηγές από την εφημερίδα *The Jewish Chronicle*²⁸, αυτοβιογραφίες και προσωπικές μαρτυρίες του πατέρα της γυναίκας του, Nahum Isaac Adler (1874-1942)²⁹, ο οποίος ήταν μάνατζερ στη φάρμα του Μαργό. Στο άρθρο του παρουσιάζει εκτενώς το εγχείρημα του Συριακού Εποικιστικού Ταμείου (Syrian Colonization Fund) στους Ορείτες, την επακολουθούμενη άφιξη και εγκατάσταση των Εβραίων από τη Ρουμανία στα Κούκλια και περιληπτικά την ιστορία της εγκατάστασης στο Μαργό κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στις οικογένειες των μεταναστών Adler και Bender. Επίσης, ο Shaftesley ήταν αυτός που ανέδειξε και τη συζήτηση για τη σημασία της Κύπρου στο Σιωνιστικό Κίνημα και τη δράση του Davis Trietsch.

²⁸ Από τις σημαντικότερες σε επιρροή εβδομαδιαίες εβραϊκές εφημερίδες, η οποία κυκλοφόρησε στο Λονδίνο το 1841.

²⁹ Ο Adler γεννήθηκε στην πόλη Mogilev της Ρωσίας. Στην Παλαιστίνη αποφοίτησε από την αγροτική σχολή Mikveh Israel και ακολούθως ανέλαβε τη διαχείριση κτημάτων στην περιοχή προτού μετακληθεί στον εποικισμό της JCA στο Μαργό. Εκεί παντρεύτηκε την Esther Bender με την οποία απέκτησαν τρεις υιούς και δυο κόρες. Το 1899 εγκαταστάθηκε στο Λίβερπουλ όπου είχε έντονη δραστηριότητα σε εβραϊκές οργανώσεις. Διετέλεσε αντιπρόεδρος της Αγγλο-Σιωνιστικής Ομοσπονδίας. Απεβίωσε το Μάιο του 1942 στο Southport του Ηνωμένου Βασιλείου, βλ. John M. Shaftesley, “Nineteenth-century Jewish Colonies in Cyprus”, *The Jewish Historical Society of England*, 22 (1970), σ. 104. Επίσης, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 29.5.1942, σ. 5.

Είκοσι εννέα χρόνια αργότερα, ο Yaacov Nir, εγγονός του διαχειριστή της φάρμας του Μαργό, Jacob Bergmann, εμπλούτισε τη δημοσίευση του Shaftesley με το άρθρο του “Jewish “colonies” on Cyprus on the Eve of the Twentieth Century: Reality or Fatamorgana”, *Mentalities*, 14: 2 (1999), σσ. 22-30. Φέρνοντας στο φως πληροφορίες από το αρχαιολογικό υλικό των National Archives του Λονδίνου και του Κρατικού Αρχείου της Κύπρου επικεντρώθηκε μόνο στις πρώτες δυο εποικιστικές εγκαταστάσεις Εβραίων από τη Ρωσία και τη Ρουμανία των τελών του 19^{ου} αιώνα, στους Ορείτες και στα Κούκλια στην Πάφο. Ο Nir προσπάθησε μέσα από την έρευνα του να αναδείξει περισσότερο τους λόγους της αποτυχίας των εποικιστικών προσπαθειών με τη δημοσίευση επιπρόσθετων στοιχείων για το μεταναστευτικό δίκτυο και το ρόλο των φιλανθρωπικών φορέων. Τόσο ο Shaftesley όσο και ο Nir ενέταξαν την ιστορία των μεταναστευτικών εγκαταστάσεων στο ιστορικό πλαίσιο των μαζικών διωγμών των Εβραίων από την Ανατολική Ευρώπη και περιορίστηκαν σε μια αναλυτική εξιστόρηση των γεγονότων που αφορούσαν τους εποικισμούς του 19^{ου} αιώνα.

Από το 2000 και μετά η ιστορία των Εβραίων κατά την Αγγλοκρατία προσεγγίζεται πλέον με την επιστημονική μέθοδο. Από ελληνοκυπριακής σκοπιάς, ο Σταύρος Παντελή ανέδειξε στην καινοτόμο έκδοση του *Place of Refuge, A History of the Jews in Cyprus*, Λονδίνο 2003, τη διαχρονική σημασία της Κύπρου ως χώρου ασύλου για τους Εβραίους από τους αρχαίους χρόνους μέχρι και τη νεότερη περίοδο σε μόλις 122 σελίδες. Η ιδιαίτερη έμφαση στην ανάδειξη της θέσης της Κύπρου στα σιωνιστικά πλάνα (αφιερώνει 31 από τις 53 σελίδες, σχεδόν τα τρία τελευταία κεφάλαια για τη νεότερη περίοδο, σσ. 80-133), περιορίσει τη δυνατότητα για μια περιεκτικότερη ανάλυση της ιστορίας των Εβραίων στο νησί, ιδιαίτερα κατά τη βρετανική περίοδο. Ωστόσο, δεν παύει να παραμένει η μοναδική βιβλιογραφική αναφορά από κυπριακής σκοπιάς που καλύπτει γενικότερα την εβραϊκή μετανάστευση μέχρι και το 1948, περιλαμβανομένων και αναφορών για τα στρατόπεδα κράτησης των παράνομων μεταναστών. Ο Παντελή ισχυρίζεται ότι η Κύπρος αποτέλεσε διαχρονικά για τους Εβραίους ένας χώρος προσφυγιάς, ένας ενδιάμεσος σταθμός (“stepping stone”) στην πορεία για την Παλαιστίνη.

Σαφώς, τα άρθρα των Yossi Ben-Artzi, “Jewish rural settlement in Cyprus 1882-1935: a “springboard” or a destiny?”, *Jewish History* 21 (2007), σσ. 361-383, και “Historical Perspectives on Jewish Rural Settlement in Cyprus 1883-1939”, στο Giorgos Kazamias και Giorgos Antoniou (επιμ.), *Historical Perspectives on Cypriot-Jewish Relations*, Λευκωσία

2015, σσ. 8-27 και Yair Seltenreich και Yossi Katz, “Between the Galilee and its Neighbouring Isle: Jules Rosenheck and the JCA Settlements in Cyprus, 1897-1928”, *Middle Eastern Studies*, 45:1 (2009), σσ. 87-109 κάλυψαν εν μέρει μερικά από τα κενά της έκδοσης του Παντελή. Στα άρθρα του ο καθηγητής Γεωγραφίας Ben-Artzi εξετάζει τις αγροτικές εγκαταστάσεις κατά την περίοδο 1883 και 1935 υπό το πρίσμα της γεωγραφικής σημασίας της Κύπρου σε σχέση με την Παλαιστίνη εντάσσοντάς τις στο ιστορικό πλαίσιο των διαφόρων φάσεων της aliyah. Στηριζόμενος σε έγγραφα από τα Κεντρικά Σιωνιστικά Αρχεία και στον εβραϊκό Τύπο επικεντρώνεται στο ιστορικό της δραστηριοποίησης της JCA στο Μαργό καθώς και στις προσπάθειες του Davis Trietsch να αξιοποιήσει την Κύπρο ως «υποκατάστο της γης του Ισραήλ»³⁰. Ο αρθρογράφος επιχειρηματολογεί ότι εξαιτίας της γεωγραφικής της εγγύτητας με την Παλαιστίνη, η Κύπρος ήταν το εφελτήριο ή μια πολιτική εναλλακτική πρόταση στο δρόμο των Εβραίων για την Παλαιστίνη.

Οι Seltenreich και Katz προσεγγίζουν την ιστορία των αγροτικών εποικισμών της JCA μέσα από ένα εντελώς διαφορετικό πρίσμα. Εξετάζουν την πολιτική της JCA στους κυπριακούς εποικισμούς το 1916 και την συγκρίνουν με την πολιτική της στους εποικισμούς της Γαλιλαίας. Μέσα από αυτή την σύγκριση προκύπτει το επιχείρημά τους ότι η εγκατάλειψη των εγκαταστάσεων στην Κύπρο οφειλόταν σε οικονομικούς λόγους και κυρίως στη μη επικερδή τους λειτουργία, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στη Γαλιλαία. Προκειμένου να αναδείξουν τους λόγους της αποτυχίας της JCA στην Κύπρο εστιάζονται μεταξύ άλλων στις γεωργικές επιδόσεις των Εβραίων αγροτών του 1916, και στις γεωργικές, κοινοτικές και εκπαιδευτικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι οικογένειες στις εγκαταστάσεις του Μαργό, του Τσόμλεκτζι και των Κουκλιών.

Από τα μοναδικά άρθρα που αγγίζουν ακροθιγώς την οικονομική δραστηριότητα των Εβραίων επιχειρηματιών στην Κύπρο τη δεκαετία του 1930 είναι αυτό του David De Vries, “From Porcelain to Plastic: Politics and Business in a Relocated False Teeth Company, 1880s-1950s”, *Enterprise and Society*, 14:1 (2012), σσ. 144-181. Ο De Vries υποστηρίζει ότι οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες στην Παλαιστίνη διαμόρφωσαν την επιχειρηματικότητα των Εβραίων, αναδεικνύοντας ως παράδειγμα την οικογένεια των Εβραίων βιομηχάνων Bloom, οι οποίοι ως υποστηρικτές του Σιωνισμού μετανάστευσαν το 1926 στο Τελ Αβίβ από τη Φιλαδέλφεια των ΗΠΑ επανιδρύοντας και την επιχείρηση κατασκευής τεχνητών οδόντων

³⁰ Yossi Ben-Artzi, “Jewish rural settlement in Cyprus 1882-1935: a “springboard” or a destiny?”, *Jewish History* 21 (2007), σ. 377.

στην Παλαιστίνη. Δέκα χρόνια αργότερα, αναγκάστηκαν για οικονομικούς λόγους να μεταφέρουν την επιχείρηση στη Λάρνακα όπου δημιούργησαν το εργοστάσιο κατασκευής τεχνητών οδόντων Empire Dental Industry Ltd. Σύμφωνα με τον συγγραφέα του άρθρου, η επιχειρηματική τους τακτική δεν σήμαινε και εγκατάλειψη της σιωνιστικής τους ιδεολογίας.

Όσον αφορά την πρόσληψη της Κύπρου στη σιωνιστική ιδεολογία, ο Oskar K. Rabinowicz στο *A Jewish Cyprus Project. Davis Trietsch's Colonization Scheme*, Νέα Υόρκη 1962, ο Σταύρος Παντελή στο *Place of Refuge, A History of the Jews in Cyprus*, Λονδίνο 2003, σσ. 85-108 και ο Χάιντς Ρίχτερ στην *Ιστορία της Κύπρου*, Αθήνα 2007, τ. Α, σσ. 136-144 αποδίδουν μια ιστορική καταγραφή των συζητήσεων περί Κύπρου στους σιωνιστικούς κύκλους. Αυτή όμως περιορίστηκε χρονικά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, δεν προσεγγίστηκε με ερμηνευτική διάθεση και δεν συνδέθηκε με τις μεταναστευτικές ροές στο νησί, κάτι που αποτελεί στόχο της παρούσας διατριβής.

Για την περίοδο των στρατοπέδων 1946-1949 υπάρχει πληθώρα δημοσιεύσεων στα εβραϊκά και αγγλικά. Από τις αγγλόγλωσσες δημοσιεύσεις, στοιχεία για τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των κρατουμένων καταγράφονται στα άρθρα της Dalia Ofer, “Holocaust Survivors as Immigrants: The Case of Israel and the Cyprus Detainees”, *Modern Judaism*, 16:1 (1996), σσ. 1-23 και του David Schaary, “The Social Structure of the Cyprus Detention Camps: 1946-1949”, *Studies in Zionism*, 3:2 (1982), σσ. 273-290. Σημαντικό επίσης είναι το άρθρο του Donald S. Birn, “Cypriots, Jews, and the British Camps, 1946-1949”, στο Paul Wallace (επιμ.), *Visitors, Immigrants and Invaders in Cyprus*, Νέα Υόρκη 1995, σσ. 172-179. Ο Birn αξιοποιώντας την εφημερίδα *The Cyprus Mail* θίγει περιληπτικά την στάση των Ελλήνων, επιχειρηματολογώντας ότι αυτή ήταν διφορούμενη μεταξύ αριστερών που εξέφραζαν τη συμπάθεια τους στους κρατουμένους και δεξιών οι οποίοι είχαν εχθρική στάση. Μέσα από τα βρετανικά αρχεία και την εφημερίδα *The Times* εξηγεί την απόφαση των Βρετανών να λειτουργήσουν τα στρατόπεδα στην Κύπρο και τις συνθήκες σε αυτά. Στο ίδιο πλαίσιο παραθέτοντας στοιχεία και για την στάση των Τούρκων της Κύπρου κινείται και το άρθρο του Ulvi Keser, “Turkish Assistance Activities for the Jewish Immigrants and Jewish Immigrant Camps in Cyprus during Second World War”, *Ege Academic Review*, 9:2 (2009), σσ. 735-758.

Παρά τις παραπάνω αναφορές, η ιστοριογραφία μέχρι σήμερα προσέγγισε αποσπασματικά τις επί μέρους φάσεις της μετανάστευσης των Εβραίων στο νησί. Στην παρούσα διατριβή οι

διαδοχικές φάσεις εντάσσονται σε μια ενιαία θεματική και χρονολογική ενότητα από την οποία προκύπτει ότι αυτές οι φαινομενικά ασύνδετες μεταξύ τους περίοδοι διέπονταν τελικά από ένα ενιαίο διαχρονικό ιδεολογικό, γεωγραφικό και οικονομικό πλαίσιο. Με την αναλυτική προσέγγιση των επί μέρους πτυχών της εβραϊκής κινητικότητας, κατατίθεται έτσι μια ολοκληρωμένη ιστορία της παρουσίας των Εβραίων στη βρετανική Κύπρο. Μέσα από αυτή την καταγραφή, θα δοθούν νέες ερμηνείες για τους λόγους της εισροής των μεταναστευτικών ρευμάτων Εβραίων στο νησί (όπως η ιδεολογική και η οικονομική διάσταση), τον κοινωνικό και οικονομικό τους ρόλο, τους τύπους της μετανάστευσης και τους παράγοντες διαμόρφωσης της εβραϊκής παρουσίας, οι οποίοι μέχρι σήμερα δεν είχαν προσεγγισθεί ιστοριογραφικά. Επιπλέον, η βιβλιογραφία θα εμπλουτιστεί με νέα στοιχεία από την μελέτη κυπριακών πρωτογενών και δευτερογενών αναφορών.

Η καινοτομία της έρευνας είναι πολυεπίπεδη:

- πρώτον εντάσσει την εβραϊκή παρουσία στο πεδίο των εβραϊκών σπουδών (περιλαμβανομένου και του τομέα της εβραϊκής οικονομικής ιστορίας), όπως επίσης και της βρετανικής αυτοκρατορίας. Συμβάλλει, έτσι, στον εμπλουτισμό των εβραϊκών σπουδών και της ενίσχυσης των λιγοστών μελετών για τη θέση του Εβραίου στη βρετανική αυτοκρατορία,
- δεύτερον, δια φωτίζει μια άγνωστη πτυχή της κυπριακής ιστορίας, όπως η ιστορία της εβραϊκής παρουσίας στο νησί,
- τρίτον, δεν περιορίζεται στις εποικιστικές εγκαταστάσεις, αλλά μελετά την εξέλιξη του εβραϊκού στοιχείου από το 1878 μέχρι και το 1949 με τις κατά διαστήματα εμβόλιμες μαζικές παρουσίες στους εποικισμούς. Πρόκειται δηλαδή για μια συνεκτική και σφαιρική ιστορική καταγραφή,
- τέταρτον, επικεντρώνεται στην ενσωμάτωση και τον αντίκτυπο του εβραϊκού στοιχείου στην κοινωνικο-οικονομική ζωή του τόπου, καλύπτοντας ένα κενό της υπάρχουσας ιστοριογραφίας. Αποδίδει για πρώτη φορά την πλήρη εικόνα της αγροτικής μορφής και της οργάνωσης των εποικισμών και χαρτογραφεί την επιχειρηματική δραστηριότητα των μεταναστών. Σε μια δεύτερη ανάγνωση εξηγεί τη σημασία που είχε ο νέος πληθυσμός στο γεωργικό και οικονομικό περιβάλλον της Κύπρου. Και σε ένα τρίτο επίπεδο εντάσσει την εβραϊκή παρουσία στην ιστοριογραφία, η οποία μελετά τον Εβραίο ως ένα “Homo Economicus”, δηλαδή

εξετάζει άγνωστες πτυχές αυτού για το οποίο διακρίνεται, του «οικονομικού του γνωρίσματος»³¹,

- πέμπτον, παρουσιάζει την ιστορία των στρατοπέδων κράτησης μέσα από τρεις διαστάσεις- την πολιτική, την κοινωνική και την οικονομική- αξιοποιώντας νέα στοιχεία μέσα από τις ελληνοκυπριακές πηγές.

Μεθοδολογία

Η καταγραφή της ιστορίας των Εβραίων βασίστηκε σε μια πληθώρα πρωτογενών πηγών και ολοκληρώθηκε μέσα από μια σύνθετη αξιοποίηση των πληροφοριών τους. Το βασικότερο μέρος της έρευνας εκπονήθηκε στο Κρατικό Αρχείο Κύπρου, στα National Archives του Ηνωμένου Βασιλείου στο Λονδίνο και στα Κεντρικά Σιωνιστικά Αρχεία των Ιεροσολύμων. Επίσης, σημαντικό υλικό εντοπίστηκε στις βιβλιοθήκες της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, του Πανεπιστημίου Κύπρου, της Βουλής των Αντιπροσώπων, της Στατιστικής Υπηρεσίας, της Κυπριακής και της Σεβέρειου Βιβλιοθήκης στη Λευκωσία· στη Βρετανική Βιβλιοθήκη και στη βιβλιοθήκη του London School of Economics and Political Science στο Λονδίνο· στη βιβλιοθήκη του Yad Vashem στα Ιεροσόλυμα και της Alliance Israélite Universelle στο Παρίσι. Αξιοποιήθηκε επίσης ο εβραϊκός Τύπος του Λονδίνου και της Παλαιστίνης, ο ελληνόφωνος και αγγλόφωνος Τύπος της Κύπρου, τα επίσημα πρακτικά της Βουλής των Κοινοτήτων και της Βουλής των Λόρδων (Hansard), οι ετήσιες εκθέσεις της βρετανικής διοίκησης στην Κύπρο (Annual Reports), οι Κυανές Βίβλοι (Blue Books), οι επίσημες πληθυσμιακές απογραφές της αποικιακής κυβέρνησης στην Κύπρο (Census), προσωπικές συνεντεύξεις, βιογραφίες και περιηγητικά κείμενα.

Στο Κρατικό Αρχείο Κύπρου μελετήθηκαν:

- οι ετήσιες εκθέσεις του Τμήματος Γεωργίας μεταξύ 1897-1928 (σημ: οι εκθέσεις από το 1932 μέχρι το 1939 εντοπίστηκαν στη Βιβλιοθήκη του LSE),
- η μεταναστευτική νομοθεσία στην Κύπρο μεταξύ 1878 και 1949
- 44 φάκελοι της Αποικιακής Γραμματείας (Secretariat Archives) οι οποίοι αφορούσαν στις εγκαταστάσεις της περιόδου 1883-1899
- 6 φάκελοι σχετικά με τους Εβραίους πρόσφυγες του Πρώτου και Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (αριθμητικά δεδομένα, βρετανική πολιτική)

³¹ Reuveni, *ό.π.*, σ. 14.

- 47 φάκελοι σχετικά με τα εβραϊκά μεταναστευτικά ρεύματα της δεκαετίας του 1930 περιλαμβανομένων των καταστάσεων του Κτηματολογίου σχετικά με τις αγορές γαιών και την επένδυση κεφαλαίου ανά επαρχία, των αντιδράσεων του ντόπιου πληθυσμού και της βρετανικής πολιτικής
- 15 φάκελοι που αφορούσαν τις οικονομικές δραστηριότητες Εβραίων επιχειρηματιών στη γεωργία και βιομηχανία στις δεκαετίες του 1930 και 1940, περιλαμβανομένων των φακέλων για την κατάσταση της γεωργίας στην Κύπρο
- 3 φάκελοι του Κτηματολογίου για τις αγορές κτημάτων από τους Εβραίους μεταξύ 1933 και 1941 ανά επαρχία, πόλη και χωριό. Η πηγή αυτή είναι ένας θησαυρός δεδομένων για τις εβραϊκές περιουσίες, τις αγοραπωλησίες και επένδυση του εβραϊκού κεφαλαίου στην κυπριακή γη κατά την υπό εξέταση περίοδο.

Στα Βρετανικά Αρχεία μελετήθηκαν:

- Τα πρακτικά του κυπριακού Νομοθετικού Συμβουλίου σχετικά με τις συζητήσεις για την εγκατάσταση Εβραίων μεταξύ 1882 και 1907 και τις νομοθεσίες για τον έλεγχο των μεταναστών
- οι φάκελοι της αλληλογραφίας του Υπουργείου Αποικιών (CO) μεταξύ 1884 και 1949.
- οι σχετικοί φάκελοι της αλληλογραφίας του Υπουργείου Εξωτερικών και Αποικιών (FCO) μεταξύ 1934 και 1939

Στα Κεντρικά Σιωνιστικά Αρχεία μελετήθηκαν 13 φάκελοι που περιελάμβαναν αλληλογραφία και εκθέσεις για τις αγροτικές εγκαταστάσεις της JCA (1899-1928), το μεταναστευτικό ρεύμα των Εβραίων στην Κύπρο και τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες τη δεκαετία του 1930, τα εποικιστικά σχέδια που εκπονήθηκαν τη δεκαετία του 1930 για την Κύπρο, το προσφυγικό ρεύμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την εβραϊκή παρουσία όπως διαμορφώθηκε μετά τη λήξη του πολέμου.

Από το ψηφιοποιημένο αρχείο της Αμερικανο-εβραϊκής Ενιαίας Επιτροπής Διανομής (JOINT)³² μελετήθηκαν 11 φάκελοι που αφορούσαν στους Εβραίους των στρατοπέδων στον

³² Εβραϊκή εθελοντική οργάνωση η οποία ιδρύθηκε το 1914 για τη διανομή τροφίμων στους Εβραίους της Παλαιστίνης κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η μεγαλύτερη οικονομική και όχι μόνο συνδρομή της στον εβραϊκό κόσμο σημειώθηκε από την περίοδο των ναζιστικών διωγμών μέχρι και την ανακήρυξη του κράτους του Ισραήλ. Συνέβαλε σημαντικά στην απόδραση χιλιάδων Εβραίων από την Κεντρική Ευρώπη αλλά και στη διανομή ρουχισμού, φαρμάκων και εκπαιδευτικού υλικού στα στρατόπεδα εκτοπισμένων, βλ. Ιακώβ Σιμπή και Καρίνα Λάμψα, *Η ζωή απ' την αρχή. Η μετανάστευση των Ελλήνων Εβραίων στην Παλαιστίνη (1945-1948)*, Αθήνα 2010, σ. 35, σημ. 14.

Καράολο και την Ξυλοτύμπου, συγκεκριμένα από τους φακέλους του Γραφείου της Γενεύης για την Κύπρο και την Παλαιστίνη/Ισραήλ και από την Κυπριακή Συλλογή 1945-1949. Το αρχείο περιελάμβανε εκθέσεις και δελτία για την οικονομική διαχείριση των στρατοπέδων από την JOINT, ετήσιες αναφορές για τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων και καταγραφές των αφίξεων και αναχωρήσεων των Εβραίων στα στρατόπεδα, ανά ημερομηνία και πλοίο.

Στο αρχείο και τη βιβλιοθήκη της Alliance Israélite Universelle στο Παρίσι εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων 4 φάκελοι για τους εποικισμούς της JCA στην Κύπρο οι οποίοι περιελάμβαναν πολυσέλιδη προσωπική αλληλογραφία του διαχειριστή της φάρμας του Μαργό Jacob Bergmann με την JCA και την Alliance μεταξύ 1900 και 1925. Μέσω της αλληλογραφίας του Bergmann, ο οποίος ήταν συνδρομητής στην Alliance προτού εγκατασταθεί στην Κύπρο, διασώθηκαν σημαντικές πληροφορίες για την καθημερινότητα των Εβραίων στο Μαργό, τα Κούκλια και το Τσόμλεκτζι.

Σημαντική πηγή για τους εποικισμούς της JCA υπήρξαν οι ετήσιες εκθέσεις της οργάνωσης, οι οποίες βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Τελ-Αβίβ.

Στη βιβλιοθήκη της Ιεράς Αρχιεπισκοπής και στο αρχείο εφημερίδων του Γραφείου Τύπου και Πληροφοριών στη Λευκωσία εντοπίστηκε μια πλειάδα άρθρων από τον ελληνόφωνο και αγγλόφωνο Τύπο τα οποία καλύπτουν όλες τις πτυχές της περιόδου 1878-1948. Αναλυτικότερα, μελετήθηκαν οι εφημερίδες *Αλήθεια* (1883-86, 1891, 1897-1900, 1904, 1928, 1933-35, 1994), *Ελευθερία* (1920-29, 1933-1939, 1943, 1946-49, 1959-1960, 1962, 1968), *Φωνή της Κύπρου* (1891-1906, 1933-1944), *Σάλπιγξ* (1883-1885, 1891, 1904), *Κυπριακός Φύλαξ* (1906, 1917-1919) και *Νέος Κυπριακός Φύλαξ* (1926, 1932-39, 1945), *Ένωσις* (1891), *Ευαγόρας* (1898-1904), *Νέον Έθνος* (1898-1900, 1933), *Νέον Κίτιον* (1883), *Κύπριος* (1904), *Στασίνοσ* (1883), *Πάφος* (1933, 1935, 1939), *Κυπριακός Τύπος* (1935-38, 1944, 1946), *Χρόνος* (1933-1939), *Τα Γράμματα* (1946), *Παρατηρητής* (1936-1939), *Λαϊκό Βήμα* (1933), *Πρωινή* (1934-37), *Πρωΐα* (1938), *Εσπερινή* (1937-38, 1947-48), *Πυρσός* (1945), *Ανεξάρτητος* (1939, 1944-1949), *Χαραυγή* (1961), *Πολίτης* (2014) και οι αγγλόφωνες *Times of Cyprus* (1886, 1957, 1959), *Cyprus Mail* (1935-36, 1946-47, 1953, 1956, 1959-1962), *Embros* (1938) και *The Cyprus Gazette* (1882, 1898, 1922, 1934, 1936, 1939). Επίσης, αξιοποιήθηκαν άρθρα από τα ψηφιοποιημένα αρχεία της εβραϊκής εφημερίδας *The Jewish Chronicle* του Λονδίνου

(1878, 1882-87, 1897-1902, 1906, 1916-17, 1933-35, 1942, 1946-49, 1954), *The Palestine Post* της Παλαιστίνης (1933-35, 1938-39, 1945-46) και *Jerusalem Post* (2012).

Για την επιχείρηση της Κυπρο-Παλαιστινιακής Εταιρείας Φυτειών Λτδ (Cyprus-Palestine Plantations Company Ltd, στο εξής CPP) στο Φασούρι της Λεμεσού μεταξύ 1933 και 1939 εντοπίστηκαν στο αρχείο της εταιρείας Cyprus Phasouri Plantations Company, η οποία συνέχισε τις δραστηριότητες της εβραϊκής εταιρείας υπό κυπριακή ιδιοκτησία από το 1974, λιγοστά έγγραφα και ένα πλούσιο φωτογραφικό υλικό.

Επιπρόσθετες πληροφορίες για την στάση των Ελλήνων της Κύπρου στη δημιουργία των στρατοπέδων κράτησης των Εβραίων «παράνομων» μεταναστών μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αντλήθηκαν από το Αρχείο του Θεμιστοκλή Δέρβη (Κυπριακό Εθνικό Κόμμα) στο Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας και το Αρχείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου.

Εξαιρετικά σημαντικές στην ενίσχυση των αρχειακών πηγών ήταν οι προσωπικές συνεντεύξεις με απογόνους των εποίκων στο Μαργό και των καλλιεργητών που εγκαταστάθηκαν κατά τη δεκαετία του 1930. Χωρίς την κατάθεση των μαρτυριών τους, οι οποίες συχνά διασταυρώνονταν και με τις αρχειακές πηγές, η εκπόνηση της διατριβής στη σημερινή της μορφή θα ήταν ανέφικτη. Συνολικά πάρθηκαν συνεντεύξεις από δεκατρία άτομα.

Τέλος, οι αυτοβιογραφίες κρύβουν ένα πλούτο πληροφοριών. Σημειώνεται η έκδοση της Elsie Slonim, *Lemons from Paradise*, Βουδαπέστη 2012, της γηραιότερης σήμερα Εβραίας που εγκαταστάθηκε στο νησί τη δεκαετία του 1930. Για τα στρατόπεδα των προσφύγων σημαντική πηγή είναι η έκδοση *Last Barrier to Freedom, Internment of Jewish Holocaust Survivors Cyprus, 1946-1949*, Berkeley 1985 του Morris Laub. Ο Laub, διευθυντής της JOINT στα στρατόπεδα της Κύπρου, δίνει μια πολύ καλή αποτύπωση της οργάνωσης των στρατοπέδων στον Καράολο και πτυχές της ζωής των κρατουμένων σε αυτά. Επίσης, ο καπετάνιος Rudolph W. Patzert στο βιβλίο του *Running the Palestine Blockade, The Last Voyage of the Paducah*, Naval Institute Press 1994, σσ. 150-186, κατέγραψε τις μνήμες του ως κρατουμένου στα στρατόπεδα της Ξυλοτύμπου.

Μεθοδολογικά προβλήματα

Όπως αναφέρει ο Eric Hobsbawm η συγγραφή της «ιστορίας των κοινών ανθρώπων, της ιστορίας ιδωμένης από κάτω» απαιτεί τη συνένωση «μεγάλης ποικιλίας, συχνά αποσπασματικών πηγών»³³. Στην παρούσα διατριβή σε πολλές περιπτώσεις η καταγραφή ενός γεγονότος ή μιας οικονομικής δραστηριότητας βασίστηκε σε σκόρπιες αναφορές από διάφορες πηγές και κυρίως σε προφορικές μαρτυρίες, οι οποίες δεν αποκαθιστούν την ιστορική εικόνα στην ολότητά της. Εξαιτίας αυτού του χαρακτήρα της έρευνας, ήταν αναμενόμενο ότι θα προέκυπταν και μεθοδολογικά ζητήματα, τα οποία επεξηγούν ορισμένες αδυναμίες.

Το κυριότερο πρόβλημα ήταν η απουσία αναφορών για το εβραϊκό στοιχείο εκτός των εποικιστικών εγκαταστάσεων, ιδιαίτερα μεταξύ 1878 και 1928. Έτσι, η εικόνα των Εβραίων που ήταν διασκορπισμένοι στις επαρχίες του νησιού και δεν διέμεναν στους εποικισμούς δεν ήταν δυνατό να ανασυσταθεί με πάσα λεπτομέρεια. Οι πληροφορίες από τις πληθυσμιακές απογραφές (census) δεν είναι επαρκείς για την ακριβή απόδοση των δημογραφικών χαρακτηριστικών των Εβραίων. Οι απογραφές αναφέρουν συνήθως το συνολικό αριθμό όσων δήλωναν Εβραίοι ανά επαρχία ή και πόλη. Εξαιρέση αποτελεί η απογραφή του 1946 η οποία εκτός από την πληθυσμιακή καταγραφή, αναφέρει σημαντικές πληροφορίες για τη μητρική γλώσσα, την υπηκοότητα και τα ηλικιακά δεδομένα των Εβραίων. Η απογραφή για το 1921 παρουσιάζει σοβαρό κενό στην ακριβή καταγραφή του αριθμού των Εβραίων. Αν και καταγράφεται το σύνολο του πληθυσμού των Εβραίων, δεν γίνεται ακριβής κατανομή του ανά πόλη και επαρχία, όπως συνέβαινε στις απογραφές άλλων ετών, δίνοντας την εντύπωση ότι ο υπολογισμός του εβραϊκού πληθυσμού έγινε αυθαίρετα.

Είναι επίσης άξιο αναφοράς το γεγονός ότι ενώ σε πρωτογενείς αναφορές, όπως βιογραφίες, απομνημονεύματα ή δημοσιευμένες μαρτυρίες Ελλήνων της Κύπρου από την καθημερινή ζωή στις πόλεις και την ύπαιθρο υπάρχουν αναφορές στην ύπαρξη των εποικισμών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, δεν εντοπίστηκε σχεδόν καμία πληροφόρηση για την παρουσία των Εβραίων που ζούσαν στις πόλεις ούτε για την καθημερινή συναναστροφή των ντόπιων με τους Εβραίους ή τους εποίκους στο Μαργό και τα Κούκλια. Σε αντίθεση με τις γλαφυρές αφηγήσεις και περιγραφές των Κυπρίων για τα κτήματα των εβραϊκών εταιρειών της δεκαετίας του 1930, δεν

³³ Eric Hobsbawm, *Για την ιστορία* (μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας), Αθήνα 1998, σ. 256.

εντοπίστηκε καμία περιγραφή των αγροκτημάτων της JCA στο διάστημα των σχεδόν τριάντα χρόνων λειτουργίας τους. Η «σιωπή» των πηγών σε αυτή την περίπτωση κράτησε άγνωστη την πτυχή των καθημερινών συναναστροφών των ντόπιων με τους εποίκους, όπως και την στάση των πρώτων στην ύπαρξη των εποικισμών, και επίσης στέρησε από τον ερευνητή τη δυνατότητα να αποτυπώσει με περισσότερη ιστορική ακρίβεια την εικόνα της οργάνωσης, δομής και γεωργικής δραστηριότητας των εβραϊκών κτημάτων.

Άλλο ένα μεθοδολογικό πρόβλημα αφορούσε στις προφορικές συνεντεύξεις. Ο μηχανισμός της μνήμης είναι ένας μηχανισμός επιλεκτικός, όπως επισημαίνει ο Hobsbawm³⁴. Οι μαρτυρίες τόσο των συγγενών των Εβραίων όσο και των Ελληνοκυπρίων φώτισαν ορισμένες πτυχές, οι οποίες δεν αποτυπώνονταν στις αρχειακές πηγές. Ωστόσο, ο μελετητής δεν είχε στη διάθεση του πρωτογενείς μαρτυρίες από τους ίδιους τους μετανάστες, αφού κανένας δεν βρίσκεται πλέον εν ζωή. Τα παιδιά ή τα εγγόνια τους δεν μπορούσαν να παρέχουν μια λεπτομερή καταγραφή των γεγονότων παρά μόνο όσα θυμούνται από τις αφηγήσεις των δικών τους. Έτσι, δεν μπορούμε να έχουμε μια άμεση απάντηση στα ερωτήματα για ποιους λόγους πήραν την απόφαση να έρθουν στην Κύπρο, εάν υπήρξε κάποιο δίκτυο μεταφοράς τους, γιατί επέλεξαν να εγκατασταθούν μόνιμα ή εάν συναναστρέφονταν οι Εβραίοι των κατά τόπους πόλεων και χωριών μεταξύ τους. Πρέπει να σημειωθεί επίσης η εσωστρέφεια, απόρροια ίσως ενός κληρονομηθέντος φόβου, η οποία παρατηρήθηκε από ελάχιστα άτομα. Μια Εβραία προτίμησε να μην παραχωρήσει συνέντευξη και ένας από τους απογόνους αν και έδωσε σημαντική μαρτυρία ζήτησε να διατηρηθεί η ανωνυμία του.

Η εκπόνηση της διατριβής έγινε σε μια περίοδο ιδιαίτερα ευνοϊκή για την ποιότητα των συνεντεύξεων των Ελληνοκυπρίων, οι οποίοι έζησαν ή εργάστηκαν μαζί με τους Εβραίους. Ο πρόσφατος επαναπροσδιορισμός στις διπλωματικές σχέσεις Κύπρου-Ισραήλ άλλαξε και τον τρόπο με τον οποίο οι Ελληνοκύπριοι βλέπουν πλέον τους Εβραίους (Ισραηλινούς ή μη), εναντίον των οποίων υπήρχε για χρόνια μια αρνητική προδιάθεση. Αυτή, όμως, η ξαφνική αλλαγή έκανε πιο πρόθυμους τους Κυπρίους να μιλήσουν για την εβραϊκή παρουσία και καταγράφηκαν άγνωστα μέχρι σήμερα στοιχεία. Βέβαια το γεγονός αυτό επηρέασε και τη διαδικασία ανάσυρσης των γεγονότων από τη μνήμη, η οποία ίσως μερικές φορές επηρέαζε θετικά ή αρνητικά την εικόνα που είχε ο Ελληνοκύπριος για τον Εβραίο. Γι' αυτό το λόγο,

³⁴ Στο ίδιο, σ. 252.

στις πλείστες των περιπτώσεων οι μαρτυρίες διασταυρώθηκαν μέσα από τα αρχεία ή τον Τύπο.

Ένα σημαντικό ερευνητικό κώλυμα αφορά στα αρχεία των επιχειρήσεων και εταιρειών, τα οποία είναι συνήθως μη προσβάσιμα στους ερευνητές. Αξίζει να σημειωθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος του υλικού της παρούσας διατριβής που αφορούσε στην εγγραφή των εταιρειών, το κεφάλαιο και τη δραστηριότητά τους αντλήθηκε μέσα από τα αρχεία της Αρχιγραμματείας στο Κρατικό Αρχείο Κύπρου και από άρθρα στον κυπριακό Τύπο. Ο μοναδικός φάκελος για την Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρεία στο Φασούρι, ο οποίος φυλάσσεται στα Κεντρικά Σιωνιστικά Αρχεία, είναι κλειστός για τους ερευνητές κατόπιν παράκλησης της οικογένειας των μετόχων. Από το αρχείο της εταιρείας στη Λεμεσό βρέθηκε μόνο μια ετήσια αναφορά του 1938, καθώς μαζί με την αποχώρηση των Εβραίων διευθυντών της εταιρείας το 1974 αποσύρθηκαν και οι φάκελοι του αρχείου της εταιρείας.

Όσον αφορά το κεφάλαιο των στρατοπέδων κράτησης Εβραίων, το υλικό στο Πανεπιστήμιο του Τελ-Αβίβ και στο Yad Vashem είναι πράγματι πλούσιο. Ωστόσο, τα αρχεία είναι στα εβραϊκά και η μη γνώση της γλώσσας από την ερευνήτρια κατέστησε αδύνατη την αξιοποίησή τους στη διατριβή. Οι σχετικοί με τα στρατόπεδα φάκελοι στο Κρατικό Αρχείο Κύπρου θα μπορούσαν να ήταν μια σημαντική πηγή πληροφόρησης, ωστόσο βρέθηκαν άδεια. Ως εκ τούτου, η έρευνα βασίστηκε στο πλούσιο υλικό της JOINT και στα National Archives στο Λονδίνο. Επί του θέματος των πηγών στην εβραϊκή και τη γερμανο-εβραϊκή (ή yiddish), πρέπει να σημειωθεί ότι η περιορισμένη χρήση τους από την ερευνήτρια κατέστησε αδύνατη την αξιοποίηση κειμένων και επιστολών που πιθανότατα να έδιναν περρισσότερες πληροφορίες για την κοινωνική και οικονομική ζωή στους εποικισμούς της JCA Μαργό και τις σχέσεις Σεφαραδιτών και Ασκενάζι μεταναστών.

Τέλος, η παρούσα μελέτη ανίχνευσε την οικονομική και επιχειρηματική δραστηριότητα των Εβραίων στην απουσία εκτενούς ιστοριογραφίας για την κοινωνικο-οικονομική ιστορία της βρετανικής Κύπρου. Η γεωργία, το εμπόριο, οι μεταφορές, η βιομηχανία και η διαστρωμάτωση της κυπριακής κοινωνίας δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς και συστηματικά μέχρι σήμερα. Αυτό το ιστοριογραφικό κενό ήταν μια πρόσθετη δυσκολία τόσο για την ακριβή αξιολόγηση της εβραϊκής δραστηριότητας στην οικονομία όσο και για την κατανόηση της στάσης των κοινωνικών τάξεων απέναντι στους Εβραίους. Εντούτοις, η αδυναμία αυτή

μετατράπηκε σε πλεονέκτημα, γιατί έφερε στην επιφάνεια άγνωστες πτυχές της κοινωνικο-οικονομικής ζωής, διανοίγοντας νέες προοπτικές στην ιστορική έρευνα.

Ιστορική αναδρομή και εισαγωγή στην εβραϊκή παρουσία των απαρχών της βρετανικής περιόδου. Κοινωνικά χαρακτηριστικά - δημογραφική εξέλιξη

Ιστορικά η εβραϊκή παρουσία καταγράφεται ως η πιο μακραίωνη σε σύγκριση με τις θρησκευτικές ομάδες και μειονότητες των Αρμενίων και των Μαρωνιτών³⁵. Εντούτοις, η ιστοριογραφία που πραγματεύεται την παρουσία των Εβραίων στην Κύπρο από τους αρχαίους χρόνους προβάλλει την εικόνα μιας θρησκευτικής ομάδας η παρουσία της οποίας μέχρι και την Τουρκοκρατία χαρακτηριζόταν άλλοτε από περιόδους πληθυσμιακής ακμής και άλλοτε παρακμής.

Η παρουσία των Εβραίων στην Κύπρο μαρτυρείται από τον 8^ο αι. π.Χ., ωστόσο η περίοδος με τις μαζικότερες εγκαταστάσεις Εβραίων ήταν η ρωμαϊκή. Μέχρι το 115 μ.Χ. οι ιστορικές αναφορές μαρτυρούν την ύπαρξη μιας σχετικά μεγάλης εβραϊκής κοινότητας με κυριότερους χώρους εγκατάστασης την Πάφο, τους Γόλγους, τη Σαλαμίνα, το Κούριο, την Κωνσταντία και τη Λάπηθο. Με την εξάπλωση των εβραϊκών εξεγέρσεων εναντίον του Ρωμαίου αυτοκράτορα Τραϊανού από την Κυρηναϊκή και την Αίγυπτο στην Κύπρο το 115 μ.Χ. και την επακόλουθη

³⁵ Οι Αρμένιοι εγκαταστάθηκαν για πρώτη φορά στην Κύπρο τον 6^ο αι. μ.Χ. και οι Μαρωνίτες τον 7^ο αι. μ.Χ., βλ. Panikos Panayi, "Ethnic minority creation in Modern Europe: Cyprus in context" στο Andrekos Varnava, Nicholas Coureas και Marina Elia (επιμ.), *The Minorities of Cyprus: Development Patterns and the Identity of the Internal-Exclusion*, Newcastle upon Tyne 2009, σσ. 16-17. Για την ιστορία της Αρμενικής κοινότητας στην Κύπρο βλ. Susan Paul Pattie, *Faith in History, Armenians Rebuilding Community*, Ουάσινγκτον D.C. 1997· Αλέξανδρος - Μιχαήλ Χατζηλύρας, *Οι Αρμένιοι της Κύπρου*, Λευκωσία 2009· Gerard Dedeyan, "The Armenians of Cyprus during Ottoman Rule", στο Varnava κ.ά., *ό.π.*, σσ. 52-91· Susan Pattie, "New Life in an Old Community: Armenians in 20th Century Cyprus", *στο ίδιο*, σσ. 160-174· Sossie Kasbarian, "The Armenian Community in Cyprus at the Beginning of the 21st Century: from Insecurity to Integration", *στο ίδιο*, σσ. 175-191· Caesar Mavratsas, "The Armenians of Cyprus. A Study in Ethnic Identity and Institutions. Research Prospectus and Preliminary Report", στο *Chypre hier et aujour d'hui entre Orient et Occident. Échanges et relations en Méditerranée orientale. Actes du Colloque tenu à Nicosia 1994*, Λυών-Παρίσι 1996. Επίσης, Nubar Maxoudian "A Brief History of the Armenians in Cyprus", *Armenian Review* 27(Απρίλιος 1975). Για την ιστορία της Μαρωνιτικής κοινότητας στην Κύπρο βλ. Ν. Γ. Κυριαζή, «Οι Μαρωνίται εν Κύπρω», *Κυπριακά Χρονικά*, τχ. Α' (1935), σσ. 282 - 307· Andrekos Varnava, "The Maronite community of Cyprus: past, present and future", *Al-Mashriq: A Quarterly Journal of Middle East Studies*, 1:2 (Σεπτέμβριος 2002), σσ. 45-70· Μαριάννα Φραγκέσκου και Αλέξανδρος-Μιχαήλ Χατζηλύρας, *Οι Μαρωνίτες της Κύπρου*, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, Λευκωσία, χ.η.· Αλέξανδρος-Μιχαήλ Χατζηλύρας, «Οι Μαρωνίτες της Κύπρου», ένθετο «Χρονικό» εφημ. *Πολίτης*, τχ. 15 (Ιούνιος 2008)· Αντώνης Φραγκίσκου, *Ιστορία και λαογραφία Μαρωνιτών Κύπρου*, Λευκωσία 1989· *Η Ιστορία των Μαρωνιτών της Κύπρου*, Ίδρυμα Χωρεπισκόπου Ιωάννη Φοραδάρη, Λευκωσία 2006· Guita Hourani, "The Maronites of Cyprus under Ottoman Rule: Demise or Eclipse", στο Varnava κ.ά., *ό.π.*, σσ. 111-135· Nasser Gemayel, "The Maronites of Cyprus: A Minority's Cultural Role during Ottoman Era", στο Varnava κ.ά., *στο ίδιο*, σσ. 136-159· Chrystalla Tsoutsouki, "Continuity of National Identity and Changing Politics: The case of the Maronite-Cypriots", στο Varnava κ.ά., *στο ίδιο*, σσ. 192-228. Επίσης, για την ιστορία των Αρμενίων και Μαρωνιτών μετά το 1960 βλ. Αλέξανδρος-Μιχαήλ Χατζηλύρας, *Η Κυπριακή Δημοκρατία και οι Θρησκευτικές Ομάδες*, Λευκωσία 2012.

βίαη καταστολή της από τους Ρωμαίους, ο εβραϊκός πληθυσμός στο νησί αποδεκατίστηκε³⁶. Οι αναφορές του Δίωνος Κάσσιου για τη σφαγή 240.000 ντόπιων από τους Εβραίους κατά τη διάρκεια των εξεγέρσεων, όπως και του Ευσέβιου, ότι οι Εβραίοι σκότωσαν τους Έλληνες της Σαλαμίνας και κατέστρεψαν την πόλη, κρίνονται ως «υπερβολικές» τόσο από ιστορικές μελέτες όσο και από αρχαιολογικές έρευνες. Το εβραϊκό στοιχείο επανήλθε κατά τον τρίτο ή τέταρτο αιώνα μ.Χ.³⁷ και η λιγοστή εβραϊκή παρουσία στο νησί διατηρήθηκε μέχρι και τα μέσα της βυζαντινής περιόδου³⁸.

Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας (1192-1489) σημειώθηκε μια αυξημένη ροή Εβραίων στο νησί, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στα δυο σημαντικότερα οικονομικά και εμπορικά κέντρα της Κύπρου, τη Λευκωσία και στην Αμμόχωστο, όπως επίσης και στην Πάφο³⁹. Ασχολούνταν με την τοκογλυφία και το εμπόριο, έχαιραν κάποιας νομικής προστασίας χάρη στις Αссίζες, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για στενές οικονομικές και διαπροσωπικές σχέσεις με τους Χριστιανούς⁴⁰. Στην Ψιμολόφου μαρτυρείται η ενασχόληση των Εβραίων με τη βυρσοδεψία⁴¹, και στην Πάφο καταγράφεται η ύπαρξη συναγωγής κοντά στο Μοναστήρι του Αγίου Νεοφύτου⁴². Σποραδικές αναφορές για την ενετική περίοδο (1489-1571) δεικνύουν ότι η εβραϊκή παρουσία ήταν περιορισμένη στην εβραϊκή συνοικία της πολυπολιτισμικής τότε Αμμοχώστου⁴³. Η ανάπτυξη του λιμανιού της προσέλκυσε στις αρχές του 16^{ου} αιώνα τον εβραϊκό πληθυσμό της Λευκωσίας, ο οποίος μετακινήθηκε στην Αμμόχωστο

³⁶ Pieter W. van der Horst, “Jews of Ancient Cyprus”, στο Shlomo Berger, Michael Brocke, Irene Zwier (επιμ.), *Zutot: Perspectives on Jewish Culture*, τ. 3, Dordrecht 2003, σ. 114.

³⁷ David Potter, «Η Κύπρος επαρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», *Ιστορία της Κύπρου (εκδομένη υπό την διεύθυνση Θεόδωρου Παπαδόπουλου)*, τ. Β' (Αρχαία Κύπρος), Λευκωσία 2000, σ. 811. Επίσης, Horst, *ό.π.*, σ. 117.

³⁸ Σε αυτή την περίοδο η εβραϊκή παρουσία μαρτυρείται από δυο κύριες θρησκευτικές ομάδες, τους Ορθόδοξους Εβραίους και τους «αιρετικούς» Kaphrossin, βλ. Chris Schabel, “Religion”, στο Angel Nicolaou-Konnari και Chris Schabel (επιμ.), *Cyprus Society and Culture 1191-1374*, Leiden 2005, σ. 162. Επίσης, Hill, *ό.π.*, τ. 2, σ. 4.

³⁹ Άννα Γ. Μαραγκού, *Λευκωσία, Η ιστορία της πόλης*, Λευκωσία 2009, σσ. 52, 54. Επίσης, βλ. Nicholas Coureas, “Economy”, στο Nicolaou-Konnari και Schabel (επιμ.), *ό.π.*, σ. 152. Ο Λεόντιος Μαχαιράς κατά τον 14^ο αιώνα αναφέρεται στην ύπαρξη «εβραϊκής γέφυρας» στον ποταμό Πεδιαίο στη Λευκωσία, ένδειξη εγκατάστασης και παράλληλα οικονομικής δραστηριότητας των Εβραίων, βλ. Benjamin Arbel, “The Jews in Cyprus: New Evidence from the Venetian period”, *Jewish Social Studies*, 41: 1 (1979), σ. 25.

⁴⁰ Βλ. Schabel, *ό.π.*, σ. 163. Επίσης, Arbel, *ό.π.*

⁴¹ Coureas, *ό.π.*

⁴² Schabel, *ό.π.*

⁴³ Arbel, *ό.π.*, σ. 24. Ένας από τους προμαχόνες της ονομάστηκε “tourion de Sainte Nappe” ή “Giudeca” κατά μια εκτίμηση από τους Εβραίους κατοίκους της πόλης, βλ. Κώστας Π. Κύρρης, «Η Μονή Αγίας Νάπας ιδίως επί Τουρκοκρατίας», *Κυπριακαί Σπουδαί*, ΛΒ' (1968), σσ. 236-237 και Arbel *ό.π.*, σ. 26.

εκμεταλλεόμενος τις νέες οικονομικές προοπτικές, ενώ στα μέσα του αιώνα το εβραϊκό στοιχείο της πόλης ενισχύθηκε από ρεύματα Εβραίων εκδιωκόμενων από την Ευρώπη⁴⁴.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες της ενετικής περιόδου, ρεύματα Εβραίων μεταναστών από την Πορτογαλία και την Ιταλία, οι οποίοι από τις δεκαετίες του 1540 και 1560 υφίσταντο συστηματικούς διωγμούς με αποτέλεσμα τη διασπορά τους σε σημαντικές πόλεις-λιμάνια στη Μεσόγειο, διοχετεύθηκαν και στην Κύπρο. Παρόλο που οι ενετικές αρχές απαγόρευαν τη μαζική άφιξη Εβραίων, τουλάχιστον είκοσι οικογένειες ισπανικής, πορτογαλικής και ιταλικής προέλευσης εγκαταστάθηκαν στο νησί⁴⁵. Οι υποψίες των Ενετών για κατασκοπεία των Εβραίων κατοίκων της πόλης υπέρ των Οθωμανών οδήγησαν στην έκδοση διατάγματος τον Ιούλιο του 1568, το οποίο καλούσε τους μη γηγενείς Εβραίους να εγκαταλείψουν την Αμμόχωστο⁴⁶. Μετά από αυτή την εξέλιξη, ο εβραϊκός πληθυσμός μειώθηκε σημαντικά. Έτσι, ο αριθμός όσων Εβραίων έγιναν τελικά μάρτυρες της κατάληψης της Αμμοχώστου από τους Οθωμανούς το 1571 δεν ήταν μεγάλος, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την πρώτη οθωμανική καταγραφή του 1572 σύμφωνα με την οποία η Αμμόχωστος είχε επτά Εβραίους κατοίκους⁴⁷.

Η μετάβαση από την ενετική στην οθωμανική κυριαρχία (1571-1878) αποτέλεσε κομβικό σημείο για την εβραϊκή παρουσία στο νησί. Η μη υλοποίηση των οθωμανικών σχεδιασμών για μεταφορά χιλίων οικογενειών Εβραίων από την επαρχία Safed στο νησί το 1576 και 1577 ως μέτρο αναζωογόνησης της οικονομίας⁴⁸, όπως και η οικονομική και εμπορική παρακμή της Κύπρου, συνέβαλαν ώστε να μην ακμάσει το εβραϊκό στοιχείο στο νησί. Τα αποσπασματικά στοιχεία για την εγκατάσταση Εβραίων τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα δεν αποδίδουν με ακρίβεια τα δημογραφικά δεδομένα και το χαρακτήρα της οικονομικής

⁴⁴ Łukasz Burkiewicz, "The Cypriot Jews under the Venetian Rule (1489-1571)", *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. Θ', Λευκωσία 2010, σ. 54.

⁴⁵ Arbel, *ό.π.*, σσ. 24, 30.

⁴⁶ Στο *ίδιο*, σσ. 29-30.

⁴⁷ Ιωάννης Θεοχαρίδης, «Πληθυσμιακά στοιχεία της Λάρνακας επί Τουρκοκρατίας (1571-1878)» στο Evangelia Balta, Theocharis Stavrides, Ioannis Theocharides (επιμ.), *Histories of Ottoman Larnaca*, Κωνσταντινούπολη 2012, σ. 35.

⁴⁸ Βλ. Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives. A Contribution to the History of the Jews in the Ottoman Empire*, Ιεροσόλυμα 1952, σ. 31. Επίσης, Jennings, *ό.π.*, σσ. 223-224 και Theodore Papadopoulos, "Note on the Jewish Colonies in Cyprus", *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. Λ (1966), σ. 183. Ο Κύπριος υποστήριξε ότι τελικά πραγματοποιήθηκε η μεταφορά ενός μικρού εβραϊκού πληθυσμού, βλ. Costas P. Kyrris, "The Jewish community and the rise and fall of some urban agglomerations in Cyprus under Ottoman Rule", *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. Λ (1966), σσ. 175-176 και "Symbiotic Elements in the History of the two Communities of Cyprus", *Proceedings of International Symposium on Political Geography 27-29 February 1976 Nicosia*, Λευκωσία 1976, σ. 128 και σ. 153, σημ. 10.

δραστηριότητάς τους, αποτυπώνουν όμως την εικόνα μιας διασκορπισμένης πληθυσμιακής ομάδας⁴⁹.

Η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς το 1571 συνδέθηκε με τη μυθική εμπλοκή του Πορτογάλου Εβραίου Joseph Miquez (Don Joseph Nasi), εύπορου επιχειρηματία με φιλανθρωπική δράση στις εβραϊκές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στην αποκατάσταση Εβραίων προσφύγων από την Ιβηρική Χερσόνησο στους Αγίους Τόπους, συμβούλου του Σουλτάνου και δούκα της Νάξου⁵⁰. Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, ο Nasi υιοθετώντας μια αντι-ενετική πολιτική έπεισε τον Σουλτάνο για την απαραίτητη κατάκτηση της Κύπρου με το επιχείρημα ότι θα διασφάλιζε τον έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου και ενός σημαντικού σταθμού στο δρόμο των προσκυνητών προς τη Μέκκα⁵¹. Όπως κατέγραψε η Cecil Roth, δεν αποκλείεται ο καταλυτικός ρόλος του Nasi στην κατάκτηση της Κύπρου να σχετιζόταν με σχέδιο εγκατάστασης Εβραίων Μαράνος⁵² από την Ιβηρική Χερσόνησο στην Κύπρο με την προσδοκία να ανακηρυσσόταν ο ίδιος κυβερνήτης του νησιού⁵³. Ο μυθικός ρόλος του Nasi, δημιούργημα της αντισημιτικής περιρρέουσας ατμόσφαιρας στην ενετική αυτοκρατορία, υπογραμμίζεται από τους P. Grunebaum-Ballin⁵⁴, Ronald C. Jennings⁵⁵ και Gilles Grivaud⁵⁶, ενώ σύμφωνα με τον Benjamin Arbel οι πληροφορίες που κατέφθαναν στους Ενετούς και ήθελαν τον Nasi να εξυφαίνει σχέδια συνωμοσίας εναντίον τους σε συνεργασία με τους Εβραίους της Αμμοχώστου ήταν αβάσιμες⁵⁷. Πέρα από το γεγονός ότι η ιστορική έρευνα τεκμηριώνει ότι τα κίνητρα της οθωμανικής κατάκτησης της Κύπρου ήταν στρατηγικά, οικονομικά και θρησκευτικά⁵⁸, ο Nasi δεν φαίνεται να είχε ιδιαίτερη επιρροή επί του Σουλτάνου Σελίμ Β' ώστε να επηρεάζει τις πολιτικές του αποφάσεις. Επιπλέον, η

⁴⁹ Βλ. Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1993, σσ. 165, 263, 270. Επίσης, Papadopoulos, "Note on the Jewish Colonies", ό.π., σ. 184. Κατά την Τουρκοκρατία, οι Εβραίοι κατοικούσαν στα χωριά Άγιος Γεώργιος και Άγιος Νικόλαος Λεύκας και σε δυο άλλα χωριά της Κερύνειας, όπως επίσης στη Λεμεσό και στην Αμμόχωστο. Μια μικρή ομάδα Εβραίων κατοίκων υπήρχε στην εντός των τειχών Λευκωσία, βλ. Jennings, ό.π., σσ. 55, 58, 143-145.

⁵⁰ Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Νέα Υόρκη 1991, σσ. 88-89.

⁵¹ Sir George Francis Hill, *A History of Cyprus*, τ. 3, Cambridge 1972, σσ. 879-880.

⁵² Μαράνος (Marranos) ή Νέοι Χριστιανοί ονομάστηκαν οι κρυπτο-εβραίοι της Ιβηρικής χερσονήσου, οι οποίοι προσηλυτίστηκαν φαινομενικά στο χριστιανισμό προκειμένου να διασωθούν από τους βίαιους διωγμούς του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα στην Ισπανία και την Πορτογαλία. Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα, οι νέες μαζικές διώξεις κατά των Μαράνος οδήγησαν στη μαζική τους μετανάστευση από την Ιβηρική χερσόνησο στην Ευρώπη.

⁵³ Cecil Roth, *The House of Nasi. The Duke of Naxos*, Φιλαδέλφεια 1948.

⁵⁴ Paul Grunebaum-Ballin, *Joseph Naci, duc de Naxos*, Paris-La Haye 1969.

⁵⁵ Jennings, ό.π., σ. 223.

⁵⁶ Gilles Grivaud, "Η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς", *Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., τ. ΣΤ (Τουρκοκρατία), Λευκωσία 2011, σ. 145.

⁵⁷ Arbel, ό.π., σ. 29.

⁵⁸ Grivaud, ό.π.

συγκέντρωση μεταναστών σε περιοχές της οθωμανικής επικράτειας, η οποία θα επέφερε εμφανή δημογραφική αλλαγή, δεν αποτελούσε αντικείμενο της οθωμανικής πολιτικής⁵⁹.

Ιστορικά οι Εβραίοι δεν υπήρξαν ποτέ μια θρησκευτική ομάδα με μόνιμο χαρακτήρα στην παραμονή της και δεν φαίνεται να ρίζωσαν κοινωνικά και θρησκευτικά στο νησί. Η Κύπρος υπήρξε περισσότερο μια περιοχή από την οποία διέρχονταν εκμεταλλεζόμενοι τα οικονομικά οφέλη που κατά καιρούς προσέφερε. Τέτοιοι λόγοι συνέτρεχαν και όταν η Κύπρος περιήλθε στην κατοχή των Βρετανών το καλοκαίρι του 1878.

Όταν στις 22 Ιουλίου του 1878 στη Λάρνακα ο πρώτος Αρμοστής υποστράτηγος Garnet Wolseley (1878-1879) κήρυξε επισήμως την έναρξη της βρετανικής κατοχής, δεν μαρτυρείτο ίχνος Εβραίου στο νησί⁶⁰. Κατά την ύστερη Τουρκοκρατία κείμενα περιηγητών και εκθέσεις προξένων συγκλίνουν στην πληροφορία ότι στην Κύπρο δεν συναντούσε κανείς ούτε και ένα Εβραίο⁶¹ ή αν υπήρχαν ο αριθμός τους ήταν εξαιρετικά μικρός⁶². Η απουσία του εβραϊκού στοιχείου εξηγείται αφενός από το γεγονός ότι οι Εβραίοι επιδίωκαν να εγκαθίστανται στις πόλεις-λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου οι οποίες γνώριζαν σημαντική εμπορική ανάπτυξη, όπως ήταν για παράδειγμα η γειτονική Αλεξάνδρεια η οποία μεταξύ 1825 και 1865 προσέλκυσε περισσότερο από 1300 Εβραίους μετανάστες από το ασταθές οικονομικά Λιβόρνο⁶³. Γύρω στα 1860 καταγράφηκε και κάθοδος Εβραίων της διασποράς από την Ανατολική Ευρώπη προς τις γειτονικές ακτές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, λόγω της

⁵⁹ Jennings, *ό.π.* και σημ. 18.

⁶⁰ Βλ. Shaftesley, *ό.π.*, σ. 90.

⁶¹ Σύμφωνα με τον περιηγητή William Turner το 1815, για λόγο που ο ίδιος δεν διευκρινίζει, «ούτε ένας Εβραίος δεν επιτρεπόταν να ζει στο νησί», βλ. Theodore Papadopoulos, *Social and historical data on population (1570-1881)*, Λευκωσία 1965, σ. 56. Το 1844 ο Βρετανός πρόξενος Niven Kerr θα επεσήμαινε το παράδοξο, κατά τον ίδιο, γεγονός ότι σε σύνολο 101.130 κατοίκων του νησιού εκ των οποίων οι 25.000 ήταν Τούρκοι, 75.000 Έλληνες, 440 Καθολικοί, 490 Μαρωνίτες και 200 Αρμένιοι, δεν υπήρχαν Εβραίοι στην Κύπρο, βλ. Papadopoulos, *Social and historical*, *ό.π.*, σ. 65. Επίσης, βλ. Hill, *ό.π.*, τ. 4, σ. 190. Επιπλέον, το 1860 ο Έλληνας πρόξενος στην έκθεση του κατέγραψε ότι δεν υπήρχε κανένας Εβραίος στην Κύπρο, βλ. *στο ίδιο*, σ. 34. Τέλος, σε έγγραφο το οποίο παρέχει πληροφορίες για τον πληθυσμό της Κύπρου την περίοδο της Τουρκοκρατίας και το οποίο χρονολογείται μεταξύ 1856 και 1870 δεν γίνεται καμία αναφορά σε παρουσία Εβραίων κατοίκων στο νησί, βλ. Ιωάννης Θεοχαρίδης, «Ένα αδημοσίευτο τουρκικό κείμενο σχετικά με την Κύπρο», *Κυπριακός Λόγος*, 53-54 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1977), σσ. 203-204.

⁶² Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, στα 1821 υπήρχαν «λίγοι Εβραίοι», βλ. Papadopoulos, *Social and historical*, *ό.π.*, σ. 58.

⁶³ Η αδημοσίευτη μελέτη της Alyssa Reiman, “Commerce in the Courts: Italian Jews and the Consular Court System in Nineteenth Century Egypt”, *International Workshop “Jewish Commercial Cultures in Global Perspective”*, 11-12 Οκτωβρίου 2015 Ινδιανάπολη, φωτίζει την πτυχή της μετακίνησης των Εβραίων μεταξύ 1825 και 1865 από το παρακάμαζον Λιβόρνο στην Αλεξάνδρεια, η οποία απέκτησε εμπορική δυναμική λόγω των λιμενικών έργων στο λιμάνι τη δεκαετία του 1830 και της σιδηροδρομικής σύνδεσης με το Κάιρο το 1854.

ανάπτυξης εμπορικών και βιομηχανικών κέντρων στις ακτές της αυτοκρατορίας⁶⁴. Η Κύπρος εξαιτίας της παρακμιακής της οικονομίας κατά την ύστερη Τουρκοκρατία δεν υπήρξε από τους ελκυστικούς προορισμούς στην Ανατολική Μεσόγειο για την επαγγελματική δραστηριοποίηση των Εβραίων και ως εκ τούτου δεν υπήρχε σοβαρή προϋπόθεση για να συγκρατήσει εβραϊκό πληθυσμό.

Αφετέρου, εσωτερικοί παράγοντες πιθανόν να συνέβαλαν στην σταδιακή συρρίκνωση του εβραϊκού πληθυσμού. Η ιστορική έρευνα δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο να υπήρξαν αναγκαστικές προσχωρήσεις Εβραίων κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στο Μωαμεθανισμό προκειμένου να ξεφύγουν από την καταπιεστική οθωμανική εξουσία, όπως έπρατταν οι Χριστιανοί, οι Λατίνοι και οι Μαρωνίτες την ίδια περίοδο⁶⁵. Μια γνωστή περίπτωση είναι ο εξισλαμισμός της εβραϊκής οικογένειας του Κύπριου Κιαμήλ πασά, μετέπειτα βεζίρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατά τη δεκαετία του 1830⁶⁶.

Η μετάβαση, ωστόσο, από την οθωμανική στη βρετανική κυριαρχία σηματοδότησε την επανεμφάνιση του εβραϊκού στοιχείου. Ενώ για παράδειγμα το 1873 ο περιηγητής Louis Salvator αναφέρει ότι δεν υπήρχε κανένας Εβραίος κάτοικος στη Λευκωσία⁶⁷, στην επίσημη απογραφή πληθυσμού το 1881 καταγράφονται 18 Εβραίοι κάτοικοι. Την ίδια χρονιά, σημειώνονταν 68 Εβραίοι κάτοικοι στο σύνολο του πληθυσμού του νησιού (άλλοι 14 στο δήμο της Λεμεσού, 31 της Λάρνακας και 5 της Πάφου)⁶⁸.

Το γεγονός ότι η επανεμφάνιση του εβραϊκού στοιχείου σημειώθηκε σε ένα χρονικό διάστημα λιγότερο των πέντε ετών από την ανάληψη της διοίκησης του νησιού από τους Βρετανούς είναι αξιοσημείωτο και μπορεί να ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως. Μια υπόθεση είναι οι φαινομενικά εξισλαμισθέντες Εβραίοι να εκδήλωσαν τη θρησκευτική τους ταυτότητα ή να επαναπροσχώρησαν στον ιουδαϊσμό λόγω του νέου φιλελεύθερου καθεστώτος. Αυτό όμως που μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα είναι το γεγονός ότι η περιέλευση του νησιού στο

⁶⁴ Paul Dumont, "Jewish Communities in Turkey during the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle", στο Benjamin Braude και Bernard Lewis (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, τ. 1, Νέα Υόρκη 1982, σσ. 212-213.

⁶⁵ Βλ. Hourani, *ό.π.*, σ. 120.

⁶⁶ Σύμφωνα με τον Πέτρο Παπαπολυβίου, «Κιαμήλ πασάς: ένας μεγάλος Κύπριος», εφημ. *Φιλελεύθερος*, 9.11.2013 ο Κιαμήλ γεννήθηκε το 1832 Εβραίος, αλλά όταν ήταν σε παιδική ηλικία ο πατέρας του εξισλαμίστηκε.

⁶⁷ Άννα Μαραγκού και Ανδρέας Γ. Κούτας, *Λευκωσία. Η ιστορία της πόλης*, Λευκωσία 2009, σ. 157.

⁶⁸ *Report on the Census of Cyprus, 1881*, Λονδίνο 1884.

βρετανικό αποικιακό δίκτυο ήταν ο καταλυτικός παράγοντας προσέλκυσης των Εβραίων μεταναστών. Οι Εβραίοι συνήθιζαν να κατέχουν θέσεις στη διοίκηση λόγω της πολυγλωσσίας τους και σημαντικό ρόλο στην οικονομία της αυτοκρατορίας από τον 18^ο αιώνα και εξής, κυρίως ως μεσάζοντες των Βρετανών στο εμπόριο και τη διπλωματία στη Μέση Ανατολή και τη Βόρειο Αφρική⁶⁹. Επομένως, η ίδια η κάθοδος των Βρετανών στην Ανατολική Μεσόγειο με την κατοχή της Κύπρου δημιούργησε προσδοκίες για την άνθιση των οικονομικών συνθηκών και του εμπορίου στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου.

Όσοι Εβραίοι μιλούσαν τις γλώσσες της Εγγύς Ανατολής βρήκαν εύκολα εργασία στην αστυνομία ή ως διερμηνείς στην κυβερνητική μηχανή. Ο Paul Blattner αποτελεί ενδεικτική περίπτωση Εβραίου ο οποίος βρέθηκε στην Κύπρο το 1878 αναζητώντας νέες επαγγελματικές ευκαιρίες στη βρετανική διοίκηση. Ο Blattner εργαζόταν ως διερμηνέας στην εταιρεία Thomas Cook στα Ιεροσόλυμα (μιλούσε Αγγλικά, Γερμανικά, Τουρκικά, Αραβικά και Ελληνικά)⁷⁰, όταν το 1878 μετανάστευσε στην Κύπρο και από το Νοέμβριο υπηρετούσε ως επιθεωρητής (inspector) στην αστυνομία⁷¹. Βοήθησε σημαντικά την Ahavat Zion στην πραγμάτωση της πρώτης εγκατάστασης Εβραίων στο Μαργό⁷² και στη συνέχεια ανέπτυξε στενούς δεσμούς με την εκεί κοινότητα. Απεβίωσε το 1900 και τάφηκε στο εβραϊκό κοιμητήριο στο Μαργό⁷³.

Στη βιογραφία του, ο Edward Vizetelly, δημοσιογράφος της εφημερίδας *Cyprus*, ενισχύει την εκτίμηση ότι μαζί με την έλευση των Βρετανών ακολούθησε η εγκατάσταση ενός αριθμού Εβραίων επισημαίνοντας το γεγονός ότι «δεν υπήρχαν Ισραηλίτες στην Κύπρο πριν από την κατοχή». Ο Vizetelly αναφέρει την περίπτωση ενός ακόμα Εβραίου που προσλήφθηκε στη διοίκηση. Ο Raphael, ένας «ευχάριστος, ευγενής, νεαρός Εβραίος» έφθασε στην Κύπρο από το Portsmouth, όπου με τους φίλους του είχε ραφείο. Λόγω της άπταιστης αγγλικής προφοράς του διορίστηκε γραμματέας του Frederic Charles Heidenstam, του Σουηδού Υγειονομικού Λειτουργού και πρώτου γιατρού στη Λάρνακα, ο οποίος δεν μιλούσε τόσο καλά την αγγλική⁷⁴.

⁶⁹ Green, *ό.π.*, σ. 179. Επίσης, για την επαγγελματική ανέλιξη των Εβραίων στις διοικητικές θέσεις της βρετανικής αυτοκρατορίας βλ. Chasin, *ό.π.*.

⁷⁰ Shaftesley, *ό.π.*, σ. 103.

⁷¹ *Cyprus Blue Book 1887-1888*, σ. 321.

⁷² Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 13.1.1899, σ. 10.

⁷³ Shaftesley, *ό.π.*

⁷⁴ Edward Vizetelly, *From Cyprus to Zanzibar by the Egyptian Delta. The Adventures of a Journalist in the Isle of Love, the Home of Miracles and The Land of Cloves*, Λονδίνο 1901, σσ. 23-24.

Η ισραηλιτική παρουσία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχε αμιγώς αστικό χαρακτήρα τόσο στην γεωγραφική κατανομή όσο και στα επαγγέλματα. Μέσα από τις επίσημες απογραφές του πληθυσμού παρατηρείται ότι ήταν συγκεντρωμένοι στα αστικά κέντρα της Λευκωσίας, της Λάρνακας, της Αμμοχώστου και της Λεμεσού. Αυτή η εικόνα θα διαφοροποιηθεί σταδιακά στον 20^ό αιώνα με αποκορύφωμα τη δεκαετία του 1930, όπου το νέο μεταναστευτικό ρεύμα θα διοχετευθεί στην ύπαιθρο λόγω ενασχόλησης με το εμπόριο των εσπεριδοειδών. Επιπλέον, υπάρχουν αναφορές ότι οι Ισραηλίτες απασχολούνταν με μικροαστικά επαγγέλματα όπως αργυροχόοι, γυρολόγοι και μοδίστρες⁷⁵. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Κωνσταντινίδη, διευθυντή της εφημερίδας *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, αυτή την περίοδο ζούσε στη Λευκωσία μια «σπουδαία» Εβραία μοδίστρα, η οποία έραβε φορέματα για τις Τουρκάλες, με το όνομα Έστερ⁷⁶. Στη Λευκωσία ζούσε ένας ρολογάς ονόματι Abraham Goldberg, ο οποίος φαίνεται ότι ήταν γερμανόφωνος και είχε επικοινωνία με τους Εβραίους στο Μαργό⁷⁷. Στη Λάρνακα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 1900 εργαζόταν ο γνωστότερος χρυσοχόος της πόλης, ο Leon Algazi από την Κωνσταντινούπολη, «ένας θαυμάσιος και ιδιαίτερα αξιόπιστος άνθρωπος, που κοντά του πολλοί Κύπριοι έμαθαν αυτή την τέχνη»⁷⁸. Από τις σημαντικότερες πρωτογενείς αναφορές για την εβραϊκή παρουσία του 19^{ου} αιώνα γίνεται σε άρθρο του Nahum I. Adler το οποίο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *The Jewish Chronicle* το 1954:

«Στα τέλη του 1897 βρέθηκα στο δρόμο για την Κύπρο. Ταξίδεψα με τη γραμμή Khedive, τα μοναδικά πλοία τα οποία έκαναν αυτό το ταξίδι από την Ιόπη στην Αλεξάνδρεια και μετά στη Λάρνακα. Μας πήρε δυο μέρες και δυο νύχτες. Κατέφθασα στη Λάρνακα το πρωί. Ήταν μια παλιά ελληνική πόλη χωρίς ίχνος λιμενικών εγκαταστάσεων και τα πλοία έπρεπε να αγκυροβολήσουν στο μέσο της θάλασσας. Η Λάρνακα είχε ένα μικτό πληθυσμό Ελλήνων και Τούρκων, και μερικούς Βρετανούς αξιωματούχους [...] Υπήρχαν πολύ λίγοι Εβραίοι στο νησί, μόνο περίπου 12 οικογένειες Σεφαραδιτών με το ραβίνο τους και το σοχέτ τους. Η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν, όπως και πολλοί ντόπιοι της πόλης, ήταν τα γαλλικά. Δεν έμεινα για

⁷⁵ *Encyclopaedia Judaica*, λήμμα “Cyprus”, τ. 5, σ. 1182.

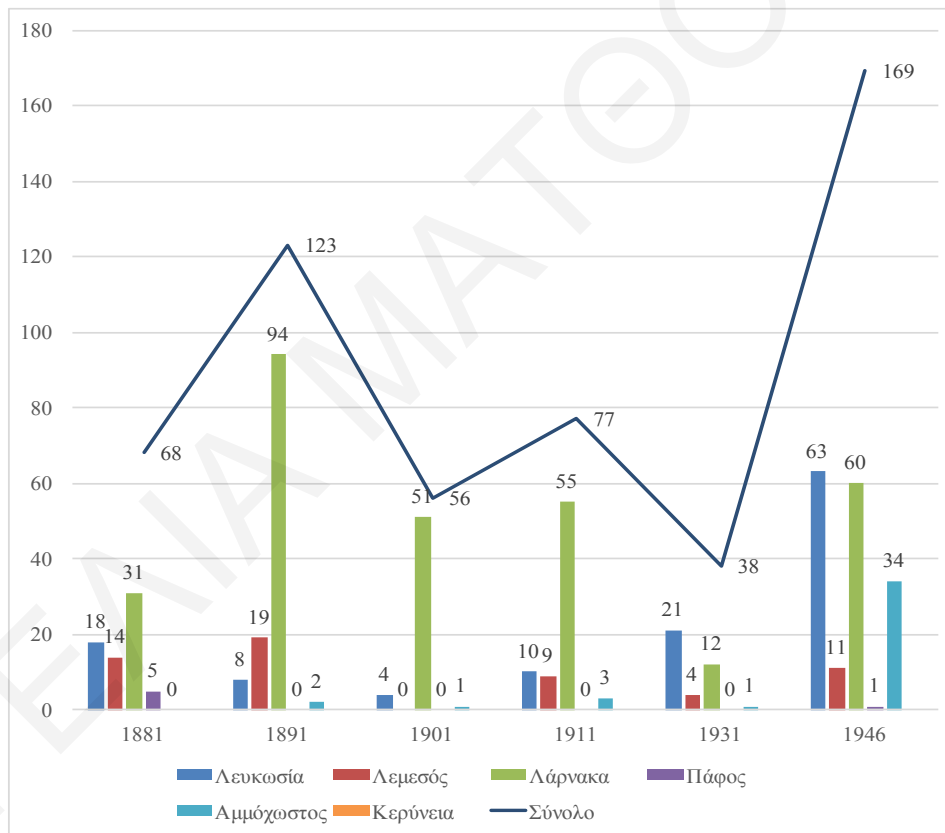
⁷⁶ Κ.Α. Κωνσταντινίδης, «Η παλιά Λευκωσία οι παλιοί έμποροι. Η [sic] Τουρκάλες στο παζάρι έξω από τα χριστιανικά εμπορικά», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλακας*, 24.9.1936, σ. 3. Γενικότερα, στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας των τελών του 19^{ου} αι., οι περισσότερες Εβραίες γυναίκες εργοδοτούνταν στη βιοτεχνία υφασμάτων και εργάζονταν στο σπίτι τους, βλ. *Encyclopaedia Judaica*, λήμμα “Ottoman Empire”, τ. 16, σ. 1546.

⁷⁷ Alliance Israélite Universelle (στο εξής AIU): ICA.Chypre 3.1, Bergmann, Μαργό, προς Πρόεδρο JCA, Παρίσι 27.1.1910.

⁷⁸ Ανδρέας Ο. Ευριβιάδης, *Η Λάρνακα και ο κόσμος της (Όσα φέρνει η μνήμη β.)*, Λάρνακα 1993, σ. 95.

πολύ στη Λάρνακα, αφού ανέμενα με αγωνία να συναντηθώ με τον Paul Blattner, τον άνθρωπο για τον οποίο ο Νιέγο μου έδωσε συστηματική επιστολή»⁷⁹.

Σύμφωνα με τις απογραφές, ο μεγαλύτερος αριθμός Εβραίων βρισκόταν συγκεντρωμένος στις αρχές της περιόδου στη Λάρνακα. Η κοσμοπολίτικη πόλη ήταν η έδρα των προξενείων, ενώ το λιμάνι της από την Ύστερη Τουρκοκρατία μονοπωλούσε το εμπόριο των εισαγωγών και είχε συχνές ατμοπλοϊκές συνδέσεις με λιμάνια της Ευρώπης και της Συρίας⁸⁰. Το γεγονός ότι οι Εβραίοι βρίσκονταν συγκεντρωμένοι σε ένα από τα εμπορικά κέντρα του νησιού ενισχύει την άποψη ότι οι πρώτοι μετανάστες εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο για επαγγελματικούς λόγους, είτε αυτοί σχετίζονταν με το εμπόριο είτε με αστικά επαγγέλματα, όπως εξάλλου αυτός ήταν ο ρόλος των Εβραίων στην οικονομική ζωή της Ανατολικής Μεσογείου από τις απαρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁸¹.

Διάγραμμα 1 Η κατανομή του εβραϊκού πληθυσμού στις πόλεις, 1881-1946

Πηγή: *Reports on the Census of Cyprus, 1881-1946*. Σημ.: Η απογραφή για το 1921 δεν συμπεριλαμβάνεται, καθώς δεν αναφέρει στοιχεία για την κατανομή των Εβραίων στις πόλεις.

⁷⁹ “Expedition to Cyprus”. From the Memoirs of N.I. Adler”, *The Jewish Chronicle*, 1.10.1954, σ. 17 (μετάφραση δική μου).

⁸⁰ Euphrosyne Rizopoulou-Egoumenidou, “The economy of Cyprus under Ottoman rule with special emphasis on the late 18th and early 19th centuries”, στο Karageorghis, Michaelides (επιμ.), *The Development*, ό.π., σ. 204.

⁸¹ Cecil Roth, “The Economic History of the Jews”, *The Economic History Review*, 14:1 (1961), σ. 133.

Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του Adler ότι οι Εβραίοι στη Λάρνακα, οι οποίοι το 1891 αριθμούσαν 95 άτομα, είχαν μαζί τους τον ραβίνο και το άτομο το οποίο είχε την άδεια να σφάζει ζώα για τις διατροφικές τους ανάγκες σύμφωνα με τον εβραϊκό νόμο. Δεν εντοπίστηκαν οποιεσδήποτε πληροφορίες στις διαθέσιμες αρχειακές πηγές σχετικά με το πότε κατέφθασαν, για ποιους λόγους και πού ακριβώς βρισκόταν εγκατεστημένη αυτή η μη οργανωμένη κοινότητα (χωρίς δηλαδή συναγωγή). Οπωσδήποτε δεν φαίνεται ότι εδραιώθηκαν στην πόλη, αφού το 1901 μειώθηκαν στους 51 και το 1931 στους 12.

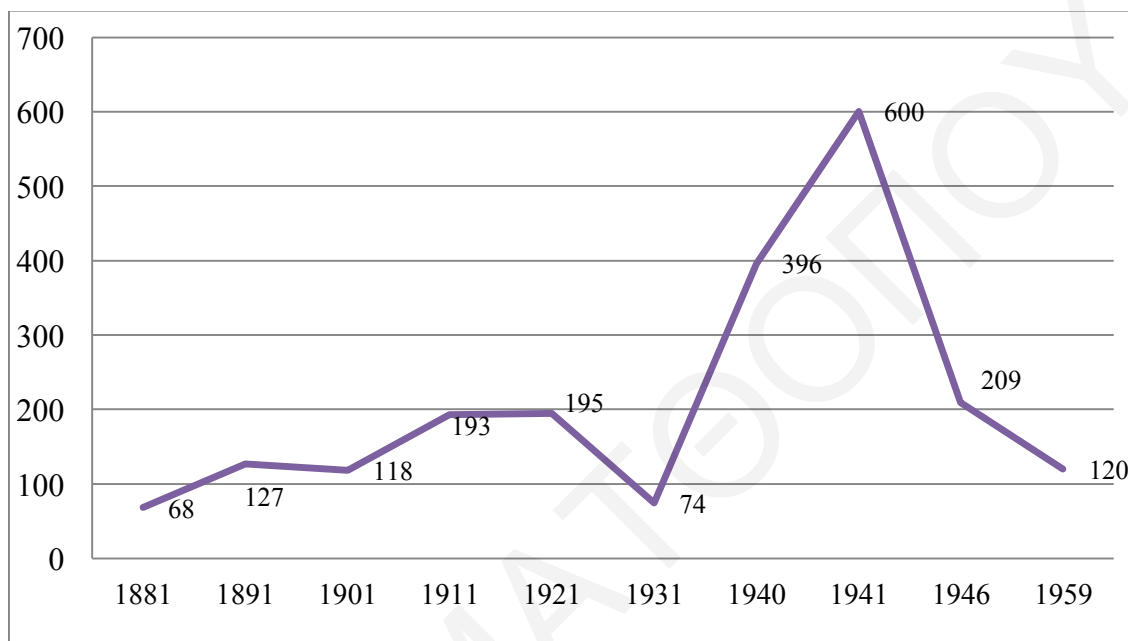
Πώς εξελίχθηκε όμως η παρουσία των Εβραίων συνολικά στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της βρετανικής περιόδου; Μεταξύ 1878 και 1959 ο εβραϊκός πληθυσμός ήταν πολύ μικρός σε σύγκριση με τις άλλες θρησκευτικές ομάδες και διεπόταν από το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της πληθυσμιακής διακύμανσης. Όπως παραστατικά αποτυπώνεται και στο ακόλουθο διάγραμμα, η εβραϊκή παρουσία διαμορφώθηκε μέσα από συνεχή μεταναστευτικά ρεύματα τα οποία διέρχονταν από την Κύπρο. Η αύξηση στις απαρχές της Αγγλοκρατίας είναι εμφανέστατη. Από τους 68 το 1881 έφθασαν τους 127 το 1891. Η συνεχής εισροή Εβραίων κρατήθηκε αμείωτη μέχρι το 1911, όταν καταμετρήθηκαν 195 κάτοικοι και διατηρήθηκε στα ίδια επίπεδα καθ' όλη τη δεκαετία του 1920. Είναι σε αυτά τα χρόνια που η JCA σύστησε τους εποικισμούς της στο νησί. Η αύξηση αυτή υποχώρησε μεταξύ 1921 και 1931, όταν η JCA εγκατέλειψε την Κύπρο εξαιτίας των οικονομικών επιπτώσεων του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και οι πλείστοι έποικοι έφυγαν από το νησί. Ποσοτικά η μείωση αυτή ισοδυναμούσε με 61,63%⁸².

Το μικρό ποσοστό, όμως, μας λέει ότι οι εποικισμοί της JCA συγκέντρωναν τον πυρήνα της εβραϊκής παρουσίας και αποτελούσαν ένα παράγοντα έλξης στην εικοσαετία 1901-1921. Εν προκειμένω, στη δεκαετία του 1910 τουλάχιστον τρεις οικογένειες Εβραίων, οι οποίες διέμεναν στην Αμμόχωστο, προσχώρησαν οικειοθελώς στους εποικισμούς της JCA⁸³. Η περίοδος της οικονομικής ύφεσης βρήκε τον εβραϊκό πληθυσμό στα χαμηλότερα ποσοστά μετά το 1881, αλλά αποτέλεσε και την απαρχή μιας άνευ προηγουμένου αύξησης στη δεκαετία του 1930. Όπως θα εξεταστεί στη συνέχεια των κεφαλαίων, αυτό δεν είχε να κάνει μόνο με τη μαζική κάθοδο χιλιάδων Εβραίων από την Κεντρική Ευρώπη στην Ανατολική

⁸² *Cyprus. Report of the Census of 1931*, Λευκωσία 1931, σ.12.

⁸³ Ανάμεσα τους και ο Israel Shapira, ένας από τους εποίκους της JCA ο οποίος δεν εγκατέλειψε την Κύπρο το 1928, αλλά έμεινε με την οικογένειά του μόνιμα στο κτήμα που είχε στα Κούκλια, AIU: ICA.Chypre 3.1, Bergmann, Μαργό, προς JCA, 25.6.1912.

Μεσόγειο την ίδια περίοδο, αλλά σχετιζόταν και με τις ελκυστικότερες οικονομικές συνθήκες που ίσχυαν στην Κύπρο σε σχέση με την Παλαιστίνη. Η πληθυσμιακή αύξηση των Εβραίων δεν διήρκεσε για πολύ, αφού ακολούθησε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η εκκένωση του 1941. Στο τέλος της αποικιοκρατίας οι Εβραίοι ήταν ελαφρώς περισσότεροι από τους Εβραίους του 1881 και λιγότεροι από εκείνους του 1891.

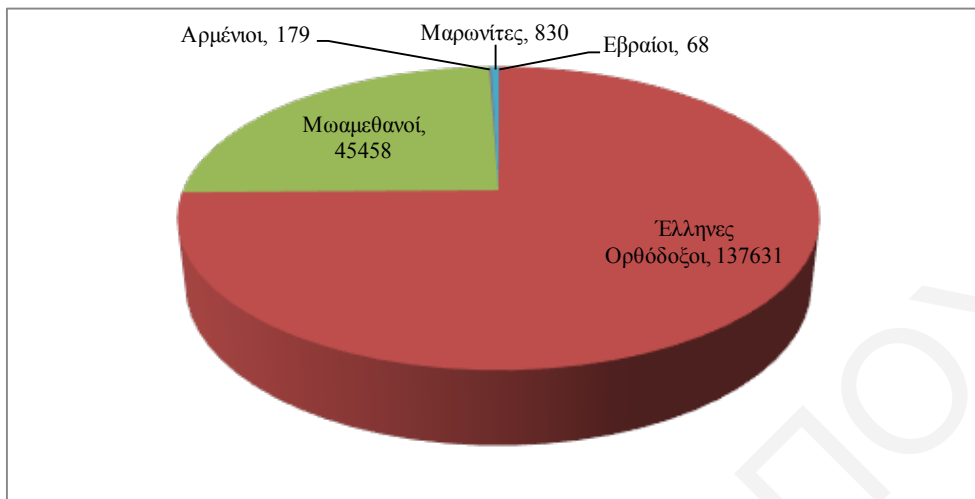
Διάγραμμα 2 Ο εβραϊκός πληθυσμός στην Κύπρο, 1881-1959

Πηγές: *Reports on the Census of Cyprus, 1881-1946*. **Για το 1940:** ΚΑΚ: SA1/730/1941, Ονομαστικός κατάλογος των Εβραίων που εκκένωσαν την αποικία στις 11.6.41. **Για το 1941:** ΤΝΑ: CO 968/6/7, τηλεγράφημα αρ. 235 William Denis Battershill, Κυβερνήτης, προς Λόρδο Μοϋνε, Υπουργό Αποικιών, 9.6.1941. **Για το 1959:** ΚΣΑ: C2/12335/23, Υπόμνημα του Leo Bernstein για την κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας στην Κύπρο προς το Πολιτικό Τμήμα της Παγκόσμιας Εβραϊκής Συνέλευσης, Τελ Αβίβ 27.5.1959.

Κατά την πρώτη επίσημη πληθυσμιακή απογραφή των Βρετανών στο νησί το 1881, οι Εβραίοι συγκαταλέγονταν στις μικρότερες θρησκευτικές ομάδες της Κύπρου μαζί με τους Ρομά. Οι Έλληνες Ορθόδοξοι αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία με ποσοστό 73,9%, οι Μουσουλμάνοι το 24,4%, οι Μαρωνίτες μαζί με τους Καθολικούς το 1,1%, οι Αρμένιοι το 0,1% και οι Εβραίοι, οι οποίοι ήταν συνολικά 68, μόλις το 0,05% του συνόλου του πληθυσμού⁸⁴. Μέχρι και το 1946 οι Εβραίοι εξακολουθούσαν να απαρτίζουν τη μικρότερη από τις πληθυσμιακές ομάδες της Κύπρου⁸⁵.

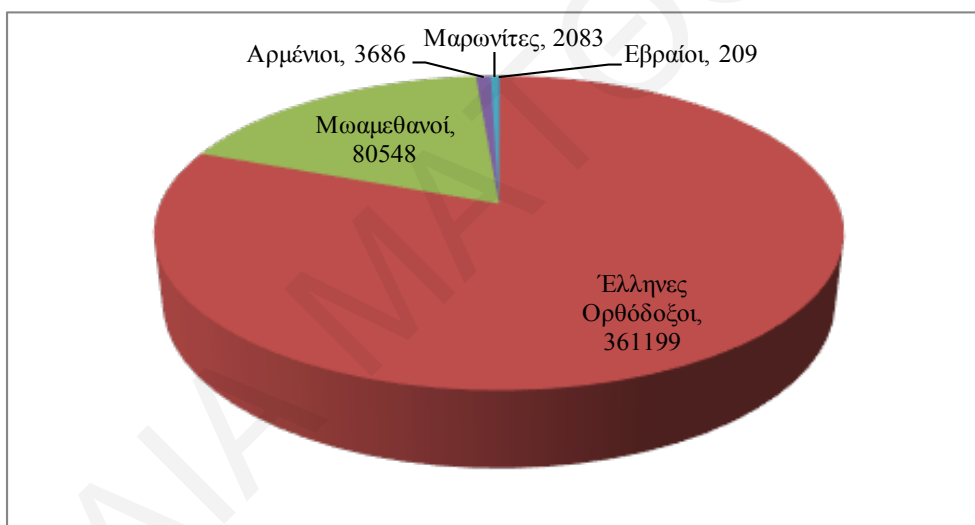
⁸⁴ *Census of Cyprus 1881*, σ.12.

⁸⁵ Στην απογραφή του 1946 δεν διευκρινίζονται ποιες ήταν οι μικρότερες ομάδες καθώς 201 άτομα συγκαταλέγονται στην κατηγορία «άλλα θρησκευόμενα».

Διάγραμμα 3 Δημογραφικά δεδομένα στην Κύπρο το 1881

Πηγή: *Report on the Census of Cyprus, 1881*, Λονδίνο 1884, σ.12.

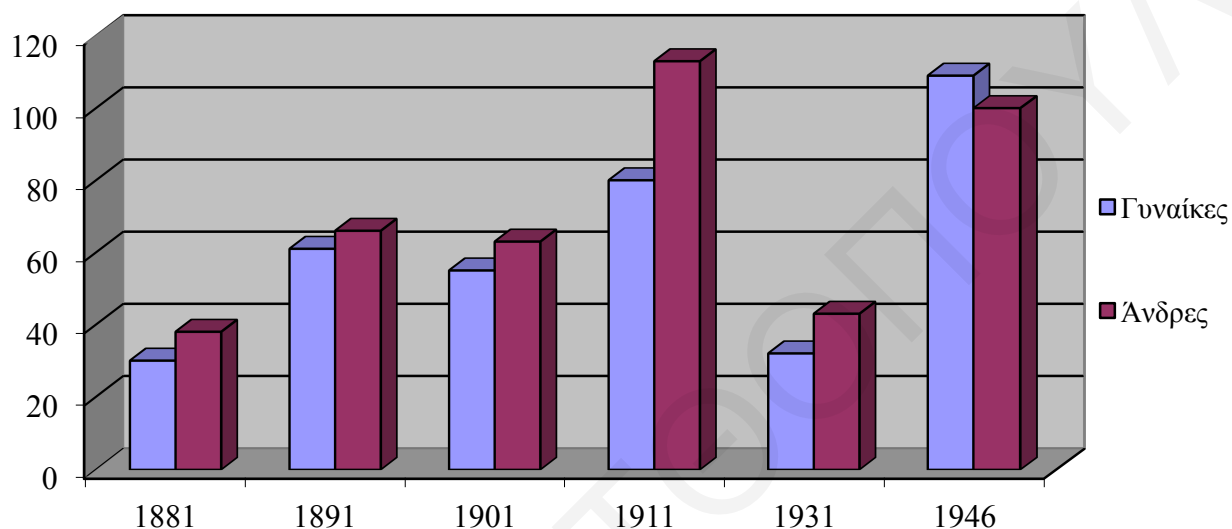

Διάγραμμα 4 Δημογραφικά δεδομένα στην Κύπρο το 1946

Πηγή: *Cyprus. Census of Population and Agriculture 1946*, Table Religious Communities, Λευκωσία 1949, σ. 23.

Ως προς τη φυλετική σύνθεση του εβραϊκού πληθυσμού, από το 1881 μέχρι το 1931 οι άνδρες υπερτερούσαν αριθμητικά των γυναικών (διάγραμμα 5). Η διαπίστωση αυτή ίσως να σχετίζεται και να είναι ενδεικτική του γεγονότος ότι ένας αριθμός Εβραίων εγκαθίστατο στην αποικία για επαγγελματική δραστηριοποίηση, χωρίς τη συνοδεία συζύγου και οικογένειας. Ιδιαίτερα στους εποικισμούς της JCA μεταφέρονταν γεωργοί από την αγροτική σχολή Mikveh

Israel⁸⁶ στην Παλαιστίνη για την ενίσχυση των γεωργικών ασχολιών. Αντίθετα, το 1946 οι Εβραίες γυναίκες ήταν ελαφρώς περισσότερες από τους άνδρες. Ίσως κάποιοι Εβραίοι παρέμειναν στις περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν από τον Ιούνιο του 1941, όπως η Παλαιστίνη, ή κάποιοι άλλοι έχασαν τη ζωή τους στον πόλεμο.

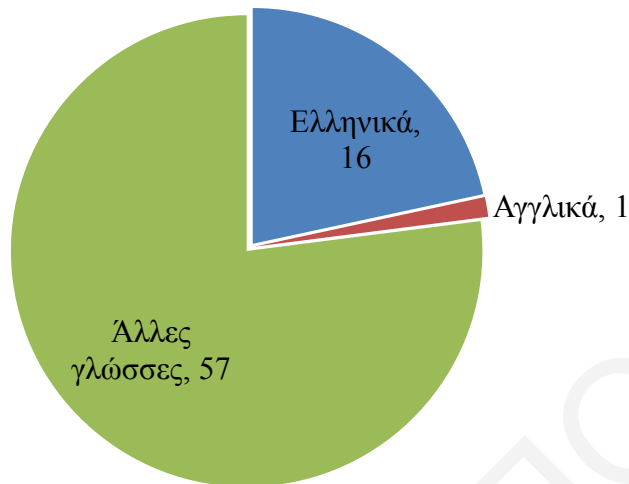
Διάγραμμα 5 Ο εβραϊκός πληθυσμός ανά φύλο, 1881-1946

Πηγή: Reports on the Census of Cyprus, 1881-1946

Ενδιαφέρον είναι επίσης το γεγονός ότι μέχρι το 1946 οι Εβραίοι αποτελούσαν ένα μωσαϊκό πολύγλωσσων μεταναστών. Στην απογραφή του 1931, 16 Εβραίοι, όλοι κάτοικοι της επαρχίας Λευκωσίας, δήλωναν ως μητρική τους γλώσσα τα ελληνικά. Εκτιμάται ότι ο αριθμός αυτός αφορούσε τα μέλη των 3-4 οικογενειών Εβραίων οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στους εποίκισμούς του Μαργό αρχές του 20ού αιώνα και στη συνέχεια αποφάσισαν να μείνουν μόνιμα στην Κύπρο. Ενδεικτικά, το 1938 από τα 17 Εβραιόπουλα στο νησί, 9 δήλωναν ότι μιλούσαν ελληνικά στο σπίτι τους⁸⁷. Η πλειοψηφία πάντως των 57 Εβραίων που βρίσκονταν διασκορπισμένοι στην Αμμόχωστο (23), τη Λάρνακα (12) και τη Λεμεσό (4) δήλωναν ως μητρική τους άλλες γλώσσες (δεν διευκρινίζονται ποιες) και μόνον ένας δήλωνε αγγλόφωνος.

⁸⁶ Η σχολή χρηματοδοτήθηκε από την Alliance Israélite Universelle το 1870 και ήταν η πρώτη αγροτική εγκατάσταση Εβραίων στην Παλαιστίνη. Στη συνέχεια η χρηματοδότηση προερχόταν από τον λόρδο Edmond de Rothschild. Η βασική εκπαίδευση των μαθητών γινόταν από Γάλλους αγρονόμους με εμπειρία σε καλλιέργειες μεσογειακών κλιμάτων. Στη συνέχεια, την σχολή ανέλαβαν οι Εβραίοι απόφοιτοι. βλ. Aaronsohn, *ό.π.*, σσ. 54, 135-141.

⁸⁷ ΚΑΚ: SA1/1129/1938, J. R. Cullen, Διευθυντής Παιδείας προς Αποικιακό Γραμματέα, 20.9.1938.

Διάγραμμα 6 Οι μητρικές γλώσσες των Εβραίων στην Κύπρο το 1931

Πηγή: *Cyprus. Report of the Census of 1931, taken on April 27-28, 1931*, Λευκωσία, 1932, σ. 72.

Το 1946, με τη μεσολάβηση της μαζικής εισροής Εβραίων την προηγούμενη δεκαετία, το ποσοστό των Εβραίων που μιλούσαν άλλες γλώσσες, ανάμεσα τους και αγγλικά, αυξήθηκε ακόμη περισσότερο σε σύγκριση με την απογραφή του 1931. Γνωρίζουμε σίγουρα ότι από τους 173 αλλόγλωσσους, οι 62 μιλούσαν εβραϊκά (40 άνδρες και 22 γυναίκες), τόσο όσοι δήλωναν παλαιστινιακή υπηκοότητα (32 άνδρες και 30 γυναίκες). Είναι σχεδόν βέβαιο ότι υπήρχαν και Εβραίοι ανάμεσα στα 110 άτομα που δήλωναν ως μητρική τους τη γερμανική γλώσσα (44 άνδρες και 66 γυναίκες)⁸⁸, καθώς όπως καταγράφεται στο δεύτερο κεφάλαιο της διατριβής, εκατοντάδες Γερμανο-εβραίοι εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο λίγο πριν ξεσπάσει ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Αντίθετα, οι ελληνόφωνοι μειώθηκαν σχεδόν στο μισό. Ελάχιστοι δήλωναν ως μητρική τους γλώσσα τα τουρκικά και τα αρμενικά.

⁸⁸ *Cyprus. Census of Population and Agriculture 1946*, Κεφ. 8, πίνακας 41, Λευκωσία 1949, σ. 68.

Διάγραμμα 7 Οι μητρικές γλώσσες των Εβραίων στην Κύπρο το 1946

Πηγή: *Cyprus. Census of Population and Agriculture 1946*, σ. 24.

Ως προς τα πολιτικά τους δικαιώματα, στο αναθεωρημένο Νομοθετικό Συμβούλιο του 1883 οι Εβραίοι, όπως και οι υπόλοιπες μειονοτικές ομάδες των Αρμενίων και Μαρωνιτών, είχαν δικαίωμα ψήφου στην εκλογή βουλευτών μαζί με τους μη Μωαμεθανούς⁸⁹. Όταν το Μάρτιο του 1882 κατατέθηκε η πρόταση για τη νέα σύσταση του Νομοθετικού Συμβουλίου μέσω της διεξαγωγής εκλογών, ομάδα Συντηρητικών, ανάμεσα τους και ο λόρδος Henry de Worms - πρόεδρος του Αγγλο-εβραϊκού Συνδέσμου (Anglo-Jewish Association) και μετέπειτα Υφυπουργός Αποικιών (1888-1892) - έθεσε το θέμα των πολιτικών δικαιωμάτων των Εβραίων κατοίκων⁹⁰. Στις 4 Μαΐου 1882 ο βουλευτής John St Aubyn απηύθυνε ερώτηση στον Υφυπουργό Αποικιών Leonard Courtney εάν οι Εβραίοι κάτοικοι θα είχαν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στο τοπικό συμβούλιο, να ψηφίσουν στις εκλογές ή με οποιοδήποτε άλλο τρόπο να ασκήσουν τα καθήκοντα τους «ως πολίτες». Ο Υφυπουργός διευκρίνισε ότι στο προτεινόμενο σύνταγμα η διαίρεση του πληθυσμού θα γινόταν μεταξύ Μωαμεθανών και μη Μωαμεθανών και οι Εβραίοι θα εκπροσωπούσαν στην τελευταία κατηγορία, αφού σύμφωνα

⁸⁹ Το Νομοθετικό Συμβούλιο αποτελείτο από τον Αρμοστή και από 18 μέλη, 12 αιρετά και 6 μη αιρετά. Από τα 12 μέλη, 9 εκλέγονταν από τους «Μη Μωαμεθανούς» και 3 από τους «Μωαμεθανούς». Τα 6 μη αιρετά μέλη διορίζονταν από το Λονδίνο και επρόκειτο για αξιωματούχους της διοίκησης, Βασίλης Πρωτοπαπάς, *Εκλογική Ιστορία της Κύπρου. Πολιτευτές, Κόμματα και Εκλογές στην Αγγλοκρατία (1878-1960)*, Αθήνα 2012, σ. 41. Η μοναδική περίπτωση στη βρετανική περίοδο κατά την οποία υπήρξε εκπροσώπηση μειονότητας στο νομοθετικό συμβούλιο ήταν εκείνη της εκλογής των «επταδίκων» λόγω της αποχής των Ελλήνων πολιτευτών από τις βουλευτικές εκλογές του 1921. Τότε είχαν εκλεγεί βουλευτές για πρώτη φορά Κύπριοι μη Ορθόδοξοι Χριστιανοί, δυο Μαρωνίτες ιερείς ως «μη Μωαμεθανοί» στο εκλογικό διαμέρισμα Λευκωσίας-Κερύνειας, *στο ίδιο*, σ. 225.

⁹⁰ “The Jews in Cyprus”, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 5.5.1882, και 12.5.1882. Επίσης, παρατίθεται στο Shaftesely, *ό.π.*, σ. 90.

με την απογραφή του 1881 ήταν πολύ μικρή πληθυσμιακή ομάδα, μόλις 69 σε σύνολο 186173 κατοίκων⁹¹. Υποκινητής του θέματος φέρεται να ήταν κάποιος Εβραίος ονόματι L. Gluckstein Grahame από την περιοχή Temple του Λονδίνου. Αρχικά με επιστολή του στον Υπουργό Αποικιών Λόρδο Kimberley έθετε θέμα πολιτικής εκπροσώπησης των Εβραίων στο νέο Νομοθετικό Συμβούλιο στην Κύπρο. Όταν ο Υπουργός του απάντησε ότι λόγω της μικρής αριθμητικής τους παρουσίας αποκλειόταν το ενδεχόμενο ξεχωριστής εκπροσώπησης των Εβραίων στο Νομοθετικό Συμβούλιο, στη συνέχεια προέτρεψε τον John St Aubyn να θέσει το ζήτημα στη Βουλή των Κοινοτήτων⁹².

Η συζήτηση στη Βουλή και η δράση του Grahame σχολιάστηκε μερικά χρόνια αργότερα από το Φίλιο Ζαννέτο ως μια μορφή προώθησης εβραϊκών σχεδίων για εποικισμό του νησιού:

«Το διάβημα του Γράχαμ εξ επιπολής εξεταζόμενο δυνατό να κριθή ως αστείο μάλλον ή σοβαρό. Το γεγονός όμως ότι η επιστολή του ως και η εις ταύτην απάντησις εθεωρήθη επάναγκες να δημοσιευθώσιν εν τη επισήμω αλληλογραφία, αι κατόπιν εξ άλλου απόπειρα αθρόου αποικισμού Εβραίων εν Κύπρω άγουσιν ημάς εις την υπόνοιαν, μήπως όπισθεν του Γράχαμ εκρύπτετο έκτοτε ομάς τις παρασκευάζουσα το έδαφος δια τοιούτον αποικισμόν»⁹³.

Οι Εβραίοι πάντως δεν τοποθετήθηκαν σε καμία από τις συζητήσεις για τις εθνικές διεκδικήσεις των Ελλήνων και ούτε συμμετείχαν στην αποστολή υπομνημάτων διαμαρτυρίας στη Μεγάλη Βρετανία για τις ενωτικές αξιώσεις των Ελλήνων. Ο ιδιαίτερος μεταναστευτικός και προσωρινός χαρακτήρας του εβραϊκού στοιχείου, η απουσία κοινοτικής οργάνωσης, η λιγοστή αριθμητική του παρουσία και η αφοσίωσή του στην επαγγελματική δραστηριοποίηση είναι στοιχεία τα οποία αιτιολογούν την πολιτική του αφωνία. Όλες αυτές οι πτυχές, η αμφίδρομη σχέση με τους Βρετανούς, η στάση των Ελλήνων, η προσκόλληση των Εβραίων στην εργασία και την παραγωγή, θα αναδειχθούν στην ολότητά τους στα κεφάλαια που ακολουθούν.

⁹¹ Hansard: House of Commons Debate 4.5.1882, “Island of Cyprus –The New constitution - The Status of Jews”, τ. 269, c92, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1882/may/04/island-of-cyprus-the-new-constitution#S3V0269P0_18820504_HOC_41, προσπ. 27.1.2014. Επίσης, Shaftesley, *στο ίδιο*.

⁹² *Στο ίδιο*.

⁹³ Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της Νήσου Κύπρου. Από της Αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερα*, τ. Β', Λάρνακα 1911, σ. 328.

Κεφάλαιο 2 : Η Κύπρος στο επίκεντρο του εβραϊκού ζητήματος: από την προ-σιωνιστική στη σιωνιστική περίοδο, 1883-1939

«Το Κυπριακό ζήτημα δεν χρειάζεται τον Σιωνισμό, αλλά ο Σιωνισμός βασίζεται στην Κύπρο»

Davis Trietsch⁹⁴

Η σιωνιστική ιδεολογία προσεγγίζεται στην παρούσα διατριβή ως μια βασική συνιστώσα για την ιστορική αποτίμηση και κατάλληλη ερμηνεία της παρουσίας των Εβραίων στην Κύπρο. Το παρόν κεφάλαιο συζητά τη θέση της Κύπρου στο εβραϊκό εθνικό κίνημα από το 1881 μέχρι και το 1939 σε συνάρτηση και με τις διεργασίες που λάμβαναν χώρα στην Παλαιστίνη για τη δημιουργία εβραϊκού εθνικού κράτους. Αναδεικνύοντας πτυχές των συζητήσεων για την Κύπρο στους κόλπους του Σιωνιστικού Κινήματος και του Εβραϊκού Πρακτορείου⁹⁵, στόχος του κεφαλαίου είναι να συζητηθεί σε ποιο βαθμό η εβραϊκή παρουσία και η δημιουργία εποίκισμών στο νησί διαμορφώθηκε ή και ενθαρρύνθηκε από σιωνιστικές πρακτικές.

Κατά την άνοδο του εβραϊκού εθνικού κινήματος για διεκδίκηση της Παλαιστίνης ως εβραϊκής εστίας (Σιωνισμός) στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, γεωγραφικοί και πολιτικοί λόγοι δημιούργησαν μια δυναμική υπέρ της αξιοποίησης της Κύπρου ως εναλλακτικής περιοχής για την ίδρυση εβραϊκού κράτους. Η εγγύτητα του νησιού με την Παλαιστίνη και η κατοχή του από τη Μεγάλη Βρετανία, μιας Μεγάλης Δύναμης διακεείμενης μάλλον φιλικά προς τους εβραϊκούς πόθους, ανέδειξαν τη σημασία του νησιού τόσο στα σιωνιστικά πλάνα και στα εποικιστικά σχέδια των Γερμανών Σιωνιστών, όσο και στην απάμβλυνση του εβραϊκού προβλήματος, δηλαδή της κατά διαστήματα μαζικής αναχώρησης Εβραίων από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη εξαιτίας βίαιων διωγμών. Ενδεικτικό της σημασίας της Κύπρου ως βρετανικό έδαφος στην εβραϊκή σκέψη είναι το γεγονός ότι η εφημερίδα του Λονδίνου *The Jewish Chronicle*⁹⁶ χαιρέτιζε τη μετάβαση από την οθωμανική στη βρετανική κυριαρχία τον

⁹⁴ Επιστολή Trietsch προς Herzl, 11.11.1899 στο Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 19.

⁹⁵ Ημικυβερνητική οργάνωση της εβραϊκής κοινότητας στην Παλαιστίνη η οποία ιδρύθηκε το 1929 και είχε ως καθήκον την προώθηση της μετανάστευσης των Εβραίων στην Εντολή και την αγορά γης. Το 1948 ανέλαβε την προσωρινή διακυβέρνηση του Ισραήλ και ο επικεφαλής της, David Ben Gurion, πρώτος πρωθυπουργός της χώρας, βλ. Σιμπή και Λάμψα, *ό.π.*, σ. 41, σημ. 25. Επίσης, Ilan Pappé, *A History of Modern Palestine. One Land, Two Peoples*, Κέιμπριτζ 2004, σ. 312.

⁹⁶ Η έκδοση της ξεκίνησε το 1841 από διανοούμενους μεσοαστούς Εβραίους και είναι μέχρι σήμερα παγκοσμίως η παλαιότερη σε συνεχή κυκλοφορία εβραϊκή εφημερίδα, βλ. David Cesarani, *The Jewish Chronicle and Anglo-Jewry, 1841-1991*, Κέιμπριτζ 1994. Μέσα από τις παρεμβάσεις των αρχισυντακτών της στα ζητήματα που απασχολούσαν τον εβραϊκό κόσμο, όπως η μετανάστευση και προσφυγιά, η σύσταση εβραϊκής κοινότητας στην Παλαιστίνη και η βρετανική πολιτική, διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας του αγγλο-εβραϊσμού. Αποτελεί πολύτιμη πηγή υλικού για την παρούσα διατριβή λόγω της συχνής δημοσίευσης ειδήσεων

Ιούλιο του 1878 ως μια ευκαιρία επανασύστασης της άλλοτε ακμάζουσας αποικίας Εβραίων «όπου για πρώτη φορά στην παγκόσμια ιστορία» οι Εβραίοι της Παλαιστίνης θα είχαν τη δυνατότητα «να ζήσουν υπό τους ευεργετικούς θεσμούς μιας εκ των πλέον φιλελεύθερων εξουσιών»⁹⁷.

Εποικιστικές εγκαταστάσεις στην Κύπρο κατά την προ-σιωνιστική περίοδο, 1883-1895

Η περίοδος μεταξύ 1881 και 1904 σηματοδεύτηκε από τις απαρχές του πρώτου μεταναστευτικού ρεύματος Εβραίων από την Ανατολική Ευρώπη προς την Παλαιστίνη. Αν και αυτή η κάθοδος σημειώθηκε ταυτόχρονα με την ανάδυση του εβραϊκού εθνικισμού στην περιοχή, εξαρτήθηκε τελικά σε μεγάλο βαθμό από την οικονομική στήριξη ευρωπαϊκών φιλανθρωπικών οργανώσεων, ως επί το πλείστον βρετανικών⁹⁸. Τα πρώτα εποικιστικά εγχειρήματα Εβραίων μεταναστών στην Κύπρο, δηλαδή η αγροτική εγκατάσταση στους Ορειτές το 1883 και αργότερα στα Κούκλια της Πάφου το 1886, αποτέλεσαν μεμονωμένες και περιστασιακές πτυχές του προ-σιωνιστικού φιλανθρωπικού κινήματος που δραστηριοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1880 για τη διάσωση των εκδιωχθέντων Εβραίων από τις εθνικιστικές επιθέσεις στην τσαρική αυτοκρατορία. Είναι όμως ενδεικτικές της σημασίας που φαίνεται να αποκτούσε η Κύπρος σε σχέση με τη μετανάστευση προς την Παλαιστίνη και αυτή διαμορφωνόταν σε δυο συνιστώσες: τη γεωγραφική της θέση σε σχέση με την Παλαιστίνη και τη βρετανική παρουσία στο νησί, η οποία ήταν γνωστή για τη φιλελεύθερη πολιτική της σε θέματα ασύλου ήδη από το 1848⁹⁹.

Οι εγκαταστάσεις της περιόδου δεν εντάσσονται σε ένα σαφές πλαίσιο σιωνιστικών σχεδίων μια και οι απαρχές της ανοδικής πορείας του εβραϊκού εθνικού κινήματος, το οποίο θα αποκτούσε πολιτική υπόσταση μερικά χρόνια αργότερα μέσα από την ίδρυση της Σιωνιστικής Οργάνωσης (Zionist Organization), εντοπίζονται μόλις το 1882 με την έκδοση του *Auto-*

και επιστολών στις στήλες της σχετικά με τους εβραϊκούς εποικισμούς στην Κύπρο, τις εμπειρίες των μεταναστών στο νησί, τις σχετικές συζητήσεις στους σιωνιστικούς κύκλους για την Κύπρο (υιοθετώντας μια αντι-χερζλιανή γραμμή απέναντι στο Σιωνιστικό Κίνημα, βλ. *στο ίδιο*, σ. 87) καθώς και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης των παράνομων μεταναστών μεταξύ 1946-1949.

⁹⁷ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 9.8.1878, σ. 11. Επίσης, παρατίθεται στο Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 7.

⁹⁸ Shmuel Ettinger και Israel Bartal, "The First Aliyah: Ideological Roots and Practical Accomplishments", στο Jehuda Reinharz και Anita Shapira (επιμ.), *Essential Papers on Zionism*, Νέα Υόρκη 1996, σ. 65.

⁹⁹ Μετά τις επαναστάσεις του 1848 και το ρεύμα πολιτικών προσφύγων, το Λονδίνο ήταν ίσως σύμφωνα με τον Magnus, *ό.π.*, σ. 15, η «προσφυγική πρωτεύουσα της Ευρώπης». Σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, στη Βρετανία οι εξόριστοι ζούσαν χωρίς περιορισμούς, ενώ σε κανένα πρόσφυγα ή μετανάστη δεν απαγορευόταν η είσοδος στα λιμάνια της χώρας. Η φιλελεύθερη βικτωριανή πολιτική διήρκεσε μέχρι το 1905, οπότε τέθηκαν νομοθετικά οι πρώτοι περιορισμοί στην είσοδο μεταναστών στη χώρα, *στο ίδιο*, σσ. 18, 37.

Emancipation του Leon Pinkser¹⁰⁰. Η αποτίμηση των λόγων για τους οποίους προέκυψαν οι πρώτοι εποικισμοί στην Κύπρο, όπως θα συζητηθούν στη συνέχεια, υποδεικνύει μάλλον ότι το νησί αποτέλεσε μια λύση έκτακτης ανάγκης για τις φιλανθρωπικές οργανώσεις οι οποίες αναλάμβαναν την περίθαλψη των εκδιωχθέντων Εβραίων από τη Ρωσία στα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς το έργο τους παρεμποδιζόταν από τις απαγορεύσεις των οθωμανικών αρχών στην αγορά γης και στην εγκατάσταση Εβραίων μεταναστών.

Στην πρώτη περίοδο της μαζικής μετανάστευσης προς την Παλαιστίνη, τα εποικιστικά εγχειρήματα είχαν ένα σαφή αγροτικό προσανατολισμό, άμεσα συναρτημένο με τους στόχους των οργανώσεων, οι οποίες προωθούσαν την αποκατάσταση των Εβραίων στην περιοχή και έθεσαν τις βάσεις για το χαρακτήρα της εβραϊκής εγκατάστασης στην Παλαιστίνη στον 20^ο αιώνα. Η γεωργία ως βασική ενασχόληση των πρώτων Εβραίων μεταναστών αποτελούσε τον πυρήνα της ιδέας για «επιστροφή στη γη του Ισραήλ»¹⁰¹. Από τη μια, όσοι φορείς της ήταν πιστοί στις δομές της παραδοσιακής κοινωνίας, σαφώς όμως επηρεασμένοι από την αφύπνιση των εθνών, θεωρούσαν τη γεωργική ανάπτυξη βασική προϋπόθεση της βιωσιμότητας των αστικών κοινοτήτων. Άλλοι φορείς, όπως οι Εβραίοι φιλάνθρωποι οι οποίοι προώθησαν τις πρώτες εγκαταστάσεις, έβλεπαν τη γεωργία ως το μέσο για τη δόμηση και τη βελτίωση της κοινωνικής και οικονομικής σύστασης της εβραϊκής κοινότητας¹⁰². Στη συνέχεια, η παραγωγικότητα ως πηγή βιοπορισμού των Εβραίων, αποτέλεσε ένα από τους τρεις στόχους του εβραϊκού εθνικού κινήματος (οι άλλοι δυο ήταν η πολιτική αυτο-χειραφέτηση ως στάδιο για τη διαμόρφωση εβραϊκής συνείδησης και η εξασφάλιση κάποιας μορφής αυτο-διοίκησης ως μέρος της πολιτικής οργάνωσης)¹⁰³. Σε αυτό το πλαίσιο, η Κύπρος με την κυρίως γεωργική της οικονομία αξιοποιήθηκε ως εναλλακτικός χώρος εγκατάστασης στο δρόμο προς την Παλαιστίνη, όχι τόσο με προϋποθέσεις μονιμότητας κάποιας προσπάθειας εγκατάστασης, αλλά ως προ-στάδιο για την προσαρμογή εβραϊκών ομάδων σε αγροτικό περιβάλλον - μια πρακτική η οποία εφαρμόστηκε και στη συνέχεια από σιωνιστικο-σοσιαλιστικές οργανώσεις στην Ευρώπη για την προετοιμασία των μεταναστών στις γεωργικές συνθήκες της Παλαιστίνης¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Ettinger και Barta, *ό.π.*, σ. 87.

¹⁰¹ Για τη σημασία της γεωργίας στη σιωνιστική ιδεολογία βλ. Roza I.M. El-Eini, *Mandated Landscape, British Imperial Rule in Palestine, 1929-1948*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2006, σ. 4.

¹⁰² Ettinger και Barta, *ό.π.*, σ. 72.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 87. Για την «ιδεολογία της παραγωγικότητας» βλ. Penslar, *Zionism and Technocracy*, *ό.π.*, σσ. 15-16.

¹⁰⁴ Metzger, *ό.π.*, σ. 78.

Υπό ποιες όμως ιστορικές συνθήκες προέκυψαν οι εβραϊκοί εποικισμοί στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην Κύπρο; Όταν το 1881 οι φήμες περί εμπλοκής των Εβραίων στη δολοφονία του τσάρου Αλέξανδρου Β' υποδαύλισαν τα ρωσικά πογκρόμ εναντίον του εβραϊκού πληθυσμού¹⁰⁵ σηματοδοτώντας το πρώτο μαζικό aliyah προς «τη γη του Ισραήλ», οι Οθωμανικές αρχές απάντησαν αμέσως με περιοριστικά μέτρα στην εγκατάσταση Εβραίων και στην αγορά γης στη Συρο-Παλαιστίνη¹⁰⁶. Οι οθωμανικές απαγορεύσεις της περιόδου 1882-1888 ανάγκασαν τις φιλανθρωπικές οργανώσεις οι οποίες ανέλαβαν το δίκτυο μεταφοράς και εγκατάστασης των μεταναστών να αναζητήσουν εναλλακτικές περιοχές προσωρινής παραμονής τους μέχρι την ομαλοποίηση των συνθηκών στην Παλαιστίνη, οι οποίες θα επέτρεπαν την επιστροφή και τη συνέχιση της ανάπτυξης του yishuv. Και ενώ το 1883 στην Παλαιστίνη η προ-σιωνιστική οργάνωση Hovevei Zion («Εραστές της Σιών»)¹⁰⁷ και ο Βαρόνος Edmond de Rothschild ίδρυσαν τις πρώτες αγροτικές εγκαταστάσεις με περισσότερους από 450 Ρωσο-εβραίους μετανάστες στις περιοχές Rishon le-Zion (πεδιάδα Ιουδαίας), Rosh Pinna (άνω Γαλιλαία) και Zikhron Ya'akov (Σαμάρεια)¹⁰⁸, στην Κύπρο γινόταν η πρώτη απόπειρα αγροτικής εγκατάστασης Εβραίων στους Ορείτες, μια δασώδη γειτονική με τα Κούκλια περιοχή στην επαρχία Πάφου.

Ο πρώτος εβραϊκός εποικισμός στο νησί είχε το στίγμα της βρετανικής φιλανθρωπίας. Ήδη από τη δεκαετία του 1830 και 1840, βικτωριανοί χριστιανικοί και αγγλο-εβραϊκοί κύκλοι ενστερνίζονταν και προπαγάνδιζαν υπέρ της άποψης ότι η Βρετανία μπορούσε ως προστάτιδα δύναμη να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη διασφάλιση των δικαιωμάτων των Εβραίων στους Αγίους Τόπους¹⁰⁹. Αυτό το ιδεολογικό ρεύμα ήθελε τη Βρετανία να αναλαμβάνει ένα σημαντικό ρόλο στον προσηλυτισμό των Εβραίων στο χριστιανισμό και την εγκατάστασή

¹⁰⁵ Για τα ρωσικά πογκρόμ βλ. I. Michael Aronson, *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*, Λονδίνο 1990.

¹⁰⁶ Yossi Ben-Artzi, *Early Jewish Settlement Patterns in Palestine, 1882-1914*, Ιεροσόλυμα 1997, σ. 30.

¹⁰⁷ Η οργάνωση δραστηριοποιήθηκε στην Ανατολική Ευρώπη την περίοδο των αντι-εβραϊκών πογκρόμ με τη σύσταση τοπικών συλλόγων σε διάφορες περιοχές, οι οποίοι ως οικονομικά ανεξάρτητα σώματα αναλάμβαναν την εξεύρεση περιοχών για την οργάνωση αγροτικών εποικισμών για τους Ρωσο-εβραίους μετανάστες, Aaronsohn, *ό.π.*, σ. 49. Η οργάνωση ήταν προπομπός του Σιωνιστικού Κινήματος, βλ. Sokolow, *ό.π.*, τ. 1, σσ. 280-281.

¹⁰⁸ Aaronsohn, *ό.π.*, σ. 49. Μεταξύ 1881 και 1914 ιδρύθηκαν 30 εποικισμοί στην άνω και κάτω Γαλιλαία, Σαμάρεια και Ιουδαία βλ. Ben-Artzi, *Settlement Patterns*, *ό.π.*, σσ.16-21, 54.

¹⁰⁹ Βλ. Eitan Bar-Yosef, *The Holy Land in English Culture 1799-1917*, Οξφόρδη 2005. Επίσης, Stuart Cohen, *English Zionists and British Jews. The Communal Politics of Anglo-Jewry, 1895-1920*, Princeton 1982, σ. 5. Ειδικότερα για τη δράση ιεραποστολικών χριστιανικών οργανώσεων στην Παλαιστίνη βλ. Ruth Kark, "Millenarism and agricultural settlement in the Holy Land in the nineteenth century", *Journal of Historical Geography*, 9:1 (1983), σσ. 47-62.

τους στους Αγίους Τόπους. Σε αυτό το πλαίσιο δραστηριοποιήθηκαν φιλανθρωπικές οργανώσεις, όπως το Συριακό Εποικιστικό Ταμείο, με τη φροντίδα του οποίου μεταφέρθηκαν στην Κύπρο 150 Ρωσο-εβραίοι οι οποίοι προορίζονταν για εγκατάσταση στη Λατάκεια.

Το σχέδιο της οργάνωσης για τη Συρία αν και άρχισε να υλοποιείται το 1882 εγκαταλείφθηκε μέσα σε ένα χρόνο λόγω των πολλαπλών δυσκολιών που αναφύονταν στην περιοχή, όπως οι δυσχερείς συνθήκες του ταξιδιού προς τη Συρία, η δυστοκία προσαρμογής των μεταναστών στο περιβάλλον και η εχθρική διάθεση των αρχών¹¹⁰. Ως εκ τούτου, η επιλογή για μεταφορά του εποικισμού στην Κύπρο εξυπηρετούσε περισσότερο πρακτικούς σκοπούς της οργάνωσης. Αφενός, το πολιτικό καθεστώς του νησιού λόγω της βρετανικής παρουσίας, γνωστής για το φιλελεύθερο πνεύμα της σε θέματα ασύλου, εξασφάλιζε συνθήκες σταθερότητας και βιωσιμότητας του εγχειρήματος σε αντίθεση με την Παλαιστίνη. Αφετέρου, σε μια κατεξοχήν αγροτική οικονομία, όπως ήταν αυτή της Κύπρου, η σύσταση της αγροτικής κοινότητας θα ακολουθούσε μια πιο ομαλή διαδικασία προσαρμογής σε γεωργικό περιβάλλον και προετοιμασίας για την Παλαιστίνη. Το σημαντικότερο πλεονέκτημα, όμως, του νησιού ήταν η γεινίαση του με τις ακτές της Συρίας, στην οποία η μεταναστευτική ομάδα μπορούσε να μεταφερθεί - ως έμπειρη πλέον γεωργική κοινότητα - όποτε το εξυπηρετούσαν οι πολιτικές συνθήκες.

Η εγκατάσταση των Ρωσο-εβραίων στους Ορείτες εγκαταλείφθηκε ένα χρόνο αργότερα (περισσότερα για την εγκατάσταση βλ. σσ. 87-92). Υπό το βάρος της μαζικής φυγής Εβραίων από τη Ρουμανία εξαιτίας των διωγμών και ταυτόχρονα των μεταναστευτικών περιορισμών στην Παλαιστίνη, άλλη μια ομάδα Εβραίων μεταφέρθηκε στο νησί στα τέλη του 1885, σε μια προσπάθεια συνέχισης του αγροτικού εποικισμού στα Κούκλια της Πάφου. Όπως συνέβηκε και στην Παλαιστίνη, όπου οι πρώτες προσπάθειες μαζικής εγκατάστασης Εβραίων οδήγησαν σε αποτυχία το πρώτο aliyah¹¹¹, έτσι και στην Κύπρο οι δυο πρώτες απόπειρες μεταναστευτικής εγκατάστασης Εβραίων από τη Ρωσία και τη Ρουμανία οδηγήθηκαν σε πλήρη αποτυχία. Και αυτό γιατί οι εποικισμοί αποτέλεσαν περισσότερο άτακτες προσπάθειες διάσωσης των σχεδίων μεταφοράς Εβραίων στη Συρο-Παλαιστίνη λόγω ακριβώς της πολιτικής της «κλειστής πόρτας» από την οθωμανική αυτοκρατορία.

¹¹⁰ Ben-Artzi, "Jewish rural", *ό.π.*, σ. 363.

¹¹¹ Ettinger και Bartal, *ό.π.*, σ. 84.

Η Κύπρος επανήλθε στα πλάνα των εναλλακτικών περιοχών εγκατάστασης Εβραίων εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όταν το 1891 οι οθωμανικές αρχές εφάρμοσαν εκ νέου τα περιοριστικά μέτρα του 1882 λόγω της νέας μαζικής καθόδου Εβραίων από τη Ρωσία και της επακόλουθης ζήτησης γης στην Παλαιστίνη (περίοδος Tiomkin¹¹²). Την ίδια περίοδο, η δραστηριότητα των εποικιστικών φορέων, όπως αυτή του λόρδου Rothschild, προσανατολίστηκε στην περιοχή της Υπεριορδανίας και της νότιας Συρίας όπου δεν ίσχυαν περιορισμοί στην αγορά γης. Από τους υποστηρικτές της επιλογής της Κύπρου ήταν ο υπάλληλος του Rothschild, Δρ Itzhak d' Arbella, ο οποίος διέμενε στον οικισμό του Rishon le-Zion. Ο d' Arbella υποστήριζε ότι βρισκόταν σε επικοινωνία με τον διοικητή της Λάρνακας ήδη από το 1889 και ότι από τις επαφές του εκλάμβανε μια θετική στάση της βρετανικής διοίκησης στο ενδεχόμενο εβραϊκής αγροτικής εγκατάστασης στο νησί, η οποία θα συνέβαλλε στην οικονομική του ανάπτυξη¹¹³. Φαίνεται, όμως, ότι οι εκτιμήσεις των αντιπροσώπων των εβραϊκών οργανώσεων οι οποίοι κατέφθθαναν στο νησί με σκοπό τη διερεύνηση των προοπτικών για μεταφορά των δραστηριοτήτων τους στην περιοχή δεν ήταν ιδιαίτερα ενθαρρυντικές ώστε να τεθεί σε εφαρμογή άλλο ένα εποικιστικό σχέδιο.

Ο κυπριακός Τύπος δημοσίευε ήδη από το καλοκαίρι του 1891 πληροφορίες για την άφιξη εύπορων Εβραίων από την Ιόπη (Γιάφφα) οι οποίοι «αποτυχόντες ως λέγεται κατά τας προς εγκατάστασιν ερεύνας των εν Παλαιστίνη» ενδιαφέρονταν για την αγορά τσιφλικιών με σκοπό την εγκατάσταση εβραϊκών οικογενειών¹¹⁴. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ένωσις*, οκτώ Εβραίοι κεφαλαιούχοι είχαν διαπραγματεύσεις με Κύπριους γαιοκτήμονες για την αγορά κτημάτων, οι οποίες όμως ναυάγησαν λόγω του γεγονότος ότι οι Εβραίοι ήταν διατεθειμένοι να καταβάλουν μόνο το μισό της αξίας των κτημάτων¹¹⁵. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1895, Εβραίοι κεφαλαιούχοι θα οργάνωναν το σημαντικότερο εβραϊκό εποικιστικό εγχείρημα στην Κύπρο, αυτό στο Μαργό, για το οποίο αναφορά γίνεται στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου. Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι οι πρώτοι εποικισμοί στο νησί υπήρξαν απόρροια των πολιτικών συνθηκών στην Παλαιστίνη. Στη συνέχεια η σημασία της Κύπρου στο εβραϊκό

¹¹² Κατά την περίοδο 1890-1891 η οργάνωση Hovevei Zion σύστησε εκτελεστική επιτροπή στη Γιάφφα υπό τον Vladimir Tiomkin, η οποία θα βοηθούσε στη μετανάστευση Εβραίων από τη Ρωσία στην Παλαιστίνη. Σε αυτή την περίοδο σημειώθηκαν μαζικές αγορές γης και μετανάστευση χιλιάδων Εβραίων, κυρίως από τη Μόσχα. Στην Παλαιστίνη εγκαταστάθηκαν 8000 Εβραίοι μετανάστες ιδρύοντας άλλους πέντε καινούριους οικισμούς, εκ των οποίων και η Rehovot, βλ. Ben-Artzi, *Settlement Patterns*, ό.π., σ. 30 και “Jewish rural”, ό.π., σ. 367.

¹¹³ Ben-Artzi, “Jewish rural”, ό.π., σ. 367.

¹¹⁴ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 26.6.1891, σ. 2. Επίσης, εφημ. *Ένωσις*, 21/30.6.1891 και εφημ. *Αλήθεια*, 5/17-7-1891.

¹¹⁵ Εφημ. *Ένωσις*, 6/18.7.1891.

ζήτημα ως ζήτημα απάμβλυνσης των μεταναστευτικών ροών θα αποκτήσει ιδεολογική βαρύτητα μέσα από τη γένεση του Σιωνιστικού Κινήματος.

Η Κύπρος στο Σιωνιστικό Κίνημα, 1896-1920

Και ενώ η Κύπρος βρέθηκε κατά διαστήματα στο επίκεντρο φιλανθρωπικών οργανώσεων για τη φιλοξενία Εβραίων μεταναστών, με την εμφάνιση των πρωτο-σιωνιστικών τάσεων στην Ευρώπη, οι προοπτικές αξιοποίησής του νησιού σε ένα «οδικό χάρτη» πραγμάτωσης του εβραϊκού εθνικού οράματος συγκέντρωναν το επίσημο ενδιαφέρον των Σιωνιστών. Οι γεωπολιτικές ανακατατάξεις στην Ανατολική Μεσόγειο στα τέλη της δεκαετίας του 19ου αιώνα ως αποτέλεσμα των επιπτώσεων του Ανατολικού Ζητήματος ανέδειξαν την Κύπρο σε αυτά τα εθνικιστικά πλάνα. Όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια, το νησί φαίνεται ότι δεν αποτελούσε μόνο το «κλειδί» των Βρετανών για τη Δυτική Ασία, όπως το χαρακτήρισε στρατηγικά ο Βρετανός Πρωθυπουργός Benjamin Disraeli το 1878¹¹⁶, αλλά παρουσιαζόταν και ως το «κλειδί» των Σιωνιστών στο δρόμο προς την Παλαιστίνη.

Η Κύπρος στους σχεδιασμούς του Theodor Herzl, οι διπλωματικές επαφές με την Υψηλή Πύλη και τη Μεγάλη Βρετανία

Όταν στα τέλη της δεκαετίας του 1890 το Σιωνιστικό Κίνημα απέκτησε πολιτική υπόσταση, η ανάγκη εξεύρεσης περιοχών εγκατάστασης για τα ρεύματα εκδιωχθέντων Εβραίων από την

¹¹⁶ Η Κύπρος περιήλθε στην κατοχή της Μεγάλης Βρετανίας για στρατηγικούς λόγους, για να αξιοποιηθεί ως στρατιωτική βάση από την οποία θα μπορούσε να επιχειρεί στρατιωτικά κατά της Ρωσίας, εξασφαλίζοντας όμως και την πρόσβασή της στη Μεσοποταμία, το Σουέζ και την Ινδία βλ. Francois Crouzet, *Η Κυπριακή Διένεξη 1946-1959* (μτφρ. Αριστοτέλης Φρυδάς), τ. Α, Αθήνα 2011, σσ. 37-38. Ωστόσο, και άλλοι λόγοι φαίνεται ότι διαδραμάτισαν ρόλο στην απόφαση της Βρετανίας να κατακτήσει την Κύπρο. Το «ανατολικό όραμα» του εκχριστιανισθέντος Εβραίου Benjamin Disraeli για την περιέλευση της Εγγύς Ανατολής στη βρετανική αυτοκρατορία, όπως αποτυπώθηκε και στο μυθιστόρημά του *Ταγκρέδος: ή η Νέα Σταυροφορία (Tancred: or the New Crusade)* του 1847, αποτέλεσε επίκεντρο εκτενέστατων ιστοριογραφικών συζητήσεων με βασικό ερώτημα κατά πόσο τελικά αυτό καθόρισε την εξωτερική πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας στην Εγγύς Ανατολή στο διάστημα κατά το οποίο διετέλεσε πρωθυπουργός της χώρας (1874-1880). Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές των μυθιστορημάτων του, τα φαντασιακά οράματα του Disraeli αντανakλούσαν τις πολιτικές του ενέργειες. Ο Disraeli θεωρούσε ότι ο Χριστιανισμός είχε ιουδαϊκές ρίζες και γι' αυτό η Ασία ήταν σημαντική για την Ευρώπη. Έτσι, η Εγγύς Ανατολή υπό βρετανικό έλεγχο, περιλαμβανομένης και της Κύπρου, θα μπορούσε ιδεολογικά να λειτουργήσει «ως σημιτικός σύνδεσμος στην Ανατολική Μεσόγειο» μεταξύ Βρετανίας και Ινδιών και Ανατολής και Δύσης. Για τη διασύνδεση της ιδεολογίας, των οραμάτων και της πολιτικής του Disraeli ενδεικτικά βλ. Edgar Feuchtwager, ““Jew Feelings” and Realpolitik: Disraeli and the Making of Foreign and Imperial Policy” στο Todd Endelman και Tony Kushner (επιμ.), *Disraeli’s Jewishness*, Λονδίνο 2002, σσ. 180-197, Ivan Davidson Kalmar, “Benjamin Disraeli, Romantic Orientalist”, *Comparative Studies of Society and History*, 47:2 (2005), σσ. 348-371, Bar Yosef, *ό.π.*, Ian St John, *Disraeli and the Art of Victorian Politics*, Λονδίνο 2010, Robert O’Kell, *Disraeli: The Romance of Politics*, Τorónton 2013 κ.ά. Ειδικότερα για την πολιτική του έναντι της Κύπρου βλ. Harold Temperley, “Disraeli and Cyprus”, *The English Historical Review*, 46:182 (Απρ. 1931), σσ. 274-279 και Andrekos Varnava, “Disraeli and Cyprus: Oriental and Imperial Fantasy and Realpolitik”, *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, 34, Λευκωσία 2008, σσ. 421-426.

Ανατολική Ευρώπη και τη Ρωσία (πρώτο aliyah) ήταν περισσότερο επιτακτική από ποτέ. Με την έκδοση του περίφημου *Der Judenstaat* (Το Εβραϊκό κράτος) στη Λειψία και τη Βιέννη το 1896 από τον Herzl, η Παλαιστίνη οριοθετείτο ιστορικά και παραδοσιακά ως ο εν δυνάμει γεωγραφικός χώρος ίδρυσης του εβραϊκού κέντρου. Στην προσπάθεια δημιουργίας κράτους, ο ίδιος ο Herzl – μια προσωπικότητα εκτός των παραδοσιακών κέντρων εβραϊκής εξουσίας, όπως ο ραβινισμός και η εβραϊκή οικονομική ελίτ – παρουσιαζόταν ως ο «εκπρόσωπος» του εβραϊκού λαού¹¹⁷. Φτάνοντας στο Πρώτο Σιωνιστικό Συνέδριο, το οποίο διοργανώθηκε στη Βασιλεία της Ελβετίας μεταξύ 29 και 31 Αυγούστου 1897, ο Herzl είχε αντιληφθεί ότι η ιδέα της Παλαιστίνης τύγχανε της απόλυτης αποδοχής από το σύνολο του εβραϊσμού. Εξάλλου, στο Πρώτο Σιωνιστικό Συνέδριο ψηφίστηκε το «Πρόγραμμα της Βασιλείας», το οποίο υπήρξε ο ακρογωνιαίος λίθος της σιωνιστικής ιδεολογίας¹¹⁸. Επρόκειτο για μια διακήρυξη του στόχου της Σιωνιστικής Οργάνωσης και των μέσων με τα οποία θα πραγματοποιόταν. Όπως καταγραφόταν στην πρώτη πρόταση του κειμένου, η Οργάνωση θα διεκδικούσε για τον εβραϊκό λαό εστία στην Παλαιστίνη δημόσια αναγνωρισμένη και νομικά διασφαλισμένη από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μεταξύ των μέτρων για την επίτευξη του στόχου της ήταν η προώθηση της εγκατάστασης Εβραίων γεωργών, τεχνιτών και βιοτεχνών και η ανάληψη δράσης για την εξασφάλιση διπλωματικής στήριξης από κυβερνήσεις, όπου αυτό κρινόταν αναγκαίο¹¹⁹.

Ο Herzl βρισκόταν ήδη σε διαβουλεύσεις με την Υψηλή Πύλη από τον Ιούνιο του 1896¹²⁰. Αιχμή του δόρατος των σιωνιστικών θέσεων ήταν τα οικονομικά θέληγτρα που θα προέκυπταν για την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέσα από την κοινή εξεύρεση λύσης στο εβραϊκό πρόβλημα. Οι ελπίδες του για εξασφάλιση συντάγματος από τον Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ Β' βασιζόνταν στην πρόταση του για παροχή δανείου 4 εκατομμυρίων λιρών προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία προκειμένου η τελευταία να αντιμετωπίσει τις οικονομικές της δυσχέρειες. Σε αντάλλαγμα ο Σουλτάνος θα έδινε απρόσκοπτη πρόσβαση στην Εβραϊκή Εποικιστική Εταιρεία η οποία, όπως προνοούσε το σχέδιο του Herzl, θα οργάνωνε και θα χρηματοδοτούσε την εγκατάσταση Εβραίων στη Συρο-Παλαιστίνη¹²¹.

¹¹⁷ Penslar, "Theodor Herzl", *ό.π.*, σ. 16.

¹¹⁸ Vital, *ό.π.*, σ. 616.

¹¹⁹ Sokolow, *ό.π.*, σσ. 268-269, Lowenthal, *ό.π.*, σ. 215 και Vital, *ό.π.*, σ. 447. Επίσης, *Encyclopaedia Judaica*, λήμμα "Basle Program", τ. 4, σσ. 306-309.

¹²⁰ Για τις διαβουλεύσεις του Herzl με τον Αβδούλ Χαμίτ και τη στάση του Σουλτάνου προς τα σιωνιστικά σχέδια βλ. Shaw, *ό.π.*, σσ. 212-215.

¹²¹ Ben Halpern, *The Idea of the Jewish State*, Μασαχουσέτη 1969, σσ. 263-264. Η σύλληψη του σχεδίου του Herzl ήταν βρετανοκεντρική. Το 1880 ο Βρετανός ευαγγελιστής, συγγραφέας και διπλωμάτης, Laurence

Ο Αβδούλ Χαμίτ, αφού ενημερώθηκε για το σχέδιο, διεμήνυσε στον Herzl στις 18 Ιουνίου ότι δεν θα πωλούσε ούτε σπιθαμή γης από την οθωμανική αυτοκρατορία αφού αυτή δεν ανήκε στον ίδιο, αλλά στο λαό του¹²². Μέσω όμως του συμβούλου του Abed Izzet Bey υπέβαλε την πρόταση να διεκδικήσουν οι Εβραίοι «κάποια άλλη περιοχή», την οποία αφού εξασφάλιζαν ακολούθως θα προσέφεραν στην Τουρκία με αντάλλαγμα την Παλαιστίνη και με καταβολή επιπλέον χρημάτων¹²³. «Αμέσως σκέφτηκα την Κύπρο», έγραφε στο ημερολόγιο του ο Herzl στις 20 Ιουνίου 1896¹²⁴.

Υπό τις περιστάσεις η συζήτηση για την Κύπρο φαίνεται ότι μπορούσε να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα και των δυο πλευρών. Από τη μια, με την εμβόλιμη παρουσία των Σιωνιστών στο παγκόσμιο διαμοιρασμού των λαφύρων της καταρρέουσας αυτοκρατορίας παρουσιαζόταν μια μοναδική ευκαιρία για το Σουλτάνο να πάρει πίσω την Κύπρο από τους Βρετανούς, εάν όντως κατά μια άποψη έκρινε εκ των υστέρων λανθασμένη την κίνηση του να παραχωρήσει το νησί το 1878¹²⁵. Επιπρόσθετα, ο λεγόμενος «φόρος υποτελείας» δεν είχε καταβληθεί ποτέ στον Σουλτάνο. Στην ουσία, ο Αβδούλ Χαμίτ δεν είχε αποκομίσει κανένα κέρδος από την παραχώρηση της Κύπρου και ακόμα και η ασφάλεια της επικράτειας του μέσα από την στρατηγικής σημασίας βρετανική παρουσία στο νησί δεν ήταν διασφαλισμένη δεδομένου και του χάσματος που διευρυνόταν στις διπλωματικές σχέσεις των δυο αυτοκρατοριών¹²⁶.

Για τα σιωνιστικά δεδομένα η ιδέα του Herzl για την Κύπρο δεν ήταν καινοφανής. Είχε τεθεί για πρώτη φορά από τον Nathan Birnbaum στις αρχές του 1890, ο οποίος ασχολήθηκε εκτενώς στην αρθρογραφία του με την ίδρυση κράτους ως μέρος της επίλυσης του εβραϊκού προβλήματος. Ως ένας από τους πρωτεργάτες της εβραϊκής εθνικής ιδέας μέσα από την πρωτοβουλία του για ίδρυση της εθνικο-εβραϊκής οργάνωσης φοιτητών «Kadima» του

Oliphant, δημοσίευσε την πραγματεία του για την ίδρυση εποικιστικής εταιρείας η οποία θα αναλάμβανε την προώθηση πιλοτικού σχεδίου εγκατάστασης Εβραίων στην Παλαιστίνη ως έμπρακτη απόδειξη προς την Υψηλή Πύλη των οικονομικών πλεονεκτημάτων που θα αποκόμιζε μέσα από ένα εβραϊκό μεταναστευτικό κύμα. Με λίγα λόγια, η πρόταση του Oliphant ανέλυε ότι η εισροή ξένου κεφαλαίου στην πολιτικο-οικονομικά καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία σε μια στρατηγική περιοχή, όπως η Παλαιστίνη, και η οποία δεν θα συνεπαγόταν ξένη πολιτική επιβολή στην οθωμανική επικράτεια, μπορούσε να αποτελέσει το δέλεαρ για την αρχική προώθηση της εβραϊκής εγκατάστασης, βλ. Halpern, *ό.π.*, σ. 262 και Shaw, *ό.π.*, σ. 211.

¹²² Marvin Lowenthal (επιμ.), *The Diaries of Theodor Herzl*, Νέα Υόρκη 1956, σ. 152.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 156.

¹²⁴ Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 9.

¹²⁵ Andrekos Varnava, *British Imperialism in Cyprus, 1878-1915. The Inconsequential Possession*, Μάντσεστερ 2009, σ. 21.

¹²⁶ Στο ίδιο.

Πανεπιστημίου της Βιέννης το 1882¹²⁷ και στα τέλη του 1890 αντιπρόσωπος του Herzl¹²⁸, ο Birnbaum υποστήριζε ότι οι δυσκολίες στην Παλαιστίνη δεν θα έπρεπε να ήταν αποτρεπτικές στο να δοθεί μια νέα κατεύθυνση στην εβραϊκή μετανάστευση από την Ανατολική Ευρώπη. Σε αυτό το πλαίσιο εισηγείτο τον εποικισμό στα γειτονικά κράτη της Παλαιστίνης, όπως η Μικρά Ασία, η αιγυπτιακή χερσόνησος του Σινά και η «αγγλική Κύπρος»¹²⁹.

Με ποιο τρόπο επομένως εντασσόταν η πρόταση διεκδίκησης της «αγγλικής Κύπρου» στα σιωνιστικά πλάνα; Καθότι η πορεία προς την Παλαιστίνη περνούσε αναπόφευκτα από την Υψηλή Πύλη, η Κύπρος λόγω του ιδιότυπου πολιτικού της καθεστώτος μπορούσε να αποτελέσει τον προθάλαμο. Η «διεθνοπολιτική ιδιομορφία» του καθεστώτος, η οποία σύμφωνα με την Σύμβαση του Ιουνίου του 1878 ήθελε τον Σουλτάνο κυρίαρχο του νησιού και τη Βρετανία υπεύθυνη της διοίκησης του¹³⁰, βόλευε εξαιρετικά το σχέδιο του Herzl για ανταλλαγή της Κύπρου με την Παλαιστίνη. Και αυτό γιατί το νησί μπορούσε να επιστραφεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και διοικητικά, χωρίς ιδιαίτερες πολιτικές περιπλοκές σε ενδεχόμενο απόσυρσης των Βρετανών. Εξάλλου, ήταν διάχυτη η αντίληψη ότι η παραμονή της βρετανικής παρουσίας στο νησί ήταν αβέβαιη από την στιγμή που το 1882 περιήλθε στην κατοχή της μια σημαντικότερη στρατηγικά περιοχή, όπως ήταν η Αίγυπτος, και όσο μάλιστα η χρόνια συζήτηση για τη χρησιμότητα της στρατηγικής σημασίας της Κύπρου δίχαζε την πολιτική σκηνή της Βρετανίας¹³¹.

Στους πολιτικούς σχεδιασμούς του Herzl ο εποικισμός άλλων περιοχών εκτός της Παλαιστίνης αποτελούσε το ενδιάμεσο στάδιο ή το μέσο για την επίτευξη του υπέρτατου εθνικού στόχου που ήταν η Παλαιστίνη¹³². Η Κύπρος, η οποία γειτνίαζε με τις παλαιστιανικές ακτές, αποτελούσε ένα εδαφικό στόχο, ο οποίος «κλείδωνε» τη Σιών ως τελικό προορισμό¹³³. Η ελκυστικότητα της πρότασης περί Κύπρου δεν έγκειτο τόσο στην στρατηγική σφαίρα όσο στα οικονομικά οφέλη, τα οποία πιθανόν να ενδιέφεραν περισσότερο την καταχρεωμένη Υψηλή Πύλη. Με την παραχώρηση της Κύπρου από τους Βρετανούς στους Σιωνιστές, οι τελευταίοι σχεδίαζαν να αξιοποιήσουν την εβραϊκή εγκατάσταση για τη γρήγορη οικονομική

¹²⁷ Sokolow, *ό.π.*, σ. 283.

¹²⁸ Penslar, "Theodor Herzl", *ό.π.*, σ. 21.

¹²⁹ Davis Trietsch, *Jüdische Emigration und Kolonisation*, Βερολίνο 1923, σ. 416.

¹³⁰ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Το Κυπριακό Ζήτημα, 1878-1960: Η Συνταγματική Πτυχή*, Αθήνα 1998, σ. 37. Επίσης, Robert Holland και Diana Markides, *Οι Βρετανοί και οι Έλληνες. Αγώνες εξουσίας στην ανατολική Μεσόγειο, 1850-1960* (μτφρ. Έλια Κυφονίδου), Αθήνα 2011, σ. 299.

¹³¹ Βλ. Στο ίδιο, σσ. 301, 303.

¹³² Lowenthal, *ό.π.*, σ. 407.

¹³³ Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 14.

ανάπτυξη του νησιού, γιατί εκτιμούσαν ότι ο Σουλτάνος θα αντάλλαζε την Παλαιστίνη με μια προσοδοφόρο και ανεπτυγμένη Κύπρο.

Οι διαβουλεύσεις με την Υψηλή Πύλη συνεχίζονταν, όμως, με εξαιρετικά βραδείς ρυθμούς. Από τη μια, ο Σουλτάνος δεν διαπραγματευόταν την παραχώρηση συντάγματος χωρίς να διασφαλιστεί προηγουμένως το δάνειο, ενώ οι Εβραίοι τραπεζίτες δεν έδιναν τα χρήματα στον Herzl εάν δεν προηγείτο η συμφωνία με το Σουλτάνο¹³⁴. Ενόσω το μεταναστευτικό ρεύμα των Εβραίων από τη Ρωσία και την Ανατολική Ευρώπη οξυνόταν λόγω των αντισημιτικών συνθηκών, ο Herzl αποφάσισε επικεντρωθεί στις διαπραγματεύσεις με τη Μεγάλη Βρετανία, μια υπολογίσιμη σύμμαχο του Κινήματος¹³⁵, από την οποία ευελπιστούσε στήριξη σε εδαφικές διεκδικήσεις. Ο Sokolow σημείωνε ότι «η κατοχή της Κύπρου έφερε την Αγγλία στη γειτονιά της Παλαιστίνης και κατέστησε την Αγγλία στα μάτια των Σιωνιστών την πιο σημαντική δυτική ευρωπαϊκή Δύναμη σε σχέση με την Παλαιστίνη»¹³⁶.

Ο Herzl θεωρούσε αφενός ότι η άμεση εξασφάλιση γης από τους Σιωνιστές θα έδινε ώθηση στις διαπραγματεύσεις με τον Σουλτάνο. Αφετέρου, έκρινε πως οποιοδήποτε σχέδιο διοχέτευσης των Εβραίων της Ανατολικής Ευρώπης μακριά από τη Βρετανία θα κέντριζε το ενδιαφέρον της βρετανικής κυβέρνησης, αφού τότε άρχιζε ένας κύκλος συζητήσεων για υιοθέτηση περιοριστικών μέτρων στην είσοδο και εγκατάσταση Εβραίων μεταναστών στη χώρα¹³⁷. Και για τη Μεγάλη Βρετανία, όμως, ένας διακανονισμός για την Παλαιστίνη τη συγκεκριμένη περίοδο θα ήταν επωφελής, εφόσον μια φιλική εβραϊκή παρουσία στην περιοχή μπορούσε να λειτουργήσει ως προπύργιο των βρετανικών συμφερόντων στην Ανατολική Μεσόγειο και στο δρόμο για τις Ινδίες¹³⁸. Δεν ήταν τυχαίο εξάλλου το γεγονός ότι η Βρετανία, πρώτη από όλες τις Μεγάλες Δυνάμεις, αναγνώρισε τη σημασία του κινήματος του

¹³⁴ Halpern, *ό.π.*, σ. 264.

¹³⁵ Σημαντικό ρόλο στις σχέσεις Βρετανίας-Σιωνισμού διαδραμάτιζε το γεγονός ότι η πρώτη αποτελούσε το κέντρο των οικονομικών φορέων του Σιωνιστικού Κινήματος, βλ. Sokolow, *ό.π.*, σ. 295. Επίσης, είχε στους κόλπους της ισχυρές προσωπικότητες της αγγλο-εβραϊκής κοινότητας με μεγάλη επιρροή στην πολιτική και οικονομική σκηνή της χώρας, όπως οι οικογένειες Montefiore, Rothschild, Montagu, Cohen και άλλοι οι οποίοι υπήρξαν μέλη των πρωτο-σιωνιστικών βρετανικών κύκλων της Hovevei Zion, βλ. σχετικά Cohen, *ό.π.*, σσ. 6-9. Έμπρακτη ήταν επιπλέον η βρετανική οικονομική στήριξη φιλο-εβραϊκών προσωπικοτήτων το 1882 προς τους Εβραίους εκδιωχθέντες από τη Ρωσία, όπως ο δήμαρχος του Λονδίνου, ο καρδινάλιος αρχιεπίσκοπος του Westminster και ο λόρδος Shaftesbury, ενθαρρύνοντας την ίδρυση νέων βρετανικών οργανώσεων για τη διευκόλυνση της μετανάστευσης των Εβραίων από την Ανατολική Ευρώπη, βλ. Jonathan Frankel, *Crisis, Revolution, and Russian Jews*, Νέα Υόρκη 2009, σ. 22.

¹³⁶ Sokolow, *ό.π.*, σ. 304.

¹³⁷ David Vital, *A People Apart. The Jews in Europe 1789-1939*, Νέα Υόρκη 1999, σ. 461. Οι συζητήσεις αυτές οδήγησαν στην ψήφιση της νομοθετικής πράξης περί αλλοδαπών το 1905 τερματίζοντας τη φιλελεύθερη βικτωριανή πολιτική, βλ. Marrus, *ό.π.*, σ. 37.

¹³⁸ Cohen, *ό.π.*, σ. 6.

Theodor Herzl, φιλοξενώντας στο Λονδίνο το Τέταρτο Σιωνιστικό Συνέδριο το 1900 και καλώντας τον ίδιο το 1902 να μιλήσει ενώπιον της Βασιλικής Επιτροπής για τη Μετανάστευση¹³⁹, η οποία συζητούσε το ενδεχόμενο υιοθέτησης περιοριστικών μέτρων στην είσοδο Εβραίων μεταναστών στη χώρα.

Σε επίσημο επίπεδο, η πρόταση για την Κύπρο κατατέθηκε πρώτη φορά από τον «πατέρα» του Σιωνιστικού Κινήματος στις διαβουλεύσεις του με τον Υπουργό Αποικιών, Joseph Chamberlain, τον Οκτώβριο του 1902. Το σχέδιο με το οποίο προσήλθε στη συνάντηση στις 23 Οκτωβρίου αφορούσε στην ευρεία κλίμακα εγκατάσταση Εβραίων σε βρετανικές κτήσεις μέσω της ίδρυσης της Εβραϊκής Ανατολικής Εταιρείας, η οποία με κεφάλαιο πέντε εκατομμύρια στερλίνες θα αναλάμβανε τον εποικισμό και θα προέβαινε στην αγορά γης¹⁴⁰. Η πρόταση περιελάμβανε την παραχώρηση γειτονικών με την Παλαιστίνη περιοχών, οι οποίες βρίσκονταν υπό βρετανικό έλεγχο, όπως η Κύπρος και το Σινά¹⁴¹. Στα πλάνα του Herzl η Κύπρος αποτελούσε για το Κίνημα *ultima ratio* – την έσχατη λύση – σε περίπτωση που δεν πετύχει ο στόχος της Παλαιστίνης ή ένας «συμπληρωματικός συνδυασμός» σε περίπτωση που πετύχαινε¹⁴².

Ο Chamberlain απέρριψε οποιαδήποτε πιθανότητα η Κύπρος να παραχωρηθεί στους Εβραίους προβάλλοντας το επιχείρημα ότι η ενδεχόμενη αντίδραση των Ελλήνων της Κύπρου και ο φόβος ανακίνησης ενός «απρόσμενου εργατικού ζητήματος» που θα προέκυπτε από την εισροή ξένου εργατικού δυναμικού ήταν αποτρεπτικοί παράγοντες. Ο Herzl προσπάθησε να υπερασπιστεί ανεπιτυχώς την πρόταση του εξηγώντας ότι η επένδυση κεφαλαίου μέσω της εγκατάστασης στο El-Arish θα έκανε τους Κυπρίους να επιθυμούν «τη βροχή χρυσού» και στο νησί τους. Τότε οι Μουσουλμάνοι θα έφευγαν, οι Έλληνες θα πωλούσαν τη γη τους σε καλή τιμή με ευχαρίστηση και θα μετανάστευαν στην Αθήνα ή την Κρήτη¹⁴³. Προκειμένου να διασφαλίσει ότι η Κύπρος θα έμενε οπωσδήποτε εκτός των σιωνιστικών σχεδίων και των διαπραγματεύσεων με τη Μεγάλη Βρετανία, ο Chamberlain παρέπεμψε τον Herzl στον Υπουργό Εξωτερικών. Του πρότεινε να θέσει υπό διαπραγμάτευση το El-Arish, περιοχή η οποία δεν βρισκόταν επακριβώς υπό βρετανικό έλεγχο και δεν ήταν ούτε και κτήση, αλλά

¹³⁹ Sokolow, *ό.π.*, σ. 296.

¹⁴⁰ Lowenthal, *ό.π.*, σσ. 373- 375.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ. 375.

¹⁴² Ο Herzl διατύπωσε την άποψη αυτή σε προσωπική του αλληλογραφία με τον Davis Trietsch το Δεκέμβριο του 1898, βλ. Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 12.

¹⁴³ Lowenthal, *ό.π.*, σσ. 375-376.

εξαρτώμενο έδαφος του βρετανικού προτεκτοράτου της Αιγύπτου και σχεδόν ακατοίκητο¹⁴⁴, τονίζοντας του να μην αναφέρει καθόλου την Κύπρο, η οποία ήταν ζήτημα που αφορούσε αποκλειστικά το χαρτοφυλάκιο του Υπουργού Αποικιών¹⁴⁵.

Η χρονική στιγμή στην οποία υποβλήθηκε η πρόταση για την Κύπρο στη Μεγάλη Βρετανία, όπως και η επιλογή της πολιτικής προσωπικότητας στην οποία απευθύνθηκε ο Herzl, δεν προδιέγραφαν θετική κατάληξη. Μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 το Υπουργείο Αποικιών υιοθέτησε μια πιο ξεκάθαρη και αποφασιστική στάση ως προς την παραμονή της στην Κύπρο. Ο Υπουργός Αποικιών ήταν εκείνη την στιγμή ίσως η μεγαλύτερη προσωπικότητα της ιμπεριαλιστικής γραμμής της βρετανικής πολιτικής σκηνής, αφού εγκαινίασε την στροφή της Μεγάλης Βρετανίας προς μια πιο στενή πολιτική και οικονομική σχέση με τις αποικίες με στόχο μια ισχυρή αυτοκρατορία¹⁴⁶. Από την άλλη, το Υπουργείο Αποικιών θέλησε να εκμεταλλευθεί οικονομικά το σιωνιστικό αίτημα προωθώντας το σχέδιο για εβραϊκή αυτοκυβέρνηση στη βρετανική Ανατολική Αφρική όπου οι ανάγκες για εισροή κεφαλαίου και εσόδων ήταν επιτακτικότερες. Οι Βρετανοί επιζητούσαν άμεσα την αποζημίωση 5 εκατομμυρίων λιρών, τις οποίες είχαν επενδύσει στην κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής από τη Μομπάσα στο Ναϊρόμπι και μέχρι τη λίμνη Βικτώρια. Ο εποικισμός Εβραίων, η πώληση γης και τα έσοδα από τους φόρους εκτιμάτο ότι θα απέφερε σημαντικό κέρδος για τους Βρετανούς¹⁴⁷.

Η Κύπρος στο σχέδιο για τη «Μείζονα Παλαιστίνη» του Davis Trietsch

Με την αρνητική στάση του Chamberlain η πρόταση για την Κύπρο περιήλθε σε δεύτερη μοίρα στην επίσημη σιωνιστική γραμμή. Οι διαβουλεύσεις επικεντρώθηκαν στη συνέχεια στο El-Arish και την Ανατολική Αφρική, την πρόταση για την «Ουγκάντα» (σημερινή Κένυα), με το Κίνημα τελικά να στρέφεται από το 1905 αποκλειστικά στον στόχο της Παλαιστίνης. Το θέμα της Κύπρου, όμως, εξακολούθησε να απασχολεί μεμονωμένα μέλη του Κινήματος. Από τους πλέον μάχιμους Σιωνιστές της προώθησης ενός σχεδίου εβραϊκού εποικισμού της Κύπρου ήταν ο Γερμανός Davis Trietsch. «Ακούραστος» υπερασπιστής εποικιστικών

¹⁴⁴ Vital, *ό.π.*, σσ. 461-462.

¹⁴⁵ Lowenthal, *ό.π.*, σ. 378.

¹⁴⁶ Για μια σκιαγράφηση της πολιτικής προσωπικότητας του Chamberlain βλ. G. Georghallides, *A Political and Administrative History of Cyprus 1918-1926. With a Survey of the Foundations of British Rule*, Λευκωσία 1979, σσ. 16 και 29.

¹⁴⁷ Feldman, *ό.π.*, σ. 82.

σχεδίων¹⁴⁸, ο εικοσι-πεντάχρονος Trietsch συνέλαβε το σχέδιο του για την Κύπρο την ίδια περίοδο περίπου με τον Herzl, όταν ευρισκόμενος στη Νέα Υόρκη το 1895 του κέντρισαν το ενδιαφέρον οι πολιτικές συζητήσεις στη Βρετανία για το αν θα έπρεπε η αυτοκρατορία να εγκαταλείψει ή όχι το νησί¹⁴⁹:

«Τότε διάβασα στον αμερικανικό Τύπο τον αντίλαλο μιας παράξενης διχογνωμίας μεταξύ Άγγλων πολιτικών. Ο καβγάς εκτυλισσόταν γύρω από το θέμα, εάν η Αγγλία έπρεπε να κρατήσει την Κύπρο, της οποίας την διακυβέρνηση ανέλαβε το 1878 από τους Τούρκους ή να την εγκαταλείψει [...] Κάποιοι ήταν υπέρ να δώσουν τη χώρα πίσω στην Τουρκία. Άλλοι ήθελαν να δωρίσουν το νησί στο βασίλειο της Ελλάδας, όπως παρόμοια είχε κάνει ήδη η Αγγλία νωρίτερα, παραδίνοντας τα Ιόνια νησιά στην Ελλάδα. Αυτό το Κυπριακό ζήτημα με απασχολούσε πολύ. Εδώ υπήρχε μια χώρα [sic] την οποία οι Άγγλοι δεν ήξεραν τι να κάνουν, ενώ κατά την άποψη μου, από την άλλη η μεγάλη αναζήτηση μεταξύ των Εβραίων για ένα κράτος έπρεπε να είχε προηγηθεί της αμερικανικής λύσης [σ. δηλαδή της μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ]. Επιπλέον, η Κύπρος βρισκόταν κοντά στην Παλαιστίνη. Γνώριζα πως επικρατούσε μια συγκεκριμένη τάση μεταξύ των Εβραίων για μεγαλύτερης κλίμακας εποίκισμο στην Παλαιστίνη- μια επιθυμία η οποία δεν μπορούσε να υλοποιηθεί σε μεγαλύτερο βαθμό εξαιτίας της στάσης της τουρκικής κυβέρνησης. Μου φαινόταν μόνο ότι η πλέον

¹⁴⁸ Sokolow, *ό.π.*, σ. 284.

¹⁴⁹ Η στρατηγική σημασία και η οικονομική χρησιμότητα της Κύπρου αμφισβητήθηκε από σημαντικές πολιτικές προσωπικότητες της Βρετανίας από την πρώτη στιγμή περιέλευσης της στη βρετανική αυτοκρατορία, βλ. Holland και Markides, *στο ίδιο*, σσ. 301 και 303. Έντονες επικρίσεις συγκέντρωνε και το ζήτημα του λεγόμενου «φόρου υποτελείας» των 92799 λιρών, ο οποίος τελικά αντί στον Σουλτάνο κατέληγε στα ταμεία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και της Γαλλίας και ως εγγυήτριες του οθωμανικού δανείου για τον Κριμαϊκό Πόλεμο κατέβαλλαν στους ομολογιούχους του δανείου το ποσό των £41000 το χρόνο. Αρκετοί Φιλελεύθεροι κατέκριναν την πράξη ως αναξιοπρεπή και δόλια και η οποία ενίσχυε την αβεβαιότητα του καθεστώτος, *στο ίδιο*, σ. 309. Ανάμεσα στους Φιλελευθέρους και τους Συντηρητικούς προέκυψε η διαφωνία κατά πόσο η κατοχή της Κύπρου ήταν τελικά επικερδής για τη Βρετανία από την στιγμή που το Αυτοκρατορικό Ταμείο κατέβαλλε ετήσιο επίδομα για να βοηθήσει το νησί στη συλλογή του ποσού. Το Μάρτιο του 1895 στο πλαίσιο της συζήτησης στη Βουλή των Κοινοτήτων για το ετήσιο επίδομα και τα έξοδα συντήρησης του στρατού στο νησί πολλές ήταν οι φωνές που καλούσαν τη Βρετανία να εγκαταλείψει την Κύπρο, βλ. Hansard: House of Commons Debate 19.3.1895, “Army Estimates 1895-96”, τ. 31, cc1385-458, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1895/mar/19/army-estimates-1895-6#S4V0031P0_18950319_HOC_163, προσπ. 25/6/2014. Επίσης, Hansard: House of Commons Debate 8.3.1895, “Cyprus. Grant in aid”, τ. 31, cc 683-98, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1895/mar/08/cyprus-grant-in-aid#S4V0031P0_18950308_HOC_117, προσπ. 25/6/2014. Ενδεικτικά των συζητήσεων για τη χρησιμότητα της κατοχής της Κύπρου είναι τα επιλεγμένα άρθρα που δημοσιεύτηκαν σε βρετανικά περιοδικά της περιόδου στο Κυριάκος Δημητρίου (επιμ.), *Επί Ανάσσης Βικτωρίας, Δεκατέσσερα κείμενα για την Κύπρο, 1878-1891*, Αθήνα 2009. Για το φόρο υποτελείας στην Κύπρο και τις πολιτικές του προεκτάσεις σε Βρετανία και Κύπρο βλ. Κύπρος Γιωργαλλής, *Το ζήτημα του «φόρου υποτελείας»: φορολογία και πολιτική στην πρώτη περίοδο της βρετανικής επικυριαρχίας στην Κύπρο*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας 2015.

φυσιολογική και ωραία ιδέα της επιστροφής των Εβραίων στην πρότερή τους πατρίδα θα μπορούσε να συνδυαστεί με έναν εποικισμό στην Κύπρο- ανεξάρτητα εάν η Αγγλία θα κρατούσε τη χώρα. Εδώ υπήρχε προφανώς η πιθανότητα εγκατάστασης σε τέτοιο βαθμό, ώστε να έβλεπα τουλάχιστον μια μερική λύση στο πρόβλημα του Εβραϊκού εποικισμού μέσω μιας τέτοιας ενέργειας»¹⁵⁰.

Μέσα από αυτή τη συλλογιστική προέκυψε το περίφημο του σχέδιο για τη «Μείζονα Παλαιστίνη» (Greater Palestine), το οποίο πραγματευόταν την ίδρυση εβραϊκού κράτους στο γεωγραφικό χώρο Κύπρου-Παλαιστίνης σε αντιδιαστολή με το Συρο-Παλαιστινιακό χώρο, ο οποίος προκρινόταν από το Σιωνιστικό Κίνημα. Η ιδέα για τη «Μείζονα Παλαιστίνη» αναδύθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από μια ελίτ Γερμανών Σιωνιστών τεχνοκρατών, ενθέρμων μελετητών της πρακτικής του εποικισμού, οι οποίοι πραγματεύονταν εναλλακτικούς σχεδιασμούς για τη δημιουργία εβραϊκών εγκαταστάσεων στην Εγγύς Ανατολή¹⁵¹. Οι περιοχές-στόχοι των τεχνοκρατών θα έπρεπε να γειτνιάζουν με την Παλαιστίνη και να βρίσκονται υπό βρετανικό έλεγχο με ασφαλές πολιτικό καθεστώς, όπου δεν θα ίσχυαν περιοριστικά μέτρα στην αθρόα εγκατάσταση μεταναστών (ανάμεσα στις περιοχές αυτές ήταν η Κύπρος, η χερσόνησος του Σινά, η Ρόδος, τα Άδανα και η περιοχή κατά μήκος της υπό κατασκευής σιδηροδρομικής γραμμής της Βαγδάτης)¹⁵². Η «Μείζονα Παλαιστίνη» ήταν τόσο γεωγραφική και πολιτιστική έννοια, όσο και εργαλείο προώθησης του σιωνιστικού σκοπού του εβραϊκού εποικισμού. Ο Trietsch διέβλεπε μέσα από αυτή την ιδέα την προοπτική της συνεργασίας όσων εβραϊκών οργανώσεων εργάζονταν για τη σύσταση εβραϊκών εποικισμών εκτός της Παλαιστίνης, όπως για παράδειγμα η JCA, προκειμένου να απαμβλυνθεί το εβραϊκό ζήτημα¹⁵³.

Σαφώς, το πλάνο του για την Κύπρο υπήρξε πιο ευκρινές στις πρόνοιές του από την αορίστου – πλην πολιτικού χαρακτήρα – πρόταση Herzl. Το σχέδιο Trietsch, όπως παρουσιάστηκε σε πολυσέλιδη επιστολή του στη βρετανική διοίκηση ημερομηνίας 22 Νοεμβρίου 1899, προέβλεπε την εγκατάσταση μεταναστών και την επένδυση εβραϊκού κεφαλαίου στον τομέα της βιομηχανίας και της γεωργίας, η οποία θα επέφερε σημαντική οικονομική ανάπτυξη στο νησί. Συγκεκριμένα, ο Trietsch πρότεινε τη δραστηριοποίηση ιδιωτικών εταιρειών για την

¹⁵⁰ Trietsch, *ό.π.*, σσ. 413-414 (μετάφραση δική μου).

¹⁵¹ Baisez, *ό.π.*, σ. 18.

¹⁵² Στο ίδιο, σ. 6.

¹⁵³ Στο ίδιο.

κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής Λευκωσίας-Αμμοχώστου και Αμμοχώστου-Λάρνακας, την αξιοποίηση των αλυκών για την ανάπτυξη της παραγωγής αλατιού για εξαγωγικούς σκοπούς, την καλλιέργεια καπνού και την ανέγερση σανατορίου για προσέλκυση ξένων επισκεπτών και κατ' επέκταση την εισροή χρήματος. Η βρετανική διοίκηση από την πλευρά της θα έπρεπε να δημιουργήσει τις συνθήκες για την έλξη των μεταναστών προσφέροντας τους προστασία από την αύξηση στην τιμή της γης, μείωση των ενοικίων ή δωρεάν παραχώρηση γης κατά το πρότυπο της οθωμανικής νομοθεσίας περί μεταναστών, σμίκρυνση της περιόδου των πέντε ετών για την απόκτηση υπηκόοτητας, ευνοϊκούς όρους στη δραστηριοποίηση ιδιωτικών εταιρειών και ενθάρρυνση της εργοδότησης τους σε κυβερνητικά έργα, όπως η κατασκευή οδικού δικτύου και αρδευτικών έργων.

Κατά τον Trietsch αυτό το σχέδιο θα είχε αμοιβαία οφέλη και για τις δύο πλευρές. Για τη Βρετανία συνεπαγόταν απαλλαγή από μεγάλη επένδυση χρημάτων για την ανάπτυξη της Κύπρου, ενώ για το εβραϊκό ζήτημα αποτελούσε μια πρακτική λύση. Η αρχή προτεινόταν να γίνει με την εγκατάσταση μερικών οικογενειών ανθρακωρύχων από το Bogyslan της Γαλικίας, όπου 7 έως 8.000 Εβραίοι αναμενόταν ότι θα έμεναν άνεργοι από το κλείσιμο των μεταλλείων στις αρχές του 1900¹⁵⁴.

Κατά πόσο όμως η πρωτοβουλία Trietsch έγινε αποδεκτή από το Σιωνιστικό Κίνημα και μέχρι ποιο βαθμό μπορεί αυτή να θεωρηθεί αρκούτως ενδεικτική και ρεαλιστική της βαρύτητας που είχε το ζήτημα της Κύπρου στα σιωνιστικά πλάνα; Το μεγαλεπήβολο σχέδιο Trietsch δεν αποτέλεσε κάτι άλλο από μια μεμονωμένη και περιθωριοποιημένη ιδιωτική πρωτοβουλία εντός σιωνιστικού πλαισίου. Ο Trietsch απέτυχε να πείσει ως προς τη χρησιμότητα της Κύπρου τόσο μεγάλες οργανώσεις στις οποίες αποτάθηκε το 1899 για τη χρηματοδότηση του σχεδίου, όπως η JCA στο Παρίσι¹⁵⁵ και η Hovevei Zion στη Ρωσία¹⁵⁶, όσο και τους ίδιους τους Σιωνιστές. Το σχέδιο του απορρίφθηκε στο Τρίτο Σιωνιστικό Συνέδριο στη Βασιλεία τον Αύγουστο του 1899 – όπου οι φωνές των υποστηρικτών του πρακτικού Σιωνισμού καλούσαν σε ανάληψη πιο δραστικών μέτρων από το Κίνημα – από το σύνολο των συνέδρων «με τον

¹⁵⁴ TNA: CO 67/120, Trietsch, Λευκωσία, προς Αρχιγραμματέα, Λευκωσία, 22.11.1899. Το μεταναστευτικό ρεύμα των Εβραίων από τη Γαλικία ήταν αποτέλεσμα συνθηκών πείνας και εξαθλίωσης και όχι εκδιώξεως, Marrus, *στο ίδιο*, σ. 32. Υπολογίζεται ότι μεταξύ 1881 και 1914 μετανάστευσαν 350.000 Εβραίοι από την περιοχή, βλ. Ettinger, “Demographic changes”, *ό.π.*, σ. 861.

¹⁵⁵ Trietsch, *ό.π.*, σσ. 438-439. Επίσης, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 11.8.1899, σ. 18.

¹⁵⁶ Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.*, σ. 378.

πιο ζωηρό τρόπο»¹⁵⁷. Εκεί, ο Trietsch υποστήριξε ενώπιον των μελών ότι καλύτερη κίνηση από τον μεγάλης κλίμακας εποικισμό της Κύπρου δεν υπήρχε, δεδομένου ότι και οι οθωμανικές αρχές παρενέβαλλαν προσκόμματα στη μετανάστευση στην Παλαιστίνη. Ένας εκ των συνέδρων αντέδρασε έντονα αναφέροντας ότι Σιωνισμός χωρίς Σιών θα αποδυνάμωνε το πνεύμα και την προσδοκία των μελών του Κινήματος και θα οδηγούσε σε «θλιβερό σχίσμα»¹⁵⁸. Επίσης, επεσήμανε ότι το σχέδιο ήταν ανταγωνιστικό προς το «Πρόγραμμα της Βασιλείας» το οποίο στόχευε σε μια νόμιμα εξασφαλισμένη εστία στην Παλαιστίνη. Η απάντηση του Trietsch ότι το χειρότερο που μπορούσε να υποστεί το κίνημα από την υλοποίηση του σχεδίου του ήταν η «αποστασία μερικών ζηλωτών», όξυνε τα πνεύματα με τους συνέδρους να τον «γιουχαΐζουν» και τους Ρώσους αντιπροσώπους να εγκαταλείπουν την αιθούσα με φωνασκίες¹⁵⁹.

Στην πράξη, ούτε το προσωπικό ενδιαφέρον του ίδιου του Herzl για την εξελικτική πορεία του σχεδίου του Trietsch¹⁶⁰ ήταν αρκετό για να κερδίσει έδαφος στους σιωνιστικούς κύκλους. Αν και εκφραζόταν συγκρατημένα υπέρ του σχεδίου για την Κύπρο¹⁶¹ και ενθάρρυνε τον Trietsch να μιλήσει περί αυτού στο Τρίτο Σιωνιστικό Συνέδριο, εντούτοις επέλεξε να κινήσει τα νήματα, όπως καταγράφηκε πιο πάνω, υπογείως και δια της διπλωματικής οδού χωρίς καν να ενημερώνει τον Trietsch για τις διαβουλεύσεις του¹⁶². Και αυτό γιατί ο ίδιος ήταν αντίθετος με τους «πρακτικούς» Σιωνιστές, οι οποίοι καλούσαν σε άμεση εποικιστική εγκατάσταση πριν την εξασφάλιση της Παλαιστίνης από τον Σουλτάνο ή πριν τη δημιουργία ενός προτεκτοράτου στην Παλαιστίνη υπό τον έλεγχο μιας από τις Μεγάλες Δυνάμεις¹⁶³.

Το αρνητικό κλίμα στο συνέδριο δεν αποθάρρυνε τον Trietsch ο οποίος συνέχισε αποφασιστικά την προώθηση του σχεδίου του προπαγανδίζοντας στο βρετανικό, γερμανικό και ρουμανικό Τύπο¹⁶⁴ και εγκαινιάζοντας εκστρατεία ενημέρωσης για τη μοναδική επιλογή της Κύπρου σε κύκλους στο Βερολίνο και στη Ρουμανία, όπου το χειμώνα του 1899 οι αντισημιτικές συνθήκες είχαν γίνει ανυπόφορες για τους Εβραίους. Στο Βερολίνο σύστησε

¹⁵⁷ Trietsch, *ό.π.*, σ. 417.

¹⁵⁸ “The Third Basle Congress”, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 18.8.1899, σ. 10.

¹⁵⁹ Στο *ίδιο*.

¹⁶⁰ Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 12.

¹⁶¹ Βλ. ενδεικτικά, συνέντευξη του στην εφημ. *The Jewish Chronicle*, 1.12.1899, σ. 14.

¹⁶² Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 18.

¹⁶³ Penslar, “Theodor Herzl”, *ό.π.*, σ. 17.

¹⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά επιστολές του ίδιου με τίτλο «Jewish Colonisation in Cyprus», εφημ. *The Jewish Chronicle*, 20.10.1899, σ. 9 και 5.9.1902, σ. 6. Επίσης, αναφορές για την προπαγάνδα στο ρουμανικό Τύπο στο άρθρο “The Colonization of Cyprus. A proposed Trust”, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 24.11.1899, σ. 23.

αρμόδια επιτροπή με την υποστήριξη προσωπικοτήτων του Κινήματος, όπως ο Otto Warburg και η ηγετική φυσιογνωμία του κινήματος Hovevei Zion στη Γερμανία, Willy Bambus¹⁶⁵. Παράλληλα, το Νοέμβριο του 1899 περιόδευσε στην Κύπρο όπου εξέτασε τις προοπτικές αγοράς γης και εγκατάστασης εργατών ενημερώνοντας και επίσημα τη βρετανική διοίκηση για το σχέδιο εποικισμού, το οποίο θα άρχιζε με την άφιξη περιορισμένου αριθμού μεταναστών και στη συνέχεια θα ενισχυόταν με τη μετανάστευση χιλιάδων Εβραίων από τη Ρουμανία και τη Γαλικία¹⁶⁶. Κατά την περιοδεία του στην Κύπρο εξασφάλισε σημαντικές γνώσεις για το κλίμα, την οικονομία και την κοινωνία, οι οποίες αποτυπώθηκαν στην έκδοση του *Cyprn. Eine Darstellung seiner Landesverhältnisse, besonders in politischer und wirtschaftlicher Beziehung* (Κύπρος: Μια απεικόνιση των συνθηκών της χώρας, ειδικά σε σχέση με την πολιτική και οικονομία), Φρανκφούρτη 1911. Κατά την παραμονή του επισκέφθηκε τη νεοσυσταθείσα κοινότητα του Μαργό όπου εξέτασε τις συνθήκες διαβίωσης και γεωργικής ενασχόλησης των Εβραίων μεταναστών¹⁶⁷, ενώ έδωσε και συνέντευξη στην εφημερίδα *Νέον Έθνος*. Η επιχειρηματολογία του βασίστηκε στα οικονομικά οφέλη που θα προέκυπταν για τους Κυπρίους μέσα από τον εβραϊκό εποικισμό. Μεταξύ άλλων φέρεται να είπε τα ακόλουθα στον Ευάγγελο Χατζηγιάννου:

«[...] όσον αφορά την Κύπρον έχω την γνώμην ότι είνε κακόν δι' αυτήν να μη θέλη τον Εβραϊκόν αποικισμόν. Η Κύπρος, καθό πτωχός τόπος, έχει ανάγκην τριών πραγμάτων. Καλών παραδειγμάτων, εργατικών χειρών και κεφαλαίων. Μια αποικία θα φέρη μηχανάς, θα εφαρμόση τους τελειότερους τρόπους της εργασίας. Εκ τούτου δύνανται να ωφεληθώσιν οι κάτοικοι, οίτινες θα μας μιμηθώσι [...] Θα αγορασθώσι γαίαι και φυσικά πας τις θα ευχαριστηθή να πωλήση τα κτήματά του εις καλὰς τιμάς [...] Είνε ωσαύτως πολύ βέβαιον, ότι από τας γειτνιαζουσας χώρας θα εισάγηται νέον χρήμα δια της πωλήσεως των προϊόντων της παραγωγής μας εις αυτάς. Ταύτα πάντα θα αναπτύξωσι τον τόπον και δεν εννοώ διατί δεν θέλετε να βοηθήσητε εις την πρόοδον ταύτην. [...] Υπό την Αγγλίαν δεν είσθε ευχαριστημένοι εσεις οι Κύπριοι; Υπό την Τουρκίαν η Νήσος εκοιμάτο. Τώρα ανεπτύχθη, θ' αναπτυχθή έτι πλέον με την

¹⁶⁵ Ben-Artzi, "Jewish rural", *ό.π.*, σ. 378.

¹⁶⁶ TNA: CO 67/120, Trietsch, Λευκωσία προς Αρχιγραμματέα, Λευκωσία, 22.11.1899. Επίσης, Ben-Artzi, "Jewish rural", *ό.π.*

¹⁶⁷ Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 33.

ιδικήν μας μάλιστα εγκατάστασιν. Υπό την Ελλάδα δεν θα είσθε καλήτερα. Ούτε εκείνη ανεπτύχθη πολύ βιομηχανικώς και κακοδιοικείται»¹⁶⁸.

Η εκστρατεία του στη Ρουμανία κέρδιζε συνεχώς έδαφος αφού οι αρχηγοί των εβραϊκών κοινοτήτων συζητούσαν εκτενώς το ζήτημα του εποικισμού στην Κύπρο¹⁶⁹: «Ακόμη και η λέξη Κύπρος, η οποία είχε προσκρούσει σε τόση δυσφορία στο Σιωνιστικό Συνέδριο, αρκούσε για να οδηγήσει στην ίδρυση συλλόγων και ομάδων στη Ρουμανία που ήθελαν να πάνε στην Κύπρο και που πήγαν πράγματι στην Κύπρο παρά τις προειδοποιήσεις μου για τις βιαστικές κινήσεις»¹⁷⁰. Σύμφωνα με τον κυπριακό Τύπο, σε μια από τις διαλέξεις του στην πόλη Βράϊλα ανέφερε ότι δεν υπήρχε προσφορότερος τόπος για τους Εβραίους μετανάστες από την Κύπρο, από την εγκατάσταση στο Μαργό «ένθα οι αρτίως εγκατασταθέντες Ιουδαίοι διάγουσι καλώς και ανενόχλητοι καλλιεργούσι τα κτήματά των»¹⁷¹. Στην πόλη Γαλάτσι εβδομήντα οικογένειες εκδήλωσαν ενδιαφέρον για να μεταναστεύσουν το Μάιο και στο Ιάσιο συστάθηκε οργάνωση για τη μετανάστευση τέλη Μαρτίου του 1900, η επιτροπή του Βερολίνου είχε ήδη στείλει στην Κύπρο δεκαοκτώ οικογένειες Εβραίων ανθρακωρύχων από το Bogyslav, ενώ παράλληλα εγκαταστάθηκαν άλλες δώδεκα οικογένειες από τη Ρουμανία¹⁷². Οι επικεφαλής των οικογενειών προορίζονταν να εργοδοτηθούν στα αρδευτικά έργα στην Αχερίτου¹⁷³. Η άρνηση των μεταναστών να εργαστούν τις Παρασκευές, και τα παράπονα τους για το ζεστό κλίμα, την κακή σίτιση και τον πρωτογονισμό στις εργατικές μεθόδους είχε ως αποτέλεσμα οι εργάτες να εγκαταλείψουν το Μάιο την Κύπρο για το Φιούμε και μερικές οικογένειες των Ρουμάνων να βρουν καταφύγιο στην εγκατάσταση στο Μαργό¹⁷⁴. Η πρόωρη κατάρρευση του σχεδίου του Trietsch προκάλεσε ιδιαίτερα αρνητική εικόνα τόσο στο Σιωνιστικό Κίνημα όσο και στις βρετανικές αρχές στην Κύπρο με αποτέλεσμα να απαγορευθεί η αποβίβαση όσων Εβραίων από τη Ρουμανία κατέφθαναν στα παράλια του νησιού¹⁷⁵. Περίπου 200 οικογένειες

¹⁶⁸ «Ο αποικισμός των Εβραίων. Συνέντευξις μετά του κου Davis Trietsch», εφημ. *Νέον Έθνος*, 20/2.12.1899, σ. 2.

¹⁶⁹ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 10.11.1899, σ. 28.

¹⁷⁰ Trietsch, *ό.π.*, σσ. 421-22.

¹⁷¹ Εφημ. *Εναγόρας*, 21.1.1900, σ. 3 και *Νέον Έθνος*, 22/3.2.1900, σ. 3.

¹⁷² Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.*, σ. 379. Επίσης, «Μετοικεσία Εβραίων. Αφιξίς του κ. Τρίεσχ- Καταγίνεται εις εξαγοράν γαιών», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 6.4.1900.

¹⁷³ “The Cyprus Government and Jewish Immigration”, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 12.10.1900, σ. 10. Σύμφωνα με το άρθρο “The Jewish Colony in Cyprus”, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 20.4.1900, σ. 18, μια οικογένεια Εβραίων από το Βουκουρέστι και δυο νεαροί άνδρες από το Γαλάτσι μεταφέρθηκαν από τον Trietsch στο Μαργό και εργοδοτήθηκαν στα αρδευτικά έργα της Αχερίτου. Επίσης, εφημ. *Εναγόρας*, 10.3.1900, σ. 3.

¹⁷⁴ Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.* Επίσης, Rabinowicz, *ό.π.*, σσ. 34-35. Επιπλέον, “The Cyprus Government ...”, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 12.10.1900, σ. 10.

¹⁷⁵ Εφημ. *Νέον Έθνος*, 3/16.6.1900, σ. 3. Επίσης, “The Cyprus Government ...”, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 12.10.1900, σ. 10. Για τον αντίκτυπο στο Σιωνιστικό Κίνημα βλ. Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.*

περιπλανιόντουσαν αβοήθητες για τρεις βδομάδες στις ακτές του Πειραιά αφού οι ατμοπλοϊκές εταιρείες αρνούσαν τις να μεταφέρουν στην Κύπρο¹⁷⁶.

Θεωρώντας ότι οι πρώτες προσπάθειές του για την εγκατάσταση Εβραίων στο νησί απέτυχαν λόγω βεβιασμένων κινήσεων των επιτροπών περίθαλψης στη Ρουμανία και αψηφώντας την αρνητική στάση του Υπουργείου Αποικιών, της βρετανικής διοίκησης και τις έντονες αντιδράσεις του κυπριακού Τύπου (βλ. κεφ. 4 και 5), ο Trietsch συνέχισε την προπαγάνδα στο βρετανικό και γερμανικό Τύπο υπέρ της προώθησης σχεδίου εποικισμού βολιδοσκοπώντας άλλες δυο φορές τη βρετανική διοίκηση στο διάστημα των ετών 1900-1906 και επαναφέροντας το ζήτημα της Κύπρου στο Έκτο Σιωνιστικό Συνέδριο στη Βασιλεία τον Αύγουστο του 1903. Μέσα από την αρθρογραφία του γίνεται αντιληπτό ότι είχε κατανοήσει την οικονομική πραγματικότητα και την ανάγκη ανάπτυξης του νησιού μέσα από επενδυτικά έργα, όχι όμως τους λόγους για τους οποίους μια εβραϊκή μετανάστευση απορριπτόταν ασυζητητί από τη διοίκηση και από την ελληνική πλειοψηφία των Κυπρίων.

Οι εξελίξεις στο Τέταρτο Σιωνιστικό Συνέδριο στο Λονδίνο τον Αύγουστο του 1900, στο οποίο αποφασίστηκε η εξάπλωση των σιωνιστικών δραστηριοτήτων και εκτός Παλαιστίνης – κάτι που ερμηνευόταν ως ένα άνοιγμα προς εναλλακτικές περιοχές εποικισμού – ενθάρρυνε τον Trietsch να συνεχίσει την προώθηση του σχεδίου του¹⁷⁷. Τον Οκτώβριο του 1900 δημοσίευσε στην εφημερίδα του Λονδίνου *The Jewish Chronicle* άρθρο για τους λόγους της αποτυχίας της εγκατάστασης Εβραίων από το Boryslav δικαιολογώντας τη δική του θέση. Έγραφε ενδεικτικά ότι είχε εξασφαλίσει τις διαβεβαιώσεις του Τμήματος Δημοσίων Έργων ότι θα εργοδοτούνταν Εβραίοι εργάτες στα κυβερνητικά έργα και ότι οι αρχές θα έβλεπαν ευνοϊκά την άφιξη τους σε μεγάλο αριθμό. Επιπλέον, η υποβάθμιση εκ μέρους του της σημασίας των διαμαρτυριών των Ελλήνων αποτέλεσε προέκταση της αντίληψης που είχε για την ιστορική καταγωγή των Ελλήνων της Κύπρου:

«Οι Κύπριοι δεν είναι Έλληνες, αλλά μια μικτή φυλή (τα στοιχεία των οποίων προέρχονται από την Παλαιστίνη, από τους Χιτίτες οι οποίοι εξαιτίας της ισραηλιτικής εισβολής οδηγήθηκαν εκτός της Χαναάν, και από το νοτιότερο μέρος της Μικράς Ασίας). Ο πανελληνισμός δεν είχε ποτέ να κάνει με αυτούς ούτε και αυτοί με

¹⁷⁶ “The Jewish Colony in Cyprus. The Cyprus Government and alien immigration”, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 14.9.1900, σ. 10.

¹⁷⁷ Rabinowicz, *ό.π.*, σσ. 47-48.

τον πανελληνισμό. Οι «διαμαρτυρίες» δεν προέρχονται από το λαό του νησιού, ο οποίος είναι απόλυτα ειρηνικός και διοικείται εύκολα, αλλά από μερικούς αστούς, κυρίως εμπόρους (αυτή είναι η λέξη επίσης για τους τοκογλύφους) οι οποίοι νομίζουν ότι με την άφιξη οποιουδήποτε στοιχείου ικανού να αναπτύξει το νησί θα έβλαπτε το εμπόριό τους. Αλλά το προοδευτικό στοιχείο ακόμα και του «ελληνικού» πληθυσμού θα καλωσορίσει την ανάπτυξη της χώρας ακόμα κι αν προέλθει από τους Εβραίους»¹⁷⁸.

Το Δεκέμβριο του 1901 συμμετείχε στο Πέμπτο Σιωνιστικό Συνέδριο στη Βασιλεία, το οποίο συζήτησε τη σύσταση Εβραϊκού Εθνικού Ταμείου για την προώθηση των αγορών γης στην Παλαιστίνη, όπου και πάλι αποδοκιμάστηκε από τους συνέδρους όταν πρότεινε να ενταχθεί στο «Πρόγραμμα της Βασιλείας» η πρόνοια για διασφάλιση της δημιουργίας εβραϊκής εστίας «στην Παλαιστίνη και στις γειτονικές περιοχές». Ο Trietsch εξήγησε ότι δεν θεωρούσε καλή ιδέα τη Συρία για εποίκισμό¹⁷⁹, αφού ήταν πεποίθησή του ότι «η γη χωρίζει, ενώ οι θάλασσες ενώνουν»¹⁸⁰. Στην ομιλία του δεν πρόλαβε να αναφέρει τα σχέδια του για την Κύπρο, θα το έκανε όμως στο επόμενο συνέδριο, αφού στο μεταξύ προχώρησε στη σύσταση ιδιωτικής οργάνωσης, της Ανατολικής Ιουδαϊκής Εποικιστικής Οργάνωσης (Die Juedische Orient-Kolonisations-Gesellschaft), η οποία σχεδίαζε την αγροτική εγκατάσταση Εβραίων σε συνδυασμό με γεωργικές βιομηχανίες στην Ανατολική Μεσόγειο¹⁸¹.

Τον Ιούλιο του 1903 επικοινωνήσε από το Βερολίνο με τον Αρμοστή William Frederick Haynes-Smith (1898-1904) στην Κύπρο ενημερώνοντας τον για τη σύσταση της οργάνωσης η οποία θα αναλάμβανε οικονομικά την στήριξη εποικιστικού σχεδίου. Ζητούσε επίσης πληροφορίες για τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες μια οργάνωση μπορούσε να αγοράσει γη για εποίκισμό συγκεκριμένα στην πεδιάδα της Μεσαορίας, όπου κυβερνητικές εκτάσεις διατίθεντο προς πώληση. Ενδιαφερόταν επίσης να πληροφορηθεί για το στάδιο στο οποίο βρίσκονταν οι εργασίες στην υδατοδεξαμενή Αχερίτου, στο λιμάνι Αμμοχώστου και στο

¹⁷⁸ “The Cyprus Government and Jewish Immigration”, *εφημ. The Jewish Chronicle*, 12.10.1900, σ. 10 (μετάφραση δική μου). Δυο από τα φυλλάδια του Trietsch που κυκλοφόρησαν κατά καιρούς στα γερμανικά και αναφέρονταν στην αξιοποίηση της Κύπρου για το σιωνιστικό σκοπό, ειδικά εκείνα τα οποία αναφέρονταν στην μη ελληνικότητα της πλειοψηφίας του πληθυσμού δημοσιεύθηκαν στο άρθρο «Ο αποικισμός των Εβραίων εν Κύπρω. Πραγματεία Davis Triesch. Ύβρεις κατά των Κυπρίων», *εφημ. Φωνή της Κύπρου*, 11/24.9.1904, σσ. 1-2.

¹⁷⁹ Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 51.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 15.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 64.

σιδηρόδρομο¹⁸². Η περιοχή της Μεσαορίας στο νησί αναβαθμιζόταν λόγω των αρδευτικών έργων που είχαν ολοκληρωθεί, αλλά και των μελλοντικών σχεδίων για την κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής, η οποία θα αύξανε και την τιμή της γης στην επαρχία¹⁸³.

Και πάλι η αποθαρρυντική στάση του Υπουργείου Αποικιών¹⁸⁴ τον οδήγησε να στραφεί στους Σιωνιστές. Στο Έκτο Σιωνιστικό Συνέδριο τον Αύγουστο του 1903, όπου ο Herzl ανακοίνωσε την κατάρρευση του σχεδίου για το El-Arish και οι σύνεδροι ενέκριναν την έναρξη διαπραγματεύσεων για την Ανατολική Αφρική¹⁸⁵, ο Trietsch σε μια προσπάθεια να κερδίσει την ηγεσία του κινήματος άσκησε δριμεία κριτική εναντίον του Herzl για τους λανθασμένους χειρισμούς στην περίπτωση της αιγυπτιακής χερσονήσου του Σινά. Όπως χαρακτηριστικά τέθηκε από τον Rabinowicz, αυτό ήταν από τα χειρότερα σιωνιστικά συνέδρια ως προς τις έντονες αιμαχίες και βωμολοχίες μεταξύ των συνέδρων¹⁸⁶, οι οποίες περιστράφηκαν γύρω από το σχέδιο της Μείζονος Παλαιστίνης και των προοπτικών της Κύπρου.

Η διαπίστωση από τον Trietsch της αυξανόμενης απαρέσκειας των συνέδρων απέναντι στον Herzl ήταν ενθαρρυντική για να συνεχίσει απρόσκοπτα την προπαγάνδα του¹⁸⁷. Τον Ιανουάριο του 1906 η κυβέρνηση των Συντηρητικών, οι οποίοι τα τελευταία χρόνια απέρριπταν κάθε συζήτηση για την παραχώρηση της Κύπρου στο Σιωνιστικό Κίνημα, έχασαν στις εκλογές από τους Φιλελευθέρους. Ο Trietsch πιθανότατα επιδίωξε να βολιδοσκοπήσει κατά πόσο η αλλαγή στη διακυβέρνηση της βρετανικής αυτοκρατορίας διαμόρφωνε μια διαφορετική προσέγγιση του Υπουργείου Αποικιών στο ζήτημα της Κύπρου. Το Μάρτιο ζήτησε από το Υπουργείο Αποικιών επιβεβαίωση για τις πληροφορίες του αρχισυντάκτη της εφημερίδας *The Jewish Chronicle* (με αφορμή τη δημοσίευση στη *Frankfurter Zeitung* ενός από τα άρθρα του Trietsch σχετικά με την Κύπρο και τον Εβραϊκό εποικισμό) σύμφωνα με τις οποίες το Υπουργείο εκτιμούσε πως η Κύπρος δεν προσέφερε πιθανότητες για εβραϊκές

¹⁸² TNA: CO 67/136, Trietsch, Βερολίνο, προς Haynes-Smith, Λευκωσία, 3.7.1903. Επίσης, Panteli, *ό.π.*, σ. 97.

¹⁸³ TNA: CO 67/136, Haynes-Smith, Τρόδος, προς Chamberlain, Λονδίνο, 5.10.1903.

¹⁸⁴ Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 72.

¹⁸⁵ Η πρόταση για το El-Arish ναυάγησε εξαιτίας της αρνητικής στάσης του διοικητή Λόρδου Cromer και των αιγυπτιακών αρχών όταν η τεχνική επιτροπή που εξέτασε τις προοπτικές εβραϊκής εγκατάστασης αποφάνθηκε ότι επιβαλλόταν η μεταφορά νερού στο Σινά από την Αίγυπτο για τη βιωσιμότητα του εγχειρήματος. Σύμφωνα με τον Cromer μια ενδεχόμενη μεταφορά νερού μέσω καναλιού δεν θα εξυπηρετούσε τα βρετανικά συμφέροντα στην Αίγυπτο, βλ. Vital, *ό.π.*, σ. 463. Για το προτεινόμενο σχέδιο της βρετανικής Ανατολικής Αφρικής (ή σχέδιο «Ουγκάντα»), τους λόγους για τους οποίους προτάθηκε από τους Βρετανούς και την στάση των Σιωνιστών βλ. Feldman, *ό.π.*, σσ. 79-85.

¹⁸⁶ Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 74.

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 76.

εγκαταστάσεις¹⁸⁸. Η επιβεβαίωση από το Υπουργείο Αποικιών ότι όντως η Μεγάλη Βρετανία εξακολουθούσε να μην ενθαρρύνει οποιαδήποτε μαζική μετανάστευση στην Κύπρο ήταν αρκετή για να αποσυρθεί ο Trietsch από τα σχέδια εποίκισμού της Κύπρου¹⁸⁹.

Αυτό δεν σήμαινε ότι και το ενδιαφέρον του για τα κυπριακά τεκταινόμενα είχε ατονήσει. Το καλοκαίρι του 1919, δυο σχεδόν χρόνια μετά τη διακήρυξη Balfour και λίγο πριν από την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών, επανήλθε εκ νέου στο ζήτημα της Κύπρου εκμεταλλευόμενος τη φημολογία ότι το νησί θα περιλαμβανόταν στις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας μετά τη συμβολή της στο νικηφόρο πόλεμο εναντίον της Γερμανίας. Θέτοντας εκ νέου προς συζήτηση με το Υπουργείο Εξωτερικών το σχέδιο εβραϊκού εποίκισμού του νησιού, ο Trietsch ανέλυσε την άποψη του ότι ο εποίκισμός προσέφερε στη Βρετανία το κλειδί της απεμπλοκής της από τις αξιώσεις των Ελλήνων για παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα. Ο εβραϊκός πληθυσμός συνενωμένος με τον μουσουλμανικό «θα μπορούσε σε σύντομο χρονικό διάστημα να ξεπεράσει αριθμητικά τους αποκαλούμενους Έλληνες και να φέρει την αντι-βρετανική προπαγάνδα σε τέλμα». Η εβραϊκή παρουσία θα συνεπαγόταν ανάπτυξη και πρόοδο στο νησί, σημειώνοντας: «θα θεωρούσα ως αχρείαστη θυσία από την πλευρά της Μεγάλης Βρετανίας και ως μεγάλη κακοτυχία για τον εβραϊκό εποίκισμό στην Κύπρο (ως τμήμα της Μείζονος Παλαιστίνης) εάν η χώρα θα έπρεπε να πάει στην Ελλάδα». Αντίθετα, επειδή η Παλαιστίνη ως γεωγραφικός χώρος δεν μπορούσε να φιλοξενήσει τα εκατομμύρια των Εβραίων μεταναστών από την Ανατολική Ευρώπη, ήταν απαραίτητο κατά τον Trietsch να προωθηθεί «με κάθε μέσο» η μετανάστευση Εβραίων στην Κύπρο, το El Arish στη χερσόνησο Σινά και τη Ρόδο¹⁹⁰.

Παρά την απόρριψη της πρότασης από τον Αρμοστή Malcolm Stevenson (1920-1926)¹⁹¹, ο Trietsch συνέχισε τις επαφές του με το Υπουργείο Αποικιών. Τον Ιούλιο του 1920 συναντήθηκε με τον Υφυπουργό Αποικιών, Leopold Amery, όπου συζήτησε ένα σχέδιο αστικής εγκατάστασης Εβραίων στις πόλεις του νησιού και δραστηριοποίησής τους σε βιοτεχνικές μονάδες. Σύμφωνα με όσα κατέγραψε ο Amery, ο Trietsch υποστήριξε ότι η παρουσία των Εβραίων θα ήταν ένα «χρήσιμο αντίβαρο» για τους Έλληνες, αφού θα ήθελαν

¹⁸⁸ Βλ. "A Proposed Jewish Settlement in Cyprus", *εφημ. The Jewish Chronicle*, 27.4.1906, σ. 26

¹⁸⁹ TNA: CO 67/147, Trietsch, Γιάφφα, προς Υφυπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 16.6.1906 και H. Bertram Cox προς Trietsch, 3.7.1906.

¹⁹⁰ TNA: CO 67/194, Συνημμένο στην επιστολή Υφυπουργού Εξωτερικών, Πράγα, προς Υφυπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 11.7.1919 (μετάφραση δική μου). Επίσης, αναφορά στο Panteli, *ό.π.*, σ. 107.

¹⁹¹ Panteli, *ό.π.*, σ. 108.

να διατηρήσουν το μέρος βρετανικό και «κάτω από την ίδια σημαία όπως η Παλαιστίνη»¹⁹². Η διαφοροποιημένη πρότασή του προνοούσε τη μαζική εγκατάσταση Εβραίων σε μια Κύπρο και Παλαιστίνη υπό βρετανικό έλεγχο και όχι μια ανεξάρτητη Μείζονα Παλαιστίνη. Παρόλο που ο Amery προς στιγμή σκέφτηκε ότι η εισαγωγή πληθυσμού με την οικονομική στήριξη του Σιωνιστικού Κινήματος (όπως ίσως και μια ενδεχόμενη μεταφορά Μαλτέζων¹⁹³) θα ενίσχυε την παραμονή της Βρετανίας στο νησί και τη διατήρηση του ελέγχου του ως αντίβαρο στους Έλληνες και το ενωτικό αίτημα, ο Trietsch δεν ευνοήθηκε από τις συγκυρίες. Με τα μεταπολεμικά δεδομένα στην περιοχή και μετά τη συμφωνία Sykes-Picot του 1916 η Βρετανία δεν ήταν διατεθειμένη να εγκαταλείψει την Ανατολική Μεσόγειο. Η απόρριψη και αυτής της πρότασης Trietsch από τους αξιωματούχους του Υπουργείου Αποικιών¹⁹⁴ ήταν εξάλλου προέκταση της νέας βρετανικής στρατηγικής στην περιοχή. Μετά την προέλαση του στρατάρχη Allenby από τη Γάζα προς το βορρά στα τέλη του 1917 και τα εδαφικά κέρδη της Ιερουσαλήμ, της Βαγδάτης και της Δαμασκού, η διατήρηση της Κύπρου στη βρετανική αυτοκρατορία «με κάθε κόστος» αποτελούσε στρατηγική αναγκαιότητα για τον έλεγχο της Μέσης Ανατολής από τη Βρετανία¹⁹⁵.

Η ενδεχόμενη παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα δεν είχε θετικό αντίκτυπο γενικότερα στους εβραϊκούς κύκλους. Αν και δυο χρόνια νωρίτερα οι Εβραίοι είχαν εξασφαλίσει μια αόριστη και γενικόλογη έκφραση στήριξης για τη δημιουργία εβραϊκής εστίας από τη Μεγάλη Βρετανία μέσω της διακήρυξης Balfour¹⁹⁶, εντούτοις η άποψη του Herzl ότι η Κύπρος ήταν το τελευταίο χαρτί σε περίπτωση που ο στόχος για την Παλαιστίνη δεν πραγματοποιείτο ήταν ακόμη ζωντανή στο Σιωνιστικό Κίνημα. Η βρετανική κυριαρχία επί του νησιού αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο δικλείδα ασφαλείας αυτής της προοπτικής. Ενδεικτικό είναι το διάβημα εναντίον της εκχώρησης της Κύπρου στην Ελλάδα που έκανε και η Παγκόσμια Βρετανο-Ισραηλιτική Ομοσπονδία (British-Israel World Federation), η οποία αντιπροσώπευε 70 οργανώσεις, προς το Υπουργείο Αποικιών τον Αύγουστο του 1919. Αναφερόμενη σε

¹⁹² TNA: CO 67/201, Υφυπουργός Αποικιών προς Ellis, 30.7.1920. Επίσης, βλ. Georghallides, *Political and Administrative*, ό.π., σ. 157.

¹⁹³ Georghallides, ό.π.

¹⁹⁴ Στο ίδιο. Επίσης, TNA: CO 67/201, Ellis προς Amery, 31.7.1920.

¹⁹⁵ Holland και Markides, ό.π., σσ. 327, 330.

¹⁹⁶ Για τη Διακήρυξη, τη σημασία της και την πολιτική της Βρετανίας βλ. Leonard Stein, *The Balfour Declaration*, Λονδίνο 1961· Cedric James Lowe και Michael L. Dockrill, *The Mirage of Power, British Foreign Policy 1902-1922*, Λονδίνο 1972· Isaiah Friedman, *The Question of Palestine, 1914-1918, British-Jewish-Arab Relations*, Λονδίνο 1973· Jehuda Reinhartz, “The Balfour Declaration and Its Maker: A Reassessment”, *Journal of Modern History* (1992)· Mayir Vereté, “The Balfour Declaration and Its Makers”, *Middle Eastern Studies*, 6:1 (1970), σσ. 48-76· Mark Levene, “The Balfour Declaration: A case of Mistaken Identity”, *English Historical Review* (1992), σσ. 54-77· Vital, ό.π.

«καταστροφικές επιπτώσεις» που θα επέφερε μια τέτοια εξέλιξη, χαρακτήρισε την Κύπρο ως «μια από τις σημαντικότερες Πύλες στην αλυσίδα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας σε όλο τον κόσμο». Συνέχιζε ότι η «στρατηγική της θέση σε σχέση με την Εγγύς Ανατολή και ειδικότερα με την Παλαιστίνη, καθιστά επιτακτική την κατοχή της από τη Βρετανία και είμαστε πλήρως πεπεισμένοι ότι αυτή την άποψη συμμερίζεται και η πλειοψηφία των ανοιχτόμυαλων πατριωτικών συμπολιτών μας»¹⁹⁷.

Εκ πρώτης όψεως τα βρετανικά στρατηγικά συμφέροντα στην Ανατολική Μεσόγειο απέτρεψαν την υλοποίηση κάποιου σιωνιστικού σχεδίου για την Κύπρο. Μια δεύτερη ωστόσο ανάγνωση των γεγονότων αναδεικνύει και τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραμάτισε η διάθεση του συνόλου των Σιωνιστών προς την ιδέα για αξιοποίηση της Κύπρου. Το γεγονός ότι η Κύπρος δεν συγκέντρωσε την υποστήριξη της συνέλευσης του Κινήματος αποδυνάμωσε τα μέσα και την ισχύ της προώθησης της ιδέας. Όπως και στην περίπτωση της πρότασης για την Ανατολική Αφρική (ή σχέδιο «Ουγκάντα»), για την οποία αντέδρασαν έντονα οι Ρώσοι Σιωνιστές στο έκτο συνέδριο με αποτέλεσμα να απορριφθεί από το Κίνημα στο έβδομο συνέδριο το 1905¹⁹⁸, έτσι και η πρόταση για την Κύπρο, η οποία προϋπήρχε των προτάσεων του El-Arish και Ανατολικής Αφρικής, έτυχε της ίδιας απαξίωσης από τους συνέδρους. Γιατί απλούστατα οποιαδήποτε επεξεργασία σχεδίου εποικισμού εκτός Παλαιστίνης σήμαινε για τη πλειοψηφία των μελών του Κινήματος εγκατάλειψη του υπέρτατου στόχου, δηλαδή της «επιστροφής στη Σιών»¹⁹⁹. Ειδικότερα, η παραχώρηση της Κύπρου, λόγω της γειννίας με την Παλαιστίνη, εμπεριέκλειε τον κίνδυνο να χρησιμοποιηθεί αυτή ως εδαφική αποζημίωση για τη μη οριστική ανάκτηση της Παλαιστίνης. Την απόρριψη της πρότασης για την Ανατολική Αφρική ακολούθησε βαθύτατο σχίσμα εντός Σιωνιστικού Κινήματος, με τους «πρακτικούς» Σιωνιστές να αποχωρούν από το σώμα και να συστήνουν την οργάνωση Jewish Territorial Organization (ITO). Το Κίνημα υιοθέτησε μια πολιτική εσωστρέφειας, εστιάζοντας τις κινήσεις του στην σταδιακή και προσεκτική εξάπλωση των εβραϊκών αγροτικών εποικισμών στην Παλαιστίνη²⁰⁰.

Σε μια διεισδυτική προσέγγιση των πλάνων για την Κύπρο, το σχέδιο Trietsch όπως κατατέθηκε στις διαπραγματεύσεις με τη βρετανική αρμοσσία το Νοέμβριο του 1899, δεν

¹⁹⁷ TNA: CO 67/195, British-Israel World Federation, Λονδίνο, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 6.8.1919 (μετάφραση και υπογράμμιση δική μου). Επίσης, παρατίθεται στο Panteli, *ό.π.*, σ. 107.

¹⁹⁸ Ettinger, "The Growth of the Jewish National Movement", *ό.π.*, σσ. 901-902.

¹⁹⁹ Βλ. Lowenthal, *ό.π.*, σ. 407. Επίσης, Baisez, *ό.π.*, σ. 18.

²⁰⁰ Vital, *ό.π.*, σ. 474.

διαποτιζόταν από τις σιωνιστικές αρχές του πολιτειακού καθεστώτος ή της αυτονομίας. Εδώ διαφαίνονται και οι διαφορετικές τάσεις που κυριαρχούσαν στους κόλπους του ίδιου του κινήματος ως προς την αξιοποίηση της Κύπρου. Και αυτό γιατί οι απόψεις των Γερμανών Σιωνιστών, οι οποίες αντανακλούσαν πτυχές του «πρακτικού» σιωνισμού διέφεραν ως προς τον «πολιτικό» σιωνισμό του Herzl ακριβώς στο γεγονός ότι προωθείτο πάση θυσία η εβραϊκή μετανάστευση και ο εποικισμός ανεξάρτητα με την πραγμάτωση εθνικής αυτονομίας ή την εξασφάλιση συντάγματος από την Οθωμανική Αυτοκρατορία (και αργότερα από τη Βρετανία)²⁰¹.

Όπως όμως σχολίαζε ο Sokolow, για τον ίδιο τον Herzl, ο οποίος παρέμεινε μέχρι το θάνατο του «πεπεισμένος και φλογερός Παλαιστίνιος», η λύση του εβραϊκού ζητήματος δεν εντοπιζόταν στην ίδια τη μετανάστευση ούτε και σε ένα εκτεταμένο εποικισμό στον οποίο δεν θα λαμβανόταν υπόψη το εθνικο-ιστορικό αίσθημα του εβραϊκού λαού²⁰². Αναπόφευκτα, η επικράτηση του «πολιτικού» Σιωνισμού σήμαινε σύμπλευση με τις θέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες ήταν απαραίτητες σύμμαχοι για την επίτευξη των σιωνιστικών στόχων. Στην προκειμένη περίπτωση, από την στιγμή που η Μεγάλη Βρετανία δεν ήταν διατεθειμένη να επιτρέψει έναν μαζικό εποικισμό στην Κύπρο, οποιοδήποτε σιωνιστικό σχέδιο για το νησί ήταν καταδικασμένο σε αδράνεια.

Για τον Herzl, και ως ένα βαθμό για τον Trietsch, η Κύπρος ήταν ένας σταθμός στο δρόμο προς την Παλαιστίνη. Η προσέγγιση αυτή όπως αντικατοπτρίζεται μέσα από τα γεγονότα κληροδοτήθηκε στη σιωνιστική πολιτική σκέψη²⁰³. Ψήγματα της θα εντοπιστούν στις προσπάθειες εγκατάστασης Εβραίων μεταναστών στην Κύπρο τη δεκαετία του 1930 όταν η άνοδος του Χίτλερ υποκίνησε το μαζικότερο μεταναστευτικό ρεύμα Εβραίων από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη προς την Παλαιστίνη. Οι προσπάθειες για παράδειγμα του Trietsch μπορεί να έπεσαν στο κενό, ωστόσο η φιλοσοφία του σχεδίου του για εποικισμό της Κύπρου άφησε το στίγμα του στους σιωνιστικούς κύκλους. Αξίζει να επισημανθεί ότι διάφορα σχέδια τα οποία εκπονήθηκαν στο Βερολίνο²⁰⁴, τη Σκωτία²⁰⁵ και τη Βιέννη²⁰⁶ μεταξύ

²⁰¹ Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 90.

²⁰² Sokolow, *ό.π.*, σ. 266.

²⁰³ Rabinowicz, *ό.π.*, σ. 28.

²⁰⁴ Το σχέδιο της βερολινέζικης «Διαχειριστικής Ένωσης Εβραίων Μεταναστών στην Κύπρο» (“Treuhandvereinigung Judischer Cypren-Auswanderer”) του Karl Kinderman με την οικονομική στήριξη Γερμανών επιχειρηματιών στο Λονδίνο, προνοούσε τη μεταφορά 2.500 οικογενειών από τη Γερμανία στην Κύπρο μέσα σε μια πενταετία, δηλαδή την εγκατάσταση περίπου 10.000 Εβραίων, βλ. TNA: CO 67/297/7, Έκθεση Αποικιακού Γραμματέα για τη δραστηριότητα του Karl Kinderman, Λευκωσία 18.11.1935.

1935 και 1938 και στόχευαν στην εγκατάσταση Εβραίων προσφύγων και μεταναστών από την Κεντρική Ευρώπη διαποτίζονταν από τις βασικές πρόνοιες των σχεδίων του Trietsch. Προνοούσαν αμοιβαία οικονομικά οφέλη τόσο για τους Εβραίους μετανάστες όσο και για την οικονομία του νησιού μέσα από τη σύσταση επικερδών εβραϊκών επιχειρήσεων στη βιομηχανία και τη γεωργία. Αν και αυτά τα σχέδια δεν έγιναν αποδεκτά από τη βρετανική κυβέρνηση, ήταν ενδεικτικά του αντικτύπου που είχε η δράση του Trietsch στις αρχές του 20ού αιώνα.

Εβραϊκές εποικιστικές προσπάθειες στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα

Οι εποικισμοί της Εβραϊκής Εποικιστικής Εταιρείας (JCA)

Οι έντονες ζυμώσεις στο Σιωνιστικό Κίνημα για την Κύπρο μπορεί να απέτυχαν στη χάραξη ενός επίσημου εποικιστικού σχεδίου, δημιούργησαν όμως μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα μέσα στην οποία υποκινήθηκαν ιδιωτικές πρωτοβουλίες εποικισμού του νησιού. Το 1895 η οργάνωση «Φίλοι της Σιών» (Ahavat Zion) με έδρα το Λονδίνο επέδειξε ενδιαφέρον για την αγορά γης στην Κύπρο. Η οργάνωση ιδρύθηκε το 1892 από 46 Εβραϊκές οικογένειες προερχόμενες από τη Βαρσοβία και το Μινσκ με στόχο τη συγκέντρωση κεφαλαίου για την εγκατάσταση των μελών της ως γεωργών στην Παλαιστίνη²⁰⁷. Η σύσταση τέτοιων μικρών οργανώσεων από Εβραίους μετανάστες της Ανατολικής Ευρώπης στη Βρετανία ήταν συχνό φαινόμενο ήδη από τις πρώτες αφίξεις κατά το 1881-1882 και χάρη σε αυτές οργανώθηκαν και εντατικοποιήθηκαν οι εποικιστικές προσπάθειες για την Παλαιστίνη²⁰⁸. Οι ιδιαίτερα αποθαρρυντικές συνθήκες για την επιτυχή έκβαση μιας εποικιστικής προσπάθειας στην Παλαιστίνη, όπως διαφάνηκαν μέσα από την αλληλογραφία της οργάνωσης με την

²⁰⁵ Το 1937 ο αιδεσιμώτατος Nahum Levison, αντιπρόεδρος της Διεθνούς Εβραϊκής-Χριστιανικής Ένωσης (International Hebrew Christian Alliance) η οποία συνεργαζόταν με την Εκκλησία της Σκωτίας για τη διάσωση Εβραίων της Γερμανίας που προσηλυτίστηκαν στο χριστιανισμό, κατάρτισε σχέδιο εγκατάστασης δέκα περίπου οικογενειών, στις οποίες θα παραχωρείτο κεφάλαιο από την οργάνωση για τη σύσταση μικρής αγροτικής κοινότητας στο νησί, βλ. TNA: CO 67/292/2, A. J. Dawe προς Palmer, 9.12.1937.

²⁰⁶ Το βιεννέζικο σχέδιο προέβλεπε τη μεταφορά 1000 Εβραίων από την Αυστρία και την εκμίσθωση κυβερνητικής γης στο νησί για την ίδρυση εντατικής αγροτικής επιχείρησης στη βάση κοινοτικού εποικισμού. Η αγροτική παραγωγή θα χρησιμοποιείτο τόσο για τις ανάγκες των μεταναστών, όσο και για το εμπόριο των προϊόντων τους με στόχο την εξαγωγή φρούτων, τροπικών φρούτων, λαχανικών, καπνού και φαρμακευτικών φυτών. Στον εποικιστικό συνεταιρισμό θα λειτουργούσαν επίσης βιομηχανικές επιχειρήσεις για την κοινοτική αυτάρκεια και την προώθηση των εξαγωγών, βλ. TNA: CO 67/290/14, Έκθεση για τον Συνεταιριστικό Εποικισμό στην Κύπρο, Βιέννη 14.6.1938.

²⁰⁷ Βλ. εφημ. *The Jewish Chronicle*, 9.9.1898, σ. 7. Επίσης, επιστολή A.H. Milston, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 10.9.1954, σ. 16. Επιπλέον, TNA: CO 67/103, Ahavat Zion προς Fairfield, Λονδίνο, 10.6.1896. Αναφορές για την οργάνωση στο Yair Selteneich και Yossi Katz, "Between the Galilee and its Neighbouring Isle: Jules Rosenheck and the JCA Settlements in Cyprus, 1897-1928", *Middle Eastern Studies*, 45:1 (2009), σ. 89 και Ben-Artzi, "Jewish rural", *ό.π.*, σ. 368.

²⁰⁸ Cohen, *ό.π.*, σσ. 7-8.

εκτελεστική επιτροπή της Hovevei Zion στη Γιάφφα, ήταν ο λόγος για τον οποίο η οργάνωση στράφηκε σε εναλλακτικές περιοχές εγκατάστασης γειτονικές με την Παλαιστίνη. Ο γιος ενός από τα μέλη της οργάνωσης, ονόματι Lang, ο οποίος λόγω των εμπορικών του δραστηριοτήτων ταξίδευε συχνά μεταξύ Ευρώπης και Παλαιστίνης, πρότεινε το 1894 την Κύπρο. Σε μια από τις περιηγήσεις στο νησί τού είχε κινήσει το ενδιαφέρον η εύφορη περιοχή μεταξύ Λάρνακας και Λευκωσίας η οποία πιθανόν να ήταν κατάλληλη για εποικισμό²⁰⁹. Στους επόμενους μήνες η Ahavat Zion έστειλε δυο από τα μέλη της να καταγράψουν τις συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί, καθώς και το έδαφος, κάνοντας μια συγκριτική μελέτη με τις προοπτικές σε περιοχές της Παλαιστίνης. Η περίπτωση του τσιφλικιού στο Μαργό, το οποίο βρισκόταν δίπλα από το Πυρόι – 9 μίλια από τη Λευκωσία και 17 από τη Λάρνακα – και ανήκε στον γαιοκτήμονα Γεώργιο Παπαδόπουλλο φαίνεται ότι κρίθηκε ως η ιδανικότερη για το σχέδιο της οργάνωσης²¹⁰. Η έκταση 4.654 στρεμμάτων στο Μαργό αγοράστηκε το 1895 έναντι £3.775²¹¹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η αγορά του τσιφλικιού προηγήθηκε ακόμη και της πειραματικής αγροτικής εγκατάστασης Αρμενίων προσφύγων στο τσιφλίκι της Αθαλάσσης το 1897 από την Ανατολική και Εποικιστική Εταιρεία (Eastern and Colonial Association Ltd)²¹². Το ενδιαφέρον για την αξιοποίηση της Κύπρου στο ζήτημα της απάμβλυνσης των δυο μαζικών προσφυγικών ρευμάτων της εποχής, του αρμενικού από την οθωμανική αυτοκρατορία και του εβραϊκού από τη ρωσική, εντοπίζεται και στις στήλες της εφημερίδας *The Jewish Chronicle* η οποία δημοσίευσε τις απόψεις του καθηγητή Patrick Geddes²¹³, του «πατέρα» του σχεδίου της

²⁰⁹ Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.*, σ. 368.

²¹⁰ Βλ. εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 25/6.9.1895. Σύμφωνα με τον Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.*, σ. 369, η οργάνωση έστειλε δύο μέλη της, τον Fox και Crystal, οι οποίοι συναντήθηκαν με τον Εβραίο κάτοικο του νησιού Paul Blattner, και ο οποίος με τη σειρά του τους πρότεινε το συγκεκριμένο τσιφλίκι.

²¹¹ TNA: CO 67/107, Αρμιοστής, Τρόδος, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 27.8.1897. Επίσης, TNA: CO 67/107, Διευθυντής Τμήματος Γεωργίας, Λευκωσία, προς Αρχιγραμματέα, χ.η. Αναφορά στην αγορά του Μαργό από τους Εβραίους γίνεται στην εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 25/6.9.1895, σ. 3. Βλ. επίσης, Panteli, *ό.π.*, σ. 92.

²¹² Βλ. Demetrios Christodoulou, *Evolution of the Rural Land Use Pattern in Cyprus*, Λονδίνο 1959, σ. 76. Το 1897 εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο επίσης Μικρασιάτες και Δρούσοι πρόσφυγες, βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, *Φαινόμ Σημείον Ατυχούς Πολέμου: Η Συμμετοχή της Κύπρου στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 2001, σσ. 161-178.

²¹³ Ο Geddes επισκέφθηκε την Κύπρο το χειμώνα και την άνοιξη του 1896. Μαζί με τον καθηγητή W.I. Ramsay από το Aberdeen, τον P.W. Busting, αρχισυντάκτη του περιοδικού *Contemporary Review* και τον ιερέα H.D. Rawnsley, εξέτασαν τις προοπτικές σχεδίων εγκατάστασης Αρμενίων προσφύγων οι οποίοι εκδιώκονταν από την Οθωμανική αυτοκρατορία, βλ. *The Jewish Chronicle*, 17.12.1897, σ. 21. Ο Geddes ανέπτυξε τις ιδέες του για την αξιοποίηση της Κύπρου ως αγροτικής περιοχής στο αρμενικό ζήτημα σε διαλέξεις του στο Royal Institute στο Λονδίνο και στο άρθρο του με τίτλο “Cyprus, Actual and possible, A Study in the Eastern Question”, *Contemporary Review* (Ιούνιος 1897), σσ. 892-908, βλ. TNA: CO 67/110.

αρμενικής εγκατάστασης στην Αθαλάσσα²¹⁴, προκειμένου να αναδείξει τις πολλά υποσχόμενες φυσικές προοπτικές του νησιού στην γεωργική παραγωγή σε μια ενδεχόμενη εβραϊκή εγκατάσταση²¹⁵.

Η Ahavat Zion αδυνατώντας να εξεύρει τους πόρους για τη συνέχιση της χρηματοδότησης του σχεδίου της, κατάφερε να εξασφαλίσει το 1898 την οικονομική στήριξη, οργάνωση και επιστημονική καθοδήγηση των αγροτικών ασχολιών καθώς και την εγγύηση των τίτλων γης από την JCA, η οποία θα αναδεικνυόταν στη συνέχεια ένας από τους κυρίαρχους φορείς προώθησης της εβραϊκής εγκατάστασης στην Παλαιστίνη²¹⁶. Σύντομα, η JCA θα αναλάμβανε εξ ολοκλήρου την επίβλεψη του εγχειρήματος στο Μαργό, αφού η Ahavat Zion θα αποσυρόταν από την Κύπρο λόγω κακής οικονομικής διαχείρισης του τσιφλικιού. Η εφημερίδα *Ευαγόρας* έγραφε σχετικά το 1898:

«Εβραϊκή εταιρεία ηγόρασε προ τινων ετών την έπαυλιν Μαρκό ένεκα όμως της αδεξιότητος των επηλύδων ιουδαίων περί τα γεωργικά και της μικράς πίστεως εν τη εταιρική συνεργασία, η επιχείρησις έβαινε προς βεβαίαν αποτυχίαν, ότε έσωσεν αυτήν ο Dr Gedes επικαλεσθείς και τυχών υπέρ τούτων της συνδρομής βαθυπλούτων Ιουδαίων, εν οίς και της χήρας Χιρς, επί τω όρω ν' αναλάβη την διαχείρισιν της επαύλεως Ιουδαίος γεωπόνος επί τούτω πεμφθείς. Υπό την νέαν διεύθυνσιν φαίνεται ότι τα πράγματα βαίνουσι κατ' ευχήν και ο οίκος Ροτσχιλδ εσχάτως προεξώφλησε τα προς τον πρώην ιδιοκτήτην χρεωστικά γραμμάτια δεκαετούς προθεσμίας με έκπτωσιν 5%. Οικοδομούνται μικροί οικίσκοι επί καταλλήλων τόπων της επαύλεως ινα στεγασθώσιν εν αυτοίς περί τας εκατό και πενήκοντα οικογενείας ιουδαϊκάς, εκ Παλαιστίνης και Συρίας προερχομένας»²¹⁷.

Η JCA παρουσιαζόταν μεν διστακτική στην επένδυση κεφαλαίου για εγκαταστάσεις στην Κύπρο, δεν απέκλειε όμως την περίπτωση να επιχειρήσει μια προσεκτική προσπάθεια εγκατάστασης μεταναστών. Το γεγονός ότι απέρριψε την πρόταση Trietsch για χρηματοδότηση του σχεδίου του για την Κύπρο δεν είχε να κάνει τόσο με την απόλυτη αρνητικότητα με την οποία αντιμετώπιζε, σύμφωνα με τον Trietsch, κάθε εποικιστική

²¹⁴ Βλ. Christodoulou, *ό.π.*, σ. 76.

²¹⁵ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 17.12.1897, σ. 21.

²¹⁶ Ben-Artzi, "Jewish rural", *ό.π.*, σσ. 370, 372.

²¹⁷ Εφημ. *Ευαγόρας*, 21.7.1898, σ. 2.

δραστηριότητα στην Ανατολή²¹⁸, αλλά περισσότερο με τον έλεγχο τον οποίο ήθελε η ίδια να έχει στις εποικιστικές της δραστηριότητες. Όπως έγραφε και ο Nahum Sokolow στη δίτομη ιστορία του για τον Σιωνισμό, το ζήτημα για την επιτυχία των εποικισμών της JCA για τον ιδρυτή της, Βαρώνο de Hirsch, δεν ήταν οι ιστορικοί δεσμοί ή ο εθνικός πόθος, αλλά το έδαφος, το εισόδημα και η έκταση του σχεδίου²¹⁹.

Μετά την πρόταση της Ahavat Zion, η JCA έστειλε τον Ιανουάριο του 1898 τον αντιπρόσωπο της Walter Cohen να διερευνήσει τις προοπτικές οργάνωσης εβραϊκών αγροτικών εγκαταστάσεων στο νησί. Όπως δημοσίευε η εφημερίδα *The Jewish Chronicle* η έκθεση Cohen αναμενόταν θετική αφού το νησί ήταν εύφορο και προσβάσιμο, η γη μπορούσε να αγορασθεί με ευνοϊκούς όρους και τα αρδευτικά έργα προωθούνταν από τη βρετανική κυβέρνηση²²⁰. Ο λόγος όμως για τον οποίο η JCA βρήκε ενδιαφέρουσα την πρόταση της λονδρέζικης Ahavat Zion ήταν γιατί αυτή ενέπιπτε μέσα στους άξονες δραστηριοποίησής της. Πρώτον, αποτελούσε μέρος της γενικότερης πολιτικής για ενθάρρυνση των εβραϊκών εγκαταστάσεων ανά τον κόσμο. Δεύτερον, συνέπεσε με την απόφαση της για μεταφορά των δραστηριοτήτων της από την Αργεντινή στην περιοχή της Παλαιστίνης²²¹. Τρίτον, η σαφής και περιορισμένη γεωγραφική έκταση του εγχειρήματος παρείχε στην JCA τη δυνατότητα καλύτερης εκτίμησης των προοπτικών της δραστηριότητάς της. Προκειμένου μάλιστα να εξεταστούν οι προοπτικές της βιωσιμότητας του εποικισμού, στάλθηκε εκ μέρους της JCA στην Κύπρο ο διευθυντής της γεωργικής σχολής Mikveh Israel, Joseph Niégo. Στην έκθεση του καταγράφονταν θετικές εκτιμήσεις για τη μελλοντική αξιοποίηση του τσιφλικιού στο Μαργό, το οποίο μπορούσε να αναπτυχθεί με την αποστολή ειδικών συμβούλων από τη σχολή της Παλαιστίνης για τα αρδευτικά έργα και το κτίσιμο του οικισμού²²².

Εξίσου σημαντικοί παράγοντες αποδοχής του σχεδίου ήταν η γειτνίαση του νησιού με την Παλαιστίνη και η στήριξη την οποία έχαιρε ένα τέτοιο εγχείρημα από τη βρετανική διοίκηση²²³. Όπως δήλωνε ο Alfred Cohen, μέλος του συμβουλίου της JCA, στον Υφυπουργό Αποικιών: «η Ιουδαϊστική Εποικιστική Οργάνωση, η οποία είναι φιλανθρωπικός θεσμός, ίσως

²¹⁸ Trietsch, *ό.π.*, σσ. 439-440.

²¹⁹ Sokolow, *ό.π.*, σ. 260.

²²⁰ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 7.1.1898, σ. 19.

²²¹ Ben-Artzi, "Jewish rural", *ό.π.*, σ. 372.

²²² Στο ίδιο, σ. 370.

²²³ TNA: CO 67/110, Cohen, Λονδίνο, προς Υφυπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 16.7.1897. Επίσης, Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σσ. 87, 89.

να μην ήταν απρόθυμη να βοηθήσει αυτούς τους ανθρώπους, εάν ο Sendall [Αρμοστής της Κύπρου 1892-1898] ήταν της άποψης ότι τέτοιος εποικισμός είχε κάποια πιθανότητα επιτυχίας, νοουμένου ότι οι άνδρες ήταν εργατικοί και ικανοί»²²⁴.

Φαίνεται ότι η JCA είχε δυο εναλλακτικά σχέδια εποικισμού για την Κύπρο. Το ένα αφορούσε στη χρηματοδότηση της μεταφοράς και εγκατάστασης Εβραίων τεχνιτών και γεωργών οι οποίοι βρίσκονταν ήδη στην Παλαιστίνη και οι οποίοι με αίτημα τους προς την Βασίλισσα Βικτωρία το φθινόπωρο του 1897 ζήτησαν να μεταφερθούν οικειοθελώς στην Κύπρο για να συστήσουν αγροτική κοινότητα²²⁵. Το δεύτερο σχέδιο, το οποίο προκρίθηκε και ξεκίνησε να υλοποιείται το καλοκαίρι του 1898²²⁶, προνοούσε την χρηματοδότηση της εγκατάστασης της Ahavat Zion. Το εγχείρημα της JCA υλοποιήθηκε σε μια περίοδο με έντονες συζητήσεις στο Σιωνιστικό Κίνημα για την Κύπρο και είχε το έντονο χαρακτηριστικό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η οποία οπωσδήποτε δημιουργούσε εναλλακτικά εδαφικά πλεονεκτήματα στην περιοχή κοντά στην Παλαιστίνη.

Η Κύπρος στα σχέδια του Εβραϊκού Πρακτορείου, 1933-1936: η διττής σημασίας δραστηριότητα Σιωνιστών επιχειρηματιών στο νησί

Από το 1899 μέχρι και το 1935, οπότε η JCA εγκαταλείπει οριστικά τους εποικισμούς στην Κύπρο, δεν σημειώθηκε άλλο εποικιστικό εγχείρημα. Και αυτό μάλλον οφειλόταν στο γεγονός ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου η εβραϊκή μετανάστευση συνεχιζόταν στην Παλαιστίνη απρόσκοπτα. Οι αντι-σιωνιστικές πρόνοιες, όμως, της Λευκής Βίβλου το 1930 με τις οποίες αναθεωρείτο η ήπια βρετανική μεταναστευτική πολιτική του 1922 για την Παλαιστίνη²²⁷, ανησύχησαν τους Σιωνιστές ότι η βρετανική Εντολή θα προχωρούσε σε περαιτέρω εφαρμογή απαγορευτικών ρυθμίσεων στην είσοδο, εγκατάσταση και αγορά γης από τους Εβραίους. Η προδιαγραφόμενη μαζική κάθοδος των Εβραίων από την Κεντρική Ευρώπη, εξαιτίας της αντισημιτικής πολιτικής της καγκελαρίας του Χίτλερ, εντατικοποίησε τις ενέργειες του Εβραϊκού Πρακτορείου για τη διευθέτηση της εγκατάστασης των μεταναστών στην Παλαιστίνη ή αν χρειαζόταν και αλλού. Ο ανταποκριτής της εφημερίδας

²²⁴ TNA: CO 67/110, Cohen, Λονδίνο, προς Υφυπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 16.7.1897.

²²⁵ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 7.1.1898, σ. 19. Για το αίτημα των Εβραίων της Παλαιστίνης βλ. εφημ. *The Jewish Chronicle*, 8.10.1897, σ. 10. Επίσης, Panteli, *ό.π.*, σ. 93.

²²⁶ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 29.7.1898, σ. 21.

²²⁷ Η Λευκή Βίβλος του 1922 στόχευε στον περιορισμό της μετανάστευσης Εβραίων στην Παλαιστίνη, αλλά τελικά δεν εφαρμόστηκε κατόπιν πιέσεων των Σιωνιστών προς τη Μεγάλη Βρετανία. Προνοούσε ότι το ποσοστό της μετανάστευσης στην Παλαιστίνη θα καθοριζόταν από τη δυνατότητα της οικονομίας να απορροφήσει το νεοεισερχόμενο πληθυσμό (“economic absorptive capacity”), David Kenneth Fieldhouse, *Western Imperialism in the Middle East 1914-1958*, Νέα Υόρκη 2006, σσ. 155, 197.

The Jewish Chronicle στην Παλαιστίνη κατέγραφε τον Ιούνιο του 1933 την αποφασιστικότητα του Εβραϊκού Πρακτορείου να εγκαινιάσει ένα μεγάλο εποικιστικό σχέδιο στην Παλαιστίνη για τη σωτηρία των Γερμανο-εβραίων, ειδικότερα τη δεδομένη στιγμή που οι πόλεις είχαν ανάγκη από εισροή εργατικού δυναμικού. Σε περίπτωση όμως που το σχέδιο εμποδιζόταν από την κυβέρνηση της Εντολής, θα έπρεπε να εξευρεθούν εναλλακτικές επιλογές για την εγκατάσταση των μεταναστών. Μια από αυτές ήταν η Κύπρος (οι άλλες ήταν η Υπεριορδανία, η Συρία και ο Λίβανος). Στην ανταπόκριση αναφέρονταν και τα ακόλουθα:

«Κυριαρχεί μεγάλη συμπάθεια για ένα σχέδιο αγοράς γης κι εγκατάστασης Εβραίων στην Κύπρο. Ομάδες καλλιεργητών από την Petach-Tikvah, Rishon le-Zion και Rehoboth έχουν επισκεφθεί το νησί [...] Η γη, η εργασία και το νερό μπορούν να αποκτηθούν φθηνά στο νησί [...] Αυτό που προσελκύει τους ντόπιους παραγωγούς πορτοκαλιών είναι ότι η Κύπρος απολαμβάνει αυτόματα τα πλεονεκτήματα των Αυτοκρατορικών Προτιμήσεων, ένα προνόμιο που αποστερείται από την Παλαιστίνη [...] Επιπρόσθετα, δεν υπάρχουν φυλετικές ή πολιτικές περιπλοκές στο νησί, είναι κοντά στην Παλαιστίνη και κάθε φυσικός παράγοντας είναι υπέρ της κερδοφόρου γεωργίας. Το μόνο αρνητικό είναι ότι δεν θα μπορούσε να προσφέρει την ίδια πνευματική ατμόσφαιρα, όπως η εβραϊκή εθνική εστία»²²⁸.

Ενδεικτική της πρόσληψης της Κύπρου από τους Εβραίους της Παλαιστίνης είναι η αναφορά του «πατέρα» της εβραϊκής κοινωνιολογίας, καθηγητή στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο των Ιεροσολύμων και επικεφαλής του Εβραϊκού Πρακτορείου την περίοδο 1933-1935, Arthur Ruppin, στην έκθεση που ετοίμασε για την περιήγησή του στο νησί το Μάιο του 1935. Μέσα από τη σύντομη επίσκεψη του σε περιοχές του νησιού όπου ζούσαν Εβραίοι μετανάστες ο Ruppin επιχειρήσε να δώσει μια κατά προσέγγιση εικόνα των προοπτικών της εβραϊκής μετανάστευσης στην Κύπρο. Οι επισημάνσεις του Ruppin, λόγω και της ιδιότητάς του, αποκτούν βαρύνουσα σημασία για τη βαθύτερη κατανόηση του εβραϊκού ενδιαφέροντος για την Κύπρο, όπως και των τρόπων έκφρασης του. Κατέγραφε λοιπόν τα ακόλουθα:

«Όσο έχουμε στη διάθεση μας άτομα και κεφάλαιο για την Παλαιστίνη είναι υποχρέωση μας να τους πάρουμε [ενν. τους Εβραίους από την Ευρώπη] στην Παλαιστίνη. Εάν σε κάποιες περιπτώσεις τα άτομα δεν είναι κατάλληλα για την

²²⁸ “Jewish Agency Accepts Immigration Schedule. Settlement in Cyprus? Jerusalem’s water plight”, *The Jewish Chronicle*, 16.6.1933 (μετάφραση δική μου).

Παλαιστίνη, όπως για παράδειγμα όσοι θέλουν να ασχοληθούν με τη γεωργία όμως είναι μεγάλοι σε ηλικία έτσι ώστε να ζήσουν χωρίς αμειβόμενη εργασία, και οι οποίοι δεν διαθέτουν τα απαραίτητα μέσα για τη συντήρηση ενός αγροκτήματος με Εβραίους μισθωτούς, τότε η Κύπρος θα μπορούσε να τεθεί υπό συζήτηση καθώς από παλαιστινιακής άποψης μια εβραϊκή κοινότητα στην Κύπρο θα ήταν πιο ενδιαφέρουσα από μια εβραϊκή κοινότητα στη Βραζιλία ή την Ουρουγουάη».

Τόνιζε όμως παράλληλα ότι δεν μπορούσε να γίνει ούτε λόγος για μια μαζική μετανάστευση Εβραίων στην Κύπρο, αφού εξαιτίας του χαμηλού κόστους ζωής και των μισθών ίσως να μην μπορούσαν να αντιπεξέλθουν βιοποριστικά. Αντίθετα, στην Παλαιστίνη οι μισθοί ήταν υψηλότεροι για τους εργάτες, ενώ υπήρχε και το πλεονέκτημα σύναψης δανείου και απόκτησης γης μέσω του Εβραϊκού Εθνικού Ταμείου (Jewish National Fund)²²⁹. Επιπρόσθετα:

«στην Κύπρο [ο Εβραίος μετανάστης] θα πρέπει να υπομείνει όλα τα τεράστια μειονεκτήματα μιας απομονωμένης ζωής και ιδίως μακριά από το εβραϊκό και ευρωπαϊκό στοιχείο, κάτι που για τους μετανάστες από τη Γερμανία είναι υποφερτό μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Σε αυτά προστίθεται η δυσκολία της γλώσσας, εφόσον στην Κύπρο μιλιούνται μόνο τα ελληνικά και τα τουρκικά»²³⁰.

Σύμφωνα με αξιωματούχο του Υπουργείου Αποικιών, το Εβραϊκό Πρακτορείο προβληματιζόταν έντονα για την αύξηση στην τιμή της γης στην Παλαιστίνη και τις επιπτώσεις που θα είχε στη μελλοντική εγκατάσταση Εβραίων από τη Γερμανία. Ένας τρόπος άσκησης πίεσης στις τιμές προς τα κάτω ήταν η «τεχνητή» αύξηση των τιμών σε γειτονικές περιοχές, όπως η Κύπρος. Αυτό θα επιτυγχανόταν με την προώθηση ενός σχεδίου γεωργικής δραστηριότητας στο νησί. Ταυτόχρονα, το Πρακτορείο θα στήριζε τη διείσδυση του ιδιωτικού κεφαλαίου στην περιοχή της Υπεριορδανίας. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Βρετανοί εκτιμούσαν ότι οι επισκέψεις Εβραίων κεφαλαιούχων στο νησί το 1933 ήταν χρηματοδοτούμενες από το ίδιο το Εβραϊκό Πρακτορείο. Επιπρόσθετα, υπήρχε η εκτίμηση ότι η διοχέτευση του μεγάλου ρεύματος Εβραίων μεταναστών από τη Γερμανία στην περιοχή της Παλαιστίνης μέσω ενός σχεδίου εποικισμού της Κύπρου, ήταν μια ευκαιρία «παράκαμψης» των αραβικών

²²⁹ Το κύριο σιωνιστικό σώμα το οποίο χρηματοδοτούσε το Παγκόσμιο Σιωνιστικό Κίνημα από το 1905 για την αγορά γης και την εβραϊκή εγκατάσταση στην Παλαιστίνη, Pappe, *ό.π.*, σ. 316.

²³⁰ Κεντρικό Σιωνιστικό Αρχείο (στο εξής ΚΣΑ): F38/1228, Αντίγραφο της αναφοράς του Arthur Ruppin για το ταξίδι του στην Κύπρο, Ιεροσόλυμα 5.6.1935 (μετάφραση δική μου).

αντιδράσεων για τη μετανάστευση στην Παλαιστίνη. Οι Βρετανοί διέβλεπαν ακόμα ότι Εβραίοι κεφαλαιούχοι από τα Ιεροσόλυμα ενδιαφέρονταν να εκμεταλλευθούν τις προοπτικές στην Κύπρο για ίδιον όφελος, επενδύοντας στην αγορά φθηνής γης την οποία θα πωλούσαν στη συνέχεια σε υψηλότερες τιμές στους Γερμανο-εβραίους μετανάστες²³¹.

Υπό το πρίσμα των συζητήσεων στους κύκλους του Εβραϊκού Πρακτορείου και των βρετανικών πληροφοριών για κάποιο σχέδιο επέκτασης των Εβραίων στην Κύπρο, δεν αποκλείεται η κάθοδος των επιχειρηματιών και καλλιεργητών από την Παλαιστίνη, η οποία σημειωνόταν από το Μάρτιο του 1933 στο νησί, να ήταν εν μέρει υποκινούμενη από τους σιωνιστικούς κύκλους. Αυτή η μετατόπιση του εβραϊκού κεφαλαίου και του ανθρωπίνου δυναμικού στην Κύπρο φαίνεται ότι ήταν μια προσπάθεια προλείανσης του εδάφους για την ομαλή εγκατάσταση μεταναστών παρέχοντας τους γη και εργοδότηση σε περίπτωση που η μαζική είσοδος Εβραίων από την Κεντρική Ευρώπη στην Παλαιστίνη παρεμποδιζόταν από τη βρετανική κυβέρνηση. Το σημαντικότερο πλεονέκτημα της απόπειρας αυτής ήταν ότι δεν θα βρίσκονταν αντιμέτωποι με μια άμεση βρετανική αντίδραση. Όπως διαφαίνεται μέσα από τις απόψεις του Ruppin, το Εβραϊκό Πρακτορείο δεν ενθάρρυνε μαζική εγκατάσταση Εβραίων στο νησί, ούτε όμως αποθάρρυνε όσους ήθελαν να το πράξουν για επιχειρηματικούς και οικονομικούς λόγους. Γι' αυτό το λόγο, ο αριθμός των Σιωνιστών επιχειρηματιών που ίδρυσαν εταιρείες στην Κύπρο ήταν μικρός.

Τη διασύνδεση της οικονομικής δραστηριότητας των κεφαλαιούχων με σιωνιστικούς λόγους, ενισχύουν δυο βασίμα στοιχεία. Καταρχάς, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια το προφίλ των Εβραίων μεγαλοκεφαλαιούχων που επένδυσαν στη γεωργία και τη βιομηχανία του νησιού καταδεικνύει ότι ήταν επιχειρηματίες με βαθιές σιωνιστικές καταβολές, των οποίων ο ρόλος στη διαδικασία ίδρυσης του εβραϊκού κράτους ήταν η προώθηση της οικονομικής ανεξαρτησίας της Παλαιστίνης²³². Είναι γεγονός ότι με την άφιξή τους στην Κύπρο συμπαρέσυραν και ένα ρεύμα Εβραίων μικροκεφαλαιούχων (κυρίως καλλιεργητών εσπεριδοειδών από την Παλαιστίνη), καθώς και Γερμανο-αυστριακών μεταναστών.

Κατά δεύτερον, αυτή η μεταναστευτική κίνηση παρουσίαζε τα χαρακτηριστικά της στρατηγικής που εφάρμοσαν οι Σιωνιστές κεφαλαιούχοι (αναφερόμενοι και ως “industrial

²³¹ TNA: FCO 141/2389, Dawe προς Αποικιακό Γραμματέα, 11.7.1933.

²³² Βλ. Irit Amit, “Economic and Zionist ideological perceptions: private initiative in Palestine in the 1920s and 1930s”, *Middle Eastern Studies*, 36:2, σ. 89.

migrants”²³³) στην Παλαιστίνη των τελών της δεκαετίας του 1920, όταν συστήνοντας ιδιωτικές εταιρείες στη γεωργία και τη βιομηχανία συνέβαλλαν στην υλοποίηση του εθνικού στόχου μέσα από την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Η δραστηριοποίησή τους στον τομέα της βιομηχανίας στόχευε στην προετοιμασία της αστικοποιημένης εβραϊκής κοινότητας, ενώ στον τομέα της γεωργίας, ιδιωτικές εταιρείες ανέλαβαν την εκτεταμένη αγορά κτημάτων κατά μήκος των ακτών της Παλαιστίνης με στόχο την ανάπτυξη της εσπεριδοκαλλιέργειας και του προσοδοφόρου εξαγωγικού εμπορίου εσπεριδοειδών. Μεσα σε τρία χρόνια, γύρω από τις εκτάσεις αυτές, δημιουργήθηκαν νέες εβραϊκές εγκαταστάσεις με μετανάστες που απασχολούνταν στην εσπεριδοκαλλιέργεια²³⁴. Στην Κύπρο εφαρμόστηκε η ίδια στρατηγική με την ίδρυση εταιρειών και την αγορά κτημάτων κατά μήκος των νοτιο-ανατολικών παράλιων ακτών του νησιού, κάποια από τα οποία πωλήθηκαν σε Εβραίους μετανάστες.

Αγορές κτημάτων έγιναν και για κερδοσκοπικούς λόγους από Εβραίους κεφαλαιούχους, οι οποίοι σχεδίαζαν να αναπτύξουν πορτοκαλεώνες και οικοδομικά τετράγωνα (για κτίσιμο κατοικιών) μεταπωλώνοντας τα σε υψηλότερες τιμές σε Εβραίους μετανάστες. Τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις των κτηματομεσιτών από τα Ιεροσόλυμα Hassidoff και Chelouche οι οποίοι κατά το 1933 αγόρασαν κτήματα εκτάσεων 1857 κυπριακών στρεμμάτων στην Πύλα, τα Περβόλια και το Μενεού της επαρχίας Λάρνακας²³⁵. Στη Λάρνακα εγκαταστάθηκε και το κτηματομεσιτικό γραφείο «Παλαιστίνη και Κύπρος» των Adolf Brand και Josef Azmi, το οποίο δραστηριοποιείτο επίσης στη Συρία και το Λίβανο. Από διαφημίσεις τους στον εβραϊκό Τύπο της Παλαιστίνης, διαφαίνεται ότι το γραφείο μεσολαβούσε στις πωλήσεις κτημάτων σε

²³³ Όπως αποκαλούνται στην ισραηλινή βιβλιογραφία οι επιχειρηματίες οι οποίοι συνέβαλλαν με τις επενδύσεις τους στη μεταμόρφωση του οικονομικού μοντέλου της Παλαιστίνης από τα αγροτικά yishuv στα εκβιομηχανισμένα αστικά κέντρα της δεκαετίας του 1920, βλ. David De Vries, “From Porcelain to Plastic: Politics and Business in a Relocated False Teeth Company, 1880s-1950s”, *Enterprise and Society*, 14:1 (2012), σ. 155. Επίσης, Roza I. M. El- Eini, “Trade Agreements and the continuation of tariff protection policy in Mandate Palestine in the 1930s”, *Middle Eastern Studies*, 34:1 (1998), σ. 166.

²³⁴ Amit, *ό.π.*, σ. 85.

²³⁵ Οι δυο επενδυτές ήταν ιδιοκτήτες κατοικιών στο Τελ-Αβίβ και το κεφάλαιο τους εκτιμάτο ότι κυμαινόταν στις £250.000. Είχαν, επίσης, μερίδιο £5.000 στην Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρεία στο Φασούρι, ενώ ο Abner Chelouche διετέλεσε διευθυντικό στέλεχος της εταιρείας, βλ. ΚΑΚ: SA1/1157/1936, Διοικητής Λάρνακας προς Αποικιακό Γραμματέα, 14.8.1936. Το 1936 αγόρασαν επίσης εκτάσεις γης στα παράλια προάστια της Λάρνακας κοντά στο δρόμο Λάρνακας-Αμμοχώστου, τα οποία σκόπευαν να αξιοποιήσουν για την ανέγερση κατοικιών, «ιδιαίτερα εάν η εβραϊκή μετανάστευση δεχόταν ώθηση», ΚΑΚ: SA1/1157/1936, Απόσπασμα από μηνιαία έκθεση του Διοικητή Λάρνακας, Ιούλιος 1936.

Γερμανο-εβραίους αγοραστές²³⁶. Χαρακτηριστική η διαφήμισή τους (στα γερμανικά) στην εφημερίδα *The Palestine Post* τον Ιούλιο του 1935:

«Διαθέτουμε προς πώληση εξαιρετικά εδάφη σε όλα τα μέρη του νησιού για πορτοκαλεώνες, όλου του είδους φρούτα, πατάτες, καπνό, βαμβάκι, λαχανικά, όπως και για μικτή οικονομία, όλα με άφθονο γλυκό νερό. Επιπλέον διατίθενται σε λειτουργία παραγωγικά αγροκτήματα με οπωροφόρα δέντρα και ελιές, αλευρόμυλο, ελαιόμυλο, οικίες για τους αγρότες, αποθήκες για τα δημητριακά, που είναι κατάλληλες και για κτηνοτροφία και για φάρμα πουλερικών, με τρεχούμενο γλυκό νερό και επίσης πηγάδι με γεννήτρια νερού. Οι τιμές κυμαίνονται μεταξύ £3 με £7 για κάθε στρέμμα των 1346 τετραγωνικών μέτρων. Τα εδάφη μας βρίσκονται σε καλή τοποθεσία, κοντά σε λιμάνια και πόλεις, εξαιρετικούς ασφαλτόδρομους, φθηνές δυνατότητες διαμονής για Εβραίους της Γερμανίας, απασχόληση στη γεωργία και στην εξαγωγική βιομηχανία»²³⁷.

Η μετανάστευση, ωστόσο, των Εβραίων ιδιωτών και η οικονομική τους δραστηριότητα στο νησί ήταν αμφίσημη. Οι Σιωνιστές κεφαλαιούχοι που κατέφθασαν στην Κύπρο δεν ενθαρρύνθηκαν μόνο από σιωνιστικά κίνητρα, αλλά και από οικονομικά και εμπορικά πλεονεκτήματα που παρουσίαζε το νησί στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Η επέκταση της οικονομικής δραστηριότητας των Εβραίων επιχειρηματιών σε μια γειτονική περιοχή ήταν φυσιολογικό απότοκο από την στιγμή που η εβραϊκή κοινότητα στην Παλαιστίνη ξέφυγε από το αποκλειστικό γεωργοκτηνοτροφικό πλαίσιο των τελών του 19^{ου} αιώνα και εδραιώθηκε επιτυχώς σε άλλους κερδοφόρους τομείς, όπως το εξαγωγικό εμπόριο των εσπεριδοειδών και βιομηχανικών προϊόντων.

Ένα από τα οικονομικά πλεονεκτήματα του νησιού ήταν η φθηνή γη και οι χαμηλοί μισθοί. Η μαζική εισροή πληθυσμού, εργατικού δυναμικού και κεφαλαίου στην Παλαιστίνη από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και η ραγδαία αστικοποίηση είχαν ως αποτέλεσμα την άνοδο στην τιμή της γης, στους μισθούς και στο κόστος ζωής²³⁸. Μεταξύ 1933 και 1935 στην Παλαιστίνη το ημερομίσθιο των Αράβων εργατών στη γεωργία κυμαινόταν μεταξύ 100 και 130 μιλς, και

²³⁶ Βλ. εφημ. *The Palestine Post*, 8.8.1934, σ. 5, 12.8.1934, σ. 2, 11.11.1934, σ. 2, 22.7.1935, σ. 8 και 9.4.1937, σ. 3.

²³⁷ Εφημ. *The Palestine Post*, 22.7.1935, σ. 8 (μετάφραση δική μου).

²³⁸ Βλ. Metzger, *ό.π.*, σσ. 66-106. Επίσης, El- Eini, "Trade agreements", *ό.π.*, σσ. 167-168, 176.

στον κατασκευαστικό τομέα μεταξύ 125,8 και 146,2 μιλς²³⁹. Αντίθετα, στην Κύπρο το ημερομίσθιο του εξειδικευμένου εργάτη στη γεωργία ήταν αντίστοιχα περίπου 72 παλαιστινιακά μιλς (1 σελίνι και 4.5 πιάστρες) και του μη εξειδικευμένου γύρω στα 45 μιλς (9 πιάστρες), ενώ της γυναίκας 35 μιλς (7 πιάστρες). Στην κυπριακή βιομηχανία ο εξειδικευμένος εργάτης αμειβόταν με 110 μιλς (2 σελίνια και 2 πιάστρες) και ο μη εξειδικευμένος με περίπου 65 μιλς (1 σελίνι και 3 πιάστρες)²⁴⁰.

Οι τιμές της γης στην Κύπρο ήταν χαμηλότερες από την Παλαιστίνη και ως εκ τούτου το κόστος για την αγορά κτημάτων δεν ήταν απαγορευτικό. Εξαιτίας της εκτεταμένης αγοράς γης στην Παλαιστίνη από τους Εβραίους κατά την περίοδο 1920-1936, όπου υπολογίζεται ότι δαπανήθηκαν 3.403.119 παλαιστινιακές λίρες (£P²⁴¹), η μέση τιμή της γης την περίοδο 1933-1936 αυξήθηκε στις £P 4,9 το στρέμμα (donum)²⁴². Την ίδια στιγμή στην Κύπρο η τιμή κυμαινόταν χαμηλότερα, από £1 μέχρι £3 στην επαρχία Λάρνακας και από 18 σελίνια μέχρι £2.10.0²⁴³.

Επιπλέον, η Κύπρος παρουσίαζε και εμπορικά οφέλη σε σύγκριση με την Παλαιστίνη, καθώς βρισκόταν εντός του προνομιακού δασμολογικού προστατευτισμού. Στο Οικονομικό συνέδριο της Οττάβα τον Ιούλιο και Αύγουστο του 1932 η Μεγάλη Βρετανία συμφώνησε με τις επικράτειές της στην υιοθέτηση της πολιτικής του προστατευτισμού στις μεταξύ τους εμπορικές σχέσεις, καθώς και με τις αποικίες, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης²⁴⁴. Το επενδυτικό ενδιαφέρον στην Κύπρο των Εβραίων κεφαλαιούχων έγινε εντονότερο μετά από αυτές τις συμφωνίες, καθώς η Παλαιστίνη, της

²³⁹ Amos Nadan, *The Palestinian Peasant Economy Under the Mandate: A Story of Colonial Bungling*, Cambridge 2006, σ. 148.

²⁴⁰ *Annual Report on the Social and Economic Progress of the People of Cyprus, 1936*, Λονδίνο 1937, σ. 29.

²⁴¹ Για την ισοτιμία βλ. Παράρτημα Α.

²⁴² Nadan, *ό.π.*, σσ. 17-18.

²⁴³ Αναφορές για τις πωλήσεις ανά στρέμμα στην επαρχία Λάρνακας στο ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Απόσπασμα έκθεσης για το μήνα Νοέμβριο 1934 του Διοικητή Λάρνακας. Για τη Λεμεσό βλ. ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Εκτελεστικό Συμβούλιο 205/34, Έγγραφο του Παναγιώτη Κάκογιάννη, «Απαγόρευση αγορών γης από αλλοδαπούς», 9.12.1934.

²⁴⁴ Για το Συνέδριο της Οττάβα και την πολιτική προστατευτισμού στη δεκαετία του 1930 βλ. David L. Glickman, "The British Empire Preference System", *The Quarterly Journal of Economics*, 61 (1947), σσ. 439-470, Norman Miners, "Industrial development in the colonial empire and the imperial economic conference at Ottawa 1932", *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, XXX (2002), σσ. 53-76, Tim Rooth, *British protectionism and the international economy: overseas commercial policy in the 1930s*, Κέιμπριτζ 1993, σσ. 71-100, David Meredith, "The British Government and Colonial Economic Policy, 1919-1939", *The Economic History Review*, XXVIII (1975), σσ. 484-499.

οποίας ο κυριώτερος προορισμός των προϊόντων της (εσπεριδοειδή και μερικά βιομηχανικά προϊόντα) ήταν η βρετανική αγορά, αποκλειόταν από το σύστημα προτιμήσεων²⁴⁵.

Με τη νέα δασμολογική προσαρμογή η Κύπρος παρουσιαζόταν ως μια λύση απεγκλωβισμού από τις δυσμενείς επιπτώσεις που είχαν οι νέες δασμολογικές διευθετήσεις στις επιχειρήσεις και στο εξαγωγικό εμπόριο των Εβραίων καλλιεργητών. Για παράδειγμα, με τη νέα δασμολογική ρύθμιση τα πορτοκάλια της Κύπρου εισάγονταν στη Βρετανία με 10% δασμό²⁴⁶. Επίσης, βιομήχανοι από την Παλαιστίνη, οι οποίοι εξήγαγαν τα προϊόντα τους στη βρετανική αγορά και προμηθεύονταν τις πρώτες ύλες από τις βρετανικές αποικίες, με μια ενδεχόμενη μεταφορά των εργασιών τους στην Κύπρο απαλλάσσονταν από ένα σημαντικό μέρος του κόστους παραγωγής των εργοστασίων τους, αφού στην Παλαιστίνη αναγκάζονταν να εισαγάγουν με κανονικούς δασμούς τα 2/3 των πρώτων υλών τους²⁴⁷. Επομένως, διαφαίνεται ότι εκτός από το σιωνιστικό κίνητρο, οι Εβραίοι κεφαλαιούχοι είχαν να αποκομίσουν και εμπορικά οφέλη από τις επενδύσεις στην Κύπρο, έστω και αν τελικά δεν λάμβανε χώρα μια οποιαδήποτε εγκατάσταση Εβραίων.

Δεν είναι εξάλλου τυχαίο το γεγονός ότι την ίδια περίοδο η εβραϊκή εφημερίδα της Παλαιστίνης *The Palestine Post* αφιέρωνε στις σελίδες της άρθρα για την οικονομική κατάσταση της Κύπρου με αναφορές στην έκθεση του Οικονομικού Επιτρόπου, Ralph Oakden.²⁴⁸ Εστιαζόταν κυρίως στις ευοίωνες προοπτικές του εξαγωγικού εμπορίου της Κύπρου στα εσπεριδοειδή τις οποίες απέδιδε στη δραστηριοποίηση των Παλαιστινίων Εβραίων στην καλλιέργεια των εσπεριδοειδών²⁴⁹. Σε άρθρο υπό τον τίτλο «Η ζημιά της Παλαιστίνης, το κέρδος της Κύπρου: η συνέχεια της άρνησης της αυτοκρατορικής προτίμησης», η εφημερίδα *Palestine Post* ανέφερε το Μάιο του 1933:

«Μια ομάδα Εβραίων καλλιεργητών από τη Rishon-le-Zion επισκέφθηκε την Κύπρο την περασμένη βδομάδα προκειμένου να διαπραγματευθεί την αγορά εκεί γης για

²⁴⁵ El- Eini, “Trade agreements”, *ό.π.*, σ. 179. Το ίδιο ίσχυε και σε άλλες Εντολές, όπως το Καμερούν και η Τανγκανίκα.

²⁴⁶ Ralph Oakden, *Report on the Finances and Economic Resources of Cyprus*, Λονδίνο 1935, σ. 17.

²⁴⁷ El- Eini, “Trade agreements”, *ό.π.*, σ. 167.

²⁴⁸ Ενδεικτικά άρθρα είναι τα ακόλουθα: “The Cyprus Parallel”, εφημ. *The Palestine Post*, 23.1.1934, σσ. 3, 7· “Cyprus want protection. Plight of farmers” (αναδημοσίευση άρθρου της *Morning Post*, 2.8.1934), εφημ. *The Palestine Post*, 21.8.1934, σ. 3· “The Needs of Cyprus. Sir Ralph Oakden’s address”, εφημ. *The Palestine Post*, 16.11.1934, σ. 6· “Poverty in Cyprus. Peasants are overburdened with debt”, εφημ. *The Palestine Post*, 23.4.1935, σ. 8.

²⁴⁹ “Cyprus and Palestine. Our Supplier and Potential Competitor”, εφημ. *The Palestine Post*, 11.12.1935, σ. 9.

πορτοκάλια και την καλλιέργεια γιαφίτικων πορτοκαλιών. Η κύρια αιτία για την εκτροπή του κεφαλαίου από την Παλαιστίνη στο εξωτερικό, είναι το γεγονός ότι ενώ στην Παλαιστίνη απαγορεύθηκε η αυτοκρατορική προτίμηση, στην Κύπρο δόθηκε αυτόματα, η οποία μπορεί έτσι να στείλει τα φρούτα της στην Αγγλία σε πιο ευνοϊκές τιμές. Εκεί, η γη και η εργασία, και επίσης το νερό, είναι πολύ φθηνότερα. Οι καλλιεργητές δηλώνουν την ολοκλήρωση μιας ικανοποιητικής συναλλαγής [ενν. αγοράς γης]»²⁵⁰.

Σε άλλο άρθρο της σχολίαζε ότι η οικονομική έλξη της Κύπρου υπερτερούσε «των ιδεαλιστικών γνωρισμάτων της Παλαιστίνης» και ότι το να βρίσκεται κανείς εντός των βρετανικών δασμών, «ακόμα και σε μια τόσο φτωχή αποικία όπως η Κύπρος», προφανώς ήταν κάτι που άξιζε²⁵¹. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η επιχειρηματική δραστηριότητα των Εβραίων της Παλαιστίνης δεν σήμαινε απογαλακτισμό από το σιωνιστικό ιδεώδες, μάλλον συνέβαλλε στην ενίσχυσή του από την στιγμή που τα κίνητρα ήταν τόσο σιωνιστικά όσο και οικονομικά.

Οι ίδιες οι αρχειακές πηγές δεν δηλώνουν ρητά ποιες περιπτώσεις επιχειρηματιών και καλλιεργητών είχαν σιωνιστικού περιεχομένου αποστολή στην Κύπρο, ποιοι κατέφθασαν λόγω των προαναφερθέντων οικονομικών και εμπορικών κινήτρων, και ποιοι και για τους δυο λόγους. Από τις αρχειακές πηγές είναι ξεκάθαρο ότι μια τουλάχιστον εταιρεία είχε αποκλειστικά εποικιστικό πλάνο στα σχέδια της. Πρόκειται για την Κυπριακή Γεωργική Εταιρεία η οποία ιδρύθηκε το 1934 από ομάδα Γερμανών Σιωνιστών - ανάμεσα τους οι Otto Warburg και Max Bodenheimer²⁵², γνωστοί στους κύκλους των Γερμανών Σιωνιστών οι οποίοι προωθούσαν εποικιστικά εγχειρήματα σε γειτονικές περιοχές της Παλαιστίνης²⁵³. Όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια του κεφαλαίου, η εταιρεία θα αναλάμβανε τη χρηματοδότηση και προετοιμασία μιας περιορισμένης εποικιστικής προσπάθειας (για τον εποικιστικό σχεδιασμό και την οικονομική δραστηριότητα της εταιρείας βλ. κεφ. 7, σσ. 298-306). Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι πληροφορίες για την εταιρεία εντοπίστηκαν στα Κεντρικά Σιωνιστικά Αρχεία των Ιεροσολύμων.

²⁵⁰ “Palestine’s loss, Cyprus’ gain. Sequel to denial of Imperial Preference”, εφημ. *The Palestine Post*, 25.5.1933, σ. 5 (μετάφραση δική μου).

²⁵¹ Εφημ. *The Palestine Post*, 6.8.1934, σ. 5.

²⁵² Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.*, σ. 376.

²⁵³ Βλ. Baisez, *ό.π.*, σσ. 1-18. Ειδικότερα για τη σιωνιστική δράση και την εμπλοκή σε εποικιστικά σχέδια του δικηγόρου Max Bodenheimer, ιδρυτή της Γερμανικής Σιωνιστικής Ομοσπονδίας και του Εβραϊκού Εθνικού Ταμείου (Jewish National Fund) βλ. Penslar, *Zionism and Technocracy*, *ό.π.*, σσ. 43-49.

Στα ίδια αρχεία βρίσκεται επίσης και ο φάκελος της εβραϊκής CPP η οποία δραστηριοποιήθηκε στο Φασούρι. Ωστόσο, η πρόσβαση των ερευνητών στο φάκελο έχει απαγορευθεί κατόπιν αιτήματος των οικογενειών των μετόχων της εταιρείας. Το ίδιο το γεγονός της ύπαρξης του κλειστού φακέλου στα Σιωνιστικά Αρχεία ίσως αποτελεί ένδειξη ότι και αυτή η εταιρεία είχε κάποιου είδους εποικιστικό πλάνο στη δραστηριοποίησή της στην Κύπρο. Την υπόθεση ενισχύουν δυο γεγονότα. Πρώτον, η εταιρεία προέβη στην αγορά εκτεταμένων εκτάσεων γης βόρεια της περιοχής Ακρωτηρίου στη Λεμεσό, τις οποίες ανέπτυξε αρχικά για εσπεριδοκαλλιέργεια και στη συνέχεια μεταπώλησε σε 15 Εβραίους μετανάστες από την Παλαιστίνη και την Κεντρική Ευρώπη (βλ. πίνακα 21, σ. 285). Δεύτερον, ανάμεσα στα διευθυντικά στελέχη της εταιρείας εντοπίζονται άτομα με σιωνιστικό υπόβαθρο τα οποία διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη σύσταση και ανάπτυξη των αγροτικών κοινοτήτων στην Παλαιστίνη (όπως στη Ness Ziona, στη Χαναάν και στη Magdiel) και οι οποίοι ήταν εμπειρογνώμονες στην καλλιέργεια και εμπορία εσπεριδοειδών²⁵⁴. Ο πρόεδρος της εταιρείας ήταν ο Simcha Ambache, εύπορος Εβραίος, ο οποίος διεύθυνε την εταιρεία από το Κάιρο. Ο Ambache γεννήθηκε στην Παλαιστίνη το 1892 (από πατέρα Πολωνό και μητέρα Λιθουανή, από τους «πρωτοπόρους» του yishuv των τελών του 19ού αιώνα), αλλά ζούσε μόνιμα στο Κάιρο όπου εργάστηκε ως σύμβουλος μηχανικός της εταιρείας που διαχειριζόταν τη διώρυγα του Σουέζ (Suez Canal Company)²⁵⁵.

Δυο άλλοι Σιωνιστές κεφαλαιούχοι, ο Αμερικανο-εβραίος Samuel Simon Bloom και ο γαμπρός του Reymond Feinstein, ίδρυσαν δυο βιομηχανίες στη Λάρνακα. Το 1934 ιδρύθηκε η εταιρεία κατασκευής τεχνητών δοντιών Empire Dental Industry Ltd και το 1936 η Dominion Manufacturing Company Ltd για την κατασκευή κουμπιών (για τη σύσταση και λειτουργία των εταιρειών βλ. σσ. 308-313). Ο De Vries, εξετάζοντας την περίπτωση αυτών των βιομηχανιών από την οπτική της ιστορίας των επιχειρήσεων, εκτιμά ότι η σύσταση τους στην Κύπρο δεν είχε σιωνιστικό προσανατολισμό, και ότι ήταν μια επενδυτική επιλογή κερδοφορίας στα πλαίσια της Οττάβα²⁵⁶. Ωστόσο, δεν μπορεί να παραγνωριστεί το γεγονός

²⁵⁴ Πληροφορίες για το προσωπικό που στελέχωνε την εταιρεία στο ΚΑΚ: SA1/ 598/1934, Διαφημιστικό της Κυπριο-Παλαιστιανικής Εταιρείας Φυτειών με τίτλο “Cyprus, A British Crown Colony. Orange Groves in Cyprus», [Τελ Αβίβ, 1935].

²⁵⁵ Οι κόρες του Ambache παντρεύτηκαν επιφανείς πολιτικές προσωπικότητες του Ισραήλ. Η Aura παντρεύτηκε τον έκτο πρόεδρο του Ισραήλ Chaim Herzog και η Suzy τον διπλωμάτη και Υπουργό Εξωτερικών του Ισραήλ Abba Eban. Αναφορά στην ιστορία της οικογένειας και στη σχέση της με το Σιωνισμό στην εφημ. *Jerusalem Post*, 25.4.2012, <http://www.jpost.com/Features/In-Thespotlight/All-in-the-family>, προσπ. 26.5.2015.

²⁵⁶ De Vries, *στο ίδιο*.

ότι ο Bloom ήταν ένθερμος και ενεργός Σιωνιστής. Ως επιχειρηματίας σαφώς είχε να αποκομίσει κέρδη από τη μετατόπιση της επιχείρησής του, αλλά και ως Σιωνιστής δημιουργούσε με την οικονομική του δραστηριότητα στην Κύπρο τις συνθήκες για την εργοδότηση Εβραίων μεταναστών εάν παρίστατο ανάγκη εγκατάστασής τους στην Κύπρο. Ή σύμφωνα με τον Ruppin ενίσχυε μια μελλοντική εβραϊκή κοινότητα στην Κύπρο.

Η μεγαλύτερη διάσπορα Εβραίων μεταναστών παρατηρήθηκε στην επαρχία Αμμοχώστου μετά το 1936, όπου περίπου 70 καλλιεργητές από την Παλαιστίνη και την Κεντρική Ευρώπη αγόρασαν κτήματα και οργάνωσαν προσοδοφόρους πορτοκαλεώνες (βλ. σσ. 278-281). Εκτιμάται ότι σε αυτό το μεταναστευτικό κύμα υπήρξαν και Εβραίοι Παλαιστίνιοι εσπεριδοκαλλιεργητές οι οποίοι εγκατέλειψαν την Παλαιστίνη για την Κύπρο εξαιτίας των αραβικών εξεγέρσεων της περιόδου 1936-1939. Οι ταραχές δημιούργησαν ένα ασταθές πολιτικό και οικονομικό κλίμα που δεν ευνοούσε την κερδοφορία των εβραϊκών επιχειρήσεων. Η οικοδομική και επιχειρηματική δραστηριότητα μειώθηκε, ενώ το κόστος ζωής ήταν υψηλό²⁵⁷. Μόλις ξέσπασαν οι ταραχές του 1936, χιλιάδες εβραϊκά αγροκτήματα καταστράφηκαν και εβραϊκές κοινότητες εκτοπίστηκαν²⁵⁸. Ήταν επομένως αναπόφευκτη εξέλιξη η μετακίνηση σε προορισμούς απρόσκοπτης συνέχισης των επενδυτικών του δραστηριοτήτων, και ιδιαίτερα σε περιοχές όπως η Κύπρος, όπου υπήρχαν ήδη εβραϊκές εταιρείες ανάπτυξης της εσπεριδοκαλλιέργειας. Αυτή η μεταφορά κεφαλαίου μπορεί να ερμηνευθεί και ως ανάγκη για επιχειρηματικότητα σε ασφαλείς πολιτικές συνθήκες.

Αποτέλεσμα των σιωνιστικών και οικονομικών λόγων της έλξης Εβραίων μεταναστών στο νησί μεταξύ 1933 και 1939 ήταν μέχρι το Δεκέμβριο του 1939 να περιέλθει στην ιδιοκτησία 111 Εβραίων και 8 εβραϊκών εταιρειών έκταση 37.353 στρεμμάτων κυπριακής γης και 6.822 δένδρα σε 41 τοποθεσίες (βλ. και πίνακα 1 και 2)²⁵⁹.

²⁵⁷ El-Eini, *ό.π.*, σ. 176.

²⁵⁸ Σιμπή και Λάμψα, *ό.π.*, σ. 76.

²⁵⁹ Από το σύνολο των 37, 353 στρεμμάτων, τα 16.725 στρέμματα (καθώς και τα 1.609 δέντρα) ανήκαν στους Εβραίους εποίκους της JCA οι οποίοι παρέμειναν στην Κύπρο μετά την αποχώρηση της οργάνωσης και τα οποία βρίσκονταν στους πρώην εποίκισμούς της JCA στο Μαργό (9.501 στρέμματα) και στα Κούκλια (7.212 στρέμματα), βλ. ΚΑΚ: SA1/1934/3A, Έγγραφο Κτηματολογίου και Χωροταξίας σχετικά με τις περιουσίες τις οποίες αγόρασαν Εβραίοι και εβραϊκές εταιρείες από Κυπρίους μεταξύ 1933 και 31 Δεκεμβρίου 1940, ημερομηνίας 27.1.1941. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/1934/1, Έκθεση Διευθυντή Κτηματολογίου προς Αποικιακό Γραμματέα, 30.7.1934.

Πίνακας 1 Οι εκτάσεις γης που κατείχαν Εβραίοι και εβραϊκές επιχειρήσεις (περιλαμβανομένων και των πρώην εκτάσεων της JCA) στις 31 Δεκεμβρίου 1939

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/622/1934/3, Έγγραφο με τίτλο «Γη που ανήκει σε Εβραίους και εβραϊκές εταιρείες στις 31.12.1939».

Επαρχία	Αριθμός Εβραίων	Αριθμός εβραϊκών εταιρειών	Αριθμός χωριών	Εκτάσεις		
				Στρέμματα	Προστάθι	Τετραγωνικά πόδια
Λευκωσία	12	1	6	11.262	2	400
Λάρνακα	61	3	15	10.234	2	-
Λεμεσός	15	2	10	5.882	1	-
Αμμόχωστος	22	2	9	9.961	1	-
Κερύνεια	1	-	1	13	1	-
Σύνολο	111	8	41	37.353	3	400

Σε αναλυτικές εκθέσεις του Κτηματολογίου και Χωροταξίας καταγράφεται ότι μεταξύ 1933 και 1941 οι Εβραίοι αγόρασαν συνολικά 20.770 κυπριακά στρέμματα γης για σκοπούς καλλιέργειας εσπεριδοειδών, 4.746 δένδρα, 8 φρέατα με αλακάτι και 5 δεξαμενές νερού επενδύοντας ένα κεφάλαιο της τάξης των £59313.2.2 ως ακολούθως:

Πίνακας 2 Η αγορά γης από Εβραίους στην Κύπρο μεταξύ 1933 και 1941

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/622/1934/3A, SA1/622/1934/1 και SA1/622/1934/2, Καταστάσεις Κτηματολογίου και Χωροταξίας σχετικά με τις εβραϊκές περιουσίες μεταξύ 1933 και 1941.

Έτος	Έκταση γης		Δέντρα	Φρέατα με αλακάτι	Δεξαμενές νερού	Εγγεγραμμένη αξία £	Τιμή πώλησης £
	Στρέμμα	Προστάθι					
1933	9256	2	--	---	---	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
1934	12152	1	2869	5		19988.11.8	29002.5.0
1935	16770		3072	6	4	27640.16.3	44685.9.0
1936	18244	2	3092	8	5	29904.13.0	48078.19.5
1937	19432		3092	8	5	31406.18.8	51262.19.2
1938	20020	2	4734	---	---	32649.19.0	55869.14.2
1939	20405	1	4746	---	---	33959.8.2	57862.13.0
1940	20693		4746	---	---	34451.17.1	58861.12.2
1941	20770		4746	---	---	34553.6.5	59313.2.2

Εκτιμάται ότι οι Εβραίοι αγόρασαν τη γεωργική γη σε τιμές μέχρι και 50% πιο υψηλές από την εγγεγραμμένη αξία τους²⁶⁰, δηλαδή μεταξύ £2,5 και £3, τιμή η οποία εξακολουθούσε να ήταν χαμηλότερη από αυτή στην Παλαιστίνη. Ενδεικτική της ανόδου που επήλθε στις τιμές των κτημάτων ως αποτέλεσμα της επένδυσης του ξένου κεφαλαίου είναι η περίπτωση της επαρχίας Αμμοχώστου. Όπως καταγράφεται στον πιο κάτω πίνακα στα τέλη του 1939 η εγγεγραμμένη αξία 2.860 στρεμμάτων ήταν £3167.8.5, ενώ η τιμή πώλησης ανήλθε στην εκπληκτική τιμή των £15182.17.8. Τέσσερα χρόνια προηγουμένως, το Δεκέμβριο του 1934, αγοράστηκαν στην επαρχία 1585 στρέμματα γης έναντι £8727.9.0 ενώ η εγγεγραμμένη αξία τους ήταν μόλις £1597.1.1²⁶¹.

Πίνακας 3 Η ιδιοκτησία γης από Εβραίους και η τιμή πώλησης κατά επαρχία στις 31 Δεκεμβρίου 1939

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/622/1934/3A, Έγγραφο Κτηματολογίου και Χωροταξίας σχετικά με τις περιουσίες τις οποίες αγόρασαν Εβραίοι και εβραϊκές εταιρείες από Κυπρίους μεταξύ 1933 και 31 Δεκεμβρίου 1939, ημερομηνίας 15.1.1940.

Επαρχία	Αγορασθείσα έκταση		Εγγεγραμμένη αξία			Τιμή πώλησης		
	Στρέμμα	Προστάθι	£	sh	c.p.	£	sh	c.p.
ΛΕΥΚΩΣΙΑ	1.785	1	2.590	0	4	4.557	12	3
ΛΑΡΝΑΚΑ	9.909	2	15.863	18	8	24.721	9	0
ΛΕΜΕΣΟΣ	5.837	--	12.304	8	4	13.294	13	7
ΑΜΜΟΧΩΣΤΟΣ	2.860	1	3.167	8	5	15.182	17	8
ΚΕΡΥΝΕΙΑ	13	1	33	11	8	106	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	20.405	--	33.959	6	2	57.862	13	0

Η μεγαλύτερη επενδυτική δραστηριότητα των Εβραίων σημειώθηκε τη διετία 1933-1934. Το ενδιαφέρον τους για την αγορά κυπριακών κτημάτων ατόνισε σταδιακά στα χρόνια που ακολούθησαν μέχρι και τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Όπως επισημαίνεται στις ετήσιες εκθέσεις του Κτηματολογίου από το 1936 και εξής το κύριο μέρος των νέων αγορών αφορούσε προσθήκες στις ήδη υπάρχουσες περιουσίες των Εβραίων από γειτονικά κτήματα²⁶². Από το σύνολο των 20.770 στρεμμάτων που αγοράστηκαν από Εβραίους μεταξύ 1933 και 1941 (βλ. πίνακα 2) υπολογίζεται ότι 12.000 έως 14.000 στρέμματα έτυχαν

²⁶⁰ ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Απόσπασμα έκθεσης για το μήνα Νοέμβριο 1934 του Διοικητή Λάρνακας. Επίσης, Christodoulou, *ό.π.*, σ. 77.

²⁶¹ ΚΑΚ: SA1/622/1934/1 Έγγραφο Κτηματολογίου και Χωροταξίας σχετικά με τις περιουσίες τις οποίες αγόρασαν Εβραίοι και εβραϊκές εταιρείες από Κυπρίους μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1934, ημερομηνίας 4.1.1935.

²⁶² *Cyprus. Annual Reports of the Land Registration and Survey Department, 1936-1938.*

εκμετάλλευσης για εντατική εσπεριδοκαλλιέργεια, κυρίως από τους ιδιώτες καλλιεργητές στην Αμμόχωστο και τις γεωργικές εταιρείες στα Κούκλια και το Φασούρι (βλ. κεφ. 7).

Τα κίνητρα της Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας για εποικισμό της Κύπρου

Η αναφορά των πεπραγμένων της συνάντησης των μετόχων της CFC είναι διαφωτιστική για τους σκοπούς και τους στόχους του εποικιστικού της σχεδίου. Η αγορά 7134 στρεμμάτων της εταιρείας στα Κούκλια Αμμοχώστου έγινε στις 26 Νοεμβρίου 1933 από τον επιβλέποντα του γεωργικού εγχειρήματος, Wilhelm Bruenn. Η έκταση 5200 στρεμμάτων αγοράστηκε από την JCA και έκταση 3934 στρεμμάτων από το Ρωσο-εβραίο μετανάστη Israel Sharira. Όπως δήλωναν οι μέτοχοι στα πρακτικά της συνάντησης τους δεν σκόπευαν μέσω της δραστηριοποίησης της εταιρείας να ωθήσουν το σύνολο του εβραϊκού μεταναστευτικού ρεύματος στην Κύπρο, αλλά να δημιουργήσουν το μοντέλο μιας εταιρείας για άλλες «παρόμοιες επιχειρήσεις»²⁶³. Φαίνεται δε ότι η εταιρεία σκόπευε να συνδυάσει την επιχείρηση της στα Κούκλια Αμμοχώστου με παρόμοιες δραστηριότητες στο αιγυπτιακό Goshen, στο δέλτα του Νείλου, όπου είχε προβεί σε αγορά εκτάσεων γης για εντατική καλλιέργεια και οι προοπτικές αύξησης της τιμής της γης παρουσιάζονταν ευοίωνες²⁶⁴. Ο Bruenn εκτιμούσε ότι υπήρχαν άτομα των οποίων το κεφάλαιο τους δεν αρκούσε για την εγκατάστασή τους στην Παλαιστίνη. Στην Κύπρο λόγω της φθηνής γης και των χαμηλών μισθών θα ήταν πιο εφικτή. Γι' αυτό το λόγο η CFC σκόπευε να πωλήσει μερικές εκατοντάδες στρέμματα αρδευόμενου και μη εδάφους σε μεμονωμένους εποίκους.²⁶⁵ Οποσδήποτε η εταιρεία δεν επιθυμούσε ευρείας κλίμακας αγροτική εγκατάσταση Εβραίων, ώστε να μην προκληθεί οποιαδήποτε ζημιά στην οικονομία της Παλαιστίνης και ιδιαίτερα στην παραγωγή και εμπορία εσπεριδοειδών:

«Στην Παλαιστίνη επικρατεί ιδιαίτερα ο φόβος πως με την εγκατάσταση μεγαλύτερων καλλιεργειών εσπεριδοειδών στην Κύπρο θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένας σοβαρός ανταγωνισμός για τη βιομηχανία πορτοκαλιών της Παλαιστίνης. Έχουμε ασχοληθεί φυσικά στενά με το ερώτημα αυτό και διαπιστώσαμε πως σε ολόκληρο το νησί μόλις 25-30.000 σκάλες πορτοκαλεώνες είναι διαθέσιμες, δηλαδή πολύ λίγες ώστε να

²⁶³ ΚΣΑ: Α12/192, “Bericht fuer das Statutory Meeting der Cyprus Farming Company Ltd” (Αναφορά για τα πεπραγμένα της ιδρυτικής συνέλευσης της Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας Λτδ), χ.η.

²⁶⁴ ΚΣΑ: ΒΚ/27645, “Bericht der Cyprus Farming Company Ltd, Juni 1935” (Αναφορά της Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας Λτδ, Ιούνης 1935).

²⁶⁵ ΚΣΑ: F38/1228, “Cyprus. Report on trip to Cyprus, by Arthur Ruppin” (Αντίγραφο της αναφοράς του Arthur Ruppin για το ταξίδι του στην Κύπρο), Ιεροσόλυμα 5.6.1935.

προκληθεί σοβαρός ανταγωνισμός για την Παλαιστίνη [...] Στην Παλαιστίνη έχουν ήδη φυτευτεί πάνω από 200000 σκάλες εσπεριδοειδή. Αυτή τη χρονιά θα προστεθούν ακόμη 20000 σκάλες, κυρίως υπό αραβική κυριαρχία. Σε δυο χρόνια θα έχουμε στην Παλαιστίνη [παραγωγή] 10 εκατομμύρια κιβώτια και σε 5-6 χρόνια 20 εκατομμύρια. Απεναντίας τα 500 χιλιάδες ή ακόμη και το ένα εκατομμύριο επιπλέον κιβώτια από την Κύπρο δεν θα κάνουν τη διαφορά»²⁶⁶.

Η εταιρεία υπολόγιζε ότι η Κύπρος μπορούσε να υποδεχθεί μέχρι και 10000 Εβραίους: «Αυτή η δυνατότητα υποδοχής, μετρημένη ανάλογα με την ζήτηση, φαίνεται ίσως μηδαμινή, αλλά συγκρίνοντας την με τις υπάρχουσες δυνατότητες, καθιστά μια αισθητή απελευθέρωση από την τρέχουσα εβραϊκή μιζέρια». Γιατί όμως ήταν πιο επιθυμητή η επιλογή της Κύπρου από ότι η Αργεντινή, η Βραζιλία ή το Μαρόκο; Όπως καταγραφόταν στην αναφορά της συνάντησης των μετόχων της εταιρείας:

«Ένας εβραϊκός εποικισμός στις γειτονικές χώρες της Παλαιστίνης σημαίνει για εμάς σήμερα στην Παλαιστίνη μια ενδυνάμωση και όχι κίνδυνος [...] χωρίς να λείπουν οι προσπάθειες για επέκταση του παλαιστινιακού έργου, μπορεί κανείς παράλληλα να αρχίσει μια εργασία στις γειτονικές περιοχές, η οποία πρόκειται να ενδυναμώσει τη θέση μας και να δημιουργήσει ταυτόχρονα νέες και ασφαλείς αγορές για την παλαιστινιακή βιομηχανία»²⁶⁷.

Η αξιοποίηση του εγχειρήματος στα Κούκλια Αμμοχώστου απασχόλησε και το Οικονομικό Συμβούλιο για την Παλαιστίνη (Economic Board for Palestine). Ο γραμματέας του Συμβουλίου, Walter S. Cohen, διεμήνυσε στον πρώην Γενικό Εισαγγελέα της Εντολής και τότε πρόεδρο του Τμήματος των Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Ιεροσολύμων, Norman Bentwich, ότι επεξεργάζοταν την εγκατάσταση σε πειραματική βάση λίγων και καταρτισμένων Εβραίων αγροτών στα Κούκλια οι οποίοι θα εργάζονταν για τη διαβίωσή τους με μικρό ετήσιο μισθό, προκειμένου να διαφανεί εάν οι προοπτικές βιωσιμότητας μιας μεγάλης κλίμακας μετανάστευσης Εβραίων ήταν θετικές. Ο ίδιος εκτιμούσε ότι η γεωργική ενασχόληση των μεταναστών θα εξυπηρετούσε περισσότερο την αυτοκατανάλωση της κοινότητας. Οι προοπτικές να καθίστατο η εβραϊκή μεταναστευτική ομάδα επιχειρηματικά

²⁶⁶ ΚΣΑ: Α12/192, *ό.π.*

²⁶⁷ Στο ίδιο.

επικερδής κρίνονταν λίγες λόγω της φύσης της οικονομίας του νησιού, όπου η αγορά ήταν περιορισμένη και ίσως οι ντόπιοι προμήθευαν τα προϊόντα τους φθηνότερα²⁶⁸.

Στα μέσα του 1939 και λίγους μήνες πριν ξεσπάσει ο πόλεμος η εταιρεία ήταν έτοιμη να δεχτεί τις πρώτες οικογένειες Εβραίων μεταναστών. Προβλεπόταν αρχικά η άμεση εγκατάσταση 20 οικογενειών και στη συνέχεια άλλων 100. Ωστόσο, η δυστοκία εξασφάλισης επαρκούς χρηματοδότησης παραμονές του πολέμου από τους γερμανικούς σιωνιστικούς κύκλους φαίνεται ότι ήταν η βασική αιτία που τελικά ο στόχος της εταιρείας δεν επιτεύχθηκε.²⁶⁹ Αν και κατά καιρούς το εγχείρημα στα Κούκλια Αμμοχώστου φαίνεται ότι συγκέντρωνε κάποιο ενδιαφέρον από Εβραίους της Γερμανίας²⁷⁰, η εταιρεία κατέληξε σε συμφωνία αγοραπωλησίας γης με μόνο μια οικογένεια Γερμανο-εβραίων μεταναστών. Ο Erich Popper αγόρασε το 1938 πέντε τεμάχια γης από τη φάρμα των Κουκλιών η αξία των οποίων δεν ξεπερνούσε, σύμφωνα με το νόμο αγοράς ακίνητης περιουσίας από αλλοδαπούς τις £500 έκαστος (σχετικά με το νόμο βλ. σσ. 149-152)²⁷¹. Εντούτοις με το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την εκκένωση το 1941 από τους Εβραίους μετανάστες στο νησί, ανάμεσα τους και του Bruenn, το εβραϊκό αγρόκτημα και σχέδιο εγκαταλείφθηκε. Οπωσδήποτε, από την στιγμή που το εγχείρημα ήταν εποικιστικού και όχι επιχειρηματικού ή επενδυτικού χαρακτήρα, με το τέλος του πολέμου και την ανακήρυξη του κράτους του Ισραήλ η Κύπρος δεν εξυπηρετούσε κανένα πλέον σκοπό για τη συνέχιση της δραστηριότητας της εποικιστικής εταιρείας. Το αγρόκτημα και η εβραϊκή εταιρεία αγοράστηκε το 1942 από τον Αμμοχωστιανό επιχειρηματία Παναγιώτη Κ. Ιωάννου²⁷².

Συμπερασματικά, η εγγύτητα του νησιού με την Παλαιστίνη και η παρουσία της Μεγάλης Βρετανίας έφεραν την Κύπρο στα εποικιστικά σχέδια φιλανθρωπικών οργανώσεων που δρούσαν κατά την προ-σιωνιστική περίοδο στην Παλαιστίνη, αλλά και στους σχεδιασμούς του Σιωνιστικού Κινήματος. Τα σχέδια του Theodor Herzl και του Davis Trietsch για την Κύπρο δεν ευοδώθηκαν αφενός εξαιτίας της βρετανικής άρνησης στο ενδεχόμενο

²⁶⁸ TNA: CO 67/290/14, Walter S. Cohen, Λονδίνο, προς Norman Bentwich, Hampstead, 20.7.1938.

²⁶⁹ Οι επικεφαλής του εποικισμού ανέμεναν να συγκεντρώσουν χρηματική στήριξη ύψους £10.000 από τις ΗΠΑ και άλλων £10.000 από τη Βρετανία. Για τις 20 οικογένειες προσφύγων απαιτούνταν £1.000 για κάθε οικογένεια, ένα ποσό που κάλυπτε τα έξοδα αγοράς κτημάτων από την εταιρεία, το κτίσιμο σπιτιών και αποθηκών, την αγορά προμηθειών και εργαλείων και τα έξοδα διαβίωσης για 2-3 χρόνια, βλ. TNA: CO 67/302/9, Σημείωμα με τίτλο «Κούκλια, Κύπρος. Πρόταση για άμεση εγκατάσταση 20 οικογενειών προσφύγων και τελικά 100 οικογενειών», 15.5.1939.

²⁷⁰ ΚΣΑ: F38/1228, *ό.π.*

²⁷¹ ΚΑΚ: SA1/791/1938, Διευθυντής Κτηματολογίου, προς Διοικητή Αμμοχώστου, 17.5.1938.

²⁷² Γιάγκος Π. Κλεόπας, *Αμμόχωστος: Η Ατέλειωτη Ιστορία*, Λευκωσία 2015, σ. 412.

παραχώρησης της Κύπρου και αφετέρου εξαιτίας του γεγονότος ότι στο Σιωνιστικό Κίνημα από το 1905 και εξής επικράτησε η λύση της Παλαιστίνης έναντι οποιωνδήποτε άλλων γεωγραφικών επιλογών. Ωστόσο, αυτό που απορρέει μέσα από την παρούσα έρευνα είναι το γεγονός ότι η σιωνιστική πρόσληψη της Κύπρου ως εναλλακτικής ή έσχατης επιλογής σε σχέση με την Παλαιστίνη παρέμεινε αναλλοίωτη στην ιστορία της μετανάστευσης των Εβραίων στο νησί καθ' όλη την περίοδο μέχρι το 1939. Οι εποικισμοί της Ahavat Zion (1895 – 1898) και της JCA (1898 – 1928) στο Μαργό και αλλού συνέπεσαν με αυτή την περίοδο αυξανόμενης σημασίας της Κύπρου στα πλάνα του Σιωνιστικού Κινήματος και εξυπηρέτησαν αυτόν τον σκοπό.

Η χειρζλιανή άποψη για την αξιοποίηση της Κύπρου παρέμεινε ζωντανή στους κύκλους του Σιωνιστών ακόμα και στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Απτή απόδειξη αποτελεί η οικονομική δραστηριότητα των Σιωνιστών κεφαλαιούχων στην Κύπρο κατά τη δεκαετία του 1930, η οποία φαίνεται ότι σχετιζόταν με μια προσπάθεια προετοιμασίας ενός εβραϊκού περιβάλλοντος στο νησί για την υποδοχή Εβραίων μεταναστών από την Κεντρική Ευρώπη, εάν η Εντολή στην Παλαιστίνη έκλεινε την πόρτα στους μετανάστες. Στη δεκαετία του 1930, η πρόσληψη της Κύπρου στη σιωνιστική στρατηγική είχε προσλάβει σαφώς μια ιδεολογικο-οικονομική διάσταση στη διαδικασία απάμβλυνσης του εβραϊκού ζητήματος. Όπως επιχειρηματολογείται και στο τελευταίο κεφάλαιο για τα στρατόπεδα κράτησης των Εβραίων «παράνομων» μεταναστών μεταξύ 1946 και 1949, η ιδέα για αξιοποίηση της Κύπρου ως ενδιάμεσου σταθμού εγκαταλείπεται οριστικά από τους Εβραίους μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς η ανακήρυξη του εβραϊκού κράτους αποκτούσε πλέον μια ακαταμάχητη δυναμική.

Το επόμενο κεφάλαιο εμβαθύνει στην εκτενή ιστορική καταγραφή των διαδοχικών μεταναστευτικών και προσφυγικών ρευμάτων των Εβραίων στην Κύπρο και της μορφής που έλαβε κατά χρονικές περιόδους η εβραϊκή παρουσία με αναφορά σε αριθμητικά δεδομένα και στον κοινωνικό της χαρακτήρα.

Κεφάλαιο 3 : Εβραϊκά μεταναστευτικά ρεύματα στην Κύπρο: από τα ρωσικά πογκρόμ του 19^{ου} αιώνα στους χιτλερικούς διωγμούς και στις παραμονές της ανακήρυξης του κράτους του Ισραήλ

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει τη δημογραφική και κοινωνική σύνθεση της εβραϊκής παρουσίας στο νησί, όπως καθορίστηκε μέσα από τα μεταναστευτικά ρεύματα της περιόδου 1883-1946. Η παρουσία των μερικών δεκάδων Εβραίων, η οποία άρχισε να γίνεται διακριτή ταυτόχρονα με την άφιξη των Βρετανών στο νησί, ενισχύθηκε στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα για λόγους οι οποίοι σχετίζονταν με την κάθοδο των μεταναστευτικών και προσφυγικών ρευμάτων από την Ανατολική Ευρώπη στην Παλαιστίνη. Για τους Εβραίους η σύγκριση του καθεστώτος ελευθερίας και ασφάλειας που απολάμβαναν οι μετανάστες στη Βρετανία και την αυτοκρατορία της με τη ανελεύθερη μεταχείριση που βίωναν στη ρωσική αυτοκρατορία ήταν αναπόφευκτη και αυτή συνέβαλλε στην πρόθεση χιλιάδων μεταναστών να επιλέγουν τα βρετανικά εδάφη για προσωρινή ή μόνιμη εγκατάσταση²⁷³. Η Κύπρος αποτέλεσε ένα τέτοιο προορισμό, πρώτον γιατί βρισκόταν υπό βρετανικό καθεστώς και δεύτερον γιατί γειτνίαζε με την Παλαιστίνη, η οποία ήταν ο επιθυμητός προορισμός.

Εβραϊκά μεταναστευτικά ρεύματα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

Οι Εβραίοι μετανάστες από τη Ρωσία

Η Ρωσική Αυτοκρατορία και περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης, όπως η Ρουμανία και η αυστριακή επαρχία της Γαλικίας, ήταν γεωγραφικά οι περιοχές από τις οποίες τροφοδοτείτο κατά περιόδους και μαζικά το μεταναστευτικό ρεύμα Εβραίων στη Δυτική Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Μεταξύ 1881 και 1914 υπολογίζεται ότι περισσότερο από 2,5 εκατομμύρια Εβραίοι μετανάστευσαν από την Ανατολική Ευρώπη με περίπου 2 εκατομμύρια να καταφθάνουν στις ΗΠΑ, 300.000 σε άλλες χώρες, ανάμεσά τους και η Παλαιστίνη, και 350.000 στη Δυτική Ευρώπη²⁷⁴. Οι μεγαλύτερες αριθμητικά μεταναστεύσεις από τη Ρωσία σημειώθηκαν κατά τα σοβαρότερα πογκρόμ των ετών 1881-1882, του 1891 κυρίως από τη Μόσχα (111.000), και του 1905-1906 (200.000)²⁷⁵.

²⁷³ Feldman, *ό.π.*, σ. 86.

²⁷⁴ Ettinger, "Demographic changes", *ό.π.*, σ. 861.

²⁷⁵ Στο ίδιο.

Το πρώτο ρεύμα Εβραίων εκδιωχθέντων από τη Ρωσία το 1881 δεν χαρακτηριζόταν σύμφωνα με τον Michael Marrus ως αμιγώς μεταναστευτικό, αλλά αποτελούσε μίγμα μεταναστών και προσφύγων²⁷⁶. Συνήθως, ο δρόμος της μετανάστευσης δεν είχε επιστροφή για τους Εβραίους. Μπορεί οι αντι-σημιτικές επιθέσεις να έδωσαν το έναυσμα της εξόδου για χιλιάδες Εβραίους, αλλά πολλοί επέλεξαν τη μετανάστευση εξαιτίας των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν²⁷⁷. Η τσαρική πολιτική του εκρωσισμού, η οποία στόχευε στην ομοιογενοποίηση της πολυεθνικής αυτοκρατορίας και την υπαγωγή της στον έλεγχο ενός αυταρχικού συστήματος διακυβέρνησης²⁷⁸, τροποποίησε ριζικά τη φιλελεύθερη μεταρρυθμιστή πολιτική του Αλέξανδρου Β', χάρη στην οποία οι Εβραίοι είχαν αναβαθμιστεί κοινωνικά με την ισότιμη αντιμετώπισή τους σε ζητήματα στρατολόγησης, εκπαίδευσης και επαγγελματικής δραστηριοποίησης²⁷⁹. Από το 1882 και εξής με τα διατάγματα του Αλεξάνδρου Γ' τα δικαιώματα των Εβραίων περιορίστηκαν δραματικά στη διακίνηση εντός της Ζώνης Εγκατάστασης στο δυτικότερο μέρος της αυτοκρατορίας, όπου κατοικούσαν μόνιμα 4 εκατομμύρια Εβραίοι²⁸⁰, ενώ αποκλείστηκαν από επαγγελματικές σχολές και διάφορα επαγγέλματα²⁸¹. Καθ' όλη τη δεκαετία του 1880 έφευγαν για τις Ηνωμένες Πολιτείες κατά μέσο όρο 20.000 Εβραίοι το χρόνο, ενώ εβραϊκές και φιλο-εβραϊκές φιλανθρωπικές οργανώσεις ανέλαβαν την περίθαλψη όσων εκδιωχθέντων βρέθηκαν άστεγοι και υποσιτισμένοι²⁸². Αναπόφευκτα, στο πλαίσιο της ανόδου του εβραϊκού εθνικισμού, η Παλαιστίνη προσέλκυσε το ενδιαφέρον των οργανώσεων ως χώρος υποδοχής μέρους του μεταναστευτικού αυτού ρεύματος.

Στο δρόμο για τη Συρο-Παλαιστίνη δημιουργήθηκε και ο πρώτος εβραϊκός εποικισμός στην Κύπρο με τη φροντίδα του Συριακού Εποικιστικού Ταμείου. Στην Κύπρο συναντήθηκαν δυο ομάδες Ρωσο-εβραίων, η μια προερχόμενη από τη Λατάκεια και η άλλη από το Λονδίνο. Η τελευταία, αποτελούμενη από 87 Εβραίους, αφίχθηκε στη Λεμεσό στις 4 Μαΐου 1883²⁸³. Αρχές Σεπτεμβρίου ακολούθησε η άφιξη άλλων 63 από τη Λατάκεια. Λόγω των κρουσμάτων

²⁷⁶ Marrus, *ό.π.*, σ. 31.

²⁷⁷ Στο ίδιο.

²⁷⁸ Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923*, Νέα Υόρκη 2001, σσ. 21-23.

²⁷⁹ Aronson, *ό.π.*, σ. 34.

²⁸⁰ Marrus, *ό.π.*, σ. 27.

²⁸¹ Στο ίδιο, σ. 29.

²⁸² Ettinger, "Demographic changes", *ό.π.*, σ. 861.

²⁸³ ΚΑΚ: SA1/6465, Διοικητής Λεμεσού προς Αρχιγραμματέα, Λευκωσία, 4.5.1883. Επίσης, SA1/6466, Διοικητής Λεμεσού προς Αρχιγραμματέα, Λευκωσία, 9.5.1883. Βλ. Επίσης εφημ. *The Jewish Chronicle*, 7.9.1883, σ. 13.

χολέρας που είχαν σημειωθεί στη Συρία τον Αύγουστο η οι Εβραίοι διέμεναν αρχικά στο λοιμοκαθαρητήριο Δεκέλειας για 11 ημέρες και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν δια θαλάσσης στους Ορείτες όπου βρίσκονταν ήδη οι μετανάστες από το Λονδίνο²⁸⁴.

Πίνακας 4 Αριθμητικά δεδομένα Ρωσο-εβραίων εποίκων στους Ορείτες της Πάφου το 1883

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/6465, Διοικητής Λεμεσού προς Αρχιγραμματέα, Λευκωσία, 4.5.1883. ΚΑΚ: SA1/6466, Διοικητής Λεμεσού προς Αρχιγραμματέα, Λευκωσία, 9.5.1883. Επίσης εφημ. *The Jewish Chronicle*, 7.9.1883, σ. 13.

Ημερομηνία άφιξης	Αναχώρηση	Άφιξη	Σύνολο	Αριθμός οικογενειών	Άνδρες	Γυναίκες	Παιδιά/ ηλικιωμένοι
4.5.1883	Λονδίνο	Λεμεσός	87	15	15	50	22
1.9.1883	Λατάκεια	Δεκέλεια	63	20	20	25	18
ΣΥΝΟΛΟ			150	35	35	75	40

Η τοποθεσία των Ορειτών παρουσίαζε εκ πρώτης όψεως θετικές προοπτικές για μια αγροτική κοινότητα. Η κοινότητα δεν θα ήταν απομονωμένη από τις πόλεις ή τις κύριες οδικές αρτηρίες, αφού βρισκόταν δίπλα από τον κύριο δρόμο Πάφου-Λεμεσού, απέιχε 5 χιλιόμετρα από τη θάλασσα και 18 χιλιόμετρα από την Πάφο²⁸⁵. Ως εκ τούτου, η διαβίωση των εποίκων θα εξασφαλιζόταν μέσω του εμπορίου των προϊόντων τους στις πλησιέστερες αγορές.

Το Συριακό Εποικιστικό Ταμείο ανέλαβε την οικονομική στήριξη της κοινότητας και την ενίσχυση των εργασιών με ζώα, εργαλεία και σπόρους. Σε κάθε οικογένεια αποδόθηκε έκταση 12 εκταρίων με ελαιόδενδρα και χαρούπια και πεδιάδα για άλλες καλλιέργειες²⁸⁶. Αν και με συνθήκες που φαίνονταν ευνοϊκές, το εγχείρημα της γεωργικής εγκατάστασης στους Ορείτες ήταν εξ αρχής καταδικασμένο σε αποτυχία. Η μη βιωσιμότητα της κοινότητας ήταν απότοκο πολλών παραγόντων, όπως η ακαταλληλότητα της περιοχής των Ορειτών σε ένα σχέδιο αγροτικού εποικισμού λόγω της άγονης, ακαλλιέργητης και θαμνώδους περιοχής, η δυστοκία της προσαρμογής των ίδιων των μεταναστών σε ένα γεωργικό περιβάλλον – εξάλλου η πλειοψηφία των Ρωσο-εβραίων που εκδιώχθηκαν από τη Ρωσία την ίδια περίοδο ήταν κυρίως

²⁸⁴ ΚΑΚ: SA1/6492, Κατάσταση οφειλών λοιμοκαθαρητηρίου Εβραίων μεταναστών, Λάρνακα 15.9.1883. Βλ. επίσης Nir, *στο ίδιο*, σ. 24. Επίσης, Panteli, *ό.π.*, σ. 81.

²⁸⁵ Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.*, σ. 364.

²⁸⁶ *Στο ίδιο*.

τεχνίτες και έμποροι αγροτικών προϊόντων²⁸⁷ – και οι πενιχροί πόροι ή η απροθυμία της οργάνωσης να συνεχίσει τη χρηματοδότηση του σχεδίου. Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο της εφημερίδας *Αλήθεια* ότι δύσκολα μπορούσε να φανταστεί κανείς πως θα μπορούσαν να καλλιεργήσουν τη γη αυτοί οι άνθρωποι, «ων αι χείρες και η περιβολή παν άλλον δεικνύουσιν ή γεωργούς»²⁸⁸.

Επίσης, σύμφωνα με τον Διοικητή της Πάφου το μεγαλύτερο μέρος της γεωργικής δουλειάς διεκπεραιωνόταν από ντόπιους εργάτες και όχι από τους ίδιους τους μετανάστες²⁸⁹.

Επιπρόσθετα σημείωνε:

«Φαίνεται να μην έχουν καμία ιδέα πως να προσαρμοστούν στα έθιμα των ντόπιων οι οποίοι ζώντας με λιτό τρόπο μπορούν να εξασφαλίσουν το προς το ζην με τη γεωργική ενασχόληση. Οι Εβραίοι συντηρούνται με κοτόπουλα και σαρδέλες, αλλά ακούω ότι η προμήθεια των τελευταίων απέτυχε και ότι τα πρώτα [τα κοτόπουλα] έχουν φτάσει σε τιμές πείνας. Πολύ λίγοι από αυτούς έχουν την παραμικρή ιδέα χειρωνακτικής εργασίας. Ένας σημαντικός αριθμός, θα έλεγα όλη η ομάδα, είχαν πολύ εύκολη ζωή στο παρελθόν και φαίνεται να σκέφτονται πως για όσο διάστημα μπορούν να αποκομίζουν 6 πιάστρες την ημέρα κάνοντας τίποτα, δεν υπάρχει μεγάλη ανάγκη για τους ίδιους να δουλέψουν για να επιβιώσουν. Οι θρησκευτικές τους προκαταλήψεις τους αποτρέπουν από το να καταναλώνουν το κυπριακό πρόβειο κρέας ακόμα και αν αυτό σφάζεται από έναν της κοινότητας τους. Συμπεριφέρονται με ένα αέρα ανωτερότητας στους ντόπιους οι οποίοι τους αντιμετωπίζουν με τη μεγαλύτερη καλοσύνη και αυτό οδηγεί σε συνεχείς ασήμαντες διαφωνίες»²⁹⁰.

Το 1886, ο Albert Edward Williamson Goldsmid, μέλος της βρετανικής Hovevei Zion και αργότερα Γενικός Διευθυντής των αποικιών της JCA στην Αργεντινή²⁹¹, θα επιβεβαίωνε τις επιστημάνσεις του Διοικητή για τους Ορείτες:

²⁸⁷ Υπολογίζεται ότι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα το 1% των Εβραίων στη Ρωσία απασχολείτο στη γεωργία, ενώ σύμφωνα με την απογραφή του 1897 το ποσοστό αυτό αυξήθηκε στο 3,55%, βλ. Aronson, *ό.π.*, σσ. 36-37. Επίσης, σύμφωνα με τον Vital, *ό.π.*, σ. 306, ο αστικός εβραϊκός πληθυσμός του Pale άγγιζε το 78%.

²⁸⁸ Εφημ. *Αλήθεια*, 25/7.5.1883, σ. 2.

²⁸⁹ TNA: CO 67/35, Διοικητής Πάφου προς Αρχιγραμματέα, 5.8.1884. Επίσης βλ. H. Rider Haggard, *A Winter Pilgrimage. Being an account of travels through Palestine, Italy and the island of Cyprus, accomplished in the year 1900*, Λονδίνο 1908, σ. 146.

²⁹⁰ TNA: CO 67/32, Διοικητής Πάφου προς Αρχιγραμματέα, 19.11.1883 (μετάφραση δική μου). Επίσης, Nir, *ό.π.*, σσ. 25-26.

²⁹¹ Cohen, *ό.π.*, σ. 7.

«η αιτία της κατάρρευσης οφείλεται στο γεγονός ότι το υλικό από το οποίο η αγροτική αποικία συστάθηκε ήταν ακατάλληλο και όχι για λόγους που συνδέονται με το κλίμα ή το έδαφος της Κύπρου [...] η επιτυχία ή η αποτυχία, ανθρωπίνως ομιλούντες, αυτών των προσπαθειών για σύσταση αγροτικών αποικιών στην Παλαιστίνη, την Κύπρο ή αλλού, είναι κυρίως εξαρτώμενη από δυο πράγματα, δηλαδή την οργάνωση και το υλικό, και εάν το ένα ή το άλλο είναι ελαττωματικό η αποτυχία είναι βέβαιη»²⁹².

Επιπλέον, από οργανωτικής άποψης, το Συριακό Εποικιστικό Ταμείο δεν ήταν διατεθειμένο να συνεχίσει την οικονομική στήριξη του εγχειρήματος όσο οι μετανάστες δεν σημείωναν πρόοδο στον αγροτικό τομέα, ο οποίος θα τους εξασφάλιζε την αυτάρκειά τους. Για αυτό το λόγο εγκατέλειψε τις οικονομικές του υποχρεώσεις προς τους Εβραίους οι οποίοι κατέστησαν άποροι²⁹³.

Τον Απρίλιο του 1884, λιγότερο από ένα χρόνο εγκατάστασης, η πλειοψηφία των Ρωσοεβραίων εγκατέλειψε τους Ορείτες. Η διαμονή τους υπήρξε ειρηνική και ο ντόπιος γεωργικός πληθυσμός τους χαρακτήριζε «φιλήσυχους εργάτες»²⁹⁴. Σύμφωνα με τον Ευστάθιο Παρασκευά «Παλαιάμαχο», οι μετανάστες πώλησαν όλα τα καταλύματα και τα χωράφια τους στον Κωστή Κακογιάννη για £80 και τα γεωργικά τους εργαλεία σε πολύ χαμηλές τιμές. Ωστόσο, κράτησαν το σπίτι και τα ξύλινα καταλύματα στους Ορείτες, σε περίπτωση που επέστρεφαν²⁹⁵. Μερικές δεκάδες φιλοξενήθηκαν στην Πάφο όπου η διοίκηση ανέλαβε τη διανομή ψωμιού²⁹⁶, ενώ περίπου 90 μεταφέρθηκαν στη Λεμεσό όπου ο Εβραίος πλανοδιοπώλης, Ηλίας Πατσίφικος, μαζί με Έλληνες μερίμνησαν για τη δωρεάν διαμονή τους σε σπίτι²⁹⁷. Όπως αναφέρει η *Αλήθεια*, στην αγορά της Λεμεσού οι Εβραίοι πωλούσαν προσωπικά τους είδη, διάφορα σκεύη, κλινοσκεπάσματα και φορέματα για να εξασφαλίσουν χρήματα²⁹⁸. Τελικώς, κατά το Μάιο και τον Ιούνιο, 129 από τους Εβραίους μετανάστες, 86

²⁹² Επιστολή Albert E. Goldsmid, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 1.1.1886, σ. 5 (μετάφραση δική μου).

²⁹³ ΤΝΑ: CO 67/34, Διοικητής Πάφου προς Αρχιγραμματέα, 28.4.1884.

²⁹⁴ Ξενοφών Π. Φαρμακίδης, *Ιστορία της Λεμεσού μετά λαογραφικών και τοπογραφικών σημειώσεων και διαφόρων γεγονότων από της ιδρύσεως αυτής μέχρι του 1897*, Λεμεσός 1942, σσ. 43-44.

²⁹⁵ Τίτος Κολώτας (επιμ.), *Ευστάθιου Παρασκευά Παλαιμάχου, Παλαιαί Αναμνήσεις. Και έξι κείμενα του Ξενοφώντος Π. Φαρμακίδη. Η Λεμεσός κατά τον 19^{ον} αιώνα*, Λεμεσός 1996, σ. 178.

²⁹⁶ ΤΝΑ: CO 67/35, Διοικητής Πάφου προς Αρχιγραμματέα, 12.8.1884.

²⁹⁷ «Οι Εβραίοι», εφημ. *Αλήθεια*, 19/31.5.1884, σ. 1 και 2/14.6.1883.

²⁹⁸ Εφημ. *Αλήθεια*, 2/14.6.1884, σ. 3.

ενήλικες και 43 παιδιά, μεταφέρθηκαν από την Κύπρο στην Αλεξάνδρεια, την Ιόπη και την Οδησό με τη συγκατάθεση του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών²⁹⁹.

Τον Ιούλιο μόνο πέντε οικογένειες, συνολικά 30 Εβραίοι, παρέμειναν στο νησί³⁰⁰. Τέσσερις οικογένειες στην Πάφο, οι οποίες στηρίζονταν οικονομικά από τον Λόρδο Shaftesbury³⁰¹, συνέχισαν να μεταβαίνουν τις εργάσιμες μέρες της εβδομάδας εκτός Σαββάτου στους Ορείτες και να καλλιεργούν τη γη με τη βοήθεια ντόπιων εργατών. Μέχρι την άνοιξη ένας σημαντικός αριθμός δένδρων είχε μπολιαστεί στα κτήματα και το φθινόπωρο καλλιεργήθηκε με επιτυχία μερική ποσότητα σιταριού και κριθαριού³⁰².

Το Μάιο του 1887 μια απροσδόκητη φωτιά κατέκαυσε τα αγροτικά καταλύματα στους Ορείτες, με αποτέλεσμα οι τρεις από τις τέσσερις οικογένειες που παρέμειναν στην Πάφο να εγκαταλείψουν οριστικά το εγχείρημα μεταναστεύοντας στη Ρωσία και την Αλεξάνδρεια³⁰³.

Οι Εβραίοι μετανάστες από τη Ρουμανία

Η ομάδα των Εβραίων στους Ορείτες ενισχύθηκε στα τέλη του 1885 με την άφιξη νέων Εβραίων μεταναστών. Αρχές του 1886, ο Διοικητής στην Πάφο κατέγραφε ότι οι Ρωσο-εβραίοι καλλιεργούσαν τη γη στους Ορείτες με τη βοήθεια Εβραίων από τη Ρουμανία³⁰⁴. Οι Εβραίοι αυτοί μεταφέρθηκαν το Δεκέμβριο του 1885 στην Κύπρο από τον Michal Friedland³⁰⁵, ο οποίος ήταν από τις ηγετικές μορφές της ομάδας των Ορειτών, σε μια επίμονη προσπάθεια συνέχισης του εγχειρήματος στα Κούκλια³⁰⁶. Οι Εβραίοι της Ρουμανίας αποτελούσαν ίσως την τραγικότερη πτυχή των εβραϊκών διωγμών στην Ανατολική Ευρώπη, όπου αντιμετώπισαν έντονο εθνικιστικό ανταγωνισμό και απηνή αντι-σημιτική κυβερνητική πολιτική. Πέρα από τις εκδηλώσεις βίας, οι Εβραίοι αποκλείονταν από τα δημόσια σχολεία,

²⁹⁹ TNA: CO 67/35, Αρμοστής, Τρόδος, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 5.7.1884. Επίσης, CO 67/34, Υπουργείο Εξωτερικών προς Elizabeth Finn, 20.6.1884. Επίσης, Nir, *ό.π.*, σ. 26.

³⁰⁰ TNA: CO 67/35, Αρμοστής, Τρόδος, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 5.7.1884.

³⁰¹ Nir, *ό.π.*, σ. 27.

³⁰² *Cyprus. Report by Her Majesty's High Commissioner for the year ending 31st March 1885*, Λονδίνο 1886, σ. 68.

³⁰³ Nir, *ό.π.*, σσ. 27, 29.

³⁰⁴ TNA: CO 67/41, Διοικητής Πάφου προς Αρχιγραμματέα, 15.2.1886.

³⁰⁵ Οι πληροφορίες για την προσωπικότητα και τη ζωή του Friedland είναι συγκεχυμένες. Σύμφωνα με τον Shaftesley, *στο ίδιο*, σ. 97, ο Friedland ήταν Εβραίος ο οποίος προσηλυτίστηκε στο χριστιανισμό, αναφορά την οποία έκανε ο Albert E. Goldsmid στην εφημ. *The Jewish Chronicle*, 1.1.1886, σ. 5. Από την άλλη, ο Nir, *ό.π.*, σ. 29 απορρίπτει την αναφορά του Shaftesley, υποστηρίζοντας ότι ο Friedland μετά την αποτυχία της εγκατάστασης των Ρουμανο-εβραίων μετέβηκε στην Αλεξάνδρεια όπου ασκούσε τα καθήκοντα του ως ραββίνος της εβραϊκής κοινότητας.

³⁰⁶ KAK: SA1/6461, Υπουργός Αποικιών, Λονδίνο, προς Αρμοστή, Λευκωσία, 18.4.1883. Επίσης, εφημ. *Αλήθεια*, 23/5.12.1885.

μεγάλος αριθμός εκδιωκόταν από τα χωριά τους και νόμοι απαγόρευαν την επαγγελματική τους δραστηριοποίηση³⁰⁷. Η φιγούρα του εξαντλημένου, κουρελιασμένου και ταλαιπωρημένου από την ασιτία Εβραίου της Ρουμανίας ήταν συχνή στις κύριες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, όπου κατέφευγε για καλύτερες συνθήκες διαβίωσης³⁰⁸.

Στην Κύπρο, είκοσι-επτά οικογένειες αποτελούμενες από 100 άνδρες, 27 γυναίκες και 44 παιδιά εγκαταστάθηκαν σε τσιφλίκι έκτασης 443 εκταρίων³⁰⁹, το οποίο αγοράστηκε από τον Friedland για £5.000 ενώ ο ίδιος φέρεται να είχε εξασφαλίσει για αυτό τον σκοπό 18,000 φράγκα από τους μετανάστες³¹⁰. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Σάλπιγξ* οι περισσότεροι ήταν γεωργοί και μετέφεραν μαζί τους στην Κύπρο γεωργικά εργαλεία, τρία κάρα, τρία άλογα και μερικές χήνες αλλά ήταν «αμφίβολον αν πρώτον το έδαφος το οποίον θα εργασθώσι δυνηθή να τους διαθρέψη και δεύτερον αν το κλίμα της Κύπρου θα ευχαριστηθή να ξενίση αυτούς»³¹¹. Η εφημερίδα *The Jewish Chronicle* προειδοποιούσε για ενδεχόμενη αποτυχία του σχεδίου, ανάλογη με εκείνη του 1883, με ακόμη μεγαλύτερες επιπτώσεις για τους ίδιους τους μετανάστες, αφού στην περίπτωση των Εβραίων από τη Ρουμανία η επιστροφή στη χώρα τους απαγορευόταν³¹².

Γι' ακόμα μια φορά η δυστοκία προσαρμογής των Εβραίων μεταναστών στο κυπριακό περιβάλλον κατέστησε αδύνατη την προσαρμογή τους στα Κούκλια³¹³. Το Φεβρουάριο του 1886 εβδομήντα Εβραίοι, «γυμνοί και πειναλέοι»³¹⁴, μετεγκαταστάθηκαν στην επαρχία της Λεμεσού και έξι οικογένειες στην πόλη. Σύμφωνα με τον Yaakov Nir, υποθήκευσαν τη γη στους ντόπιους Κιαμήλ Χουσεϊν Εφέντη και στον Χουσεϊν Χατζήζαϊμ Αγά για £246³¹⁵.

Το Φεβρουάριο του 1887 κατοικούσαν στη Λεμεσό περισσότεροι από εξήντα πρόσφυγες³¹⁶. Αν και μερικοί απασχολήθηκαν σε μικρο-αστικά επαγγέλματα ως τεχνίτες, μαραγκοί, εργάτες σε εργοστάσιο παραγωγής καπνού και άλλοι περίπου τριάντα στα έργα κατασκευής του νέου

³⁰⁷ Marrus, *ό.π.*, σ. 33.

³⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 35.

³⁰⁹ TNA: CO 67/41, Διοικητής Πάφου προς Αρχιγγραμματέα, Λευκωσία, 15.2.1886. Επίσης, *Cyprus. Report by Her Majesty's High Commissioner for the year ending 31st March 1886*, Λονδίνο 1887, σ. 65.

³¹⁰ Εφημ. *Αλήθεια*, 5/17.4.1886, σ. 2.

³¹¹ Εφημ. *Σάλπιγξ*, 27.11.1885, σ. 2 και 4.12.1885, σ. 4.

³¹² Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 25.12.1885, σ. 5.

³¹³ TNA: CO 67/41, Διοικητής Πάφου προς Αρχιγγραμματέα, Λευκωσία, 15.2.1886. Επίσης, *Cyprus. Report by Her Majesty's High Commissioner for the year ending 31st March 1886*, Λονδίνο 1887, σ. 65.

³¹⁴ Εφημ. *Αλήθεια*, 5/17.4.1886, σ. 2.

³¹⁵ Nir, *ό.π.*, σ. 29.

³¹⁶ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 11.2.1887, σ. 7.

δρόμου Λεμεσού-Λάρνακας³¹⁷, εντούτοις τέσσερις οικογένειες έμειναν άστεγες και τα γυναικόπαιδα ταλαιπωρούνταν από πυρετούς και αστιία³¹⁸. Την περίθαλψη των προσφύγων, ιδιαίτερα για τις ανάγκες του Πάσχα του 1886, στήριξαν χρηματικά και υλικά οι βαρόνοι Rothschild και Menach. Σύμφωνα με τον κυπριακό Τύπο, ο Rothschild απέστειλε 100 φράγκα και ο Menach από την Αλεξάνδρεια έξι κιβώτια των 200 οκάδων άζυμου άρτου³¹⁹. Με τη μεσολάβηση του βρετανικού Board of Deputies³²⁰, της Anglo-Jewish Association³²¹ και των Rothschild από το Παρίσι, κατέστη δυνατή στις αρχές του 1887 η μεταφορά των προσφύγων από την Κύπρο σε γειτονικές περιοχές στην οθωμανική επικράτεια³²². Μεταξύ Δεκεμβρίου του 1886 και Μαρτίου του 1887, η βρετανική διοίκηση, η οποία μέχρι τότε προμήθευε με ψωμί τους Εβραίους³²³, εξέδωσε διαβατήρια για 57 πρόσφυγες³²⁴, οι οποίοι εγκατέλειψαν τη Λεμεσό για την Αλεξάνδρεια και τα Ιεροσόλυμα³²⁵.

Υπάρχουν ενδείξεις όμως ότι μερικοί από τους Ρουμανο-εβραίους δεν ακολούθησαν το δρόμο των περισσότερων ομοθρήσκων τους, αλλά παρέμειναν και αφομοιώθηκαν με τον πληθυσμό της πόλης. Ενδεικτική είναι η αναφορά στις εφημερίδες *Αλήθεια* και *Ένωσις* λίγα χρόνια αργότερα, για την περίπτωση της Εβραίας Εσθήρ, η οποία διέμενε στην οικία του Λαμνίδη, και βαπτίστηκε Ορθόδοξη Χριστιανή στις Πλάτρες παίρνοντας το όνομα Σοφία³²⁶.

Οι συνεχείς και ατελέσφορες απόπειρες εγκατάστασης Εβραίων εκδιωκόμενων από την Ανατολική Ευρώπη στο νησί και τα ανθρωπιστικά ζητήματα τα οποία αναφύονταν κάθε φορά που οι εκατοντάδες μετανάστες έμεναν αβοήθητοι από το δίκτυο μεταφοράς τους, έγιναν σημείο αναφοράς από εβραϊκά σώματα τα οποία αναλάμβαναν σοβαρό έργο αντιμετώπισης του εβραϊκού προβλήματος. Στην έκθεση της Alliance Israélite Universelle για την κατάσταση των Εβραίων προσφύγων από τη Ρουμανία κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1885 και το πρώτο του 1886, το παράδειγμα των αποτυχημένων εγκαταστάσεων της Κύπρου χρησιμοποιήθηκε

³¹⁷ ΤΝΑ: CO 67/41, Διοικητής Λεμεσού προς Αρχιγραμματέα, Λευκωσία, 2.2.1886.

³¹⁸ Βλ. εφημ. *The Times of Cyprus*, 11.10.1886, σ. 2.

³¹⁹ Εφημ. *Αλήθεια*, 5/17.4.1886, σ. 2.

³²⁰ Αντιπροσωπευτικό σώμα των Εβραίων της Βρετανίας, Vital, *ό.π.*, σ. 342.

³²¹ Βρετανική φιλανθρωπική οργάνωση η οποία ιδρύθηκε το 1871 για ενίσχυση του έργου της Alliance Israélite Universelle, βλ. Cohen, *ό.π.*, σ. 19.

³²² Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 10.12.1886, σ. 9, 3.6.1887, σ. 10 και 22.7.1887, σ. 10.

³²³ ΤΝΑ: CO 67/46, Η. Ε. Bulwer, Λευκωσία, προς Holland, Λονδίνο, 26.5.1887.

³²⁴ Στο ίδιο.

³²⁵ ΤΝΑ: CO 67/46, Τηλεγράφημα Bulwer, Λευκωσία, προς Holland, Λονδίνο, 26.5.1887. Το Φεβρουάριο 65 πρόσφυγες βρίσκονταν στη Λεμεσό σε κατάσταση ένδειας, βλ. επιστολή Α. Löwy και Lewis Emanuel, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 4.2.1887, σ. 5.

³²⁶ Εφημ. *Αλήθεια*, 16/28.8.1891, σ. 3. Επίσης, εφημ. *Ένωσις*, 24/5.9.1891.

ως υπόδειξη για τους κινδύνους οι οποίοι υπόβoscαν από πρωτοβουλίες εγκατάστασης Εβραίων σε περιοχές για τις οποίες δεν προηγήθηκε έρευνα, επαρκής προγραμματισμός και οικονομική ενίσχυση³²⁷.

Οι εβραϊκές αγροτικές εγκαταστάσεις στους εποικισμούς της JCA

Πληθυσμιακά δεδομένα και σύσταση των εγκαταστάσεων

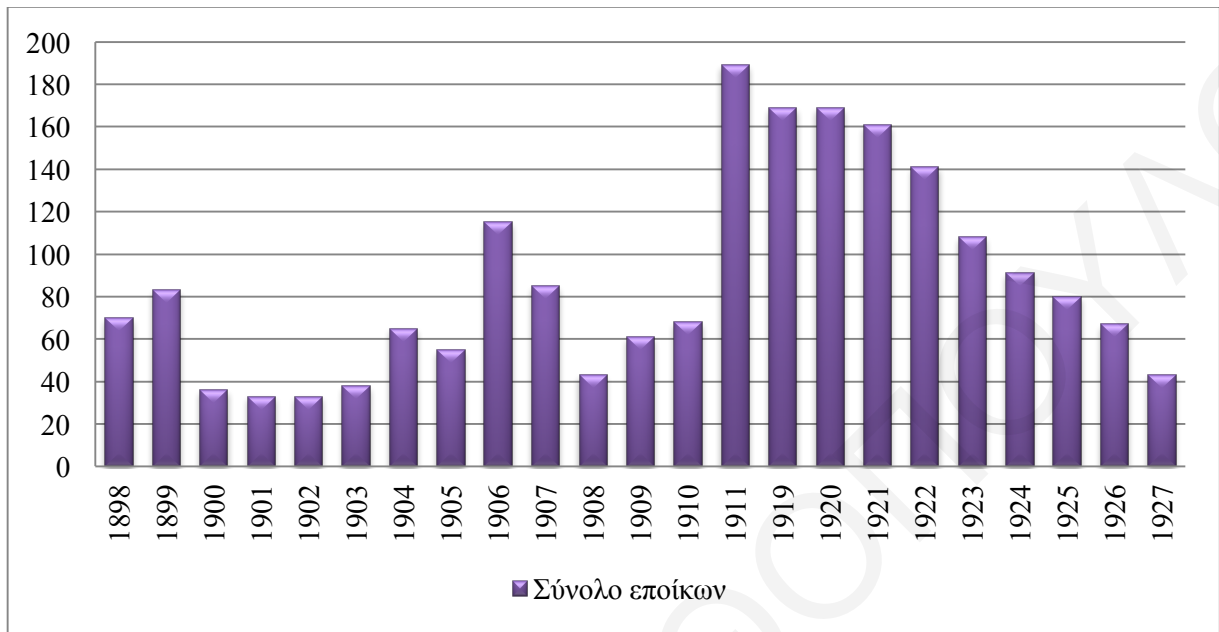
Μετά τις αποτυχημένες προσπάθειες της περιόδου 1883-1887, δεν επιχειρήθηκε οποιαδήποτε άλλη μεταναστευτική εγκατάσταση Εβραίων, τουλάχιστον μέχρι το 1895, όταν Εβραίοι από το Λονδίνο επιχειρήσαν να εποικίσουν το τσιφλίκι του Μαργό στην επαρχία Λευκωσίας.

Η ιστορία της εβραϊκής παρουσίας στο νησί κατά την πρώτη εικοσαετία του 20^{ου} αιώνα αφορά σχεδόν αποκλειστικά την κοινοτική εγκατάσταση στο Μαργό εξαιτίας της οποίας δημιουργήθηκε για πρώτη φορά από την Φραγκοκρατία ένας πυρήνας συγκέντρωσης εβραϊκού πληθυσμού στο νησί. Το 1902 η JCA προχώρησε στην αγορά του τσιφλικιού στο Τσόμλεκτζι³²⁸ στην Τύμπου, και το 1904 ανατολικότερα στα Κούκλια στην Αμμόχωστο. Οι εβραϊκοί εποικισμοί δημιουργήθηκαν σε μια τριγωνική γεωγραφική περιοχή (βλ. χάρτη, Παράρτημα Μ).

Οι εγκαταστάσεις της JCA αποτελούσαν ένα εποικιστικό εγχείρημα με σοσιαλιστικά χαρακτηριστικά (όπως η συλλογική ιδιοκτησία, εξασφάλιση των βασικών ειδών για τη διαβίωση της κοινότητας, αυτάρκεια), προσανατολισμένο στην εντατική καλλιέργεια της γης και στη μικτή οικονομία (βλ. κεφ. 6), πλαισιωμένο όμως με κοινοτικούς θεσμούς, όπως η συναγωγή και το εβραϊκό σχολείο. Όπως τεκμηριώνουν και οι αυξομειώσεις στο συνολικό αριθμό των μελών των τριών εγκαταστάσεων κατά έτος, οι εγκαταστάσεις αποτέλεσαν περισσότερο ένα χώρο προσωρινής υποδοχής Εβραίων μεταναστών παρά ένας μόνιμος προορισμός.

³²⁷ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 13.8.1886, σ. 10.

³²⁸ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1902*, Παρίσι 1903, σ. 63.

Διάγραμμα 8 Ο συνολικός πληθυσμός στους εποίκους της JCA μεταξύ 1898 και 1927

Πηγή: Jewish Colonization Association, *Rapports de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' années 1898-1928*, Παρίσι 1899-1928. **ΑΙΥ:** ICA 4. Chypre, Bergmann, Μαργό, προς Πρόεδρο JCA, Παρίσι, 20.8.1907 και Έκθεση M.N. Waiz για τις συνθήκες υγιεινής στις εγκαταστάσεις της Κύπρου, Ιεροσόλυμα, 20.11.1910.

Οι πρώτοι έποικοι του Μαργό, Ρωσο-εβραίοι και μέλη της οργάνωσης Ahavat Zion, μεταφέρθηκαν από το Λονδίνο τον Αύγουστο του 1898³²⁹. Η ομάδα αποτελείτο συνολικά από εβδομήντα άτομα και δεκαπέντε οικογένειες³³⁰. Όντας οι ίδιοι κυρίως τεχνίτες και έμποροι³³¹, προερχόμενοι από το αστικό περιβάλλον του Λονδίνου, αδυνατούσαν να αντιπεξέλθουν στις απαιτήσεις της γεωργικής ζωής και να πετύχουν την εύρυθμη λειτουργία των αγροκτημάτων, με αποτέλεσμα να επιστρέψουν όλες οι οικογένειες στο Λονδίνο το επόμενο έτος³³². Όπως χαρακτηριστικά καταγράφει στη μαρτυρία του ο πρώτος συντονιστής των εργασιών στο

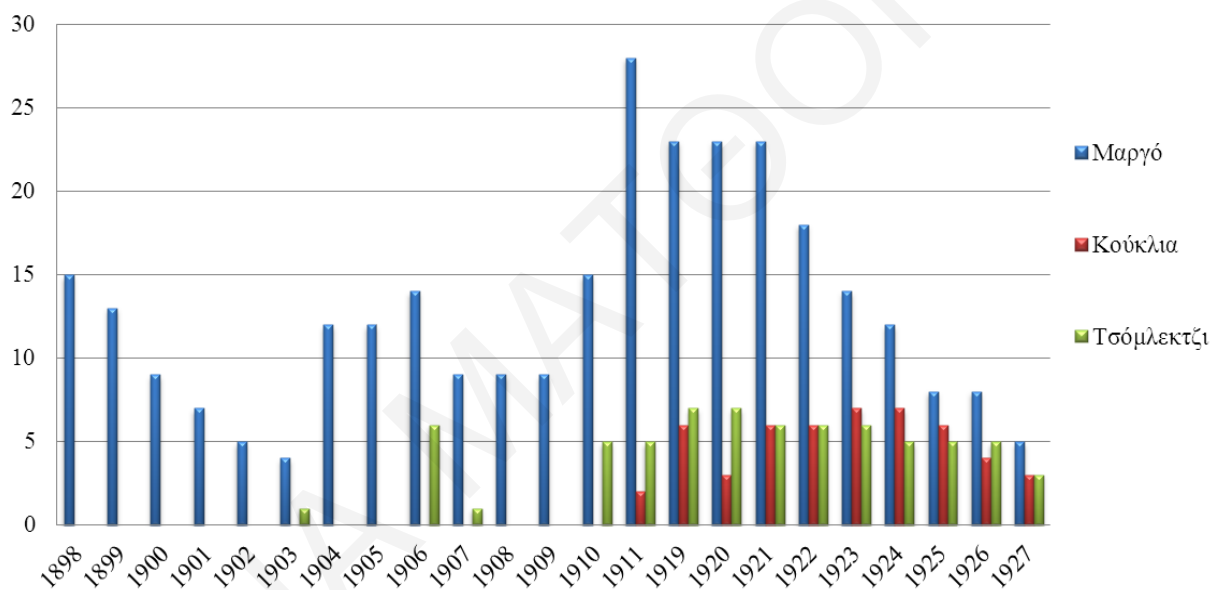
³²⁹ TNA: CO 67/113/18401, Υφυπουργός Αποικιών, Λονδίνο, προς Walter S. Cohen, 17.8.1898.

³³⁰ KAK: SA1/4162/1898, Walter S. Cohen, Λευκωσία, προς Αρχιγραμματέα, 19.11.1898. Οι πρώτοι Εβραίοι που αρίχθηκαν στη Λάρνακα το Σεπτέμβριο του 1898 ήταν συνολικά 72 και οι οικογένειες τους 14, KAK: SA1/3084/1898, Αρχίατρος, Λάρνακα, προς Αρχιγραμματέα, 22.9.1898.

³³¹ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 26.5.1899, σ. 23. Επίσης, “Expedition to Cyprus, From the Memoirs of N. I. Adler”, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 1.10.1954, σ. 26.

³³² TNA: CO 67/113, Τηλεγράφημα Κυβερνήτη, Τρόδος, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 16.8.1898. Επίσης, Νικόλαος Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα «Ο Ζήνων»*, Έτος Α', Λευκωσία 1914, σ. 138. Οι πρώτες αυτές οικογένειες εγκαταστάθηκαν για λίγους μήνες και το 1899 εγκατέλειψαν το νησί, άλλες επιστρέφοντας στο Λονδίνο, στο Λίβερπουλ και στη Νότια Αφρική, βλ. εφημ. *The Jewish Chronicle*, 20.10.1899, σ. 19. Σε μαρτυρίες τους καταγράφονται οι δυσκολίες διαβίωσης που αντιμετώπιζαν στο Μαργό, στο ίδιο.

Μαργό, Nahum Isaac Adler³³³, οι έποικοι είχαν να αντιμετωπίσουν δυσχερείς συνθήκες σε σύγκριση με τη ζωή στο Λονδίνο, αφού στο Μαργό δεν υπήρχε ηλεκτροδότηση, υδροδότηση ή καταστήματα για να αγοράζουν τις προμήθειες τους. Σημείωνε ότι οι άνδρες δυσκολεύονταν να προσαρμοστούν στις γεωργικές ασχολίες ενώ οι γυναίκες, παρόλο που ήταν δραστήριες και αναλάμβαναν την αγορά των τροφίμων από τους ντόπιους πλανοδιοπώλες, ήταν καταπονημένες από τις συνθήκες εργασίας, όπως το ψήσιμο των ψωμιών στους πρωτόγονους φούρνους και το πλύσιμο του σιταριού στον πρωτόγονο μύλο, ο οποίος συχνά δεν απέδιδε καλή ποιότητα αλευριού³³⁴. Παράλληλα, η ελνοσία κτύπησε την νεο-εγκατασταθείσα ομάδα των Εβραίων μεταναστών, προκαλώντας μάλιστα και τον πρώτο θάνατο στα μέλη της³³⁵.

Διάγραμμα 9 Το σύνολο των οικογενειών στο Μαργό, Τσόμλεκτζι και Κούκλια, 1898-1927

Πηγή: Jewish Colonization Association, *Rapports de l' Administration Centrale au Conseil d' administration 1899-1928*. ΑΙΥ: ICA 4. Chypre, Bergmann, Μαργό, προς Πρόεδρο JCA, Παρίσι, 20.8.1907. ΑΙΥ: ICA 4. Chypre, Έκθεση M.N. Waiz για τις συνθήκες υγιεινής στις εγκαταστάσεις της Κύπρου, Ιερουσόλυμα, 20.11.1910.

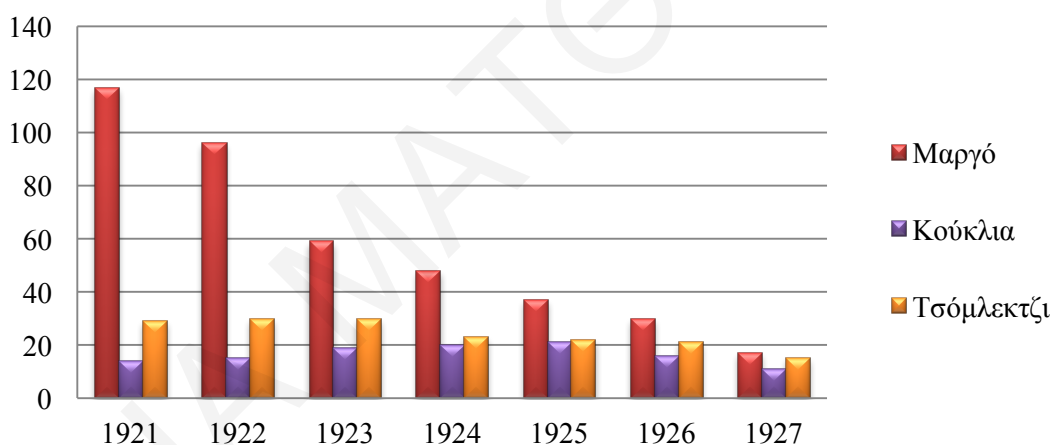
Αν και καταβάλλονταν προσπάθειες από την JCA για συνεχή ενίσχυση του μεταναστευτικού εγχειρήματος με προσφυγικές οικογένειες, εντούτοις η μόνιμη εγκατάστασή τους δεν

³³³ Ο Adler (1874-1942) υπήρξε γνωστή και δραστήρια προσωπικότητα του Σιωνιστικού Κινήματος στη Μ. Βρετανία, όπου εγκαταστάθηκε μετά τη φυγή του από το Μαργό το 1899. Για βιογραφικά στοιχεία βλ. Shaftesley, *ό.π.*, σσ. 101-105. Επίσης, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 29.5.1942, σ. 5.

³³⁴ "Expedition to Cyprus, From the Memoirs of N.I. Adler", εφημ. *The Jewish Chronicle*, 1.10.1954, σ. 26. Επίσης, Ben-Artzi, "Jewish rural", *ό.π.*, σσ. 370-371.

³³⁵ "Expedition to Cyprus...", *ό.π.*

τελεσφορούσε. Από τα σοβαρότερα προβλήματα ήταν η μη προσαρμογή των μεταναστών στις αγροτικές ασχολίες οι οποίοι καλούνταν εκόντες άκοντες «να συνηθίσουν στην ιδέα ότι όφειλαν να είναι αγρότες»³³⁶. Αφετέρου, το κλίμα ήταν θερμότερο και ξηρότερο από εκείνο των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης απ' όπου προέρχονταν οι μετανάστες, με αποτέλεσμα να είναι περισσότερο ευάλωτοι σε μεταδοτικές ασθένειες, όπως η ελονοσία, η οποία αποτελούσε βασικό παράγοντα αύξησης της θνησιμότητας³³⁷. Οι εμπύρετες αδιαθεσίες δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά, αφού το τσιφλίκι στο Μαργό διέσχιζε ο ποταμός Γιαλιάς και το αγρόκτημα στα Κούκλια βρισκόταν κοντά στην κυβερνητική δεξαμενή, η οποία ήταν εστία κουνουπιών. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Βούλγαρου μετανάστη Cordona, ο οποίος επέστρεψε στη Βουλγαρία το 1906 ενοικιάζοντας το κτήμα του στα Κούκλια στο Γάλλο Lariette λόγω σωματικής εξασθένησης από τον πυρετό³³⁸. Γι' αυτό το λόγο, η εγκατάσταση ήταν αφιλόξενη για τους αγρότες. Το δε πόσιμο νερό θεωρείτο πολύ κακό από υγιεινής άποψης³³⁹.

Διάγραμμα 10 Το σύνολο του εβραϊκού πληθυσμού σε κάθε εποικισμό μεταξύ 1921 και 1927

Πηγή: Jewish Colonization Association, *Rapports de l' Administration Centrale au Conseil d' administration*, Παρίσι 1922-1928.

³³⁶ AIU: ICA 4. Chypre, Bergmann, Μαργό, προς Πρόεδρο JCA, Παρίσι, 22.9.1902.

³³⁷ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 14.9.1900, σ. 10. Παρόμοια προβλήματα λόγω των θερμών κλιματικών συνθηκών αντιμετώπιζαν και οι Ρώσοι πρόσφυγες Dukhobors ή Πνευματομάχοι, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν την ίδια περίοδο σε τσιφλίκι στην Αθαλάσσα, στον Πέργαμο και στα Κούκλια, αλλά λόγω των αυξημένων ποσοστών θνησιμότητας μεταξύ των μελών της κοινότητας, κυρίως εξαιτίας της ελονοσίας, αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στον Καναδά το επόμενο έτος, βλ. Constantine King, "A courteous and well-conducted community: The Dukhobors in Cyprus, 1898-1899", *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXIX (2003), σσ. 255-277. Επίσης, Magda Ohnefalsch Richter, *Ελληνικά Ήθη κι Έθιμα στην Κύπρο* (μτφρ. Άννα Μαραγκού), Λευκωσία 1994, σσ. 341-342 και Haggard, *ό.π.*, σσ. 144-145.

³³⁸ AIU: ICA 4. Chypre, Bergmann, Μαργό, προς Πρόεδρο JCA, Παρίσι, 20.8.1907.

³³⁹ AIU: ICA 4. Chypre, Έκθεση M.N. Waiz για τις συνθήκες υγιεινής στις εγκαταστάσεις της Κύπρου, Ιεροσόλυμα, 20.11.1910.

Δεν ήταν ακόμη λίγες οι φορές που και οι ίδιοι οι μετανάστες μετέφεραν μαζί τους μεταδοτικές ασθένειες, όπως τύφο. Τέτοια ήταν η περίπτωση των Εβραίων που εγκαταστάθηκαν στο Μαργό από τη Ρουμανία το 1900³⁴⁰. Για την αντιμετώπιση της ελονοσίας, ο Bergmann φρόντισε από το 1905 μέχρι το 1909 να φυτέψει πέραν των 600 ευκαλύπτων και κυπαρισσιών κατά μήκος του ποταμού Γιαλιά καθώς και κοντά στις οικίες, πρακτική που εφαρμοζόταν και σε αποικίες στην Παλαιστίνη, όπως εκείνη της Petah-Tikvah³⁴¹. Παράλληλα, ο ίδιος ο Bergmann θεωρούσε ότι η δεντροφύτευση ευκαλύπτων θα ήταν μια καλή πηγή εσόδων, αφού κάθε τεμάχιο ευκαλύπτου μπορούσε να πωληθεί 30 σελίνια³⁴². Επίσης, η κοινότητα προμηθεύτηκε με κινίνη και άλλα φάρμακα καθημερινής χρήσης τα οποία θα πωλούνταν στους εποίκους σε τιμές κόστους. Η διοίκηση επιβαρυνόταν με τα έξοδα πληρωμής του γιατρού από τη Λευκωσία (του Δρος Ευέλθοντος Γλυκύ³⁴³) αλλά και του νοσοκομείου, ενώ οι αγρότες πλήρωναν για το κόστος της φαρμακευτικής αγωγής³⁴⁴.

Το 1910 ο γιατρός Naftali Waiz σε έκθεσή του προς την JCA χαρακτήριζε τις συνθήκες που επικρατούσαν στο Μαργό ως «καταστροφικές». Μεταξύ των αιτίων αποτυχίας σημείωνε το άγονο του εδάφους, τις κλιματικές συνθήκες, όπως η ξηρασία, τις μη παραγωγικές σοδειές, την παντελή απομόνωση του πληθυσμού από τα αστικά κέντρα και κυρίως από ισραηλιτικό περιβάλλον, και φυσικά την ελονοσία η οποία έπληττε το ηθικό και τη δραστηριότητα των αγροτών³⁴⁵. Με την υιοθέτηση των προτάσεων του για βελτίωση των συνθηκών υγιεινής και καταπολέμησης της ελονοσίας³⁴⁶, οι Εβραίοι κατέστησαν το περιβάλλον στις τρεις αγροτικές

³⁴⁰ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 14.9.1900, σ. 10.

³⁴¹ AIU: ICA 4. Chypre, Bergmann, Μαργό, προς Πρόεδρο JCA, Παρίσι, 14.9.1908.

³⁴² AIU: ICA 4. Chypre, Bergmann, Μαργό, προς Πρόεδρο JCA, Παρίσι, 21.10.1909.

³⁴³ Ο Γλυκύς, δισέγγονος του δραγομάνου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου, γεννήθηκε στη Λευκωσία το 1868 και απεβίωσε το 1935. Σπούδασε ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με μετεκπαίδευση στο Παρίσι και ήταν από τους πρώτους Κύπριους γιατρούς που άσκησαν την ιατρική από το 1891. Δημοσίευσε άρθρα σχετικά με τις συνθήκες υγιεινής, χρησιμοποιώντας συχνά το ψευδώνυμο «Νηρέυς», βλ. Χριστίνα Χριστοδούλου (επιμ.), *Γιατροί της Κύπρου, Βιογραφικός Οδηγός 1737-1960*, Λευκωσία 2006, σ. 30. Επίσης, Άννα Μαραγκού και Δρ Ανδρέας Γεωργιάδης, «Η Ιατρική στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας», στο Μαρίνα Βρυονίδου-Γιάγκου (επιμ.), *Η Ιατρική στην Κύπρο. Από την Αρχαιότητα μέχρι την Ανεξαρτησία*, Λευκωσία 2006, σσ. 280-281.

³⁴⁴ AIU: ICA 4. Chypre, Έκθεση M. N. Waiz για τις συνθήκες υγιεινής στις εγκαταστάσεις της Κύπρου, Ιεροσόλυμα, 20.11.1910.

³⁴⁵ Στο ίδιο.

³⁴⁶ Οι προτάσεις του Waiz ήταν οι ακόλουθες: να μεταφερθούν οι αρδευόμενες καλλιέργειες σε μακρινή απόσταση από τις οικίες τους, να περιορίσουν τα δέντρα που χρειάζονταν άρδευση καλλιεργώντας οπωροφόρα δέντρα και ελαιόδεντρα, να κτίσουν περιτοιχίσματα στα κανάλια άρδευσης ώστε να μη δημιουργούνται έλη και όπου ήταν δυνατόν να διοχετεύσουν τη ροή του νερού όσο πιο μακριά από το εσωτερικό του τσιφλικιού. Επιπρόσθετα, να μετακινήσουν τις οικίες που βρίσκονταν κοντά σε λιμνάζοντα νερά στην κορυφή του λόφου και να κατασκευάσουν στέρνα με αντλία στο κτήριο διοίκησης της αποικίας, από όπου θα μπορούσαν οι έποικοι να προμηθευτούν πόσιμο νερό, αφού για τις οικιακές ανάγκες χρησιμοποιούσαν το νερό των αρτεσιανών φρεάτων,

εγκαταστάσεις πιο βιώσιμο. Αποτέλεσμα ήταν η σταδιακή αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού από το 1910. Κατά τη δεκαετία του 1910 τα εβραϊκά αγροκτήματα, εικοσι-οκτώ στο Μαργό, πέντε στο Τσόμλεκτζι και δυο στα Κούκλια³⁴⁷, είχαν ήδη γίνει αποδοτικά και μπορούσαν να συντηρήσουν οικονομικά τις οικογένειες των μεταναστών. Σε αυτό συνέβαλε και η απόφαση της JCA να εγκαταστήσει εκπαιδευόμενους μαθητές της αγροτικής σχολής Mikveh Israel της Παλαιστίνης³⁴⁸.

Επιπλέον, η αύξηση του πληθυσμού σε μερικές εκατοντάδες στις εβραϊκές εγκαταστάσεις στην Κύπρο αποδίδεται στο δεύτερο aliyah και στην κάθοδο 40.000 Εβραίων από τη Ρωσική Αυτοκρατορία στην Παλαιστίνη η οποία ωθήθηκε από τις αντι-σημιτικές επιθέσεις που σημειώθηκαν στη Ρωσία κατά τη δεκαετία 1905-1914, αρχής γενομένης με τα επεισόδια στο Kishinev το 1905³⁴⁹. Οι εβραϊκές εγκαταστάσεις αποτέλεσαν επίσης πόλο έλξης και για Εβραίους μετανάστες οι οποίοι δεν είχαν σχέση με την JCA, αλλά εγκαταστάθηκαν στο νησί λόγω των οργανωμένων εποικισμών. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Ρωσο-εβραίου Alexander Israel Shapira. Ο πλούσιος ξυλέμπορας από την περιφέρεια του Οριόλ, έμαθε για την περίπτωση του Μαργό και επισκέφθηκε το νησί το 1910 για να εξετάσει από κοντά τις προοπτικές διαβίωσης των ομοθρήσκων του. Τελικά αγόρασε τσιφλίκι στις εγκαταστάσεις της εταιρείας στα Κούκλια και ρίζωσε με την οικογένεια του στο νησί³⁵⁰.

Επίσης, το Δεκέμβριο του 1915 και το Μάρτιο του 1916 μεταφέρθηκαν στην Κύπρο 301 Εβραίοι πρόσφυγες, Άγγλοι υπήκοοι, από τα λιμάνια της Ιόππης, της Βηρυτού και της Αλεξάνδρειας³⁵¹. Τουλάχιστον είκοσι-πέντε από αυτούς εγκαταστάθηκαν στο Μαργό³⁵², ενώ

το οποίο ήταν υπερβολικά σκληρό και ακάθατο. Τέλος να διαμορφωθεί ειδικός χώρος σε ένα από τα αρτεσιανά φρέατα του εποικισμού, για τη θρησκευτική τελετουργία του *Mikveh* (καταβύθιση σε καθαρό φυσικό νερό με σκοπό την εξάγνιση του ατόμου όταν έρχεται σε επαφή με νεκρό ή μετά από εκκροές του σώματος, όπως η έμμηνη ρύση στις γυναίκες. Ο σκοπός της καταβύθισης είναι ο πνευματικός εξαγνισμός, και όχι η σωματική καθαρότητα, βλ. *Encyclopaedia Judaica*, λήμμα “Mikveh”, τ. 11, σ. 1534). Ως τότε η τελετουργία γινόταν στα ακάθαρτα νερά του ποταμού, όπου έβοσκαν τα κοπάδια προβάτων, επιδεινώνοντας τις συνθήκες υγιεινής.

³⁴⁷ Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.*, σ. 373.

³⁴⁸ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 29.12.1899, σ. 13. Τόσο ο διαχειριστής του Μαργό όσο και μερικοί από τους εποίκους ήταν μέλη και συνδρομητές της Alliance. Επιπρόσθετα, η Alliance παρείχε οικονομική στήριξη σε όσους από τους νεαρούς εποίκους, πρώην μαθητές του Mikveh, ήθελαν να μεταβούν στην Παλαιστίνη για να παντρευτούν και να επιστρέψουν με τις συζύγους τους στην Κύπρο, βλ. AIU: ICA.Chypre 1 έως 3.2, αλληλογραφία Bergmann με Alliance μεταξύ 1900 και 1925. Ειδικότερα βλ. Chypre 3.1, Bergmann, Μαργό, προς AIU, Παρίσι, 25.1.1900 και 9.3.1916.

³⁴⁹ βλ. Ettinger, “The Growth”, *ό.π.*, σ. 921.

³⁵⁰ Συνέντευξη της Ρόνικα Σεραφείμ, δισέγγονης του Alexander Israel Shapira, στην ερευνήτρια, Λάρνακα 7.6.2013.

³⁵¹ ΚΑΚ: SA1/1081/1914/60, Κατάλογος με την ονομαστική κατάσταση των Εβραίων προσφύγων συνημμένος στην επιστολή του Αρμοστή Malcolm Stevenson προς Αρχιδιοικητές Κατεχόμενης Εχθρικής Περιοχής, Δυτικά

ένας αδιευκρίνιστος αριθμός απασχολήθηκε σε εργασίες στα Κούκλια³⁵³. Οι υπόλοιποι εγκαταστάθηκαν σε σπίτια στη Λάρνακα³⁵⁴. Τη συντήρηση των οικογενειών ανέλαβε η κοινότητα του Μαργό, η JCA, η Alliance Israélite Universelle και η βρετανική διοίκηση³⁵⁵. Κατόπιν δικού τους αιτήματος, 297 πρόσφυγες, δηλαδή όλοι σχεδόν οι πρόσφυγες, επαναπατρίστηκαν τέλη του 1919 και αρχές του 1920 στη Χάιφα, την Ιόππη, την Αλεξάνδρεια, τα Ιεροσόλυμα, τη Γάζα και αλλού³⁵⁶.

Τα νέα ρεύματα μεταναστών στο νησί στις αρχές του 20^{ου} αιώνα είχαν ως αποτέλεσμα την εγκατάσταση Εβραίων κυρίως από την Ανατολική Ευρώπη, ουκρανικής, πολωνικής και ρωσικής καταγωγής στην κοινότητα του Μαργό. Ανάμεσα τους και τρεις Εβραίοι από τη Νότια Ρωσία οι οποίοι κατέφθασαν στην Κύπρο το 1920 με το μαζικό μεταναστευτικό ρεύμα των Λευκών Ρωσών³⁵⁷.

Παρότι η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα σημαδεύτηκε από έντονο αντισημιτισμό στην κυπριακή κοινή γνώμη, όπως συζητείται εκτενώς στο κεφάλαιο 5, η εφημερίδα *Σφαίρα* του Λονδίνου σημείωνε το 1904 ότι ο αριθμός των Εβραίων στο νησί ζούσε υπό όρους ισότητας και ειρήνης με τους Έλληνες³⁵⁸. Οι ντόπιοι κάτοικοι στο χωριό Μαργό ήταν μη Μωαμεθανοί, στο σύνολό τους 58 το 1901 και 142 το 1911³⁵⁹. Διακρίνεται ότι η συνάντηση των ντόπιων με τους μετανάστες στο Μαργό είχε αμοιβαία πλεονεκτήματα και για τις δυο πλευρές. Οι Κύπριες δίδαξαν τις Εβραίες την τέχνη της υφαντικής³⁶⁰ και η εργοδότηση των Κύπριων

και Νότια (Chief Administrators of Occupied Enemy Territory, West and South), 5.8.1919. Επίσης, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 17.3.1916, σ. 14.

³⁵² AIU: Chypre 3.2, Bergmann, Λευκωσία, προς AIU, Παρίσι, 12.3.1916.

³⁵³ ΚΑΚ: SA1/1081/14/60, Σημείωμα Αρχιδιοικητή για τους Πρόσφυγες προς Αρχιγραμματέα, 31.3.1916.

³⁵⁴ AIU: Chypre 3.2, Bergmann, Λευκωσία, προς AIU, Παρίσι, 21.5.1916. Συνολικά οι Εβραίοι πρόσφυγες της Παλαιστίνης που αφίχθηκαν στην Κύπρο από την Αίγυπτο και την Κρήτη και φιλοξενήθηκαν στη Λάρνακα, το Μαργό και τα Κούκλια μεταξύ 1916 και 1919 ήταν 301, βλ. ΚΑΚ: SA1/1081/14/60, Κατάλογος με την ονομαστική κατάσταση των Εβραίων προσφύγων συνημμένος στην επιστολή του Αρμοστή Malcolm Stevenson προς Αρχιδιοικητές Κατεχόμενης Εχθρικής Περιοχής, Δυτικά και Νότια (Chief Administratos of Occupied Enemy Territory, West and South), 5.8.1919.

³⁵⁵ AIU: Chypre 3.1, Αλληλογραφία Bergmann, Λευκωσία, με AIU, Παρίσι, στις 12.3.1916, 13.3. 1916 και 21.5.1916. Σύμφωνα με επιστολή του Bergmann στην εφημ. *The Jewish Chronicle*, 9.3.1917, σ. 21, το Μάρτιο του 1917 ζούσαν 217 Εβραίοι πρόσφυγες στην Κύπρο. Η Alliance έστειλε το 1916 £140 για τη σίτιση και ένδυσή τους.

³⁵⁶ ΚΑΚ: SA1/1081/1914/60, Κατάλογοι με ονομαστική και αριθμητική κατάσταση των Εβραίων προσφύγων συνημμένοι στην επιστολή Αρχιδιοικητή για τους Πρόσφυγες προς Αρχιγραμματέα, 20.9.1919.

³⁵⁷ Σύμφωνα με τη Lana Matoff der Parthogh, *Samovar on the Table* (υπό έκδοση, 2016) οι Λευκοί Ρώσοι στο Μαργό ήταν οι Louhovizsky και Stolair οι οποίοι φιλοξενούνταν στο σπίτι ενός Εβραίου εποίκου, ενώ ο τρίτος, ο Rasporoff, διέμενε στο Μαργό και απασχολείτο ως διανομέας. Επίσης, ο γιατρός Freiman, ο οποίος διέμενε στο Βαρώσι, ήταν ο γιατρός της κοινότητας.

³⁵⁸ «Εβραίοι και Κύπρος. Ο αγγλικός Τύπος», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 20/3.12.1904, σ. 2.

³⁵⁹ *Cyprus. Reports on the census 1901-1911*.

³⁶⁰ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 5.9.1902, σ. 11.

χωρικών στα κτήματα του Μαργό ήταν ομαλή³⁶¹. Οι Εβραίοι είχαν καθημερινές οικονομικές συναναστροφές με τους ντόπιους, κυρίως τους πρματευτές³⁶², και οι ντόπιοι παρακολουθούσαν από κοντά τις προηγμένες γεωργικές ασχολίες στο Μαργό. Οι δε έποικοι διακινούνταν στις πόλεις μεταφέροντας την παραγωγή τους στη Λευκωσία και τη Λάρνακα.

Κοινοτικές δομές: συναγωγή, κοιμητήριο και σχολείο

Από τις βασικές δομές σύστασης των εβραϊκών κοινοτήτων ήταν η συναγωγή ως χώρος θρησκευτικής συνάθροισης, το σχολείο για την εβραϊκή διαπαιδαγώγηση και το κοιμητήριο. Στο Μαργό βρίσκονταν συγκεντρωμένοι αρχικά και οι τρεις θεσμοί, στη συνέχεια όμως με την αύξηση των Εβραίων λειτούργησαν σχολικές τάξεις και στις άλλες δυο εγκαταστάσεις. Η μοναδική περίπτωση ύπαρξης κτηρίου συναγωγής για τις θρησκευτικές τελετές των Εβραίων στη νεότερη ιστορία της Κύπρου ήταν αυτή του Μαργό και διατηρήθηκε όσα χρόνια διατηρήθηκε ο εποικισμός. Μετά την εγκατάλειψη του εγχειρήματος από την JCA, ο μοναδικός χώρος που υποδηλώνει την ύπαρξη εβραϊκού στοιχείου στο νησί ήταν το κοιμητήριο. Μέχρι και την τουρκική εισβολή του 1974 χρησιμοποιείτο για την ταφή των συγγενών όσων Εβραίων διέμεναν στο νησί. Μάλιστα, σε αυτό τάφηκαν και Εβραίοι «παράνομοι» μετανάστες οι οποίοι είχαν αποβιώσει στα στρατόπεδα συγκέντρωσης την περίοδο 1946-1949³⁶³. Έκτοτε το κοιμητήριο είναι εγκαταλελειμένο και απροσπέλαστο στη νεκρή ζώνη.

Όσον αφορά την εκπαίδευση, κατά την πρώτη δεκαετία λειτούργησαν τάξεις δημοτικής εκπαίδευσης στο Μαργό, ενώ αργότερα όταν με τις κατάλληλες συνθήκες προσελκύστηκε ικανοποιητικός αριθμός εποίκων, λειτούργησαν τάξεις και στο Τσόμλεκτζι και στα Κούκλια, οι οποίες διατηρήθηκαν μέχρι και το 1934. Μετά το 1910 λειτούργησε και νηπιαγωγείο στη συναγωγή, ενώ τα σχολικά κτήρια κτίστηκαν μετά το 1913³⁶⁴. Κατά τα πρώτα δέκα χρόνια τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών των εποίκων, αναλάμβανε ο σοχέτ³⁶⁵, ο οποίος ασκούσε τα καθήκοντα δασκάλου με τη διδασκαλία της εβραϊκής γλώσσας.

³⁶¹ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 9.6.1899, σ. 13.

³⁶² Βλ. “Expedition to Cyprus”. From the Memoirs of N. I. Adler”, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 1.10.1954, σ. 26.

³⁶³ Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.*, σ. 375.

³⁶⁴ Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σσ. 97, 98.

³⁶⁵ Ο σοχέτ του Μαργό είχε μεταφερθεί από τη Γιάφφα, βλ. εφημ. *The Jewish Chronicle*, 27.1.1899, σ. 21. Σύμφωνα με την εφημερίδα, μετέβαινε στο δημόσιο σφαγείο της Λευκωσίας 1-2 φορές τη βδομάδα, κατόπιν συμφωνίας με ντόπιο κρεοπώλη, όπου σκότωνε πρόβατα ή βόδια. Αυτό, σύμφωνα με τους Εβραίους, ευχαριστούσε ιδιαίτερα τους Τούρκους, οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να πωλούν σε υψηλότερες τιμές το ωμό κρέας,

Τα σχολεία χρηματοδοτούνταν από την JCA, η οποία κατέβαλλε και το σχολικό φόρο, μέχρι το 1934. Παράλληλα με την κοινοτική χρηματοδότηση, η λειτουργία των σχολείων (μισθοί δασκάλων, διατήρηση κτηρίων) στηριζόταν και με το επίδομα της κυβέρνησης, όπως ίσχυε και για τα σχολεία των άλλων θρησκευτικών ομάδων. Μετά την εγκατάλειψη του Μαργό και τη διασπορά των μεταναστών σε άλλες περιοχές, το 1928 λειτούργησε για πρώτη φορά σχολείο στο Τσόμλεκτζι³⁶⁶, το 1930-1932 και στην Κοντέα, ενώ το 1932-1934 στα Κούκλια. Εξαιτίας της εξαιρετικά μικρής παρουσίας των Εβραίων, η σχολική χρονιά 1933-1934 ήταν η τελευταία κατά την οποία λειτούργησαν τα δυο εβραϊκά δημοτικά σχολεία στο Τσόμλεκτζι και στα Κούκλια³⁶⁷.

Πληροφορίες για τη λειτουργία των εβραϊκών σχολείων αντλούνται από τις Κυανές Βίβλους της βρετανικής διοίκησης για την περίοδο 1920-1934. Ο πιο κάτω πίνακας παρουσιάζει αναλυτικά τον αριθμό των μαθητών κατά σχολείο, την κυβερνητική χρηματική βοήθεια, τα έξοδα και το φόρο που καταβαλλόταν.

Πίνακας 5 Τα εβραϊκά σχολεία στην Κύπρο, 1920-1934

Πηγή: *Cyprus Blue Books 1920-1934*. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/1245/1929 και E19/6, Μητρώα Στατιστικών Στοιχείων Δασκάλων και Φοιτητών για το 1925-1928, E19/9, Μητρώα Στατιστικών Στοιχείων Δασκάλων και Φοιτητών για το 1930-1931 και E19/12, Μητρώα Στατιστικών Στοιχείων Δασκάλων και Φοιτητών για το 1933-1934.

Έτος	Τοποθεσία	Αριθμός τάξεων	Αριθμός μαθητών	Κυβερνητική χορηγία £	Άλλη χρηματική στήριξη £	Σχολικός φόρος £	Έξοδα £
1920	Μαργό	1	30	30	-	30	60
1921	Μαργό	1	30	30	-	30	60
1922	Μαργό	2	40	46		54	200
1923	Μαργό	1	29	44	42	62	148
1924	Μαργό	1	30	64	-	35	95
1925	Μαργό	1	18	42	-	39	105
1926	Μαργό	1	20	65	-	37	100
1927	Μαργό	1	17	60	-	40	106
1928	Τσόμλεκτζι	1	23	64	-	43	110
1929	Τσόμλεκτζι	1	10	36	-	24	52

εφημ. *The Jewish Chronicle*, 9.6.1899, σ. 13. Σύμφωνα με την Ohnefalsch-Richter, *ό.π.*, σ. 251, οι Βρετανοί εγκατέστησαν στις κύριες πόλεις δημόσια σφαγεία, όπου εκεί πωλείτο μόνο κρέας το οποίο έφερε την επίσημη σφραγίδα του δημαρχείου.

³⁶⁶ Οι βρετανικές αρχές σκόπευαν να τερματίσουν τη λειτουργία του σχολείου στο Τσόμλεκτζι μετά τη σχολική χρονιά 1928-1929 λόγω του μικρού αριθμού των μαθητών. Μετά από αίτημα των Εβραίων κατοίκων, το σχολείο συνέχισε τη λειτουργία του, βλ. ΚΑΚ: SA1/1245/1929, Επιστολή από τους Lougria, Berdichevsky και Zilber, Λευκωσία, προς Canon Newham, Διευθυντή Παιδείας, 12.9.1929.

³⁶⁷ ΚΑΚ: SA1/1129/1938, J. R. Cullen, Διευθυντής Παιδείας, προς Αποικιακό Γραμματέα, 20.9.1938.

Έτος	Τοποθεσία	Αριθμός τάξεων	Αριθμός μαθητών	Κυβερνητική χορηγία £	Άλλη χρηματική στήριξη £	Σχολικός φόρος £	Έξοδα £
1930	Τσόμλεκτζι	1	8	70	£2 δίδακτρα	-	72
	Κοντέα	1	6			-	
1931	Τσόμλεκτζι	1	8	75	£17 εθελοντική εισφορά	-	97
	Κόντεα	1	6			-	
1932	Τσόμλεκτζι	1	8	75	£20 εθελοντική εισφορά	-	95
	Κοντέα	1	6			-	
1933	Τσόμλεκτζι	1	8	80	-	-	80
	Κούκλια	1	6		-	-	
1934	Τσόμλεκτζι	1	5	53	-	-	60
	Κούκλια	1	7		-	-	

Σύμφωνα με την έκθεση του Jules Rosenheck το 1916 το εκπαιδευτικό σύστημα στο Μαργό δυσλειτούργουσε κυρίως λόγω της ανομοιομορφίας στις ηλικίες των μαθητών, του μικρού τους αριθμού, αλλά και της εμπλοκής των εποίκων στη διαχείριση της διδασκαλίας³⁶⁸. Επιπρόσθετα, ο μικρός αριθμός των μαθητών αποτελούσε εμπόδιο στη διάρθρωση των τάξεων και της διδακτικής ύλης. Μέχρι και το 1916 οι μαθητές διδάσκονταν μόνο εβραϊκά, γεγονός που δημιουργούσε κίνητρο στους Εβραίους να μεταναστεύουν στην Παλαιστίνη και να εγκαταλείπουν την Κύπρο³⁶⁹, ενώ θεωρείτο επιβεβλημένη η εργοδότηση Άγγλου δασκάλου για εκμάθηση των αγγλικών, νηπιαγωγού και σοχέτ για τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση³⁷⁰. Από το 1920 και εξής, στο σχολείο του Μαργό εισήχθηκε η εκμάθηση των αγγλικών, παράλληλα με τη διδασκαλία των εβραϊκών από Εβραίο δάσκαλο³⁷¹. Από τη σχολική χρονιά 1926-1927 Ορθόδοξος Χριστιανός δάσκαλος δίδασκε και ελληνικά³⁷². Τα παιδιά των Εβραίων

³⁶⁸ Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σ. 97.

³⁶⁹ Βλ. επίσης και AIU: ICA 4. Chypre, Έκθεση M. N. Waiz για τις συνθήκες υγιεινής στις εγκαταστάσεις της Κύπρου, Ιεροσόλυμα, 20.11.1910.

³⁷⁰ Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σ. 98.

³⁷¹ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1922 présentée a l' Assemblée Générale du 15 Décembre 1923*, Παρίσι 1924, σ. 78. Για τη σχολική χρονιά 1923-24 εντοπίστηκε ότι στο Μαργό δίδασκε ο David Vigotsky, για τη χρονιά 1924-1925 ο B. Goldberg, για τη χρονιά 1925-1926 ο Ch. V. Bornchowitz και για τη χρονιά 1926-1927 ο Leon Knisgberg, KAK: E19/5, Μητρώα Στατιστικών Στοιχείων Δασκάλων και Φοιτητών για το 1922-1925 και E19/6, Μητρώα Στατιστικών Στοιχείων Δασκάλων και Φοιτητών για το 1925-1928.

³⁷² KAK: SA1/456/1934, Διευθυντής Παιδείας προς Αποικιακό Γραμματέα, 16.1.1934. Για τη σχολική χρονιά 1926-1927 στο Μαργό δίδασκε ο Ξενοφών Κουμπαρίδης, ενώ για τις σχολικές χρονιές 1932-33 και 1933-1934 στο Τσόμλεκτζι δίδαξε ο Κώστας Α. Τσιακκούρης (ή Τζιακούρης), KAK: E19/6, Μητρώα Στατιστικών

μεταναστών που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Κύπρο, συνέχιζαν τη φοίτησή τους στην Αμερικανική Ακαδημία Λάρνακας³⁷³. Παράλληλα, από το 1929 με βάση το νόμο για την Εκπαίδευση, συστάθηκε η επιτροπή διαχείρισης των εβραϊκών σχολείων με μέλη τον Solomon Louria από το Τσόμλεκτς και τον Israel Sharira από τα Κούκλια³⁷⁴.

Στην πόλη της Λάρνακας λειτούργησε εβραϊκό σχολείο με δάσκαλο εβραϊκών και δασκάλα αγγλικών από το Μάιο του 1916 μέχρι και τα τέλη του 1919 για την κάλυψη των αναγκών των παιδιών των Εβραίων προσφύγων από την οθωμανική επικράτεια. Το σχολείο, στο οποίο φοιτούσαν γύρω στα 60 παιδιά³⁷⁵, χρηματοδοτήθηκε από την Alliance και τον Αγγλο-Εβραϊκό Σύνδεσμο (Anglo-Jewish Association)³⁷⁶.

Το 1938 οι Εβραίοι κάτοικοι του νησιού ζήτησαν την επαναλειτουργία δημοτικού σχολείου στο νησί, λόγω της εισροής νέων οικογενειών μεταναστών. Ο Διευθυντής Παιδείας θεώρησε σφάλμα να δοθεί άδεια λειτουργίας εβραϊκού σχολείου, γιατί μια τέτοια εξέλιξη θα είχε ως αποτέλεσμα τον κοινωνικό αποκλεισμό των Εβραίων μεταναστών και θα παρεμπόδιζε την ομαλή ενσωμάτωσή τους στην κυπριακή κοινωνία. Επιπλέον, έκρινε ότι οι Εβραίοι μαθητές θα έπρεπε να φοιτούν σε ελληνικά δημοτικά σχολεία προτού συνεχίσουν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Αμερικανική Ακαδημία, όπως διατείνονταν οι γονείς τους ότι θα το έπρατταν³⁷⁷.

Στοιχείων Δασκάλων και Φοιτητών για το 1925-1928, E19/11, Μητρώα Στατιστικών Στοιχείων Δασκάλων και Φοιτητών για το 1933-1934 και E19/12, Μητρώα Στατιστικών Στοιχείων Δασκάλων και Φοιτητών για το 1933-1934. Σύμφωνα με τα μητρώα του 1926-1927, ο Knisberg δίδασκε στην πρώτη (6 μαθητές) και δεύτερα τάξη (3 μαθητές) και ο Κουμπαρίδης στην τρίτη (3 μαθητές), τέταρτη (4 μαθητές) και πέμπτη τάξη (1 μαθητής). Συνολικά οι ώρες διδασκαλίας τη βδομάδα ήταν 36 εκ των οποίων οι 6 αφορούσαν τη διδασκαλία των αγγλικών.

³⁷³ ΚΑΚ: SA1/1129/1938, *ό.π.*

³⁷⁴ ΚΑΚ: SA1/1256/1930, Διευθυντής Παιδείας προς Αποικιακό Γραμματέα, 5.9.1930. Για επισκόπηση της βρετανικής πολιτικής στην εκπαίδευση από το 1880 μέχρι το 1933 βλ. *Cyprus. Report of the Department of Education for the school year 1935-1936*, Λευκωσία 1937, σ. 3. Επίσης, Κλεόβουλος Μυριανθόπουλος, *Η Παιδεία εν Κύπρω επί Αγγλοκρατίας 1878-1946*, Λεμεσός 1946· Κωνσταντίνος Σπυριδάκης, *Η εκπαιδευτική πολιτική της εν Κύπρω Αγγλικής Κυβερνήσεως (1878-1952)*, Λευκωσία 1952· Παναγιώτης Περσιάνης και Πολύβιος Πολυβίου, *Ιστορία της εκπαίδευσης στην Κύπρο. Κείμενα και Πηγές*, Λευκωσία 1992· Θωμάς Παπαγεωργίου, «Βρετανικές επεμβάσεις στην εκπαίδευση της Κύπρου τη δεκαετία του 1903: η περίπτωση των αναλυτικών προγραμμάτων», *Κλειώ*, τχ. 5 (2009), σσ. 65-109.

³⁷⁵ ΑΙΥ: Chypre 3.2, Bergmann, Λευκωσία, προς ΑΙΥ, Παρίσι, 2.7.1918. Σύμφωνα με τον Bergmann ένας αριθμός παιδιών φοιτούσε στην Αμερικανική Ακαδημία, όπου το περιβάλλον δεν ήταν φιλόξενο λόγω κυρίως της στάσης του διευθυντή της ο οποίος μιλούσε με απαξιοτικά λόγια για τους Εβραίους.

³⁷⁶ ΑΙΥ: Chypre 3.1, Bergmann, Λευκωσία, προς ΑΙΥ, Παρίσι, 12.3.1916 και 21.5.1916. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/1081/14/60, Πρακτικά Αρχιδιοικητή για τους Πρόσφυγες προς Αρχιγραμματέα, 24.3.1917. Σύμφωνα με επιστολή του Bergmann στην εφημ. *The Jewish Chronicle*, 9.3.1917, σ. 21, ο Αγγλο-Εβραϊκός Σύνδεσμος απέστειλε το 1916 £20 για τις ανάγκες του σχολείου. Τον επόμενο χρόνο η συνεισφορά ανήλθε στις £36, ΚΑΚ: SA1/1081/14/60, M. Duparc, Λονδίνο προς Υφυπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 6.2.1917.

³⁷⁷ ΚΑΚ: SA1/1129/1938, *ό.π.*

Η αποχώρηση της JCA από τις εγκαταστάσεις της στην Κύπρο

Η πώληση των εβραϊκών επαύλεων στο Μαργό και το Τσόμλεκτζι το 1928 επήλθε ως αποτέλεσμα των πολυεπίπεδων προβλημάτων που αντιμετώπιζε η εβραϊκή κοινότητα καθ' όλη την περίοδο των 29 ετών παρουσίας της στην Κύπρο. Η JCA διατήρησε υπό την εποπτεία της μόνο τα κτήματα των Κουκλιών μέχρι το 1935. Η απόσυρσή της από την Κύπρο αποτέλεσε μέρος των εσωτερικών διεργασιών της οργάνωσης, αλλά και απότοκο του ασύμφορου της συνέχισης των εποικισμών στο νησί (για τους οικονομικούς λόγους της εγκατάλειψης βλ. σσ. 265-268).

Η διακήρυξη Balfour το 1917 με την οποία δινόταν η βρετανική υποστήριξη στη δημιουργία εβραϊκής εθνικής εστίας στην Παλαιστίνη έδωσε νέα ώθηση στη μετανάστευση των Εβραίων στην Εντολή. Σε συνδυασμό με το μεταπολεμικό ρεύμα από την Ανατολική Ευρώπη, η εβραϊκή κοινότητα στην Παλαιστίνη αυξήθηκε από τις 84.000 το 1922 στις 154.000 το 1929³⁷⁸. Σε αυτό το κλίμα ήταν αναμενόμενο ότι η JCA θα επέλεγε να επικεντρωθεί στις εργασίες της στην Παλαιστίνη. Κατά τον Μεσοπόλεμο η οργάνωση αποφάσισε την σταδιακή εγκατάλειψη της διαχείρισης των εποικισμών της αρχικά στην Τουρκία και την Κύπρο και αργότερα στη Γαλιλαία³⁷⁹.

Και για τις ίδιες όμως τις οικογένειες των εποίκων στην Κύπρο, η μετεγκατάστασή τους στην Παλαιστίνη όπου το *yishuv* ολοένα και αυξανόταν ήταν μια επιλογή που εμπεριέκλειε περισσότερα θέληγτρα απ' ότι το νησί. Η γεωργική παραγωγή στα κυπριακά κτήματα της εταιρείας μετά τον πόλεμο επηρεάστηκε δραματικά εξαιτίας των επιπτώσεων του πολέμου (βλ. σσ. 266-267). Από την άλλη, οι αδέξιοι χειρισμοί στη διαχείριση των κτημάτων από τον Bergmann (διαχειριστής του Μαργό μέχρι το 1923), οι ενδοκοινοτικές έριδες, οι οποίες προκαλούνταν τόσο από την εριστική προσωπικότητα του ιδίου³⁸⁰ όσο και της μη αρμονικής συμβίωσης μεταξύ Ασκενάζι και Σεφαραδιτών³⁸¹, αποτέλεσαν επιπρόσθετα προβλήματα στην ομαλή λειτουργία των εγκαταστάσεων. Ιδιαίτερα αποθαρρυντικός παράγοντας για τη συνέχιση της εβραϊκής παρουσίας στο Μαργό και τα Κούκλια ήταν η μη ύπαρξη

³⁷⁸ Marrus, *ό.π.*, σ. 117.

³⁷⁹ Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σ. 105. Στη Γαλιλαία η διαχείριση των αγροτικών εγκαταστάσεων της JCA μεταφέρθηκαν στην PICA (Palestine Jewish Colonization Association), βλ. Yossi Ben-Artzi, "Historical Perspectives on Jewish Rural Settlement in Cyprus 1883-1939", στο Giorgos Kazamias και Giorgos Antoniou (επιμ.), *Historical Perspectives on Cypriot-Jewish Relations*, Λευκωσία 2015, σ. 16.

³⁸⁰ Βλ. ενδεικτικά εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 10/23.11.1900 για τη δίκη στο δικαστήριο Λευκωσίας μεταξύ του Bergmann και του εποίκου Jacob Bender. Επίσης, αναφορές στο Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σσ. 91, 102, 104. Ο Bergmann αποχώρησε από το Μαργό το 1923 και εγκαταστάθηκε ως γεωργός στα Κούκλια.

³⁸¹ Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σσ. 95, 103.

οργανωμένης εβραϊκής κοινότητας στην Κύπρο γεγονός το οποίο καθιστούσε, σύμφωνα με την οργάνωση, τους μετανάστες κοινωνικά αποκλεισμένους. Ένα από τα προβλήματα που αναφύονταν από αυτό το γεγονός, για παράδειγμα, ήταν η δυσκολία σύναψης γάμων με ομοθρήσκους τους³⁸².

Το 1928 η JCA απέσυρε την οικονομική της στήριξη στις εγκαταστάσεις του Μαργό, μεταβίβασε τον έλεγχο των κτημάτων σε όσους ιδιοκτήτες επέλεξαν να παραμείνουν στις εγκαταστάσεις, ενώ ενοικίασε και κτήματα σε ντόπιους³⁸³. Για την αγορά των κτημάτων υπήρξε ενδιαφέρον από την Ελλάδα και τη Βρετανία. Το 1928 επισκέφθηκε τις εγκαταστάσεις στο Μαργό ο Έλληνας γεωπόνος Πολυχρονάκος, αντιπροσωπεύοντας ομάδα Ελλήνων κεφαλαιούχων, οι οποίοι ήθελαν να αγοράσουν μεγάλες εκτάσεις γης στο νησί για γεωργικούς και κτηνοτροφικούς σκοπούς, χωρίς ωστόσο να προβούν στην αγορά³⁸⁴.

Το τσιφλίκι άλλαξε διάφορους ιδιοκτήτες από το 1928 μέχρι το 1937. Τον Απρίλιο του 1928 πωλήθηκε στον συνταξιούχο συνταγματάρχη του βρετανικού στρατού Harman Grisewood³⁸⁵. Ο ίδιος σχεδίαζε να εγκαταστήσει στα κτήματα 100 Μαλτέζους γεωργούς μαζί με τις οικογένειες τους (γύρω στα 500 άτομα), οι οποίοι θα προέβαιναν σε καλλιέργεια και επεξεργασία λιναριού. Σύμφωνα με εκτιμήσεις Βρετανών γεωργικών συμβούλων των αγοραστών το λινάρι μπορούσε να καλλιεργηθεί σε άριστη ποιότητα στο νησί, εφάμιλλη με εκείνη του εξωτερικού³⁸⁶. Τελικά, το σχέδιο του Grisewood ναυάγησε αφού δεν κατάφερε να κερδίσει την εμπιστοσύνη της αποικιακής κυβέρνησης της Μάλτας³⁸⁷. Το 1929 η λονδρέζικη εταιρεία Cortold & Co αγόρασε μεταξύ άλλων γαιών και τα τσιφλίκια στο Μαργό και Τσόμλεκτζι, στα οποία θα καλλιεργείτο λινάρι για την κατασκευή σχοινιών, σπάγγων και σάκκων στις βιοτεχνίες σχοινοποιείου, σπαγγοποιείου και σακκοποιείου που θα λειτουργούσαν μελλοντικά στις αγορασθείσες εκτάσεις.³⁸⁸ Ύστερα από παρέλευση μερικών ετών και ενώ ούτε το σχέδιο της λονδρέζικης εταιρείας προωθήθηκε, το Μαργό μαζί με γειτονικές εκτάσεις κατέληξε στα αδέλφια Weiner (ήταν Εβραίοι από τη ρουμανική

³⁸² AIU: ICA 4. Chypre, Bergmann, Μαργό, προς Πρόεδρο JCA, Παρίσι, 20.8.1907.

³⁸³ Ben-Artzi, "Jewish rural", *ό.π.*, σ. 375.

³⁸⁴ Εφημ. *Αλήθεια*, 6.4.1928, σ. 3.

³⁸⁵ TNA: CO 67/230/7, Nicholson, Λευκωσία, προς Amery, Λονδίνο, 16.4.1929.

³⁸⁶ TNA: CO 67/230/7, Grisewood, Λονδίνο, προς J. H. Thomas, Υπουργό Εμπορίου, Λονδίνο, 30.10.1929.

Επίσης, εφημ. *Ελευθερία*, 30.5.1928, σ. 3, και 22.8.1928, σ. 3.

³⁸⁷ TNA: CO 67/230/7, Nicholson, Λευκωσία, προς Amery, Λονδίνο, 16.4.1929.

³⁸⁸ Εφημ. *Ελευθερία*, 27.4.1929, σ. 3.

Βεσσαραβία), οι οποίοι διατηρούσαν δική τους φάρμα με οπωροφόρα δένδρα, καλλιέργειες σιτηρών και εκτροφή προβάτων μέχρι και τη δεκαετία του 1950³⁸⁹.

Η εβραϊκή παρουσία στη δεκαετία του 1930: το μεταναστευτικό ρεύμα των ιδιωτών επαγγελματιών και των προσφύγων

Οι μετανάστες του Μαργό και των Κουκλιών και η ενσωμάτωσή τους στην κυπριακή κοινωνία

Η σταδιακή εγκατάλειψη των εγκαταστάσεων στο Μαργό, το Τσόμλεκτζι και τα Κούκλια είχε σοβαρό αντίκτυπο στην πληθυσμιακή παρουσία των Εβραίων στο νησί. Στην απογραφή του 1931 καταγράφονταν μόλις 74 Εβραίοι κάτοικοι³⁹⁰, ενώ την προηγούμενη δεκαετία ανέρχονταν στους 195³⁹¹. Στον πληθυσμό αυτό συγκαταλέγονταν αφενός οι πέντε οικογένειες των εποίκων του Μαργό και των Κουκλιών, γύρω στα περίπου είκοσι άτομα, οι οποίοι επέλεξαν τη μόνιμη εγκατάστασή τους στο νησί. Αφετέρου, περιορισμένος αριθμός Εβραίων από τη Ρωσία εκτιμάται ότι εγκαταστάθηκε με το προσφυγικό ρεύμα 1500 Λευκών Ρώσων τον Απρίλη του 1920³⁹². Από τις γνωστότερες περιπτώσεις είναι αυτή του μουσικού Issaia Kalmanovitch, ο οποίος αφίχθηκε με τη σύζυγο του Ευγενία και τα τρία παιδιά τους το 1920 και διορίστηκε διευθυντής του πρώτου Ωδείου του νησιού το 1927 από τον Κυβερνήτη Sir Ronald Storrs (1926-1932)³⁹³.

Ως ιδιαίτερα επιτυχημένες οικογένειες αγροτών της JCA, οι οικογένειες των Berdichevsky, Berdy, Louria και Sharira εγκαταστάθηκαν κυρίως στις επαρχίες Λάρνακας και Αμμοχώστου όπου απασχολήθηκαν με την καλλιέργεια και εμπόριο εσπεριδοειδών. Η τριμελής οικογένεια του Solomon Berdichevsky από την Ουκρανία εγκαταστάθηκε στο Τσιφλίκι του Πασιά (μεταξύ Μενεού και Κιτίου) και ο αδελφός του, Micha Berdy, ο οποίος νυμφεύθηκε τη νηπιαγωγό του Μαργό από την Αλγερία, Roza Louria, εγκαταστάθηκε με την τετραμελή οικογένεια του στο Μενεού. Η αδελφή τους Riva Berdy παρέμεινε με το σύζυγο της Marco Louria, αδελφό της Ρόζα και απόφοιτο του Mikweh Israel, στην Κοντέα, ενώ η κόρη της Tsiarra παντρεύτηκε τον Πολωνο-εβραίο Felix Yessurun και εγκαταστάθηκαν στην

³⁸⁹ Ben-Artzi, "Jewish rural", *ό.π.*, σ. 376. Επίσης βλ. επιστολή A. H. Milston, εφημ. *The Jewish Chronicle*, 10.9.1954, σ. 16.

³⁹⁰ *Cyprus. Report of the Census of 1931, taken on April 27-28, 1931*, Λονδίνο 1932, σ. 52.

³⁹¹ *Report and General Abstracts of the Census of 1921, taken on the 24th April, 1921*, Λονδίνο 1922, σ. 10.

³⁹² Για την άφιξη και εγκατάσταση των Λευκών Ρώσων προσφύγων από τη Νότια Ρωσία στην Κύπρο, βλ. ΚΑΚ: SA1/858/1919, SA1/701/1920, SA1/804/1920.

³⁹³ Βλ. Ronald Storrs, *Orientations*, Λονδίνο 1943, σ. 487. Επίσης, G.S. Georghallides, *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs. The causes of the 1931 crisis*, Λευκωσία 1985, σ. 15.

Ορμήδεια. Μια άλλη σημαντική φυσιογνωμία των εγκαταστάσεων της JCA, ο Ρωσο-εβραίος Alexander Israel Sharira, παρέμεινε με την πενταμελή οικογένεια του στο αγρόκτημα τους στα Κούκλια Αμμοχώστου³⁹⁴. Κάπως έτσι άρχισε να δημιουργείται σταδιακά μια σταθερή εβραϊκή παρουσία στο νησί εκτός εποικιστικών εγχειρημάτων.

Η κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση των εβραϊκών αυτών οικογενειών στο κυπριακό περιβάλλον υπήρξε απόλυτα ομαλή. Αυτό εξάλλου μαρτυρεί και η πολυσχιδής δραστηριότητα τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή του τόπου (βλ. κεφ. 7). Ενεπλάκηκαν στην κοινωνική ζωή των επαρχιών στις οποίες ζούσαν παντρεύοντας ακόμη και τα παιδιά τους με Έλληνες Κυπρίους Χριστιανούς³⁹⁵. Από τις πιο δραστήριες φυσιογνωμίες της εβραϊκής παρουσίας ήταν ο Micha Berdy. Διετέλεσε διευθυντής της Αγγλο-Παλαιστινιακής Τράπεζας στην Κύπρο και ιδιοκτήτης εταιρειών, όπως της Cyprus Mining Development (βλ. σσ. 316-319). Συνεργάστηκε μεταξύ άλλων με τον Δημήτρη Διανέλλο και τον Πέτρο Μαντοβάνη για την προαγωγή και ανάπτυξη της πόλης της Λάρνακας³⁹⁶, ενώ ο γιος του Gaby, ο οποίος έχαιρε εκτίμησης από τους συμπολίτες του, ήταν μέλος του Ροταριανού Ομίλου Λάρνακας³⁹⁷.

Εβραίοι μετανάστες από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη

Η πληθυσμιακή συρρίκνωση των Εβραίων στην Κύπρο στις αρχές της δεκαετίας θα διαρκούσε μόνο για ελάχιστα χρόνια. Πολιτικές και οικονομικές ανακατατάξεις στην Ευρώπη και στην Παλαιστίνη θα οδηγούσαν σε ένα νέο ρεύμα εισροής Εβραίων στο νησί. Αυτή τη φορά η μετανάστευση δεν ωθήθηκε από εποικιστικές προσπάθειες, αλλά ήταν ελεύθερη και περισσότερο ατομικού και οικογενειακού χαρακτήρα. Το εβραϊκό ενδιαφέρον για την Κύπρο εκφράστηκε αρχικά στις αρχές της δεκαετίας του 1930 μέσα από το αυξημένο ρεύμα τουρισμού από την Παλαιστίνη. Η εφημερίδα *Αλήθεια* κατέγραφε για την κίνηση των τουριστών στις Πλάτρες τον Αύγουστο του 1934:

«το ιδιαίτερον χαρακτηριστικόν της εφετεινής σαιζόν είνε η κάθοδος Εβραίων εκ Παλαιστίνης. Ως πληροφορούμεθα είνε κατενθουσιασμένοι με τας Πλάτρες και

³⁹⁴ Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από τη δισέγγονη του Alexander Israel Sharira, Ρόνικα Σεραφείμ, σε προσωπική συνέντευξή της με την ερευνήτρια στις 7.6.2013.

³⁹⁵ Ενδεικτική η περίπτωση του Solomon Berdichevsky ο οποίος πάντρεψε την κόρη του Lilly με τον Λαρνακέα επιχειρηματία Γιάνκο Σεραφείμ, πληροφορίες αντλήθηκαν από τη δισέγγονη του Alexander Israel Sharira, Ρόνικα Σεραφείμ, σε προσωπική συνέντευξη της με την ερευνήτρια στις 7.6.2013.

³⁹⁶ «Ίδρυσις εταιρείας δια προαγωγήν της Λάρνακος», εφημ. *Ελευθερία*, 17.2.1934, σ. 2.

³⁹⁷ Εφημ. *Φιλελεύθερος*, 23.10.1959, σ. 3. Επίσης, Εφημ., *Ελευθερία*, 6.9.1960, σ. 4. Ο Gaby απεβίωσε αιφνίδια το 1968 και τάφηκε στο Μαργό, βλ. εφημ. *Ελευθερία*, 3.2.1968, σ. 6.

υπόσχονται να γίνουν οι διαπρύσιοι διαφημισταί του ωραίου θερέτρου κι εν γένει των εξοχών της Κύπρου»³⁹⁸.

Στον κυπριακό Τύπο δημοσιεύονταν τακτικά ειδήσεις που αφορούσαν στην άφιξη Εβραίων στα κυπριακά λιμάνια από πλοία τα οποία έρχονταν από την Παλαιστίνη με σκοπό την περιήγηση ή εγκατάσταση τους στο νησί³⁹⁹. Στα ταραχώδη χρόνια που θα ακολουθούσαν όμως μέχρι και τις παραμονές του πολέμου η Κύπρος δεν θα αποτελούσε απλώς ένας τουριστικός προορισμός, αλλά θα εξελισσόταν σε ένα από τους σταθμούς στο δρόμο προς την Παλαιστίνη για χιλιάδες Εβραίους εκδιωχθέντες από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.

Το μεταναστευτικό ρεύμα από την Κεντρική Ευρώπη στη βρετανική αποικία ενθαρρύνθηκε καταρχάς από την προπαγάνδα εβραϊκών κύκλων στον Τύπο της Γερμανίας και της Πολωνίας. Η προπαγάνδα αποσκοπούσε στην ενθάρρυνση της μετανάστευσης Γερμανο-εβραίων και Πολωνο-εβραίων στο νησί αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στην απουσία περιοριστικών μέτρων στην είσοδο και εγκατάσταση των αλλοδαπών.⁴⁰⁰ Όπως διεμήνυε ο Υπουργός Αποικιών Philip Cunliffe-Lister στον Κυβερνήτη Sir Hebert Richmond Richmond Palmer (1933-1939) σχετικά με το μεταναστευτικό ρεύμα Εβραίων από την Πολωνία στην Κύπρο, οι αιτήσεις για ταξιδιωτικές διευκολύνσεις προς την αποικία αποσκοπούσαν στην αξιοποίηση του νησιού ως ενδιάμεσο σταθμό (“stepping stone”) για εξασφάλιση άδειας μετανάστευσης στην Παλαιστίνη. Κατά την άποψή του «οποιαδήποτε σημαντική αύξηση στη μετανάστευση Πολωνο-εβραίων στην Κύπρο μπορεί να ερμηνευθεί ως ένδειξη χρήσης μιας νέας οδού για είσοδο στην Παλαιστίνη»⁴⁰¹. Όπως θα καταδείκνυαν τα ίδια τα γεγονότα στη συνέχεια, η εκτίμηση του Υπουργού Αποικιών αποτελούσε μια ρεαλιστική ερμηνεία της καθόδου όχι μόνο των Πολωνο-εβραίων αλλά του συνόλου του εβραϊκού μεταναστευτικού ρεύματος στο νησί.

³⁹⁸ «Η κίνηση των Πλατρών. Μερικαί ενδιαφέρουσαι πληροφορία», εφημ. *Αλήθεια*, 17.8.1934, σ. 2. Βλ. επίσης, «Εβραίοι περιηγηταί», εφημ. *Χρόνος*, 3.8.1936, σ. 1 και «Ξένοι παραθερισταί», 6.7.1938, σ. 4.

³⁹⁹ Ενδεικτικά εντοπίστηκαν τα ακόλουθα άρθρα: «1500 Εβραίοι επί του «Μάρθα Ουάσιγκτων»», εφημ. *Χρόνος*, 3.5.1933, σ. 4, «300 Εβραίοι επί του ατμοπλοίου «Χέλουαν»», εφημ. *Χρόνος*, 9.5.1933, σ. 4, «Διέλευσις Εβραίων εκ Κύπρου», εφημ. *Χρόνος*, 17.6.1933, σ. 4, «Διέλευσις εκ Κύπρου πολυάριθμων Εβραίων», εφημ. *Χρόνος*, 20.6.1933, σ. 4, «Εφθασαν 19 Εβραίοι δια να ζήσουν εν Κύπρω», εφημ. *Ελευθερία*, 30.8.1938, σ. 4. Σχετικές αναφορές επίσης, εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 29.7.1933, σ. 3 και εφημ. *Αλήθεια*, 18.5.1934, σ. 3.

⁴⁰⁰ ΤΝΑ: FCO 141/2389, Λειτουργός ελέγχου διαβατηρίων, Βερολίνο, προς Διευθυντή ελέγχου διαβατηρίων, Λονδίνο, 5.6.1935. Επίσης, Hamilton Stokes, Γραφείο Ελέγχου διαβατηρίων, Πρεσβεία Μεγάλης Βρετανίας, Βαρσοβία, προς Επίτροπο Μετανάστευσης και Στατιστικών, Ιεροσόλυμα, 24.9.1934.

⁴⁰¹ ΤΝΑ: FCO 141/2389, Υπουργός Αποικιών, Λονδίνο, προς Κυβερνήτη, 27.11.1934.

Αναπόφευκτα, η Κύπρος προσέλκυσε εκατοντάδες Εβραίους οι οποίοι αναζητούσαν ασφαλή χώρο εγκατάστασης και διαβίωσης των οικογενειών τους, αλλά και εξασφάλιση θεώρησης βίζας για την είσοδο τους στην Παλαιστίνη. Οι Εβραίοι εισέρχονταν στο νησί ως ταξιδιώτες καταβάλλοντας το ασφάλιστρο των 25 λιρών. Όντας περιηγητές είχαν τη δυνατότητα παραμονής στο νησί για διάστημα μέχρι και τριών μηνών⁴⁰². Η παραμονή τους μπορούσε να παραταθεί μετά από εξασφάλιση κυβερνητικής άδειας και αφού διέθεταν το απαιτούμενο κεφάλαιο για να δραστηριοποιηθούν οικονομικά είτε στη γεωργία είτε στη βιομηχανία, σύμφωνα με τους μεταναστευτικούς κανονισμούς του 1936 (βλ. κεφ. 4). Όσο εντεινόταν η μαζικότητα του προσφυγικού ρεύματος των Εβραίων από τη Γερμανία και τις ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες τις παραμονές του πολέμου, τόσο στην Κύπρο αυξανόταν και ο αριθμός των Εβραίων, οι οποίοι εξασφάλιζαν τις εγγυήσεις από τους ομόδοξούς τους στο νησί⁴⁰³.

Καθότι η κυβέρνηση δεν διατήρησε ξεχωριστές αριθμητικές καταστάσεις για τους αφιχθέντες Εβραίους μετανάστες πριν από το Δεκέμβριο του 1936, οπότε τέθηκε σε ισχύ ο μεταναστευτικός νόμος (βλ. σσ. 149-152), ο αριθμός όσων βρήκαν καταφύγιο για κάποιο διάστημα στο νησί μεταξύ 1933 και 1939 δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια⁴⁰⁴. Μετά τη διάσκεψη στο Ενιαν τον Ιούλιο του 1938 και κατόπιν διερεύνησης του αριθμού των Εβραίων που εγκαταστάθηκαν στις αποικίες από το Υπουργείο Αποικιών, η κυπριακή κυβέρνηση έδωσε ορισμένες αριθμητικές αναφορές για όσους αφίχθηκαν το 1938 και 1939⁴⁰⁵. Σύμφωνα με αυτές, σημειώνεται ότι 240 Γερμανοί και 152 Αυστριακοί εισήλθαν στην Κύπρο μεταξύ 1^{ης} Απριλίου και 30 Σεπτεμβρίου 1938, εκ των οποίων παρέμειναν 37 Γερμανοί και 90 Αυστριακοί. Άδεια εγκατάστασης δόθηκε σε μόνο 13 μετανάστες. Σύμφωνα με τον Κυβερνήτη η πλειοψηφία των 127 ατόμων κατατάχθηκε στην κατηγορία των «προσφύγων», ενώ εκτιμάτο ότι η πλειονότητα ήταν Εβραίοι⁴⁰⁶.

Κατά το επόμενο εξάμηνο σημειώθηκε σχεδόν διπλάσια αύξηση στον αριθμό των αφιχθέντων προσφύγων οι οποίοι υπολογίζονταν στους 646 εκ των οποίων 346 ήταν Γερμανοί και 306 Αυστριακοί, ενώ άδεια εγκατάστασης δόθηκε σε 150 άτομα, 131 Γερμανούς υπηκόους και 19

⁴⁰² ΚΑΚ: SA1/1208/1938, Πρακτικά Διοικητή Αστυνομίας, Λευκωσία, προς Αποικιακό Γραμματέα, 6.1.1939. Επίσης, Αποικιακός Γραμματέας προς J.B. Williams, Λονδίνο, 3.7.1939.

⁴⁰³ Βλ. εφημ. *Πάφος*, 9.2.1939, σ. 3.

⁴⁰⁴ ΚΑΚ: SA1/1208/1938, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 11.11.1938. Επίσης, Πρακτικά Διοικητή Αστυνομίας, Λευκωσία, προς Αποικιακό Γραμματέα, 28.10.1938.

⁴⁰⁵ ΚΑΚ: SA1/1208/1938, Εγκύκλιος Υπουργού Αποικιών, προς κυβερνήσεις αποικιών, 7.10.1938.

⁴⁰⁶ ΚΑΚ: SA1/1208/1938, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 11.11.1938. Επίσης, τηλεγράφημα Κυβερνήτη, Λευκωσία προς Αρμοστή Παλαιστίνης, 7.1.1939.

Αυστριακούς (βλ. πίνακα 6)⁴⁰⁷. Ανάμεσα τους συγκαταλέγονταν και 16 Γερμανο-εβραίοι οι οποίοι είχαν ως προορισμό τους τη Σαγκάι που αποτελούσε νέα δίοδο για τους Εβραίους της Ανατολικής Ευρώπης αφού επιτρεπόταν η είσοδος χωρίς θεώρηση ή διαβατήρια⁴⁰⁸. Λόγω της άρνησης της αιγυπτιακής κυβέρνησης να τους επιτρέψει τη μετεπιβίβαση σε πλοίο για την Κίνα, αφού η κυβέρνηση στη Σαγκάι δεν έδωσε τις απαραίτητες διαβεβαιώσεις ότι θα επέτρεπε την αποβίβαση των προσφύγων, η κυβέρνηση Palmer τους παρείχε προσωρινό άσυλο από το Φεβρουάριο του 1939 και οι Εβραίοι της Λάρνακας ανέλαβαν την οικονομική τους στήριξη⁴⁰⁹. Τελικώς, 12 από τους πρόσφυγες φυγαδεύθηκαν από την Κύπρο για άγνωστο προορισμό το καλοκαίρι, ενώ μια οικογένεια παρέμεινε στην Κύπρο⁴¹⁰.

Συνολικά, υπολογιζόταν ότι κατά το εξάμηνο Σεπτεμβρίου 1938 – Μαρτίου 1939, δόθηκε άδεια εισόδου σε 1136 αλλοδαπούς από χώρες της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης εκ των οποίων 367 παρέμειναν στο νησί⁴¹¹. Κατά το εξάμηνο Απριλίου – Σεπτεμβρίου 1939 αφίχθηκαν άλλα 291 άτομα εκ των οποίων παρέμειναν 115, οι οποίοι «κρίνονταν ότι ήταν πρόσφυγες οι οποίοι εγκατέλειψαν τη χώρα τους για ρατσιστικούς ή πολιτικούς λόγους»⁴¹² (βλ. πίνακα 6). Συνολικά, μεταξύ Σεπτεμβρίου 1938 και Σεπτεμβρίου 1939 δόθηκε άδεια εγκατάστασης σε 480 Εβραίους από τη Γερμανία και την Αυστρία.

Πίνακας 6 Αφίξεις αλλοδαπών κατά χώρα στην Κύπρο, 1938-1939

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/1208/1938, Διοικητής Αστυνομίας, Λευκωσία, προς Αποικιακό Γραμματέα, 3.4.1939 και Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 20.10.1939.

Χώρα προέλευσης	Αφίξεις 1.4.1938 – 30.3.1939	Αριθμός αλλοδαπών που παρέμεινε μέχρι τις 31.3.1939	Αφίξεις 1.4.1939 – 30.9.1939	Αριθμός αλλοδαπών που παρέμεινε μέχρι 30.9.1939
Γερμανία	586	Δεν αναφέρεται	144	Δεν αναφέρεται
Αυστρία	458	Δεν αναφέρεται	60	Δεν αναφέρεται
Τσεχοσλοβακία	39	Δεν αναφέρεται	12	Δεν αναφέρεται
Ρουμανία	26	Δεν αναφέρεται	48	Δεν αναφέρεται

⁴⁰⁷ ΚΑΚ: SA1/1208/1938, Πρακτικά Διοικητής Αστυνομίας προς Αποικιακό Γραμματέα, 28.10.1938 και 6.1.1939. Επίσης, Διοικητής Αστυνομίας, Λευκωσία, προς Αποικιακό Γραμματέα, Λευκωσία, 3.4.1939 και Battershill προς MacDonald, 20.10.1939.

⁴⁰⁸ Marrus, *ό.π.*, σ. 180. Επίσης, Bartrop, *ό.π.*, σ. 6.

⁴⁰⁹ ΚΑΚ: SA1/1208/1938, Βρετανός Πρόξενος, Αλεξάνδρεια, προς Διευθυντή Εβραϊκού Πρακτορείου, Παλαιστίνη, 27.4.1939. Επίσης, Βρετανός πρόξενος, Αλεξάνδρεια, προς Κυβερνήτη, Λευκωσία, 21.2.1939. Επίσης, Πρακτικά Βοηθός Διοικητής Αστυνομίας, Λάρνακα, προς Αποικιακό Γραμματέα, 24.3.1939.

⁴¹⁰ ΚΑΚ: SA1/1208/1938, Κυβερνήτης, Τρόδος, προς Βρετανό Πρόξeno, Αλεξάνδρεια, 17.8.1939.

⁴¹¹ ΚΑΚ: SA1/1208/1938, Διοικητής Αστυνομίας, Λευκωσία, προς Αποικιακό Γραμματέα, 3.4.1939. Επίσης, Αποικιακός Γραμματέας προς J.B. Williams, Λονδίνο, 3.7.1939.

⁴¹² ΚΑΚ: SA1/1208/1938, Battershill, Λευκωσία, προς MacDonald, Λονδίνο, 20.10.1939.

Χώρα προέλευσης	Αφίξεις 1.4.1938 – 30.3.1939	Αριθμός αλλοδαπών που παρέμεινε μέχρι τις 31.3.1939	Αφίξεις 1.4.1939 – 30.9.1939	Αριθμός αλλοδαπών που παρέμεινε μέχρι 30.9.1939
Πολωνία	27	Δεν αναφέρεται	27	Δεν αναφέρεται
Σύνολο	1,136	367	291	115

Στον πιο κάτω πίνακα καταγράφονται οι αναχωρήσεις κατά υπηκοότητα και πλοίο Εβραίων μεταναστών μέχρι τον Ιούλιο του 1939. Από τους 377 Εβραίους, οι 169 ήταν Γερμανοί και οι 154 Αυστριακοί.

Πίνακας 7 Αλλοδαποί από Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη οι οποίοι εγκατέλειψαν την Κύπρο αρχές του 1939

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/1208/1938, R.C. Stanley προς J. B. Williams, Λονδίνο, 3.7.1939.

Πλοίο	Γερμανοί	Αυστριακοί	Τσεχοσλοβακικοί	Πολωνοί	Ρουμάνοι	Σύνολο	Προορισμός
Dacia	20	21	2	2	6	51	Παλαιστίνη, Ελλάδα
Galilea	53	39	5	2	3	102	Μπρίντιζι, Τεργέστη, Νάπολη, Μασσαλία
Θράκη	20	-	-	4	2	26	Ελλάδα
Άνδρος	15	21	-	-	2	38	Βηρυτός, Παλαιστίνη, Αίγυπτος, Ελλάδα
Gerusalemme	30	26	4	5	2	67	Παλαιστίνη, Μπρίντιζι, Τεργέστη
Palestina	10	21	4	-	3	38	Μπρίντιζι, Τεργέστη
Egitto	2	-	-	-	1	3	Ατάλεια, Ρόδος, Ηράκλειο, Νάπολη
Roumania	3	-	-	1	2	6	Παλαιστίνη, Ελλάδα
Fouadieh	16	26	3	-	1	46	Αίγυπτος

ΣΥΝΟΛΟ	169	154	18	14	22	377	
---------------	------------	------------	-----------	-----------	-----------	------------	--

Ιατροί, δικηγόροι, φαρμακοποιοί, μηχανολόγοι, μάγειρες, ηλεκτρολόγοι, καλλιτέχνες, μουσικοί, έμποροι και συνταξιούχοι με τις οικογένειες τους κατέληγαν στα κυπριακά λιμάνια ύστερα από ένα μακρύ και επίπονο ταξίδι μέσω ενδιάμεσων σταθμών σε χώρες, όπως η Ελβετία, όπου εξασφάλιζαν θεωρήσεις προς άλλους προορισμούς⁴¹³. Όσοι επέλεξαν να εγκατασταθούν στο νησί τουλάχιστον μέχρι το 1938 κατείχαν χρηματικό κεφάλαιο και ήταν αυτοσυντήρητοι, όπως προνοούσε εξάλλου η μεταναστευτική νομοθεσία (βλ. κεφ. 4). Το κοινωνικό προφίλ του μετανάστη αυτής της περιόδου είχε αμιγώς αστικό χαρακτήρα, καθώς από τις 500.000 Εβραίους της Γερμανίας, το 60% απασχολείτο στο εμπόριο, το ένα τέταρτο στη βιομηχανία και τις βιοτεχνίες και το ένα όγδοο στη δημόσια υπηρεσία και σε επαγγέλματα, όπως δικηγόροι και ιατροί⁴¹⁴.

Το αρχικό μεταναστευτικό ρεύμα Εβραίων στην Κύπρο από την Κεντρική Ευρώπη προερχόταν από τις επαγγελματικές τάξεις των εκπαιδευτικών και ιατρών, οι οποίοι ήταν οι πρώτοι που τέθηκαν στο στόχαστρο του Χίτλερ με τις νομοθετικές ρυθμίσεις της άνοιξης του 1933⁴¹⁵. Μόνο κατά το 1933 εγκατάλειψαν τη Γερμανία 37.000 Εβραίοι⁴¹⁶. Στον κυπριακό Τύπο της περιόδου δημοσιεύονταν αγγελίες ιατρών από τη Γερμανία, οι οποίοι ανακοίνωναν τη λειτουργία των ιατρείων τους. Τον Ιούλιο του 1933 ο Δρ Έριχ Σιμενάουερ, χειρουργός γυναικολόγος για σειρά ετών στο πολιτικό νοσοκομείο “Urban” και στη γυναικολογική κλινική του νοσοκομείου “Charité” του Βερολίνου κοινοποιούσε στο κυπριακό κοινό ότι δεχόταν καθημερινά ασθενείς με χειρουργικά και γυναικολογικά νοσήματα σε κλινική στη Λευκωσία στην ενορία Αγίου Σάββα⁴¹⁷. Ο Σιμενάουερ έφθασε στην Κύπρο μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία κατόπιν προτροπής ενός Κυπρίου βοηθού ιατρού στο Βερολίνο. Εξέταζε κυρίως ασθενείς του τουρκικού πληθυσμού της Λευκωσίας και λόγω του χαμηλού κόστους ζωής ισχυριζόταν ότι τα έσοδα του ήταν αρκετά για τη συντήρηση του ιατρείου του⁴¹⁸.

⁴¹³ ΚΣΑ: ΒΚ/66348/λ, Μαρτυρίες Εβραίων οι οποίοι εγκατέλειψαν το 1941 την Κύπρο όπως συγκεντρώθηκαν σε προσωπική έρευνα και έκδοση του Joe Gellert, “The story of the evacuation of the entire Jewish community of Cyprus who arrived in Haifa on Board the Steamer “SS Hanna” on 12th June 1941 as war refugees from Cyprus”, Απρίλιος 2004, σ. 4.

⁴¹⁴ Lucy S. Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933-1945*, Λονδίνο 1975, σ. 170.

⁴¹⁵ Marrus, *ό.π.*, σσ. 128-129.

⁴¹⁶ Dawidowicz, *ό.π.*, σ. 173.

⁴¹⁷ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 8.7.1933.

⁴¹⁸ ΚΣΑ: F38/1228, *ό.π.*

Ο Δρ Α. Βιλμερσντόρφερ, παθολόγος και ειδικός γυναικολόγος του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης ανακοίνωνε το Σεπτέμβριο του 1933 την εγκατάσταση του στην Αμμόχωστο. Δεχόταν ασθενείς στο Φαρμακείο Ομήρου Νικοπούλου στην εκκλησία Αγίου Νικολάου και στην οικία του (πρώην κατοικία ιατρού Κ. Φάνου)⁴¹⁹. Το Μάιο του 1934 ο Δρ Εδουάρδος Γκόγκλερ, χειρουργός-οφθαλμολόγος, ο οποίος εργαζόταν στο νησί και κατά τα έτη 1931-1932 δημοσίευε την έναρξη των εργασιών της κλινικής του στην οδό Λήδρας⁴²⁰.

Επίσης, από τους πρώτους Εβραίους οι οποίοι έφυγαν από τη Γερμανία με την άνοδο του ναζιστικού κόμματος την άνοιξη του 1933 και εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο ήταν και το ζεύγος Friedrich και Frieda Adler από το Αμβούργο. Ο Friedrich ήταν καθηγητής στο Κολλέγιο Τεχνών στο Αμβούργο και αρχιτέκτονας συναγωγών, ενώ η συζύγος του απόφοιτος της σχολής. Όσο ο Friedrich πηγαينوερχόταν Παλαιστίνη, η Frieda λειτούργησε δικό της πανδοχείο για Εβραίους τουρίστες στις Πλάτρες, με την ονομασία “The Spring Hotel”. Το 1937 η Frieda εργοδοτήθηκε ως αρχιτέκτονας στα μεταλλεία της εταιρείας Cyprus Asbestos Mines στον Αμιάντο⁴²¹.

Σημαντικές πληροφορίες για τις περιοχές εγκατάστασης και την απασχόληση κάποιων από τους Γερμανούς μετανάστες υπάρχουν για 58 οικογένειες (111 άτομα) και άλλες 8 από την Αυστρία (14 άτομα) στις οποίες δόθηκαν άδειες εισόδου ή και εγκατάστασης κατά το 1938. Όπως καταγράφεται στον πίνακα 8 η πλειονότητα επέλεξε να εγκατασταθεί στη Λευκωσία και τη Λάρνακα, όπως εξάλλου καταδεικνύουν και οι μαρτυρίες των ίδιων των μεταναστών⁴²², λιγότεροι από δέκα στην αγροτική Αμμόχωστο και οι υπόλοιποι σε άλλες περιοχές. Απασχολούνταν κυρίως ως μηχανολόγοι, μηχανικοί, έμποροι και αγρότες. Μηχανικοί και ηλεκτρολόγοι εργοδοτήθηκαν και στα κατά τόπους μεταλλεία, όπως αυτά στον Ξερό, την Καλαβασό και τον Άγιο Νικόλαο⁴²³.

⁴¹⁹ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 9.9.1933, σ. 2.

⁴²⁰ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 19.5.1934, σ. 1.

⁴²¹ Μαρτυρία του γιου της οικογένειας Jacob Adler στο Gellert, “The story”, *ό.π.*, σ. 7.

⁴²² Μαρτυρίες John P. Burton και Arthur Schwarz, *στο ίδιο*, σσ. 7 και 10.

⁴²³ ΚΑΚ: SA1/1208/1938, Κατάλογοι με ονόματα Γερμανών και Αυστριακών οι οποίοι ήταν γνωστό ότι εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο μέχρι τις 31 Μαρτίου 1938 και κατάλογοι με ονόματα Γερμανών και Αυστριακών στους οποίους δόθηκε άδεια μετανάστευσης ή και εγκατάστασης μεταξύ 1.4.1938 και 30.9.1938.

Πίνακας 8 Τοποθεσίες εγκατάστασης Εβραίων από τη Γερμανία και την Αυστρία και τα επαγγέλματά τους

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/1208/1938, Κατάλογοι με ονόματα Γερμανών και Αυστριακών οι οποίοι ήταν γνωστό ότι εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο μέχρι τις 31 Μαρτίου 1938 και κατάλογοι με ονόματα Γερμανών και Αυστριακών στους οποίους δόθηκε άδεια μετανάστευσης ή και εγκατάστασης μεταξύ 1.4.38 και 30.9.38.

Τοποθεσία	Οικογένειες Γερμανών	Οικογένειες Αυστριακών	Επαγγελματίες
Λευκωσία	20	4	1 οικονόμος σπιτιού, 1 μάγειρας, 1 καλλιτέχνης, 1 διαχειριστής πανσιόν, 1 διαχειριστής Γεωγραφικού Ινστιτούτου, 1 διαχειριστής αυστριακού μπαρ, 4 μηχανολόγοι, 1 μηχανικός, 1 έμπορος, 1 μαθητής, 1 τεχνικός σύμβουλος, 1 γιατρός
Λάρνακα	19	1	2 μισθωτοί, 2 διαχειριστές ξενοδοχείων, 2 έμποροι, 1 κηπουρός, 2 μηχανικοί, 1 συνταξιούχος, 1 αγρότης
Αμμόχωστος (συμπερ. Βαρωσίων και Κουκλιών)	8	1	3 γαιοκτήμονες, 1 γεωργός, 1 καλλιτέχνης
Ξερός	6	1	1 εργάτης, 1 κατασκευαστής σωλήνων, 2 μηχανικοί, 2 ηλεκτρολόγοι
Λεμεσός	3	-	2 χαρακτες
Φλάσου	1	-	Δεν αναφέρεται
Άγιος Νικόλαος (μεταλλεία χρωμίου)	1	-	Δεν αναφέρεται
Καλαβασός	1	1	1 Μηχανολόγος, 1 Μηχανικός
Αμίαντος	1	-	Καλλιτέχνης
Σύνολο	57	8	42

Μερικές περιπτώσεις Εβραίων μεταναστών φωτίζουν τις πτυχές της επαγγελματικής δραστηριοποίησης τους στο νησί. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του John Burton ο οποίος διέφυγε από τη Βιέννη με την οικογένεια του το Σεπτέμβριο του 1938. Μαζί με τον πατέρα του ήταν εκ των Εβραίων οι οποίοι δούλεψαν στα μεταλλεία του Ξερού⁴²⁴. Άλλοι Εβραίοι άνοιξαν δικές τους επιχειρήσεις, όπως η Lily Haber, η οποία είχε κατάστημα με κορσέδες

⁴²⁴ Μαρτυρία John P. Burton στο Gellert, “The story”, ό.π., σσ. 5-6.

στην οδό Λήδρας⁴²⁵. Επίσης, Εβραίες εργάζονταν ως τραγουδίστριες και χορεύτριες σε μπαρ και εστιατόρια, όπως η Κλάρα Βάμος η οποία ήταν χορεύτρια σε ουγγρικό εστιατόριο στη Λεμεσό⁴²⁶ και η Alice της μπάντας «Melody», η οποία τέλεσε τον σπάνιο για τα κυπριακά δεδομένα εβραϊκό της γάμο στο Sun Hall στη Λάρνακα το 1938⁴²⁷. Στην Πάφο εγκαταστάθηκε το 1938 η οικογένεια Karasik από την Αυστρία. Ο Karasik παρέδιδε ιδιωτικά μαθήματα πιάνου σε κορίτσια της πόλης σε σπίτι απέναντι από τη Μητρόπολη, το οποίο ενοικίαζε⁴²⁸. Άλλοι εργοδοτήθηκαν στα σπίτια αξιωματικών του στρατού και αξιωματούχων της κυβέρνησης ως νταντάδες και υπηρετικό προσωπικό⁴²⁹.

Η εξασφάλιση μέσων διαβίωσης για τους Εβραίους οι οποίοι εγκαταστάθηκαν παραμονές του πολέμου και οι οποίοι προέρχονταν από αστικά επαγγέλματα, όπως γιατροί, χειρουργοί, δικηγόροι και βιοτέχνες ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη. Από τον Οκτώβριο του 1933 η αποικιακή κυβέρνηση αποφάσισε να μη συνεχίσει την έκδοση άδειας άσκησης επαγγέλματος στους αλλοδαπούς ιατρούς τροποποιώντας το νόμο «Περί αλλοδαπών ιεραποστόλων, εκπαιδευτικών λειτουργών και ιατρών» του 1922⁴³⁰, αφού στην Κύπρο υπήρχε μεγάλος αριθμός εγγεγραμμένων ιατρών για τους οποίους ήταν ήδη δύσκολος ο βιοπορισμός. Επιπλέον, η κυβέρνηση εκτιμούσε ότι οι Κύπριοι θα μπουκόταραν οποιαδήποτε απόπειρα Εβραίου ιατρού ν' ασκήσει το επάγγελμα του⁴³¹.

Μερικοί από τους πρόσφυγες ζούσαν από τα χρήματα που μετέφεραν μαζί τους ή από την πώληση προσωπικών τους αντικειμένων⁴³², άλλοι δούλευαν ως μάγειρες και γυρολόγοι, ενώ οι οικογένειες αλληλοστηρίζονταν οικονομικά παρέχοντας υπηρεσίες η μια στην άλλη, όπως πλύσιμο ρούχων και πώληση τροφίμων⁴³³. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Παρατηρητής*, Εβραίοι

⁴²⁵ Μαρτυρία Gellert, στο *ίδιο*, σ. 4.

⁴²⁶ «Αι Αστυνομίαι Λεμεσού και Λευκωσίας συνεχίζουν τας έρευνας των δια τον θάνατον της χορεύτριας», εφημ. *Ελευθερία*, 18.6.1937, σ. 4.

⁴²⁷ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 21.5.1938, σ. 2.

⁴²⁸ Μαρτυρία Μαρούλλας Ιωαννίδου σε συνέντευξη με την ερευνήτρια, Λευκωσία 14.12.2013. Η Μαρούλλα Ιωαννίδου υπήρξε μαθήτρια του Karasik.

⁴²⁹ Tabitha Morgan, *Sweet and Bitter Island, A History of the British in Cyprus*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2010, σ. 164.

⁴³⁰ «Αναστολή της παροχής άδειας εις αλλοδαπούς ιατρούς», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 14.10.1933, σ. 3. Επίσης, «Νέος νόμος. Τροποποιητικός του περί αλλοδαπών ιεραποστόλων, εκπαιδευτικών λειτουργών και ιατρών νόμου του 1922», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 28.10.1933, σ. 3.

⁴³¹ ΚΑΚ: SA1/1191/1938, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 28.10.1938.

⁴³² Μαρτυρία Μαρούλλας Ιωαννίδου σε συνέντευξη με την ερευνήτρια, Λευκωσία 14.12.2013.

⁴³³ Dorothy Bar-Adon, "The Island of Aphrodite, Cyprus in 1939", εφημ. *The Palestine Post*, 23.8.1946, σ. 5.

πρόσφυγες στη Λάρνακα είχαν ανοίξει παντοπωλείο και αλλαντοποιείο (περισσότερα για τις ιδιωτικές επιχειρήσεις βλ. κεφ. 7)⁴³⁴.

Μερικές από τις πτυχές της ζωής των προσφύγων στη Λάρνακα δημοσίευσε στην εφημερίδα *The Palestine Post* λίγα χρόνια αργότερα η Dorothy Bar-Andon, Εβραία περιηγήτρια στην Κύπρο το 1939. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της, το νησί «κατακλύστηκε από το εβραϊκό πρόβλημα» όταν 300 Εβραίοι από τη Γερμανία και την Αυστρία, κάτοχοι βρετανικών διαβατηρίων, εγκαταστάθηκαν στη Λάρνακα. Μερικούς τους πρωτοσυνάντησε την άνοιξη του 1939 στον ετήσιο χορό του Νοσοκομείου στο ξενοδοχείο Sun Hall:

«Ήταν όλοι ντυμένοι με καλαίσθητα βραδυνά κοστούμια [...] Όπως δήλωσε ένας από αυτούς «ήμασταν κάποτε ωραίοι άνθρωποι». Αλλά έμαθα ότι όλοι έπαιζαν την Σαχτοπούτα εκείνο το βράδυ. Την επομένη θα γίνονταν ξανά μάγειρες, γυρολόγοι ή άνεργοι»⁴³⁵.

Η Bar-Andon κατέγραφε ότι στην Παλαιστίνη είχε δει πιο φτωχούς Εβραίους, για τους οποίους όμως υπήρχε η προοπτική μιας νέας αρχής στη ζωή τους. Στην Κύπρο έβλεπε τον «πικραμένο, απελπισμένο και φοβισμένο πρόσφυγα, τον τύπο ανθρώπου που βρισκόταν σε αδιέξοδο και γνώριζε ότι η κατάσταση μπορούσε να γίνει μόνο χειρότερη»⁴³⁶.

Σύμφωνα με στοιχεία των ίδιων των Εβραίων στην Κύπρο, υπολογιζόταν ότι το 1941 φιλοξενούνταν στην Κύπρο συνολικά 460 πρόσφυγες ως ακολούθως:

Πίνακας 9 Οι Εβραίοι πρόσφυγες στην Κύπρο το 1941

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/670/1941, «Εβραϊκή Κοινότητα», Λευκωσία, προς Αποικιακό Γραμματέα, Λευκωσία, 18.5.1941.

Χώρα προέλευσης	Παιδιά	Σύνολο
Αυστρία	22	163
Γερμανία	9	92
Ρουμανία	3	40
Πολωνία	6	31
Τσεχοσλοβακία	2	7
Ουγγαρία	5	24
Βρετανία	2	23

⁴³⁴ Εφημ. *Παρατηρητής*, 5.3.1939, σ. 6.

⁴³⁵ Bar-Adon, *ό.π.* (μετάφραση δική μου).

⁴³⁶ Στο *ίδιο*. Επίσης, το απόσπασμα παρατίθεται και στο Donald S. Birn, "Cypriots, Jews, and the British Camps, 1946-1949", στο Paul Wallace (επιμ.), *Visitors, Immigrants and Invaders in Cyprus*, Νέα Υόρκη 1995, σσ. 172-173.

Χώρα προέλευσης	Παιδιά	Σύνολο
ΗΠΑ	2	4
Παλαιστίνη	16	69
Αδιευκρίνιστο	1	7
Σύνολο	68	460

Εβραίοι από την Παλαιστίνη

Σε μια παράλληλη εξέλιξη, η εβραϊκή παρουσία στο Μεσοπόλεμο ενισχύθηκε και από ένα ρεύμα Εβραίων της Παλαιστίνης, κυρίως «οικονομικών μεταναστών», το οποίο δημιουργήθηκε από το 1933 λόγω των πολιτικών ταραχών και των οικονομικών τους επιπτώσεων εκεί. Η εφημερίδα *Χρόνος* έγραφε το Δεκέμβριο του 1933:

«... αφικνούνται εις Κύπρον νέαι ομάδες Εβραίων με πρόγραμμα την εγκατάστασίν των εν τη Νήσω μας και την αγοράν Κυπριακών γαιών. Κατά τας ίδιας πληροφορίας οι προσεχείς επισκέπται μας θα διαθέσουν αρκετά κεφάλαια προς τον σκοπόν τούτον καθότι σκέπτονται περί οριστικής εγκαταστάσεώς των και πρό παντός περί διεξαγωγής γεωργικών επιχειρήσεων εις ευρείαν κλίμακα»⁴³⁷.

Η εισροή Παλαιστινίων Εβραίων δεν υπήρξε πολυπληθής όπως εκείνη των Γερμανο-εβραίων. Ωστόσο, εκφράστηκε μέσα από την έντονη επενδυτική δραστηριότητα κεφαλαίου, τεχνογνωσίας και καινοτομίας στη γεωργία και τη βιομηχανία (περισσότερα στο κεφ. 7). Οι οικονομικές συνθήκες στην Κύπρο του 1930 πρόσθεσαν στη γεωγραφική θέση του νησιού πλεονεκτήματα βαρύνουσας οικονομικής σημασίας για τη δραστηριότητα των ιδιωτών Εβραίων επιχειρηματιών και καλλιεργητών, οι οποίοι εκτός σιωνιστικών πλαισίων επιδίωκαν την ασφαλή και επικερδή συνέχιση των δραστηριοτήτων τους, κυρίως του εμπορίου τους με τη Μεγάλη Βρετανία, το οποίο απώλεσε την ανταγωνιστικότητα του λόγω των δασμολογικών διευκολύνσεων που τύγχαναν οι αποικίες με τις συμφωνίες της Οττάβα (βλ. σ. 76). Προέκταση αυτού ήταν η δραστηριοποίηση εβραϊκών ομίλων, όπως η CPP στην παραγωγή, εμπορία και εξαγωγή εσπεριδοειδών, και η εγκατάσταση δεκάδων ιδιωτών κεφαλαιούχων στο νησί με σκοπό την οργάνωση πορτοκαλεώνων και την ίδρυση βιομηχανιών για επικερδέστερη συνέχιση των επιχειρήσεων τους (βλ. κεφ. 7).

Απότοκο της συνένωσης των δυο μεταναστευτικών ρευμάτων από την Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη και την Παλαιστίνη ήταν το αισθητά αυξημένο ρεύμα Εβραίων στο νησί.

⁴³⁷ «Προσεχής άφιξις Εβραίων», εφημ. *Χρόνος*, 1.12.1933, σ. 4.

Ο ακόλουθος πίνακας καταγράφει αναλυτικά τον αριθμό των Εβραίων οι οποίοι αφίχθηκαν μεταξύ 1933 και 1940 και ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι μέχρι τον Ιούνιο του 1941, κατά υπηκοότητα και χρονιά άφιξης.

Πίνακας 10 Αριθμητικά δεδομένα Εβραίων μεταναστών στην Κύπρο κατά υπηκοότητα και έτος

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/730/1941, Ονομαστικός κατάλογος των Εβραίων που εκκένωσαν την αποικία στις 11.6.41.

Υπήκοοι	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	Σύνολο
Αμερικανοί	--	1	--	--	--	--	5	--	6
Βρετανοί	--	2	--	--	--	--	1	--	3
Βούλγαροι	--	--	2	--	--	--	--	--	2
Γερμανοί	--	17	9	8	6	110	86	5	241
Έλληνες	--	--	--	--	--	1	1	--	2
Ιταλοί	--	--	--	--	--	--	2	--	2
Ούγγροι	--	13	4	6	2	4	9	3	41
Παλαιστίνιοι	1	2	4	1	2	18	10	--	38
Πολωνοί	--	9	11	3	--	3	5	--	31
Ρουμάνοι	--	--	1	--	--	8	9	--	18
Ρώσοι	--	--	2	--	--	--	--	--	2
Τσεχοσλοβάκοι	--	--	--	--	--	--	7	--	7
Αδιευκρίνιστο	--	--	--	--	--	2	--	--	2
Danzig	--	--	--	--	--	--	--	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	1	44	33	18	10	146	135	9	396

Τουλάχιστον 396 Εβραίοι εγκαταστάθηκαν μεταξύ του 1933 και του 1940, όταν την ίδια περίοδο περισσότεροι από 250.000 κατέφθαναν στην Παλαιστίνη⁴³⁸. Όπως σημειώνεται στον πίνακα 10, η συντριπτική πλειοψηφία, σύνολο 241 άτομα, ήταν γερμανικής υπηκοότητας, περιλαμβανομένων των Αυστριακών. Άλλοι 41 ήταν ουγγρικής υπηκοότητας, 31 πολωνικής και 38 δήλωναν παλαιστινιακή υπηκοότητα. Οι μαζικότερες αφίξεις σημειώθηκαν κατά το 1938 και 1939, διάστημα κατά το οποίο η έξοδος των εβραϊκών πληθυσμών από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη υπήρξε χαοτική λόγω της επιθετικής εξωτερικής πολιτικής της Γερμανίας, όπως αυτή εκφράστηκε με την προσάρτηση της Αυστρίας την άνοιξη του 1938, την κατάληψη της Τσεχοσλοβακίας το Σεπτέμβριο, και στο εσωτερικό με τη «νύκτα των Κρυστάλλων» (9-10 Νοεμβρίου 1938)⁴³⁹.

⁴³⁸ Σιμπή και Λάμψα, *ό.π.*, σ. 76.

⁴³⁹ Για τη μαζικότητα του μεταναστευτικού και προσφυγικού ρεύματος κατά την προέλαση των ναζιστικών στρατευμάτων στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη κατά το 1938 βλ. Marrus, *ό.π.*, σ. 166-177.

Σε αυτή την κρίσιμη καμπή για το εβραϊκό ζήτημα, οι περιορισμοί εισόδου των Εβραίων στην Παλαιστίνη είχαν ήδη από το 1937 αρχίσει να γίνονται αυστηρότεροι με αποτέλεσμα οι αφίξεις των Εβραίων να μειωθούν από 62.000 σε 100.00⁴⁴⁰. Η έκδοση της Λευκής Βίβλου του 1939 περιόριζε δραματικά την είσοδο τους στην Παλαιστίνη αφού έθετε ως όριο την είσοδο μόνο 75.000 Εβραίων για την επόμενη πενταετία (15.000 ετησίως και 1.250 το μήνα). Η Κύπρος ευρισκόμενη στο μέσο της πληθυσμιακής πίεσης που ασκείτο ένθεν και ένθεν των δυο γεωγραφικών πόλων, της Κεντρικής Ευρώπης από τη μια και της Παλαιστίνης από την άλλη, ήταν αναπόφευκτο ότι θα αποτελούσε εναλλακτική επιλογή για τους μετανάστες οι οποίοι βρίσκονταν στο δρόμο για την Παλαιστίνη. Ο λόγος για τον οποίο η μεταναστευτική παρουσία ήταν τελικά περιορισμένη αριθμητικά θα πρέπει να εξεταστεί από την πτυχή της νομοθετικής πολιτικής για τη μετανάστευση την οποία υιοθέτησε η κυβέρνηση της αποικίας προκειμένου να μη «πλημμυρίσει» το νησί από Εβραίους (περισσότερα για τη νομοθεσία βλ. σσ. 149-152).

Η συγκέντρωση των εκατοντάδων Εβραίων και κυρίως εκείνων της Παλαιστίνης οι οποίοι ήταν πρωτοπόροι στη σύσταση και λειτουργία των κιμπούτς θα μπορούσε να οδηγήσει στη δημιουργία εβραϊκής κοινότητας στο νησί εάν δεν μεσολαβούσε η εκκένωση του εβραϊκού πληθυσμού τον Ιούνιο του 1941. Η ξαφνική αναστολή αυτής της διαδικασίας, η οποία ξεκίνησε να διαμορφώνεται ήδη το 1939 με την άτυπη σύσταση σώματος «εβραϊκής κοινότητας» από Γερμανούς και Αυστριακούς Εβραίους μετανάστες⁴⁴¹, ήταν κομβικό σημείο για την ιστορική εξέλιξη της παρουσίας των Εβραίων στη νεότερη ιστορία της Κύπρου.

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και η εκκένωση το 1941

Όταν η Κρήτη περιήλθε υπό την κατοχή του γερμανικού στρατού το Μάιο του 1941, οι Εβραίοι στην Κύπρο βρέθηκαν σε εξαιρετικά επισφαλή κατάσταση. Ο διάχυτος φόβος για το ενδεχόμενο η Κύπρος να είναι ο επόμενος στόχος των Ναζί, οδήγησε αντιπροσωπεία τους σε διάβημα προς την κυβέρνηση με το οποίο αιτούνταν μέτρων προστασίας και ασφάλειάς τους

⁴⁴⁰ Στο ίδιο, σσ. 137, 152.

⁴⁴¹ Επιστολές από τον πρόεδρο, γραμματέα και μέλη της «Εβραϊκής Κοινότητας στην Κύπρο» αποστάληκαν στην κυβέρνηση το 1941, αλλά σύμφωνα με τον Αποικιακό Γραμματέα το εν λόγω σώμα δεν ήταν επίσημα αναγνωρισμένο, ΚΑΚ: SA1/670/1941, Πρακτικά 14.5.1941. Ως πρόεδρος της κοινότητας παρουσιαζόταν ο Dr Goldhammer, αντιπρόεδρος ο Dr Kastenbaum και γραμματέας ο Schlochauer. Τα γραφεία της στεγάζονταν στην οδό Ιπποκράτους στη Λευκωσία, βλ. ΚΑΚ: SA1/670/1941, Πρακτικά 29.5.1941 και «Εβραϊκή Κοινότητα», Λευκωσία, προς Αποικιακό Γραμματέα, Λευκωσία, 18.5.1941.

στο νησί⁴⁴². Όπως θα συζητηθεί στο επόμενο κεφάλαιο, μέχρι τότε οι Εβραίοι υπήκοοι χωρών της Κεντρικής Ευρώπης, κυρίως Γερμανίας και Αυστρίας, οι οποίοι θεωρούνταν υπήκοοι χωρών εχθρών της Βρετανίας βρίσκονταν σε κατ' οίκον περιορισμό. Η τότε πρόσφατη αρθρογραφία αντι-σημιτικού χαρακτήρα στον κυπριακό Τύπο και η αντίδραση επαγγελματιών ομάδων (βλ. σσ. 223-228) θορύβησε ακόμη περισσότερο τους μετανάστες από την Κεντρική Ευρώπη, οι οποίοι έχοντας την εμπειρία των ναζιστικών διωγμών ζητούσαν την εκκένωση τους από το νησί⁴⁴³. Παράλληλα, οι Εβραίοι οι οποίοι είχαν αποκτήσει τη βρετανική υπηκοότητα στην Κύπρο ζήτησαν όπως περιληφθούν στην ομάδα των Βρετανών υπηκόων οι οποίοι θα εκκενώνονταν. Οι επιχειρηματίες Ginsberg, Berdy, Berdichevsky, Svez και άλλοι ανέφεραν σε επιστολή τους στον Αποικιακό Γραμματέα:

«Απολαμβάνουμε θρησκευτική ελευθερία, ελευθερία σκέψης και ζωής υπό τη βρετανική σημαία, την οποία μάθαμε να τιμούμε και να φυλάμε ως κόρην οφθαλμού. Έχουμε σταδιακά κτίσει σ' αυτή τη βρετανική αποικία επαγγέλματα και επιχειρήσεις υλικής αξίας, διαμορφώνοντας την πηγή του βιοπορισμού μας, αλλά στην περίπτωση κατά την οποία η Κυβέρνηση θεωρήσει σκόπιμο για εμας να φύγουμε από το νησί, έστω προσωρινά, είμαστε έτοιμοι να εγκαταλείψουμε όλα όσα έχουμε στην Κύπρο και είμαστε σθεναρά αποφασισμένοι να μείνουμε σταθεροί στη βρετανική υπηκοότητα στην οποία έχουμε πολιτογραφηθεί»⁴⁴⁴.

Και ενώ από τις αρχές Μαΐου οι πληθυσμοί των πόλεων του νησιού προτρέπονταν να μεταφερθούν στην ύπαιθρο και στα χωριά⁴⁴⁵, τα Υπουργεία Πολέμου, Αποικιών και Εξωτερικών συμφώνησαν στην υιοθέτηση του προληπτικού μέτρου της εκκένωσης του νησιού από τους Άγγλους και ξένους υπηκόους μη φίλιων χωρών. Σε αυτούς συγκαταλέγονταν 500 Πολωνοί πρόσφυγες οι οποίοι βρήκαν καταφύγιο στο νησί το 1940 (εκ των οποίων 5% ήταν Εβραίοι)⁴⁴⁶, 600 Εβραίοι, 420 Άγγλοι καθώς και λιγότεροι από 20

⁴⁴² TNA: CO 968/6/7, Τηλεγράφημα Battershill προς Λόρδο Moyne, 3.6.1941.

⁴⁴³ KAK: SA1/670/1941, Πρακτικά 29.5.1941.

⁴⁴⁴ KAK: SA1/670/1941, Εβραίοι Βρετανοί υπήκοοι, Λευκωσία, προς Αποικιακό Γραμματέα, 6.6.1941 (μετάφραση δική μου).

⁴⁴⁵ Παναγιώτης Σ. Μαχλουζαρίδης, *Κύπρος 1940-1960. Ημερολόγιο εξελίξεων*, Λευκωσία 1985, σσ. 36-38. Επίσης, βλ. Χαράλαμπος Χαραλάμπους, *Οι αεροπορικές επιδρομές εναντίον της Κύπρου κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και οι συνέπειές τους στην τοπική κοινωνία*, Μεταπτυχιακή μελέτη, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Λευκωσία 2014.

⁴⁴⁶ βλ. Γιώργος Καζαμίας, «Πολωνοί πρόσφυγες στην Κύπρο (1940-41) μέσα από τις βρετανικές πηγές της εποχής» στο Γιώργος Γεωργής και Γιώργος Καζαμίας (επιμ.), *Πολωνία-Κύπρος. Από τη χώρα του Σοπέν στο νησί της Αφροδίτης. Σχέσεις Ιστορίας και Πολιτισμού*, Λευκωσία 2011, σσ. 96-127. Αναφορές στην εκκένωση Εβραίων, βρετανών υπηκόων και Πολωνών προσφύγων τον Ιούνιο του 1941 βλ. Anastasia Yiangou, *Cyprus in*

Ασσύριοι και 20 Κύπριοι οι οποίοι χαρακτηρίζονταν ως «πιστοί» στη βρετανική κυβέρνηση (τέτοια ήταν η περίπτωση της οικογένειας του Sir Παναγιώτη Κακογιάννη)⁴⁴⁷.

Στο δρόμο για την προσφυγιά, ο οποίος ξεκινούσε αυτή τη φορά από το λιμάνι της Αμμοχώστου, με άγνωστο για τους ίδιους προορισμό, μέσα από δυσκολίες εξεύρεσης μεταφορικών μέσων και εκτεθειμένοι από ενδεχόμενες βομβιστικές επιθέσεις, οι Εβραίοι μετέφεραν μαζί τους μια μικρή βαλίτσα με τα απαραίτητα είδη πρώτης ανάγκης και μαγειρεμένο φαγητό για ταξίδι δυο ημερών⁴⁴⁸. Στις 11 Ιουνίου του 1941, τουλάχιστον 426 Εβραίοι⁴⁴⁹ στοιβαγμένοι στο κατάστρωμα του εμπορικού πλοίου “Hannah” αναχώρησαν για την Παλαιστίνη⁴⁵⁰. Όπως δήλωνε στη βιογραφία της η Elsie Slonim, Εβραία από την Αυστρία και σύζυγος του διευθυντή της CPP στο Φασούρι David Slonim:

« [...] στο κατάστρωμα [...] όχι μακριά από τον David και εμένα υπήρχαν ζευγάρια και άνθρωποι μόνοι τους οι οποίοι μιλούσαν γερμανικά, πολωνικά, ουγγρικά, ρώσικα, τσέχικα και εβραϊκά και ακόμα γλώσσες που δεν μπορούσαμε να προσδιορίσουμε. Γνωρίζαμε μόνο μερικούς από τους συνταξιδιώτες μας [...]. Μερικές γυναίκες, ειδικά εκείνες οι οποίες ταξίδευαν από χώρα σε χώρα για να διαφύγουν από τους Ναζί και ταξίδευαν ξανά, έκλαιγαν φανερά. Αλλά αυτό δεν ήταν σύνηθες κλάμα. Για να αποφύγουν τον εντοπισμό τους ή κάτι χειρότερο, έμαθαν να κλαίνε βουβά. Ήμουν τόσο συγκινημένη από αυτές τις βουβές δακρυσμένες γυναίκες που έπιασα τον εαυτό μου να κλαίω μαζί τους»⁴⁵¹.

Μια εβδομάδα μετά την άφιξη τους στην Παλαιστίνη, οι Εβραίοι της Κύπρου έστειλαν ευχαριστήριο τηλεγράφημα στον Υπουργό Αποικιών στο οποίο εξέφραζαν την ευγνωμοσύνη

World War II, Politics and Conflict in the Eastern Mediterranean, Λονδίνο 2010, σ. 59. Επίσης, Birn, *ό.π.*, σ. 173.

⁴⁴⁷ TNA: CO 968/6/7, Πρακτικά A. H. Poynton, 26.5.1941. Επίσης, Τηλεγράφημα αρ. 235, Battershill προς Λόρδο Moyne, 9.6.1941.

⁴⁴⁸ TNA: CO 968/6/7, Battershill, Λευκωσία, προς Λόρδο Moyne, Λονδίνο, 19.6.1941. Επίσης, Elsie Slonim, *Lemons from Paradise*, Βουδαπέστη 2012, σ. 82.

⁴⁴⁹ Ο αριθμός αυτός υιοθετείται στην παρούσα μελέτη ως ο πιο ακριβής σύμφωνα με ονομαστικό κατάλογο των Εβραίων εκκενωθέντων στις 11.6.1941 ο οποίος καταρτίστηκε από τις βρετανικές αρχές, βλ. ΚΑΚ: SA1/730/1941. Άλλες αναφορές οι οποίες κάνουν λόγο για 445 Εβραίους, όπως στο ΚΑΚ: SA1/819/1943/1, Πρακτικά Roberts προς Αποικιακό Γραμματέα, 6.9.1943 και στο TNA: CO 968/6/7, Battershill, Λευκωσία, προς Λόρδο Moyne, Λονδίνο, 19.6.1941, ή 449 σύμφωνα με τα αρχεία του Holocaust Memorial Museum Archives όπως παρατίθεται στο Birn, *ό.π.*, σ. 173, ή 438 σύμφωνα με την έκθεση του Εβραϊκού Πρακτορείου στις 23 Ιουνίου 1941, βλ. αδημοσίευτη μελέτη μεταπτυχιακού Peter Keeda, δεν έχουν διασταυρωθεί.

⁴⁵⁰ Τον Ιούνιο του 1941 το νησί εκκενώθηκε από 464 Πολωνούς και 318 Βρετανούς υπηκόους, βλ. TNA: CO 968/6/7, Battershill, Λευκωσία, προς Λόρδο Moyne, Λονδίνο, 19.6.1941.

⁴⁵¹ Slonim, *ό.π.*, σ. 82 (μετάφραση δική μου).

τους για τη διάσωσή τους από τον εξαιρετικά μεγάλο κίνδυνο και για την προστασία που τύγγαναν από τη βρετανική κυβέρνηση⁴⁵². Για ένα εξάμηνο το Εβραϊκό Πρακτορείο ανέλαβε την εγκατάσταση και παραμονή τους στην Παλαιστίνη⁴⁵³. Το Δεκέμβριο μεταφέρθηκαν 198 Εβραίοι στην πλειονότητα τους υπήκοοι εχθρικών χωρών (Γερμανοί και Αυστριακοί), στο βρετανικό προτεκτοράτο του Νυάσαλαντ (σημερινό Μαλάουι)⁴⁵⁴, άλλοι 177 στην Τανγκανίκα, όπου εργοδοτήθηκαν προσωρινά σε θέσεις του δημοσίου και σε ιδιωτικές επιχειρήσεις⁴⁵⁵. Στην Παλαιστίνη παρέμειναν 47 Εβραίοι - Βρετανοί υπήκοοι, Παλαιστίνιοι καθώς και υπήκοοι φίλων ή και εχθρών χωρών⁴⁵⁶.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου, η Κύπρος δεν είχε εκκενωθεί πλήρως από το εβραϊκό στοιχείο. Εάν οι αναφορές του Κυβερνήτη για την παρουσία 600 Εβραίων το 1941 είναι ακριβείς, υπολογίζεται ότι γύρω στα 150-170 άτομα παρέμειναν στο νησί αφού μόνο οι 420-450 επέλεξαν να φύγουν. Οι εναπομείναντες ήταν αναγκασμένοι να παρουσιάζονται καθημερινά στον επαρχιακό αστυνομικό σταθμό. Μερικοί από τους Εβραίους οι οποίοι αναφέρονται σε μαρτυρίες ότι δεν εγκατέλειψαν την Κύπρο ήταν ο ηλικιωμένος David Shapira στα Κούκλια⁴⁵⁷, οι Weiners στο Μαργό⁴⁵⁸ αλλά και η προαναφερθείσα οικογένεια Adler. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του υιού της οικογένειας, η μητέρα τους Frieda επέλεξε να μην φύγει από το νησί αφού θεωρούσε ότι είχαν ενσωματωθεί και αφομοιωθεί με την κυπριακή κοινωνία σε τέτοιο βαθμό που δύσκολα θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτοί σε ενδεχόμενη γερμανική κατάληψη. Και αυτό γιατί η κόρη της από οκτώ χρόνων ήταν εσωτερική σε σχολείο θηλέων στη Λεμεσό, ενώ ο δίχρονος γιος της μεγάλωνε σε οικογένεια Ελλήνων Κυπρίων όσο η ίδια εργαζόταν στον Αμίαντο. Καθ' όλη την περίοδο του πολέμου, η οικογένεια βρισκόταν κρυμμένη σε εγκαταλελειμμένη φάρμα στο Μενεού, αφού είχαν προηγουμένως κατασχεθεί από τις βρετανικές αρχές το ραδιόφωνο, η γραφομηχανή και τα

⁴⁵² TNA: CO 968/6/7, Τηλεγράφημα Εβραίων εκκενωθέντων από την Κύπρο προς Λόρδο Μοϋνε, Λονδίνο, 17.6.1941.

⁴⁵³ TNA: CO 968/6/7, Τηλεγράφημα αρ. 868, Harold MacMichael, Αρμοστής Παλαιστίνης, προς Λόρδο Μοϋνε, Λονδίνο, 17.6.1941.

⁴⁵⁴ KAK: SA1/819/1943/A, Τηλεγράφημα αρ. 12, Αναπληρωτής Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Κυβερνήτη Νυάσαλαντ, 27.2.1947.

⁴⁵⁵ TNA: CO 968/6/7, Τηλεγράφημα αρ. 3819, Κάιρο προς Υπουργείο Εξωτερικών, 4.12.1941. Επίσης, KAK: SA1/819/1943/A, Κατάλογοι με την επαγγελματική δραστηριοποίηση των Εβραίων από την Κύπρο στην Νυάσαλαντ και Τανγκανίκα.

⁴⁵⁶ KAK: SA1/819/1943/1, Αναπληρωτής Αποικιακός Γραμματέας, Παλαιστίνη, προς Γενικό Αξιωματικό 25^{ου} Σώματος, 13.9.1943. Επίσης, Αποικιακός Γραμματέας, Λευκωσία, προς Αρχιγραμματέα, Παλαιστίνη, 20.4.1944.

⁴⁵⁷ Πληροφορίες αντλήθηκαν από την εγγονή του David Shapira, Ρόνικα Σεραφεΐμ, σε προσωπική συνέντευξη της με την ερευνήτρια στις 7.6.2013.

⁴⁵⁸ KAK: SA1/844/1942/1, Λειτουργός Λογοκρισίας προς Αποικιακό Γραμματέα, 24.11.1942.

ποδήλατα τους, για να αποκλειστεί το ενδεχόμενο συνεργασίας τους με τους Γερμανούς και κατασκοπίας τους εις βάρος των Βρετανών⁴⁵⁹.

Οι Εβραίοι πρόσφυγες από τα Βαλκάνια στον Πεδουλά

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η Κύπρος αξιοποιήθηκε ως προσωρινό καταφύγιο για Εβραίους που διέφευγαν του Ολοκαυτώματος από την Ανατολική Ευρώπη και κατέφθαναν στα τουρκικά παράλια κατόπιν απόφασης της Μεγάλης Βρετανίας (βλ. σ. 167). Η ροή του προσφυγικού ρεύματος ξεκίνησε τον Ιούλιο του 1942 με την αποβίβαση στην Αμμοχώστο 34 Ρουμάνων Εβραίων⁴⁶⁰. Το Σεπτέμβριο και Οκτώβριο μεταφέρθηκαν με τη φροντίδα του Εβραϊκού Πρακτορείου, 180 πρόσφυγες από τη Ρουμανία⁴⁶¹. Από τα λοιμοκαθαρητήρια της Δεκέλειας και της Σκουριώτισσας, οι πρόσφυγες μεταφέρθηκαν στον Πεδουλά όπου φιλοξενήθηκαν στα ξενοδοχεία Αριστοτέλης, Ηλύσια και Μαραγκός⁴⁶². Υπό τις ίδιες συνθήκες αφίχθηκαν το Μάιο του 1943 στα παράλια της Κερύνειας από τη Μερσίνα 45 Εβραίοι από τη Βουλγαρία⁴⁶³, ενώ τον Ιούλιο άλλοι 25 Εβραίοι πρόσφυγες βουλγαρικής, ουγγρικής, ρωσικής και ιταλικής καταγωγής αποβιβάστηκαν στην Αμμόχωστο⁴⁶⁴.

Καθότι αρκετοί πρόσφυγες μετέφεραν μαζί τους δολλάρια και αγγλικές λίρες αλλά είχαν και καταθέσεις σε τράπεζες, κατόπιν οδηγιών του Υπουργείου Αποικιών η κυβέρνηση δεν κατέβαλε το επίδομα £1 σε όσους πρόσφυγες κατείχαν χρήματα άνω των £25, ενώ όσοι είχαν κεφάλαιο άνω των £100 θα πλήρωναν στην κυβέρνηση τα μισά των εξόδων διαμονής τους στο ξενοδοχείο και όσοι κατείχαν ποσό άνω των £200 όλα τα έξοδα διαμονής⁴⁶⁵. Η διαμονή των προσφύγων σε ξενοδοχεία στοίχιζε για τους ενήλικες 5 σελίνια την ημέρα, ενώ τα παιδιά κάτω των 10 ετών είχαν έκπτωση 25%⁴⁶⁶.

⁴⁵⁹ Μαρτυρία Jacob Adler στο Gellert, "The story", *ό.π.*, σ. 7.

⁴⁶⁰ ΚΑΚ: SA1/844/42/1, Διευθυντής Ιατρικών Υπηρεσιών, Λευκωσία, προς Επαρχιακό Ιατρικό Λειτουργό, Λάρνακα, 14.7.1942.

⁴⁶¹ ΚΑΚ: SA1/844/1942/1, Τηλεγράφημα Πρέσβη Μεγάλης Βρετανίας στην Άγκυρα προς Κυβερνήτη, 13.10.1942. Επίσης, A. Cumming-Bruce για Αρχιγραμματέα Παλαιστίνης, προς J. L. Magnes, Πρόεδρο της Joint Distribution Committee, 9.12.1942.

⁴⁶² ΚΑΚ: SA1/844/1942/1, Διευθυντής Ιατρικών Υπηρεσιών προς Αποικιακό Γραμματέα, 14.11.1942.

⁴⁶³ ΚΑΚ: SA1/844/1942/1, Τηλεγράφημα Κυβερνήτη προς Πρέσβη Μεγάλης Βρετανίας στην Άγκυρα, 6.5.1943.

⁴⁶⁴ ΚΑΚ: SA1/844/1942/1, Διευθυντής Ιατρικών Υπηρεσιών προς Αποικιακό Γραμματέα, 8.7.1943.

⁴⁶⁵ ΚΑΚ: SA1/844/1942/1, Watson προς Αναπληρωτή Διευθυντή Υγειονομικών Υπηρεσιών, 31.12.1942. Επίσης, σύμφωνα με ΚΑΚ: SA1/846/1942, Τηλεγράφημα Κυβερνήτη προς Υπουργό Αποικιών, 7.12.1942 οι πρόσφυγες από τη Ρουμανία είχαν συνολικά στην κατοχή τους δολλάρια από τις Τράπεζες της Αγγλίας και των ΗΠΑ που αντιστοιχούσαν σε £2.000 και \$1.800.

⁴⁶⁶ ΚΑΚ: SA1/844/1942/1, Διευθυντής Ιατρικών Υπηρεσιών προς Χρίστο Παπουτέ, ιδιοκτήτη ξενοδοχείου Αριστοτέλης, 6.11.1942.

Το κράμα του προσφυγικού ρεύματος απαρτιζόταν από επαγγελματίες, χημικούς, μηχανικούς, ιατρούς και καθηγητές. Η επαγγελματική πείρα και κατάρτιση εξασφάλισε σε μερικές δεκάδες εργοδότηση σε κυβερνητικά τμήματα και σε νεοσύστατες επιχειρήσεις Κυπρίων. Δυο Ρουμανο-εβραίοι εργοδοτήθηκαν στο Τμήμα Προμηθειών της κυβέρνησης για την οργάνωση και λειτουργία της βιομηχανίας υφασμάτων⁴⁶⁷ και ένας στο Τμήμα Δημοσίων Έργων για την εκπόνηση σχεδίων⁴⁶⁸. Τέσσερις ιατροί απασχολήθηκαν στα νοσοκομεία Λάρνακας, Κυπερούντας, Λεμεσού και στην κλινική παιδών στη Λευκωσία⁴⁶⁹, ένας πρόσφυγας προσλήφθηκε ως καθηγητής χειροτεχνίας στη Σχολή Μελκονιάν και ένας χημικός-μηχανικός κλήθηκε ως ειδικός στο εργοστάσιο κατασκευής συνθετικών προϊόντων, όπως μελάνι, βερνίκι, κόλλα και δεξτρίνη, του Γιάννη Χριστοφίδη στην Αμμόχωστο⁴⁷⁰. Ένας Βουλγαρο-εβραίος εργοδοτήθηκε ως ειδικός στην παρασκευή μαρμελάδας σε εργοστάσιο στην Κερύνεια το οποίο προμήθευε τον στρατό με ζάχαρη⁴⁷¹. Εφόσον οι συνθήκες το επέτρεψαν, το Μάρτιο του 1944⁴⁷² η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων επέλεξε να φύγει για την Παλαιστίνη, «την εθνική εστία», όπου θα εξασφάλιζε προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης⁴⁷³. Στην Κύπρο παρέμεινε μόνο η οικογένεια ενός Εβραίου πρόσφυγα από τη Ρουμανία ονόματι Grossman, ο οποίος εργοδοτήθηκε στο κυβερνητικό υφαντουργείο⁴⁷⁴.

Οι πρόσφυγες στην Κύπρο είχαν αλληλογραφία με φίλους και συγγενείς τους - τουλάχιστον μια επιστολή στάληκε σε πρόσφυγα στην Κύπρο από τη Ρουμανία μέσω Τουρκίας- ενώ ο Εβραίος Weiner που έμενε στο Μαργό έτυχε να μεταφέρει από ένα αεροπορικό του ταξίδι στην Παλαιστίνη τέσσερις καρτ-ποστάλ οι οποίες είχαν τη διεύθυνση ατόμων που έμεναν

⁴⁶⁷ ΚΑΚ: SA1/816/1943, Πρακτικά Roberts προς Αποικιακό Γραμματέα, 24.2.1944 και Grossman, Λευκωσία, προς Αποικιακό Γραμματέα, 18.5.1944.

⁴⁶⁸ ΚΑΚ: SA1/816/1943, Σημείωμα σχετικά με τις θέσεις απασχόλησης των Ρουμανο-εβραίων στην Κύπρο, χ.η.

⁴⁶⁹ ΚΑΚ: SA1/816/1943, Πρακτικά Διευθυντή Ιατρικών Υπηρεσιών προς Αποικιακό Γραμματέα, 8.11.1943. Επίσης, Διευθυντής Ιατρικών Υπηρεσιών προς Αποικιακό Γραμματέα, 30.11.1943. Στην Κυπερούντα απασχολήθηκε ο Robert Meidler, με ειδίκευση στη Βιέννη, στη Λεμεσό, ο A. Kissman, ωτορινολαρυγγολόγος προσλήφθηκε στη Λεμεσό, ο παιδίατρος Haynal Rotzinger με ειδίκευση στη Γερμανία στο νοσοκομείο παιδών στη Λευκωσία, και η Suzi Cutten, αναισθησιολόγος με ειδίκευση στη γυναικολογία στο νοσοκομείο Λάρνακας, βλ. ΚΑΚ: SA1/816/1943, Διευθυντής Ιατρικών Υπηρεσιών προς Αποικιακό Γραμματέα, 7.9.1943.

⁴⁷⁰ ΚΑΚ: SA1/816/1943, Πρακτικά Roberts προς Αποικιακό Γραμματέα, 16.11.1943.

⁴⁷¹ ΚΑΚ: SA1/816/1943, Πρακτικά Roberts προς Αποικιακό Γραμματέα, 22.10.1943 και Διευθυντή Ιατρικών Υπηρεσιών προς Αποικιακό Γραμματέα, 8.11.1943.

⁴⁷² ΚΑΚ: SA1/816/1943, Τηλεγράφημα Harold MacMichael προς Battershill, 6.3.1944. Επίσης, SA1/846/1942, Πρακτικά, Ταμίας προς Αποικιακό Γραμματέα, 5.11.1944.

⁴⁷³ ΚΑΚ: SA1/816/1943, Πρακτικά Roberts προς Αποικιακό Γραμματέα, 24.2.1944.

⁴⁷⁴ Η οικογένεια εγκατέλειψε την Κύπρο το Δεκέμβριο του 1949, ΚΑΚ: SA1/846/1942, Κυβερνητικός Ελεγκτής, Λευκωσία, προς Γενικό Διευθυντή Αποικιακού Λογιστικού Ελέγχου, Λονδίνο, 16.4.1951.

στην Παλαιστίνη⁴⁷⁵. Αυτό το γεγονός είναι ενδεικτικό της επαφής που είχαν οι Εβραίοι του Πεδουλά με όσους Εβραίους δεν εγκατέλειψαν τελικά το νησί το καλοκαίρι του 1941.

Η μεταπολεμική παρουσία των Εβραίων

Η επιστροφή των Εβραίων οι οποίοι εγκατέλειψαν το νησί τον Ιούνιο του 1941 άρχισε σταδιακά στις αρχές του 1945. Πρώτοι επέστρεψαν οι Εβραίοι οι οποίοι είχαν βρει καταφύγιο στην Παλαιστίνη. Από τους 47 Εβραίους επέλεξαν να επιστρέψουν στην Κύπρο οι 25.⁴⁷⁶ Με τις ίδιες προϋποθέσεις άρχισε από τον Οκτώβριο και η σταδιακή επιστροφή και όσων μεταφέρθηκαν στην Τανγκανίκα⁴⁷⁷ – σύμφωνα με τις αναφορές των αστυνομικών αρχών ήταν συνολικά 44⁴⁷⁸ – ενώ άλλοι 59 Εβραίοι (30 οικογένειες) επαναπατρίστηκαν από τη Nyasaland⁴⁷⁹. Με βάση αυτά τα δεδομένα εκτιμάται ότι οι Εβραίοι οι οποίοι επέλεξαν να επιστρέψουν στην Κύπρο ήταν 128, δηλαδή 295 λιγότεροι από όσους εγκατέλειψαν το 1941. Η επιστροφή είχε να κάνει περισσότερο με οικονομικά κίνητρα και ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την προπολεμική οικονομική δραστηριότητα των μεταναστών αυτών στο νησί.

Απότοκο της εκκένωσης του 1941 και ενδεικτικό της πρόθεσης εκατοντάδων Εβραίων να μην επιστρέψουν στην Κύπρο ήταν η πώληση μέρους των εκτάσεων που περιήλθαν σε εβραϊκά χέρια κατά τον μεσοπόλεμο στους Κυπρίους⁴⁸⁰. Μεταξύ Ιανουαρίου 1940 και Σεπτεμβρίου 1942 σημειώθηκαν πωλήσεις γης από Εβραίους σε Κυπρίους εκτάσεων 8038 στρεμμάτων και κτηρίων έναντι £27250. Τον Οκτώβριο του 1942 εκτιμάτο ότι άλλα 6000 στρέμματα γης που ανήκαν σε Εβραίους θα αγοράζονταν από Κυπρίους⁴⁸¹.

⁴⁷⁵ ΚΑΚ: SA1/844/42/1, Λειτουργός Λογοκρισίας προς Αποικιακό Γραμματέα, 24.11.1942.

⁴⁷⁶ ΚΑΚ: SA1/819/1943/1, R.W. προς Woolley, 24.10.1944.

⁴⁷⁷ ΚΑΚ: SA1/819/1943/A, Κατάλογος με ονόματα 18 εκκενωθέντων πολιτών, οι οποίοι έφθασαν στο Σουέζ από την Τανγκανίκα στις 16 Οκτωβρίου 1945 και έφυγαν για το Πόρτ Σάιτ στις 22 Οκτωβρίου για να επιβιβαστούν στο πλοίο "Fouadiéh" για την Κύπρο.

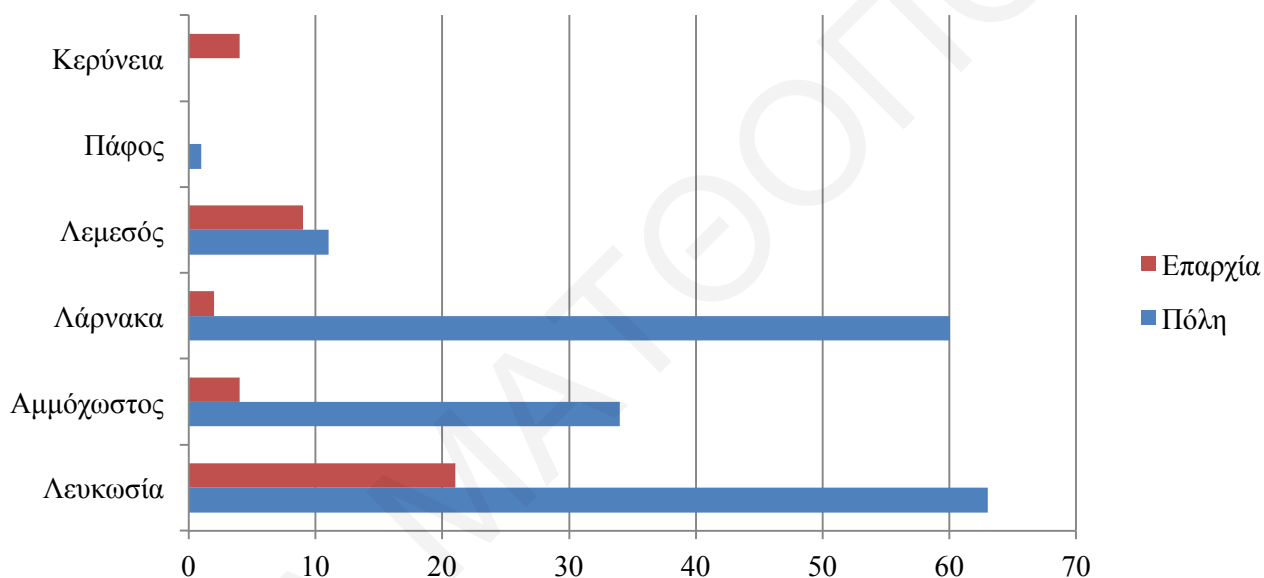
⁴⁷⁸ ΚΑΚ: SA1/819/1943/A, Συνημμένος κατάλογος με τα ονόματα Εβραίων που επέστρεψαν από την Τανγκανίκα σε επιστολή Διοικητή Αστυνομίας προς Αποικιακό Γραμματέα, 7.3.1947.

⁴⁷⁹ ΚΑΚ: SA1/819/1943/A, Τηλεγράφημα αρ. 442, Αναπληρωτής Κυβερνήτης προς Υπουργό Αποικιών, 1.8.1947. Επίσης, Συνημμένος κατάλογος με τα ονόματα Εβραίων που επέστρεψαν από την Νυάσαλαντ σε επιστολή Διοικητή Αστυνομίας προς Αποικιακό Γραμματέα, 7.3.1947.

⁴⁸⁰ Η εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 27.2.1943, σ. 1, σημείωνε ότι η εκκένωση των Εβραίων το 1941 είχε ως αποτέλεσμα την διάθεση μερικών από τα αγροκτήματά τους στους Κυπρίους. Το 1943 μερικοί από αυτούς επέστρεψαν και ήθελαν να πωλήσουν τα κτήματά τους σε άλλους Εβραίους. Για παράδειγμα, ο Gaby Berdy, πωλούσε με δημοπρασία τα κτήματά του στην περιοχή Μενεού και Δρομολαξιάς το 1943, και την επόμενη χρονιά ο Micha Berdy πωλούσε τα κτήματά του στο Κίτι και τους Σοφτάδες, βλ. εφημ. *Ελευθερία*, 20.6.1943, σ. 2 και *Ανεξάρτητος*, 28.6.1944, σ. 1.

⁴⁸¹ ΚΑΚ: SA1/622/1934/3, Διευθυντής Κτηματολογίου, προς Αποικιακό Γραμματέα, 30.10.1942.

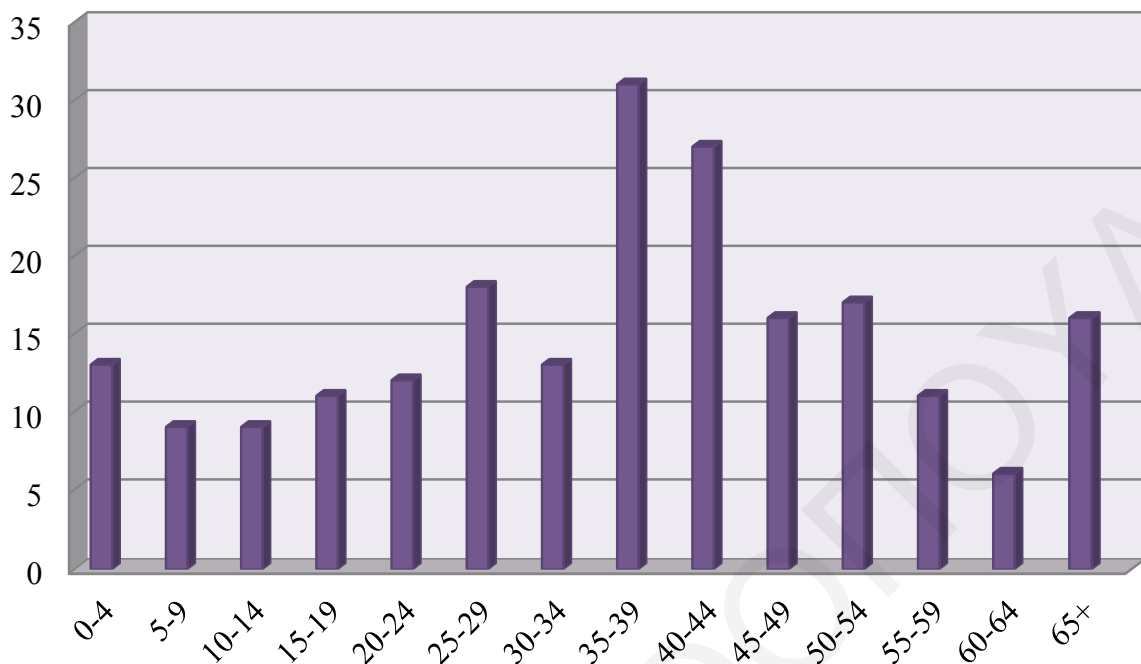
Στην απογραφή του 1946 καταγράφεται η παρουσία συνολικά 209 Εβραίων στην Κύπρο, 109 γυναικών και 100 ανδρών. Αναλυτικά, η πλειοψηφία, δηλαδή 169 Εβραίοι (77 άνδρες και 92 γυναίκες) βρίσκονταν συγκεντρωμένοι στις πόλεις (Λευκωσία, Αμμόχωστο, Λάρνακα και Λεμεσό) και οι υπόλοιποι 40 – 23 άνδρες και 17 άνδρες – στην ύπαιθρο (βλ. διάγραμμα 11). Αυτό το γεγονός σχετιζόταν τόσο με τον επαγγελματικό προσανατολισμό όσων εγκαταστάθηκαν στο νησί κατά τη δεκαετία του 1930, όσο και με τον οικονομικό μετασχηματισμό του νησιού με την αναβάθμιση της Λευκωσίας, Αμμοχώστου και Λάρνακας ως κέντρων εμπορίας γεωργικών προϊόντων, βιομηχανικών δραστηριοτήτων και ναυτιλίας⁴⁸².

Διάγραμμα 11 Κατανομή Εβραίων στις πόλεις και τις επαρχίες το 1946

Πηγή: *Cyprus. Census of Population and Agriculture 1946*, Κεφ. 3, πίνακας 5, σ. 23.

⁴⁸² Tæuber Irene B., “Cyprus: The Demography of a Strategic Island”, *Population Index*, 21:1 (1955), σσ. 9-10.

Διάγραμμα 12 Ηλικιακά δεδομένα των Εβραίων στην Κύπρο το 1946

Πηγή: *Cyprus. Census of Population and Agriculture 1946*, πίνακας 10Α, σ. 31.

Οι περισσότεροι από τους μισούς Εβραίους, σύνολο 117 ατόμων, ήταν ηλικίας 20 με 49 ετών και ανήκαν στον ενεργό πληθυσμό του νησιού. Τα παιδιά και οι έφηβοι κάτω των 19 ήταν συνολικά 42, ενώ 50 ήταν τα άτομα άνω των 50 χρόνων (διάγραμμα 12).

Το 1946 οι Εβραίοι κάτοικοι οργανώθηκαν κοινοτικά, συστήνοντας Εβραϊκή Επιτροπή με έδρα τη Λάρνακα, η οποία εκλεγόταν σε ετήσια βάση και επιλαμβανόταν θεμάτων που αφορούσαν στην ευημερία των ομοθρήσκων τους στο νησί. Πρόεδρος της επιτροπής ήταν η ιδιοκτήτρια ιδιωτικής επιχείρησης εσπεριδοειδών στην Αμμόχωστο, Ida Pershitz, γραμματέας ο Λαρνακέας Gaby Berdy και ταμίας ο Joakim Weiner⁴⁸³. Στις δραστηριότητες της επιτροπής ήταν η οργάνωση ετήσιων συναντήσεων στη Λευκωσία στις οποίες συζητούνταν οι δραστηριότητες της επιτροπής, τα οικονομικά της και η εκλογή νέας επιτροπείας⁴⁸⁴. Λειτουργώντας ως κοινοτικό χώμα, διοργάνωνε συνεστιάσεις για εορτασμό θρησκευτικών γιορτών, όπως το φεστιβάλ Purim⁴⁸⁵, στο οποίο καλούνταν και φίλοι της εβραϊκής κοινότητας

⁴⁸³ Εφημ. *Ελευθερία*, 3.6.1948, σ. 1. Επίσης, εφημ. *Times of Cyprus*, 12.5.1957, σ. 3.

⁴⁸⁴ Εφημ. *The Cyprus Mail*, 27.1.1953, σ. 2.

⁴⁸⁵ Θρησκευτική εβραϊκή αργία στην οποία εορτάζεται η σωτηρία του εβραϊκού πληθυσμού της Περσικής Αυτοκρατορίας από μαζική σφαγή που επεδίωκε ο βεζίρης Haman, και η οποία αποτράπηκε από τον Μαρδοχαίο, στενό συνεργάτη του βασιλιά Ξέρξη, και την υιοθετημένη κόρη του Εσθήρ.

από το εξωτερικό⁴⁸⁶, ενώ διένειμε στους Εβραίους κατοίκους του νησιού άζυμο άρτο κατά το εβραϊκό Πάσχα (Matzoth)⁴⁸⁷.

Συμπερασματικά, την επομένη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου το εβραϊκό στοιχείο παρουσίαζε μια εκ διαμέτρου αντίθετη εικόνα σε σχέση με εκείνη της προπολεμικής περιόδου. Η διαχρονική μεταναστευτική παρουσία των Εβραίων από το 19^ο αιώνα και εξής στο νησί άφησε ελάχιστα κατάλοιπα, με την αριθμητική συρρίκνωση του εβραϊκού στοιχείου να γίνεται σταδιακά όλο και πιο εμφανής στις δεκαετίες που ακολούθησαν. Εκ πρώτης όψεως, η γεωγραφική θέση της Κύπρου απέναντι από τις παλαιστινιακές ακτές δεν φαίνεται να λειτούργησε καταλυτικά στην εδραίωση του εβραϊκού στοιχείου. Είναι αναμφισβήτητο όμως το γεγονός ότι ενέταξε το νησί στην ιστορία της καθόδου των εβραϊκών ροών στην Παλαιστίνη διευκολύνοντας σε αρκετές περιπτώσεις τη μετάβαση των Εβραίων της Ευρώπης στην Παλαιστίνη.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα επιχειρηθεί μια ιστορική ανάλυση των επί μέρους πτυχών της διέλευσης των Εβραίων από το νησί, η οποία θα εμβαθύνει στις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις των μεταναστευτικών ροών, όπως έχουν καταγραφεί στο παρόν κεφάλαιο, προκειμένου να διερευνηθούν σφαιρικά οι παράγοντες διαμόρφωσης της εξελικτικής εβραϊκής παρουσίας. Το επόμενο κεφάλαιο καταπιάνεται με τη βρετανική πολιτική απέναντι στην εβραϊκή παρουσία στην Κύπρο.

⁴⁸⁶ Εφημ. *The Cyprus Mail*, 28.2.1953, σ. 4.

⁴⁸⁷ Εφημ. *The Cyprus Mail*, 26.3.1956, σ. 2.

Κεφάλαιο 4: Εγκατάσταση μεταναστών σε αποικιακό πλαίσιο. Η διαχείριση των εβραϊκών μεταναστευτικών ροών στην Κύπρο από τους Βρετανούς

Η βρετανική πολιτική αποτελεί έναν από τους βασικούς πυλώνες εξέτασης της εβραϊκής παρουσίας στην Κύπρο. Μέσα από το φακό των πολιτικών αποφάσεων και της στρατηγικής της αποικιοκρατικής διοίκησης ως προς τη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών, το παρόν κεφάλαιο φωτίζει το πλαίσιο καθορισμού της έλευσης και εγκατάστασης των Εβραίων στο νησί. Η εξέταση της βρετανικής στάσης αναδεικνύει, ακόμα, την πολυπτυχότητα της ιστορίας της καθόδου των Εβραίων στην Κύπρο, η οποία τοποθετείται αφενός στην ιστοριογραφική συζήτηση ως προς την εγκατάσταση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών από την Ανατολική Ευρώπη και τη Ρωσία στη βρετανική αυτοκρατορική επικράτεια και αφετέρου ως προς τις πολιτικές εξελίξεις στην ίδια την Παλαιστίνη. Η πολιτική των Βρετανών στην Κύπρο αποτελεί μικρογραφία μιας αποικιακής πολιτικής απέναντι στους Εβραίους μετανάστες. Έτσι, πολλά ιστοριογραφικά ερωτήματα αναμένεται να απαντηθούν στο παρόν κεφάλαιο σε σχέση το βρετανικό ρόλο στη διαχείριση των εβραϊκών μεταναστευτικών ροών μεταξύ 1881 και 1939, αλλά και του χαρακτήρα που οι ίδιοι οι Βρετανοί επιθυμούσαν να έχει η εβραϊκή παρουσία στο έδαφός τους.

Βρετανική πολιτική και μεταναστευτικά ρεύματα στα τέλη του 19^{ου} και αρχές 20^{ου} αιώνα

Η Μεγάλη Βρετανία υιοθέτησε από τις αρχές του 19^{ου} αι. μια φιλελεύθερη πολιτική στην εγκατάσταση μεταναστών και στην παροχή ασύλου σε πολιτικούς μετανάστες και πρόσφυγες, συμπεριλαμβανομένων και των Εβραίων. Η βικτωριανή αυτή στάση αναθεωρήθηκε το 1905 με το νόμο για τους αλλοδαπούς (Aliens Act), ο οποίος διαμορφώθηκε από ιμπεριαλιστικές και κοινωνικές ανησυχίες της Βρετανίας ως προς το αυξημένο ρεύμα Εβραίων μεταναστών στο κέντρο της βρετανική αυτοκρατορίας⁴⁸⁸. Ο νόμος περιόριζε αριθμητικά τους άπορους μετανάστες, όχι όμως τους πρόσφυγες, εξαιτίας της αυξημένης ροής Εβραίων υπηκόων από τη Ρωσική Αυτοκρατορία, τη Ρουμανία και την αυστριακή Γαλικία στη Βρετανία.⁴⁸⁹ Στην

⁴⁸⁸ Feldman, *ό.π.*, σ. 78.

⁴⁸⁹ Για την πολιτική της Βρετανίας προς τους μετανάστες και ειδικότερα τους Εβραίους κατά η βικτωριανή περίοδο βλ. Cecil Bloom, “The politics of Immigration, 1881-1905”, *Jewish Historical Studies*, τ. 33 (1992-1994), σσ.187-214. Επίσης, μια συνοπτική προσέγγιση της πολιτικής από το 1826 μέχρι και το 1945 με έμφαση στην περίοδο 1933-1945 στο Bernard Wasserstein, “The British Government and the German Immigration 1933-1945”, στο Gerhard Hirschfeld (επιμ.), *Exile in Great Britain. Refugees from Hitler's Germany*, New Jersey 1984, σσ. 63 – 81. Σύμφωνα με το νόμο του 1905 ως «ανεπιθυμητοί» χαρακτηρίζονταν οι αλλοδαποί που δεν κατείχαν τα μέσα για τη διαβίωση των ιδίων και των εξαρτωμένων τους, οι φρενοβλαβείς, όσοι είχαν

περίπτωση των αποικιών της, όπως θα διαφανεί μέσα από την περίπτωση της Κύπρου, δεν μπορεί να λεχθεί ότι υιοθετήθηκε η ίδια φιλελεύθερη πολιτική, γιατί το ζήτημα των μαζικών εγκαταστάσεων νέων πληθυσμιακών ομάδων εμπεριέκλειε οικονομικό και πολιτικό ρίσκο. Η ανεξέλεγκτη εισροή μεταναστών εμπεριέκλειε κυρίως τον κίνδυνο αύξησης των απόρων ατόμων και της διάρρηξης της κοινωνικής συνοχής, αλλά και της οικονομικής επιβάρυνσης των κυβερνήσεων με την περίθαλψη των απόρων μεταναστών και προσφύγων.

Ο εκάστοτε Αρμοστής και Κυβερνήτης προσάρμοζε την πολιτική του στα μεταναστευτικά ζητήματα αναλόγως των περιπτώσεων που είχε να χειριστεί, κυρίως μέσω νομοθετημάτων και ως επί το πλείστον με την καθοδήγηση του Υπουργείου Αποικιών. Όλες οι αποικίες υιοθετούσαν δική τους ανεξάρτητη πολιτική, γιατί το ζήτημα της εισροής μεταναστών άπτετο πολλών εξειδικευμένων παραμέτρων, όπως το μέγεθος της αποικίας και η γεωγραφική της θέση, οι σχέσεις μεταξύ των μειονοτήτων, οι οικονομικές και κλιματικές συνθήκες, η διαθεσιμότητα γης, η εγγύτητα με εχθρικές περιοχές⁴⁹⁰. Η πολιτική στην Κύπρο δεν διέφερε από αυτή που περιγράφει ο Stephen Constantine για το βρετανικό Γιβραλτάρ, όπου το νομικό σύστημα και οι μέθοδοι διαμόρφωσης της πολιτικής στόχευαν μεταξύ άλλων στον έλεγχο της εισόδου και εγκατάστασης αλλοδαπών στην επικράτεια, τη δημιουργία συνθηκών που θα έδιναν ώθηση στην ιδιωτική επιχειρηματικότητα, τη βελτίωση των υγειονομικών συνθηκών και την επάρκεια ενός φορολογικού συστήματος⁴⁹¹.

Όταν οι Εβραίοι από τη Ρωσία αφίχθηκαν στις ακτές της Λάρνακας το 1883 δεν υπήρχε νομοθετικό πλαίσιο καθορισμού των κριτηρίων εισόδου και εγκατάστασης αλλοδαπών, μεταναστών ή προσφύγων, πλην του σχετικού «Περί Λοιμοκαθαρητηρίου Νόμου» του 1879 στον οποίο υπόκειντο οι ταξιδιώτες που έφθαναν στην Κύπρο για τον περιορισμό των μολυσματικών ασθενειών⁴⁹². Στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων και εκσυγχρονισμού των

καταδικαστεί σε άλλη χώρα για εγκληματικές πράξεις και εναντίον όσων εκδόθηκε εντολή απέλασης. βλ. O. Hood Philipps, *Chalmers and Hood Philips' Constitutional Laws of Great Britain, the British Empire and Commonwealth*, Λονδίνο 1946, σσ. 432-433. Εξαιρούνταν οι πολιτικοί ή οι θρησκευτικοί πρόσφυγες, γιατί όπως επισημαίνει ο Marrus, *ό.π.*, σ. 37, οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονταν περισσότερο ως πολιτικοί ακτιβιστές παρά μάζες απόρων και εκδιωκόμενων μεταναστών.

⁴⁹⁰ Bartrop, *ό.π.*, σ. 2.

⁴⁹¹ Stephen Constantine, *Community and Identity. The making of modern Gibraltar since 1704*, Μάντσεστερ 2009, σσ. 224-225.

⁴⁹² ΚΑΚ: V27/23, Harry Trusted, *The Statute Laws of Cyprus 1878-1923*, 10 of 1879 Respecting quarantine, 25.3.1879, τ. 1, σ. 761. Επίσης, Howard John Curtois και Gerahty Charles Cyril, *The Imperial Orders in Council applicable to Cyprus, Orders by the High Commissioner in Council, Rules, Regulations, etc and Rules of Court, 1878-1st November, 1923*, Λονδίνο 1923, σ. 716.

οθωμανικών δομών της αποικίας⁴⁹³, η μοναδική νομοθετική ρύθμιση που άγγιζε την πτυχή του ελέγχου της εισόδου αλλοδαπών στην Κύπρο, ο νόμος «Περί Αποκλεισμού των Περιπλανωμένων», θεσπίστηκε το 1882 από τον Αρμοστή Sir Robert Biddulph (1879-1886). Το άτυπο καθεστώς της «κατοχής και διοίκησης» της Κύπρου από τον Ιούλιο του 1878 μέχρι και το Νοέμβριο του 1914, οπότε και προσαρτήθηκε στις βρετανικές κτήσεις, δεν υπαγόρευε στις διοικήσεις την αναγκαιότητα θέσπισης νομοθετικού πλαισίου για τον έλεγχο των μαζικών μεταναστεύσεων, παρόλο που ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα το νησί δεχόταν κατά διαστήματα μεταναστευτικά και προσφυγικά ρεύματα. Εκτός από τους Εβραίους, εισέρρευσαν στο νησί Πνευματομάχοι (Ντουχομπόρτσι) από τη Ρωσική Αυτοκρατορία, Μαλτέζοι, Αρμένιοι, Μικρασιάτες και Δρούσοι από την Οθωμανική Αυτοκρατορία⁴⁹⁴.

Ο νόμος «Περί Αποκλεισμού των Περιπλανωμένων» του 1882 αποτέλεσε τη βάση της μεταναστευτικής πολιτικής της βρετανικής διοίκησης μέχρι και την έκδοση του νόμου «Περί Μετανάστευσης» το 1936. Αποκρυσταλλώνει δε το κύριο κίνητρο της αποικιακής πολιτικής ως προς τον χειρισμό των μεταναστών, το οποίο ήταν πρώτιστα οικονομικό. Τέθηκε σε ισχύ στις 20 Μαρτίου 1882 και εξουσιοδοτούσε τον εκάστοτε Αρμοστή να απαγορεύει με διάταγμα την αποβίβαση στα λιμάνια της Κύπρου αλλοδαπών συγκεκριμένων κατηγοριών, όπως άποροι, εγκληματίες ή «φαύλα» άτομα⁴⁹⁵. Από τη μια, ο νόμος εξυπηρετούσε την διατήρηση της ευταξίας στην κτήση από την παρείσφρηση «φαύλων» στοιχείων. Από την άλλη, στόχευε να διασφαλίσει ότι ο αποικιακός προϋπολογισμός θα παρέμενε στα πλαίσια της οικονομικής αυτάρκειας⁴⁹⁶ και δεν θα επιβαρυνόταν από περιττά έξοδα για τη συντήρηση απόρων μεταναστών. Σε κάθε περίπτωση, η διοίκηση στην Κύπρο προχώρησε σε νόμο για τους άπορους μετανάστες ενωρίτερα από τη Βρετανία, όπου ο λόρδος Salisbury κατέθεσε σχετικό νομοσχέδιο μια δεκαετία αργότερα, μόλις το 1894⁴⁹⁷, και τελικά τέθηκε σε ισχύ 23 χρόνια μετά.

⁴⁹³ Georghallides, *Political and Administrative*, ό.π., σ. 76.

⁴⁹⁴ Για τα ρεύματα Αρμενίων, Μικρασιατών και Δρούσων βλ. Παπαπολυβίου, *Φαεινόν σημείον*, ό.π., σσ. 161-181. Σύμφωνα με τον Παπαπολυβίου, *στο ίδιο*, σ. 181 από το Σεπτέμβριο του 1896 μέχρι και μετά την έκρηξη του ελληνοτουρκικού πολέμου (άνοιξη του 1897) κατέφθασαν στο νησί Δρούσοι από τον Αντιλίβανο και Έλληνες πρόσφυγες από τη Συρία και την Κιλικία. Η πολυπληθέστερη ομάδα ήταν αυτή των Αρμενίων προσφύγων. Σχετικά με τους Πνευματομάχους βλ. King, *στο ίδιο*, σσ. 255-277 και Παπαπολυβίου, *ό.π.*, σ. 178, σημ. 155.

⁴⁹⁵ *The Cyprus Gazette*, Supplement, 23.3.1882.

⁴⁹⁶ Hill, *ό.π.*, τ. 4, σ. 482.

⁴⁹⁷ Bloom, *ό.π.*, σ. 199.

Λόγω του γεγονότος ότι δεν ήταν πάντοτε δυνατή η απόδειξη του εγκληματικού ή φαύλου χαρακτήρα των μεταναστών, η άδεια ή η απαγόρευση της εισόδου στο νησί επαφιόταν στη διακριτική ευχέρεια του αρμόδιου αξιωματούχου⁴⁹⁸. Το 1907 η διοίκηση όρισε ως «άπορο» αλλοδαπό, το άτομο, το οποίο είχε στην κατοχή του χρηματικό ποσό ή περιουσία αξίας μικρότερης των £5. Από αυτή την κατηγορία εξαιρούνταν οι τεχνίτες, ακόμη και αν κατείχαν κεφάλαιο λιγότερο από £5. Η συγκεκριμένη εξαίρεση μπορεί να ερμηνευθεί ως προσπάθεια ενθάρρυνσης της παρουσίας αυτής της επαγγελματικής ομάδας μέσα σε ένα περιβάλλον αμιγώς γεωργικό, όπως ήταν η Κύπρος. Ωστόσο, υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες άπορος αλλοδαπός επιτρεπόταν να εισέλθει υπό την προϋπόθεση ότι φερέγγυος κάτοικος στην Κύπρο μπορούσε να παρέχει γραπτώς τη διαβεβαίωση ότι θα ήταν υπεύθυνος για τη διαβίωσή του στο νησί και πως ήταν σε θέση να καταβάλει το απαιτούμενο ποσό σε περίπτωση απέλασής του⁴⁹⁹.

Χρήση του νόμου του 1882 έγινε στις περιπτώσεις μεταναστευτικών και προσφυγικών ρευμάτων προς την Κύπρο, η μαζικότητα των οποίων πιθανότατα να εξανάγκαζε τη βρετανική διοίκηση σε επιπλέον δαπάνες για την περίθαλψη και διατροφή των απόρων μεταναστών και προσφύγων. Σχετικές διακηρύξεις βάσει του νόμου δημοσιεύθηκαν στις ακόλουθες τρεις περιπτώσεις:

α) το 1884 μετά και την αποτυχία του Συριακού Εποικιστικού Ταμείου να στηρίξει οικονομικά και να καταστήσει αυτάρκη την εγκατάσταση των Ρωσο-εβραίων στους Ορείτες της Πάφου. Προκειμένου να αναχαιτιστεί και δεύτερη προσπάθεια μεταφοράς Εβραίων προσφύγων στο νησί, ειδικότερα αφού οι οθωμανικές αρχές στη γειτονική Παλαιστίνη είχαν απαγορεύσει την είσοδο και εγκατάστασή τους στα εδάφη της, το διάταγμα της 7^{ης} Αυγούστου του Αρμοστή Biddulph απαγόρευε την αποβίβαση απόρων Εβραίων από την Αγγλία, την Οθωμανική Αυτοκρατορία ή άλλες χώρες⁵⁰⁰.

β) το 1898 με την εγκατάσταση μελών της θρησκευτικής ομάδας των Πνευματομάχων, οι οποίοι λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων αρνούσαν την υποχρεωτική τους στράτευση στον τσαρικό στρατό και επέλεξαν το δρόμο της φυγής από τη Ρωσία. Το διάταγμα της 29^{ης} Ιουλίου του Αρμοστή Haynes-Smith δεν απαγόρευε πλήρως την αποβίβαση απόρων μεταναστών, όπως αυτή του 1884, αλλά επέτρεπε την είσοδο σε μετανάστες για τους οποίους

⁴⁹⁸ TNA: CO 67/1, Πρακτικά Νομοθετικού Συμβουλίου, 9.3.1882.

⁴⁹⁹ KAK: SA1/4123/1906, Αρχιγραμματέας προς Διοικητές, 14.2.1907.

⁵⁰⁰ *Imperial Orders*, ό.π., σ. 803.

καταβάλλονταν εγγυήσεις – κυρίως από τρίτους στο νησί – της οικονομικής τους συντήρησης και των εξόδων απέλασής τους σε περίπτωση απορίας⁵⁰¹.

γ) αμέσως μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν κατά χιλιάδες οι πρόσφυγες από τη Νότια Ρωσία (Λευκοί Ρώσοι) και τη γειτονική Οθωμανική Αυτοκρατορία (Αρμένιοι και Έλληνες της Μικράς Ασίας) μεταφέρονταν προς το Αιγαίο και τη Μεσόγειο. Εξαιτίας της μαζικότητας του φαινομένου, το διάταγμα της 9^{ης} Απριλίου 1920 του Αρμοστή Stevenson απαγόρευε την αποβίβαση οποιουδήποτε άπορου αλλοδαπού. Ωστόσο, είχε τη δυνατότητα να παρέχει άδεια εισόδου σε περιπτώσεις μεταναστών, οι οποίοι εξασφάλιζαν επαρκείς εγγυήσεις για τη συντήρησή τους για χρονικό διάστημα πέντε ετών καθώς και των εξόδων σε περίπτωση απέλασής τους⁵⁰². Με τη συγκεκριμένη εξαίρεση, οι βρετανικές αρχές επέτρεψαν την είσοδο σε περισσότερους από 8.000 μετανάστες και πρόσφυγες, ανάμεσα τους Λευκοί Ρώσοι, Αρμένιοι⁵⁰³ και Έλληνες⁵⁰⁴, αριθμός ο οποίος δεν ξεπερνούσε το 1/30 του πληθυσμού του νησιού (δηλαδή όχι περισσότεροι από 10.357 σύμφωνα με την απογραφή του 1921)⁵⁰⁵. Στις περιπτώσεις αυτές εξασφαλίστηκαν οικονομικές ενισχύσεις από φιλανθρωπικές οργανώσεις ή εγγυήσεις από κατοίκους ή κοινότητες, όπως η αρμενική κοινότητα για τους Αρμένιους πρόσφυγες και η Ορθόδοξη Εκκλησία για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας.

Σε μια άλλη προέκταση όμως της βρετανικής πολιτικής, οι διοικήσεις του νησιού διαχρονικά ευνοούσαν μικρής έκτασης εγκαταστάσεις μεταναστών οι οποίες θα συνοδεύονταν από κεφάλαιο και τεχνογνωσία. Όπως αναφέρει και ο Diamond Jenness, οι Βρετανοί κατά τα πρώτα χρόνια διοίκησης ενθάρρυναν την τόνωση της παραγωγής μέσα από την ιδιωτική πρωτοβουλία, εξαιτίας της απουσίας κεφαλαίου που θα επενδύονταν σε έργα⁵⁰⁶. Αυτό το σκοπό εξυπηρετούσε η ενθάρρυνση της εγκατάστασης μεταναστών. Η προσέλκυση ξένου κεφαλαίου

⁵⁰¹ Βλ. *The Cyprus Gazette*, 29.7.1898.

⁵⁰² *Imperial orders*, ό.π., σσ. 803-804.

⁵⁰³ Βλ. Αρχιεπίσκοπος Αρμενίων Κύπρου κ. Βαρουζάν, ό.π.

⁵⁰⁴ Βλ. Ευαγγελία Ματθοπούλου, «Οι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία στην Κύπρο: έλευση κι εγκατάσταση», *Κύπρος-Μικρασία, κοιτίδες πολιτισμού*, ό.π., σσ. 81-105.

⁵⁰⁵ Hansard: House of Commons Debate 11.12.1922, “Near East (Non Turkish Refugees)” τ. 159, cc2374-5, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/dec/11/near-east-non-turkish-refugees#S5CV0159P0_19221211_HOC_313, στις 28.9.2012. Κατά τη θητεία του Malcolm Stevenson (1920-1926) έγιναν δεκτοί στο νησί 1.500 Λευκοί Ρώσοι, γύρω στις 3.000 Αρμένιοι από την Κιλικία κατά το 1921 και περισσότεροι από 1000 το διάστημα 1922-23, και περίπου 3000 Κύπριοι βρετανοί υπήκοοι και Έλληνες υπήκοοι στα έτη 1921-1922, δηλαδή συνολικά ένας αριθμός που προσέγγιζε τους 8.500 πρόσφυγες από τη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και ο οποίος δεν είχε μεγάλη απόκλιση από το 1/30 του συνολικού πληθυσμού (σύμφωνα με την απογραφή για το 1921 ο συνολικός πληθυσμός του νησιού ήταν 310.715). Σχετικά με τη βρετανική πολιτική απέναντι στους Έλληνες από τη Μικρά Ασία βλ. Αναστασία Χάματσου, «Η πολιτική της βρετανικής διοίκησης της Κύπρου απέναντι στους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Η μαρτυρία του ελληνικού προξενείου στην Κύπρο», *Κύπρος-Μικρασία, κοιτίδες πολιτισμού*, ό.π., σσ. 143-153.

⁵⁰⁶ Jenness, ό.π., σ. 151.

και η εισαγωγή αναβαθμισμένων μεθόδων παραγωγής αντιστάθμιζαν την αδιαφορία της Βρετανίας – τουλάχιστον μέχρι το 1940⁵⁰⁷ – για επενδύσεις. Αυτή δεν ήταν μια καινοφανής αποικιακή πρακτική, ούτε και μεμονωμένη κυβερνητική πολιτική.

Η εισροή του ξένου μεταναστευτικού κεφαλαίου στην Κύπρο ήταν και ένα σημαντικό πολιτικό εργαλείο για τη βρετανική διοίκηση. Στην αντίληψη αρκετών Βρετανών Αρμοστών και Κυβερνητών η οικονομική στασιμότητα του νησιού ήταν αυτή που τροφοδοτούσε το ενωτικό κίνημα. Για παράδειγμα στις αρχές του 20ού αιώνα ο Αρμοστής Haynes-Smith προσπάθησε να «χειραγωγήσει» τους ενωτικούς προβάλλοντας τα οικονομικά πλεονεκτήματα της εγκατάλειψης των πολιτικών τους στόχων⁵⁰⁸. Αργότερα, στη δεκαετία του 1920 ο Κυβερνήτης Storrs διέκρινε ότι η ανάπτυξη στην Κύπρο υπήρξε πιο αργή από ότι θα ανέμενε κανείς υπό βρετανική διοίκηση για τρεις λόγους: το αβέβαιο της μόνιμης βρετανικής παρουσίας στο νησί, το φόρο και τον ελληνικό εθνικισμό⁵⁰⁹. Κατά τον ίδιο, ο αγροτικός πληθυσμός αγόταν και φερόταν από μια αστική ελίτ των μεγαλογαιοκτημόνων και τοκογλύφων, η οποία τον εκπροσωπούσε στο Νομοθετικό Συμβούλιο και την ίδια στιγμή εκμεταλλευόταν την οικονομική του δυσπραγία για να κρατά ζωντανό τον πόθο της Ένωσης. Ο ίδιος προσπάθησε να προσεταιριστεί τους αγρότες «δείχνοντας τους που βρίσκονταν τα πραγματικά του συμφέροντα» και να επιδοθεί σε μια ενεργή κοινωνική πολιτική η οποία δημιούργησε τις διχαστικές γραμμές μεταξύ αγροτών και αστών-ενωτικών⁵¹⁰. Όπως εκτιμούσε, η τακτική του αυτή θορύβησε τους Έλληνες πολιτευτές της Κύπρου ότι η «προπαγάνδα» για την Ένωση θα έχανε έδαφος από τα οικονομικά πλεονεκτήματα που προσπαθούσε η βρετανική κυβέρνηση να δημιουργήσει⁵¹¹. Βέβαια, τα Οκτωβριανά και η ραγδαία εξάπλωση της εξέγερσης σε όλο το νησί απέδειξαν αυτό που οι Βρετανοί δεν μπορούσαν να κατανοήσουν ούτε και στην περίοδο της Παλμεροκρατίας, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια: ότι το ενωτικό κίνημα της Κύπρου δεν διέφερε από τα εθνικά κινήματα της νοτιοανατολικής Ευρώπης⁵¹² και οπωσδήποτε δεν ήταν πρώτιστα διαμορφωμένο από οικονομικά κριτήρια. Η περίπτωση των Εβραίων μεταναστών ήταν μια καλή ευκαιρία για

⁵⁰⁷ Hill, *ό.π.*, σσ. 481- 483.

⁵⁰⁸ Μιχάλης Ατταλίδης, «Τα κόμματα στην Κύπρο (1878-1955)», *Κυπριακά 1878-1955 (Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου)*, Δήμος Λευκωσίας, Λευκωσία 1986, σ. 141.

⁵⁰⁹ Storrs, *ό.π.*, σ. 463.

⁵¹⁰ Ατταλίδης, «Τα Κόμματα», *ό.π.*, σ. 142.

⁵¹¹ Storrs, *ό.π.*, σ. 489.

⁵¹² Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Το πρώιμο ενωτικό κίνημα στην Κύπρο της αγγλοκρατίας: πλαίσιο, ύφος, στρατηγικές», στο Παντελής Βουτουρής και Γιώργος Γεωργής (επιμ.), *Ο Ελληνισμός στον 19^ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Αθήνα 2005, σ. 335.

τους Βρετανούς να προσελκύσουν κεφάλαιο για βελτίωση των γεωργικών πρακτικών στο νησί, να ενθαρρυνθούν οι σύγχρονες μέθοδοι παραγωγής, να απεγκλωβιστούν οι αγρότες από την στάσιμη οικονομική κατάσταση και ταυτόχρονα να χειραφετηθούν από τους φορείς του ενωτικού, τους μεγαλογαιοκτήμονες.

Εποικισμοί και βρετανική πολιτική

Το οικονομικό κέρδος και η εισαγωγή νέων γεωργικών τεχνικών ήταν κατά κύριο λόγο το κίνητρο των Βρετανών κάθε φορά που επέτρεπαν τη δημιουργία εποικιστικών εγκαταστάσεων⁵¹³. Η οικονομική διάσταση της προσέλκυσης μεταναστών παρατηρείται ήδη από την πρώτη απόπειρα εγκατάστασης ξένου πληθυσμού στο νησί, το 1880, όταν ο λόρδος Salisbury συνέλαβε την ιδέα για τη δημιουργία ενός εποικισμού Μαλτέζων αγροτών στην Κύπρο. Η μετανάστευση κεφαλαίου και εργατικού δυναμικού από τη Μάλτα για την εκτεταμένη καλλιέργεια ανεκμετάλλευτης γης του νησιού αποτελούσε ένα από τους βασικούς στόχους της ενθάρρυνσης του εποικισμού στη Μεσαορία⁵¹⁴, παρόλο που ο Γιωργαλλίδης ερμήνευσε την κίνηση του Salisbury ως μια αποκλειστική προσπάθεια δημογραφικής αλλοίωσης μέσα από την εισροή ξένου πληθυσμού και ως ένα πολιτικό μέτρο αναχαίτισης της φημολογούμενης καθόδου Ελλήνων υπηκόων από την Ελλάδα⁵¹⁵. Η μετανάστευση μέρους του πληθυσμού της Μάλτας ήταν και ένα μέτρο απάμβλυνσης του υπερπληθυσμού της χώρας και ως τέτοιο ενθαρρύνθηκε από τη μαλτέζικη κυβέρνηση θέλοντας να εκμεταλλευθεί τις ευνοϊκές πρόνοιες του σουλτανικού διατάγματος του 1855 περί φοροαπαλλαγής των μεταναστών⁵¹⁶. Τελικά, η εγκατάσταση των 42 Μαλτέζων την άνοιξη του 1880 σε τσιφλίκι στην εύφορη πεδιάδα της Μεσαορίας, μεταξύ των Κουκλιών και της Καλονίδας Αμμοχώστου, διήρκεσε ελάχιστους μήνες λόγω της ελονοσίας και των επιδρομών ακρίδων⁵¹⁷.

⁵¹³ Βλ. επίσης Morgan, *ό.π.*, σ. 83.

⁵¹⁴ TNA: CO 883/2, A. Dingli, Μοναστήρι Λατίνων, Λευκωσία, προς G. R. Greaves, 26.5.1879 στο Mediterranean No. 6, Αλληλογραφία σχετική με σχέδια εποικισμού Μαλτέζων στην Κύπρο, Υπουργείο Αποικιών, Αύγουστος 1882, σ. 4.

⁵¹⁵ Η φημολογία ενθαρρύνονταν από πατριωτικούς κύκλους που καλλιεργούσαν την άποψη ότι η βρετανική παρουσία στην Κύπρο αποτελούσε μεταβατικό στάδιο για την επίτευξη της Ένωσης, Georghallides, *Political and Administrative*, *ό.π.*, σ. 39.

⁵¹⁶ TNA: CO 883/2, A. Dingli, Λευκωσία, προς Colonel G.R. Greaves, 26.5.1879, σ. 4.

⁵¹⁷ TNA: CO 883/2, Vincenzo Fenech, Λάρνακα, προς Αρχιγραμματέα, 8.3.1880, στο Mediterranean No. 6, σσ. 7-8. Επίσης, έκθεση του James Inglis, Διοικητή Αμμοχώστου, για τον εποικισμό των Μαλτέζων στα Κούκλια από τον Fenech το Μάρτιο του 1880, 28.6.1880, σ. 15. Για τη μετανάστευση Μαλτέζων στην Κύπρο βλ. Gail Hook, "Mr. Fenech's Colony: Maltese Immigrants in Cyprus 1878-1950", *Journal of Cyprus Studies*, 13 (2007), σσ. 27-51.

Η ιδέα, όμως, του Salisbury δημιούργησε ένα προηγούμενο στην πολιτική των Βρετανών στο νησί. Γι' αυτό και η δεύτερη εποικιστική εγκατάσταση από τους Ρωσο-εβραίους στους Ορείτες, τρία χρόνια μετά τη μαλτέζικη, αντιμετωπίστηκε εξίσου οφελμιστικά από τη βρετανική διοίκηση. Παρόλο που η διοίκηση ήταν διστακτική ως προς την οικονομική επιτυχία του εγχειρήματος⁵¹⁸, παρείχε τις διευκολύνσεις στην εγκατάσταση των Ρωσο-εβραίων για το λόγο ότι αυτή τύγχανε εξ ολοκλήρου της οικονομικής στήριξης μιας βρετανικής φιλανθρωπικής οργάνωσης. Επιπλέον, ο ίδιος ο Υπουργός Αποικιών, Earl of Derby, ζήτησε από την κυπριακή διοίκηση να παρέχει τις «καλές υπηρεσίες» της στους 86 Ρωσο-εβραίους που θα κατέφθαναν από την Αλεξάνδρεια⁵¹⁹.

Οι Βρετανοί επέδειξαν ενδιαφέρον για το μεταναστευτικό σχέδιο εκπονώντας μελέτη για τη βιωσιμότητα του σχεδίου, η οποία αποτελεί ένα καλό εργαλείο κατανόησης του κόστους διαβίωσης στο νησί. Η χρηματοδότηση κατά τον πρώτο χρόνο εγκατάστασης υπολογιζόταν τουλάχιστον στις £50.11.2 ανά οικογένεια των 5 ατόμων. Καθότι δεν αναμενόταν η απόδοση της πρώτης σοδειάς τουλάχιστον μέχρι τον Ιούλιο του 1884, με το ποσό αυτό θα καλύπτονταν τα έξοδα διαβίωσης για ένα χρόνο (£30), αγοράς δοκών για κατασκευή σπιτιών και αγροτικών εργαλείων (£2.5.1), σπόρων κριθαριού και σιταριού για καλλιέργεια 25 στρεμμάτων (£2.16.1), ενός γαϊδουριού και σαμαριού (£4.10), επίπλων (£2), ρουχισμού (£2.10) και εξόδων μεταφοράς τους από το λιμάνι άφιξης στον προορισμό εγκατάστασης τους (η ναύλωση πλοίου από τη Δεκέλεια στην Πάφο το Σεπτέμβριο του 1883 κόστισε για 63 άτομα £22, £1.10.0 κατά άτομο⁵²⁰). Δεν αποκλείονταν δε να προκύψουν επιπρόσθετες ανάγκες χρηματοδότησης λόγω των αστάθμητων παραγόντων στην αγροτική παραγωγή, όπως ήταν οι επιδρομές ακρίδων και η απαιτούμενη ενδελεχής έρευνα για εντοπισμό νερού⁵²¹.

Στις οικονομικές δυσκολίες των εποίκων-αγροτών περιλαμβάνονταν και οι υψηλές τιμές των αγαθών: «ένας αγρότης που θα εγκατασταθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα μπορεί να καλλιεργήσει σε ένα μικρό κήπο φασόλια και άλλα λαχανικά τα οποία θα τον προμήθευαν για ένα χρόνο και ίσως μέλι από την εκτροφή μελισσών στη γη του – αυτό προφανώς είναι μικρό πράγμα, αλλά σώζει τον αγρότη από το να πληρώνει τρέχουσες τιμές για όλο το φαγητό που χρειάζεται η οικογένεια του». Επιπρόσθετα, οι Βρετανοί εκτιμούσαν ότι οι έποικοι θα

⁵¹⁸ ΚΑΚ: SA1/6462, A. Bissachi, Λευκωσία, προς Αρχιγραμματέα, 2.5.1883.

⁵¹⁹ ΚΑΚ: SA1/6461, Τηλεγράφημα Υπουργού Αποικιών προς Αρμοστή, χ.η.

⁵²⁰ ΚΑΚ: SA1/6492, Πιστοποίηση εξόδων λοιμοκαθαρητηρίου και ναύλωσης πλοιαρίου από τους Aheba Tiffirin και Joseph Mossely, εκπροσώπους Εβραίων μεταναστών, Λάρνακα 15.9.1883.

⁵²¹ ΚΑΚ: SA1/6462, Bissachi, Λευκωσία, προς Αρχιγραμματέα, 2.5.1883.

δυσκολεύονταν να προσαρμοστούν στο κυπριακό περιβάλλον εξαιτίας της άγνοιας της τοπολαλίας και της εντελώς διαφορετικής κυπριακής κουλτούρας, της θρησκείας και των διατροφικών συνηθειών⁵²².

Οι λόγοι για τους οποίους κρίθηκε κατάλληλη η εγκατάσταση στους Ορείτες ήταν πολυεπίπεδοι. Πρώτον, οι Ορείτες περιλαμβάνονταν στις περιοχές, τις αποκαλούμενες «εγκαταλελειμμένες κοινότητες» (“deserted communes”), τις οποίες διεκδικούσε ο Σουλτάνος με βάση την αγγλο-τουρκική σύμβαση του 1878⁵²³. Το ιδιότυπο καθεστώς των συγκεκριμένων περιοχών στο νησί βάσει του οθωμανικού δικαίου περί γης απαγόρευε την παραχώρησή τους σε ένα μόνο ιδιώτη ιδιοκτήτη⁵²⁴ και ευνοούσε τη μαζική εγκατάσταση μεταναστών⁵²⁵. Επιπρόσθετα, οι μετανάστες εξαιρούνταν από την καταβολή του φόρου της δεκάτης για τρία χρόνια και όλων των υπόλοιπων φορολογιών για δέκα χρόνια.⁵²⁶ Η σημαντικότερη δε πρόνοια ήταν ότι ο φόρος της δεκάτης θα καταβαλλόταν απευθείας στον Σουλτάνο μόνο στην περίπτωση κατά την οποία οι αξιώσεις του γίνονταν αποδεκτές από τους Βρετανούς⁵²⁷. Αυτή ήταν μια ιδιαίτερα ευνοϊκή πρόνοια για την οικονομική βιωσιμότητα της εγκατάστασης, όταν την ίδια στιγμή τα έσοδα των Κύπριων αγροτών περιορίζονταν εξαιτίας του φορολογικού ζυγού και της υποχρεωτικής καταβολής της έγγειου φορολογίας, η οποία

⁵²² ΚΑΚ: SA1/6462, Bissachi, Λευκωσία, προς Αρχιγραμματέα, 2.5.1883 (μετάφραση δική μου).

⁵²³ Σύμφωνα με το άρθρο 4 του παραρτήματος της Κυπριακής Σύμβασης μεταξύ Βρετανίας και Υψηλής Πύλης της 4^{ης} Ιουνίου 1878, η Υψηλή Πύλη μπορούσε ελεύθερα να πωλεί και να ενοικιάζει γαίες και άλλες περιουσίες στην Κύπρο που ανήκαν στο Οθωμανικό Στέμμα (Arazi Mirié né Emlak-I Humayun). Η παραγωγή τους εξαιρείτο από τα έσοδα του νησιού τα οποία υπολογίζονταν στο φόρο υποτέλειας βάσει του άρθρου 3, βλ. Hill, *ό.π.*, 301. Ωστόσο, η έκταση των γαιών δεν είχε καθοριστεί στη σύμβαση, με αποτέλεσμα λίγες μέρες μετά τη σύμβαση, όταν ο Σουλτάνος επιχείρησε να αγοράσει τις Κυπριακές Εργασίες Αλατιού, η βρετανική διοίκηση απαγόρευσε με διάταγμα την πώληση γης εκτός των πόλεων έως ότου καθοριστούν οι γαίες που διεκδικούσε ο Σουλτάνος. Αν και τα δυο μέρη προσπάθησαν να επιλύσουν με διακανονισμό τις αμφισβητούμενες περιοχές, τελικά αυτό δεν επιτεύχθηκε. Η βρετανική διοίκηση αποφάσισε ότι οι πωλήσεις των διεκδικούμενων από τον Σουλτάνο γαιών μέσω του Κτηματολογίου θα ήταν παράνομες, βλ. TNA: CO 883/2 Mediterranean No. 1, “Memorandum on the Sultan’s claims to certain lands in Cyprus”, Colonial Office 8.1.1881.

⁵²⁴ TNA: CO 67/30, Αρμωστής, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 27.4.1883; ΚΑΚ: SA1/6461, Διευθυντής Κτηματολογίου, Λευκωσία, προς Αρχιγραμματέα, Λευκωσία, 27.4.1883. Επίσης, TNA: CO 883/2, “Memorandum on the Sultan’s claims...”, *ό.π.*, σ. 16.

⁵²⁵ Στα Κούκλια, τα Μανδριά Αμμοχώστου, τη Λύση και την Κοντέα υπήρχαν εκτάσεις γης οι οποίες ήταν διεκδικήσιμες από τον Σουλτάνο, αλλά φαίνεται ότι το τσιφλίκι των Μαλτέζων δεν αποτελούσε τέτοια περίπτωση, ΚΑΚ: SA1/6469, “List Showing the Number, Names, Extent, Situation and Boundaries of Lands in the Island of Cyprus, Claimed by His Imperial Majesty The Sultan as “Emlaki-Humaioun” (Sultan’s properties) in virtue of “Tapo-Seneds” (Title-Seeds)”.

⁵²⁶ ΚΑΚ: SA1/6461, Διευθυντής Κτηματολογίου, Λευκωσία, προς Αρχιγραμματέα, Λευκωσία, 27.4.1883. Επίσης, με σουλτανικό διάταγμα του 1855, το νησί περιλαμβανόταν στις τουρκικές κτήσεις, στις οποίες παραχωρείτο εύφορη γη σε μετανάστες για σκοπούς καλλιέργειας με φορολογική αμνηστία 12 χρόνων, βλ. TNA: CO 883/2, A. Dingli, Μοναστήρι Λατίνων, Λευκωσία, προς Colonel G. R. Greaves, στο Mediterranean No. 6, Correspondence relating to projects of Maltese Colonization in Cyprus, Colonial Office, August 1882, σ. 4.

⁵²⁷ Τέτοιες περιοχές υπήρχαν στην επαρχία της Κερύνειας, Αμμοχώστου, Λευκωσίας, Λεμεσού και Πάφου. Ειδικότερα στην Πάφο ήταν η περιοχή του Ακάμα και τα κτήματα του τσιφλικιού της Ποταμιάς, ΚΑΚ: SA1/6469, Έγγραφο “List showing the numbers, names...”, *ό.π.*

περιελάμβανε επίσης τον κτηματικό φόρο, τη δεκάτη και τους δασμούς σε εξαγόμενα γεωργικά προϊόντα⁵²⁸.

Δεύτερον, οι Ορείτες βρίσκονταν σε καλή γεωγραφική τοποθεσία για τη διεξαγωγή του εμπορίου, τόσο σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα και τα παράκτια χωριά των Κουκλιών και Πισσουρίου, στα οποία μπορούσαν να αγκυροβολήσουν μικρά πλοία, όσο και σ' απόσταση περίπου 12 μιλίων από το Κτήμα της Πάφου και 28 μιλίων από τη Λεμεσό. Μελλοντικά θα μπορούσαν να διανοιχθούν εύκολα και φθηνά εσωτερικοί δρόμοι εντός του κτήματος που θα οδηγούσαν στον κύριο δρόμο Λεμεσού-Πάφου μέσω του οποίου θα εξασφάλιζαν πρόσβαση στα Κούκλια, την Επισκοπή, το Κτήμα και τη Λεμεσό. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Επισκόπου Πάφου το έδαφος θεωρείτο κατά βάση εύφορο, ειδικά για καλλιέργεια δημητριακών και βαμβακιού, και ενδεχομένως θα ευνοείτο η καλλιέργεια αμπελώνων κρίνοντας από την καλή παραγωγή σταφυλιού στα κτήματα προς την επαρχία Λεμεσού. Επίσης, το ανεκμετάλλευτο έδαφος μπορούσε να αποτελέσει καλή τροφή για την εκτροφή αλόγων ή μουλαριών ενώ η παράκτια τοποθεσία δημιουργούσε προϋποθέσεις υγιεινών συνθηκών διαβίωσης. Στην περιοχή υπήρχε πέτρα για την κατασκευή σπιτιών και καταλυμάτων και η προμήθεια ξυλείας από το δάσος των Ορειτών θα ήταν ανεξάντλητη. Τέλος, με τη διάνοιξη πηγαδιού εκτιμάτο ότι θα εξασφαλιζόταν επάρκεια νερού⁵²⁹.

Η διοίκηση του νησιού είχε άμεση εμπλοκή στην οικονομική οργάνωση της εγκατάστασης προκειμένου να εξασφαλίσει τη βιωσιμότητα του εγχειρήματος. Κάθε οικογένεια μεταναστών καλείτο να έχει κατά μέσο όρο έκταση 25 στρεμμάτων, η οποία θεωρείτο ικανοποιητική για την αυτάρκειά της. Εκτός από τη δεκάτη, οι μετανάστες απαλλάγηκαν από την στρατιωτική φορολογία και τους φόρους για την εκτροφή προβάτων, κατσικιών και γουρουνιών μέχρι και τρία χρόνια⁵³⁰. Η διοίκηση διατηρούσε το δικαίωμα κατάσχεσης ανά πάσα στιγμή των έργων κοινής ωφελείας που θα ανεγείρονταν, όπως δημοσίων κτηρίων και οδικών έργων. Επίσης, διατηρούσε το δικαίωμα διαχείρισης του νερού. Οι μετανάστες δεν δικαιούντο να διαθέσουν το νερό τους σε άλλους εκτός της εγκατάστασης τους και σε τέτοια περίπτωση θα έπρεπε να εξασφαλίσουν την άδεια της κυβέρνησης. Κανένας μετανάστης δεν θα μπορούσε να προβεί σε καθάρισμα ή καλλιέργεια οποιασδήποτε γης εκτός των ορίων της εγκατάστασης χωρίς τη συγκατάθεση της κυβέρνησης, ενώ η καταστροφή των χαρουπόδεντρων και των ελάτων

⁵²⁸ Για το σύστημα φορολογίας βλ. Hill, *ό.π.*, σσ. 443-462. Επίσης, Ρίχτερ, *ό.π.*, σσ. 100-101.

⁵²⁹ TNA: CO 883/2, Έκθεση του A. G. Wauchope, Λευκωσία 26.4.1880, σ. 11.

⁵³⁰ Η περίοδος των τριών ετών κρίνονταν ικανοποιητική για την ανάπτυξη βιώσιμης γεωργίας και κτηνοτροφίας.

απαγορευόταν. Μέχρι την τιτλοποίηση των κτημάτων κανένας μετανάστης δεν θα μπορούσε να δωρίσει, να πωλήσει ή να κληροδοτήσει ολόκληρη ή μέρος της έκτασης της κοινότητας ούτε και δέντρα ή να κληρονομήσει ολόκληρο ή οποιοδήποτε μέρος της έκτασης της κοινότητας το οποίο παραχωρήθηκε σε οποιοδήποτε άλλο από τους μετανάστες. Οι μετανάστες θα έπρεπε άμεσα να προχωρήσουν σε εκλογή και σύσταση μιας πενταμελούς επιτροπής αντιπροσώπων. Η κοινοτική επιτροπή θα αναλάμβανε την καταγραφή όλων των γεννήσεων, γάμων και θανάτων στην κοινότητα και ανά τακτά χρονικά διαστήματα θα ενημέρωνε σχετικά την κυβέρνηση⁵³¹.

Η ίδια η παρέμβαση πάντως της βρετανικής διοίκησης αποτέλεσε ένα από τους πολλαπλούς λόγους αποτυχίας της εγκατάστασης. Οι Βρετανοί διερεύνησαν τις προοπτικές της εγκατάστασης μεριμνώντας πρώτιστα για την κατοχύρωση των συμφερόντων τους και αδιαφορώντας για την καταλληλότητα της περιοχής για αγροτική εγκατάσταση. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των μεταναστών το έδαφος στους Ορείτες ήταν λοφώδες, η γη ερημική και πετρώδης, γεγονός που καθιστούσε την εκμετάλλευσή της εξαιρετικά δυσχερή για ανθρώπους οι οποίοι δεν είχαν ιδιαίτερη εμπειρία από γεωργικές ασχολίες. Αν και οι μετανάστες ζήτησαν να τους δοθεί έκταση γης σε πεδιάδα όπου το κλίμα ήταν πιο ήπιο και η πρόσβαση στο νερό ευκολότερη, το αίτημα τους δεν ικανοποιήθηκε από τη διοίκηση⁵³². Η εμπειρία της αποτυχίας των Ορειτών διαφοροποίησε την τακτική ως προς την εποικιστική εγκατάσταση αλλοδαπών στο νησί. Όταν δώδεκα χρόνια αργότερα η εβραϊκή οργάνωση Ahavat Zion εγκαταστάθηκε για αγροτικούς σκοπούς στο νησί, οι μετανάστες μπορούσαν να διεκδικήσουν πλέον γη μόνο εάν προέβαιναν σε αγορά της ή εάν σύναπταν δάνειο από την Οθωμανική Τράπεζα⁵³³.

Η εποικιστική απόπειρα της Ahavat Zion ήταν πολύ διαφορετική από εκείνες που προηγήθηκαν στη δεκαετία του 1880 λόγω του γεγονότος ότι τα μέλη της είχαν το δικό τους κεφάλαιο έτσι το εγχείρημά τους υπήρξε αμιγώς μεταναστευτικό και όχι φιλανθρωπικό. Η βρετανική διοίκηση φυσικά δεν παρέμβαλε εμπόδια στην αγορά των κτημάτων στο Μαργό, ενώ η απόφαση στη συνέχεια της Ahavat Zion για μεταβίβαση της διαχείρισης των εποικισμών στη γαλλική JCA, μιας έγκριτης οργάνωση με επαρκές κεφάλαιο της οποίας η δραστηριότητα στην Αργεντινή ήταν ευρύτερα γνωστή, βρήκε την αμέριστη υποστήριξη των

⁵³¹ ΚΑΚ: SA1/6479, Αρχιγραμματέας, Λευκωσία, προς Διοικητή Πάφου, 6.12.1883.

⁵³² ΚΑΚ: SA1/6475, Friedland, Λεμεσός, προς Biddulph, 6.8.1883. Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 15.2.1884, σ. 4, Επίσης, Nir, *ό.π.*, σ. 25.

⁵³³ ΤΝΑ: CO 67/145, King-Harman, Λευκωσία, προς Λόρδο Elgin, Λονδίνο 28.4.1906.

Βρετανών, καθώς εκτιμούσαν ότι ένας ιδιοκτήτης με μικρό κεφάλαιο θα μπορούσε να μεταμορφώσει τα κτήματα αυτά σε μια από τις καλύτερες ιδιοκτησίες στο νησί⁵³⁴. Ενδεικτικά, όταν ο εκπρόσωπος της JCA, Walter Cohen, επισκέφθηκε την Κύπρο για να εξετάσει ενδεχόμενες περιοχές εγκατάστασης Εβραίων, ο Αρμοστής Sendall ζήτησε από τους διοικητές των επαρχιών της Λάρνακας και της Λευκωσίας να υποστηρίξουν την αποστολή του⁵³⁵. Το δε Υπουργείο Αποικιών είδε με θετικό φακό τις κινήσεις της JCA εκφράζοντας παράλληλα τη συμπάθειά του για τα δεινά που υφίσταντο κατά καιρούς οι Εβραίοι⁵³⁶. Βέβαια ο σκοπός της σύστασης των εποικισμών δεν απασχολούσε τόσο τη βρετανική διοίκηση, όσο η εφαρμογή εξελιγμένων μεθόδων καλλιέργειας από τους Εβραίους στο πρωτόγονο αγροτικό περιβάλλον της Κύπρου. Η γεωργική δραστηριότητα των Εβραίων αναπτύχθηκε σε στενή συνεργασία με τη βρετανική διοίκηση και το Τμήμα Γεωργίας, γι' αυτό το λόγο επί αρμοστείας του Haynes-Smith τοποθετήθηκε ως σύμβουλος σε οικονομικά και γεωργικά θέματα των αγροτών του Μαργό ο Λειτουργός Δασών, Alfred Karlsake Bovill.⁵³⁷

Η βρετανική στάση στα σχέδια μαζικού εποικισμού

Μολονότι το Υπουργείο Αποικιών ενθάρρυνε μικρής εμβέλειας εγκατάσταση μεταναστών και προσφύγων στους εποικισμούς της JCA, αναντίλεκτα δεν ευνοούσε τη μαζική παρουσία Εβραίων στην Κύπρο, οπωσδήποτε όχι με τον τρόπο που την παρουσίαζε ο Davis Trietsch στα σχέδια του. Όπως αναφέρθηκε και στο δεύτερο κεφάλαιο της διατριβής, ο Joseph Chamberlain απέρριψε χωρίς συζήτηση το ενδεχόμενο η Κύπρος να παραχωρηθεί στους Σιωνιστές το 1902 (βλ. σσ. 51-52). Επισήμως, προτασσόταν ως αιτιολογία η εχθρική αντίδραση των Ελλήνων της Κύπρου στα φημολογούμενα σχέδια του Trietsch (βλ. σσ. 187-201), οι περιορισμένες ευκαιρίες εργοδότησης για τους Εβραίους της Ανατολικής Ευρώπης και φυσικά οι προηγούμενες αποτυχημένες προσπάθειες της δεκαετίας του 1880⁵³⁸. Από την άλλη, ο Αρμοστής Haynes-Smith παρουσιαζόταν έτοιμος να συναινέσει στα σχέδια του Trietsch εάν το Υπουργείο έβλεπε θετικά μια βρετανική αντι-πρόταση για τη χρηματοδότηση της κατασκευής του σιδηροδρόμου Λευκωσίας-Αμμοχώστου-Λάρνακας από το εβραϊκό

⁵³⁴ TNA: CO 67/107, Αρμοστής, Τρόδος, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 27.8.1897.

⁵³⁵ KAK: SA1/2997/1897, Αποικιακός Γραμματέας, Λευκωσία, προς Διοικητές Λάρνακας και Λευκωσίας, 18.11.1897.

⁵³⁶ TNA: CO 67/107, Αρμοστής, Τρόδος, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 27.8.1897. Επίσης, CO 67/110, Cohen, Λονδίνο, προς Υφυπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 16.9.1897.

⁵³⁷ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 9.9.1898, σ. 7 και “Expedition to Cyprus”, from the memoirs of N. I. Adler”, 1.10.1954. Επίσης, KAK: SA1/3249/1897, Λειτουργός Δασών, Λευκωσία, προς Αρχιγραμματέα, 9.11.1897.

⁵³⁸ TNA: CO 67/ 133, Πρακτικά. Επίσης, επιστολή αξιωματούχου Υπουργείου Αποικιών προς Συντάκτη εφημ. *The Jewish Chronicle*, 22.8.1902.

κεφάλαιο και την εργοδότηση Εβραίων μεταναστών⁵³⁹. Η στάση του Υπουργείου Αποικιών στο ζήτημα ήταν καθορισμένη περισσότερο από τις στρατηγικές βλέψεις της αυτοκρατορίας στην περιοχή (βλ. κεφ. 1), ενώ διέβλεπε ότι δεν θα υπήρχε κανένα οικονομικό όφελος από μια εκτεταμένη εβραϊκή εγκατάσταση⁵⁴⁰. Από την άλλη, η ανησυχία της αρμοστείας από τις μαζικές διαδηλώσεις των Ελλήνων Χριστιανών εναντίον της μετανάστευσης των Εβραίων ήταν διάχυτη⁵⁴¹. Ανησυχητικό ήταν επίσης το γεγονός ότι λιγοστοί Εβραίοι από τη Ρουμανία οι οποίοι εισήλθαν στο νησί με τη βοήθεια του Trietsch το 1900 ζητούσαν ελεημοσύνη. Γι' αυτό το λόγο το καλοκαίρι η διοίκηση απαγόρευσε την αποβίβαση από αυστριακά και γαλλικά σκάφη σε περίπου 100 Εβραίους οι οποίοι δεν πληρούσαν τα κριτήρια του διατάγματος του Ιουλίου 1898⁵⁴².

Το Νοέμβριο του 1904 δημοσιεύθηκε στην πρώτη σελίδα της *Φωνής της Κύπρου* η απαντητική επιστολή του Υπουργού Αποικιών Alfred Lyttelton προς τον Βρετανό βουλευτή των Συντηρητικών Robert Pierpoint, ο οποίος ζήτησε διασαφηνίσεις για το ζήτημα, με αφορμή και τα αντι-εβραϊκά άρθρα στον κυπριακό Τύπο. «Ο κ. Λύττελτον δεν έχει επί του παρόντος λόγον να προβλέπη την άφιξιν εις Κύπρον ασυνήθως μεγάλου αριθμού Ιουδαίων ή άλλων ξένων μεταναστών» διαβεβαίωνε το Υπουργείο Αποικιών⁵⁴³. Ο ίδιος ο Αρμοστής King-Harman σε ομιλία του στους κατοίκους της Βατυλής καθησύχαζε ότι δεν θα παραχωρούσε διευκολύνσεις στην εγκατάσταση⁵⁴⁴. Δυο χρόνια αργότερα όταν και πάλι το εβραϊκό ζήτημα απασχόλησε τον Τύπο και την κοινή γνώμη (βλ. σσ. 200-201) ο King-Harman καλούσε τον Υπουργό Αποικιών, Λόρδο Elgin, να ικανοποιήσει τα αιτήματα της πλειοψηφίας των Κυπρίων, όπως καταγράφονταν στα ψηφίσματα των πόλεων Λάρνακας και Λεμεσού. Επισήμανε ότι δημόσιοι και οικονομικοί λόγοι υπαγόρευαν να μην υποστηρίξει την οποιαδήποτε σχεδιαζόμενη προσπάθεια για μαζική μεταφορά Εβραίων στο νησί. Οι δημόσιοι λόγοι προέκυπταν βέβαια από τις διαδηλώσεις και τα ψηφίσματα των Ελλήνων χριστιανών κατά της εγκατάστασης των Εβραίων, ενώ οι οικονομικοί λόγοι αφορούσαν την επαγγελματική αποκατάσταση των Εβραίων μεταναστών, την οικονομική τους αυτοσυντήρηση και τη συμβίωση με τον υπόλοιπο πληθυσμό:

⁵³⁹ TNA: CO 67/120, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 25.11.1899.

⁵⁴⁰ TNA: CO 67/136, Πρακτικά 21.10.1903.

⁵⁴¹ TNA: CO 67/123, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 4.6.1900. Επίσης, TNA: CO 67/136, Κυβερνήτης, Τρόδος, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 5.10.1903.

⁵⁴² TNA: CO 67/124, Κυβερνήτης, Τρόδος, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 16.7.1900.

⁵⁴³ «Το ζήτημα του αποικισμού των Εβραίων εις Κύπρον. Επιστολή του Υπουργού των Αποικιών. Το επίσημον κείμενον», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 13/26.11.1904, σ. 1.

⁵⁴⁴ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 13/26.11.1904, σ. 1.

«Το πείραμα έτυχε δοκιμής και προηγουμένως και απέτυχε και οι Εβραίοι οι οποίοι στάληκαν εδώ από μια Αποικιστική Οργάνωση το 1883 έπρεπε να απομακρυνθούν από άλλη οργάνωση το 1884. Ως γεωργοί οι Εβραίοι από τη Ρωσία δεν υπήρξαν πουθενά επιτυχείς. Ως τεχνίτες δεν υπάρχει χώρος για τους ίδιους στην Κύπρο και ως συμπολίτες θ' αντιμετωπίζονται με τέτοια βδελυγμία από το σύνολο της Ορθόδοξης κοινότητας ώστε να προκαλείται ανησυχία στην τοπική κυβέρνηση για τις ζωές και τις περιουσίες τους»⁵⁴⁵.

Η βρετανική κυβέρνηση του νησιού είχε αντιληφθεί τις ενδεχόμενες επιπτώσεις που θα προκαλούσε η μαζική παρουσία Εβραίων στην Κύπρο, όπως ήταν η πρόκληση κοινωνικών αναταραχών με το ντόπιο πληθυσμό. Για τους ίδιους τους Αρμοστές η διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας εντός της αποικίας αποτελούσε το κύριο μέλημα τους. Όταν ο Αρμοστής για την Αίγυπτο, Henri McMahon, ζήτησε στο μέσο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου από τη διοίκηση στην Κύπρο τη φιλοξενία εβραϊκών προσφυγικών οικογενειών, ο Αρμοστής στην Κύπρο John Eugen Clauson (1915-1918) απάντησε ότι «για ιστορικούς λόγους και εξαιτίας της έντονης εχθρότητας της πλειοψηφίας του πληθυσμού κατά των Εβραίων» δεν συνίστατο η άδεια σε άλλους Εβραίους να μεταφερθούν στην Κύπρο, εκτός από τους Εβραίους πρόσφυγες βρετανικής υπηκοότητας οι οποίοι βρίσκονταν ήδη στο νησί⁵⁴⁶.

Αυτό φρόντισε να καταστεί ξεκάθαρο στο Υπουργείο Αποικιών, το οποίο ακόμα και το 1920 όταν ο Trietsch προσέγγισε τον Amery για το σχέδιο του για την Κύπρο επικαλέστηκε το γεγονός ότι πριν μερικά χρόνια «οι Εβραίοι ήταν έντονα μισητοί» στην Κύπρο⁵⁴⁷. Όπως καταγράφηκε όμως και στο πρώτο κεφάλαιο, το Υπουργείο Αποικιών δεν επεδείκνυε τόση ανησυχία για την εσωτερική κατάσταση όσο για την απώλεια του στρατηγικού πλεονεκτήματος που προσέφερε η Κύπρος στην Εγγύς Ανατολή από μια κατακλυσμιαία εβραϊκή εγκατάσταση. Ακόμα και όταν ο Amery το 1920 έβλεπε ως στρατηγική επιλογή τη βρετανική ενθάρρυνση της εβραϊκής μετανάστευσης στην Παλαιστίνη όπου μια ευημερούσα εβραϊκή κοινότητα με στενούς δεσμούς με τη Βρετανία θα μπορούσε να αποτελέσει ένα μέσο διασφάλισης της βρετανικής παρουσίας στην περιοχή⁵⁴⁸, και ειδικότερα για την Κύπρο ένας εβραϊκός εποικισμός θα ενίσχυε την σκλήρυνση της βρετανικής πολιτικής ενάντια στο

⁵⁴⁵ TNA: CO 67/145, Αρμοστής, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 28.4.1906 (μετάφραση δική μου).

⁵⁴⁶ ΚΑΚ: SA1/1081/14/160, Αρμοστής, Λευκωσία, προς Αρμοστή Παλαιστίνης, Κάιρο, 13.10.1916.

⁵⁴⁷ TNA: CO 67/201, Ellis προς Amery, 31.7.1920.

⁵⁴⁸ L.S. Amery, *My Political Life*, τ. 2, Λονδίνο 1953, σσ. 113-116. Επίσης, Georghallides, *Political and Administrative*, ό.π., σ. 156.

ενωτικό κίνημα⁵⁴⁹, το Υπουργείο Αποικιών φρόντισε να εφαρμόσει τη ρεαλιστική πολιτική της προστασίας των στρατηγικών βλέψεων της χώρας στην Ανατολική Μεσόγειο.

Το εγχείρημα της JCA ήταν η μοναδική περίπτωση στην οποία δόθηκε άδεια μαζικής εγκατάστασης Εβραίων, καθώς η εποικιστική εγκατάσταση ήταν ελεγχόμενη, περιορισμένης εμβέλειας και οπωσδήποτε οι Βρετανοί είχαν πεισθεί για την οικονομική βιωσιμότητά της. Η εγκατάλειψη των εποικισμών το 1928 έγινε κατά τη διακυβέρνηση ενός από τους σημαντικότερους κυβερνήτες της Κύπρου, του Sir Ronald Storrs, ο οποίος άφησε πίσω του καινοτόμα έργα στην οικονομία, τις υποδομές ακόμα και τον πολιτισμό⁵⁵⁰. Προτού τοποθετηθεί στην Κύπρο, ο Storrs υπηρέτησε για εννέα χρόνια στην Ιερουσαλήμ. Δήλωνε ενθουσιώδης υποστηρικτής του εβραϊσμού και θαύμαζε τις ικανότητες των Εβραίων⁵⁵¹. Όντας λάτρης των τεχνών, της μουσικής και των γραμμάτων, ίδρυσε στην Κύπρο το Μουσικό Σχολείο και διόρισε διευθυντή του τον Λευκό Ρωσο-εβραίο πρόσφυγα Issaiah Kalmanovitch, «διασφαλίζοντας», όπως έγραφε στα απομνημονεύματά του, «το εβραϊκό στοιχείο (απαραίτητο για την παραγωγή μουσικής στην Εγγύς Ανατολή)»⁵⁵². Εντούτοις, δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία που να ρίχνουν φως στην στάση του απέναντι στους Εβραίους των εποικισμών της JCA. Ίσως γιατί, αν και φιλοσημίτης, αποκήρυττε τις σιωνιστικές πρακτικές⁵⁵³. Το μόνο σίγουρο όμως είναι ότι προσπάθησε να αναπληρώσει το κενό της αποχώρησής τους με Αρμενίους πρόσφυγες, συνεχίζοντας την πολιτική υπέρ της εγκατάστασης αλλοδαπών που θα ευνοούσε την οικονομία. Όταν το Διεθνές Γραφείο Εργασίας στη Γενεύη εξέτασε το ενδεχόμενο μεταφοράς Αρμενίων προσφύγων από τη Βουλγαρία και την Ελλάδα σε άλλες περιοχές συμπεριλαμβανομένης και της Κύπρου, ο Storrs πρότεινε την εγκατάσταση ικανών γεωργών και τεχνιτών στους πρώην εβραϊκούς εποικισμούς του Μαργό και του Τσόμλεκτζι⁵⁵⁴. Σ' επιστολή του στον Υπουργό Αποικιών Leo Amery ανέφερε ότι:

«η πρακτική σε σχέση με τους μετανάστες στην Κύπρο είναι κάποιος κάτοικος του νησιού να εγγυηθεί τον μετανάστη για το ποσό των £25. Υπό αυτή τη διευθέτηση υπάρχει ήδη ένα σταθερό ρεύμα Αρμενίων, συγκεκριμένα από την Ελλάδα, και μολονότι είμαι υπέρ ενός αρμενικού πυρήνα στον πληθυσμό, θεωρώ ότι όσον αφορά

⁵⁴⁹ Holland και Markides, *ό.π.*, σ. 330.

⁵⁵⁰ Για το έργο του Κυβερνήτη Storrs βλ. Georghallides, *Cyprus and the Governorship*, *ό.π.*

⁵⁵¹ Storrs, *ό.π.*, σ. 399.

⁵⁵² Στο ίδιο, σ. 487.

⁵⁵³ Σάμιον Σίμπαγκ Μοντεφιόρε, *Η Ιερουσαλήμ. Η βιογραφία* (μτφρ. Ρένα Χατχούτ), Αθήνα 2014, σ. 581.

⁵⁵⁴ ΚΑΚ: SA1/1430/1927, T.F. Johnson, Γενεύη, προς Alexander Cadogan, Υπουργείο Εξωτερικών, 24.9.1927.

τις πόλεις θα ήταν καλύτερο να επιτραπεί η συνέχιση της φυσικής ροής [των μεταναστών]. Υπάρχει, ωστόσο, ζήτηση για έμπειρους γεωργούς, ειδικά εκείνους με εμπειρία στην καλλιέργεια και προετοιμασία καπνού»⁵⁵⁵.

Η πολιτική του Κυβερνήτη Richmond Palmer στο μεταναστευτικό κύμα της δεκαετίας του 1930

Μέχρι και την άνοιξη του 1936, η πολιτική των βρετανικών κυβερνήσεων στην Κύπρο περιοριζόταν στην έγκριση άδειας εγκατάστασης σε μετανάστες «καλής πίστης» (bona fide) και με την προϋπόθεση να έχουν στην κατοχή τους κατά την άφιξη τους £20 σε μετρητά και στοιχεία που να κατοχυρώνουν την οικονομική τους αυτάρκεια⁵⁵⁶. Η εισροή Εβραίων μεταναστών στο νησί, η οποία έγινε ιδιαίτερα αισθητή στην Κύπρο κατά το τρίτο και τέταρτο μαζικό κύμα φυγής Εβραίων από τη Γερμανία, την Αυστρία και την Τσεχοσλοβακία, δηλαδή από την προσάρτηση της Αυστρίας το Μάρτιο του 1938 μέχρι και τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου⁵⁵⁷, κατεύθυνε την αποικιακή κυβέρνηση στην υιοθέτηση μιας περιοριστικής πολιτικής στο ζήτημα της εισόδου και εγκατάστασης Εβραίων μεταναστών. Η δραστηριοποίηση Εβραίων επενδυτών στην αγορά κυπριακής γης ήδη από το πρώτο τρίμηνο του 1933 (βλ. πίνακα 2, σ. 81) δημιούργησε μια καχυποψία ως προς τις πραγματικές προθέσεις των εβραϊκών επενδυτικών δραστηριοτήτων υπό το φόβο ότι αυτές αποτελούσαν μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου για μαζικό εποικισμό Εβραίων⁵⁵⁸. Παρόλο που οι αγορές κτημάτων μέχρι τότε δεν φαινόταν να ήταν τόσο εκτεταμένες ώστε να αποτελούν κίνδυνο αποξένωσης του Κυπρίου από τη γη του⁵⁵⁹, εντούτοις από το φθινόπωρο του 1934 ο Palmer προχώρησε στην υιοθέτηση προληπτικής πολιτικής απέναντι στην εγκατάσταση Εβραίων η

⁵⁵⁵ ΚΑΚ: SA1/1430/1927, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 9.2.1928 (μετάφραση δική μου).

⁵⁵⁶ ΚΑΚ: SA1/775/1934, Κυβερνήτης προς Υπουργό Αποικιών, 12.7.1934. Επίσης, TNA: FCO 141/2389, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Βρετανικό Γενικό Προξενείο, Θεσσαλονίκη, 24.11.1934.

⁵⁵⁷ Για την περιδολόγηση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ρευμάτων των Εβραίων από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, βλ. Sherman, *ό.π.*, σσ. 16-17.

⁵⁵⁸ Με την υποψία ότι οι Εβραίοι κεφαλαιούχοι στην Κύπρο αγόραζαν κτήματα με σκοπό την μαζική εγκατάσταση Εβραίων, η κυβέρνηση προέβιαινε σε αναλυτική καταγραφή, ιδιαίτερα πολύτιμη για την παρούσα έρευνα, των αγορασθεισών εκτάσεων γης από τους Εβραίους αρχικά ανά μήνα, έπειτα ανά διμηνία και αργότερα κατά τρίμηνα, βλ. ΚΑΚ: SA1/622/34/1, Διευθυντής Κτηματολογίου προς Αποικιακό Γραμματέα, 22.3.1934.

⁵⁵⁹ Εξαίρεση αποτελούσε η περίπτωση αγοράς κτημάτων έκτασης 1.538 στρεμμάτων στα Περβόλια Λάρνακας από Εβραίους (η δεύτερη μεγαλύτερη μετά την αγορά 1.614 στρεμμάτων στον Ασόματο), για την οποία υπήρχαν εκτιμήσεις ότι η συνέχιση των πωλήσεων στους Εβραίους θα επηρέαζε το ιδιοκτησιακό καθεστώς των κατοίκων, βλ. ΚΑΚ: SA1/622/34/3, Πρακτικά 24.3.34. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Κυβερνήτης προς Ειδικό Απεσταλμένο, Βρετανική Πρεσβεία, Αθήνα, 28.3.1934.

οποία από το 1936 μέχρι και το 1939 έγινε ακόμα πιο περιοριστική και στοχευμένη μέσω νομοθετημάτων.

Η στάση του Palmer την περίοδο 1933-1939 δεν διέφερε από την περιοριστική πολιτική που υιοθέτησαν ευρωπαϊκές χώρες με παράδοση στην παροχή ασύλου, όπως η Γαλλία, η Βρετανία και η Ελβετία, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις νέες διαστάσεις του εβραϊκού ζητήματος. Κύριο γνώρισμα της πολιτικής αυτής ήταν ο κρατικός παρεμβατισμός στον έλεγχο της εισροής των μεταναστών, η παρουσία των οποίων εκτιμάτο ότι θα όξυνε τα ήδη υπάρχοντα οικονομικά προβλήματα των χωρών καθώς και τα φαινόμενα της ξενοφοβίας και του αντισημιτισμού, τα οποία ασκούσαν ιδιαίτερη πίεση στις κυβερνήσεις. Βάσει της πολιτικής αυτής, η παροχή άδειας εισόδου και εγκατάστασης σε Εβραίο μετανάστη υπήρξε στενά συνδεδεμένη με το χρηματικό κεφάλαιο που κατείχε, ενώ αυστηροί περιορισμοί τέθηκαν στην παραχώρηση άδειας άσκησης επαγγέλματος και στη διάρκεια της παραμονής⁵⁶⁰.

Στην περίπτωση της Κύπρου, η μεταναστευτική πολιτική διαμορφώθηκε επιπρόσθετα από τις ιδιαίτερες πολιτικο-οικονομικές συνθήκες στο νησί και την πολιτική ατζέντα του ίδιου του Κυβερνήτη, η οποία ήταν συνυφασμένη με τη συγκράτηση των επακόλουθων της εξέγερσης του Οκτωβρίου του 1931. Πεποίθηση του Palmer ήταν ότι η βελτίωση των όρων διαβίωσης των κατώτερων τάξεων θα εξουδετέρωνε την επιθυμία της Ένωσης⁵⁶¹. Στην προσπάθεια να καταστήσει την Κύπρο ως αποικία όπου οι κάτοικοι θα ευημερούσαν οικονομικά και κοινωνικά, άξονες του κυβερνητικού του προγράμματος ήταν η αναδιοργάνωση της αποικιακής διοίκησης μέσω της αποκέντρωσης, η ανάπτυξη της γεωργίας και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση⁵⁶². Σε αυτό το πλαίσιο, το εβραϊκό κεφάλαιο και ανθρώπινο δυναμικό που εισέρρευσε στο νησί τη δεκαετία του 1930 αξιοποιήθηκε για να εξυπηρετήσει τον οικονομικό στόχο της πολιτικής του Palmer, δηλαδή την ώθηση στην ανάπτυξη της γεωργίας αλλά και της βιομηχανίας, ως ενδιάμεσο στάδιο στην προσπάθεια βελτίωσης των όρων διαβίωσης των Κυπρίων.

⁵⁶⁰ Για την πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας βλ. Sherman, *ό.π.*, σ. 23 και Louise London, *Whitehall and the Jews 1933-1948. British Immigration Policy and the Holocaust*, Κέμπριτζ 2000, σσ. 25- 32. Επίσης για την πολιτική της Γαλλίας, Βρετανίας και Ελβετίας βλ. Marrus, *ό.π.*, σσ. 145-158.

⁵⁶¹ Ρίχτερ, *ό.π.*, σ. 560.

⁵⁶² Alexis Rappas, "The Elusive Polity: Imagining and Contesting Colonial Authority in Cyprus during the 1930s", *Journal of Modern Greek Studies*, 26: 2 (Οκτ. 2008), σ. 369.

Σε υπόμνημα τον Ιούλιο του 1934 η κυβέρνηση Palmer διεμήνυε ότι δεν θα εγκατέλειπε την έως τότε πολιτική των προηγούμενων κυβερνήσεων, δηλαδή την απαγόρευση στην μαζική κάθοδο και εγκατάσταση ατόμων στο νησί «των οποίων τα μέσα διαβίωσης θα δυσχέραιναν τον αγώνα προς το ζην στον οποίο ήδη οι κάτοικοι του νησιού αποδύονταν». Στο έγγραφο σημειωνόταν ότι τα κατά καιρούς σχέδια εγκατάστασης Μαλτέζων, Εβραίων και πρόσφατα Ασσυρίων⁵⁶³ δημιούργησαν μεγάλη αναστάτωση στο ντόπιο πληθυσμό και οι Βρετανοί δεν σκόπευαν να προκαλέσουν με τη δική τους στάση περαιτέρω ανάλογες αντιδράσεις. Ωστόσο, η κυβέρνηση δεν θα υιοθετούσε την ίδια αρνητική στάση σε ιδιώτες κεφαλαιούχους ή εταιρείες οι οποίες σκόπευαν να επενδύσουν συμβάλλοντας στην οικονομική ανάπτυξη του νησιού και δη στη βιομηχανία⁵⁶⁴. Ενδεικτικά, όταν το καλοκαίρι του 1934 η κυβέρνηση βολιδοσκοπήθηκε για σχέδιο εγκατάστασης αγροτών από την Αυστρία στην Κύπρο, ο Palmer δήλωνε ότι ένας μικρός αριθμός ο οποίος θα μπορούσε να εισαγάγει σύγχρονες μεθόδους γεωργίας ήταν ευπρόσδεκτος, ειδικά στην επαρχία της Πάφου, αλλά όχι μια μεγάλης έκτασης μετανάστευση η οποία πιθανόν να στερούσε από τους Κυπρίους τη γη τους⁵⁶⁵.

Περαιτέρω, υπενθυμιζόταν ότι τον Απρίλιο του 1933 η κυβέρνηση Reginald E. Stubbs διαβεβαίωνε δημόσια ότι δεν θα δινόταν καμία ενθάρρυνση σε μη Κύπριους για αγορά γης υπό συνθήκες οι οποίες θα έπλητταν το συμφέρον του ντόπιου πληθυσμού, γραμμή από την οποία ο Palmer διεμήνυε ότι δεν θα παρέκκλιε. Ο τότε Κυβερνήτης, απαντώντας σε σχετική επιστολή του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου του Γ⁵⁶⁶ (βλ. σ. 205-206), δεν διαφώνησε με τις επισημάνσεις του Αρχιεπισκόπου για τις αρνητικές οικονομικές επιπτώσεις που μπορούσαν να επέλθουν από ένα μαζικό εβραϊκό εποικισμό της Κύπρου, ωστόσο δεν θεωρούσε αναγκαία τη δεδομένη στιγμή την επιβολή νομοθετικών περιορισμών⁵⁶⁷.

Ωστόσο, η εγκατάσταση και δραστηριοποίηση Εβραίων κεφαλαιούχων οι οποίοι προέβαιναν σε συνεχείς αγορές γης από Κυπρίους στις επαρχίες της Λεμεσού, της Αμμοχώστου και της Λάρνακας, αλλά και το αυξητικό ρεύμα Γερμανο-εβραίων που παρατηρείτο προς την

⁵⁶³ Για τους διωγμούς των Ασσυρίων από το Ιράκ το 1933 βλ. Elie Kedourie, *Μειονότητες, θρησκεία και πολιτική* (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Παντελής Ε. Λέκκας), Αθήνα 2002, σσ. 75-78. Επίσης, Sir John-Hope Simpson, *Refugees, Preliminary Report and Survey*, Λονδίνο 1938, σ. 31. Για την Κύπρο συγκεκριμένα βλ. εφημ. *Χρόνος*, 9.10.1933, σ.3· εφημ. *Αλήθεια*, 13.10.1933, σ.1· «Νέα απειλή περί εγκαταστάσεως Ασσυρίων εν Κύπρω», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 28.10.1933, σ. 3 και 4.11.1933, σ. 2.

⁵⁶⁴ ΚΑΚ: SA1/775/1934, Υπόμνημα συνημμένο στην αλληλογραφία Κυβερνήτη με Υπουργό Αποικιών, 12.7.1934.

⁵⁶⁵ ΚΑΚ: SA1/775/1934, Κυβερνήτης προς Υπουργό Αποικιών, 12.7.1934.

⁵⁶⁶ Η επιστολή είχε ημερομηνία 6.4.1933 και ήταν απαντητική στην επιστολή του Αρχιεπισκόπου ημερομηνίας 18.3.1933, βλ. Εφημ. *Πρωϊνή*, 9.4.1933, σ. 4 και *Πάφος*, 13.10.1933, σ. 1.

⁵⁶⁷ ΚΑΚ: SA1/775/34, Κυβερνήτης προς Υπουργό Αποικιών, 12.7.1934.

Παλαιστίνη κατά το 1934, ανάγκασαν τον Palmer να ενισχύσει τα μέτρα συγκράτησης του μεταναστευτικού ρεύματος προς την Κύπρο με έκτακτη νομοθεσία. Η προληπτική αυτή πολιτική, η οποία στόχευε στην αντιμετώπιση και στον περιορισμό της μαζικής εγκατάστασης Εβραίων, ειδικότερα όσων προέρχονταν από τη Γερμανία⁵⁶⁸, αποκρυσταλλώνεται σε δυο νόμους του 1936, τον περί «Μετανάστευσης» (ο οποίος τερμάτιζε την ισχύ των νόμων περί «Αποκλεισμού των Περιπλανώμενων» του 1882, του περί «Αλλοδαπών» 1921⁵⁶⁹ και περί «Διαβατηρίων» 1923⁵⁷⁰) και τον περί «Ρύθμισης της απόκτησης ακίνητης περιουσίας από αλλοδαπούς» (για τη νομοθεσία της αποικιακής διοίκησης που ρυθμιζε την είσοδο μεταναστών στην Κύπρο βλ. Παράρτημα Β). Σε κάθε περίπτωση η κυβέρνηση δεν ήθελε να δημιουργήσει την εντύπωση ότι η νομοθεσία στόχευε αποκλειστικά τους Εβραίους, έτσι τόσο οι πρόνοιες όσο και ο τίτλος του νόμου, είχαν μια γενικόλογη διατύπωση με όρους «μετανάστης» και «αλλοδαπός»⁵⁷¹. Η δημοσίευση δε άρθρων στον Τύπο που πραγματεύονταν το εβραϊκό ζήτημα δεν απαγορεύθηκε παντελώς, για το λόγο ότι όσο προχωρούσε η προετοιμασία των σχετικών νομοθετημάτων, ο Palmer ήθελε να γνωρίζει τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης⁵⁷². Αυτό το γεγονός αποτελεί ένδειξη ότι η κυβέρνηση λάμβανε ιδιαίτερα υπόψη την στάση των Κυπρίων στη διαμόρφωση της πολιτικής της, κυρίως του αντι-εβραϊκού αισθήματος, το οποίο ο Palmer δεν επιθυμούσε να καταστεί γενεσιουργό αιτία νέων προστριβών μεταξύ της κυβέρνησής του και του γηγενούς πληθυσμού.

Ο νόμος περί «Μετανάστευσης» του 1936

Ο Palmer δήλωνε στον Υπουργό Αποικιών τον Ιούνιο του 1935 ότι ένας από τους κύριους στόχους της ετοιμασίας του μεταναστευτικού νόμου ήταν να αποτραπεί ο διαφαινόμενος κίνδυνος πραγματοποίησης μιας μαζικής εισροής ξένων, κυρίως Εβραίων, απότοκο της

⁵⁶⁸ ΚΑΚ: SA1/622/34/3, Γενικός Εισαγγελέας προς Αποικιακό Γραμματέα, 29.10.1934.

⁵⁶⁹ Ο νόμος τέθηκε σε ισχύ την 12^η Μαρτίου 1921 και απαγόρευε την πρόσληψη αλλοδαπών στη δημόσια υπηρεσία ενώ έδινε τη δυνατότητα στον Αρμοστή να απαγορεύει την αποβίβαση μη επιθυμητών αλλοδαπών και την απέλαση αλλοδαπών σε περίπτωση που αυτό θεωρείτο ότι συνέβαλλε στο δημόσιο καλό. Φυσικά ο νόμος αυτός στόχευε στους Έλληνες υπηκόους και κυρίως στις ηγετικές μορφές του ενωτικού κινήματος, όπως ήταν ο Νικόλαος Καταλάνος, ο οποίος μόλις ένα μήνα μετά τη θέσπιση του νόμου απελάθηκε, βλ. ΚΑΚ: V27/23, 1878-1923 *The Statute Laws of Cyprus*, τ. 1, 8 of 21, “To make further Provision with regard to the Law relating to Aliens”, 12.3.1921, σσ. 29-30. Επίσης, Georghallides, *Political and Administrative*, ό.π., σ. 189. Για τον Καταλάνο βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, «Πτυχές από τη ζωή και τη δράση του Νικόλαου Καταλάνου στη Λευκωσία (1893-1921)», *Εθνογραφικά*, 14 (2009), σσ. 11-23.

⁵⁷⁰ Ο νόμος προέβλεπε την υποχρεωτική χρήση διαβατηρίων από αλλοδαπούς που εισέρχονταν εντός Κύπρου, Βρετανικών διαβατηρίων σε περίπτωση Βρετανών υπηκόων ή σε περίπτωση αλλοδαπών διαβατήριο θεωρημένο από Βρετανό πρόξενο, βλ. ΚΑΚ: V27/23, 1878-1923 *The Statute Laws of Cyprus*, τ.1, 11 of 1923, “To Provide that Persons seeking to enter Cyprus shall be in possession of Passports”, σσ. 652-653.

⁵⁷¹ ΚΑΚ: SA1/622/34/3, Πρακτικά, Γενικός Εισαγγελέας προς Αποικιακό Γραμματέα, 23.10.34.

⁵⁷² ΚΑΚ: SA1/719/1935, Λειτουργός Λογοκρισίας, προς Αναπληρωτή Επικεφαλής Διοικητή, Λευκωσία, 1.4.1935.

ασταθούς κατάστασης στην Κεντρική Ευρώπη και των περιορισμών που επιβλήθηκαν στη μετανάστευση στην Παλαιστίνη⁵⁷³. Επίσης, να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα εν τη γενέσει του προτού οξυνθεί⁵⁷⁴, ελέγχοντας και ρυθμίζοντας τη μετανάστευση⁵⁷⁵.

Αυτό που έκανε στην ουσία ο Palmer ήταν να ενσωματώσει σε κυπριακό νόμο τις βασικές πρόνοιες του διατάγματος μετανάστευσης της Παλαιστίνης (Palestine Immigration Ordinance) το οποίο είχε εκδοθεί τρία χρόνια προηγουμένως. Το παλαιστινιακό διάταγμα προνοούσε ότι άτομα με οικονομική ανεξαρτησία θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτοί στην Παλαιστίνη: ιδιώτες με κεφάλαιο όχι λιγότερο από £1000, ελεύθεροι επαγγελματίες με κεφάλαιο όχι λιγότερο από £500, τεχνίτες με κεφάλαιο όχι λιγότερο από £250 και άτομα με εξασφαλισμένο εισόδημα τουλάχιστον £4 το μήνα⁵⁷⁶.

Οι πρόνοιες αυτές, συνοδευόμενες με διευκρινίσεις ως προς τον κατάλληλο τομέα επένδυσης του κεφαλαίου κάθε κατηγορίας μετανάστη, αποτέλεσαν και το βασικό κορμό του νόμου περί «Μετανάστευσης» της Κύπρου καθιστώντας τον αποτελεσματικό στην εξυπηρέτηση των οικονομικών συμφερόντων της κυβέρνησης. Αποκλειόταν μεν η μαζική μετανάστευση υπό το φόβο πλημμυρίδας Εβραίων προσφύγων⁵⁷⁷, ενθαρρύνονταν δε συγκεκριμένοι «τύποι» μεταναστών οι οποίοι δεν θα ήταν μόνο οικονομικά αυτόνομοι. Όσοι είχαν κεφάλαιο τουλάχιστον £1000 καλούνταν να προβούν σε επενδύσεις στους τομείς της πρωτόγονης ακόμη κυπριακής γεωργίας και της υποτυπώδους βιομηχανίας. Επίσης, οι μετανάστες με κεφάλαιο £500 και £250 ενθαρρύνονταν να απασχοληθούν σε τομείς των αστικών επαγγελμάτων, όπως τεχνίτες, ελεύθεροι επαγγελματίες, έμποροι και βιοτέχνες. Επίσης, ήταν ευπρόσδεκτα άτομα με επαρκές μηνιαίο εισόδημα £4, ορφανά κάτω των 16 ετών, όσοι είχαν θρησκευτικό επάγγελμα και μαθητές που θα φοιτούσαν σε εκπαιδευτικό ίδρυμα της αποικίας εφόσον η συντήρησή τους ήταν διασφαλισμένη (στο διάταγμα της Παλαιστίνης αναφέρονταν ως «ελεηθέντες»)⁵⁷⁸.

⁵⁷³ ΚΑΚ: SA1/975/1934/2, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 31.1.1936.

⁵⁷⁴ Στο ίδιο.

⁵⁷⁵ ΚΑΚ: SA1/975/1934/2, Νομική έκθεση στον Μεταναστευτικό Νόμο του 1936 του Βοηθού Γενικού Εισαγγελέα, Ν. Πασχάλη, Τρόδος, 15.7.1936.

⁵⁷⁶ βλ. Sherman, *ό.π.*, Παράρτημα II, σ. 274.

⁵⁷⁷ ΚΑΚ: SA1/975/1934/2, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 31.1.1936.

⁵⁷⁸ “The Statute Laws of Cyprus No. 16 of 1936. A Law to Regulate and Control Immigration”, *Supplement to The Cyprus Gazette*, 12.6.1936, σσ. 390-399. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/975/1934/2, “Regulations made under The Immigration Law, 1936”, σσ. 1-3.

Η διαχείριση του ζητήματος των εβραϊκών μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών από την Κεντρική Ευρώπη δεν έτυχε της αρμόζουσας ανθρωπιστικής προσέγγισης ούτε από τη Μεγάλη Βρετανία ούτε και από τις αποικίες της, καθώς διαμορφώθηκε με γνώμονα την εξυπηρέτηση των οικονομικών συμφερόντων⁵⁷⁹. Μέχρι το 1938 η Μεγάλη Βρετανία ήταν πιο πρόθυμη να δεχτεί στο έδαφος της μετανάστες με οικονομικό εκτόπισμα οι οποίοι θα συνέβαλλαν στην απάμβλυνση της ανεργίας συστήνοντας νέες επιχειρήσεις και εργοστάσια⁵⁸⁰. Αντίστοιχα, η ενθάρρυνση στην επένδυση ξένου κεφαλαίου και στην εφαρμογή καινοτομιών και τεχνογνωσίας για αναπτυξιακούς σκοπούς ήταν η λυδία λίθος της νομοθετικής πολιτικής του Palmer στο ζήτημα της εγκατάστασης Εβραίων στο νησί.

Ιδιαίτερα για τον Palmer, η εισροή του εβραϊκού κεφαλαίου στην Κύπρο σήμαινε ενίσχυση της κυβερνητικής του πολιτικής, κυρίως του στόχου για αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των Κυπρίων ως αντιστάθμισμα στο Ενωτικό Κίνημα⁵⁸¹. Για παράδειγμα, ο νόμος του 1936 δεν ερμηνεύεται αυτός καθ' εαυτός ως μεταναστευτική πολιτική της αποικίας προκειμένου να αποφευχθεί η μαζική εισροή Εβραίων μεταναστών. Εξάλλου, ο αριθμός μερικών δεκάδων Εβραίων, που εγκαθίσταντο δεν ήταν ανησυχητικός⁵⁸² και ο φόβος «παλαιστινιοποίησης» δεν βρισκόταν σε πρώτο πλάνο τουλάχιστον μέχρι το φθινόπωρο του 1938⁵⁸³, οπότε και ενδυναμώθηκαν οι πρόνοιες του νόμου (Immigration Amendment Laws 1938 και 1939). Περισσότερο αποτελούσε προέκταση της οικονομικής του πολιτικής και εκμετάλλευση της περιρρέουσας ατμόσφαιρας. Μέσα στον κυκεώνα της μαζικής φυγής των Εβραίων από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη και του εκδηλωθέντος επενδυτικού ενδιαφέροντος από Εβραίους κεφαλαιούχους της Παλαιστίνης λόγω μεταρρυθμίσεων στο αυτοκρατορικό δασμολόγιο, αναγνωρίζεται στον Palmer η πολιτική δεινότητα να αξιοποιήσει και να απομονώσει μια συγκεκριμένη κατηγορία μεταναστών για την προώθηση της ευρύτερης οικονομικής του πολιτικής. Εξάλλου, ο ίδιος αναγνώριζε ότι το κυβερνητικό του πρόγραμμα, το οποίο στόχευε στην επαναφορά της οικονομικής και πολιτικής ισορροπίας στο νησί μέσω

⁵⁷⁹ Βλ. London, *ό.π.*, σ. 2.

⁵⁸⁰ Carsten, "German Refugees in Great Britain 1933-1945. A Survey", στο Hirschfeld (επιμ.), *Exile in Great Britain*, *ό.π.*, σ. 11.

⁵⁸¹ TNA: CO 67/267/7, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 22.5.1936.

⁵⁸² KAK: SA1/730/1941, Ονομαστικός κατάλογος με τους Εβραίους οι οποίοι έφυγαν από την αποικία στις 11.6.41.

⁵⁸³ TNA: CO 67/290/14, Απόσπασμα επιστολής Κυβερνήτη Κύπρου, 17.10.1938.

της βελτίωσης των οικονομικών συνθηκών, θα καταποντιζόταν με την υιοθέτηση της «ανοικτής πόρτας» στα εβραϊκά μεταναστευτικά σχέδια⁵⁸⁴.

Ο νόμος περί «Ρύθμισης της απόκτησης ακίνητης περιουσίας από αλλοδαπούς»

Ο νόμος για τη «Ρύθμιση της απόκτησης ακίνητης περιουσίας από αλλοδαπούς» τέθηκε σε ισχύ στις 24 Απριλίου 1936⁵⁸⁵ και συμπλήρωνε το νόμο για τη «Μετανάστευση». Ενώ ο μεταναστευτικός νόμος προνοούσε την προσέλκυση μεταναστών με επαρκές κεφάλαιο, η ρύθμιση για την απόκτηση ακίνητης περιουσίας περιόριζε την έκταση της αγοράς γης από αλλοδαπούς – εν προκειμένω από τους Εβραίους – και τη μεταπώληση της σε αλλοδαπούς ώστε να προστατευθεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς των Κυπρίων γαιοκτημόνων⁵⁸⁶. Προστάτευε δε ένα από τους άξονες του κυβερνητικού του προγράμματος ο οποίος ήταν η αποτροπή της «βίαιης αποστέρησης» των αγροτών από τη γη τους, κάτι το οποίο είχε θέσει επιτακτικά στην έκθεση του για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην Κύπρο και ο Οικονομικός Επίτροπος, Ralph Oakden⁵⁸⁷. Σε μια περίοδο κατά την οποία η κυβέρνηση επεξεργαζόταν σχέδιο ανακούφισης των αγροτών από τη δυσμενή οικονομική κατάσταση και εξασφάλισης μιας «ικανοποιημένης και ευημερούσας» αγροτικής τάξης με εκτόπισμα στη χώρα, η αγορά μεγάλων εκτάσεων γης από Εβραίους θα ανέτρεπε τους κυβερνητικούς στόχους. Ο Palmer εκτιμούσε ότι μια τέτοια εξέλιξη θα ενθάρρυνε περαιτέρω την αντι-βρετανική προπαγάνδα των ενωτικών, η οποία κατά τον ίδιο έβρισκε πρόσφορο έδαφος στην πλειοψηφία του πληθυσμού και δη των Ελλήνων αγροτών καθώς συνεχίζονταν οι κακές οικονομικές συνθήκες⁵⁸⁸. Διασφαλίζοντας το ιδιοκτησιακό προνόμιο του αγροτικού κόσμου, ο Κυβερνήτης θεωρούσε ότι εξασφάλιζε και το αντίβαρο στην αντι-βρετανική προπαγάνδα των ενωτικών.

Η εκτίμηση του Γενικού Εισαγγελέα ήταν ότι δεν θα έπρεπε να αποθαρρυνθεί η επενδυτική δραστηριότητα των Εβραίων, δεδομένων των θετικών επιπτώσεων που προδιαγραφόταν να έχει. Πρότεινε αντ' αυτού να τεθούν συγκεκριμένες πρόνοιες που να ορίζουν την ελάχιστη

⁵⁸⁴ TNA: CO 67/267/7, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 22.5.1936.

⁵⁸⁵ ΚΑΚ: SA1/622/34/2, “The Statute Laws of Cyprus No 11 of 1936. A Law to Regulate the Acquisition of Immovable Property by Aliens”, 24.4.1936. Παρόλο που το νομοσχέδιο ήταν έτοιμο από το Μάρτιο του 1935, εντούτοις η έκδοση του νόμου καθυστέρησε για ένα ολόκληρο χρόνο, λόγω ολιγωρίας που επέδειξε το Υπουργείο Αποικιών στην έγκριση του βλ. TNA: CO 67/261/13, Parkinson, Λονδίνο, προς Battershill, Λευκωσία, 16.9.1935.

⁵⁸⁶ TNA: CO 67/261/13, Υπόμνημα Ν. Πασχάλη για το νομοσχέδιο περί ακίνητης περιουσίας αλλοδαπών, 1935, Λευκωσία, 12.3.1935.

⁵⁸⁷ TNA: CO 67/261/13, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 3.4.1935.

⁵⁸⁸ TNA: CO 67/267/7, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 22.5.1936.

έκταση τεμαχίου που μπορούσε ο ξένος να πωλήσει, ώστε ν'αποθαρρυνθεί η μεγάλη εισροή μεταναστών και η εμφάνιση μικρών αγροκτημάτων⁵⁸⁹. Στόχος της νομοθεσίας ήταν ο περιορισμός της εισροής Εβραίων όχι όμως του εβραϊκού κεφαλαίου⁵⁹⁰.

Έτσι, το νομοθετικό αυτό μέτρο αποτέλεσε τροχοπέδη στις εποικιστικές βλέψεις της Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας, η οποία απέβλεπε στην ανάπτυξη και πώληση αγροτικών τεμαχίων σε Εβραίους μετανάστες που θα εγκαθίσταντο στο νησί ως αγρότες⁵⁹¹. Η εταιρεία επικαλέστηκε το επιχείρημα ότι ο νόμος θα εμπόδιζε σε μεγάλο βαθμό τις γεωργικές της δραστηριότητες και θα καταπόντιζε τα σχέδια της λόγω του γεγονότος ότι κανείς δεν θα δεχόταν να αγοράσει οποιοδήποτε οικόπεδο γνωρίζοντας τις απαγορεύσεις οι οποίες ανά πάσα στιγμή θα επιβάλλονταν στις πωλήσεις ακίνητης περιουσίας σε αλλοδαπούς⁵⁹².

Από την πλευρά της η Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρεία Φυτειών εξέφραζε τη δυσφορία της γιατί θα αδυνατούσε να μεταπωλήσει αγροτεμάχια που καλλιεργούσε σε ξένους επενδυτές ενώ οι Κύπριοι, λόγω και της δυσχερούς οικονομικής κατάστασης, δεν μπορούσαν να αποτελέσουν εν δυνάμει αγοραστές τους⁵⁹³. Και οι δυο εταιρείες ζήτησαν να εξαιρεθούν των προνοιών του νόμου. Με διάταγμα του Κυβερνήτη το φθινόπωρο του 1936 όσοι αλλοδαποί είχαν προβεί σε αγορές εκτάσεων γης σε έκταση πέραν των 5 μιλίων από την ακτή πριν την ημερομηνία έκδοσης του νόμου για την Ακίνητη Περιουσία εξαιρούνταν των γενικών προνοιών που αφορούσαν την πώληση γης σε άλλο αλλοδαπό, όχι όμως του κανονισμού για την ελάχιστη αξία πώλησης των τεμαχίων η οποία καθοριζόταν στις £500⁵⁹⁴. Σε μια μόνο περίπτωση δόθηκε άδεια πώλησης πέντε κτημάτων μικρότερης αξίας από £500, στη μοναδική πώληση κτημάτων της Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας στον Γερμανο-εβραίο μετανάστη Erich Popper στα Κούκλια το 1938. Η εταιρεία πρόβαλε ως επιχείρημα το γεγονός ότι τα κτήματα προορίζονταν τόσο για μικτή γεωργία όσο και για καλλιέργεια φρουτόδεντρων, και ότι ο διαμοιρασμός τους δεν θα εξυπηρετούσε τη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή του νέου

⁵⁸⁹ ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Εκτελεστικό Συμβούλιο 205/34, Πρακτικά Γενικού Εισαγγελέα, 17.12.1934.

⁵⁹⁰ ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Αντίγραφο πρακτικών Εκτελεστικού Συμβουλίου Αρ. 183/34, Πρακτικά H.W.B Blackall, Γενικού Εισαγγελέα, χ.η.

⁵⁹¹ ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, W. Bruenn, Διευθυντής Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας, Κούκλια, Αμμόχωστος, προς Αποικιακό Γραμματέα, Λευκωσία, 29.11.1934.

⁵⁹² Στο ίδιο.

⁵⁹³ ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Διευθυντές Κυπρο-Παλαιστινιακής Εταιρείας, Τελ Αβίβ, προς Palmer, Λευκωσία, 28.11.1934.

⁵⁹⁴ ΚΑΚ: SA1/622/1934/2, "Regulations made under the Immovable Property Acquisition (Aliens) Laws, 1936", 22.10.1936. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/622/1934/3, A. Godwin-Austen, Διευθυντής Κτηματολογίου, προς Αποικιακό Γραμματέα, Λευκωσία, 14.3.1942.

ιδιοκτήτη⁵⁹⁵. Η κυβέρνηση επέτρεψε την πώληση κτημάτων με τον όρο ότι η εταιρεία θα προέβαινε στη διάνοιξη δρόμου προτού τα πωλήσει⁵⁹⁶ (προκειμένου να αυξηθεί η τιμή τους και ο Popper να μη δικαιούται να τα πωλήσει σε άλλο Εβραίο σε τιμή μικρότερη από £500). Μάλιστα, η εταιρεία δεσμεύτηκε ότι σε περίπτωση που προχωρούσε σε πολυτεμαχισμό των γαιών της για σκοπούς πώλησης θα έπρεπε να υποβάλει πρώτα στην κυβέρνηση ανάλογο σχέδιο διάνοιξης δρόμων⁵⁹⁷.

Επιφυλάξεις για τις επιπτώσεις του νόμου είχε και το Υπουργείο Αποικιών, το οποίο έφερε ενστάσεις στην αρχική μορφή του νομοσχεδίου όπως δημοσιεύθηκε στην επίσημη εφημερίδα της 9^{ης} Νοεμβρίου 1934⁵⁹⁸, αφού εκτιμούσε ότι ουσιαστικά αποθάρρυνε την εισροή ξένου κεφαλαίου, το οποίο θα έδινε ώθηση στην ανάπτυξη του τομέα των ακινήτων στην αποικία.⁵⁹⁹ Θεωρούσε όμως ξεκάθαρη και βάσιμη τη θέση της κυβέρνησης Palmer ότι η αγορά γης θα έπρεπε να περιοριζόταν σε περίπτωση που έθιγε τα συμφέροντα του ντόπιου πληθυσμού⁶⁰⁰, φτάνει όμως να εξαιρούνταν από το νόμο οι Βρετανοί υπήκοοι, όπως οι κάτοικοι της Μεγάλης Βρετανίας ή οι Μαλτέζοι, οι οποίοι θα επιθυμούσαν να προβούν σ' εγκατάσταση και αγορά γης.

Η κυπριακή κυβέρνηση υποστήριξε ότι ήταν επιβεβλημένος ο καθορισμός θεσμικού πλαισίου για τον έλεγχο της γης που περνούσε στην ιδιοκτησία ξένων, ειδικά τη δεδομένη χρονική περίοδο κατά την οποία οι Εβραίοι, βρίσκονταν στο προσκήνιο και εναγωνίως ήθελαν να εκμεταλλευτούν την κατάσταση με σχέδια και διευθετήσεις που οι ίδιοι προωθούσαν (βλ. κεφ. 1). Επιπρόσθετα, κρινόταν ότι η ελληνική κοινή γνώμη στην Κύπρο ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητη σε αυτό το θέμα – κατά τους Βρετανούς όχι άδικα – αφού στον Τύπο σχολιαζόταν έντονα η εντατική αγορά γης από Εβραίους. Ξεκαθαριζόταν ωστόσο ότι ο νόμος αυτός καθ' εαυτός δεν ήταν περιοριστικός στην αγορά γης από αλλοδαπούς, αλλά έδινε τη δυνατότητα στην Κυβέρνηση για την ανάληψη των απαραίτητων ενεργειών προς περιορισμό τέτοιων κινήσεων⁶⁰¹.

⁵⁹⁵ ΚΑΚ: SA1/791/1938, Διευθυντής Κτηματολογίου, προς Διοικητή Αμμοχώστου, 17.5.1938.

⁵⁹⁶ ΚΑΚ: SA1/791/1938, Πρακτικά Αποικιακού Γραμματέα 11.6.1938.

⁵⁹⁷ ΚΑΚ: SA1/791/1938, Διευθυντής Κτηματολογίου, προς Διοικητή Αμμοχώστου, 17.5.1938.

⁵⁹⁸ Αρχικά το νομοσχέδιο προνοούσε ότι η αγορά ακίνητης περιουσίας από αλλοδαπούς από την 1^η Δεκεμβρίου 1934 θα επιτρεπόταν μόνο ύστερα από έγκριση του Κυβερνήτη, ενώ σε αντίθετη περίπτωση θα θεωρείτο μη νόμιμη, βλ. “A Bill entitled A Law to amend the Aliens Law, 1921”, *The Cyprus Gazette*, No. 2406, 9.11.1934.

⁵⁹⁹ ΤΝΑ: CO 67/261/13, Υπόμνημα Ν. Πασχάλη για το νομοσχέδιο περί ακίνητης περιουσίας αλλοδαπών, 1935, Λευκωσία, 12.3.1935.

⁶⁰⁰ ΤΝΑ: CO 67/261/13, Πρακτικά Α. J. Dawe, 18.4.1935.

⁶⁰¹ ΤΝΑ: CO 67/261/13, Αποικιακός Γραμματέας, Λευκωσία, προς Cosmo Parkinson, Λονδίνο, 25.10.1935.

Ο αξιωματούχος του Υπουργείου Αποικιών, A. J. Dawe, έκρινε ότι πρώτιστο μέλημα της Κυβέρνησης θα έπρεπε να ήταν η διασφάλιση των συμφερόντων του κυπριακού πληθυσμού και των θεμελίων της πολιτικής και οικονομικής ζωής του τόπου, τα οποία θα επηρεάζονταν από την παρείσφρηση ξένων στοιχείων. Ζήτησε επίσης τη διασφάλιση των συμφερόντων των Βρετανών υπηκόων, όπως μελλοντικών εποίκων από τη Μεγάλη Βρετανία ή τη Μάλτα. Η κατάταξη των Μαλτέζων για παράδειγμα στους αλλοδαπούς των οποίων οι κινήσεις για αγορά γης θα περιορίζονταν θα δημιουργούσε «κακή εντύπωση», σύμφωνα με τον Dawe, αφού οι Μαλτέζοι λόγω του υπερπληθυσμού, έβλεπαν για πολύ καιρό την Κύπρο ως ένα πιθανό μέρος για διοχέτευση του πλεονάζοντος πληθυσμού τους. Υπήρχε ακόμη η ανησυχία ότι επιτρέποντας τις εβραϊκές εγκαταστάσεις, η κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας έδινε δικαίωμα να την κατηγορήσουν για «σκόπιμη προσπάθεια της να αλλάξει για πολιτικούς λόγους το χαρακτήρα της παρούσας ελληνόφωνης κοινότητας»⁶⁰². Από την άλλη, το Υπουργείο προβληματιζόταν κατά πόσο ο νόμος αυτός θα είχε προεκτάσεις στην Παλαιστίνη δημιουργώντας προηγούμενο στη βρετανική πολιτική και δίνοντας έτσι ένα σοβαρό επιχείρημα στους Άραβες να πιέσουν την κυβέρνηση της Εντολής για εφαρμογή αντίστοιχου μέτρου προκειμένου να πετύχουν το πάγιο αίτημα τους για περιορισμό της αγοράς αραβικής γης και διατήρηση του ιδιοκτησιακού τους προνομίου έναντι των Εβραίων⁶⁰³.

Ο Palmer διαβεβαίωσε το Υπουργείο ότι οι Βρετανοί υπήκοοι δεν θα επηρεάζονταν από το νόμο. Επίσης, ξεκαθάριζε ότι δεν ήταν στόχος της πολιτικής του η αποτροπή εισροής εβραϊκού ή άλλου κεφαλαίου. Αντίθετα, η κυβέρνηση χαιρέτιζε την εισροή ξένου επενδυτικού κεφαλαίου, την επιχειρηματικότητα και την εξειδίκευση αλλοδαπών γεωργών. Εάν όμως αυτό συνεπαγόταν μεγάλη εκποίηση γης των Κύπριων γαιοκτημόνων, εκτοπισμό κυπριακού εργατικού δυναμικού ή τη δημιουργία πολιτικού μορφώματος υπό τη μορφή «εθνικής εστίας» για τους Εβραίους ή άλλους ξένους, τότε σαφέστατα η κυβέρνηση θα το εμπόδιζε⁶⁰⁴.

Μετά τις διαβεβαιώσεις ότι οι Βρετανοί υπήκοοι θα εξαιρούνταν των προνοιών της σχετικής νομοθεσίας και αφού θεωρήθηκε ότι ο ίδιος ο νόμος δεν ήταν απαγορευτικός ως προς την εισροή ξένου κεφαλαίου και το ενδεχόμενο αντικτύπου στην Παλαιστίνη ήταν απομακρυσμένο⁶⁰⁵, το Υπουργείο Αποικιών έδωσε τη συγκατάθεση του στη θέσπιση του νόμου για την ακίνητη περιουσία υπό τον όρο ότι ο Κυβερνήτης θα συμβουλευόταν τον

⁶⁰² TNA: CO 67/261/13, Πρακτικά A. J. Dawe, 15.11.1935.

⁶⁰³ TNA: CO 67/261/13, Parkinson, Λονδίνο, προς Arthur Wauchope, Αρμοστή για την Παλαιστίνη, 11.12.1935.

⁶⁰⁴ TNA: CO 67/261/13, Αποικιακός Γραμματέας, Λευκωσία, προς Cosmo Parkinson, Υπουργείο Αποικιών, Λονδίνο, 25.10.1935.

⁶⁰⁵ TNA: CO 67/261/13, Σημείωμα O. Williams, 25.9.1934.

Υπουργό κάθε φορά που θα εξέδιδε διατάγματα του υπό αναφορά νόμου και ειδικά του άρθρου 3 σύμφωνα με το οποίο ο Κυβερνήτης θα αποφάσιζε ποιος αλλοδαπός θα δικαιούτο να αγοράσει γη εντός συγκεκριμένης περιοχής⁶⁰⁶.

Η στάση της αποικιακής κυβέρνησης παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου

Η αυξανόμενη είσοδος και επαγγελματική δραστηριοποίηση Εβραίων στο νησί, η οποία παρατηρήθηκε μετά την εισβολή του Χίτλερ στην Αυστρία το Μάρτιο του 1938, ανάγκασε την κυβέρνηση Palmer να προβεί σε ενδυνάμωση του νόμου περί «Μετανάστευσης» του 1936. Ενώ την ίδια περίοδο η Μεγάλη Βρετανία με την πολιτική των αυστηρών κανόνων δέχτηκε κατά χιλιάδες πρόσφυγες, ενήλικες και παιδιά από την Κεντρική Ευρώπη⁶⁰⁷, στην Κύπρο η κυβέρνηση υιοθέτησε την πολιτική της «κλειστής πόρτας». Η κύρια ανησυχία του Κυβερνήτη Palmer απέρρεε από το γεγονός ότι οι κανονισμοί για το ελάχιστο χρηματικό κεφάλαιο προς επένδυση σε γεωργικούς και βιομηχανικούς σκοπούς δεν ήταν επαρκής δικλείδα ασφαλείας για τον περιορισμό του αριθμού των Εβραίων μεταναστών. Επιπρόσθετα, στην οικονομική σφαίρα, η κυβέρνηση προχώρησε στη λήψη προληπτικών μέτρων προστασίας των ντόπιων εργατών και επαγγελματιών από την εισροή μεταναστών, καθώς εξαιτίας και του φαινομένου της αστυφιλίας παρουσιαζόταν κορεσμός των επαγγελμάτων σε μερικές επαγγελματικές τάξεις στις πόλεις και αδυναμία απορρόφησης των εργατών.

Το Νοέμβριο του 1938 η κυβέρνηση προχώρησε στην τροποποίηση του μεταναστευτικού νόμου του 1936 ενισχύοντας τις εξουσίες του Κυβερνήτη, ο οποίος θα είχε τη δυνατότητα να ζητά από τους αλλοδαπούς την εγγραφή τους, να διορίζει λειτουργούς για τη διεκπεραίωση των κανονισμών και να καθορίζει την υπηκοότητα σε περιπτώσεις μεταναστών αμφιβόλου προέλευσης⁶⁰⁸. Το Μάρτιο του 1939 εκδόθηκαν και οι τροποποιητικοί Κανονισμοί⁶⁰⁹ οι οποίοι προνοούσαν τη σύσταση κεντρικού μητρώου καταγραφής αλλοδαπών στην αστυνομία. Κάθε αλλοδαπός όφειλε να παραστεί στον αστυνομικό σταθμό της επαρχίας στην οποία διέμενε και να εγγραφεί, πιστοποιώντας τα προσωπικά του στοιχεία και τον τόπο διαμονής του. Με το μέτρο αυτό, αντιμετωπιζόταν η αδυναμία της αστυνομίας να εξασφαλίσει τ' απαραίτητα στοιχεία των αλλοδαπών για σκοπούς καταγραφής και διευκόλυνσης του ελέγχου

⁶⁰⁶ ΚΑΚ: SA1/622/1934/2, Υπουργός Αποικιών προς Κυβερνήτη, 18.3.1936.

⁶⁰⁷ Carsten, *ό.π.*, σ. 13.

⁶⁰⁸ ΚΑΚ: SA1/672/1939, The Statute Laws of Cyprus No. 31 of 1938, A Law to amend the Immigration Laws, 1936 and 1937, 18th November 1938.

⁶⁰⁹ Εφημ. *The Cyprus Gazette*, Supplement No 3, "Immigration (Registration of Aliens) Regulations, 1939", 3.3.1939.

των κινήσεων τους στο νησί. Επίσης, η ενδυνάμωση των κανονισμών ήταν σημαντική και για την αντιμετώπιση κρουσμάτων γερμανικής προπαγάνδας εναντίων των Εβραίων τα οποία παρουσιάστηκαν στο νησί το φθινόπωρο του 1938⁶¹⁰.

Σύμφωνα με τον Palmer ο αριθμός των αλλοδαπών (μαζί με τους Εβραίους) που εισήλθαν πριν και μετά την έκδοση του νόμου του 1936 υπολογιζόταν ότι πλησίαζε τις 5000, όμως η Αστυνομία δεν είχε πλήρη στοιχεία για όσους είχαν εισέλθει πριν την υιοθέτηση του νόμου. Σε σχέση δε με τους πρόσφυγες οι οποίοι ζητούσαν άσυλο στην Κύπρο, παρατηρείτο το φαινόμενο της παραβίασης των νομοθετικών περιορισμών και της παράνομης εισόδου τους στο νησί με τη βοήθεια ομοεθνών τους που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στην Κύπρο και οι οποίοι τους εξασφάλιζαν τις απαιτούμενες εγγυήσεις ή τους παρείχαν δάνεια για να μπορέσουν να καταβάλουν τα τέλη εισόδου και τις απαραίτητες αποδείξεις για το κεφάλαιο που θα έπρεπε να κατείχαν.

Επίσης, η πρόνοια των Κανονισμών του 1936 η οποία έδινε το δικαίωμα σε οποιονδήποτε μετανάστη είχε στην κατοχή του το χρηματικό ποσό των £1000 να εγκαθίστανται στο νησί έγινε αυστηρότερη, γιατί ο κανονισμός δεν ήταν πλέον επαρκής για να διασφαλίσει ότι η επιχείρηση ενός μετανάστη δεν θα προκαλούσε οικονομικό ανταγωνισμό στις ντόπιες επιχειρήσεις⁶¹¹. Παράλληλα, η κυβέρνηση φρόντισε να ασκήσει έλεγχο και στην επαγγελματική δραστηριοποίηση των μεταναστών που ήδη βρίσκονταν στο νησί. Ένα από τα μέτρα ήταν η συστηματική παρακολούθηση του αριθμού των Εβραίων που προσλαμβάνονταν στις εβραϊκές βιομηχανικές και γεωργικές επιχειρήσεις. Στα τέλη του 1938 η κυβέρνηση ζήτησε και εξασφάλισε διαβεβαιώσεις από το εργοστάσιο εβραϊκής ιδιοκτησίας κουμπιών στη Λάρνακα, καθώς την εταιρεία στο Φασούρι (για τη δραστηριότητα τους βλ. κεφ. 7) ότι δεν θα εργοδοτούσαν Εβραίους, αλλά μόνο ντόπιους. Ο αριθμός των Εβραίων εργατών αυξήθηκε ελάχιστα μόνο στο εργοστάσιο κατασκευής κουμπιών⁶¹², γεγονός που δεν προκάλεσε ανησυχία, γιατί οι νέες προσλήψεις δεν έγιναν εις βάρος των Κύπριων εργατών και

⁶¹⁰ TNA: CO 67/285/9, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 15.12.1938. Σε μυστική έκθεση για την πολιτική κατάσταση στην Κύπρο από την 1^η Ιουλίου μέχρι και την 30^η Σεπτεμβρίου 1938 γινόταν αναφορά στην κυκλοφορία και διανομή του φυλλαδίου με τίτλο “Europaische Correspondenz”, το οποίο αποτελούσε μορφή αντι-εβραϊκής προπαγάνδας, από το Γερμανικό προξενείο σε δημοσιογράφους στην Κύπρο, βλ. TNA: CO 67/290/14, Απόσπασμα μυστικής έκθεσης για την πολιτική κατάσταση στην Κύπρο από την 1^η Ιουλίου μέχρι την 30^η Σεπτεμβρίου 1938.

⁶¹¹ TNA: CO 67/297/1, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 25.2.1939 και πρακτικά Williams, 19.4.1939.

⁶¹² Το Νοέμβριο του 1938 εργοδοτούνταν μόλις 6 Εβραίοι στο εργοστάσιο, TNA: FCO 141/2618. Διοικητής Λάρνακας προς Αποικιακό Γραμματέα, 18.11.1938.

οπωσδήποτε δεν απολύθηκε κάποιος Κύπριος για να προσληφθεί στη θέση του Εβραίου. Δεδομένου του γεγονότος ότι οι αφίξεις Εβραίων στο νησί είχαν περιοριστεί σημαντικά, δεν θεωρήθηκε ότι υπήρχε λόγος επιπρόσθετων μέτρων ως προς το ζήτημα της εργοδότησης⁶¹³.

Ανάλογα μέτρα λήφθηκαν και για το επάγγελμα των ιατρών. Το φθινόπωρο του 1938 το Υπουργείο Αποικιών ζήτησε από τις αποικίες όπως εξεταστεί το ενδεχόμενο να δεχθούν στην επικράτειά τους Εβραίους ιατρούς από τη Γερμανία ή την Αυστρία για λόγους ανθρωπιστικούς και ωφελιμιστικούς για τις ίδιες τις αποικίες. Εκτιμάτο ότι οι αποικίες θα επωφελούνταν από την εγκατάσταση υψηλής κατάρτισης ιατρικού προσωπικού, όπως ήταν η περίπτωση των Εβραίων της Κεντρικής Ευρώπης, καθώς η ιατρική οργάνωσή τους στερείτο προσωπικού και οικονομικών πόρων. Το Υπουργείο ξεκαθάριζε ότι δεν ήταν στόχος η ένταξη αλλοδαπών στις ιατρικές υπηρεσίες ούτε και η προώθηση συγκεκριμένου σχεδίου εγκατάστασης προσφύγων στις αποικίες είτε σε ευρεία κλίμακα είτε σε τακτική βάση, αλλά η διερεύνηση των πιθανοτήτων διοχέτευσης μέρους αυτών των προσφύγων σε αποικίες οι οποίες πιθανόν να είχαν ανάγκη την επιστημονική κατάρτιση των Εβραίων ιατρών⁶¹⁴.

Ο Palmer δεν συμεριζόταν τις απόψεις του Υπουργείου Αποικιών. Ήδη από το φθινόπωρο του 1933 είχε ανασταλεί δια νόμου η παροχή άδειας σε αλλοδαπούς ιατρούς για άσκηση του επαγγέλματος τους (βλ. σ. 117), έτσι ακόμη και όσοι Εβραίοι ιατροί είχαν εγκατασταθεί στην Κύπρο μετά το 1933 δεν μπορούσαν να δραστηριοποιηθούν επαγγελματικά⁶¹⁵. Τον Οκτώβριο του 1938 διεμήνυε στον Υπουργό Αποικιών, Malcolm MacDonald, ότι δεν υπήρχε καμία προοπτική εγκατάστασης Εβραίων ιατρών λόγω του γεγονότος ότι στο νησί υπήρχε ήδη ένας μεγάλος αριθμός εγγεγραμμένων Κυπρίων ιατρικών λειτουργών, οι οποίοι διαμαρτύρονταν ότι ήταν εξαιρετικά δύσκολο για αυτούς να εξασφαλίσουν το προς το ζην. Πρόσφατα, λόγω του φόβου εγκατάστασης αλλοδαπών ιατρών, το ιατρικό σώμα είχε αποταθεί στην κυβέρνηση με αίτημα όπως τεθεί σε ισχύ πρόνοια βάσει του σχετικού νόμου περί «Εγγραφής ιατρικού προσωπικού» (1936) ώστε να οριστεί μέγιστος αριθμός ατόμων, τα οποία θα εγγράφονταν για άσκηση επαγγέλματος κατά τη διάρκεια του χρόνου. Επιπρόσθετα, σημείωνε ότι με την εξαίρεση λιγοστών Εβραίων κατοίκων, δεν υπήρχε ευρωπαϊκή κοινότητα στο νησί η οποία θα

⁶¹³ TNA: FCO 141/2618, Διοικητής Λάρνακας προς Αποικιακό Γραμματέα, 18.11.1938.

⁶¹⁴ KAK: SA1/1191/1938, Υπόμνημα για την εργοδότηση των προσφύγων (ιατροί), συνημμένο σε εγκύκλιο ημερομηνίας 30.9. 1938.

⁶¹⁵ «Νέος νόμος τροποποιητικός του περί αλλοδαπών ιεραποστόλων, εκπαιδευτικών λειτουργών και ιατρών νόμου του 1922», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 28.10.1933, σ.3· «Αναστολή της παροχής αδειας εις αλλοδαπούς ιατρούς προς εξάσκησιν του επαγγέλματός των», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 14.10.1933, σ. 3.

προτιμούσε τις υπηρεσίες ενός Εβραίου ιατρού είτε γερμανικής είτε αυστριακής καταγωγής. Οι Άγγλοι κάτοικοι προτιμούσαν τις υπηρεσίες των λειτουργών του Ιατρικού Τμήματος, ενώ όποιος Εβραίος ιατρός είχε προσπαθήσει να δραστηριοποιηθεί επαγγελματικά στην Κύπρο δέχθηκε το μπουκοτάρισμα των Κυπρίων. Μοναδική εξαίρεση στο ζήτημα αποτέλεσε η άδεια εγκατάστασης ενός Αυστριακού χειρουργού οφθαλμίατρου, η ειδικότητα του οποίου κρίθηκε χρήσιμη⁶¹⁶. Ωστόσο, ούτε αυτός φαίνεται να εξασφάλισε τελικά άδεια άσκησης του επαγγέλματος του, σύμφωνα με τη μαρτυρία της περιηγήτριας Dorothy Bar-Andon⁶¹⁷.

Σε κάθε περίπτωση οι έντονες αντιδράσεις των διάφορων επαγγελματικών τάξεων και κυρίως του Εμπορικού Επιμελητηρίου (βλ. σσ. 226-227) αποτέλεσαν το μοχλό πίεσης του Palmer προς το Υπουργείο Αποικιών προκειμένου να εξασφαλίσει την έγκριση για ενίσχυση των προνοιών του μεταναστευτικού νόμου το 1939, παρόλο που η πολιτική της κυβέρνησης ήταν τροχιοδρομημένη πριν την όξυνση του αντι-εβραϊκού αισθήματος. Ενδεικτικά, ο Κυβερνήτης ενσωμάτωσε στην αλληλογραφία του με το Υπουργείο επιστολή του Κυπριακού Εμπορικού Επιμελητηρίου με την οποία ζητείτο η τροποποίηση των Κανονισμών ώστε να δίνεται άδεια εγκατάστασης στο νησί μόνο στους αλλοδαπούς οι οποίοι α) ήταν οικονομικά ανεξάρτητοι και μπορούσαν να ζήσουν στο νησί χωρίς να ασκούν κάποιο επάγγελμα, όπως τουρίστες, περιηγητές και συνταξιούχοι, β) ήταν αναγνωρισμένοι εμπορικοί ταξιδιώτες για περιορισμένο χρονικό διάστημα, γ) σύναψαν συμβόλαιο με επιχείρηση στην Κύπρο, δ) ήταν ορφανοί και δεν θα έπαιρναν τη βρετανική υπηκοότητα ή δεν θα παρέμειναν μόνιμα στην αποικία, ε) θα μπορούσαν ν' αποδείξουν στις αρχές ότι θα προέβαιναν σε σημαντικές βιομηχανικές και γεωργικές δραστηριότητες υπό την προϋπόθεση ότι θα επένδυαν πραγματικά επαρκές κεφάλαιο και θα εργοδοτούσαν ντόπιο εργατικό δυναμικό⁶¹⁸.

Τα σχέδια μαζικής εγκατάστασης Εβραίων, η πολιτική του Υπουργείου Αποικιών και του Κυβερνήτη Palmer

Παράλληλα με τις αυξανόμενες αιτήσεις Εβραίων μεταναστών που κατέφθαναν στην κυβέρνηση από το καλοκαίρι του 1938 για άδεια εισόδου στο νησί, ο Palmer αντιμετώπιζε και την πίεση από το Υπουργείο Αποικιών να αποδεχτεί σχέδια μαζικής εγκατάστασης Εβραίων

⁶¹⁶ ΚΑΚ: SA1/1191/1938, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 28.10.1938.

⁶¹⁷ Εφημ. *The Palestine Post*, 23.8.1946, σ. 5.

⁶¹⁸ ΚΑΚ: SA1/1041/1938/1, Δ. Ν. Δημητρίου, Πρόεδρος Κυπριακού Εμπορικού Επιμελητηρίου, Λευκωσία, προς Αποικιακό Γραμματέα, 23.3.1939.

προσφύγων ή μεταναστών, η οποία έγινε ιδιαίτερα έντονη μετά τη σύγκλιση της διάσκεψης στο Ένιαν τον Ιούλιο του 1938⁶¹⁹.

Η τοποθέτηση του βουλευτή του Κόμματος των Εργατικών και φιλο-σιωνιστή Συνταγματάρχη Josiah Wedgwood τον Ιούλιο του 1935 στη Βουλή των Κοινοτήτων, αναδεικνύει από τη μια τις τάσεις που υπήρχαν σε ορισμένους κύκλους της Βρετανίας ως προς την αξιοποίηση της Κύπρου στο εβραϊκό ζήτημα, και από την άλλη την ήπια στάση την οποία διατήρησε μέχρι το 1938 το Υπουργείο Αποικιών. Ο Wedgwood υποστήριζε έντονα την χωρίς περιορισμούς εγκατάσταση των Γερμανο-εβραίων στην Παλαιστίνη και στις βρετανικές αποικίες, γιατί θεωρούσε ότι η παρουσία όσων κατείχαν σημαντικό κεφάλαιο θα συνέβαλλε στην αναβάθμιση της οικονομικής ζωής στο νέο τόπο εγκατάστασης. Για την Κύπρο, δεν θεωρούσε ότι ο Κυβερνήτης είχε τέτοια μεγαλεπίβολα οικονομικά σχέδια, αλλά ότι περισσότερο θα τον ενδιέφερε να αυξήσει τον πληθυσμό του νησιού. Ο Wedgwood εκτιμούσε ότι δεν θα ήταν δύσκολη η εγκατάσταση Εβραίων και Βρετανών, όμως εξαιτίας των χαμηλών μισθών πολύ λίγοι μετανάστευαν στο νησί⁶²⁰. Σε ερώτημα του στον νεο-διορισθέντα Υπουργό Αποικιών, Malcolm McDonald, κατά πόσο το Υπουργείο θα εξέταζε την περίπτωση παροχής χωρίς περιορισμούς εισόδου και εγκατάστασης των εκδιωκόμενων Εβραίων από τη Γερμανία και την Ανατολική Ευρώπη στην Κύπρο, την Παλαιστίνη και την Υπεριορδανία ο Υπουργός, σεβόμενος την πολιτική γραμμή Palmer, απάντησε ότι η μεταναστευτική πολιτική της Κυβέρνησης στην Κύπρο προσανατολιζόταν στη διασφάλιση της διαβίωσης των κατοίκων, η οποία κινδύνευε εάν επιτρεπόταν σε μετανάστες να εισέλθουν ελεύθερα στο νησί⁶²¹. Δυο χρόνια αργότερα, το Νοέμβριο του 1937, ο Wedgwood επανήλθε με την ίδια ερώτηση στον Υπουργό Αποικιών, William Ormsby-Gore, ο οποίος επανέλαβε την απάντηση του

⁶¹⁹ Τα κράτη που συμμετείχαν στη διάσκεψη, η οποία συγκλήθηκε με πρωτοβουλία του Ρούσβελτ, δεν κατέληξαν σε συμφωνία ως προς την κοινή δράση στην εκτόνωση του ζητήματος των εκδιωκόμενων Εβραίων, αφού συμφωνήθηκε ότι οι χώρες θα δέχονταν τον αριθμό των μεταναστών ή προσφύγων που υπαγόρευε η νομοθεσία τους, βλ. Tony Kushner και Katharine Knox, *Refugees in an Age of Genocide. Global, National and Local Perspectives during the Twentieth Century*, Λονδίνο-Πόρτλαντ 1999, σ. 135.

⁶²⁰ Hansard: House of Commons Debate 25.7.1935, "Air Estimates", τ. 304, cc2033-140, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1935/jul/25/air-estimates-1935#S5CV0304P0_19350725_HOC_350, προσπ. 30.7.2015.

⁶²¹ Hansard: House of Commons Debate 1.7.1935, "Palestine, Transjordan and Cyprus (Immigration, Jews)", τ. 303, c1529W, http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1935/jul/01/palestine-transjordan-and-cyprus#S5CV0303P0_19350701_CWA_1, προσπ. 30.7.2015.. Βλέπε επίσης, "Palestine and German Jews. Mr MacDonald answers Col. Wedgwood", εφημ. *The Palestine Post*, 28.6.1935, σ. 1.

MacDonald, προσθέτοντας παράλληλα ότι η Κυβέρνηση παραχωρούσε άδεια μετανάστευσης στο νησί σε όσους πληρούσαν τις πρόνοιες του Μεταναστευτικού Νόμου του 1936⁶²².

Πέραν των αναφορών αυτών στη Βουλή, το Υπουργείο Αποικιών δεν έθεσε επί τάπητος προς την κυβέρνηση Palmer το ζήτημα αποδοχής σχεδίων μαζικής μετανάστευσης Εβραίων στην Κύπρο. Η στροφή στην στάση του σημειώθηκε το φθινόπωρο του 1938. Μερικούς μήνες προτού ξεσπάσει ο πόλεμος, οι χώρες που συμμετείχαν το καλοκαίρι του 1938 στη διάσκεψη στο γαλλικό θέρετρο Evian-les-Bains βρέθηκαν μπροστά στο επιτακτικό ζήτημα της περίθαλψης των εκατοντάδων χιλιάδων Εβραίων προσφύγων⁶²³, το οποίο αδυνατούσαν οικονομικά να αναλάβουν οι φιλανθρωπικές οργανώσεις. Παρόλο που τα κράτη συμφώνησαν ότι οι κυβερνήσεις δεν θα αναλάμβαναν οποιεσδήποτε οικονομικές υποχρεώσεις, εντούτοις, λόγω του οικονομικού στραγγαλισμού των ιδιωτικών οργανώσεων, η κυβέρνηση των Συντηρητικών πρότεινε το καλοκαίρι του 1939 το ενδεχόμενο τα κράτη να παρέχουν οικονομική βοήθεια στις οργανώσεις για τα έξοδα μεταφοράς των προσφύγων. Τα υπόλοιπα κράτη που συμμετείχαν στη διακρατική επιτροπή για τους πρόσφυγες (Intergovernmental Committee on Refugees) επέκριναν τη Βρετανία για το γεγονός ότι ως ισχυρή αυτοκρατορική δύναμη με τεράστια γεωγραφική επικράτεια είχε συνεισφέρει ελάχιστα στο ζήτημα της απάμβλυνσης του προβλήματος των Εβραίων προσφύγων⁶²⁴. Ως εκ τούτου, η βρετανική κυβέρνηση ανέμενε εναγωνίως τη συμβολή των αποικιακών κυβερνήσεων στην εκτόνωση του προβλήματος ευελπιστώντας ότι θα αντιλαμβάνονταν το κέρδος που θα αποκόμιζαν στην ανάπτυξη λόγω της εγκατάστασης επαγγελματιών Εβραίων⁶²⁵.

Μια τέτοια προοπτική εξυπηρετούσε και την ίδια την Βρετανία τόσο ως μέσο εκτόνωσης της πίεσης των μεταναστευτικών ρευμάτων που δεχόταν η Παλαιστίνη, όσο και προαγωγής της ευημερίας των αποικιών⁶²⁶. Ωστόσο, το Υπουργείο Αποικιών βρισκόταν σε ιδιαίτερα δυσχερή θέση προσπαθώντας να πείσει έστω και μερικές από τις αποικίες ή τις επικράτειές της να φιλοξενήσουν ένα αριθμό Εβραίων μεταναστών. Η Αυστραλία μπορούσε να δεχτεί πολύ μικρό αριθμό μεταναστών, ο Καναδάς, το Χογκ-Κογκ και η Ιαμαϊκή ήταν απρόθυμες για

⁶²² Hansard: House of Commons Debate 29.11.1937, "Cyprus (immigration policy)", τ. 349, c1714W, http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1937/nov/29/cyprus-immigration-policy#S5CV0329P0_19371129_CWA_75, προσπ. 30.7.2015. Επίσης, εφημ. *Ελευθερία*, 21.12.1937, σ. 12.

⁶²³ Σύμφωνα με τον Marrus, *ό.π.*, σ. 203 παραμονές του πολέμου περισσότεροι από 350.000 πρόσφυγες κατάφεραν να διαφύγουν από τους Ναζί, ενώ 110.000 Εβραίοι ήταν διασκορπισμένοι στην Ευρώπη.

⁶²⁴ Sherman, *ό.π.*, σ. 162.

⁶²⁵ KAK: SA1/1208/1938, Εγκύκλιος MacDonald, Υπουργού Αποικιών, προς Κυβερνήτες των αποικιών, 7.8.1939.

⁶²⁶ Sherman, *ό.π.*, σ. 189.

οποιαδήποτε μορφής μετανάστευση στην επικράτεια τους, η Νέα Ζηλανδία και τα Μπαρμπέιντος αδυνατούσαν να απορροφήσουν επαγγελματικά ομάδες ή μεμονωμένες περιπτώσεις μεταναστών, στη Νότια Αφρική ήταν έντονος ο αντι-σημιτισμός ενώ οι προοπτικές για την αξιοποίηση των Δυτικών Ινδιών (Καραϊβική) και της Βρετανικής Ονδούρας ήταν ανύπαρκτες. Στην Κένυα, τη Βόρεια Ροδεσία και τη Βρετανική Γουιάνα υπήρχε μικρή ελπίδα για την εγκατάσταση έστω και μερικών εκατοντάδων Εβραίων, οι οποίοι θα μπορούσαν να απασχοληθούν στη γεωργία⁶²⁷.

Την ιδιαίτερα έντονη πίεση για την αποδοχή έστω και μικρού αριθμού Εβραίων προσφύγων δέχτηκε και η κυβέρνηση στην Κύπρο. Το Σεπτέμβριο του 1938 ο Υπουργός Αποικιών ενημέρωνε τον Palmer ότι η Βρετανία ανέλαβε να εξετάσει κάθε μέσο παροχής βοήθειας στη μεταφορά Εβραίων από την Κεντρική Ευρώπη και ένας αριθμός προτάσεων «από διάφορες πηγές» αφορούσε και σχέδια εγκατάστασης στην Κύπρο. Ο MacDonald, ο οποίος αναφερόταν στα σχέδια του Γερμανο-εβραϊκού Συμβούλιου και της Διεθνούς Εβραιο-χριστιανικής Ένωσης, ζήτησε από τον Palmer να εξετάσει την πιθανότητα εγκατάστασης ακόμη και λίγων οικογενειών, παρόλο που γνώριζε ότι η γενική πολιτική της κυβέρνησης καθοριζόταν από τον Μεταναστευτικό Νόμο. Σημείωνε δε ότι δεν ήταν η πρόθεση του να ασκήσει πίεση ώστε να συγκατανεύσει σε μια μεγάλης κλίμακας μετανάστευση η οποία θα είχε ζημιογόνες προεκτάσεις στην ευημερία της αποικίας και των κατοίκων, «των οποίων το συμφέρον πρέπει να είναι πρώτιστο μέλημα» ή να δεχτεί σχέδια τα οποία διαφαινόταν ότι θα αποτύγχαναν με αποτέλεσμα οι Εβραίοι μετανάστες να μείνουν άποροι⁶²⁸.

Ο John Geoffrey Hibbert, αξιωματούχος του Υπουργείου Αποικιών και μέλος της βρετανικής αποστολής στη διάσκεψη στο Evian⁶²⁹ παραδέχθηκε ότι εν μέρει ο ίδιος ήταν υπεύθυνος για την άσκηση πίεσης προς τον Κυβερνήτη της Κύπρου σχετικά με το θέμα της εγκατάστασης Γερμανο-Εβραίων μεταναστών. Ένας από τους κύριους λόγους για τους οποίους πρότεινε στον Υπουργό Αποικιών την άσκηση πίεσης στον Palmer ήταν η ενημέρωση που έτυχε για ένα μικρής εμβέλειας σχέδιο αγροτικής εγκατάστασης το οποίο ήδη αναπτυσσόταν τα τελευταία χρόνια στην Κύπρο από εβραϊκές οργανώσεις. Ο Hibbert αναφερόταν προφανώς στο εγχείρημα της Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας στα Κούκλια Αμμοχώστου. Ένας άλλος λόγος ήταν η τραγική κατάσταση των Εβραίων του Burgenland της Αυστρίας, τους οποίους οι

⁶²⁷ Sherman, *ό.π.*, σσ. 103, 109, 121, 163.

⁶²⁸ TNA: CO 67/290/14, Υπουργός Αποικιών προς Κυβερνήτη, 29.9.1938.

⁶²⁹ Για τη βρετανική αποστολή στο Evian βλ. Sherman, *ό.π.*, σ. 115.

εβραϊκές οργανώσεις σκόπευαν να στείλουν στην Παλαιστίνη. Ωστόσο η απόρριψη της πρότασης από τον Αρμοστή της Εντολής, έστρεψε την προσοχή στην Κύπρο, η οποία ήταν για τον Hibbert «η μόνη άλλη περιοχή η οποία μπορούσε να προσεγγιστεί»⁶³⁰.

Στους κόλπους του Υπουργείου υπήρχε όμως και η αντίθετη άποψη, η οποία ταυτιζόταν με τη θέση του Κυβερνήτη. Ο αξιωματούχος J. B. Williams από την άλλη επεσήμανε ότι συχνά το Τμήμα Μεσογείου του Υπουργείου εξέφραζε αμφιβολίες για την ενθάρρυνση της εβραϊκής μετανάστευσης στην Κύπρο και υπήρχαν σαφείς ενδείξεις για τους οικονομικούς και ψυχολογικούς λόγους για τους οποίους η Κύπρος δεν μπορούσε να δεχτεί ένα σεβαστό αριθμό Εβραίων μεταναστών. Αφενός, δεν υπήρχε διαθέσιμη γη για εγκατάσταση μη Κυπρίων γεωργών και από τη άλλη το νησί δεν είχε επαρκή εμπορική βάση ή άλλο πλούτο για να στηρίξει ένα σώμα ατόμων οι οποίοι δεν θ' απασχολούνταν στη γεωργία και θα έπρεπε να εξασφαλίσουν το προς το ζην πουλώντας υπηρεσίες στους ντόπιους.

Όσον αφορά τους ψυχολογικούς λόγους, ο Williams εξέφραζε την άποψη ότι οι Κύπριοι είχαν μια εγγενή προκατάληψη κατά των Εβραίων, η οποία χρονολογείτο από τα Ρωμαϊκά χρόνια αν όχι ενωρίτερα, όπως εξάλλου ο Palmer εξήγησε σε σημείωμα προς τον Acheson (επιχείρημα το οποίο χρησιμοποίησε στην αρθρογραφία του στον Τύπο ο Γεώργιος Φραγκούδης τόσο το 1935 (βλ. σσ. 214-215) όσο και το 1938 (βλ. σσ. 220-221). Στέλλοντας σε ένα τέτοιο περιβάλλον τους Εβραίους εκδιωκόμενους, θα προκαλούσαν κάθε άλλο παρά καλό. Όσο για το γεγονός ότι η Κύπρος παρουσιάζοταν στο επίκεντρο εποικιστικών σχεδίων από τις εβραϊκές οργανώσεις, αυτό οφειλόταν στην εγγύτητα της με την Παλαιστίνη. Και αυτή η πτυχή κατά τον ίδιο ήταν στην πραγματικότητα ένα ισχυρό επιχείρημα για ποιο λόγο η Κύπρος δεν ήταν κατάλληλη για τους Εβραίους μετανάστες. «Με το τραγικό παράδειγμα της Παλαιστίνης τόσο κοντά στα μάτια τους, ποιος μπορεί να μέμφεται τους Κυπρίους οι οποίοι νιώθουν ανήσυχοι σε οτιδήποτε μπορεί να ερμηνεύουν ως «το λεπτό άκρο της σφήνας;»⁶³¹, εννοώντας ότι μπορεί μια εγκατάσταση Εβραίων να φαινόταν ένα ελάχιστον γεγονός αλλά στην πορεία να είχε μείζονες προεκτάσεις. Ο Williams εκτιμούσε ότι το Υπουργείο δεν θα έπρεπε να θέσει το ζήτημα εγκατάστασης ιατρών ή άλλων επαγγελματικών τάξεων, γιατί ήδη οι Κύπριοι είχαν την επιθυμία να αποκτήσουν επαγγελματικά προσόντα και αυτό οδηγούσε μεγάλο αριθμό των ντόπιων να σπουδάσουν σε πανεπιστήμια του εξωτερικού ώστε να εξασφαλίσουν ανώτατη εκπαίδευση. Αν η Βρετανία επέτρεπε την εγκατάσταση

⁶³⁰ TNA: CO 67/290/14, Πρακτικά J. G. Hibbert, 26.10.1938 (μετάφραση δική μου).

⁶³¹ Μετάφραση δική μου.

επαγγελματιών σε μια χώρα όπως η Κύπρος, η οποία μπορούσε να στηρίξει ένα πολύ περιορισμένο αριθμό τέτοιων ατόμων, τότε γύρευε μελάδες, ειδικά από το στρώμα εκείνο της κοινωνίας το οποίο ήταν στην καλύτερη θέση να ηγηθεί της δυσαρέσκειας, δηλαδή «της μορφωμένης ανώτερης τάξης». Γι' αυτό το λόγο τόνιζε ότι η Κύπρος θα έπρεπε να βολιδοσκοπηθεί μόνο για την περίπτωση εγκατάστασης Εβραίων τεχνιτών⁶³².

Η θέση πάντως του Κυβερνήτη στις εκκλήσεις του Υπουργείου Αποικιών ήταν ξεκάθαρη και σαφής: όσο πιο ενδελεχής ήταν η εξέταση των πιθανοτήτων η Κύπρος να φιλοξενήσει μαζικά Εβραίους, τόσο πιο εμφανές γινόταν ότι «δεν υπήρχε χώρος για οποιοδήποτε σχέδιο τέτοιου είδους στην Κύπρο»⁶³³. Όπως σημείωνε το Δεκέμβριο του 1938, σε μια τέτοια εξέλιξη διέβλεπε σοβαρές αντιδράσεις από την κοινή γνώμη η οποία ήταν δυσαρεστημένη από τον επαγγελματικό ανταγωνισμό των Εβραίων⁶³⁴. Επίσης, ο Palmer δήλωνε ικανοποιημένος από το ισχύον μεταναστευτικό πλαίσιο γιατί δεν εμποδιζόταν η εγκατάσταση κεφαλαιούχων και εξασφαλιζόταν η σταθερή διείσδυση εβραϊκού κεφαλαίου, όπως συνηθιζόταν στις επενδύσεις ξένων κεφαλαίων. Σε αντίθεση με τις ιδιωτικές πρωτοβουλίες, το κεφάλαιο των μεταναστευτικών εγκαταστάσεων δεν θα ήταν λυσιτελής τη δεδομένη στιγμή. Τονίζοντας ότι η έλλειψη νερού και καλής καλλιεργήσιμης γης ταλαιπωρούσε ακόμη και το ντόπιο πληθυσμό θα ήταν εξίσου δύσκολο για τους μετανάστες, όσο ανεπτυγμένες και αν ήταν οι μέθοδοι άρδευσης που θα χρησιμοποιούσαν, να επιτύχουν στις εγκαταστάσεις. Επιπρόσθετα, υπενθύμιζε ότι οι Βρετανοί είχαν να αντιμετωπίσουν ήδη πολυάριθμες πολιτικές δυσκολίες οι οποίες προέκυψαν κυρίως από την δική τους αντιμετώπιση προς την Κύπρο από το 1878: «Θα προσθέσουμε σε αυτές και θα πικράνουμε το λαό της Κύπρου παίρνοντας μέτρα με τα οποία θα τους εκτοπίσουμε από την ίδια τους τη χώρα και με τα οποία θα φουσκώσουμε το ήδη υπάρχον ρεύμα κυπριακής μετανάστευσης;»⁶³⁵. Πέρα από τις οικονομικές πραγματικότητες, υπογράμμισε πως αν υπάρξει υπαναχώρηση στην πολιτική της κυβέρνησης, δεδομένου και του αντι-εβραϊκού αισθήματος στην κοινή γνώμη, το μόνο αποτέλεσμα θα είναι η προέκταση του παλαιστινιακού προβλήματος στην Κύπρο: «Δεν έχω καμμία αμφιβολία πως αν

⁶³² TNA: CO 67/290/14, Πρακτικά J. B. Williams, 20.10.1938 και 27.10.1938.

⁶³³ TNA: CO 67/290/14, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 14.10.1938 (μετάφραση δική μου).

⁶³⁴ TNA: CO 67/292/2, Τηλεγράφημα Winster προς Arthur Creech Jones, 4.12.1948.

⁶³⁵ TNA: CO 67/290/14, Κυβερνήτης, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο 14.10.1938 (μετάφραση δική μου).

ενθαρρύνουμε την εβραϊκή μετανάστευση στην Κύπρο πολύ σύντομα θα αναπτυχθεί μια κατάσταση ανάλογη εκείνης της Παλαιστίνης»⁶³⁶.

Τελικώς, η στάση των Κυβερνητών των βρετανικών αποικιών δεν υπήρξε διαφορετική από εκείνη του Palmer, με αποτέλεσμα η Βρετανική Αυτοκρατορία, με εξαίρεση την Παλαιστίνη, να φιλοξενήσει στο έδαφος της μόνο 2.000 Εβραίους μετανάστες από τη Γερμανία⁶³⁷, ενώ στη Βρετανία παραμονές του πολέμου εισήλθε πολύ μεγαλύτερος αριθμός, γύρω στις 65.000 μετανάστες⁶³⁸. Συγκριτικά με τις υπόλοιπες βρετανικές αποικίες, η Κύπρος δέχθηκε στο έδαφός της το μεγαλύτερο αριθμό Εβραίων μεταναστών μαζί με την Κέννα (650 Εβραίοι) και τη νήσο του Μαυρικού, όπου 1.200 Εβραίοι βρίσκονταν κρατούμενοι⁶³⁹.

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος

Η είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο τον Ιούνιο του 1940 κατέστησε τον κίνδυνο μιας ενδεχόμενης εισβολής πλέον ορατό για την Κύπρο. Η απειλή προερχόταν τόσο από τα Δωδεκάνησα, από τα οποία επιχειρούσαν τα ιταλικά βομβαρδιστικά εναντίον της Παλαιστίνης, όσο και από τη Συρία, όπου τα γαλλικά στρατεύματα υπό τον στρατηγό Henri Dentz συνεργάζονταν με την κυβέρνηση Vichy. Η πρώτη επιδρομή από ιταλικά βομβαρδιστικά δεν άργησε να εκδηλωθεί το Σεπτέμβριο του 1940. Ένα από τα πολλά μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση ήταν να θέσει υπό περιορισμό τους υπηκόους εχθρικών χωρών της Μεγάλης Βρετανίας⁶⁴⁰, ανάμεσα τους και τους Εβραίους άνδρες, όσους προέρχονταν κυρίως από τη Γερμανία και την Αυστρία. Μόνο κατά το 1940 οι υπήκοοι εχθρικών χωρών που κρατούνταν ήταν συνολικά 170⁶⁴¹. Αρχικά, κρατήθηκαν στο φρούριο της Κερύνειας και στις Κεντρικές Φυλακές στη Λευκωσία όπου μοιράζονταν τα αντίσκηνα με φυλακισμένους και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στο ξενοδοχείο Βερεγγάρια στο Τρόοδος⁶⁴². Σύμφωνα με μαρτυρίες κρατουμένων, οι Εβραίοι παρέμειναν εκεί μέχρι το Δεκέμβριο του 1940, και στη συνέχεια τέθηκαν σε κατ' οίκον περιορισμό⁶⁴³. Μέχρι την εκκένωση του εβραϊκού πληθυσμού

⁶³⁶ TNA: CO 67/290/14, Απόσπασμα επιστολής Κυβερνήτη, 17.10.1938 (μετάφραση δική μου).

⁶³⁷ Sherman, *ό.π.*, σ. 192. Επίσης, Bartrop, *ό.π.*, σ. 3.

⁶³⁸ Kushner και Knox, *ό.π.*, σ. 129.

⁶³⁹ Bartrop, *ό.π.*, σσ. 4-5.

⁶⁴⁰ Τα μέτρα περιελάμβαναν την αντιμετώπιση του ανεφοδιασμού του πληθυσμού με τρόφιμα, τη σύσταση μονάδας παρασκευής τεχνητών λιπασμάτων για αντιμετώπιση της έλλειψης λιπασμάτων, την στρατιωτική προετοιμασία του πληθυσμού, ασκήσεις για αεροπορικές επιδρομές, εκκενώσεις πόλεων, βλ. Ρίχτερ, *ό.π.*, σ. 620 και Χαραλάμπους, *ό.π.*

⁶⁴¹ Μαχλουζαρίδης, *ό.π.*, σ. 47.

⁶⁴² Μαρτυρίες Burton και Schwarz στο Gellert, "The story", *ό.π.*, σσ. 5 και 9. Επίσης, Μαχλουζαρίδης, *ό.π.*, σ. 47.

⁶⁴³ Μαρτυρίες Burton και Schwarz, *ό.π.*

τον Ιούνιο του 1941, όσοι Γερμανοί και Αυστριακοί παρέμειναν στην Κύπρο ήταν αναγκασμένοι να παρουσιάζονται καθημερινά στον επαρχιακό αστυνομικό σταθμό⁶⁴⁴.

Την ίδια περίοδο στην Παλαιστίνη οι βρετανικές αρχές βρίσκονταν αντιμέτωπες με το αναμενόμενο και ανεξέλεγκτο προσφυγικό ρεύμα των Εβραίων από την Ανατολική Ευρώπη οι οποίοι θα επεδίωκαν να εγκατασταθούν στην περιοχή χωρίς βίζα. Τον Ιανουάριο του 1941 ο Αρμοστής στην Παλαιστίνη, Harold MacMichael, ζήτησε όπως αξιοποιηθεί η Κύπρος για την ανέγερση στρατοπέδων, όπου θα διοχετευόταν το ρεύμα των «παράνομων» μεταναστών προτού καν προσεγγίσει τις παλαιστινιακές ακτές⁶⁴⁵. Ο Κυβερνήτης της Κύπρου, William Denis Battershill, διεμήνυσε στον Υπουργό Αποικιών, Λόρδο Lloyd, ότι για πολιτικούς λόγους δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί η πρόταση του Βρετανού Αρμοστή, και με έμφαση υποδείκνυε στον Υπουργό να μην επιδοκιμάσει μια τέτοια πρόταση. Όπως ανέφερε, οι Κύπριοι είχαν βαθιά ριζωμένη αντιπάθεια και καχυποψία προς τους Εβραίους. Εκτιμούσε ότι ένα τέτοιο σχέδιο θα προκαλούσε αντιδράσεις και θα τόνωνε το αντι-κυβερνητικό αίσθημα, το οποίο προς το παρόν δεν εκδηλωνόταν λόγω της ελληνο-βρετανικής συμμαχίας. Αλλά, όπως σημείωνε, η φιλο-βρετανική διάθεση ήταν μια προσπάθεια συγκάλυψης του ισχυρού αισθήματος για την Ένωση το οποίο εντατικοποιείτο και θα εξωτερικευόταν όταν στρατιωτικές ή πολιτικές εξελίξεις θα το επέτρεπαν στους Έλληνες Κύπριους πολιτευτές. Κατά την εκτίμηση του, μια εισροή Εβραίων προσφύγων θα δημιουργούσε αυτές τις προϋποθέσεις⁶⁴⁶.

Μερικούς μήνες αργότερα θα αποφαιζόταν και η εκκένωση όσων Εβραίων βρίσκονταν εγκατεστημένοι στο νησί. Στα τέλη Μαΐου του 1941 τέθηκε το ζήτημα της προληπτικής απομάκρυνσης των Βρετανών και ξένων υπηκόων μη φίλων χωρών από την Κύπρο ως ένα από τα μέτρα αντιμετώπισης ενδεχόμενης γερμανικής εισβολής ή βομβαρδισμών⁶⁴⁷, καθώς τον Απρίλιο είχε προηγηθεί επιδρομή της ιταλικής και γερμανικής αεροπορίας ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη και η μάχη της Κρήτης. Η κυβέρνηση στην Κύπρο αντιμετώπισε διστακτικά το ενδεχόμενο της εκκένωσης του εβραϊκού πληθυσμού. Ο Κυβερνήτης ήταν της άποψης ότι θα έπρεπε να τους δοθεί η δυνατότητα να φύγουν⁶⁴⁸ και το Υπουργείο Εξωτερικών συμμεριζόταν

⁶⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 9.

⁶⁴⁵ TNA: FCO 141/2718, Τηλεγράφημα Harold MacMichael, Αρμοστής Παλαιστίνης, Ιεροσόλυμα, προς Battershill, 7.1.1941.

⁶⁴⁶ TNA: FCO 141/2718, Τηλεγράφημα Battershill προς Λόρδο Lloyd, 8.1.1941.

⁶⁴⁷ TNA: CO 968/6/7, Πρακτικά H. Poynton, 26.5.1941.

⁶⁴⁸ TNA: CO 968/6/7, Πρακτικά H. Poynton, 26.5.1941.

ένα τέτοιο ενδεχόμενο για πολιτικούς λόγους⁶⁴⁹. Από την άλλη, οι Εβραίοι ήταν αυτοσυντήρητοι επομένως δεν συνέντρεχαν οικονομικοί λόγοι για την άμεση απομάκρυνση τους από το νησί, όπως ενδεχομένως η περίπτωση των Πολωνών προσφύγων⁶⁵⁰. Το Υπουργείο Αποικιών τόνιζε ωστόσο ότι ήταν πρακτικά δύσκολο να εξευρεθούν προορισμοί οι οποίοι θα φιλοξενούσαν με προθυμία στο έδαφος τους Εβραίους πρόσφυγες αφού η κάθοδος τους πλέον ήταν χειμαρρώδης⁶⁵¹. Έτσι, ενώ στην περίπτωση των Πολωνών η εκκένωση για ανθρωπιστικούς λόγους και για την ασφάλεια της αποικίας καθίστατο επιβεβλημένη και υποχρεωτική, στην περίπτωση των Εβραίων καθώς και των Βρετανών υπηκόων αφέθηκε σε εθελοντική βάση⁶⁵². Από τους 600 Εβραίους οι 400 χαρακτηρίζονταν ως «πρόσφυγες» οι οποίοι εισήλθαν στο νησί την τελευταία πενταετία και αναμενόταν ότι οι περισσότεροι θα έφευγαν εάν συμβουλευόνταν να το πράξουν και εάν τους δινόταν η ευκαιρία. Η κύρια ανησυχία των Βρετανών με την παρουσία των Εβραίων και των Πολωνών στην Κύπρο, ήταν το ενδεχόμενο συνεργασίας τους με τον εχθρό υπό το βάρος των πολεμικών συνθηκών⁶⁵³. Η αποικιακή κυβέρνηση αποφάσισε στα τέλη Μαΐου την άμεση εκκένωση και την προσωρινή μεταφορά με διαφορετικά πλοία των Εβραίων, Πολωνών και Βρετανών γυναικόπαιδων από την Κύπρο στη Χάιφα. Η Παλαιστίνη, η οποία κινδύνευε λιγότερο από γερμανική εισβολή ή επίθεση σε σχέση με τη γειτονική Κύπρο, χρησιμοποιήθηκε ως ενδιάμεσος σταθμός στον τελικό προορισμό των προσφύγων προς την Ανατολική και Νότια Αφρική⁶⁵⁴.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου και ενώ η χιτλερική επέλαση στην Ευρώπη βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, η Κύπρος υποδέχθηκε νέο προσφυγικό κύμα. Η δημόσια κατακραυγή από τον τορπιλισμό στις 24 Φεβρουαρίου 1942 του εμπορικού πλοίου “Struma” από σοβιετικό υποβρύχιο στη Μαύρη Θάλασσα, καθώς και η απόφαση της Τουρκίας να απελάσει τους πρόσφυγες από τη Ρουμανία οι οποίοι προσέγγιζαν στις ακτές της, ανάγκασε τη Μεγάλη Βρετανία να μεταφέρει σε βρετανικό έδαφος, με τη βοήθεια του Εβραϊκού Πρακτορείου, όσους πρόσφυγες κατέφθαναν στην Τουρκία⁶⁵⁵. Με αυτή την εξέλιξη, αποφασίστηκε να αξιοποιηθεί η Κύπρος ως χώρος διαλογής (“clearing area”) για την προσωρινή παραμονή των

⁶⁴⁹ TNA: CO 968/6/7, Τηλεγράφημα αρ. 170, Λόρδος Μοϋνε προς Battershill, 21.5.1941.

⁶⁵⁰ TNA: CO 968/6/7, Πρακτικά Η. Roynnton, 26.5.1941.

⁶⁵¹ TNA: CO 968/6/7, Τηλεγράφημα αρ. 235, Battershill προς Λόρδο Μοϋνε, 9.6.1941.

⁶⁵² TNA: CO 968/6/7, Πρακτικά Η. Roynnton, 26.5.1941· τηλεγράφημα αρ. 235, Battershill προς Λόρδο Μοϋνε, 9.6.1941.

⁶⁵³ TNA: CO 968/6/7, Τηλεγράφημα αρ. 159, Battershill προς Λόρδο Μοϋνε, 1.5.1941.

⁶⁵⁴ TNA: CO 968/6/7, Τηλεγράφημα αρ. 206, Λόρδος Μοϋνε προς Battershill, 6.6.1941. Επίσης, Πρακτικά συνάντησης στο Υπουργείο Πολέμου, 28.5.1941.

⁶⁵⁵ KAK: SA1/844/1942/1, Τηλεγράφημα αρ. 569, Viscount Cranborne, Υπουργός Αποικιών, προς Woolley, 22.5.1942 και τηλεγράφημα αρ. 508, Oliver Stanley, Υπουργός Αποικιών, προς Woolley, 28.11.1942.

Εβραίων προσφύγων, χωρίς επιπρόσθετο κόστος για την αποικιακή κυβέρνηση⁶⁵⁶. Η έκδοση θεωρήσεων για την Κύπρο αποτέλεσε ένα από τα προσωρινά μέτρα για τη συγκράτηση της παράνομης εισόδου των προσφύγων στην Παλαιστίνη (οι οποίοι με την άφιξη τους κρατούνταν σε στρατόπεδα) και συνάμα μια ανθρωπιστική λύση για να μην σταλούν πίσω στην Ευρώπη του ολοκαυτώματος⁶⁵⁷.

Η κυβέρνηση όμως του νησιού είχε σοβαρές επιφυλάξεις για την πολιτική και πρακτική ορθότητα της απόφασης, κυρίως σε ό,τι αφορούσε τα ζητήματα ασφάλειας της αποικίας. Η Κύπρος απειλείτο από γερμανική επίθεση και υπήρχαν πληροφορίες ότι οι Ναζί επεδίωκαν να στείλουν πράκτορές τους, οι οποίοι πιθανόν να εκμεταλλεύονταν το προσφυγικό ρεύμα και να παρείσφρυαν σε αυτό με σκοπό να εξασφαλίσουν εύκολη πρόσβαση στο νησί. Επιπρόσθετα, οι Βρετανοί ανησυχούσαν ότι η παράταση της παραμονής τους στο νησί θα ήταν μια διαρκής πηγή προβλημάτων, τόσο οικονομικών εξαιτίας της δυστοκίας στην εξεύρεση εργασίας, όσο και κοινωνικών εξαιτίας των αντιδράσεων που θα προκαλούνταν από τη μισθωτή εργασία ξένων⁶⁵⁸. Το μόνο σίγουρο είναι ότι ήθελαν να απαλλαγούν από το προσφυγικό βάρος όσο το δυνατόν συντομότερα αφού οι ποσοστώσεις στην Παλαιστίνη διαφοροποιούνταν συνεχώς⁶⁵⁹. Επικαλούμενοι το γεγονός ότι δεν είχαν χώρο για τη διαμονή μεγάλου αριθμού προσφύγων, μια και άλλοι περίπου 4500 πρόσφυγες από τα Δωδεκάνησα διέμεναν σε αντίσκηνα σε στρατόπεδα⁶⁶⁰, δέχτηκαν μόνο ένα περιορισμένο αριθμό ατόμων. Για λόγους ασφαλείας και ευκολότερου ελέγχου αποφασίστηκε η επιβολή περιορισμών στις κινήσεις τους (Κανονισμοί Άμυνας, 1940-1942) και η μεταφορά όλων σε απόμερο μέρος του νησιού, στο χωριό Πεδουλάς του Τροόδους (βλ. σσ. 124-126).⁶⁶¹

Το ενδιαφέρον στοιχείο για το προσφυγικό ρεύμα των Εβραίων στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είναι το γεγονός ότι επρόκειτο για μια εισροή τεχνικά καταρτισμένων και εξειδικευμένων ατόμων σε προηγμένους τομείς της βιομηχανίας και της ιατρικής τους οποίους οι Βρετανοί

⁶⁵⁶ ΚΑΚ: SA1/844/1942/1, Τηλεγράφημα αρ. 508, Stanley προς Woolley, 28.11.1942.

⁶⁵⁷ Βλ. ΚΑΚ: SA1/844/1942/1, Απόσπασμα υπομνήματος το οποίο δόθηκε από το Υπουργείο Αποικιών στο λοχία Green της MERRA (Middle East Relief and Refugee Administration), 18.3.1943. Επίσης, τηλεγράφημα αρ. 196, Cranborne προς Woolley, 20.5.1942 και τηλεγράφημα αρ. 569, Cranborne προς Woolley 22.5.1942.

⁶⁵⁸ ΚΑΚ: SA1/844/1942/1, Αποικιακός Γραμματέας, προς Acheson, Λονδίνο, 13.4.1943.

⁶⁵⁹ ΚΑΚ: SA1/816/1943, Πρακτικά Roberts προς Αποικιακό Γραμματέα, 10.2.1944.

⁶⁶⁰ ΚΑΚ: SA1/844/1942/1, Τηλεγράφημα αρ. 493, Woolley προς Cranborne, 11.10.1942. Για τους Δωδεκανήσιους πρόσφυγες στην Κύπρο βλ. Δέσποινα Αθανασοπούλου, «Οι Έλληνες πρόσφυγες που κατέφυγαν το 1941-1944 στην Κύπρο και η τύχη τους», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. Ζ (2005), σσ. 271-296.

⁶⁶¹ ΚΑΚ: SA1/844/1942/1, Αποικιακός Γραμματέας προς Επιτελείο Σώματος 25, 22.10.1941. Επίσης, Διευθυντής Ιατρικών Υπηρεσιών προς Αποικιακό Γραμματέα, 14.11.1942.

ενδιαφέρθηκαν να αξιοποιήσουν για τον εκσυγχρονισμό των δομών της οικονομίας, η οποία την στιγμή αυτή ήταν πλήρως προσανατολισμένη στην πολεμική παραγωγή. Η επαγγελματική δραστηριοποίηση των προσφύγων (υπηκόων μη φίλων χωρών) στην αυτοκρατορική επικράτεια ενθαρρυνόταν από το Υπουργείο Αποικιών⁶⁶². Για την κυβέρνηση στην Κύπρο ήταν ένα μέτρο απαλλαγής της από ενδεχόμενο κόστος συντήρησής τους, αφού οι ίδιοι με τις υπηρεσίες τους θα μπορούσαν να κερδίζουν το προς το ζην, αλλά και τόνωσης της ψυχολογίας τους γιατί δεν θα έμεναν αδρανείς⁶⁶³. Όπως καταγράφηκε και στο κεφάλαιο 3 της διατριβής, αρκετοί από τους πρόσφυγες απασχολήθηκαν σε διάφορες ιδιωτικές επιχειρήσεις και στην κυβέρνηση. Η κυβέρνηση στην Κύπρο παραχώρησε άδεια εργασίας σε πρόσφυγες οι οποίοι δεν θεωρούνταν απειλή για την ασφάλεια της αποικίας και είχαν τις δεξιότητες να απασχοληθούν σε τομείς στους οποίους οι Κύπριοι αδυνατούσαν λόγω ελλιπούς τεχνογνωσίας να συμβάλουν. Οι εργοδοτούμενοι πρόσφυγες στην κυβέρνηση αμοίβονταν με ένα συμβολικό ποσό γιατί «δεν θα έπρεπε να αναμένουν αμοιβή της κλίμακας ενός μέσου κυβερνητικού υπαλλήλου»⁶⁶⁴. Στις σκέψεις των Βρετανών ήταν και το ενδεχόμενο να δοθεί άδεια παραμονής στο νησί σε περιπτώσεις όπου υφίστατο ανθρωπιστικό ζήτημα και σε μερικούς πρόσφυγες, κυρίως άνδρες, με τεχνικά προσόντα χρήσιμα σε τομείς της οικονομίας⁶⁶⁵. Τελικά, μόνο μια οικογένεια από το προσφυγικό ρεύμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου εγκαταστάθηκε οικειοθελώς στην Κύπρο με την πλειονότητα των υπολοίπων να επιθυμούν τη μεταφορά τους στον πρωταρχικό προορισμό τους, την Παλαιστίνη.

Παράλληλα, το Νοέμβριο του 1943 το Εκτελεστικό Συμβούλιο αποφάσισε την επιστροφή στην Κύπρο των Παλαιστινίων Εβραίων και όσων υπηκόων φίλων κρατών ήταν μόνιμοι κάτοικοι Κύπρου πριν το ξέσπασμα του πολέμου⁶⁶⁶. Η επάνοδος των Εβραίων που είχαν μεταφερθεί στην Παλαιστίνη έγινε στις αρχές του 1945, όταν πλέον η Κύπρος δεν λειτουργούσε ως επιχειρησιακή βάση (κηρύχθηκε το Μάιο του 1944⁶⁶⁷) και λόγοι ασφαλείας δεν απαγόρευαν την επανεγκατάστασή τους. Η επιστροφή επιτράπηκε σε όσους οι

⁶⁶² ΚΑΚ: SA1/816/1943, Πρακτικά 24.11.1943.

⁶⁶³ Για παράδειγμα η εργοδότηση των ιατρών από το προσφυγικό ρεύμα των Ρουμάνων και Βουλγάρων Εβραίων ενθαρρύνθηκε ως μέτρο ψυχολογικής στήριξης, βλ. ΚΑΚ: SA1/816/1943, Πρακτικά Γενικός Εισαγγελέας προς Αποικιακό Γραμματέα, 2.12.1943.

⁶⁶⁴ ΚΑΚ: SA1/816/1943, Πρακτικά 24.11.1943.

⁶⁶⁵ ΚΑΚ: SA1/816/1943, Πρακτικά 8.2.1944.

⁶⁶⁶ ΚΑΚ: SA1/819/1943/1, Απόσπασμα πρακτικών Εκτελεστικού Συμβουλίου, 23.11.1943.

⁶⁶⁷ ΚΑΚ: SA1/819/1943/1, Αποικιακός Γραμματέας, Λευκωσία, προς Αρχιγραμματέα, Παλαιστίνη, 2.6.1944.

παλαιστινιακές αρχές έκριναν ότι δεν αποτελούσαν απειλή για αντι-βρετανικές ενέργειες, κυρίως όμως σε όσους είχαν επαρκείς πόρους για τη διαβίωση τους στο νησί⁶⁶⁸.

Το εβραϊκό ζήτημα, ωστόσο, για τους Βρετανούς στην Κύπρο δεν θα τελείωνε τόσο εύκολα με το τέλος του πολέμου. Η Κύπρος ως χώρος διαλογής υφίστατο στα στρατιωτικά και πολιτικά σχέδια της Μεγάλης Βρετανίας ακόμα και μετά το τέλος του πολέμου. Αυτό θα γίνει εμφανές τον Αύγουστο του 1946 όταν θα επιβληθεί στην κυπριακή κυβέρνηση η απόφαση για λειτουργία των στρατοπέδων κράτησης Εβραίων «παράνομων» μεταναστών (βλ. εκτενέστερα στο κεφάλαιο 8). Προηγούμενως, το φθινόπωρο του 1944, η κυβέρνηση στο Λονδίνο προσπάθησε να πείσει την κυβέρνηση του Charles Campbell Woolley (1941-1946) να δεχθεί τη μεταφορά Εβραίων που κρατούνταν για παράνομη δραστηριότητα σε στρατόπεδα στην Παλαιστίνη. Ο Κυβερνήτης ενημέρωνε τον Αποικιακό Γραμματέα, Hugh Foot, από το Κάιρο όπου βρισκόταν τον Οκτώβριο, για την πρόταση «χειροβομβίδα», όπως την αποκάλεσε, του βρετανικού στρατού να μεταφερθούν στην Κύπρο 260 Εβραίοι συλληφθέντες για ταραχές στην Παλαιστίνη. Ο Woolley εξέφρασε τις αντιρρήσεις του για το προτεινόμενο σχέδιο, βρίσκοντας διάφορες δικαιολογίες, όπως ότι δεν υπήρχε επαρκές στρατιωτικό προσωπικό, ούτε έτοιμα στρατόπεδα για την κράτηση και φύλαξη των κρατουμένων. Η κύρια ανησυχία του Κυβερνήτη απέρρεε από το γεγονός ότι η Κύπρος ήταν πολύ κοντά στην Παλαιστίνη και δεν απέκλειε το ενδεχόμενο Εβραίοι «τρομοκράτες» να εισέλθουν στο νησί σε μια προσπάθεια απελευθέρωσης των κρατουμένων⁶⁶⁹. Στις 5 Οκτωβρίου η κυβέρνηση ενημέρωνε επίσημα το βρετανικό στρατιωτικό επιτελείο ότι «για λόγους πολιτικής και εσωτερικής ασφάλειας» θα προτιμούσε να αποφύγει την κράτηση των Εβραίων στην Κύπρο, προσθέτοντας ότι λόγω της γειννίας των δυο περιοχών, οι κρατούμενοι θα προσπαθούσαν να δραπετεύσουν και να επιστρέψουν στην Παλαιστίνη⁶⁷⁰. Η κυβέρνηση Woolley απέφυγε προσωρινά να επωμιστεί μέρος του εβραϊκού προβλήματος της Μεγάλης Βρετανίας στην Παλαιστίνη. Όχι όμως και δυο χρόνια αργότερα, όταν θα του επιβληθεί ασυζητητί η απόφαση για τη μεταφορά δεκάδων χιλιάδων Εβραίων.

Συμπερασματικά, το παρόν κεφάλαιο ανέδειξε το γεγονός ότι η κύρια ανησυχία των Βρετανών για τα μεταναστευτικά και προσφυγικά ρεύματα των Εβραίων που κατέληγαν στην

⁶⁶⁸ ΚΑΚ: SA1/819/1943/1, Αναπληρωτής Αποικιακός Γραμματέας, προς Field Marshal, Αρμοστή για την Παλαιστίνη, 1.11.1944.

⁶⁶⁹ ΤΝΑ: FCO 141/2718, Απόσπασμα επιστολής ημερομηνίας 4.10.1944 στον Αποικιακό Γραμματέα, Λευκωσία, από τον Κυβερνήτη, Κάιρο.

⁶⁷⁰ ΤΝΑ: FCO 141/2718, Αναπληρωτής Αποικιακός Γραμματέας προς Επιτελείο περιοχής αρ. 22, 5.10.1944.

Κύπρο υπήρξε σ' όλες τις περιπτώσεις, εποικιστικές και μη, η διασφάλιση της οικονομικής τους αυτάρκειας. Γι' αυτό το λόγο η βρετανική πολιτική ήταν ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που διαμόρφωσαν τον «τύπο» του Εβραίου μετανάστη. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση ο Εβραίος που θα εγκαθίστατο στο νησί θα έπρεπε ήταν παραγωγικός για την οικονομία και φορέας εκσυγχρονισμού. Αυτή η πολιτική όμως επηρεαζόταν συχνά και από την στάση του ντόπιου πληθυσμού, όπως αναφέρθηκε σε αρκετά σημεία του παρόντος κειμένου. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα αναλυθεί πως η πλειοψηφούσα πληθυσμιακή ομάδα των Ελλήνων Χριστιανών της Κύπρου αντιμετώπισε τα εβραϊκά μεταναστευτικά ρεύματα, σε ποιο βαθμό άσκησε την απαιτούμενη πίεση για να μην ενισχυθεί η εβραϊκή παρουσία και για ποιους λόγους.

Κεφάλαιο 5: Οι Έλληνες της Κύπρου και οι Εβραίοι, 1878-1945

«Την ημετέραν Νήσον θέλομεν αμιγή παντός ξένου στοιχείου, του οποίου η εγκατάστασις θα επίδρα επιβλαβώς είτε εις τα υλικά ημών συμφέροντα είτε εις τας εθνικάς μας βλέψεις»⁶⁷¹.

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει την στάση των Ελλήνων της Κύπρου, της πλειοψηφίας του πληθυσμού, και ανιχνεύει τις τάσεις της κοινωνίας απέναντι στην εβραϊκή μεταναστευτική παρουσία. Η στάση αυτή διακρίνεται από ένα πλέγμα γενικών και επί μέρους ιστοριογραφικών χαρακτηριστικών. Αφενός, εντάσσεται στη μελέτη των σχέσεων του γηγενές στοιχείου με μια μεταναστευτική ομάδα, στη διάθεση αποδοχής και ενσωμάτωσης μιας μεταναστευτικής εθνο-θρησκευτικής ομάδας στο κοινωνικό σύμπλεγμα. Αφετέρου, συγκαταλέγεται στο ευρύτερο ιστοριογραφικό πλαίσιο των σχέσεων Χριστιανών-Εβραίων.

Ο θρησκευτικός διαχωρισμός έχει τη δική του εξέχουσα σημασία, καθότι η θρησκεία επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα του Εβραίου ως «Άλλου»⁶⁷² στην αντίληψη του Χριστιανού. Όπως σημειώνει ο Steven Beller η δογματική εχθρότητα του Χριστιανισμού εναντίον των Εβραίων κατά τον Μεσαίωνα τροφοδότησε τον αντι-εβραϊσμό και κατ' επέκταση τον αντισημιτισμό⁶⁷³. Στην περίπτωση της Κύπρου, η επιρροή της Εκκλησίας στην αντίληψη του Ορθόδοξου Χριστιανού για τον Εβραίο ήταν αδιαμφισβήτητη, αφού αποτελούσε τον πυρήνα οργάνωσης και διάδοσης των αξιών της παραδοσιακής κυπριακής κοινωνίας και δη της πλειοψηφούσας ομάδας των Ελλήνων Κυπρίων. Οι ακραίες και προληπτικές μεσαιωνικές αντιλήψεις της Δυτικής Ευρώπης που παρουσίαζαν τον Εβραίο ως τον αίτιο της σταύρωσης του Χριστού και αυτόν που «έπινε» χριστιανικό αίμα τουλάχιστον

⁶⁷¹ «Οι Εβραίοι. Τι το πρακτέον», εφημ. *Νέον Έθνος*, 27/9.12.1899, σ. 1.

⁶⁷² Το στερεότυπο του ξένου ή «Άλλου» ανανεώνεται στη φαντασιακή αντίληψη της κοινωνίας, αποτελεί προσδιορισμό της ίδιας της εθνικής ή κοινωνικής ομάδας (δηλαδή του Εαυτού της), αναπαράγεται σε μύθους, παραμύθια, στη λογοτεχνία, τον Τύπο, τον κινηματογράφο και τα ΜΜΕ. Συχνά αποδίδονται στον Άλλο αρνητικά χαρακτηριστικά και δημιουργούνται εις βάρος του προκαταλήψεις. Για τους Εβραίους η αρνητική εικόνα διαδόθηκε κατά το Μεσαίωνα μέσα ένα θρησκευτικό προσδιορισμό των Χριστιανών απέναντι στους Εβραίους, την «άλλη» ή διαφορετική θρησκεία. Η βιβλιογραφία για το ζήτημα του Άλλου είναι εκτενέστατη, καθώς επιδέχεται πολλών ερμηνειών και διεπιστημονικών προσεγγίσεων. Ενδεικτικά βλ. Elizabeth Hallam και Brian V. Street (επιμ.), *Cultural Encounters. Representing 'otherness'*, Λονδίνο 2000· Ryszard Capuskiński, *Ο Άλλος* (μτφρ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου), Αθήνα 2011· Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας* (μτφρ. Σωτήρης Χαλίκιας, Κώστας Σπαντιδάκης, Γιούλη Σπαντιδάκη), Αθήνα 2010. Ειδικότερα για την ιστορία και το μύθο γύρω από τους Εβραίους βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία: ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998.

⁶⁷³ Beller, *Antisemitism*, ό.π., σ. 11.

μια φορά στη ζωή του⁶⁷⁴, εμφυτεύθηκαν και επιβίωσαν στον ελληνορθόδοξο χώρο⁶⁷⁵ και όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια και στην Κύπρο.

Επιπλέον, δεν δύναται να μην προσμετρηθούν οι επί μέρους ιστορικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες στην Κύπρο. Πρόκειται για τους παράγοντες οι οποίοι διαφοροποιούν την κυπριακή περίπτωση από άλλες περιπτώσεις σχέσεων Εβραίων και Χριστιανών και οι οποίοι διαμόρφωσαν τη στάση του ντόπιου στοιχείου. Οι Εβραίοι μετανάστες συνέρρεαν σε ένα μέρος του αλύτρωτου ελληνισμού όπου από τα τέλη του 19ου αιώνα το ενωτικό αίτημα ήταν υπαρκτό⁶⁷⁶ και σταδιακά μετουσιωνόταν σε κίνημα βρίσκοντας μια κορυφαία εκδήλωση του στην εξέγερση του 1931. Σε συνδυασμό με τη διαρκή στασιμότητα της κυπριακής οικονομίας, ο αλυτρωτισμός⁶⁷⁷ ή η εθνική ιδέα⁶⁷⁸ διέπλασε καταλυτικά τουλάχιστον μέχρι την Παλμεροκρατία την πολιτική και οικονομική ρητορική περί του εβραϊκού ζητήματος στο νησί. Επίσης, η ιστορική συνείδηση διαδραμάτισε το δικό της ρόλο, αφού οι εβραϊκές εξεγέρσεις του 115-117 μ.Χ. επί Τραϊανού και οι αιματηρές συμπλοκές που επισυνέβησαν στο νησί ανασύρθηκαν από την ιστορική μνήμη στο πλαίσιο της ενωτικής προπαγάνδας.

Ο Τύπος της περιόδου επιλέγηκε ως η κύρια πηγή της έρευνας λόγω της αμφίδρομης σχέσης του με το κοινωνικό σύνολο. Αφενός σε αυτόν ανιχνεύονται οι τάσεις και οι επικρατούσες απόψεις της ηγετικής πυραμίδας της κοινωνίας· από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα είναι ο «Τύπος της γνώμης», ο οποίος αντικατοπτρίζει και τις συζητήσεις στην κοινή γνώμη⁶⁷⁹. Αφετέρου μαζί με την Εκκλησία, τα σχολεία και τα αναγνωστήρια απάρτιζε ένα μηχανισμό διάπλασης της συλλογικής συνείδησης ειδικότερα ως προς το εθνικό ζήτημα, υποβάλλοντας συγκεκριμένες αντιλήψεις⁶⁸⁰. Από το τέλος του 19^{ου} αιώνα ο Τύπος αποτέλεσε το βασικό άξονα του συστήματος επικοινωνίας και το μέσο της διείσδυσης της άρχουσας πολιτικής τάξης (έμποροι, γαιοκτήμονες, επιχειρηματίες,

⁶⁷⁴ Στο ίδιο. Brustein, *ό.π.*, σ. 51.

⁶⁷⁵ Βλ. Pierron, *ό.π.*, σ. 204.

⁶⁷⁶ Χατζηβασιλείου, «Το πρώιμο ενωτικό κίνημα», *ό.π.*, σ. 334.

⁶⁷⁷ Για τον ορισμό του αλυτρωτισμού βλ. Kitromilides, “The Dialectic”, *ό.π.*, σ. 18.

⁶⁷⁸ Για το Ενωτικό Κίνημα στην Κύπρο βλ. Hill, *ό.π.*, σσ. 488-568· Crouzet, *ό.π.*, σσ. 83-145· Michael Attalides, *Cyprus, Nationalism and International Politics*, Möhnesee 2003, σσ. 22-35· Peter Loizos, “The Progress of Greek Nationalism in Cyprus, 1878-1970”, στο John Davis (επιμ.), *Choice and Change: Essays in Honour of Lucy Mair*, Λονδίνο 1974, σσ. 114-133· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Το πρώιμο ενωτικό κίνημα», *ό.π.*, σσ. 331-337. Για μια περιεκτική και συνολική αποτίμηση της εξέλιξης του κινήματος κατά την Αγγλοκρατία βλ. Ρόμπερτ Χόλλαντ, *Η Βρετανία και ο Κυπριακός αγώνας 1954-1959* (μτφρ. Βίλλυ Φωτοπούλου), Αθήνα 2001, σσ. 14-47.

⁶⁷⁹ Πρόδρομος Προδρόμου, *Κύπριοι πολιτευτές, 1878-1950. Κοινωνικός μετασχηματισμός και πολιτική ελίτ*, Λευκωσία 2010, σ. 294.

⁶⁸⁰ Kitromilides, “The Dialectic”, *ό.π.*, σ. 22.

εκκλησία⁶⁸¹) στην κοινή γνώμη⁶⁸². Τα καφενεία ήταν το κέντρο «της πολιτικής και εθνικιστικής επικοινωνίας» αφού εκεί διαβάζονταν μεγαλοφώνως οι εφημερίδες στους αναλφάβητους χωρικούς⁶⁸³. Ο αντίκτυπος του Τύπου στην κυπριακή κοινωνία εξαρτιόταν σαφέστατα από το ρυθμό μείωσης του αναλφαβητισμού, ο οποίος επιταχύνθηκε λίγο πριν και μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, γι' αυτό και στο εβραϊκό ζήτημα του μεσοπολέμου ο ρόλος του ήταν καταλυτικός στις κοινωνικές αντιδράσεις των Κυπρίων εναντίον της εβραϊκής παρουσίας⁶⁸⁴. Τα πορίσματα της έρευνας του παρόντος κεφαλαίου βασίστηκαν σε ένα ευρύ δείγμα εφημερίδων, συνδυάζοντας δυο βασικά κριτήρια, το τιράζ και τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό.

Σημαντική πηγή ήταν και τα πρακτικά του Νομοθετικού Συμβουλίου και του Συμβουλευτικού Σώματος, το οποίο συστάθηκε επί Παλμεροκρατίας, όπου μέσα από τις τοποθετήσεις των βουλευτών και μελών, οι οποίοι υπήρξαν οι διαμεσολαβητές μεταξύ της κοινωνίας και της κυβέρνησης, αποκρυσταλλώνονται οι τάσεις συγκεκριμένης κοινωνικο-οικονομικής ομάδας, των εύπορων και μορφωμένων ανώτερων αστικών στρωμάτων, τόσο των Ελλήνων όσο και των Τούρκων. Ο Τύπος, όμως, και οι συζητήσεις στα δυο Συμβούλια δεν προσφέρουν αποδείξεις για την στάση της βάσης της κοινωνικής πυραμίδας, αυτής των αγροτών και των εργατών στην ύπαιθρο, οι οποίοι είχαν μια άμεση καθημερινή επαφή με τους Εβραίους εποίκους και εργοδότες.

Οι πρώτες μεταναστευτικές εγκαταστάσεις και η διαμόρφωση της εικόνας του «Εβραίου» στα τέλη του 19ου αιώνα.

Μεσαιωνικά κατάλοιπα: Ο θρησκευτικός και οικονομικός ανταγωνισμός

Ο αντι-εβραϊσμός στην κυπριακή κοινή γνώμη υπήρξε ένα ιστορικά διαχρονικό και εγγενές φαινόμενο, του οποίου η ρίζα φαίνεται να εντοπίζεται στις εξεγέρσεις των Εβραίων κατά του Τραϊανού. Στην αρχαία περίοδο οι σχέσεις της εβραϊκής κοινότητας με το ντόπιο στοιχείο της Κύπρου χαρακτηρίζονταν από «καχυποψία και αντιπάθεια»⁶⁸⁵. Η περίοδος δε κατά την οποία ο αντισημιτισμός εκδηλώθηκε με μεγαλύτερη ένταση στο νησί είναι η ενετική, ιδιαίτερα ο

⁶⁸¹ Αναφορά στην παλαιού τύπου ελίτ της κυπριακής κοινωνίας στο Προδρόμου, *ό.π.*, σσ. 173, 197, 209. Επίσης, Ατταλίδης, «Τα κόμματα», *ό.π.*, σ. 127.

⁶⁸² Προδρόμου, *ό.π.*, σ. 245. Για την άμεση σχέση μεταξύ πολιτικής ελίτ και Τύπου, βλ. *στο ίδιο*, σ. 291.

⁶⁸³ Rolandos Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus during the second half of the nineteenth century*, Λευκωσία 1996, σσ. 96-97.

⁶⁸⁴ Προδρόμου, *ό.π.*, σ. 246.

⁶⁸⁵ Potter, *ό.π.*, σ. 810.

16^{ος} αιώνας⁶⁸⁶, κατά τον οποίο η διασπορά των αρνητικών και μυθικών στερεοτύπων εναντίον του Εβραίου σε όλη την ενετική επικράτεια συνέβαλε σε αντισημιτικούς διωγμούς.

Τα μεσαιωνικά κατάλοιπα του αντισημιτισμού ήταν ζωντανά ακόμα και στα τέλη του 19ου αιώνα στην Κύπρο. Οι πρώτοι Εβραίοι οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο νησί στις απαρχές της Αγγλοκρατίας κατέγραφαν την εις βάρος τους θρησκευτική προκατάληψη και ως εκ τούτου την κοινωνική τους απομόνωση από τους Έλληνες⁶⁸⁷. Σύμφωνα με τον Edward Vizetelly, όταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ένας Εβραίος επιχειρηματίας από την Αγγλία απεβίωσε στην Κύπρο, δεν έτυχε αξιοπρεπούς κηδείας αφού καμία θρησκευτική ομάδα δεν αποδεχόταν την ταφή ενός «Ιουδαίου» στα κοιμητήρια της: «Οι Έλληνες Ορθόδοξοι, οι οποίοι δεν βάζουν εμπόδια στην ταφή Προτεσταντών στα κοιμητήρια τους δεν τον δέχτηκαν, ούτε οι Μωαμεθανοί, ούτε οι Καθολικοί [...] και οι Προτεστάντες σ'αυτά τα πρώτα στάδια της κατοχής, δεν είχαν ούτε κλήρο, εκκλησίες ή κοιμητήρια [...]». Τελικά, μερικοί ομόθρησκοι του νεκρού ενταφίασαν το πτώμα στην ακτή, όπου κατά τη διάρκεια της νύχτας έγινε βορά των σκύλων⁶⁸⁸.

Η χριστιανική κοινωνία της Κύπρου ήταν τότε βαθύτατα προκατειλημμένη εις βάρος των Εβραίων. Το σχεδόν συντριπτικό ποσοστό αναλφαβητισμού στον πληθυσμό και το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο συνέβαλαν στη διατήρηση θρησκευτικών δοξασιών και μισαλλοδοξίας. Ο Χριστιανός στο νησί για παράδειγμα συνήθιζε να γιορτάζει το Πάσχα με το έθιμο της καύσης του «Οβραίου»⁶⁸⁹, ένα έθιμο που επιβίωνε και στον ελληνορθόδοξο χώρο⁶⁹⁰, και εξαιτίας του οποίου οι λιγοστοί Εβραίοι κάτοικοι του νησιού αναγκάζονταν να εξαφανίζονται από προσώπου γης τις ημέρες του Πάσχα⁶⁹¹. Το έθιμο επιβίωσε με το κάψιμο του Ιούδα, του μαθητή που πρόδωσε τον Χριστό, την Κυριακή του Πάσχα στις εκκλησιές και στα

⁶⁸⁶ Σύμφωνα με τον Burkiewicz, *ό.π.*, σσ. 53-54, η μετατόπιση του εβραϊκού στοιχείου από τη Λευκωσία στην Αμμόχωστο το 1510 οφειλόταν στις βίαιες πράξεις και ληστείες των Χριστιανών κατά της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, συχνό φαινόμενο κατά την περίοδο του Πάσχα. Επίσης, ενδεικτική για την πρόσληψη του Εβραίου από τους ντόπιους είναι οι αναφορές του Εβραίου Elia από την πόλη Pesaro της Ιταλίας, ο οποίος στο δρόμο για τους Αγίους Τόπους στάθμευσε στην Κύπρο. Σε επιστολή του τον Οκτώβριο του 1563 περιέγραφε ανάμεσα σε άλλα και τις συνθήκες στις οποίες διαβίωσαν οι 25 οικογένειες της Αμμοχώστου, αναφέροντας ότι οι Έλληνες του νησιού «για όλο το χρυσάφι του κόσμου δεν θα έτρωγαν τίποτα το οποίο θα είχε αγγίξει Εβραίος και ποτέ δεν θα χρησιμοποιούσαν τα μαγειρικά του σκεύη. Εάν ένας Εβραίος επιθυμεί να αγοράσει κάτι από αυτούς δεν θα πρέπει να το αγγίξει, αλλά πρέπει να περιγράψει τι θέλει: οτιδήποτε αγγίξει πρέπει να το κρατήσει», βλ. Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*, Λευκωσία 1969, σσ. 73-76.

⁶⁸⁷ Αναφορά του αστυνομικού επιθεωρητή στην Κύπρο Paul Blattner στην εφημ. *The Jewish Chronicle*, 13.1.1899, σ. 10.

⁶⁸⁸ Vizetelly, *ό.π.*, σ. 24 (μετάφραση δική μου).

⁶⁸⁹ Γ. Σ. Φραγκούδης, «Οι Εβραίοι εν Κύπρω», εφημ. *Ελευθερία*, 28.8.1938, σσ. 1, 5.

⁶⁹⁰ Βλ. αναφορές για τα Επτάνησα και τη Μακεδονία, στο Pieron, *ό.π.*, σ. 40 και 86 αντίστοιχα.

⁶⁹¹ Βλ. Φραγκούδης, «Οι Εβραίοι εν Κύπρω», *ό.π.*

ξωκλήσια⁶⁹². Ωστόσο, οι θρησκευτικές δοξασίες που ήθελαν τον Εβραίο να διαπράττει τελετουργικά εγκλήματα με χριστιανικό αίμα και παιδοκτονίες παρέμειναν χαραγμένες στη συνείδηση του μέσου Χριστιανού τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, όπως επιβεβαιώνει και ο Πιλαβάκης⁶⁹³.

Οι χριστιανικές και συνάμα αντισημιτικές πεποιθήσεις προβάλλονταν και από τους φορείς του ενωτικού κινήματος. Το 1898 δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Εναγώρας* του ηγήτορα του κινήματος, Νικόλαου Καταλάνου, ότι:

«ει δε ποτε σποραδικαί ρήξεις συνέβησαν μεταξύ Ελλήνων και Ιουδαίων εν τε τη ελευθέρα και δούλη Ελλάδι, προήλθον αύται ουχί από κοινωνικών και οικονομικών λόγων, ως συμβαίνει εν τω λοιπώ πεπολιτισμένω κόσμω, αλλ' εκ τινων γεγονότων άτινα ενισχύουσιν εκάστοτε την κρατούσαν υπόνοιαν παρ' άπασι τοις χριστιανοίς ότι σφαγιάζονται χριστιανόπαιδες και κοινωνούσι του αίματος αυτών οι προληπτικοί και δεισιδαίμονες Εβραίοι όχλοι, ων διέστρεψαν την θρησκείαν και το θρησκευτικόν αίσθημα οι τε Φαρισαίοι το πάλαι και οι ραβίνοι μετά την διασποράν αυτών ανά την υφήλιον. Το λοιπόν διάγομεν μετ' αυτών εν ειρήνη διότι ουδαμώς επτόησεν ημάς ο εμπορικός ή άλλος οπωσδήποτε ανταγωνισμός»⁶⁹⁴.

Όπως επισημαίνει ο Ριεττον στην περίπτωση των σχέσεων Χριστιανών και Εβραίων στον ελληνικό χώρο, ο θρησκευτικός ανταγωνισμός μεταξύ των ελληνικών κοινωνικών στρωμάτων

⁶⁹² Το έθιμο της πυράς του Ιούδα και τους διάφορους εμφάνταστους τρόπους που εφεύρησαν οι ενορίες για να διαπομπεύσουν τον Ιούδα και να ανταγωνιστούν η μια την άλλη στις αρχές του 20ού αιώνα, περιγράφεται στην Ohnefalsch-Richter, *ό.π.*, σσ. 78-80. Σύμφωνα με τη δική της μαρτυρία από τη Λάρνακα, το έθιμο γιορταζόταν στις εκκλησίες για μια βδομάδα. Ο Ιούδας ήταν ένα ομοίωμα ανθρώπινων διαστάσεων, ντυμένο με εύφλεκτα ρούχα και επενδυμένο στο εσωτερικό του με πυροτεχνήματα. Ο τρόπος «θανάτωσής» του ποικίλλε πριν ριχθεί στην πυρά. Συχνά, ο Ιούδας παρουσιαζόταν ως ξένος. Εκτενής περιγραφή του εθίμου στη Λευκωσία και στην ενορία του Αγίου Κασσιανού γίνεται στο Νέαρχος Κληρίδης, «Ένα έθιμο που έσβησε. Η διαπόμπευση του Ιούδα», *Κυπριακά Γράμματα*, ΙΣΤ (Μάιος 1951), σσ. 154-155. Σύμφωνα με τον Κληρίδη, το έθιμο καταργήθηκε το 1932, μετά την εξέγερση των Οκτωβριανών και την επιβολή περιοριστικών μέτρων στις συγκεντρώσεις, ενώ για καιρό η προοδευτική μερίδα των Λευκωσιανών αποδοκίμαζε το έθιμο ως βάρβαρο και μεσαιωνικό. Οι ρίζες του εντοπίζονται στη βυζαντινή περίοδο, η οποία ήταν εμπορούμενη από θρησκευτική πόλωση, και ήταν αυθόρμητο λαϊκό δημιούργημα με σκοπό τη διαπόμπευση του προδότη. Ο Ξενοφώντας Π. Φαρμακίδης, *Κυπριακή Λαογραφία*, Λεμεσός 1938, σ. 160, αναφέρει ότι η καύση του ομοιώματος του Ιούδα λάμβανε χώρα στη Λεμεσό τις τρεις πρώτες μέρες της Διακαινησίμου «κρέματα τούτο μετέωρον από τινος προχείρου στύλου, πεπληρωμένον φυσιγγίων, πυρίτιδος κ.τ.λ. Καίεται δε τούτο μεταδιδόμενου του πυρός εις αυτό δια πιστολίων, καθ' ήν στιγμίν τελείται η Λιτή, εν μέσω γελώτων, εμπτυσμάτων, γιουχαϊσμάτων [...]». Σύμφωνα με τον Γεώργιο Χ. Παπαχαραλάμπους, *Κυπριακά Έθνη και Έθιμα*, Λευκωσία 1965, σ. 186, σε μερικά χωριά όπως ο Αστρομερίτης το Μεγάλο Σάββατο έψηναν άρτους σε σχήμα βατράχου, γιατί σύμφωνα με την παράδοση οι Εβραίοι άναψαν φωτιά για να κάψουν τον Χριστό, η σαύρα έφερε ξύλα για τη φωτιά ενώ ο βάτραχος έφερε νερό και έσβησε τη φωτιά.

⁶⁹³ Κώστας Α. Πιλαβάκης, *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς*, Λεμεσός 1997, σ. 150.

⁶⁹⁴ «Οι Εβραίοι εν Κύπρω», εφημ. *Εναγώρας*, 17.11.1898, σ. 1.

και των Εβραίων αποτέλεσε τη βάση της συγκρουσιακής τους σχέσης, ανεξαρτήτως άλλων πολιτικών και οικονομικών λόγων⁶⁹⁵. Η περίπτωση της Κύπρου αποτέλεσε ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο της ελληνικής εμπειρίας. Η εβραιοφοβία των τελών του 19ου αιώνα στο νησί είχε έντονη θρησκευτική χροιά. «Ο λαϊκός μεσαιωνικός χριστιανισμός καλλιέργησε, εμπλούτισε και κληροδότησε στη νεωτερικότητα» την φανταστική αντίληψη του Εβραίου ως δαιμονικού εχθρού, ο οποίος προέβαινε σε τελετουργικούς φόνους⁶⁹⁶. Το δεισιδαιμονικό σύνδρομο ότι οι Εβραίοι – οι «ανόσιοι δήμιοι του Θεανθρώπου»⁶⁹⁷ – όφειλαν να σκοτώσουν στη ζωή τους τουλάχιστον ένα Χριστιανό παιδί⁶⁹⁸, κυριέυε και την αντίληψη του Έλληνα Ορθόδοξου Χριστιανού στην Κύπρο. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Ξενοφώντος Π. Φαρμακίδη για την αντίδραση των Χριστιανών της Λεμεσού στο άκουσμα της είδησης ότι αφίχθηκαν Ρωσο-εβραίοι μετανάστες στην πόλη τους στα μέσα της δεκαετίας του 1880⁶⁹⁹:

«Φόβος και τρόμος κατέλαβε τους τότε Λεμισσίους, επί τη ιδέα, ότι οι Εβραίοι αρπάζουσι χριστιανόπαιδας «δια να πκιούσιν το γαίμαν τους». Αι μητέρες δεν άφινον τα τέκνα των να περιφέρονται εις τας οδούς ελευθέρως, μακράν από σπίτια των, οι δε κάτοικοι απέφευγαν την παρουσία των»⁷⁰⁰.

Η Αγνή Μιχαηλίδου προσθέτει:

«Οι άνθρωποι αυτοί σκορπίστηκαν σε διάφορα σπίτια και κατοικούσαν πολλοί μαζί. Έζησαν ήσυχα στο διάστημα των τριών χρόνων της διαμονής τους, χωρίς να ενοχλήσουν κανένα. Η προκατάληψη όμως ότι οι μακρινοί τους πρόγονοι ήσαν υπαίτιοι για τη σταύρωση του Χριστού και η έμμονη ιδέα ότι οι Εβραίοι σφάζουν τα

⁶⁹⁵ Pierron, *ό.π.*, σ. 204.

⁶⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 14.

⁶⁹⁷ Εφημ. *Εναγώρας*, 17.11.1898, σ. 1.

⁶⁹⁸ Η αντίληψη για τον τελετουργικό φόνο ή «λίβελλο του αίματος» έχει τις ρίζες της στα μέσα του 13^{ου} αιώνα, όταν οι Εβραίοι στράφηκαν από τη Βίβλο στο Ταλμούδ για να στηρίζουν το θρησκευτικό τους δόγμα. Τότε, ο θρησκευτικός αντισημιτισμός πήρε νέα μορφή με τη διασπορά δεισιδαιμονιών και κατηγοριών εναντίον των Εβραίων. Καλλιεργήθηκε η πεποίθηση ότι συμβολικά κάθε Πάσχα οι Εβραίοι γιόρταζαν την σταύρωση του Χριστού σκοτώνοντας χριστιανοπαιδες ή ότι χρησιμοποιούσαν το αίμα των παιδιών για να φτιάχνουν το *matzo* (άζυμο ψωμί), βλ. Brustein, *ό.π.*, σ. 53 και Beller, *ό.π.*, σ. 14. Στην Κύπρο του 20ού αιώνα η αντίληψη ότι οι Εβραίοι σκοτώνουν παιδιά πέρασε ακόμα και στα παραμύθια. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του παραμυθιού της «αφοτζηνάρας», το οποίο έγραψε ο Θωμάς Γ. Κυριακίδης από το Παλαιχώρι στις αρχές της δεκαετίας του 1990, Θωμάς Γ. Κυριακίδης, «Το παραμύθιν της αφοτζηνάρας» (καταγραφή από τον Χρύσανθο Στ. Κυπριανού), *Λαογραφική Κύπρος*, 22 (1992), σσ. 41-48.

⁶⁹⁹ Αν και ο Φαρμακίδης αναφέρεται στην περίπτωση των Ρωσο-εβραίων του 1882, εντούτοις σύμφωνα με την ιστορική έρευνα η περίπτωση στην οποία αναφέρεται αφορά τους Εβραίους μετανάστες που μετεγκαταστάθηκαν από τους Ορείτες στη Λεμεσό το 1884.

⁷⁰⁰ Φαρμακίδης, *Ιστορία της Λεμεσού*, *ό.π.*, σ. 43.

χριστιανόπαιδα, για να πιουν το αίμα τους, κράτησε τον τόσο φιλόξενο Λεμεσιανό μακριά τους. Οι μητέρες τρομοκρατημένες, δεν επέτρεπαν στα παιδιά να περιφέρονται στους δρόμους ούτε να παίζουν στα χωράφια»⁷⁰¹.

Ωστόσο, υπάρχουν αναφορές ότι υπήρχε μια κοινωνική μερίδα η οποία δεν συμεριζόταν την αρνητική αντίληψη περί του «αιμοσταγούς» Εβραίου⁷⁰². Ο Ιταλο-εβραίος της Λεμεσού, Ηλίας Πατσίφικος, ο οποίος περιδιάβαινε τις συνοικίες της πόλης πωλώντας βελόνια, νήματα και καρούλια με ένα πανέρι κρεμασμένο στο λαιμό του, είχε αρμονικές σχέσεις με τους Χριστιανούς κατοίκους. Κατά παράδοξο τρόπο, αν και το επίθετο του παρέπεμπε στον Νταβίντ Πατσίφικο, τον πρώην επίτιμο πρόξενο της Πορτογαλίας στην Αθήνα και βρετανό υπήκοο, του οποίου η υπόθεση ληλασίας της κατοικίας του από όγλο Χριστιανών το 1847 οδήγησε στο ναυτικό αποκλεισμό του Πειραιά από τον ναύαρχο Parker⁷⁰³, ο «αγαθός γυρολόγος» και «συμπαθητικός γέρος» ήταν ο μόνος Εβραίος που ανέχονταν οι Λεμεσιανοί, αφού όπως θα δούμε και στη συνέχεια κάθε φορά που γινόταν λόγος για εποικισμό Εβραίων διαμαρτύρονταν στην κυβέρνηση⁷⁰⁴.

Ενώ στα λαϊκά στρώματα η πρόσληψη του Εβραίου διαμορφώθηκε από τις θρησκευτικές δεισιδαιμονίες, στον Τύπο της πρώιμης αγγλοκρατίας προβαλλόταν κυρίως η οικονομική πτυχή του ζητήματος, η οποία είχε εξίσου τις ρίζες της στο Μεσαίωνα⁷⁰⁵. Το κύριο επιχείρημα της αρθρογραφίας ήταν ότι οι αστικές καταβολές του «πλούσιου» Εβραίου στο γεωργικό περιβάλλον της Κύπρου θα ήταν επιζήμιες για τον πληθυσμό, ο οποίος κινδύνευε να περιέλθει στο καθεστώς της δουλοπαροικίας. Από τα πρώτα άρθρα που τάχθηκαν κατά της μετανάστευσης Εβραίων στην Πάφο το 1883 ήταν το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Αλήθεια* στις 19 Μαΐου 1883. Προβαίνοντας σε μια σύντομη επεξήγηση των αιτίων των διωγμών κατά των Εβραίων η εφημερίδα απέρριψε τις θρησκευτικές προκαταλήψεις εστιαζόμενη στην οικονομική σημασία του φαινομένου:

«Ποίον λοιπόν το αίτιον της τοςαύτου επισήμου και μη καταφοράς κατά των ανθρώπων τούτων; Μήπως το ότι εισίν Ιουδαίοι; Ουχί, μυριάκις ουχί· τούτο θα ήτο

⁷⁰¹ Αγνή Μ. Μιχαηλίδη, *Λεμεσός, η παλιά πολιτεία*, Λευκωσία 2000, σ.15.

⁷⁰² Βλ. και Φαρμακίδης, *Ιστορία της Λεμεσού*, ό.π., σ. 44.

⁷⁰³ Βλ. Pierron, ό.π., σσ. 36-38. Επίσης, Catherine Fleming, *Greece, A Jewish History*, Princeton 2008, σσ. 23-29.

⁷⁰⁴ Πιλαβάκης, *στο ίδιο*, σ. 214. Σύμφωνα με τον Φραγκούδη, «Οι Εβραίοι ...», ό.π., ο Πατσίφικος ήταν ο πρώτος εμφανισθείς Εβραίος κάτοικος.

⁷⁰⁵ Στα μέσα του 12^{ου} αιώνα οι Εβραίοι ταυτίστηκαν με την αρνητική εικόνα του τοκογλύφου εξαιτίας της ενασχόλησης τους με το δανεισμό χρημάτων και το εμπόριο. Έκτοτε ταυτίστηκαν από τους Χριστιανούς με το χρέμα και την τοκογλυφία, βλ. Beller, ό.π., σ. 14 και Brustein, ό.π., σ. 176.

βλασφημία εις τον πολιτισμό του 19^{ου} αιώνας, εφ' ω καυχώνται και τα δυο της γης ημισφαίρια. Το αίτιον της καταφοράς ταύτης, σπουδαιότερον δια την εποχήν ταύτην ελατήριον έχον, κείται άλλοθι που ή εν τη θρησκεία [...] Εάν ούτοι συμμορφώνται και συνταυτίζονται μετά των άλλων λαών εν ω κατοικούσι κράτους, αποβαίνωσι χρηστοί και φιλοπάτριδες πολίται του κράτους και επιδίδονται εις πάσας τας βιομηχανικάς και παραγωγικάς τέχνας, εκείνοι όμως απετέλεσαν και αποτελούσι πάντοτε ιδίαν κοινωνίαν κεχωρισμένην αυτών εχθράν, αποφεύγουσαν πάσαν παραγωγική τέχνην, επιζητούσαν την εκμετάλλευσιν των τάξεων του λαού ... εκμυζώσαν, δίκην βδελλών, τους πόρους της χώρας καταδικάζουσαν εις υλικήν και ηθικήν δουλείαν πάντα τα παραγωγικά στοιχεία ... Τούτοι εγένοντο και τοιούτοι εισίν οι Ισραηλίται της Ρωσσίας, της Ρωμουνίας και αυτής της Γερμανίας»⁷⁰⁶.

Από την άλλη, οι εφημερίδες της Λάρνακας *Νέον Κίτιον* και της Λεμεσού *Σάλπιγξ* ήταν ιδιαίτερα επικριτικές κατά της στάσης των βρετανικών αρχών. Το *Νέον Κίτιον* χαρακτήριζε κάκιστη την ενέργεια της διοίκησης να επιτρέψει την είσοδο των μεταναστών του 1883 στο νησί⁷⁰⁷. Όταν το Σεπτέμβριο αποβιβάστηκε η δεύτερη ομάδα των Εβραίων που προοριζόταν για τους Ορειτές, η *Σάλπιγξ* σημείωνε: «οι Κύπριοι δεν θεωρούσι την πατρίδα αυτών ως έδαφος αδέσποτον. Τα δε ακαλλιέργητα μέρη πολύ κάλλιον θα εκαλλιεργούντο υπό των ιδίων εάν η κυβέρνησις παρεχώρει αυτοίς τας αυτάς τοις Ιουδαίοις ευκολίας»⁷⁰⁸.

Αντίθετα με τις αναφορές στον Τύπο, οι αντιδράσεις της κοινής γνώμης το καλοκαίρι του 1883 δεν είχαν να κάνουν τόσο με την επερχόμενη άφιξη των Εβραίων μεταναστών, όσο με τον κίνδυνο μεταφοράς της χολέρας, η οποία λάμβανε διαστάσεις επιδημίας στη Συρία. Η κοινωνία της Λάρνακας ήταν ιδιαίτερα ταραγμένη από τις αναμενόμενες αφίξεις, γιατί οι αφιχθέντες Εβραίοι οδηγούνταν αμέσως μετά την αποβίβαση τους στο λοιμοκαθαρητήριο της πόλης. Τον Αύγουστο το δημοτικό συμβούλιο απέστειλε τηλεγράφημα στον Αρμοστή Biddulph ζητώντας να απαγορευθεί η είσοδος στους Εβραίους από τη Λατάκεια, εφαρμόζοντας τα ίδια μέτρα που ίσχυαν και για τους Κυπρίους οι οποίοι έφθαναν από την Αλεξάνδρεια⁷⁰⁹. Αντίθετα, το δημοτικό συμβούλιο στη Λεμεσό διαφοροποιήθηκε από τη θέση

⁷⁰⁶ Εφημ. *Αλήθεια*, 19.5.1883.

⁷⁰⁷ Εφημ. *Νέον Κίτιον*, 23/5.5.1883.

⁷⁰⁸ Εφημ. *Σάλπιγξ*, 15.9.1883.

⁷⁰⁹ Εφημ. *Στασίνο*, 12/24.8.1883.

του συμβουλίου της Λάρνακας φρονώντας ότι οι αρχές θα εφαρμόζαν τα απαγορευτικά μέτρα που βρίσκονταν ήδη σε ισχύ για την αντιμετώπιση της χολέρας⁷¹⁰.

Παρόλ' αυτά, υπήρχαν και οι εξαιρέσεις των Ελλήνων οι οποίοι προσέφεραν στέγη και φαγητό στους Εβραίους πρόσφυγες. Ο Λεμεσιανός, Γεώργιος Λαμνίδης, παρουσιάζεται ως το άτομο που μερίμνησε για τη φιλοξενία, σίτιση και εργασία για τις 30 περίπου εβραϊκές οικογένειες από τη Ρουμανία. Φέρεται σε επιστολές του στο λόρδο Rothschild, την Elizabeth Finn και εβραϊκές οργανώσεις, κάλεσε σε οικονομική στήριξη των απόρων Εβραίων της Λεμεσού, «θυμάτων» του Friedland⁷¹¹. Οι έμποροι της πόλης, αδελφοί Χατζηπαύλου⁷¹², ενίσχυσαν οικονομικά τους πρόσφυγες και σε αυτούς φέρεται να απέστειλε ο λόρδος Menach από την Αλεξάνδρεια έξι κιβώτια των 200 οκάδων άζυμου άρτου για τη σίτιση τους το Πάσχα του 1886⁷¹³. Επίσης, εισφορές για τις άστεγες και άπορες οικογένειες των Ορειτών έδωσαν και οι Χριστιανοί κάτοικοι της Λεμεσού⁷¹⁴. Ο Τύπος της Λεμεσού εξέφρασε συναισθήματα αλληλεγγύης προς τους Εβραίους. Στην περίπτωση των Εβραίων από τους Ορείτες, ο συντάκτης της *Αλήθειας* κατέγραφε ότι «σφόδρα συνεκινήθημεν ότε διαβαίνοντες την αγοράν είδομεν τους ενταύθα προ τινός σταλέντας δυστυχείς Ισραηλίτας εκποιούντας διάφορα σκεύη [...] αναγκαιότατα, όπως πορισθώσιν ολίγα χρήματα και τραφώσιν! η θέσις των ατυχών τούτων πλασμάτων είναι αληθώς οδυνηρά»⁷¹⁵.

Ο αλτρωτισμός

Όταν το καλοκαίρι του 1891 φούντωσαν και πάλι οι φήμες για κάθοδο Εβραίων μεταναστών στην Κύπρο, η εφημερίδα *Σάλπιγξ* του Στυλιανού Χουρμούζιου ήταν η πρώτη που με πρωτοσέλιδό της άρθρο, βαθύτατα αντισημιτικού χαρακτήρα, προσέδωσε εκτός από την οικονομική διάσταση του εβραϊκού ζητήματος και την εθνική⁷¹⁶: «Εβραίοι και Κύπρος! Δύο

⁷¹⁰ Στο ίδιο. Σύμφωνα με την εφημ. *Νέον Κίτιον*, 6/18.8.1883, σ. 2, η διοίκηση απαγόρευε την αποβίβαση σε επιβάτες προερχόμενους από περιοχές όπου είχε εξαπλωθεί η χολέρα ενώ τα εισαγόμενα εμπορεύματα υποβάλλονταν σε εικοσαήμερη κάθαρση.

⁷¹¹ Εφημ. *Αλήθεια*, 5/17.4.1886, σ. 5. Η αναφορά στη δράση του Friedland και στον αριθμό των εβραϊκών οικογενειών συναντάται και σε επιστολή της οργάνωσης "Society Ezrath Nedachim", στην εφημ. *The Jewish Chronicle*, 6.8.1886, σ. 6.

⁷¹² Τα αδέρφια Δημοσθένη και Δημήτρη Χατζηπαύλου ήταν έμποροι από τη Λεμεσό. Ίδρυσαν το πρώτο εργοστάσιο οινοποιείας στην Κύπρο. Ο Δημοσθένης ήταν μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου και Δήμαρχος Λεμεσού κατά την περίοδο εγκατάστασης των Εβραίων προσφύγων από τη Ρουμανία, βλ. Αριστείδης Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων, 1800-1920*, Λευκωσία 2010, σ. 658.

⁷¹³ Εφημ. *Αλήθεια*, 5/17.4.1886, σ. 2.

⁷¹⁴ Εφημ. *Αλήθεια*, 19/31.5.1884, σ. 3 και 2/14.6.1884, σ. 3.

⁷¹⁵ Εφημ. *Αλήθεια*, 2/14.6.1884, σ. 3.

⁷¹⁶ Δεν ξενίζει το γεγονός ότι η πρώτη εφημερίδα που χρωμάτισε εθνικά το ζήτημα της εγκατάστασης Εβραίων ήταν από τη Λεμεσό, αφού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα συγκριτικά με τις υπόλοιπες πόλεις του νησιού, η κοινή γνώμη της πόλης, όπως και της Λάρνακας, ήταν η περισσότερο πολιτικά και εθνικά αφυπνισμένη, βλ. Rolandos

πράγματα ουδόλως συμβιβαζόμενα, ούτε εθνολογικώς, ούτε πολιτικώς αλλ' ούτε γεωλογικώς». Ο Εβραίος, στο λεξιλόγιο του συντάκτη του άρθρου, σήμαινε «το ίδιον συμφέρον αντί πάσης θυσίας και μετά μεγάλης αισχροκερδείας θηρεύοντες προς βλάβην του αλλοτρίου, συγκεντρούντες εν εαυτοίς πάσαν υλικήν και ηθικήν δύναμιν, πάσαν συναλλαγήν, παν εμπόριον μικρόν ή μεγάλον, εισχωρούντες εις τα μυστικώτερα διαβούλια πάσης κοινότητος και καταλαμβάνοντας τ' ανώτερα αξιώματα μυστηριωδώς». Μη αμφισβητώντας τις θρησκευτικές δοξασίες περί Εβραίων παιδοκτόνων και με αναφορές στις σφαγές επί Τραϊανού, ο αρθρογράφος σημείωνε ότι οι «βρωμερές ύλες» θα εισέρχονταν στο νησί για να καταστήσουν τους Έλληνες δουλοπάροικους. Τα πρώτα ψήγματα του ενωτικού λόγου ήταν εμφανή στο άρθρο αφού το αναγνωστικό κοινό προτιπούσαν να μη δεχθεί η γη τους να γίνει εβραϊκή γιατί «το έθνος μας λέγει: μέχρι σήμερα ηθέλετε την νήσον ελληνικήν και τοιαύτην μαρτυρεί όλος ο κόσμος και αύτη η νήσος»⁷¹⁷.

Με την πάροδο μερικών ημερών, η εξίσου εθνικιστικού προσανατολισμού εφημερίδα *Αλήθεια*⁷¹⁸ χαμήλωνε τους εβραιοφοβικούς τόνους της *Σάλπιγγος* όχι όμως και το αντισημιτικό ύφος. Με πρωτοσέλιδο τίτλο «Όχι πάλιν τόση εβραιοφοβία» εκτιμούσε ότι μια ενδεχόμενη «σημιτική λυμής» στην Κύπρο δεν θα απέβαινε καταστροφική για το νησί, όπως καταστροφικές δεν ήταν ούτε οι εγκαταστάσεις της περιόδου 1883-1886. Σημείωνε δε ότι παρήλθε ο καιρός της εποχής του Τραϊανού και της ακμάζουσας παρουσίας των Εβραίων στο νησί, όταν «ηδύναντο να σφάζωσιν ως πρόβατα πολλάς μυριάδας Χριστιανών»:

«Δεν είναι βεβαίως στοιχείον, το οποίον θα ωφελήση τον τόπον εγκαθιστάμενον ενταύθα, καθόσον ούτε γεωργοί τυγχάνουσιν ούτοι, ούτε παραγωγείς είναι· είναι βδέλλαι, διαφέροντες μόνον τούτων κατά τούτο, κατά τινά ευφύα παρατήρησιν, ότι οι Εβραίοι εκμυζώσι χωρίς να εξάγωσι μέρος τι τουλάχιστον του εκμυζωμένου [...] αλλ' όμως δεν φρονούμεν ότι ημας ότι και θα τον καταστρέψωσιν ή θα μας αναγκάσωσιν να εγκαταλίπωμεν την πατρίδα μας»⁷¹⁹.

Ο εποικισμός της Ahavat Zion στο Μαργό και η δραστηριότητα του Davis Trietsch όξυνε τους τόνους στον Τύπο. Συνέπεσε δε με δυο σημαντικές εξελίξεις στον αλυτρωτικό χώρο οι

Katsiaounis, "Social and Political change in Cyprus: 1878-1924", *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXI, Λευκωσία 1995, σ. 230 και Katsiaounis, *Labour*, σσ. 91-182.

⁷¹⁷ Εφημ. *Σάλπιγξ*, 13.7.1891, σ. 1.

⁷¹⁸ Προδρόμου, *ό.π.*, σ. 306.

⁷¹⁹ Εφημ. *Αλήθεια*, 12/24.7.1891, σ. 1.

οποίες οπωσδήποτε φόρτισαν την τεταμένη ατμόσφαιρα. Αυτές ήταν οι κρητικές επαναστάσεις και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1896-1897 καθώς και η διόγκωση του ενωτικού κινήματος στην Κύπρο. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, ο οποίος ξέσπασε με αφορμή το Κρητικό ζήτημα, είχε άμεσο αντίκτυπο και στη διαμόρφωση της εικόνας του Εβραίου στον κυπριακό Τύπο. Το πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας *Αλήθεια* τον Αύγουστο του 1897, και ενώ βρίσκονταν σε εξέλιξη οι διεργασίες για συνομολόγηση ειρήνης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, αποδεικνύει ότι στην Κύπρο μεταφέρθηκε τόσο η επικρατούσα αντίληψη των Κρητικών Χριστιανών που ήθελε τον Εβραίο υποτακτικό της οθωμανικής εξουσίας όσο και το μίσος εναντίον του, το οποίο αποτέλεσε την αιτία της εκκένωσης του εβραϊκού πληθυσμού από την Κρήτη⁷²⁰:

«Η λύσσα των Εβραίων της Γερμανίας ακράτητος εκδηλούται και πάλιν εις περι ειρήνης διαπραγματεύσεις. Το παν πράττουν υπέρ των τουρκικών αξιώσεων. Εξήγειραν καθ' εαυτόν άσβεστον εθνικόν μίσος [...] Εγέννησαν εν ταις καρδίαις ημών άσβεστον κατ' αυτών μίσος, όπερ ο χρόνος δεν εξαλείφει και παραπλεύρως του προαιωνίου εχθρού έταξεν η εθνική συνείδησις εκείνους, οίτινες προς χρηματισμόν λειχουσιν τους πόδας του εν Γιλδίζ⁷²¹ δολοφόνου»⁷²².

Οι εκπρόσωποι του ενωτικού αιτήματος, το οποίο στο μεταξύ βρήκε την έκφρασή του στην εθελοντική συμμετοχή των Ελλήνων Κυπρίων στον ατυχή πόλεμο⁷²³, ήταν οι φορείς της αντιεβραϊκής προπαγάνδας στα λαϊκά στρώματα και στον Τύπο. Για την ενωτική παράταξη των μεσο-αστών⁷²⁴ (των εκδοτών και λογίων) οποιαδήποτε εποικιστική απόπειρα ξένου στοιχείου αποτελούσε εν δυνάμει κίνδυνο δημογραφικής αλλοίωσης του πληθυσμού του νησιού και ως εκ τούτου αποδυνάμωσης των αξιώσεων για Ένωση με την Ελλάδα. Στο εξής, αυτή θα ήταν η δαμόκλειος σπάθη για τους Έλληνες κάθε φορά που προσφυγικά ή μεταναστευτικά ρεύματα προσέγγιζαν το νησί. Η ξενοφοβία τους ήταν μάλλον μια καθολική στάση προς όλες τις

⁷²⁰ Pierron, *ό.π.*, σσ. 55-56. Η στάση της Γερμανίας στο Κρητικό ζήτημα προκάλεσε μια γενικευμένη αντιγερμανική στάση με επίκεντρο τους Εβραίους δανειστές, οι οποίοι παρουσιάζονταν να βρίσκονται πίσω από τη συνωμοσία εναντίον της επέκτασης των ορίων της Ελλάδας. Οι αντιδράσεις συνοδεύτηκαν από συλλαλητήρια και εμπορικό πόλεμο των γερμανικών προϊόντων, βλ. Παπαπολυβίου, *Φαινόσημειον*, *ό.π.*, σσ. 55-58.

⁷²¹ Στο Γιλδίζ ήταν τα ανάκτορα του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ.

⁷²² «Και πάλιν οι Γερμανοί», εφημ. *Αλήθεια*, 24/5.8.1897, σσ. 1-2. Επίσης, παρατίθεται στο Παπαπολυβίου, *Φαινόσημειον*, *ό.π.*, σ. 65.

⁷²³ Βλ. Παπαπολυβίου, *Φαινόσημειον*, *ό.π.* Επίσης, Χατζηβασιλείου, «Το πρώιμο ενωτικό κίνημα», *ό.π.*, σ. 335.

⁷²⁴ Katsiaounis, *Labour*, *ό.π.*, σ. 182.

μεταναστευτικές ομάδες και δεν χαρακτήριζε αποκλειστικά την στάση απέναντι στους Εβραίους.

Ενδεικτικά, η στάση των εφημερίδων της ενωτικής γραμμής όπως η *Αλήθεια*, το *Νέον Έθνος* και ο *Ευαγόρας* ήταν εξίσου ξενοφοβική τόσο για τα ρεύματα Αρμενίων προσφύγων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και μελών της θρησκευτικής ομάδας των Πνευματομάχων από τη Ρωσία, τα οποία εισέρρευσαν και εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο λίγο πριν την κάθοδο των Εβραίων στο Μαργό⁷²⁵. Μάλιστα, σε μια μερίδα του Τύπου το αρμενικό ζήτημα επισκίασε το εβραϊκό, γιατί λόγω της γεωγραφικής εγγύτητας με τις περιοχές του αρμενικού απόπλου, της μαζικότητας των διωγμών και της ύπαρξης ήδη αρμενικής κοινότητας στο νησί, η εγκατάσταση των Αρμενίων εκλαμβάνονταν ως αμεσότερος κίνδυνος διατάραξης της εθνολογικής συνοχής⁷²⁶. Όπως σχολίαζε η εφημερίδα *Αλήθεια* τον Αύγουστο του 1898:

«Αν μη εγερθώμεν τώρα και διαμαρτυρηθώμεν κατά των διαπραττομένων και κυοφορουμένων, δεν θα παρέλθη καιρός πολύς και θα ιδώμεν- περί τούτου μην αμφιβάλλωμεν ποσώς- έτερον στοιχείον εν τη νήσω ισάριθμόν προς το Μωαμεθανικόν αντιπράττον κατά του νυν αφ' εαυτού καθωρισμένου πολιτικού της νήσου μέλλοντος [...] όταν επιστή η κρίσιμος στιγμή, καθ' ήνθα κριθή το μέλλον ημών θα διακηρύττωσιν ότι η νήσος δεν δύναται ν' αποδοθή εις την Ελλάδα, διότι εκτός των Οθωμανών εναντιούνται επιμόνως και οι «πολυάριθμοι» της νήσου Αρμένιοι»⁷²⁷.

Αρκούντως αντιπροσωπευτική του ρόλου των ενωτικών στη διάπλαση της κοινής γνώμης ως προς τον «άλλον» είναι η διάλεξη του Μενέλαου Δ. Φραγκούδη, του εκδότη της εφημερίδας *Αλήθεια*⁷²⁸, στο αναγνωστήριο «Ισότης». Κατά τον ίδιο η αρμενική μετοικεσία στην Κύπρο θα συνέβαλλε στη συγκέντρωση του εμπορίου του νησιού στους Αρμένιους, οι οποίοι θα

⁷²⁵ Ειδικότερα για την άφιξη, εγκατάσταση των Αρμενίων προσφύγων και την έντονη αντίδραση του Τύπου βλ. Παπαπολυβίου, *Φαινόσημειον*, ό.π., σσ. 171-181. Επίσης, Αρχιεπίσκοπος Αρμενίων Κύπρου κ. Βαρουζάν, «Η έλευσις των Αρμενίων προσφύγων από την Κιλικία και την Μικρά Ασία στην Κύπρο (1909-1922). Οι σφαγές των Αρμενίων... από τα Άδανα στη Σμύρνη», *Κύπρος-Μικρασία, κοιτίδες πολιτισμού, Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου*, Σύνδεσμος Μικρασιατών Κύπρου, Λευκωσία 2015, σσ. 173-177. Για τους Πνευματομάχους, βλ. «Οι Ρώσοι έποικου», εφημ. *Ευαγόρας*, 25.8.1898, σ. 2. Επίσης, στο άρθρο «Οι Μετανάσται», εφημ. *Νέον Έθνος*, 19/1.10.1898, σ. 1 καταγράφονται αναφορές για το σύνολο των μεταναστευτικών ρευμάτων προς την Κύπρο.

⁷²⁶ Όπως αναφέρει ο Παπαπολυβίου, *Φαινόσημειον*, ό.π., σσ. 178-179, οι ενωτικοί κυρίως της Λεμεσού, όπως ο Μενέλαος Φραγκούδης και ο Ν. Κλ. Λανίτης θεωρούσαν ότι η παρουσία «*μυριάδων αρμενίων*» θα έβλαπτε τη λύση του σεναρίου του «ώριμου φρούτου» και όφειλαν να την πολεμήσουν για «*λόγους αυτοσυντηρησίας*». Η αρμενοφοβία εκφράστηκε κυρίως από την εφημερίδα *Αλήθεια* με τις υπόλοιπες εφημερίδες να μην ενστερνίζονται τις επιπτώσεις της αρμενικής μετανάστευσης στο ενωτικό αίτημα, βλ. *στο ίδιο*, σ. 180.

⁷²⁷ Εφημ. *Αλήθεια*, 20.8.1898, σ. 3.

⁷²⁸ Για το βιογραφικό του Μ. Φραγκούδη βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 625 και Προδρόμου, *ό.π.*, σ. 298.

υπερείχαν εις βάρος του Κύπριου χωρικού στο γεωργικό τομέα λόγω της εισαγωγής αρτιότερων μεθόδων. Αυτό δηλαδή που υποστήριζαν οι Βρετανοί, την εισαγωγή ξένου στοιχείου ως φορέα του εκσυγχρονισμού στη γεωργία, η μερίδα των ενωτικών την αντέκρουε. Τονίζοταν δε ότι χώρα στην οποία κατοικούν διάφορα φύλα «δυσκόλως αποκτά την ελευθερίαν, εφ' ης έχει τόσα δικαιώματα το επικρατέστερον φύλον». Ο Φραγκούδης φαίνεται ότι δεν είχε τόσο φόβο για τους Εβραίους, τον κίνδυνο των οποίων υποτιμούσε σε σχέση με τους Αρμενίους:

«Ανάμεσα στις τραγικά αυτάς ειδήσεις και τους πραγματικούς κινδύνους μας έρχεται εξ Αγγλίας και άλλη είδησις, κωμική αυτή. Πρόκειται και πάλιν περί νέας μετοικεσίας, Εβραίων τώρα. Οι φερέοικοι κοσμοπολίται είνε τόσον ακίνδunami οι πτωχοί, ώστε γέλωτα μάλλον ή σπουδαίαν ανησυχίαν πρέπει να προξενήση εις ημάς η είδησις αύτη. Απεπειράθησαν άλλως τε τόσας φορές να εγκατασταθώσι μονίμως εις Κύπρον αλλ' απέτυχον πάντοτε. Δεν συμβαίνει όμως το αυτό και περί των Αρμενίων. Προστατευόμενοι υπό μεγάλων προστατών επιδιωκόντων, τις οίδε ποίους σκοπούς, θα κατορθώσωσιν, εάν σιγήσωμεν, να εισδύσωσι μέσω ημών, παραβλάπτοντες ούτω ημας και υλικώς και πολιτικώς».

Ο εθνικά εμφορούμενος λόγος του Φραγκούδη ολοκληρώθηκε ως ακολούθως:

«Οφείλομεν να δηλώσωμεν ευθαρσώς εις την Κυβέρνησιν, ότι ουδέποτε θ' ανεχθώμεν να εγκατασταθώσι ξένοι εν τω μέσω ημών [...] Έχομεν καθήκον να υψώσωμεν ισχυράν κι επιβλητικήν εν των δικαίω ημών την φωνήν, όπως σώσωμεν τας εναπολειφθείσας ημίν αρχαιότητας, τα αλάθητα ταύτα τεκμήρια της καταγωγής και του παρελθόντος ημών!»⁷²⁹.

Στο ίδιο κλίμα με παρεμβάσεις τους ο Νικόλαος Κλ. Λανίτης⁷³⁰ στην *Αλήθεια*⁷³¹ και ο «εθναπόστολος» Νικόλαος Καταλάνος⁷³² μέσα από τις στήλες του *Ευαγόρα*⁷³³, εφιστούσαν

⁷²⁹ Η διάλεξη δημοσιεύθηκε στο πρωτοσέλιδο της εφημ. *Αλήθεια*, 18.12.1897 με τον τίτλο «Η αρμενική μετοικεσία και αι αρχαιολογικά ανασκαφαί». Μέρος του εδώ αποσπάσματος του άρθρου παρατίθεται και στον Παπαπολυβίου, *Φαινόν Σημείον*, ό.π., σ. 180.

⁷³⁰ Δικηγόρος, πολιτικός και κοινωνικός παράγοντας. Μέλος Εθνικού Συμβουλίου και Εθνικής οργάνωσης Κύπρου. Συνεργάστηκε επίσης με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, βλ. Κουδουνάρης, ό.π., σ. 294.

⁷³¹ «Επιστολαί εξ Αγγλίας. Σχέδια αποικισμού Εβραίων εν Κύπρω», εφημ. *Αλήθεια*, 11.12.1897, σ.1. Παρατίθεται και στο Παπαπολυβίου, *Φαινόν Σημείον*, ό.π., σ. 64, σημ. 73. Επίσης, «Γρηγορώμεν», εφημ. *Αλήθεια*, 17.9.1898, σ. 1.

την προσοχή στους κινδύνους που ελλόχευαν από τους εποικισμούς άλλων θρησκευτικών ομάδων. Η εφημερίδα *Αλήθεια* τόνιζε στην αρθρογραφία της τον διπτό κίνδυνο των εβραϊκών μεταναστεύσεων, οικονομικό και εθνικό⁷³⁴, ενώ ο *Ευαγόρας* εστιαζόταν στις επιπτώσεις που θα είχαν για τις ενωτικές αξιώσεις. Και οι δυο εφημερίδες διεκήρυτταν ότι αποκήρυτταν τον αντισημιτισμό, αναγνώριζαν και επικροτούσαν τον σιωνιστικό αγώνα για εθνική αποκατάσταση των Εβραίων σε μια δική τους πατρίδα (αφού και οι Έλληνες Κύπριοι περνούσαν μέσα από ανάλογη εθνοτική διεργασία), όχι όμως τους Αγίους Τόπους.

«Επικροτούμεν τον ευγενή πόθον του Ιουδαϊκού Έθνους υπέρ της εθνικής αποκαταστάσεως του και της ανακτήσεως παλιάς και ενδόξου πατρίδος αλλ' οι Σιωνισταί πρέπει ν' αναλογισθώσιν ότι η πραγμάτωσις τοιούτων ιδεωδών δεν επιτυγχάνεται δι' εξαγοράς αλλά δι' αίματος», έγραφε ο *Ευαγόρας*, σημειώνοντας ότι «Κράτος αν παρεχώρει αυτοίς την Παλαιστίνην αντί χρυσίου, ουδέποτε ο χριστιανικός κόσμος θα επέτρεπε την απόλυτον κυριότητα της Αγίας Γης εις τους ασπονδοτάτους εχθρούς της χριστιανικής θρησκείας»⁷³⁵. Η δε *Αλήθεια* υποστήριζε ότι «πρέπει κανείς ν' αποκηρύξη την ιστορίαν δια να αρνηθή ότι οι Εβραίοι δεν υφίστανται ως Έθνος. Το σύνολον των ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών, των φυσικών, ηθικών και πνευματικών, τα οποία διακρίνουν τα Έθνη μεταξύ των απαντά και παρά τοις Εβραίοις και μετά πολλής ευκολίας δύναται τις να παρατηρήση ότι δια μέσου των αιώνων οι Εβραίοι διέσωσαν την εθνικήν συνείδησιν την κληρονομηθείσαν αυτοίς υπό των προγόνων των»⁷³⁶.

Από την άλλη, η εφημερίδα *Νέον Έθνος* επιστράτευσε αιχμηρότερη γλώσσα αποκαλώντας τους Εβραίους «απάτριδα και μισελληνικόν λαόν», «οικονομικό τύραννο των λαών»⁷³⁷. Το αίτημα και των τριών εφημερίδων ήταν η άμεση απαγόρευση της εγκατάστασης Εβραίων μεταναστών.

⁷³² Εμβληματική προσωπικότητα του ενωτικού κινήματος στην Κύπρο. Φυσικομαθηματικός, απόφοιτος του Πανεπιστημίου Αθηνών και καθηγητής στο Παγκύπριο Γυμνάσιο (1893-1896). Είχε ενεργή εμπλοκή στη δημοσιογραφία και την πολιτική ως συντάκτης των εφημερίδων *Ευαγόρας* (1890-1905), *Σημαία της Κύπρου* (1905) και *Κυπριακός Φύλαξ* (1906-1921), ενώ κατά το αρχιεπισκοπικό ζήτημα ανήκε στη μερίδα των «αδιαλλάκτων». Περισσότερα βιογραφικά στοιχεία βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 231.

⁷³³ «Προσοχή εις τους εποίκους», εφημ. *Ευαγόρας*, 22.9.1898, σ. 1.

⁷³⁴ Βλ. «Εβραίοι εν Κύπρω», εφημ. *Ευαγόρας*, 18.11.1899, σ. 1.

⁷³⁵ «Το εβραϊκόν ζήτημα», εφημ. *Ευαγόρας*, 4.12.1899, σ. 2.

⁷³⁶ «Εξ όσων αναγιγνώσκω. Το συνέδριον των Σιωνιστών, η εξέλιξις του Σιωνισμού, Τα όνειρα των, η πρώτη συνεδρίασις, ο Μαξ Νορδάου», εφημ. *Αλήθεια*, 2.9.1899, σ. 2.

⁷³⁷ Εφημ. *Νέον Έθνος*, 20/2.12.1899, σ. 3.

Αίσθηση προκαλεί το πρωτοσέλιδο του *Ευαγόρα* το Σεπτέμβριο του 1898 για την οξυδερκή πρόσληψη της εικόνας των γεωπολιτικών ζυμώσεων στην Παλαιστίνη από τον αρθρογράφο, Νικόλαο Καταλάνο. Αφού έκανε εκτενή αναφορά στις συζητήσεις κατά το Πρώτο Σιωνιστικό Συνέδριο στη Βασιλεία και σημείωσε την πιθανότητα το Μαργό να είναι πρόδρομος ενός μεγαλύτερου εποικισμού, τόνισε τη σημασία της γεωγραφικής θέσης της Κύπρου σε σχέση με το «ίνδαλμα των εθνικών ονείρων και πόθων παντός του ιουδαϊκού γένους», δηλαδή την Παλαιστίνη, για να καταλήξει ότι:

«η Κύπρος κατέχει προσφορώτατην γεωγραφικήν θέσιν όπως χρησιμεύση ως τελευταίος σταθμός της βαθμιαίας μετοικεσίας του εβραϊκού έθνους εις Παλαιστίνην. Πολυάριθμος εν τη Νήσω εποικισμός συντηρούμενος το πρώτον εκ των ιδίων πόρων και των επιχορηγήσεων της Αποικιστικής Τραπέζης θα καταστήσει τούτον [σσ. την νήσον] αυτάρκη και ικανόν να υποδέχεται νέους εκάστοτε εποίκους και ν' αποστέλλη βαθμηδόν άλλους εις Παλαιστίνην. Εις την βαθμιαίαν ταύτην και ήρεμον μετάβασιν θα εξοικειωθή ίσως και η άγρυπνος προσοχή της Υ. Πύλης και εν μέλλοντι ουχί πολύ απέχοντι θα ευρεθή αντιμέτωπος προς νέον και αδόκητον εθνικόν ζήτημα, το Ιουδαϊκόν»⁷³⁸.

Οι ενωτικοί φρόντιζαν επίσης να επιστρατεύουν στο λόγο τους το ιστορικό παρελθόν και να το εγκιβωτίζουν στο παρόν. Όπως αναφέρει και ο Pierron χαρακτηριστικά, «η μνήμη των λαών είναι εκδικητική»⁷³⁹. Στην Κύπρο, ήταν ένας συνδυασμός ανακίνησης του ιστορικού μίσους για τις σφαγές των Ελλήνων της Κύπρου από τους Εβραίους στα ρωμαϊκά χρόνια και καλλιέργειας της εικόνας του Εβραίου ως συνεργάτη του κατακτητή και προδότη. Παρατηρείται δηλαδή ότι στην Κύπρο μεταφέρθηκε η εικόνα του Εβραίου ως πιστού συμμάχου της εκάστοτε εξουσίας, όπως ήταν κυρίαρχη στον ελλαδικό χώρο, όπου ο Εβραίος στιγματίστηκε και εκδιώχθηκε βάνουσα για τη συνεργασία του με τις οθωμανικές αρχές τόσο κατά την ελληνική επανάσταση⁷⁴⁰ όσο και κατά τις κρητικές επαναστάσεις, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως⁷⁴¹.

⁷³⁸ «Προσοχή εις τους εποίκους», εφημ. *Ευαγόρας*, 22.9.1898, σ.1.

⁷³⁹ Pierron, *ό.π.*, σ. 92.

⁷⁴⁰ Βλ. *στο ίδιο*, σσ. 28-31. Επίσης, Fleming, *ό.π.*, σ. 57.

⁷⁴¹ Βλ. Pierron, *ό.π.*, σσ. 53-56. Η «πίστη των Ισραηλιτών στην τοπική εξουσία εξηγούνταν με τη λογική της υπακοής του περιούσιου λαού στο ρητό του Ταλμούδ: «Ο νόμος του κράτους νόμος», *στο ίδιο*, σ. 31.

Σε πρωτοσέλιδο το Νοέμβριο του 1898 ο *Ευαγόρας* του Καταλάνου έγραφε σχετικά: «Ο λαός της Κύπρου, γνησίως Ελληνικός, παρά τους ιδιαίτερους ιστορικούς λόγους, ους έχει ίνα μισή και βδελύσεται τους αιμοχαρείς σφαγείς πολλών μυριάδων Ελλήνων Κυπρίων, εμπνέεται πάντοτε υπό της αυτής εθνικής μεγαλοφροσύνης και ανεξικακίας και επιλανθάνεται παντός μίσους, πάσης έχθρας προς το απ' αιώνιον δοκιμαζόμενον και δια τας αμαρτίας αυτού ταλαιπωρημένον έθνος του Ισραήλ». Καθότι όμως τα «κοσμοπολίτικα» στοιχεία τύγγχαναν εύνοιας και προστασίας από τους Βρετανούς, «ο αθρόος αποικισμός Εβραίων εις Κύπρον θα καταστήση πολλώ δυσχερεστέραν την θέσιν ημών, διότι θα ενισχύση τα αντιφρονούντα στοιχεία και θα παράσχη μείζονα και ισχυρότερα όπλα εις την Κυβέρνησιν ίνα παραγκωνίση το επικρατούν εν τη Νήσω ελληνικόν στοιχείον»⁷⁴².

Ο αντίκτυπος της προπαγάνδας του Trietsch και των σχεδίων εποικισμού. Οι συζητήσεις στο Νομοθετικό Συμβούλιο και τα συλλαλητήρια 1899-1906. Ένας «λαϊκός αντισημιτισμός»⁷⁴³;

Η κάθοδος των πρώτων οικογενειών στο Μαργό το 1899, η δραστηριότητα του Trietsch και η διασπορά φημών για εποικιστική κάθοδο πέραν των 50.000 Εβραίων όξυναν την αντισημιτική αρθρογραφία στον Τύπο με παρεμβάσεις ακόμα και Ελλαδιτών αρθρογράφων. Η υποβόσκουσα ήδη από τη δεκαετία του 1890 αντι-εβραϊκή διάθεση δεν θα αργούσε να εκδηλωθεί σε υποκινούμενα από εκκλησιαστικούς και ενωτικούς κύκλους μαζικά συλλαλητήρια στις πόλεις και στα χωριά και σε έντονα διαβήματα των Ελλήνων πολιτευτών. Οι εξελίξεις αυτές συνέπεσαν και με τις απαρχές της δεκαετούς αρχιεπισκοπικής κρίσης, τη σύγκρουση μεταξύ «αδιάλλακτων» και «διαλλακτικών», κατά την οποία το κλίμα ήταν ήδη εμπρηστικό και διχαστικό.

Στο *Νέον Έθνος* η ενδιαφέρουσα συνέντευξη του Davis Trietsch στον Ευάγγελο Χατζηγιάννου⁷⁴⁴ (βλ. σσ. 57-58) και οι απόψεις του τελευταίου ενδυναμώνουν την εκτίμηση ότι η αντι-εβραϊκή στάση των Ελλήνων υπαγορευόταν από ένα συνδυασμό οικονομικών και πολιτικών φοβήτρων. Ο Χατζηγιάννου διαφώτισε τον Trietsch για τους λόγους για τους οποίους ο Έλληνας Κύπριος «αποστέργει» τον εβραϊκό εποικισμό:

⁷⁴² «Οι Εβραίοι ...», εφημ. *Ευαγόρας*, 17.11.1898, σ. 1.

⁷⁴³ Σύμφωνα με τον Brustein, *ό.π.*, σ. 5, ο λαϊκός αντισημιτισμός ορίζεται ως η εχθρική διάθεση σε αισθήματα, συμπεριφορές ή ενέργειες προς τους Εβραίους σε μια συλλογικότητα ριζωμένη στον ευρύτερο πληθυσμό.

⁷⁴⁴ Γεννήθηκε στη Λάρνακα το 1870. Απόφοιτος Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Κατά την επανάσταση στην Κρήτη το 1897 πολέμησε με τη φοιτητική φάλαγγα, βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 650.

«Πρέπει να εξεύρετε ότι ο τόπος οικονομικώς πάσχει, και αν και είνε αληθές, ότι θα εισαχθώσι χρήμα και κεφάλαια εις την νήσον, δεν ελπίζει εις ωφέλεια τινα εκ μέρους σας. Τα κεφάλαια θα είνε εβραϊκά, δεν θα είνε κυπριακά, αι βιομηχανίαι θα ευρίσκονται εις εβραϊκάς χείρας και φυσικά θα κερδίζητε επί των κατοίκων, οι οποίοι, καθ' ό έχοντες μικρότερα κεφάλαια, και εάν θελήσωσι να σας ανταγωνισθώσι, θα ηττηθώσι και η οικονομική κρίσις θα επέλθη ακόμη μεγαλυτέρα».

Ως προς τους εθνικούς λόγους, κατέστησε σαφές ότι οι Έλληνες θα αντιδρούσαν στην εβραϊκή εγκατάσταση, γιατί τη θεωρούσαν πρόσκομμα στην «ένωσιν μετά του ελληνικού βασιλείου»⁷⁴⁵.

Σε άλλο πρωτοσέλιδο του ίδιου αρθρογράφου, ο Εβραίος παρουσιάζοταν ως «επικινδυνότατος» ανταγωνιστής στην οικονομία των λαών, εμπορούμενος από κερδοσκοπικό και αρπακτικό πνεύμα, θριαμβευτής του πλούτου, απόλυτος εκμεταλλευτής των άλλων λαών μέσα από τη δραστηριότητα του στο εμπόριο και τη βιομηχανία – χαρακτηριστικά τα οποία κατά τον Χατζηγιάννου ευθύνονταν για την έκρηξη του αντισημιτισμού σε άλλες χώρες. Οι οικονομικοί κίνδυνοι παρουσιάζονταν ως οι καταλύτες του πολιτικού μέλλοντος της νήσου. Έτσι, προέτρεπε τον Έλληνα Κύπριο να προφυλάξει την έγγειο κτήση του από τους Εβραίους αγοραστές, γιατί η γη «αποτελούσα την αφετηρίαν του πλούτου απεικονίζει γραφικώς την μονιμότητα επί της ίδιας πατρίδος ενός λαού [...] προάγει την φιλοπατρίαν των κατοίκων, συνδεδεμένων στενώτερον μετά του εδάφους». Αίσθηση προκαλεί το γεγονός ότι χρησιμοποίησε ως παράδειγμα «διαφώτισης» την περίπτωση των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη, η υπεροχή των οποίων στον εμπορικό και τραπεζικό τομέα της μακεδονικής περιοχής παρουσιάζεται ως η αιτία του παραγκωνισμού των ελληνικών κεφαλαίων και της υποταγής του ελληνικού στοιχείου. Παραθέτει και απόσπασμα έκθεσης ενός ανωνύμου ο οποίος αναφέρεται ως γνώστης των πεπραγμένων στην πόλη: «εν Θεσσαλονίκη είνε αληθές, ότι το ιουδαϊκόν στοιχείον κατέχει το εμπόριον, και εις αυτά δε τα βιοτεχνικά επαγγέλματα επιδοθέν, απειλεί να υποσκελίσει ολοσχερώς των εκεί ελληνισμών, παρακμάσαντα επαισθητώσ»⁷⁴⁶.

⁷⁴⁵ «Ο αποικισμός των Εβραίων. Συνέντευξις μετά του κου Davis Trietsch», εφημ. *Νέον Έθνος*, 20/2.12.1899, σ. 2.

⁷⁴⁶ «Φυλλάξατε την γην σας», εφημ. *Νέον Έθνος*, 4/16.12.1899, σ. 1.

Παρέμβαση εξ Ελλάδος σε έντονα αντισημιτικό τόνο, ο οποίος ομολογουμένως μέχρι τότε δεν απαντάτο σε τέτοιο βαθμό στην κυπριακή αρθρογραφία, έγινε και στην εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου*. Το Φεβρουάριο του 1900 δημοσιεύθηκε στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας άρθρο το οποίο στάληκε από τον συντάκτη της αθηναϊκής εφημερίδας «Καιροί»⁷⁴⁷, Δημ. Καρώνη, υπό τον τίτλο «Οι Εβραίοι. Η τελευταία έκφανσις της κατάρας». Ο συντάκτης του άρθρου υποστήριζε έντονα την ίδρυση εβραϊκού κράτους ώστε να απαλλαγεί η Ευρώπη από τα ιουδαϊκά «πλοκάμια»:

«Η Ελλάς προ παντός πρέπει να μεριμνήσει όπως οι Εβραίοι μη ενσφηνωθώσιν εν τη ζώνη του Ελληνισμού!... οι Εβραίοι εις Κράτος ενούμενοι, θα χάσωσι την δύναμιν εν τη Ευρώπη. Θα εκφυλισθώσι, θα χάσωσι την θρησκείαν και θ' αφανισθώσιν. Εξομοιούμενοι προς Κράτος χρηματιστών, θα παρακμάσωσι ταχέως [...] Διεφθαρμένοι ήδη και έρημοι αισθημάτων, σκληροί την καρδίαν και αφιλοσόφητοι, θ' αποκτηνωθώσιν εν τω κράτει των, θα χάσουν και την θρησκείαν και, αυτήν την φοράν τελείως θ' αφανισθούν!... Έσται τούτο η τελευταία έκφανσις της Μεγάλης Κατάρας!... Και η απολύτρωσις των Κοινωνιών από των επικινδύνων αυτών χρηματιστών»⁷⁴⁸.

Στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της καλλιέργειας αντισημιτικών τάσεων, αρχές Δεκεμβρίου του 1899 η Επαρχιακή Επιτροπή Λεμεσού ανέλαβε την πρωτοβουλία σύνταξης και αποστολής σχετικής αναφοράς στην Κυβέρνηση κατά της εβραϊκής εγκατάστασης⁷⁴⁹. Η αναφορά έλεγε:

«Προτάσσομεν, Εξοχώτατε, γενικήν διαμαρτυρίαν, όπως μη νομισθώμεν ειδικών αντισημίται. Αναμφίβολον όμως είναι, ότι αμφοτέρα των τόπων τα στοιχεία, το τε Χριστιανικόν και το Μωαμεθανικόν, ουδέ το παραμικρόν έχουσι λόγον, όπως διάκεινται συμπαθώς προς τους Εβραίους. Οιαδήποτε εγκατάστασις Ιουδαίων εν τη Κύπρω θα προκαλέση μετ' ου πολύ φυλετικής και θρησκευτικής έριδας και ταραχάς και θ' αναρριπίση προαιώνια μεταξύ αυτών και των Κυπρίων μίση. Και δεν είναι μεν ούτω μνησίκακος ο Κυπριακός λαός, ώστε ν' αναμνησθή τας επί Τραϊανού στυγεράς

⁷⁴⁷ Μια τις μεγαλύτερες και σημαντικότερες πολιτικές εφημερίδες του ελλαδικού Τύπου με εκδότη τον Πέτρο Κανελλίδη, βλ. Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, λήμμα «Καιροί», τ. 2, σσ. 484-483.

⁷⁴⁸ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 4/16.2.1900, σ. 1.

⁷⁴⁹ «Αναφορά κατά της εβραϊκής μετοικεσίας», εφημ. *Αλήθεια*, 2.12.1899, σ. 1.

μιαφονίας, ας διέπραξαν κατ' αυτού οι ζητούντες σήμερα την αδελφικήν αυτού φιλοξενίαν, αλλ' η αιματηρά εκείνη πείρα νομίζομεν, ότι απέδειξεν επαρκώς αδύνατον την ειρηνικήν συμβίωσιν ημών»⁷⁵⁰.

Μερικές μέρες αργότερα ακολούθησαν άλλες δυο άλλες αναφορές, μια από το άνω διαμέρισμα της επαρχίας Λάρνακας (μεταξύ άλλων τα χωριά Λεύκαρα, Ορά, Βάβλα, Βαβατσινιά) και άλλη από κατοίκους της πόλης, οι οποίοι διαμαρτύρονταν για τα σχέδια εποίκισμού των Εβραίων στην Κύπρο⁷⁵¹. Η αντίδραση των κατοίκων των δυο αυτών επαρχιών προκλήθηκε ως αποτέλεσμα της προπαγάνδας των τοπικών εφημερίδων, όπως της *Αλήθειας* στη Λεμεσό και του *Νέου Έθνους* στη Λάρνακα, καθώς και των φορέων του ενωτικού κινήματος. Μάλιστα, στη φρασεολογία της αναφοράς της επαρχίας Λάρνακας εντοπίζεται μια βαθύτατη επίδραση των όσων είχαν δημοσιευθεί από τον Χατζηγιωάννου το Δεκέμβριο του 1899 στο *Νέον Έθνος*, υιοθετώντας σε μερικά σημεία και τις ίδιες εκφράσεις και χαρακτηρισμούς κατά των Εβραίων. Το κύριο επιχείρημα των αναφορών ήταν το οικονομικό διακύβευμα και οι ανησυχίες των επαγγελματικών τάξεων από την δραστηριοποίηση του ξένου κεφαλαίου εις βάρος του «ισχνού» κυπριακού.

Η συζήτηση στο Νομοθετικό Συμβούλιο, Μάιος 1900

Με αφορμή την απαγόρευση της αποβίβασης 87 Εβραίων στη Λάρνακα το Μάιο του 1900⁷⁵² – δυνάμει του Νόμου Περί Απόρων του 1882 – και των φημών περί σχεδίου εποίκισμού του νησιού, η συζήτηση για το εβραϊκό ζήτημα μεταφέρθηκε και στο Νομοθετικό Συμβούλιο. Ο βουλευτής Λεμεσού-Πάφου Σωκράτης Ν. Φραγκούδης⁷⁵³ έθεσε υπό μορφή ερωτήματος το ζήτημα στις 15 Ιουνίου 1900, κατά πόσο η αγγλική διοίκηση γνώριζε εάν οι φήμες για εβραϊκή εγκατάσταση στην Κύπρο ευσταθούσαν, και αν αυτό ίσχυε πόσους Εβραίους σκόπευαν να μεταφέρουν και σε ποια μέρη του νησιού θα τους εγκαθιστούσαν. Ο Αρχιγραμματέας επιβεβαίωσε τις βολιδοσκοπήσεις για εγκατάσταση ενός αριθμού Εβραίων στο νησί, οι οποίοι εκτιμάτο ότι δεν ξεπερνούσαν τους 500. Ωστόσο, δήλωσε άγνοια για τις

⁷⁵⁰ «Κατά της εβραϊκής μετοικεσίας η αναφορά της επαρχίας Λεμεσού», εφημ. *Αλήθεια*, 10.12.1899, σ.1.

⁷⁵¹ «Κατά του εβραϊκού αποικισμού. Και άλλη αναφορά προς τον Αρμυστήν», εφημ. *Αλήθεια*, 7.1.1900, σ. 1. Επίσης, «Κατά του αποικισμού των Εβραίων», εφημ. *Νέον Έθνος*, 18/30.12.1899, σ. 2 και «Κατά του αποικισμού των Εβραίων. Η αναφορά των χωρίων Λάρνακος», 8/20.1.1900, σ. 2. Για την αναφορά των επαγγελματικών τάξεων της Λάρνακας βλ. «Η αναφορά της Λάρνακος δια το εβραϊκόν ζήτημα», εφημ. *Νέον Έθνος*, 25/6.1.1900, σ. 1.

⁷⁵² Εφημ. *Αλήθεια*, 2.6.1900, σ. 3.

⁷⁵³ Έμπορος και εξαγωγέας οινοπνευματωδών και χαρουπιών από τη Λεμεσό και ταμίας στην Οθωμανική Τράπεζα Λεμεσού μέχρι το 1890. Επίσης, δημοτικός σύμβουλος Λεμεσού (1883-1884) και μέλος Νομοθετικού Συμβουλίου (1885-1889, 1891-1905), βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 626.

περιοχές στις οποίες σκόπευαν να εγκατασταθούν, ενώ ξεκαθάριζε ότι μέχρι τότε δεν είχε γίνει καμία διευθέτηση για τέτοιου είδους εγκατάσταση⁷⁵⁴.

Τρεις μέρες αργότερα, η πρόθεση του Αρμοστή Haynes-Smith να αναθεωρήσει το Νόμο για τους Άπορους Μετανάστες του 1882 προκάλεσε την έντονη αντίδραση των Ελλήνων βουλευτών, οι οποίοι έβλεπαν πίσω από αυτή την κίνηση μια συγκαλυμμένη προσπάθεια των Βρετανών να υποβοηθήσουν την εισροή Εβραίων μεταναστών στο νησί⁷⁵⁵. Με την αναθεώρηση του νόμου οι αρχές επεδίωκαν να δώσουν μια σαφέστερη ερμηνεία του όρου «άπορος» ώστε να μεταβιβαστεί η αρμοδιότητα που είχε αποκλειστικά ο Αρμοστής στην απαγόρευση της εισόδου ενός μετανάστη που δεν πληρούσε τα οικονομικά κριτήρια, στον αρμόδιο λειτουργό. Αν και στην προκειμένη ο στόχος του νομοσχεδίου ήταν οικονομικός, οι Έλληνες ζήτησαν επιτακτικά την εισαγωγή ρήτρας που να αποκλείει την αθρόα εγκατάσταση Εβραίων. Υποστήριζαν ότι ο χειρισμός του θέματος των άπορων μεταναστών θα έπρεπε να εξακολουθήσει να βρίσκεται υπό τον έλεγχο του Αρμοστή, και σε αντίθετη περίπτωση αυτό θα ισοδυναμούσε με αποδυνάμωση και αναποτελεσματικότητα του νόμου. Επιπρόσθετα, ο Ιωάννης Οικονομίδης⁷⁵⁶ πρότεινε όπως ο νόμος να μην περιορίζει τη δικαιοδοσία του Αρμοστή στην απαγόρευση εισόδου στους άπορους και φαύλους ξένους, αλλά να εφαρμόζεται και στις περιπτώσεις μεταναστών που κατέφθαναν σε μεγάλους αριθμούς.

Από την άλλη, ο Μητροπολίτης Κιτίου Κύριλλος υιοθέτησε μια μετριοπαθή στάση και σίγουρα όχι άτεγκτα αντι-εβραϊκή. Δήλωσε ότι δεν θα έπρεπε να απαγορευόταν η εγκατάσταση σε άτομα καλού χαρακτήρα τα οποία θα έρχονταν στο νησί για να εξασφαλίσουν έντιμα την επιβίωσή τους. Τη δεδομένη στιγμή αν και δεν υπήρχε αντίρρηση στην είσοδο περιορισμένου αριθμού Εβραίων, εξήγησε ότι ήταν διάχυτος ο φόβος στο ντόπιο πληθυσμό από μια μαζική τους εγκατάσταση. Ως εκ τούτου ο ίδιος θα ψήφιζε το νόμο εάν περιλαμβανόταν πρόνοια απαγόρευσης της μαζικής εγκατάστασης.

⁷⁵⁴ ΤΝΑ: CO 69/13, Πρακτικά Νομοθετικού Συμβουλίου για το 1900, 15.6.1900.

⁷⁵⁵ Βλ. εφημ. *Εναγώρας*, 14.6.1900, σ. 1.

⁷⁵⁶ Δικηγόρος, βουλευτής και δικαστής από το Λευκόνοικο Αμμοχώστου. Μέλος του Εθνικού Συμβουλίου. Επίσης, διευθυντής του πρώτου ταμειωτηρίου στην Κύπρο «Η Λευκωσία», το οποίο το 1912 μετατράπηκε σε τραπεζικό ίδρυμα «Τράπεζα Κύπρου». Σημαντικός παράγοντας δημιουργίας και διαμόρφωσης του νομικού πλαισίου του συνεργατισμού, βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σσ. 423-424.

Ο Ονούφριος Ιασονίδης⁷⁵⁷ ήταν ο μοναδικός Έλληνας Κύπριος βουλευτής ο οποίος τάχθηκε υπέρ του νομοσχεδίου. Κατά την άποψη του εάν οι Εβραίοι είχαν τα απαραίτητα κεφάλαια και η παρουσία τους θα είχε οφέλη στον κυπριακό λαό δεν υπήρχε κάποιος λόγος για τον οποίο θα έπρεπε να απαγορευθεί η αθρόα έλευση τους στο νησί. Η σημασία του νόμου έγκειτο στο γεγονός ότι διασφάλιζε πως δεν θα επιτρεπόταν η είσοδος σε άτομα κακής διαγωγής, περιπλανώμενους, απόρους και ταραχοποιά στοιχεία⁷⁵⁸.

Το νομοσχέδιο τελικά απορρίφθηκε, αφού υπερίσχυσε η ψήφος όσων τάχθηκαν κατά, δηλαδή των Ελλήνων βουλευτών Θεοφάνη Θεοδότου, Σωκράτη Φραγκούδη, Ιωάννη Οικονομίδα και Ιωάννη Βονιτσιάνου, των δυο Τούρκων Χαβούζ Εφέντι και Δερβίς Πασά, έναντι των έξι ψήφων των Βρετανών και του Ιασσονίδη (ο Μητροπολίτης Κιτίου δεν ήταν παρών). Στη συζήτηση για το νομοσχέδιο ο Οικονομίδης είχε διαμηνύσει ότι οι Έλληνες θα ψήφιζαν το νομοσχέδιο μόνο εάν υπήρχε ρήτρα που να απαγόρευε την αποβίβαση μεγάλου αριθμού Εβραίων εκδιωκόμενων από άλλες χώρες. Ωστόσο, ο Αρχιγραμματέας απέκλεισε το ενδεχόμενο αφού η θέσπιση νομοθεσίας που θα στοχοποιούσε άτομα λόγω της θρησκείας τους ήταν νομικά αδιανόητη⁷⁵⁹.

Τα συλλαλητήρια Αυγούστου-Σεπτεμβρίου 1904

Το 1904 η επάνοδος του Trietsch στο νησί και οι δημόσιες δηλώσεις του ότι με τη συγκατάθεση της βρετανικής διοίκησης θα μετέφερε Εβραίους στο νησί, προκάλεσε εκ νέου τη σφοδρή αντίδραση του Τύπου, ο οποίος καλούσε σε πρόληψη από τον «βυρσοδομούμενο όλεθρο» της εβραϊκής μετοικεσίας, όπως χαρακτήριζε η *Φωνή της Κύπρου* και η *Σάλπιγξ* τον εποικισμό χιλιάδων Εβραίων⁷⁶⁰. Η επέκταση, επίσης, των αγορών γης της JCA στο Τσόμλεκτζι και στα Κούκλια και οι φήμες για εκδήλωση ενδιαφέροντος αγοράς και άλλων τσιφλικιών στη Λάρνακα προκάλεσαν αναβρασμό στην κοινή γνώμη και οξεία αντισημιτική αρθρογραφία στον κυπριακό Τύπο.

⁷⁵⁷ Φιλολόγος, δικηγόρος, πολιτικός και λόγιος από τη Λεμεσό. Σπούδασε φιλολογία στην Αθήνα και το Παρίσι και νομική και πολιτικές επιστήμες στην Οξφόρδη. Κατά την παραμονή του στην Αγγλία ήταν ο μεσολαβητής μεταξύ των Κυπρίων και του κόμματος των Φιλελευθέρων του Γλάδστωνος. Το 1884 διορίστηκε διερμηνέας στο Νομοθετικό Συμβούλιο, πράξη που θεωρήθηκε αντι-εθνική από τους αδιάλλακτους εθνικιστές Παλαιολόγο και Θεμιστοκλέους, βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 186.

⁷⁵⁸ ΤΝΑ: CO 69/13, Πρακτικά Νομοθετικού Συμβουλίου για το 1900, 15.6.1900.

⁷⁵⁹ Στο ίδιο, 29.6.1900.

⁷⁶⁰ «Νέα ακρίξ», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 24/7.5.1904, σ. 1. Επίσης, «Οι Εβραίοι», εφημ. *Σάλπιγξ*, 8.5.1904, σ. 1.

Η αντισημιτική ατμόσφαιρα αυτής της περιόδου συνδεόταν άρρηκτα με το εντεινόμενο διχαστικό κλίμα που δημιουργούσε το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα, η δεκαετής ρήξη στους εκκλησιαστικούς κόλπους μεταξύ «κιτιακών» και «κυρηνειακών» ή των στρατοπέδων του Μητροπολίτη Κιτίου Κύριλλου και του Μητροπολίτη Κυρηνείας Κύριλλου για την πλήρωση της θέσης του Αρχιεπισκόπου, μετά και το θάνατο του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου το Μάιο του 1900⁷⁶¹. Η διογκούμενη πολιτική και λαϊκή αντίδραση απέναντι στο ενδεχόμενο εισροής Εβραίων μεταναστών ήταν σαφώς επηρεαζόμενη από τη θρησκευτική, πολιτική και κοινωνική αναταραχή της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα στο νησί, με σημαντικές προσωπικότητες των «αδιάλλακτων» («κιτιακών»), όπως ο Θεοφάνης Θεοδότου και ο Νικόλαος Καταλάνος, να ηγούνται συλλαλητηρίων σε κωμόπολεις και χωριά. Σε αυτή τη φάση των έντονων λαϊκών αντιδράσεων και σε αντίθεση με την στάση του στο Νομοθετικό Συμβούλιο το Μάιο του 1900, οι Έλληνες δεν είχαν την στήριξη των Τούρκων, τουλάχιστον σε πολιτικό επίπεδο. Όπως θα διαφανεί μέσα από τις συζητήσεις στο Νομοθετικό, οι Τούρκοι βουλευτές δεν στήριζαν τις θέσεις των Ελλήνων κατά της εβραϊκής μετανάστευσης. Μεταξύ 1901 και 1904 είχαν σημειωθεί σημαντικές πολιτικές εξελίξεις με την απαρχή της συστηματικής προβολής επιχειρημάτων υπέρ της Ένωσης από τους εκλεγμένους Έλληνες βουλευτές, ιδιαίτερα στις συζητήσεις του Νομοθετικού Συμβουλίου κατά το Μάιο, Ιούνιο και Ιούλιο του 1903⁷⁶². Εξαιτίας της εντατικοποίησης του ενωτικού, σε αυτή την περίοδο σημειώνεται διαφοροποίηση των θέσεων των Τούρκων βουλευτών από τις ελληνικές θέσεις σε ζητήματα όπως ήταν και η αντιμετώπιση της εβραϊκής μετανάστευσης.

Ο βουλευτής Χριστόδουλος Σώζος⁷⁶³ έθεσε το ζήτημα των σχεδίων για εποίκισμό του νησιού στο Νομοθετικό Συμβούλιο το Μάιο του 1904. Απευθυνόμενος στον Αρχιγραμματέα ρώτησε εάν όντως υποβλήθηκε πρόταση στην κυβέρνηση για μετανάστευση Εβραίων στην Κύπρο και ποια ήταν η στάση της διοίκησης. Ο Αρχιγραμματέας επιβεβαίωσε ότι η Ιουδαϊκή Ανατολική Εποικιστική Εταιρεία υπέβαλε γραπτώς στις αρχές πρόταση για την εγκατάσταση

⁷⁶¹ Για το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα βλ. Βενέδικτος Εγγλεζάκης, «Η Εκκλησία της Κύπρου από το 1878 μέχρι το 1955», *Κυπριακά 1878-1955 (Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου)*, Λευκωσία 1986, σσ. 31-62 και στο *Είκοσι μελέται δια την Εκκλησίαν Κύπρου (4ος έως 20ός αιώνας)*, Αθήνα 1996, σσ. 569-619, Νίκος Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 1999. Επίσης, Μιχάλης Ν. Μιχαήλ, «Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα (1900-1910), το ιδεολογικό του περιεχόμενο και η ανάδειξη της Εκκλησίας της Κύπρου ως εθνικής αρχής στο βρετανικό πλαίσιο διοίκησης», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXXI, Λευκωσία 2005, σσ. 307-360.

⁷⁶² Georghallides, *A Political and Administrative*, ό.π., σ. 83.

⁷⁶³ Εξέχουσα πολιτική προσωπικότητα της πρώιμης Αγγλοκρατίας στην Κύπρο και του Ενωτικού Κινήματος. Δικηγόρος, βουλευτής και δήμαρχος Λεμεσού. Εθελοντής κατά τους Βαλκανικούς πολέμους όπου και έπεσε μαχόμενος στο Μπιζάνι το Δεκέμβριο του 1912, βλ. Κουδουνάρης, ό.π., σ. 576.

αδιευκρίνιστου αριθμού Εβραίων. Η διοίκηση τους διασαφήνισε πως οι Εβραίοι μετανάστες δεν θα τύγχαναν ιδιαίτερης μεταχείρισης και μια ενδεχόμενη εγκατάσταση υπόκειτο στους νόμους για την αγορά γης και στον «Περί Απόρων» νόμο του 1898. Ο βουλευτής Λευκωσίας-Κερύνειας Θεοφάνης Θεοδότου, από τις ηγετικές προσωπικότητες των «αδιάλλακτων» εθνικιστών, ο οποίος πρόσκειτο στο μητροπολίτη Κιτίου⁷⁶⁴, ανταπάντησε ότι τα εκλελεγμένα μέλη θα αντιδρούσαν έντονα σε περίπτωση που η διοίκηση αποδεχόταν εγκατάσταση Εβραίων μεταναστών και προς αυτό τον σκοπό θα υπέβαλλαν σχετικό ψήφισμα⁷⁶⁵. Στις 24 Ιουνίου ο Θεοδότου κατέθεσε το ψήφισμα στο Νομοθετικό στο οποίο αναφερόταν ότι η μετανάστευση Εβραίων στο νησί ήταν ανεπιθύμητη. Η κίνηση του Θεοδότου προκάλεσε την αντίδραση του Τούρκου βουλευτή Δερβίς Πασά, ο οποίος αντιτάχθηκε στην υποβολή του ψηφίσματος, ζητώντας από τον Αρμοστή Haynes-Smith να διαβιβάσει στον Υπουργό Αποικιών το ψήφισμά του σχετικά με την Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Η στάση του Τούρκου βουλευτή ανάγκασε τον Θεοδότου να ζητήσει από τον Haynes-Smith όπως μεταβιβάσει το ψήφισμα στον Υπουργό Αποικιών διευκρινίζοντάς του ότι επρόκειτο για τις θέσεις των Χριστιανών εκλελεγμένων μελών του Νομοθετικού Συμβουλίου⁷⁶⁶.

Το δεκαπενταύγουστο, η κοσμοσυρροή προσκυνητών στην Παναγία Τροοδίτισσα μετατράπηκε σε μια πρώτη λαϊκή αντι-εβραϊκή εκδήλωση, η οποία ενέκρινε δια βοής το ψήφισμα Θεοδότου: « «Να μη τολμήσουν να πατήσουν στον τόπο μας» ήτο η φωνή, ήτις ακούσθη παρά χιλιάδων στομάτων και ωρκίσθησαν ως Χριστιανοί και ως Έλληνες, ότι θ' αποκρούσωσι δια της βίας Εβραϊκήν μετοικεσίαν εις Κύπρον», έγραφε η *Αλήθεια*. Κατά την εφημερίδα, τα γεγονότα στην Τροοδίτισσα ήταν προάγγελος μιας παγκύπριας εξέγερσης κατά του εβραϊκού σχεδίου⁷⁶⁷.

Όπως σημείωνε σε πρωτοσέλιδό της άρθρο:

«τα Συλλαλητήρια είνε λαμπρός τρόπος ενεργείας, διότι δια τούτων φανατίζεται ο λαός, ακριβώς δε δια τούτο το συλλαλητήριο της Τροοδίτισσης φρονούμεν, ότι πρέπει να επαναληφθή και εις άλλα της Νήσου κέντρα. Η κατά των Εβραίων κινήσις λαμβάνει ούτω χαρακτήρα παγκύπριον και η Κυβέρνησις έχουσα υπ' όψιν αυτής τα

⁷⁶⁴ Ατταλίδης, «Τα κόμματα», *ό.π.*, σ. 130. Επίσης, Πρωτοπαπάς, *ό.π.*, σ. 130.

⁷⁶⁵ ΤΝΑ: CO 69/18, Πρακτικά Νομοθετικού Συμβουλίου, 4.5.1904.

⁷⁶⁶ Στο ίδιο, 24.6.1904.

⁷⁶⁷ «Προσοχήν», εφημ. *Αλήθεια*, 20.8.1904, σ. 1.

κατά τόπους ψηφίσματα, δύναται να εκτιμήση κατ' αξίαν την σοβαρότητα του κινήματος και να ρυθμίση αναλόγως τας επί του ζητήματος αποφάσεις της».⁷⁶⁸

Η εκδήλωση των συλλαλητηρίων ακολούθησε της σκληρής κριτικής της εφημερίδας της Λευκωσίας *Φωνή της Κύπρου* περί αδράνειας του κυπριακού λαού, ακόμα και των αντιπροσώπων του. Σημείωνε ότι αν και αρχικά γίνονταν σκέψεις να διοργανωθούν συλλαλητήρια και να υποβληθούν διαμαρτυρίες, στη συνέχεια «όλοι σίγησαν, οι δε αντιπρόσωποι του τόπου, οίτινες είχαν καθήκον και τα μιάτια ακόμη αυτών να διαρρήξωσιν, εκοιμήθησαν τον νήδυμο, και το κακόν πραγματοποιείται νυν επί βλάβη ολοκλήρου της νήσου». Μάλιστα, ανέφερε δηκτικά ότι το βάρος της «καταστροφής» σε περίπτωση που μια μαζική μετοικεσία Εβραίων πραγματοποιείτο θα την έφεραν αποκλειστικά οι βουλευτές στο Νομοθετικό Συμβούλιο⁷⁶⁹.

Αντίθετη άποψη είχε η *Σάλπιγξ* η οποία αποκαλούσε αφελή την πεποίθηση πως θα μπορούσαν τα συλλαλητήρια και τα ψηφίσματα να ανακόψουν την κάθοδο των Εβραίων. Για την αντιμετώπιση του ζητήματος καλούσε την διοίκηση να λάβει έκτακτα μέτρα απαγόρευσης της πώλησης κτημάτων σε Εβραίους με την παροχή δανείου σε ντόπιους οι οποίοι θα αγόραζαν τις γαίες και τα κτήματα που ήταν έτοιμα για πώληση⁷⁷⁰.

Μεσούντος του Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος, το φθινόπωρο του 1904 οι μαζικές διαμαρτυρίες επεκτάθηκαν σε πολλές περιοχές του νησιού. Στις 2 Σεπτεμβρίου οργανώθηκε συλλαλητήριο στην πανήγυρη του Αγίου Μάμαντος στη Μόρφου με ομιλητή το βουλευτή Θεοδότου. Σύμφωνα με τον *Εναγώρα* η πανήγυρις αναμενόταν «πολυανθρωποτέρα του συνήθους», αφού η κάθοδος των κατοίκων από τα γύρω χωριά θα ήταν αθρόα «προκειμένου να εκφρασθώσι γνώμαι και ληφθώσιν αποφάσεις υπέρ ζωτικωτάτων συμφερόντων της νήσου»⁷⁷¹. Στο συλλαλητήριο παρευρέθηκαν, σύμφωνα με την εφημερίδα, τέσσερις χιλιάδες άτομα. Στο ψήφισμα δηλωνόταν η έντονη διαμαρτυρία των Ελλήνων της Μόρφου για τον σταδιακό εποικισμό του νησιού και καλούσαν τη βρετανική διοίκηση να αποτρέψει με κάθε μέσο την «σκοπούμενη επιβουλή» κατά των συμφερόντων του κυπριακού λαού. Εάν η διοίκηση αγνοούσε το αίτημά τους, τότε διευκρίνιζαν ότι «ο Κυπριακός λαός θέλει προσφύγει εις τας

⁷⁶⁸ «Ο εβραϊκός κίνδυνος», εφημ. *Αλήθεια*, 27.8.1904, σ. 1.

⁷⁶⁹ «Η εβραϊκή μετοικεσία. Ήρχισε γενόμενη», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 7/20.8.1904, σ. 2.

⁷⁷⁰ «Ο κίνδυνος και τα κατ' αυτού μέτρα», εφημ. *Σάλπιγξ*, 3.9.1904, σ. 1.

⁷⁷¹ Εφημ. *Εναγώρας*, 21.8.1904, σ. 2.

ιδίας αυτού δυνάμεις και θέλει προσπαθήσει παντί σθένει και παντώ τρόπω να ματαιώσει μελετωμένη μεταξύ αυτού εγκατάστασιν φυλής πανταχόθεν [...]»⁷⁷².

Με αφορμή τον εορτασμό της ύψωσης του Τιμίου Σταυρού συγκροτήθηκε πολυπληθές συλλαλητήριο στο Σταυροβούνι και στο Όμοδος⁷⁷³. Στο Σταυροβούνι λόγο εκφώνησε ο φοιτητής νομικής Νικόλαος Νικολαΐδης και ακολούθως επικυρώθηκε ψήφισμα κατά της εβραϊκής εγκατάστασης το οποίο επιδόθηκε στο Μητροπολίτη Κιτίου και τους βουλευτές Νικόλαο Ρώσσο⁷⁷⁴ και Φίλιο Ζαννέτο⁷⁷⁵.

Συλλαλητήριο διοργανώθηκε και σε γειτονικές περιοχές του Μαργό, όπως η Αθηαίνου, όπου ο «κίνδυνος» εξαγοράς των κτημάτων από τους Εβραίους διαφαινόταν μεγαλύτερος⁷⁷⁶. Στο συλλαλητήριο, όπου αναγνώστηκε ψήφισμα των κατοίκων των χωριών Αθηαίνου, Κυθρέας, Πυροΐου, Πετροφανίου, Αβδελλερού, Λύσης, Κοντέας, Μελούσιας, Τριμυθούνας και Τρούλλων, ο Νικόλαος Καταλάνος εκφώνησε οξύ αντισημιτικό λόγο. Απευθυνόμενος τόσο σε Έλληνες όσο και Τούρκους γεωργούς προειδοποίησε ότι οι Εβραίοι λόγω της ανεξάρτητης οικονομικής τους κατάστασης θα αγόραζαν τα κτήματά τους και οι Κύπριοι θα γίνονταν δούλοι των Εβραίων: «Δεινήν, άρα, πλανώνται πλάνην όσοι εξ υμών λέγουσι καθ' εαυτούς «έχομεν πολλά κτήματα· πωλούμεν εις τους εβραίους τα μισά και καλλιεργούμεν άλλα» ». Επίσης, χαρακτήρισε τους Εβραίους διώκτες του Χριστιανισμού και δολοφόνους των Ελλήνων, παρομοιάζοντας τον εβραϊκό κίνδυνο μεγαλύτερο και από μια επιδημία πανώλης ή χολέρας:

«το βδελυκτόν έθνος των Ιουδαίων, το άνανδρον και δειλόν, αλλά μοχθηρόν και τυφλώς φανατικόν, ώπλισε την άνανδρον χείρα του δια μαχαίρας δολοφονικής και εν μια νυκτί εν Κύπρω μεν έσφαξε πολλές μυριάδας Κυπρίων χριστιανών και εθνικών [...] δεν πρέπει να λησμονώμεν ότι οι αποτρόπαιοι Ιουδαίοι, οι πάντα μεν τα έθνη μισούντες εξαιρέτως δε τους Έλληνας Χριστιανούς, διέσυραν ανά τας βορβορώδεις οδούς της Κωνσταντινουπόλεως το ιερόν σκήνωμα του εθνομάρτυρος Γρηγορίου του

⁷⁷² «Κατά του εβραϊκού αποικισμού», εφημ. *Εναγόρας*, 9.9.1904, σς. 2-3.

⁷⁷³ Εφημ. *Εναγόρας*, 18.9.1904, σ. 2.

⁷⁷⁴ Δικηγόρος, δήμαρχος και λόγιος της Λάρνακας. Επίσης, εκδότης εφημ. *Cyprus* στη Λάρνακα, βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 526.

⁷⁷⁵ Εφημ. *Σάλπιγξ*, 25.9.1904, σ. 2.

⁷⁷⁶ Εφημ. *Εναγόρας*, 18.9.1904, σ. 2.

Ε' εμπύοντες και ραπίζοντες και μυρίας ασχημίας κατ' αυτού διαπράττοντες μέχρι ου έδησαν λίθον περί τον λαιμόν αυτού και το εβύθισαν εις τον Κεράτειον Κόλπον»⁷⁷⁷.

Το πρώτο δεκαπενθήμερο Οκτωβρίου ακολούθησε πολυπληθέστατο συλλαλητήριο στις κωμοπόλεις του Καραβά και της Λαπήθου όπου εγκρίθηκε σχετικό ψήφισμα κατά του σχεδιαζόμενου εποικισμού της «κακοποιού φυλής, ήτις ενσπείρασα πανταχού δια τας πολλές και διαφόρους αυτής κοινωνικάς κακίας τον τρόπον και την αποστροφήν, επιμόνωσ εκδιώκεται εκ μέσου των κοινωνικών και υπό των μάλλον προηγμένων εθνών»⁷⁷⁸. Στο Παλαιχώρι «εν μέσω ζωηράς αγανακτήσεως και οργής του πλήθους αναθεματίζοντος και καταρωμένου το εβραϊκόν γένος» αναγνώστηκε σχετικό ψήφισμα⁷⁷⁹. Αντίθετα, η Λάρνακα κράτησε μια μετριοπαθή στάση ακυρώνοντας το προγραμματισμένο πάνδημο συλλαλητήριο μεταφέροντας προφορικός στον αποχωρήσαντα Haynes-Smith τη διαμαρτυρία των κατοίκων⁷⁸⁰. Στην Πάφο, επιτροπεία πολιτών παρέδωσε υπόμνημα στον νέο Αρμοστή Sir Charles Anthony King-Harman (1904-1911) όπου εκφράζονταν οι ενστάσεις τους κατά του εβραϊκού εποικισμού. Ο μόνος που διαφώνησε φαίνεται ότι ήταν ο Χαβούζ Ραματάν εκ μέρους της μουσουλμανικής κοινότητας, ο οποίος ανέφερε ότι οι Μωαμεθανοί δεν είχαν ένσταση στην εγκατάσταση των Εβραίων «καθ'ότι η Κύπρος κατοικείτο άλλοτε υφ' ενός και πλέον εκατομμυρίου κατοίκων, συνεπώς δε ουδεμίαν αίσθησιν θα προξενήση η εις τον τόπον εγκατάστασις χιλιάδων τινών Εβραίων»⁷⁸¹.

Οι στρεβλωμένες αντιλήψεις του Trietsch για την ανύπαρκτη ιστορικά ελληνικότητα των Κυπρίων (βλ. σ. 60) και οι ανυπόστατες διαδόσεις του ότι η βρετανική διοίκηση στήριζε τα σχέδιά του προκάλεσαν το μένος του Τύπου, «αδιαλλάκτων» και «διαλλακτικών»⁷⁸². Η *Φωνή της Κύπρου* εκτοξεύοντας μύδρους κατά του απερχόμενου Αρμοστή Haynes-Smith ως προς το χειρισμό του ζητήματος⁷⁸³, ανταπαντούσε μεταξύ άλλων στον «συκοφάντη» και «λιβελλογράφο» Trietsch:

⁷⁷⁷ Εφημ. *Εναγώρας*, 25.9.1904, σ. 2

⁷⁷⁸ «Κατά του αποικισμού των Εβραίων. Το ψήφισμα Καραβά-Λαπήθου», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 16/29.10.1904, σ. 2.

⁷⁷⁹ Εφημ. *Εναγώρας*, 21.10.1904, σ. 3.

⁷⁸⁰ «Συλλαλητήριο εν Λάρνακι κατά των Εβραίων. Πότε θα συνεκροτηθή», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 2/15.10.1904, σ. 2. Επίσης, «Ο αποικισμός των Εβραίων. Διαμαρτυρία Λαρνακέων προς τον Αρμοστήν.- Θα παρουσιασθή πρεσβεία», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 9/22.10.1904, σ. 2.

⁷⁸¹ «Ο Μ. Αρμοστής εν Πάφο. Αιτήματα των κατοίκων», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 27/10.12.1904, σ. 2.

⁷⁸² «Δεν είνε η γη «της επαγγελίας»», εφημ. *Κύπριος*, 25.9.1904, σ.1. Επίσης άλλες αναφορές στον Τύπο βλ., «Ο Davis Trietsch και οι Εβραίοι του», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 18/1.10.1904, σ. 1, «Οι Εβραίοι εν Κύπρω», εφημ. *Σάλλιγξ*, 30.10.1904, σ. 1.

⁷⁸³ Βλ. «Ο Davis Trietsch και οι Εβραίοι του», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 18/1.10.1904, σ. 1.

«Τας αισχράς και ανηθικούς ταύτας ύβρεις του τω τας επιστρέφομεν μετά περιφρονήσεως, εμπτύομεν δε κατά πρόσωπον παντός τολμώντος να θέση εν αμφιβολία την ελληνικήν καταγωγήν των Κυπρίων [...] απέναντι του ολέθρου τούτου, όστις ετοιμάζεται δια την ημετέρα πατρίδα, επιτρέπεται πλέον να σταυρώσωμεν τας χείρας; Τι πράττουσιν οι βουλευταί, τι κάμνει ο λαός; Που είνε τα εις όλας τας πόλεις συλλαλητήρια, τα τηλεγραφήματα, αι διαμαρτυρίαί προς τον Υπουργόν του κράτους; Ο απελθών Μέγας Αρμοστής θα χειροκροτηθή ίσως νυν επί τω κατορθώματί του του να επιτρέψη την κάθοδον τόσων Εβραίων εις Κύπρον. Τούτο ανομολογεί ήδη και ο λιβελλογράφος, λέγων ότι τα επίσημα εις χείρας του έγγραφα μαρτυρούσιν ότι η Αγγλική Κυβέρνησις υποστηρίζει την μετανάστευσιν [...]»⁷⁸⁴.

Υπό αυτές τις συνθήκες η εφημερίδα θεωρούσε θεμιτό τον αντισημιτισμό ως «καθήκον επιβεβλημένον προς την πατρίδα ημών και δη καθήκον εκ των ιερωτάτων [...] Πρόκειται περί κινδύνου, του φοβερωτέρου ίσως εξ όσων ηπέιλησαν την χώραν ταύτην»⁷⁸⁵. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η *Φωνή της Κύπρου* καθ' όλο το μήνα Οκτώβριο δημοσίευε σχεδόν σε κάθε της φύλλο πρωτοσέλιδα άρθρα που αφορούσαν ειδήσεις για ενδεχόμενο εβραϊκό εποικισμό και τη δράση του Trietsch, ασκώντας δριμεία κριτική⁷⁸⁶.

Παράλληλα, η προπαγάνδα στον Τύπο συνέχιζε να πυροδοτεί το αντισημιτικό μένος διατυπώνοντας ποικίλους βαρείς χαρακτηρισμούς για τους Εβραίους, όπως τυχοδιώκτες, φαύλοι, μυαροί, περιτρίμματα και άλλα. Η *Σάλπιγξ* έγραφε ενδεικτικά:

«Ανένδοτα επιμένουσι τα Εβραϊκά καθάρματα εις τας αποικιστικάς των ενεργείας εναντίον της εκπεφρασμένης θελήσεως του Ελληνικού της νήσου λαού και εις πείσμα των εντόνων και επανειλημμένων διαμαρτυριών του. Απίστευτα είναι, προξενούντα την βδελυγμίαν και τον αποτροπιασμόν, τα ανήθικα μέσα όσων οι Εβραίοι επιδρομείς ποιούνται χρήσιν προς επιτυχίαν των καταχθονίων σκοπών των. Ραδιουργίαί, δωροδοκίαί, ψεύδη και παντός είδους φαυλότητες αποτελούσι τα μέσα δια των οποίων

⁷⁸⁴ «Η Κύπρος εν κινδύνω», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 11/24.9.1904, σ. 2.

⁷⁸⁵ «Res Nullus», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 25/8.10.1904, σ. 1.

⁷⁸⁶ Βλ. «Ο Davis Trietsch και οι Εβραίοι του», 18/1.10.1904, σ. 1 και «Η εβραϊκή μετανάστευσις», σ. 2, «Res Nullus», 25/8.10.1904, σ. 1, «Το εβραϊκόν ζήτημα. Ο έξω Τύπος», 2/15.10.1904, σ. 1, «Το εβραϊκόν ζήτημα. Ο αττικός Τύπος», 9/22.10.1904, σ. 2, «Οι Εβραίοι εν Κύπρω», 23/5.10.1904, σ. 1, «Και πάλιν» και «Το ζήτημα του αποικισμού των Εβραίων εις Κύπρον. Επιστολή του Υπουργού Αποικιών», 13/26.11.1904, σ. 1 και «Κατά του εβραϊσμού της Κύπρου. Το ελάττωμα των ψηφισμάτων», σ. 2.

ζητούσι να εισπηδήσωσιν εις την ημετέραν νήσον οι γελοίοι ούτοι τυχοδιώκται και φαυλοκόλακες της Αγγλικής διοικήσεως»⁷⁸⁷.

Μέσα από τις αναφορές του Τύπου αλλά και από το επιθετικό περιεχόμενο των ομιλιών και των ψηφισμάτων στις κατά τόπους διαδηλώσεις κατά των Εβραίων η αντισιμιτική προπαγάνδα επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την κοινή γνώμη και συνέβαλε στην εκδήλωση αντισιμιτικών ενεργειών. Σημειώνεται ότι στις αρχές Οκτωβρίου σημειώθηκε μια επίθεση με «βαρείς ραβδισμούς» εναντίον Εβραίου στην αποβάθρα της Λάρνακας (σύμφωνα με τον *Εναγόρα* ήταν ένας από τους «πράκτορες» του εβραϊκού εποικισμού στο νησί)⁷⁸⁸, ενώ ο Εβραίος καθηγητής γαλλικών στο Παγκύπριο Γυμνάσιο και έποικος στο Μαργό, Cohen⁷⁸⁹, απολύθηκε μετά από παρέμβαση της επιτροπείας του Γυμνασίου. Όπως ανέφερε η επιτροπεία μετά τα δημοσιεύματα στον Τύπο για τους εποικιστικούς σκοπούς των Εβραίων «βεβαίως δεν επιτρέπετο πλέον εν τω ανωτάτω της νήσου μας εκπαιδευτηρίω θέσιν καθηγητού να κατέχη Ισραηλίτης, έστω και αν ούτος έδειξε πάντοτε τας αρίστας των διαθέσεων υπέρ της προόδου του Ιδρύματος και αν εσεβάσθη τα αισθήματα των Κυπρίων»⁷⁹⁰. Ο θόρυβος για τις συνεχείς αγορές γης από τους Εβραίους ανάγκασε κεφαλαιούχους από τη Λευκωσία και κτηματίες από την Τύπου να αγοράσουν οι ίδιοι τσιφλίκι στην Τύπου, το οποίο φημολογείτο ότι θα αγόραζαν οι Εβραίοι του Τσόμλεκτζι, έναντι 1700 λιρών⁷⁹¹.

Τη συμπαράστασή του στους Έλληνες της Κύπρου εξεδήλωσε και ο Πατριωτικός Σύνδεσμος Κυπρίων στην Αθήνα⁷⁹², ο οποίος το Νοέμβριο του 1904 διοργάνωσε αντίστοιχο συλλαλητήριο και κατέθεσε ψήφισμα. Η εφημερίδα *Messenger d' Athènes* κατέκρινε την

⁷⁸⁷ Εφημ. *Σάλπιγξ*, 25.9.1904, σ. 2.

⁷⁸⁸ Εφημ. *Εναγόρας*, 2.10.1904, σ. 2.

⁷⁸⁹ Σύμφωνα με τον Bergmann, για ορισμένο χρονικό διάστημα ο Cohen μετέβαινε από το Μαργό στη Λευκωσία όπου παρέδιδε κατ'οίκον μαθήματα γαλλικών, βλ. AIU: ICA 4.Chypre, Bergmann, Μαργό, προς Πρόεδρο JCA, Παρίσι, 22.9.1902.

⁷⁹⁰ «Το ζήτημα του καθηγητού της γαλλικής. Εν τω Παγκυπρίω – Η αντικατάστασίς του», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 18/1.10.1904, σ. 2. Ο Εβραίος καθηγητής αντικαταστάθηκε προσωρινά από Γάλλο καθηγητή με εμπορικές γνώσεις προκειμένου να δημιουργηθεί και εμπορικό τμήμα στο σχολείο βλ. *Φωνή της Κύπρου*, 9/22.10.1904, σ. 2.

⁷⁹¹ Εφημ. *Εναγόρας*, ημίφυλλο, 18.9.1904, σ. 2.

⁷⁹² Ο «Πατριωτικός Σύνδεσμος των Κυπρίων εν Αθήναις» ιδρύθηκε το 1898 από τον δικηγόρο και πολιτευτή Γεώργιο Φραγκούδη, ο οποίος ήταν και ο πρώτος πρόεδρος του Συνδέσμου. Στόχος του Συνδέσμου ήταν η επίτευξη της Ένωσης με την Ελλάδα, η εισαγωγή μεταρρυθμίσεων στην Κύπρο για την ανάπτυξη της γεωργίας, του εμπορίου και της παιδείας και η κατάργηση του φόρου υποτελείας. Ανάμεσα στις δραστηριότητες του ήταν η διοργάνωση της «Κυπριακής Εκθέσεως και Αγοράς» στο Ζάππειο Μέγαρο από τις 6 Απριλίου μέχρι τις 6 Ιουνίου 1901 και η ανέγερση της πρώτης δημόσιας προτομής επί Αγγλοκρατίας, εκείνης του Αρχιεπισκόπου Κυπριανού το 1909 στο προαύλιο της Αρχιεπισκοπής στη Λευκωσία (η προτομή παρουσιάστηκε στην Κυπριακή Έκθεση στην Αθήνα). Για τον Πατριωτικό Σύνδεσμο βλ. Γεώργιος Φραγκούδης, *Κυπριακή Έκθεσις εν Αθήναις 1901* (εισαγωγή Κωστή Κοκκινόφτα), Λευκωσία 2005.

ενέργεια του Συνδέσμου σχολιάζοντας ότι το ψήφισμα στερείτο μέτρου αφού «δεν είνε φρόνιμον να εκφέρη τις ζωνράς αντεγκλήσεις εναντίον ισχυροτέρου, διότι [...] οφείλομεν ν' ασπαζώμεθα την χείρα, ην δεν δυνάμεθα να δήξωμεν»⁷⁹³.

Τα συλλαλητήρια και η πρόταση Θεοδότου το 1906

Με την ανάληψη της διοίκησης από τον Αρμοστή King-Harman στις 17 Οκτωβρίου του 1904, το εβραϊκό ζήτημα καταλάγιασε στον Τύπο για ένα διάστημα δυο ετών. Η προπαγάνδα επανήλθε το 1906, όταν παρατηρήθηκε αυξημένη εισροή δεκάδων Εβραίων μεταναστών οι οποίοι προορίζονταν για το Μαργό⁷⁹⁴. Την Κυριακή του Πάσχα, 2 Απριλίου 1906, νέα συλλαλητήρια έλαβαν χώρα στη Λεμεσό και τη Λάρνακα με αφορμή την αποβίβαση εβραϊκών οικογένειων στο λιμάνι της Λάρνακας⁷⁹⁵. Στη Λεμεσό το συλλαλητήριο έγινε «κατόπιν ειδοποιήσεως» στο προαύλιο του ναού της Αγίας Νάπας με χιλιάδες κόσμου να καταφθάνουν με σημαίες. Παρέστησαν και εκφώνησαν λόγους ο Ανδρέας Θεμιστοκλέους και ο Ν. Κλ. Λανίτης. Ο τελευταίος διέκρινε τέσσερις λόγους για τους οποίους αισθάνονταν αποστροφή οι Κύπριοι για τους Εβραίους, και αυτοί ήταν ιστορικοί (οι σφαγές των δέθεν 240 χιλιάδων Κυπρίων επί Τραϊανού), εθνικοί, οικονομικοί και θρησκευτικοί. Μεταξύ άλλων ανέφερε: «Πρόκειται περί αυτού του πολιτικού μέλλοντος της πατρίδος μας, και όταν περί τοιούτου κινδύνου πρόκειται, εύλογον είνε να επαυξάνη σφοδρόν, επιβλητικόν, οργίλον το Κυπριακόν μίσος, το οποίον τόσοι προεκάλεσαν λόγοι κατά των Εβραίων [...] Εθνικοί δε λόγοι είνε, ότι, αν οι Εβραίοι αποκατασταθούν εν τω μέσω ημών, θα είνε νέοι εχθροί μας, πάσα δε Εβραϊκή ψήφος θα είνε μια ακόμα ψήφος υπέρ της Κυβερνήσεως και κατά του προαιώνιου Κυπριακού πόθου και ενώσεως [...]». Ηχούσαν δε συνθήματα «Έξω οι Εβραίοι. Ζήτω η Ένωσις» και εγκρίθηκε το σχετικό ψήφισμα. Στη Λάρνακα το συλλαλητήριο οργανώθηκε από την «Εθνική Λέσχη» στο προαύλιο του Ευριβιάδειου παρθεναγωγείου υπό την ηγεσία του Μητροπολίτη Κιτίου, όπου επίσης εκφωνήθηκαν λόγοι και επικυρώθηκε ψήφισμα⁷⁹⁶.

Την πρωτομαγιά ο Θεοδότου κατέθεσε στο Νομοθετικό Συμβούλιο προσχέδιο νόμου για την απαγόρευση εισόδου σε Εβραίους μετανάστες, το οποίο αντιπροσώπευε, όπως ο ίδιος

⁷⁹³ «Κατά του εβραϊσμού της Κύπρου. Το ελάττωμα των ψηφισμάτων», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 13/26.11.1904, σ. 2.

⁷⁹⁴ Βλ. «Ο εκ των Εβραίων κίνδυνος», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 9/22.4.1906σ. 1. Επίσης, «Άφιξις Εβραίων», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 25/7.4.1906, σ. 2.

⁷⁹⁵ Εφημ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 8.4.1906, σ. 4.

⁷⁹⁶ Βλ. εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 9/22.4.1906, σ. 3. Επίσης, αυτούσια τα ψηφίσματα των κατοίκων των δυο πόλεων στο ΤΝΑ: CO 67/145, Αρμοστής, Λευκωσία, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 28.4.1906.

ανέφερε, τις απόψεις των Ελλήνων του νησιού⁷⁹⁷. Ωστόσο, η βρετανική διοίκηση δεν επιθυμούσε να συζητήσει νομοσχέδιο τέτοιου χαρακτήρα στο Νομοθετικό, όπως εξάλλου είχε ξεκαθαρίσει και το 1900. Υπό αυτή την πίεση, ο Θεοδότου απέσυρε την πρότασή του δηλώνοντας απλώς ότι αναγνώριζε τις προσπάθειες της κυβέρνησης για να ικανοποιήσει τις επιθυμίες των Κυπρίων για το ζήτημα⁷⁹⁸. Με τις διαβεβαιώσεις των Βρετανών έκλεισε και αυτός ο κύκλος των κοινωνικών αναταραχών για το εβραϊκό ζήτημα. Οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας της ελληνικής κοινής γνώμης το 1904 και το 1906, είτε αυθόρμητες είτε υποκινούμενες από τα στρατόπεδα των «αδιαλλάκτων» και των «διαλλακτικών», ήταν ενδεικτικές του κλίματος που επικρατούσε ως προς τις προθέσεις για μεταφορά στο νησί εβραϊκού πληθυσμού. Με αφορμή τις διαμαρτυρίες εβραϊκών οργανώσεων ενάντια στην παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα το 1919 (βλ. κεφ.1, σ. 64), ο *Κυπριακός Φύλαξ* έγραφε σχετικά με τη μαζικότητα, το μέγεθος και την ένταση των εκδηλώσεων αυτών δεκαπέντε χρόνια προηγουμένως:

«Ενθυμούμεθα τον όγκον του μαινομένου πλήθους, μη εξαιρουμένων ουδέ των μωαμεθανών, διασχίζοντα τας οδούς της Λευκωσίας και κατευθυνόμενον προς το Αρμοστείον, την απειλητικήν όψιν και τας εξάλλους χειρονομίας των διαδηλωτών, τα αποδοκιμαστικά ψηφίσματα των συλλαλητηρίων και τα φλογερά άρθρα του Τύπου στηλιτεύοντος την ασεβή ως την απεκάλει, απόπειραν. Και απέτυχε μεν ματαιωθείσα η «ασεβής απόπειρα», αλλά αύτη δεν ήτο η πρώτη ούτε δυστυχώς και η τελευταία ως εκ των υστέρων κατεδείχθη»⁷⁹⁹.

Η στάση των Ελλήνων της Κύπρου μεταξύ των δυο πολέμων

Μετά τις λαϊκές αντιδράσεις του 1906, το εβραϊκό ζήτημα δεν απασχόλησε τον Τύπο τουλάχιστον για την επόμενη δεκαετία, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη την ίδια περίπου περίοδο (1900-1914) όπου ο αντι-σημιτισμός είχε μειωθεί δραματικά⁸⁰⁰. Επανερχόταν όμως περιστασιακά και εφόσον προέκυπτε ζήτημα που ενδιέφερε την Κύπρο. Σε αυτό το διάστημα, η κυπριακή κοινωνία μετερχόταν διαρθρωτικών αλλαγών και ιδεολογικών διαφοροποιήσεων, οι οποίες είχαν επιρροή στην πρόσληψη του Εβραίου μετανάστη. Η περίοδος του

⁷⁹⁷ ΤΝΑ: CO 69/20, Πρακτικά Νομοθετικού Συμβουλίου, 1.5.1906. Επίσης, εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 6/19.5.1906, σ. 1.

⁷⁹⁸ ΤΝΑ: CO 69/20, Πρακτικά Νομοθετικού Συμβουλίου, 4.5.1906. Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 6/19.5.1906, σ. 1.

⁷⁹⁹ «Η Κύπρος και οι Εβραίοι», εφημ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 17.9.1919, σ. 3.

⁸⁰⁰ Brustein, *ό.π.*, σ. 38.

Μεσοπολέμου στο νησί στιγματίστηκε από τον έντονο κοινωνικό μετασχηματισμό, τη δημιουργία των άκληρων αγροτών, την ενίσχυση των μεσαίων στρωμάτων εξαιτίας της διεύρυνσης του εκπαιδευτικού συστήματος (αυξήθηκαν οι πτυχιούχοι, εκπαιδευτικοί, εκδότες) και την περιθωριοποίηση της «οικονομικής ολιγαρχίας»⁸⁰¹ από το πολιτικό προσκήνιο. Η αστικοποίηση και η μετατόπιση του πυρήνα της κοινωνικής οργάνωσης από την ύπαιθρο στα «εμβρυώδη αστικά κέντρα»⁸⁰² δεν επέφερε μόνο ανατροπή του παραδοσιακού κοινωνικού πλαισίου, αλλά συνοδεύθηκε και από μια ιδεολογική ριζοσπαστικοποίηση, με την εισαγωγή νέων ιδεολογικών προσανατολισμών⁸⁰³. Πλέον εκτός από την κορύφωση του ενωτικού αιτήματος, το οποίο εκφράστηκε από την εθνική παράταξη, προβάλλονταν και οι κοινωνικές ανησυχίες με την εμφάνιση σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών ιδεών. Σε αυτή την περίοδο ο Τύπος αναδεικνύεται ως ο πυλώνας της διάχυσης των εθνικών και ιδεολογικών τάσεων. Ως προς το εβραϊκό ζήτημα, σε αντίθεση με την προπολεμική περίοδο, οι νέες πολιτικές και οικονομικές δυναμικές επικάλυψαν το θρησκευτικό ανταγωνισμό, ο οποίος ατόνισε σημαντικά. Απόρροια ή όχι των διαχωριστικών γραμμών του εθνικού διχασμού ή των ενδογενών κοινωνικών ανακατατάξεων, για πρώτη φορά γινόταν ευδιάκριτη στην κοινή γνώμη η σαφής διάσταση μεταξύ φιλοσημιτών και αντι-εβραϊστών.

Διακήρυξη Balfour και Ενωτικό

Την ίδια περίοδο που η Μεγάλη Ιδέα βρισκόταν στο αποκορύφωμα της, η διακήρυξη Balfour του 1917 υπήρξε ένα κομβικό σημείο για τον σιωνιστικό σκοπό το οποίο δεν πέρασε απαρατήρητο από τον εθνικιστικό *Κυπριακό Φύλακα* του Καταλάνου. Διαφαίνεται ότι αναγνωρίζονταν από τους ενωτικούς οι εβραϊκές εθνικές αξιώσεις για την Παλαιστίνη, αλλά προς το παρόν το ενωτικό κίνημα στην Κύπρο δεν έβρισκε κοινά σημεία επαφής με το σιωνιστικό. Την αντίληψη των ενωτικών διαμόρφωναν ακόμα τα ψήγματα αντισημιτισμού του 19^{ου} αιώνα και σε αυτή την αντίληψη οι εθνικιστικές διεκδικήσεις των Εβραίων δεν είχαν ακόμα θρησκευτικό και ιστορικό αντίκρισμα, κάτι που είχαν οι αξιώσεις των Ελλήνων της Κύπρου σε σχέση με την Ελλάδα, αλλά δεν αυτό δεν τύγχανε αναγνώρισης από τους Βρετανούς.

⁸⁰¹ Προδρόμου, *ό.π.*, σσ. 173, 197.

⁸⁰² Στο ίδιο, σ. 170.

⁸⁰³ Για μια προσέγγιση στον κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό μετασχηματισμό της κυπριακής κοινωνίας του Μεσοπολέμου βλ. Ατταλίδης, «Τα κόμματα», *ό.π.*, σσ. 143-144.

Σε πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας σημειωνόταν η παραδοξότητα στο χαρακτήρα της διακήρυξης των Βρετανών, καθώς την ίδια στιγμή η στάση τους στο κίνημα των Ελλήνων Κυπρίων για την αποκατάσταση του ελληνισμού χαρακτηριζόταν ως επιφυλακτική και διστακτική. Αποκαλούσε την «εχθρότητα Ιουδαϊσμού και Χριστιανισμού» ως «αδιάλλακτη», την Ιερουσαλήμ ως «διαχρονικά χριστιανική». Υποστηρίζοντας ότι ο λαός στον οποίο οφείλει η Βρετανία ευγνωμοσύνη ήταν μάλλον ο ελληνικός, εφόσον οι Έλληνες ήταν Χριστιανοί και πολεμούσαν στο πλευρό των Συμμάχων, τόνιζε ότι η διακήρυξη Balfour απευθυνόταν σε «έθνος διεσπαρμένον ανά την υφήλιον και ουδεμίαν προσενεγκόν ή προσφέρον θυσίαν υπέρ του αγώνος των Συμμάχων, ίνα, ως ηξίωσαν και αξιούσιν ούτοι παρά των Ελλήνων, έχη το εν διασπορά Ιουδαϊκόν γένος δικαιώματα επί της εθνικής αποκαταστάσεως και της ελευθερίας του». Αντίθετα, εφόσον αναμενόταν ότι ο Βενιζέλος θα έθετε το αίτημα της Ένωσης στις διαπραγματεύσεις που θα σφράγιζαν το τέλος του Μεγάλου Πολέμου, η Βρετανία ως υπέρμαχος της αυτοδιάθεσης των λαών είχε την ευκαιρία να επαναλάβει την απορριφθείσα προσφορά της Κύπρου στην Ελλάδα του 1915. Όσο για τους Εβραίους, στο άρθρο αποκαλούνταν «θεοκράτες» και «μισαλλόδοξοι», οι οποίοι αδυνατούσαν να συνυπάρξουν με άλλα έθνη ή θρησκευτικές ομάδες, όπως οι Χριστιανοί και οι Μωαμεθανοί, επισημαίνοντας ότι: «Είνε περίεργον ότι τα τόσον καταφανή ταύτα και κατάδηλα διέλαθον τον σοφόν άλλως πολιτικόν κ. Βάλφουρ και την Βρετανικήν Κυβέρνησιν ήτις ενώ διακηρύττει ότι επιδιώκει παγκόσμιον διηνεκή ειρήνην, δια της επαγγελιομένης αποκαταστάσεως των Εβραίων εν Παλαιστίνη και Ιερουσαλήμ παρασκευάζει διηνεκείς ταραχάς [...]»⁸⁰⁴.

Οι Εβραίοι και η κομμουνιστική απειλή

Οι ιδέες της Ρωσικής Επανάστασης του 1917 άρχιζαν μεταπολεμικά να παρεισφρύνουν και στην Κύπρο με την οργάνωση των πρώτων σοσιαλιστικών και μαρξιστικών ομίλων στη Λεμεσό⁸⁰⁵, καλλιεργώντας παράλληλα το φόβο της πολιτικής και κοινωνικής ανατροπής. Οι Εβραίοι του Μαργό ήταν οι πρώτοι οι οποίοι ταυτίστηκαν στον κυπριακό Τύπο με τον μπολσεβικισμό, όπως ακριβώς και οι Εβραίοι μετανάστες από την Ανατολική Ευρώπη ταυτίστηκαν στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη με τους Μπολσεβίκους για τον απλούστατο λόγο

⁸⁰⁴ «Έλληνες και Εβραίοι», εφημ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 7.8.1917, σ. 1.

⁸⁰⁵ Μελέτες για τη δημιουργία των πρώτων σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών κύκλων βλ. Γιάννος Κατσουρίδης, «Οι καταβολές της κυπριακής αριστεράς: η κινητοποίηση της εργατικής τάξης και ο πρώτος κομματικός σχηματισμός: το Κομμουνιστικό Κόμμα Κύπρου, 1922-1931», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τόμος XXV (2009-2010), Λευκωσία 2010, σσ. 178-180. Επίσης, Αλέξης Αλέκου, «Η ίδρυση του ΚΚΚ, 1926», στο Γιώργος Γεωργής και Γιάννος Κατσουρίδης (επιμ.), *Η Κυπριακή Αριστερά στην Πρώτη Περίοδο της Βρετανικής Αποικιοκρατίας. Εμφάνιση, Συγκρότηση, Εξέλιξη. Πρακτικά Συνεδρίου 24-25 Απριλίου 2012*, Αθήνα [2013], σσ. 87-95.

ότι προέρχονταν από την πρώην ρωσική αυτοκρατορία όπου εδραιώθηκαν αυτές οι ιδέες⁸⁰⁶. Η πρόσληψη του Εβραίου ως «κομμουνιστή» ή ως «επικίνδυνου» φορέα κομμουνιστικών (ανατρεπτικών στο ισχύον πολιτικο-κοινωνικό σύστημα) ιδεών – ή κατά τον Brustein «πολιτικός αντισημιτισμός»⁸⁰⁷ – ήταν εξάλλου γενικευμένο φαινόμενο στην περιρρέουσα μεταπολεμική ατμόσφαιρα της Ευρώπης, ειδικότερα εξαιτίας πολλών αναφορών στον Τύπο για επικοινωνία των Εβραίων μεταναστών με την ηγεσία των μπολσεβικικών και κομμουνιστικών κομμάτων ή λόγω της εβραϊκής καταγωγής σημαντικών προσωπικοτήτων τους⁸⁰⁸. Σύμφωνα με τον Γιάννο Κατσουρίδη, η πρώτη ίσως αναφορά σε «μπολσεβικισμό» στον κυπριακό Τύπο εντοπίζεται στη φιλο-βενιζελική εφημερίδα *Ελευθερία* το Δεκέμβριο του 1920 σχετικά με μια είδηση σύλληψης επτά Εβραίων του Μαργώ⁸⁰⁹. Προηγήθηκε το Μάρτιο η αναδημοσίευση από γαλλική εφημερίδα πρωτοσέλιδου άρθρου Ρώσου σοσιαλιστή εναντίον της «παγκόσμιας ασθένειας» του μπολσεβικισμού⁸¹⁰. Με αφορμή τη σύλληψη των Εβραίων, οι οποίοι κατηγορήθηκαν από συγχωριανό τους με το όνομα Χαγιάτ ότι δήθεν τον απείλησαν με κακοποίηση εάν δεν υποστήριζε τις μπολσεβικικές ιδέες, η εφημερίδα σχολίαζε ότι ο μπολσεβικισμός επεκτεινόταν στην Κύπρο «ως πρόσφορον δε μέρος εξέλεξε το Μαργώ, εν τω οποίω, ως γνωστόν, υπάρχει εβραϊκός οικισμός»⁸¹¹.

Εβραίοι κεφαλαιούχοι και διχογνωμία στην κοινή γνώμη, 1933-1935

Η δραστηριοποίηση των Εβραίων κεφαλαιούχων στην αγορά κτημάτων και το ενδεχόμενο εποικιστικών εγκαταστάσεων ήδη από το πρώτο τρίμηνο του 1933 ήταν αυτό που έφερε και πάλι στο προσκήνιο το ζήτημα των Εβραίων. Την ίδια περίοδο η οικονομική ύφεση είχε κτυπήσει βαθύτατα την κυπριακή οικονομία με αλυσιδωτές επιπτώσεις, όπως την αύξηση της υπερχρέωσης των αγροτών, της ανεργίας και της εσωτερικής μετανάστευσης στις πόλεις για εξεύρεση εργασίας. Ο αναβρασμός που δημιουργήθηκε στην κοινή γνώμη για την επανεμφάνιση των Εβραίων αποτυπώθηκε τόσο στις συζητήσεις στο Συμβουλευτικό Σώμα όσο και στην πληθώρα των άρθρων του κυπριακού Τύπου. Η λογοκρισία που επιβλήθηκε από το καθεστώς της Παλμεροκρατίας και ίσχυε από τον Οκτώβριο του 1931 (με τροποποιήσεις

⁸⁰⁶ Brustein, *ό.π.*, σσ. 47, 270-271.

⁸⁰⁷ Στο *ίδιο*, σ. 266.

⁸⁰⁸ Στο *ίδιο*, σ. 47.

⁸⁰⁹ Κατσουρίδης, «Οι καταβολές», *ό.π.*, σ. 178.

⁸¹⁰ Εφημ. *Ελευθερία*, 22/6.3.1920, σσ. 1-2.

⁸¹¹ «Ο μπολσεβικισμός και εις την Κύπρον», εφημ. *Ελευθερία*, 28/11.12.1920, σ. 2.

των προνοιών το 1934 και 1936)⁸¹² συγκράτησε την αρθρογραφία σε χαμηλούς τόνους, μακριά από αντισημιτικό ύφος και εθνικιστικές εξάρσεις, καθώς ο λογοκριτής απαγόρευε τη δημοσίευση στον Τύπο άρθρων τα οποία προκαλούσαν στην κοινή γνώμη μίσος προς την Κυβέρνηση, καλλιεργούσαν πνεύμα αντίστασης, εξυμνούσαν την πολιτική της βίας ή τα άτομα που λάμβαναν μέρος σε βίαιες ενέργειες⁸¹³.

Η επιχειρηματολογία για το εβραϊκό ζήτημα αυτής της περιόδου περιστράφηκε γύρω από τις οικονομικές προεκτάσεις της εβραϊκής παρουσίας και ο κίνδυνος της εθνολογικής αλλοίωσης του πληθυσμού τέθηκε ακροθιγώς. Την επαύριο των Οκτωβριανών η ρητορική για την Ένωση είχε παραλύσει με την εφαρμογή των μέτρων καταστολής της πολιτικής δράσης, την κατάλυση των πολιτικών ελευθεριών, τον ασφυκτικό έλεγχο στην εκπαίδευση, την εκκλησία και τον Τύπο, και τον αποδεκατισμό της ηγετικής πυραμίδας του ενωτικού κινήματος. Ως εκ τούτου, το εβραϊκό ζήτημα δεν προσεγγιζόταν πλέον με την εθνικιστική διάσταση που μέχρι τότε συνηθιζόταν. Απεναντίας, στη δεκαετία του 1930 τόσο η φιλο-εβραϊκή όσο και η αντι-εβραϊκή στάση της κοινής γνώμης (περιλαμβανομένων και των Τούρκων) διέπονταν από έντονο κοινωνικό χρώμα.

Το Μάρτιο του 1933 η εβδομαδιαία εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου* (1600 αντίτυπα)⁸¹⁴ δημοσίευε ότι τα σχέδια των εβραϊκών εταιρειών, οι οποίες προέβησαν σε αγορά κτημάτων κοντά στη Λάρνακα, περιελάμβαναν τη μετανάστευση και εγκατάσταση χιλιάδων Ισραηλιτών στην Κύπρο.⁸¹⁵ Υπό το φως αυτών των φημών, ο Αρχιεπίσκοπος Κύριλλος Γ' απέστειλε επιστολή στον Κυβερνήτη Reginald Edward Stubbs στις 19 Μαρτίου με την οποία προειδοποιούσε για τις ολέθριες οικονομικές συνέπειες που θα υφίστατο ο κυπριακός λαός σε περίπτωση κατά την οποία τα σχέδια των Εβραίων υλοποιούνταν. Στα λόγια του Αρχιεπισκόπου δινόταν αποκλειστική έμφαση στον οικονομικό κίνδυνο που απέρρευε από την πιθανή μαζική εγκατάσταση Εβραίων, αποφεύγοντας οποιαδήποτε θρησκευτική ή πολιτική νύξη:

«Είναι γνωστόν, Εξωχότατε, ότι η Κύπρος ουχί μόνον νέον πληθυσμόν δεν δύναται να διαθρέψη, αλλ' ουδέ τον υπάρχοντα γηγενή σχεδόν, ου ένεκα η ανεργία οσημέραι

⁸¹² βλ. Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, *Η λογοκρισία του τύπου στην Κύπρο επί Αγγλοκρατίας (1878-1960)*, Λευκωσία 2014, σσ. 48, 135.

⁸¹³ Στο ίδιο, σ. 49.

⁸¹⁴ *Cyprus Blue Book 1933*, σ. 208.

⁸¹⁵ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 11.3.1933, σ. 2.

επαυξάνει και ουν αυτή και η δυστυχία του Κυπριακού λαού. Η δεινή οικονομική κατάσταση, υφ'ης πάσχει ο τόπος, είναι τρανή απόδειξις της ανεπαρκείας αυτού, όπως διαθρέψη πλείονα πληθυσμόν»⁸¹⁶.

Επιστούσε την προσοχή στον κίνδυνο της αύξησης της ακτημοσύνης και της ανεργίας, αφού οι Εβραίοι εκμεταλλευόμενοι την πτώση στις τιμές των αγροτικών κτημάτων και τη δυσπραγία των αγροτών λόγω της ύφεσης θα γίνονταν οι κύριοι ιδιοκτήτες του μεγαλύτερου μέρους των αγροτικών κτημάτων. Επίσης, υπογράμμιζε τον ανταγωνισμό που θα υφίστατο το γηγενές στοιχείο από το εβραϊκό «εις ον το εγχώριον μειονεκτούν εν πολλαίς του ξένου». Καλούσε τέλος την κυβέρνηση να υιοθετήσει το παράδειγμα της πολιτικής άλλων χωρών και με έγκαιρη ανάληψη μέτρων να αποτρέψει τον «ξενικό εποικισμό»⁸¹⁷.

Η απάντηση του Stubbs (βλ. σ. 148) δεν θεωρήθηκε «κατηγορηματικώς καθησυχαστική» απέναντι στον υποφαινόμενο κίνδυνο του αθρόου εβραϊκού εποικισμού⁸¹⁸. Η Κυβέρνηση από τη μια πιστωνόταν για τη διάθεση της να μην επιτρέψει την αθρόα εγκατάσταση Εβραίων μεταναστών, αλλά από την άλλη δεν παρείχε τη διαβεβαίωση ότι θ' απαγόρευε ακόμα και τη μικρή κλίμακα αγορά γης και εποικισμού⁸¹⁹.

Μέχρι και το Δεκέμβριο του 1933 τα δημοσιεύματα στον κυπριακό Τύπο αναφέρονταν σε διαδόσεις περί σχεδίου εγκατάστασης μέχρι και δέκα χιλιάδων Εβραίων.⁸²⁰ Η συνεχής αγορά αγροτικών τεμαχίων εξήρε την περιέργεια της κοινής γνώμης και φούντωνε τις φήμες για μαζικές εισροές Εβραίων μεταναστών:

«Προσθήκη δέκα χιλιάδων λαού ξένου εις μίαν νήσον πτωχήν η οποία ούτε βιομηχανίαν ούτε πλουτοπαραγωγικούς πόρους ανεπτυγμένους έχει, εξ ου και ούτε επαρκεί και εις την λιτήν διατροφήν του ιδικού της πληθυσμού, θα επαυξήσει αναμφιβόλως την δυσπραγίαν και κακοδαιμονίαν μέχρι βαθμού στερήσεως και πραγματικής ανεπανορθώτου συμφοράς [...] Το λεγόμενον ότι οι Εβραίοι θα φέρουν χρήμα εις τον τόπον, θα συντελέσουν εις την ανάπτυξιν της γεωργίας δια νέων μεθόδων καλλιέργειας της γης και θα δημιουργήσουν βιομηχανίας δεν μεταβάλλει την

⁸¹⁶ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 25.3.1933, σ. 3.

⁸¹⁷ Στο ίδιο.

⁸¹⁸ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 3.6.1933, σ. 2.

⁸¹⁹ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 15.4.1933, σ. 3.

⁸²⁰ Εφημ. *Χρόνος*, 3.5.1933, σ. 4, 6.11.1933, σ. 4, 15.11.1933, σ. 4 και 11.12.1933, σ. 4. Επίσης, εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 3.6.1933, σ. 2.

κατάστασιν και αν ακόμη δεχθώμεν ως αληθή όλα τούτα, τα οποία εν τούτοις, είνε από τους συνήθεις εις τοιαύτας περιστάσεις προβαλλομένους ισχυρισμούς προς δελεασμόν του τόπου εις το να βγάλη ο ίδιος τα μάτια του με τα χέρια του και να συντελέση και αυτός εις την ιδίαν του καταστροφήν [...] Το γεγονός είνε ότι έρχονται δέκα χιλιάδες άνθρωποι αν μη και περισσότεροι δια να ζήσουν και να τραφούν εις τον τόπον αυτόν και ακόμη με το παροιμιώδες πατροπαράδοτον κερδοσκοπικόν έμφυτον των Εβραίων, και να πλουτήσουν και όλα αυτά βέβαια θα τα πορισθούν παίρνοντας το ψωμί από το στόμα του φτωχού Κυπρίου»⁸²¹.

Η εντατική δραστηριοποίηση στην αγορά γης από τους Εβραίους για καλλιέργεια εσπεριδοειδών εκλήφθηκε ως ιδιαίτερα ανησυχητική με τη *Φωνή της Κύπρου* να σχολιάζει αυτολεξεί: «Φοβούμεθα όμως ότι *there is a snake hidden in the grass*»⁸²².

Μετά και τη δημοσιοποίηση της επιστολής του Κυρίλλου Γ' ακολούθησε μια πλούσια αρθρογραφία στον κυπριακό Τύπο ως προς το ωφέλιμο ή επιζήμιο του χαρακτήρα της δραστηριοποίησης των Εβραίων επενδυτών. Τις δυο προσεγγίσεις που σημειώνονταν στην κοινή γνώμη κατέγραφε και αντικατόπτριζε σε σχόλιο της στο πρωτοσέλιδο της 7^{ης} Μαΐου 1933 η ανεξάρτητη εφημερίδα της Λεμεσού, *Λαϊκό Βήμα*, η οποία μόλις είχε κυκλοφορήσει⁸²³. Αφενός, η στήλη συμφωνούσε με όσους αντιδρούσαν στην προοπτική εγκατάστασης χιλιάδων καταδιωγμένων Εβραίων «διότι η τοιαύτη κάθοδος πτωχών Εβραίων θα συντελέση εις επαύξησιν της δυσπραγίας μας». Αφετέρου «εάν πρόκηται να εγκατασταθή εις τον τόπον μας ωρισμένος αριθμός ευπορούντων Εβραίων, οι οποίοι και χρήμα θα φέρουν εν Κύπρω και εις αγοράς κτημάτων θα προβούν δια να προαγάγουν και ως προοδευτικών και εργατικών στοιχείον πολύ θα συντελέση εις μίμησιν και προαγωγήν του τόπου μας, τότε όχι μόνον δεν πρέπει να διαμαρτυρηθώμεθα, αλλά και να επιδιώξωμεν την εγκατάστασιν τοιούτων Εβραίων εν Κύπρω»⁸²⁴.

⁸²¹ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 3.6.1933, σ. 2.

⁸²² Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 17.6.1933, σ. 3.

⁸²³ Βλ. Δρούλια και Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, λήμμα «Λαϊκόν Βήμα», τ. 3, σ. 31.

⁸²⁴ Εφημ. *Λαϊκό Βήμα*, 7.5.1933, σ. 1.

Οι θιασώτες της δραστηριοποίησης των Εβραίων κεφαλαιούχων, «των δαιμόνιων καλλιεργητών Ατλαντών»⁸²⁵.

Η ανώτατη αστική τάξη η οποία είχε την πολιτική και οικονομική ισχύ και αντιπροσωπευόταν από εμπόρους και μεγαλογαιοκτήμονες⁸²⁶, διάκειτο θετικά στο ζωνρό ενδιαφέρον του εβραϊκού κεφαλαίου για επενδυτικές δραστηριότητες στην Κύπρο. Η μερίδα αυτή εκτιμούσε ότι οι Εβραίοι «και χρήμα θα φέρουν εν Κύπρω και εις αγοράς κτημάτων θα προβούν δια να τα προαγάγουν και ως προοδευτικόν και εργατικόν στοιχείον πολύ θα συντελέση εις μίμησιν και προαγωγήν του τόπου μας [...]»⁸²⁷. Εν μέσω των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης που έπληττε όλες τις επαγγελματικές τάξεις, τους μικροεπαγγελματίες, τους βιοτέχνες, τους εμπόρους και τους αγρότες, η εισροή ξένου κεφαλαίου παρουσιαζόταν ως «μάννα εξ ουρανού» για την αναζωογόνηση της οικονομίας και έβγαζε εν μέρει τους Κύπριους κεφαλαιούχους από τη δύσκολη θέση να επωμιστούν εξολοκλήρου το βάρος των επενδύσεων. Ευελπιστούσαν ότι το εβραϊκό ενδιαφέρον θα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της τιμής των κτημάτων, ενώ οι χρεωμένοι αγρότες θα μπορούσαν να πωλήσουν μέρος των κτημάτων τους και να εξοφλήσουν τα χρέη τους, αντιμετωπίζοντας έτσι τις βίαιες εκποιήσεις γαιών. Παράλληλα, θα εισάγονταν νέες μέθοδοι καλλιέργειας, οι οποίες θα βελτίωναν και την αγροτική παραγωγή και το εξαγωγικό προϊόν της Κύπρου. Οι εβραϊκές επενδυτικές δραστηριότητες θα δημιουργούσαν νέες ευκαιρίες εργοδότησης για τους ακτήμονες γεωργούς και τους εργάτες των πόλεων, σε μια εποχή κατά την οποία η μετανάστευση ήταν για τους Κυπρίους διέξοδος από την ανεργία⁸²⁸. Επιπρόσθετα, το εβραϊκό κεφάλαιο θα αποτελούσε και ένα ενισχυτικό παράγοντα των ανώτατων αστικών στρωμάτων, τα οποία έβλεπαν την παραδοσιακή κοινωνική ιεραρχία να απειλείται από την άνοδο των μεσαίων στρωμάτων.

Ενδεικτική της θετικής προσέγγισης στο εβραϊκό επενδυτικό ενδιαφέρον από τους μεγαλοαστικούς κύκλους ήταν η δραστηριοποίηση του μεγαλεμπόρου και γαιοκτήμονα της Λεμεσού Νικόλαου Π. Λανίτη, μιας πολυσχιδούς προσωπικότητας της κυπριακής

⁸²⁵ «Πως ήτο – πως είνε- πως θα γείνη το Φασούρι. Εξοδεύθησαν 10.000 λίραι», εφημ. *Αλήθεια*, 24.8.1934, σ. 2.

⁸²⁶ Προδρόμου, *ό.π.*, σσ. 173, 209. Επίσης, σχετική αναφορά για τη μερίδα της κυπριακής κοινωνίας που υποστήριζε την εβραϊκή κεφαλαιουχική δραστηριότητα έγινε και στην εφημ. *The Palestine Post*, 7.9.1934, σ. 4.

⁸²⁷ Εφημ. *Λαϊκό Βήμα*, 7.5.1933, σ. 1.

⁸²⁸ Ενδεικτικά για τη μετανάστευση των Κυπρίων βλ. εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 19.8.1933, σ. 1, και 2.9.1933, σ. 2. Επίσης, *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου Κυπριακής Μετανάστευσης: Ιστορική και κοινωνιολογική θεώρηση, Λευκωσία, 29-31 Αυγούστου 1986*, Λευκωσία 1990, σσ. 150-152.

οικονομία⁸²⁹, ως μεσάζοντα στην πώληση εκτάσεων γης σε Εβραίους κεφαλαιούχους. Τον Ιούλιο του 1933, δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *The Jewish Chronicle* η ακόλουθη αγγελία:

«Η εταιρεία Ν. Π. Λανίτης και Συνεργάτες Λτδ, Λεμεσός, Κύπρος, ιδρυθείσα το 1896 και όντας από τότε η Πρωτοπόρος στην ανάπτυξη της Γεωργίας και του Εμπορίου αυτού του νησιού, είναι πρόθυμη να παρέχει βοήθεια σε Εβραίους μετανάστες για την αγορά γης για πορτοκαλεώνες κτλ στην αποικία της Κύπρου σε βολικές τιμές και όρους»⁸³⁰.

Επίσης, ο έμπορος και μεγαλογαιοκτήμονας από τη Λεμεσό Παύλος Παυλίδης, μέλος του Συμβουλευτικού Σώματος⁸³¹, σε επιστολή του το Νοέμβριο του 1934 στον Κυβέρνητη, υποστήριζε ότι στην περίπτωση της δραστηριότητας της CPP στο Φασούρι στην επαρχία Λεμεσού, διαπιστώθηκε ότι οι αγορές ωφέλεσαν ποικιλοτρόπως τους ντόπιους. Μολονότι οι ξένοι αναγκάστηκαν να αγοράσουν τις ακαλλιέργητες και χτυπημένες από την ελονοσία εκτάσεις γης σε υψηλές τιμές, πολλοί υπερχρεωμένοι αγρότες κατάφεραν να αποπληρώσουν μέρος του χρέους τους πωλώνοντας τα χωράφια τους και ξεγλιστρώντας από την καταναγκαστική πώληση των περιουσιών τους. Εκτός από την εισροή νέων χρηματικών κεφαλαίων, οι νέες μέθοδοι καλλιέργειας προμηγύονταν κατά τον Παυλίδη ιδιαίτερα βοηθητικές για τους ντόπιους γεωργούς, ενώ οι κάτοικοι των περιχώρων βρήκαν δουλειά στις αγορασθείσες εκτάσεις, όπου γινόταν εντατική καλλιέργεια πορτοκαλιών. Εκτιμούσε δε ότι μια σταθερή πηγή πλούτου για το νησί αναδυόταν μέσα από αυτή τη δραστηριότητα. Οι ντόπιοι δεν θα ήταν ικανοί να μετατρέψουν τις συγκεκριμένες εκτάσεις γης σε πορτοκαλεώνες, όπως έπραξαν οι ξένοι, αφού δεν είχαν ούτε την τεχνογνωσία ούτε και το κεφάλαιο για να αντιμετωπίσουν τις αντίξοες κλιματικές και γεωλογικές συνθήκες της αλυκής Ακρωτηρίου. Εκτιμούσε ότι εάν το πειραματικό στάδιο καλλιέργειας αυτών των πορτοκαλεώνων αναδεικνυόταν επιτυχές, τότε ο ντόπιος πληθυσμός θα επωφελείτο από το μάζεμα, τη συσκευασία, τη μεταφορά και εξαγωγή της παραγωγής. Εάν το εγχείρημα

⁸²⁹ Το 1896 ίδρυσε τον οίκο Ν. Π. Λανίτη, ο οποίος ασχολείτο με εισαγωγές κι εξαγωγές και μετατράπηκε σε εταιρεία το 1917. Στη δεκαετία του 1920 ήταν ο ιδρυτής της ΚΕΟ, πρόεδρος της Λαϊκής Τράπεζας Λεμεσού, πρόεδρος Κυπριακής Εταιρείας Κομβίων Λεμεσού. Στη δεκαετία του 1940 ίδρυσε την Κυπριακή Μεταξουργία, τη Ναυτιλιακή Εταιρεία «Αμαθούς» και τις εταιρείες «Ν.Π. Λανίτης Λτδ» και «Αγρόκτημα Λανίτη» στον Ανώγειο, βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, 2010, σ. 295. Επίσης, Χαράλαμπος Κασκάνης, *Εξαγόρας Λανίτης*, Λευκωσία 1999.

⁸³⁰ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 7.7.1933, σ. 30 (μετάφραση δική μου).

⁸³¹ Απόφοιτος ανωτέρων εμπορικών σχολών Λωζάννης και Λονδίνου. Το 1955 του απενεμήθηκε ο τίτλος του Sir, Ιππότη της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 467.

αποτύγχανε, οι ντόπιοι θα μπορούσαν να αγοράσουν πίσω τη γη για ένα ποσοστό της τιμής στην οποία αρχικά πωλήθηκαν⁸³².

Στις συζητήσεις του Συμβουλευτικού Σώματος σχετικά με τα νομοσχέδια για την αγορά κυπριακής γης από αλλοδαπούς, ο νομικός Γεώργιος Βασιλειάδης⁸³³ τάχθηκε κατά του νομοσχεδίου κατηγορώντας τον Palmer ότι αγόταν και φερόταν από τις θέσεις του εγχώριου Τύπου περί εξεβραϊσμού της χώρας. Εκτιμούσε ότι θα ήταν σωστότερο να υιοθετηθούν μέτρα για περιορισμό της μαζικότητας των μεταναστών, αντί αποθάρρυνσης των επενδύσεων από «προοδευόμενους καπιταλιστές», όπως θεωρούσε τους Εβραίους. Γιατί κατά τον ίδιο αυτό που χρειαζόταν η Κύπρος και ο Κύπριος αγρότης ήταν εξειδικευμένες μεθόδους καλλιέργειας και νέες πρακτικές, τις οποίες απέτυχε να εισαγάγει τόσο το Γεωργικό Τμήμα όσο και η Αγροτική Τράπεζα. Παραθέτοντας το παράδειγμα της δραστηριότητας των Εβραίων στην Παλαιστίνη και τη Συρία, όπου εισήγαγαν «μέθοδο, χρήμα και τεχνογνωσία» δημιουργώντας συνθήκες ευημερίας, ο Βασιλειάδης υποστήριξε ότι η κάθοδος των Εβραίων στο νησί θα επωφελούσε την οικονομία, γιατί «εάν οι Εβραίοι ευημερούσαν, τότε και οι Κύπριοι θα ευημερούσαν και η γη θα επωφελείτο αναλόγως». Τη θέση κατά του νομοσχεδίου υιοθέτησε και ο Τούρκος βουλευτής Ζέκα Μεχμέτ Μπέη⁸³⁴, ο οποίος σημείωσε ότι επί του παρόντος δεν υπήρχε οποιαδήποτε απειλή από τις εβραϊκές δραστηριότητες⁸³⁵.

Η φιλοεβραϊκή ρητορική αποτυπωνόταν επίσης στην τρισεβδομαδιαία σοσιαλίζουσα εφημερίδα *Χρόνος* της Λεμεσού (1.000 αντίτυπα⁸³⁶)⁸³⁷. «Εζητήσαμε να αντιμετωπίσωμεν κίνδυνον ο οποίος πιθανόν να μην υφίστατο ή μάλλον να οπλισθώμεν εναντίον φανταστικών

⁸³² ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Παυλίδης, Λεμεσός, προς Palmer, Λευκωσία, 28.11.1934.

⁸³³ Γεννήθηκε το 1903 στη Λευκωσία. Νομικός, δικαστής και κοινωνικός παράγοντας, από τα ιδρυτικά στελέχη του ΑΚΕΛ, βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 64. Περισσότερα για την πολιτική δραστηριότητα του Βασιλειάδη στην περίοδο της Παλμεροκρατίας βλ. Ρολάνδος Κατσιαούνης, *Η Διασκεπτική 1946-1948: με ανασκόπηση της περιόδου 1878-1945*, Λευκωσία 2000, σσ. 55-57 και Πρωτοπαπάς, *ό.π.*, σσ. 329-330 και 342.

⁸³⁴ Γεννήθηκε το 1903 στο χωριό Πλατανισσός της Καρπασίας και απεβίωσε το 1984. Νομικός και δικαστής με σπουδές στο Πανεπιστήμιο Κωνσταντινούπολης και στο Middle Temple του Λονδίνου. Μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου μεταξύ 1930 και 1931 και του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου μεταξύ 1934 και 1939, πρόεδρος της Επιτροπείας Τουρκικών Υποθέσεων, η οποία ιδρύθηκε από τους Άγγλους το 1948 μετά τη Διασκεπτική. Ανέπτυξε αντι-κυβερνητική δράση, βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 157.

⁸³⁵ ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Απόσπασμα από πρακτικά Συμβουλευτικού Συμβουλίου στις 9.2.1935.

⁸³⁶ *Cyprus Blue Book 1933*, σ. 208.

⁸³⁷ Σε σημείωμα του προς τον Αποικιακό Γραμματέα ο διοικητής Λεμεσού ανέφερε ότι σε προσωπική συνάντηση που είχε με τον Κακογιάννη, τον Μέρτον, τον Martin Williamson και τον Παυλίδη στη Λεμεσό το Μάρτιο του 1939, ο πρώτος του ανέφερε ότι η εφημερίδα *Χρόνος* χρηματίστηκε για £100 από Εβραίους που συνδέονταν με το Φασούρι ώστε να αρθρογραφεί υπέρ της εγκατάστασης Εβραίων, TNA: FCO 141/2618, Πρακτικά, 5.3.39. Στην καταγγελία αυτή προέβηκε και στο Συμβουλευτικό Συμβούλιο χωρίς να αναφερθεί στο όνομα της εφημερίδας, βλ. ΚΑΚ: SA1/622/1934, Απόσπασμα από πρακτικά Συμβουλευτικού Συμβουλίου στις 9.2.35.

εχθρών, οι οποίοι πιθανόν να μην ήσαν τοιούτου», υποστήριζε ο *Χρόνος*⁸³⁸. Κατά την εφημερίδα το ζήτημα ήταν ζωτικότερο, πρακτικότερο και θετικότερο από τους αβάσιμους φόβους για επικείμενο εβραϊκό εποικισμό⁸³⁹ και ότι το ζήτημα της δραστηριοποίησης των Εβραίων καλλιεργητών δεν αποτελούσε πρόβλημα, αλλά μπορούσε να αξιοποιηθεί ως διδακτικό παράδειγμα στην προσπάθεια βελτίωσης της γεωργίας στην Κύπρο, η οποία έως τότε ήταν μια «αναιμική πηγή παραγωγής και ως έν επικίνδυνο παιγνίδιον κερδοσκοπίας». Στον οπισθοδρομικό τρόπο καλλιέργειας της κυπριακής γης, η παραδειγματική παρουσία των Εβραίων θα αποτελούσε κινητήριος δύναμη για την επανάκτηση της εμπιστοσύνης του Κύπριου αγρότη στη γη, αφού άγονες έως τότε περιοχές θα τύγχαναν καλλιέργειας από τους νέους αγοραστές και νέες επιστημονικές μέθοδοι θα εφαρμόζονταν εμπλουτίζοντας τη γεωργική παραγωγή⁸⁴⁰.

Σε άρθρο της με τίτλο «Να ενθαρρυνθώσιν οι γεωργοί επιχειρηματίαι» αναφερόμενη στην αυξανόμενη ζήτηση των εσπεριδοειδών στην παγκόσμια αγορά και επικρίνοντας το Γεωργικό Τμήμα το οποίο δεν ενθάρρυνε τον αγροτικό κόσμο στην παραγωγή και εξαγωγή πορτοκαλιών, η εφημερίδα εκθείαζε τη δραστηριότητα των εβραϊκών γεωργικών εταιρειών στην Κύπρο σε αυτό τον τομέα:

«[...] σήμεραν σημειούται γύρω μας μια ζωηρά κίνησις και μια αξιόλογος προσπάθεια εκ μέρους Εβραίων επιχειρηματιών, οίτινες ανέλαβαν τας φυτείας πορτοκαλεώνων εις την Νήσον μας. Αι γεωργικαί αυταί Εταιρείαι εκτός του ότι προβαίνουν εις την αγοράν γαιών και γίνονται αφορμή εισροής κεφαλαίων εις την Νήσον μας, με τα άφθονα μέσα τινά διαθέτουν, με τους γεωπόνους επιστήμονάς των και με την μακράν πείραν των, δίδουν συγχρόνως χρήσιμα διδάγματα εις τους αμορφώτους γεωργικώς Κυπρίους και τους καθοδηγούν εις την ορθήν γραμμή την οποίαν πρέπει να ακολουθήσουν αν επιθυμούν πράγματι την γεωργικήν πρόοδον του τόπου των»⁸⁴¹.

Θετική απήχηση προς το νεο-εισερχόμενο εβραϊκό στοιχείο καταγράφηκε και από τον ανταποκριτή της εφημερίδας *Αλήθεια* (800 αντίτυπα)⁸⁴² στη Λάρνακα, σύμφωνα με τον

⁸³⁸ Εφημ. *Χρόνος*, 17.5.1933, σ. 3.

⁸³⁹ Εφημ. *Χρόνος*, 9.10.1933, σ. 3.

⁸⁴⁰ «Τα τοπικά μας προβλήματα. Η κυπριακή γη και οι γαιοκτήμονες», εφημ. *Χρόνος*, 24.1.1934, σ. 1.

⁸⁴¹ Εφημ. *Χρόνος*, 9.2.1934, σ. 1.

⁸⁴² *Cyprus Blue Book 1933*, σ. 208.

οποίον οι Λαρνακείς ανέμεναν θετικό αντίκτυπο για την οικονομική ζωή της πόλης τους και αύξηση της τιμής των κτημάτων από τη δραστηριότητα των Εβραίων κεφαλαιούχων:

«Η Λάρναξ, η πόλις αύτη που είναι τελείως εγκαταλελειμμένη εις την τύχην της, χωρίς βοήθεια ή επίσημον ενίσχυσιν, φαίνεται ευτυχώς ότι δεν είνε πεπρωμένο να καταδικασθή εις τέλειο μαρασμόν. Τουναντίον μάλιστα η τύχη ήρχισε να της μειδιά από τινος χρόνου υπό την μορφή καθόδου Εβραίων επιχειρηματιών με εξωγκωμένα πορτοφόλια [...] Έτσι, η νεκρά πόλις και Επαρχία μας κινούται κατά το μάλλον και ήττον οικονομικώς καλά σήμερον και τα κτήματά των αυξάνονται εις αξίαν. Σας φέρω ως παράδειγμα ότι μια γυναίκα έχουσα τεμάχιο γης γύρω από τα αγορασθέντα υπό Εβραίων, πώλησε τούτο εις Εβραίον πάλιν αντί λ. 70· ήτο διατεθειμένη να το δώση αντί δυο λιρών ως ήκουσα»⁸⁴³.

Η αντι-εβραϊκή στάση

Στον αντίποδα, η πλειοψηφία των εφημερίδων και η αναδυόμενη μεσαία τάξη των πτυχιούχων και των εργατών τάσσονταν τόσο κατά της μαζικής εγκατάστασης Εβραίων όσο και της δραστηριοποίησης των κεφαλαιούχων. Η πρώτη σε κυκλοφορία δισεβδομαδιαία *Ελευθερία* (3.200 αντίτυπα), η *Φωνή της Κύπρου*, η *Πάφος* (εβδομαδιαία, 620 αντίτυπα), αλλά και οι σοσιαλίζουσες εφημερίδες όπως ο δισεβδομαδιαίος *Παρατηρητής* (1.600 αντίτυπα), η καθημερινή *Πρωινή* (2.000 αντίτυπα) καθώς και ο αριστερός *Κυπριακός Τύπος* (καθημερινή, 3.500 αντίτυπα)⁸⁴⁴ υιοθέτησαν την αντι-εβραϊκή προπαγάνδα στα άρθρα τους. Η άμεση λήψη νομοθετικών μέτρων για αντιμετώπιση της μαζικής καθόδου Εβραίων και του περιορισμού των επενδυτικών δραστηριοτήτων των Εβραίων κεφαλαιούχων προβαλλόταν ως το μείζον αίτημα. Οι υποστηρικτές της συγκεκριμένης προσέγγισης αποδοκίμαζαν το επιχείρημα περί αναγκαιότητας της εισαγωγής καινοτομιών στη γεωργία από τους Εβραίους επιχειρηματολογώντας ότι ο εκσυγχρονισμός και η επίλυση των εγγενών προβλημάτων της αγροτικής οικονομίας βρισκόταν στην αποκλειστική ευθύνη της ίδιας της κυβέρνησης. Στην επιχειρηματολογία των αντι-εβραϊστών συντηρούνταν κατάλοιπα της αρθρογραφίας των τελών του 19^{ου} αιώνα, όπως ο κίνδυνος δουλοπαροικίας και η υπερίσχυση του εβραϊκού

⁸⁴³ «Οι Εβραίοι εις Λάρνακα», εφημ. *Αλήθεια*, 2.3.1934, σ. 2.

⁸⁴⁴ *Cyprus Blue Book 1933* και *Cyprus Blue Book 1935*. Για τον κυπριακό Τύπο του Μεσοπολέμου, ο οποίος πρόσκειτο στο σοσιαλισμό και την αριστερά, όπως οι εφημερίδες *Παρατηρητής* και *Κυπριακός Τύπος*, βλ. Ανδρέας Σοφοκλέους, «Αριστερά Κυπριακά Έντυπα 1878-1940», στο Γεωργής και Κατσουρίδης (επιμ.), *Η Κυπριακή Αριστερά*, ό.π., σσ. 37-54.

κεφαλαίου,⁸⁴⁵ ενώ συζητείτο και το ζήτημα εκμηχάνισης της οικονομίας από τους Εβραίους με επιπτώσεις στην αύξηση της ανεργίας⁸⁴⁶.

Η *Φωνή της Κύπρου* αντέκρουε τις απόψεις των «επιπόλαιων» και «ασυνεπών» που εκθειάζαν τα οφέλη του εβραϊκού εποικισμού με αντι-κομμουνιστική διάθεση:

«Και ερωτώμεν ήδη ποίος ο λόγος και διατί ενώ ο γίγας Γερμανικός λαός απορρίπτει τα δώρα του παλαιού του φίλου [...] ημεις οι νάνοι εκθειάζομεν τα προσδοκώμενα τάχα αυτού τοιαύτα; Μη άρα γε δεν έφθασε στα αυτιά μας ο δημώδης λόγος «μήτε σε βάτον αλλά ούτε και σε Εβραίον κοντά;» [...] Αλλά θα γίνουν οι νέοι πλούσιοι άποικοι Εβραίοι πηγή πλούτου και θα δώσουν στον τόπον την ευδαιμονίαν με το μασούρι-λέγει έκθαμβος κάποιος θιασώτης [...] Καθ' ημάς η γνώμη αυτή φαίνεται πολύ εσπευσμένη. Ο χρόνος βεβαιοί ότι η φυλή αυτή υπήρξεν επιτηδεία μάλλον εις την διακονίαν του θεού Ερμού ή την της Δήμητρος».

Η εφημερίδα σχολίαζε ότι με την άφιξη των Εβραίων, ο ακτήμονας γεωργικός πληθυσμός «θα καταστή θάπτον ή βράδιον ένα στρατόπεδον εργατών, αργότερον δε μία σφηκοφωλιά οπαδών του Μπολσεβικισμού, όστις έως τώρα από την εργατικήν μάλλον μάζαν έχει να περισυλλέξει τους οπαδούς του»⁸⁴⁷.

Η Λεμεσιανή εφημερίδα *Αλήθεια* σε πρωτοσέλιδη στήλη της υπό τον τίτλο «Αδέσποτος τόπος. Πού φερόμεθα;» έκανε μια και μοναδική στο σύνολο του Τύπου αναφορά στην εθνολογική αλλοίωση του πληθυσμού, η οποία θα αμφισβητούσε το δικαίωμα του «να διαθέτη τα του τόπου ως ο ίδιος θέλει». Σε έντονο ύφος τόνιζε ότι αυτοί οι εποικιστικοί σχεδιασμοί υποβοηθούσαν την επίσημη βρετανική πολιτική, η οποία εστιαζόταν στην αγγλοποίηση της παιδείας και στόχευε στην εκμηδένιση του γηγενούς πληθυσμού «ως παράγοντος και συντελεστού της δημοσίας και ιδιωτικής ζωής του τόπου»⁸⁴⁸.

Από τις φωνές της αντι-εβραϊκής γραμμής στο Συμβουλευτικό Συμβούλιο ήταν ο δικηγόρος από τη Λεμεσό Παναγιώτης Κακογιάννης, ο οποίος τάχθηκε υπέρ της εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων στις επενδυτικές δραστηριότητες των αλλοδαπών, υποστηρίζοντας ότι

⁸⁴⁵ Εφημ. *Αλήθεια*, 13.10.1933, σ. 1.

⁸⁴⁶ Εφημ. *Πάφος*, 13.10.1933, σ. 1. Επικριτικό άρθρο επίσης κατά των υποστηρικτών της εβραϊκής παρουσίας δημοσιεύθηκε στην εφημ. *Πάφος*, 21.2.1935, σ. 1.

⁸⁴⁷ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 5.8.1933, σ. 1.

⁸⁴⁸ Εφημ. *Αλήθεια*, 13.10.1933, σ. 1.

εκμεταλλεζόμενοι τη συνεχή πτώση των τιμών εξαπατούσαν τους Κυπρίους στην αγορά των κτημάτων, αφού δεν κατέβαλλαν το ποσό της εγγεγραμμένης αξίας γης:

«Μπορούμε να ευχαριστούμε τους Εβραίους για τις μεθόδους καλλιέργειας που εφαρμόζουν στην Κύπρο, τις οποίες μπορούν να μιμηθούν οι Κύπριοι, αλλά κατά την άποψη μου αυτή δεν είναι καλή δικαιολογία για να τους επιτρέψουμε να συνεχίσουν τις αγορές γης χωρίς περιορισμούς. Η γη πρέπει να θεωρείται ως η ιερή ιδιοκτησία του Κύπριου αγρότη και ως τέτοια, νομίζω, θα έπρεπε να διασφαλιστεί κατά της αποξένωσης»⁸⁴⁹.

Κατά τον Γενικό Εισαγγελέα, H.W.B. Blackall, η επιχειρηματολογία του Κακογιάννη δεν ήταν πειστική. Χαρακτηρίζοντας τον ως ένα από τους «πατριώτες» οι οποίοι επιθυμούσαν να βλέπουν την «ιερή περιουσία των Κυπρίων» ανεκμετάλλευτη για όσο καιρό χρειαζόταν παρά να καλλιεργηθεί από οποιονδήποτε άλλο⁸⁵⁰, επεσήμανε ότι οι Κύπριοι ανέβαζαν τις τιμές των κτημάτων που αγόραζαν οι Εβραίοι κατά 50% σε σχέση με την εκτιμημένη αξία (πρβλ. πίνακα 3, σ. 82)⁸⁵¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι και ο Τούρκος βουλευτής Munir Bey συμεριζόταν την αναγκαιότητα της ψήφισης του νόμου, η οποία θα ήταν κατά τον ίδιο μεγάλη βοήθεια για τη χώρα⁸⁵².

Από τους ενθερμότερους οπαδούς της αντι-εβραϊκής γραμμής ήταν ο Γεώργιος Σ. Φραγκούδης⁸⁵³. Το Μάρτιο του 1935 ο Φραγκούδης υπενθύμιζε στο αναγνωστικό κοινό την «ιδιαιτέραν αντιπάθειαν ένεκεν ιστορικών λόγων» των Κυπρίων προς τους Ισραηλίτες της οποία η ρίζα βρισκόταν στην εβραϊκή εξέγερση κατά του Τραϊανού. Εξέφραζε την επιφυλακτικότητά του απέναντι στις πραγματικές προθέσεις των Εβραίων που αγόραζαν μεγάλες εκτάσεις γης στην περιοχή της Λάρνακας και της Λεμεσού, παρόλο που αναγνώριζε τον θετικό τους αντίκτυπο στην οικονομία: «Προς το παρόν η εβραϊκή επιχείρησις είνε ωφέλιμος, διότι και χρήματα φέρει εις την πτωχόν νήσον και διδάσκει εις τους χωρικούς την

⁸⁴⁹ ΚΑΚ: SA1/622/34/1, Εκτελεστικό Συμβούλιο 205/34, Έγγραφο του Παναγιώτη Κακογιάννη, «Απαγόρευση αγορών γης από αλλοδαπούς», 9.12.1934.

⁸⁵⁰ ΚΑΚ: SA1/622/34/1, Εκτελεστικό Συμβούλιο 205/34, Πρακτικά Γενικού Εισαγγελέα, 17.12.1934.

⁸⁵¹ Σύμφωνα με την έκθεση του Διευθυντή του Κτηματολογίου το 1942 οι εβραϊκές επιχειρήσεις αγόραζαν σε υψηλές τιμές της εκτάσεις γης, ΚΑΚ: SA1/622/1934/3, Διευθυντής Κτηματολογίου και Χωροταξίας, προς Αποικιακό Γραμματέα, 14.3.1942. Επίσης, Christodoulou, *ό.π.*, σ. 77.

⁸⁵² ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Απόσπασμα από πρακτικά Συμβουλευτικού Συμβουλίου στις 9.2.1935.

⁸⁵³ Δημοσιογράφος, δικηγόρος, συγγραφέας και πολιτευτής από τη Λεμεσό. Ιδρυτής της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών το 1930, την οποία διηύθυνε και στην οποία δίδαξε ως καθηγητής μέχρι δυο χρόνια πριν το θάνατο του το 1939, βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 622.

επιστημονική καλλιέργειαν των εσπεριδοειδών», όμως σκοπός της ήταν σε περίπτωση επιτυχίας να μεταφερθούν 25.000 Εβραίοι σε βάθος χρόνου 20 ετών, οι οποίοι θα εγκαθίσταντο σε κλήρους κατά μήκος της παραλίας. Οι επιπτώσεις κατά τον Φραγκούδη θα ήταν υλικές και εθνικές. Τα κέρδη θα κατέληγαν στους Εβραίους ενώ διέβλεπε τις αντιστάσεις των Ελλήνων «χαμηλές», αφού κατά τον ίδιο «ο Ρωμηός όχι μόνον τρέχει όπου είναι το ευθηνότερον, χωρίς να αποβλέπη εις το εθνικόν συμφέρον, αλλά και προτιμά τους ξένους από έλλειψιν κάθε φανατισμού»:

«Προς το παρόν ανεπιφύλακτος είναι η γνώμη ότι οι Αρμένιοι είνε ήδη ολέθριοι δια τους κατοίκους. Ως προς τους Εβραίους υπάρχουν οι φρονούντες ότι θα αποτύχουν, και αφού αφήσουν κάμποσες χιλιάδες λίρες εις την νήσον, θα απέλθουν, αφήνοντας εις ημάς τα αγροκήπιά των. Θα ήτο ωραίον να τους πάρωμεν τις λίρες και εις το τέλος και τα κτήματα! Φοβούμαι όμως ότι τα πράγματα δεν θα συμβούν κατ' αυτόν τον τρόπον. Η μόνη ελπίς είναι να μην επιτύχουν τόσο πολύ οι Εβραίοι, ώστε το Φασούρι να φάη την Κύπρον»⁸⁵⁴.

Προέκταση του άρθρου του Φραγκούδη ήταν το άρθρο του Παλαίμαχου (φιλολογικό ψευδώνυμο του Ευστάθιου Παρασκευά) στην ίδια εφημερίδα με τίτλο «Προ 50 ετών. Εβραίοι άλλοτε εις Λεμεσόν» στο οποίο υποδηλώνεται ότι οι σχέσεις των τότε Εβραίων με τους Λεμεσιανούς υπήρξαν αρμονικές, εφόσον οι ξένοι είχαν φιλοξενηθεί σε σπίτια Λεμεσιανών, αντικρούοντας έτσι την αρνητική χρεία του άρθρου του Φραγκούδη περί «ιστορικής αντιπάθειας»: «Ο κ. Φραγκούδης θα ήτο τότε μικράς ηλικίας και δεν θα ενθυμήται τα κατά τους Εβραίους του 1882 εις Λεμεσόν»⁸⁵⁵.

Ως προς την πτυχή του οικονομικού κινδύνου, εκτενή αναφορά έκαναν οι εφημερίδες *Κυπριακός Τύπος* και *Πρωϊνή*. Ο αριστερίζων *Κυπριακός Τύπος* εξέφραζε την άποψη ότι η παρουσία των Εβραίων κεφαλαιούχων θα αποξένωνε τον Κύπριο αγρότη από τη γη του, ενώ τα κέρδη που θα εξασφάλιζαν θα διοχετεύονταν στο εξωτερικό και όχι για ενίσχυση της οικονομίας του τόπου. Στους «θιασώτες» του εβραϊκού εποικισμού αντιπαρέβαλλε τη μαρτυρία ενός Κύπριου χωρικού που πώλησε κτήματά του στους Εβραίους:

⁸⁵⁴ Εφημ. *Αλήθεια*, 8.3.1935, σσ. 1-2.

⁸⁵⁵ Εφημ. *Αλήθεια*, 29.3.1935, σ. 1.

«Πωλούμεν, είπεν ο εν λόγω χωρικός, τα κτήματά μας διότι πεινούμεν. Τα όσα δε λέγονται δια τας μεθόδους καλλιεργείας των Εβραίων είνε ανάξια προσοχής. Ημείς γνωρίζομεν καλλίτερον αυτών το το χρειάζεται. Αλλά τι θέλετε να γίνη όταν μας πνίγει ο τόκος και μένομε στους δρόμους;»⁸⁵⁶.

Το ζήτημα για την εφημερίδα θα επιλυόταν με την δια νόμου απαγόρευση της εγκατάστασης των Εβραίων⁸⁵⁷.

Στην εφημερίδα *Πρωινή* δημοσιεύθηκαν τρία άρθρα του δικηγόρου Γιάγκου Ηλιάδη τον Απρίλιο του 1935 τα οποία επιστούσαν την προσοχή στον οικονομικό κίνδυνο που απέρρευε από την εβραϊκή παρουσία. Ο Ηλιάδης, μολονότι ανηψιός του Ν. Π. Λανίτη⁸⁵⁸ τάχθηκε κατά της εβραϊκής εγκατάστασης υποστηρίζοντας ότι η άμεση λήψη περιοριστικών μέτρων κατά της εισόδου μεταναστών ήταν μέτρο επωφελές για την τοπική οικονομία⁸⁵⁹. Διαβεβαιώνοντας ότι η αρθρογραφία του «δεν κινείται ούτε από πνεύμα ξενηλασίας, ούτε από πνεύμα μισσαλοδοξίας ή μισοξενίας», αλλά από την συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι «οφείλομε δυστυχώς ν' ακολουθήσωμεν εκόντες άκοντες την οικονομική τάσιν της εποχής μας ήτις είναι εθνικιστική και ήτις περιστρέφεται περί τον άξονα μιας οικονομικής αυταρκειάς»⁸⁶⁰, απέρριπτε το επιχείρημα ότι οι ξένοι κεφαλαιούχοι θα έβγαζαν τον Κύπριο γεωργό από την υπανάπτυξη, γιατί εξαιτίας του χαμηλού εισοδήματος και του μικροτεμαχισμού της γης δεν θα μπορούσε να εφαρμόσει τις καινοτόμες μεθόδους⁸⁶¹. Έκρινε ότι η παραχώρηση των κτημάτων στους ξένους θα είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια του παραγωγικού πλούτου του αγρότη, ενώ θα έπρεπε να δοθεί πίστωση χρόνου στο αδρανές κυπριακό κεφάλαιο επενδυθεί στη γη⁸⁶².

Οι αντιδράσεις στον Τύπο αφορούσαν και στη δραστηριοποίηση Ισραηλιτών μεταναστών σε αστικά επαγγέλματα. Η εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου* σημείωνε τον Αύγουστο του 1935 ότι εν μέσω της «ακατάσχετης» μετανάστευσης Κυπρίων στην Αγγλία⁸⁶³, η Κυβέρνηση θα έπρεπε να σκεφθεί σοβαρά τη λήψη δραστικών μέτρων παρεμπόδισης της εισόδου ξένων, οι οποίοι

⁸⁵⁶ Εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 28.3.1935, σ. 1.

⁸⁵⁷ Εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 29.3.1935, σ. 1.

⁸⁵⁸ Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 171.

⁸⁵⁹ Εφημ. *Πρωινή*, 3.4.1935, σ. 1.

⁸⁶⁰ Εφημ. *Πρωινή*, 6.4.1935, σ. 1.

⁸⁶¹ Εφημ. *Πρωινή*, 5.4.1935, σ. 1.

⁸⁶² Εφημ. *Πρωινή*, 6.4.1935, σ. 1.

⁸⁶³ Σύμφωνα με *Colonial Reports-Annual. Annual Report on the Social and Economic Progress of the People of Cyprus, 1935*, Λονδίνο 1936, σ. 7, κατά το 1935 σημειώθηκε μετανάστευση Κυπρίων νέων για εξεύρεση εργασίας στο Λονδίνο και βρετανικές αποικίες στην Αφρική.

ασχολούνταν με μικροεπαγγέλματα στους δρόμους και τα λιμάνια. Η άμεση απαγόρευση της άσκησης αυτών των επαγγελμάτων ήταν κατά την εφημερίδα «καθήκον επιτακτικών».⁸⁶⁴ Από την άλλη, η εφημερίδα *Παρατηρητής* αναδείκνυε τον αντίκτυπο που θα είχε η εβραϊκή δραστηριότητα στο ζωτικό οικονομικό τομέα της τουριστικής βιομηχανίας του τόπου και την προσέλκυση Εβραίων και Αράβων παραθεριστών στα ορεινά θέρετρα της Λεμεσού:

«Ο Εβραίος δεν έχει τον χαρακτήρα και την ψυχολογία του Κυπρίου και ιδίως του Λεμεσιανού, ο οποίος θα προτιμήσει τον ξένον αντί του εντόπιου και το ξένης προελεύσεως προϊόν αντί του δικού μας. Ο Εβραίος ταξιδεύει με εβραϊκό βαπόρι, τρώγει σε εβραϊκό εστιατόριο και προμηθεύεται, ως και τες οδοντογλυφίδες του από εβραϊκό κατάστημα»⁸⁶⁵.

Τα άρθρα τα οποία σχολίαζαν δυσμενώς την εβραϊκή παρουσία θεωρήθηκαν από την κυβέρνηση η αιτία της υποκίνησης ντόπιων σε κακόβουλες ζημιές σε περιουσίες που ανήκαν σε Εβραίους, όπως για παράδειγμα εκριζώσεις δενδρυλλίων στο Φασούρι το 1933⁸⁶⁶ και το 1934⁸⁶⁷ καθώς και στο κτήμα των Κουκλιών το 1936⁸⁶⁸. Κατ' επέκταση, η κυβέρνηση κάλεσε το 1934 όπως απαγορευθεί «η δημοσίευση άρθρων τα οποία προκαλούσαν φυλετική έχθρα ή ωθούσαν τον κόσμο σε οποιαδήποτε μορφής άσκησης βίας»⁸⁶⁹.

Ο Διοικητής της Αστυνομίας στη Λευκωσία επισήμανε τον Απρίλη του 1935 την αναγκαιότητα ελέγχου των άρθρων του *Κυπριακού Τύπου* και της *Πρωϊνής*, τα οποία κατά την άποψη του, «γέμιζαν» τα μυαλά των αμόρφωτων ατόμων εναντίον συγκεκριμένης τάξης ατόμων:

«Αμφιβάλλω πολύ εάν οι συντάκτες των άρθρων έχουν την ευημερία της χώρας τόσο στην καρδιά όσο φάνηκε από τις απόψεις τους. Γενικά, οι αγρότες των οποίων η γη αγοράστηκε είναι στο παρόν χαρούμενοι που μπορούν να την πωλούν, και η γη που πωλείται δεν είναι γη που καλλιεργείται συστηματικά ή που έχει πραγματική αξία [...] Όταν ο αγρότης πωλεί γη, το κάνει με τη γνώση ότι μπορεί να εξασφαλίσει εργασία

⁸⁶⁴ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 24.8.1935, σ. 1.

⁸⁶⁵ Εφημ. *Παρατηρητής*, 3.9.1936, σ. 1.

⁸⁶⁶ Εφημ. *Αλήθεια*, 14.7.1933, σ. 2.

⁸⁶⁷ Εφημ. *Πρωϊνή*, 29.9.1934, σ. 4.

⁸⁶⁸ Εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 28.4.1936, σ. 4.

⁸⁶⁹ ΚΑΚ: SA1/719/1935, Η. McLaughan, λογοκριτής εφημερίδων, προς Αποικιακό Γραμματέα, 24.8.1936. Επίσης, στο ίδιο, Πρακτικά, Αποικιακός Γραμματέας προς Κυβερνήτη, 13.4.1935.

από αυτόν στον οποίο την πώλησε καλλιεργώντας την [...] Κανένα καλό δεν θα προέλθει από αυτές τις φωνές κατά των «ξένων»»⁸⁷⁰.

Σε κάθε περίπτωση η *Αλήθεια* μυκτήριζε τις κακόβουλες πράξεις των δραστών, αποκαλώντας τις «κτηνώδεις», την στιγμή που μια εταιρεία αναλάμβανε επιχειρηματική δραστηριότητα «τόσον οικονομικώς επωφελείς δια τον τόπον και ιδιαιτέρως δια τας εργατικές τάξεις».⁸⁷¹ Επίσης, η *Πρωινή* εξέφραζε την απαρésκεια της στις βέβηλες πράξεις «εις βάρος των ξένων τούτων, των οποίων η εργασία, ευσυνείδητος και γόνιμος, είνε τα μάλιστα δημιουργική εις την γεωργικήν αναγέννησιν και αφύπνησιν» της επαρχίας Λεμεσού⁸⁷².

Μετά και την έκδοση των νομοθεσιών για έλεγχο της εισόδου και εγκατάστασης καθώς και της απόκτησης περιουσίας από αλλοδαπούς το 1936, η αρθρογραφία στον Τύπο για το εβραϊκό ζήτημα ξεφούσκωσε. Όχι όμως για πολύ αφού το θέμα των Εβραίων στην Κύπρο θα επανερχόταν στο προσκήνιο εντονότερο όταν στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και στο αποκορύφωμα της μαζικής εξόδου Εβραίων από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη το μεταναστευτικό ρεύμα σημείωσε αύξηση.

Η «αντι-εβραϊκή» εκστρατεία του Τύπου και τα υπομνήματα των πολιτών υπό το οικονομικό πρίσμα, 1938-1939

Η αναποτελεσματικότητα της λειτουργίας των νόμων στην κυπριακή κοινή γνώμη, όπως διαφαινόταν από την αυξανόμενη παρουσία των Εβραίων στο νησί την περίοδο 1938-1939, ενέτεινε τις ανησυχίες της κοινής γνώμης και του Τύπου. Παρόλο που ο Άγγλος δημοσιογράφος Merton της *Daily Telegraph* στον ετήσιο συμπληρωματικό τόμο της Βρετανικής Εγκυκλοπαίδειας για το 1939 σημείωνε ότι «ο εποικισμός των Εβραίων εις την Κύπρον, εφ' όσον δεν πρόκειται περί εργατών, τυγχάνει καλής υποδοχής»⁸⁷³, η αντι-εβραϊκή εκστρατεία στον Τύπο που ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1938, στο αποκορύφωμα της κρίσης της Σουδητίας και λίγο πριν τη συμφωνία του Μονάχου, ήταν δριμεία. Μέσα από τα ψηφίσματα επαγγελματικών ομάδων διαφαίνεται ότι οι απόψεις των Ελλήνων εξέφραζαν και τις θέσεις άλλων θρησκευτικών ομάδων του νησιού, όπως Τούρκων και Αρμενίων. Όσον

⁸⁷⁰ ΚΑΚ: SA1/719/1935, Διοικητής Αστυνομίας, Λευκωσία, προς Αποικιακό Γραμματέα, 10.5.1935.

⁸⁷¹ Εφημ. *Αλήθεια*, 14.7.1933, σ. 2.

⁸⁷² Εφημ. *Πρωινή*, 29.9.1934, σ. 4.

⁸⁷³ «Ο εποικισμός Εβραίων», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 10.5.1939, σ. 1· «Έλυσε πολύ σύντομα το ζαχαρένιο περικάλυμμα», εφημ. *Παρατηρητής*, 14.5.1939, σ. 1· «Ο παλαιός μας φίλος κ. Μέρτον», εφημ. *Χρόνος*, 11.5.1939, σ. 1.

αφορά ιδιαίτερα τη στάση των Τούρκων, κατά τον Μεσοπόλεμο γίνεται ευδιάκριτη η ύπαρξη αντισημιτισμού, ο οποίος σχετιζόταν με την ανάδυση του τουρκικού εθνικισμού στο νησί. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός Τούρκου δασκάλου στο χωριό Μαθιάτης, ο οποίος χαρακτήριζε τον Μουσταφά Κεμάλ ως «ένα Εβραίο που είχε καταστρέψει τον τουρκικό λαό απομακρύνοντάς τον από την ισλαμική του κληρονομιά» και ότι τα πορτραίτα του δημιουργούνταν από Εβραίους οι οποίοι ήθελαν με τη μαζική τους πώληση να πλουτίσουν⁸⁷⁴. Ο διοικητής της Λευκωσίας αποτύπωνε προς τον Αποικιακό Γραμματέα την περιρρέουσα ατμόσφαιρα στην ελληνική κοινή γνώμη το Σεπτέμβριο του 1938 ως ακολούθως:

«Άρθρα τα οποία δημοσιεύτηκαν πρόσφατα στην Πρωΐα δείχνουν ότι υπάρχει μια μερίδα της κοινής γνώμης, η οποία θεωρεί ότι μια περιορισμένη παρουσία Εβραίων θα ήταν ωφέλιμη για τη χώρα. Κύπριοι της παλιάς σχολής, βέβαια, πεισματικά αντιτίθενται στην εισροή οποιωνδήποτε ξένων ή ξένου κεφαλαίου, εβραϊκού ή μη. Η αριστερή πτέρυγα στην Κύπρο θα τασσόταν κατά της εισόδου πλούσιων Εβραίων, αλλά πιο πιθανό θα καλωσόριζαν μια εισροή αναξιοπαθόντων Εβραίων»⁸⁷⁵.

Οι μεγαλύτερες σε κυκλοφορία καθημερινές εφημερίδες το 1938 όπως η *Ελευθερία* (5.200 αντίτυπα), ο *Νέος Κυπριακός Φύλαξ* (3.100 αντίτυπα) και η *Εσπερινή* (2.500 αντίτυπα), όπως επίσης και οι εβδομαδιαίες *Φωνή της Κύπρου* (1.500 αντίτυπα), *Παρατηρητής* (δισεβδομαδιαία, 2.600 αντίτυπα) και *Κυπριακός Τύπος* (εβδομαδιαία, 4.000 αντίτυπα)⁸⁷⁶ αφιέρωναν πρωτοσέλιδες στήλες στην όξυνση των οικονομικών προβλημάτων που θα προέκυπταν από την εισροή Εβραίων μεταναστών και προσφύγων. Καθώς σε αυτή την περίοδο το συντεχνιακό κίνημα ενισχυόταν με την αύξηση των απεργιών στο νησί⁸⁷⁷, ακόμα και ο προ τριετίας φιλο-εβραϊκός *Χρόνος* (δισεβδομαδιαία, 2.000 αντίτυπα)⁸⁷⁸ σημείωσε στροφή υιοθετώντας την αντι-εβραϊκή επιχειρηματολογία.

Η αυξημένη παρουσία Εβραίων επαγγελματιών στο νησί και οι φήμες για σχέδια εγκατάστασης και επαγγελματικής δραστηριοποίησης Αυστριακών και Τσεχοσλοβάκων

⁸⁷⁴ Βλ. Rebecca Bryant, *Educating Ethnicity: On the Cultures of Nationalism in Cyprus*, A Dissertation Submitted to the Faculty of the Division of the Social Sciences in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Σικάγο 1998, σ. 297. Επίσης, παρατίθεται στο Altay Nevzat, *Nationalism amongst the Turks of Cyprus: The First Wave*, Academic Dissertation, Faculty of Humanities, Department of History, University of Oulu, Φινλανδία 2005, σσ. 286-287.

⁸⁷⁵ TNA: FCO 141/2618, Διοικητής Λευκωσίας, προς Αποικιακό Γραμματέα, 8.9.1938.

⁸⁷⁶ *Cyprus Blue Book 1938*, σ. 228.

⁸⁷⁷ Βλ. Κατσιαούνης, *ό.π.*, σσ. 57-62.

⁸⁷⁸ *Cyprus Blue Book 1938*, σ. 228.

έσπειραν το φόβο στους Κυπρίους, ιδιαίτερα όσων απασχολούνταν με τα μεσο-αστικά επαγγέλματα, ότι οι Εβραίοι θα προκαλούσαν οικονομικό ανταγωνισμό επειδή διέθεταν μεγαλύτερο κεφάλαιο και καλύτερα μηχανικά μέσα⁸⁷⁹. Σε συνδυασμό με το φαινόμενο της υπερπροσφοράς εργατικού δυναμικού στα αστικά κέντρα, εκτιμάτο ότι η εβραϊκή παρουσία θα διόγκωνε την ανεργία και τη μετανάστευση των Κυπρίων⁸⁸⁰. Αν και οι εφημερίδες τόνιζαν ότι δεν αρθρογραφούσαν με αντισημιτική διάθεση⁸⁸¹, το κύριο αίτημα που προβαλλόταν ήταν η απαγόρευση στη μαζική είσοδο των Εβραίων, η ενθάρρυνση του κυπριακού κεφαλαίου σε επενδύσεις ως αντιστάθμισμα στο ξένο και η υιοθέτηση μιας παρεμβατικής κυβερνητικής πολιτικής για την προστασία της τοπικής οικονομίας⁸⁸². Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά συνθήματα του Τύπου αυτή την περίοδο ήταν «Η Κύπρος δια τους Κυπρίους»⁸⁸³.

Αντίθετα, η αρθρογραφία η οποία υποστήριζε το εβραϊκό μεταναστευτικό ρεύμα για οικονομικό εκσυγχρονισμό ήταν πολύ περιορισμένη στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Πρωΐα* (3.200 αντίτυπα)⁸⁸⁴ και στην καθημερινή αγγλόφωνη *Embros* (1.200-1.500 αντίτυπα)⁸⁸⁵ της Λευκωσίας.

Ο Γεώργιος Φραγκούδης ήταν ο μόνος που με παρέμβαση του στην *Ελευθερία* εστίασε στο φυλετικό κίνδυνο θεωρώντας ότι ο εγχώριος τύπος «ανέπτυξε δεόντως» την οικονομική πτυχή του θέματος. Αναφερόμενος στο φαινόμενο του αντισημιτισμού, σημείωσε ότι αυτός εκδηλώθηκε παντού όπου εγκατεστάθησαν Εβραίοι «διότι η αξιοθαύμαστος δια την αντοχήν αυτής φυλή» και η μη αφομοίωσή τους δημιουργούσε παντού φυλετικό ζήτημα.⁸⁸⁶ Καταλήγοντας στο γεγονός ότι οι Εβραίοι τη δεδομένη στιγμή θεωρούνταν ανεπιθύμητοι

⁸⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά «Ο εβραϊκός κίνδυνος», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 20.10.1938, σ. 1. Επίσης, «Επιστολαί προς την Ελευθερίαν. Το προς την Κύπρον εβραϊκόν εποικιστ. ρεύμα», εφημ. *Ελευθερία*, 9.2.1939, σσ. 1-2. Λόγω της οικονομικής ανέχειας οι Κύπριοι επαγγελματίες αδυνατούσαν να εισαγάγουν μηχανήματα, η μείωση στην εισαγωγή τους καταδεικνύει αυτό το γεγονός, βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, «Κύπρος 1922-1940, Η εξέγερση του 1931 και η αποικιακή αντεπανάσταση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τχ. 21, τ. 7, σ. 336.

⁸⁸⁰ Βλ. εφημ. *Ελευθερία*, 7.8.1938, σ. 1 και εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 10.9.1938, σ. 2.

⁸⁸¹ Στο ίδιο.

⁸⁸² «Η πρώτη μεγάλη ποσότης εξαγωγής σουλτανίνης εις Αγγλίαν. Το τσιφλίκκι Φασουρίου», εφημ. *Παρατηρητής*, 21.8.1938, σ. 6.

⁸⁸³ Βλ. στο ίδιο. Επίσης, «Ξέναι γνώμαι. Η Κύπρος δια τους Κυπρίους. Δύο άρθρα του κ. Ι. Σκουλλου, 2», εφημ. *Πρωΐα*, 8.9.1938, σ. 1.

⁸⁸⁴ *Cyprus Blue Book 1937*, σ. 218.

⁸⁸⁵ *Cyprus Blue Book 1938*, σ. 228.

⁸⁸⁶ Σύμφωνα με τον Brustein, *ό.π.*, σσ. 114-115, η φυλετική ρίζα του αντισημιτισμού προκλήθηκε εξαιτίας της προσκόλλησης των Εβραίων μεταναστών από την Ανατολική Ευρώπη (Ασκενάζι) στα παραδοσιακά θρησκευτικά και γλωσσικά ήθη και έθιμα, γεγονός το οποίο τους καθιστούσε λιγότερο αφομοιούμενους στη Δυτική Χριστιανική κοινωνία σε αντίθεση με τους Σεφαραδίτες, οι οποίοι ενσωματώνονταν πιο εύκολα στις δυτικές κοινωνίες. Αυτό προκαλούσε το φόβο και την επιφυλακτικότητα των Ευρωπαίων απέναντι τους.

παντού, ακόμη και στην Παλαιστίνη, όπου εξαιτίας της αραβικής εξέγερσης δεν επιλυόταν το εβραϊκό ζήτημα, χαρακτήριζε τη θέση της Κύπρου «ευπρόσβλητη»:

«Μας προβάλλεται το Φασούρι ως θαύμα Εβραϊκής νοημοσύνης. Αλλά Φασούρι ημπορούσε να γίνη όλη η Κύπρος, εάν ήθελον οι αρμόδιοι. Προτιμώμεν να μείνωμεν εκεί που είμεθα, παρά να ιδώμεν την Κύπρο καθισταμένην εστίαν διαταραχών εν τω μέλλοντι [...] Δεν αμφιβάλλομεν ότι η Κυβέρνησις εκτιμά δεόντως τα επιχειρήματα του τύπου και ότι δεν θα επιτρέψη να δημιουργηθή εις την πατρίδα μας Εβραϊκός κίνδυνος»⁸⁸⁷.

Στην εφημερίδα *Πρωΐα* τέσσερα άρθρα κάποιου Γ. Γιώργη, τα οποία απηχούσαν σοσιαλιστικές ιδέες (αυτή είναι εξάλλου και η περίοδο ανάπτυξης του συνδικαλιστικού κινήματος), αντέκρουαν την «αντι-εβραϊκή εκστρατεία» του «κατά τ' άλλα δημοκρατικού Τύπου». Κατά τον αρθρογράφο ο κυπριακός Τύπος «βάρθηκε να ενθαρρύνει με κάθε τρόπο το μάζεμα υπογραφών μεταξύ των πολιτών της Πρωτεύουσας για το διώξιμο των Εβραίων από το νησί μας και φιλοξενεί στη θέση του κυρίου άρθρου ενυπόγραφα άρθρα πολιτευτών για τον Εβραϊκό κίνδυνο από φυλετική άποψη»⁸⁸⁸. Στα συνθήματα «Θα μας πάρουν τα χωράφια μας! «Θα μας πάρουν τις δουλειές μας», «Αυτοί είναι τεχνίτες!», «Είναι έξυπνοι, ενώ εμείς...», «Μακρυνά λοιπόν οι Εβραίοι»⁸⁸⁹, ο Γιώργης ανταπαντούσε ότι εάν ένα μέρος της χέρσας και ακαλλιέργητης γης του νησιού παραχωρείτο σε ξένους τεχνικά καταρτισμένους εργάτες, χωρίς βέβαια η εγκατάσταση να είναι αθρόα, ούτε η εθνική οικονομία ούτε και ο Κύπριος παραγωγός θα ζήμιωνε. Κατά τον ίδιο οι εμμένοντες στο αντίθετο επιχείρημα καταδίκασαν τον τόπο στην οπισθοδρόμηση, διατηρούσαν τα φεουδαρχικά υπολείμματα και τις αρχέγονες μεθόδους καλλιέργειας⁸⁹⁰. Χαρακτηρίζοντας δε τα αιτήματα λήψης μέτρων για απαγόρευση εγκατάστασης Εβραίων εργατών και τη μεμονωμένη εκδήλωση απεργίας ραπτεργατών με αίτημα την απόλυση ενός Εβραίου εργάτη⁸⁹¹, ως «πολιτική της πιο

⁸⁸⁷ «Οι Εβραίοι εν Κύπρω», εφημ. *Ελευθερία*, 28.8.1938, σσ. 1, 5.

⁸⁸⁸ «Το ζήτημα των Εβραίων στην Κύπρο. Μια ανάλυση της αντι-εβραϊκής εκστρατείας. Με γνώμονα το συμφέρον της Κυπριακής οικονομίας- Μακρυνά από βάρβαρα φυλετικά μίσση», εφημ. *Πρωΐα*, 1.9.1938, σ. 1.

⁸⁸⁹ Στο ίδιο.

⁸⁹⁰ «Το ζήτημα των Εβραίων στην Κύπρο. Μια ανάλυση της αντι-εβραϊκής εκστρατείας. Να δοθή πίσω η γη στους καλλιεργητάς της- Να μη πειραχτεί η ιδιοκτησία του Κυπρίου αγρότη- Να απαγορευτεί δια νόμου η αγορά της καλλιεργουμένης από τους αγρότες μας γης, 2ον», εφημ. *Πρωΐα*, 2.9.1938, σ. 1.

⁸⁹¹ ΤΝΑ: CO 67/290/14, Απόσπασμα μυστικής έκθεσης για την πολιτική κατάσταση στην Κύπρο από την 1^η Ιουλίου μέχρι την 30ή Σεπτεμβρίου 1938.

επονείδιστης αντι-εβραϊκής εκστρατείας»⁸⁹², υπογράμμισε ότι το ζήτημα δεν ήταν φυλετικό από την στιγμή που Κύπριοι εργάζονταν στους Αμερικανούς στη Σκουριώτισσα, στους Έλληνες στην Καλαβασό και στους Εβραίους στο Φασούρι και στα Κούκλια. Για το καθεστώς απασχόλησης των Κυπρίων εργατών ευθυνόταν κατά τον ίδιο η απουσία επαγγελματικών σωματείων που θα προωθούσαν τα εργατικά αιτήματα:

«Δεν είμεθα βέβαια υπέρ της άποψης ν' αφεθούν οι φιλόξενες μας πόρτες ολάνοικτες και να πραγματοποιηθεί ευθύς αμέσως μια αθρόα εισροή Εβραίων [...] Τασσόμαστε όμως ανεπιφύλακτα ενάντια στους πρωτοπόρους της αντιεβραϊκής εκστρατείας κι ενάντια στα φυλετικά μίσση»⁸⁹³.

Στον αντίποδα του αντι-εβραϊκού Τύπου, η εφημερίδα *Embros* της Λευκωσίας υπό τον τίτλο "Fear or laziness?" εξαπόλυσε κατηγορίες κατά των εφημερίδων ότι καλλιεργούσαν σκόπιμα το φόβο στο ντόπιο πληθυσμό. Απέδιδε δε την στάση αυτή στην έλλειψη δημοσιογραφικών θεμάτων κατά τον μήνα Αύγουστο. Χαρακτήριζε το επιχείρημα ότι οι Εβραίοι θα έκλεβαν το ψωμί του Κυπρίου εργάτη ή αγρότη ως ανεδαφικό αφού από τη μια εφαρμοζόταν αυστηρός νόμος περί μετανάστευσης και από την άλλη οι περιπτώσεις εισροής μεταναστών ή προσφύγων σε άλλες χώρες, όπως η περίπτωση των Μικρασιατών στην Ελλάδα, κατέδειξαν το θετικό τους αντίκτυπο στην ελληνική οικονομία. Η στήλη σχολίαζε ότι ο Κύπριος ακόμη και στην περίπτωση εισροής Ελλήνων μεταναστών από την Αίγυπτο ή την Αμερική πάραυτα θα άρχιζε να κλαίει για το ψωμί που πήραν από το στόμα του χωρίς να διανοηθεί την εμπορική, βιομηχανική και γεωργική αναγέννηση που τα προοδευμένα αυτά μυαλά θα έφερναν στον τόπο⁸⁹⁴.

Τα δημοσιεύματα στον εγχώριο Τύπο το καλοκαίρι του 1938 προκάλεσαν πάντως κοινωνική ανάφλεξη κυρίως από τον κύκλο των αστικών επαγγελματικών τάξεων και οργανώσεων στη Λευκωσία, την Αμμόχωστο⁸⁹⁵ και τη Λεμεσό⁸⁹⁶. Στη Λευκωσία 1.150 τεχνίτες, μέλη

⁸⁹² «Το ζήτημα των Εβραίων στην Κύπρο. Μια ανάλυση της αντι-εβραϊκής εκστρατείας. Ο εποικισμός Εβραίων εργατών εν Κύπρω θα είχε ως συνεπεία την υπερπροσφορά εργατικών χεριών και την χειροτέρευση των όρων εργασίας σε τεράστιο βαθμό, 3ον», εφημ. *Πρωΐα*, 3.9.1938, σ. 1.

⁸⁹³ «Το ζήτημα των Εβραίων στην Κύπρο. Μια ανάλυση της αντι-εβραϊκής εκστρατείας. Ο εποικισμός Εβραίων εργατών εν Κύπρω θα είχε ως συνεπεία την υπερπροσφορά εργατικών χεριών και την χειροτερέυση των όρων εργασίας σε τεράστιο βαθμό, 4ον», εφημ. *Πρωΐα*, 5.9.1938, σ. 1. Η άποψη του Φραγκούδη περί φυλετικού φόβου των Κυπρίων απορρίφθηκε και στο άρθρο «Ξέναι γνώμαι. Η Κύπρος δια τους Κυπρίους...», *ό.π.*

⁸⁹⁴ Εφημ. *Embros*, 17.8.1938, σ. 1. Στον ίδιο τόνο επίσης, εφημ. *Embros*, 19.8.1938, σ. 1.

⁸⁹⁵ «Κυκλοφορεί εν Αμμοχώστω έκκλησις προς αναχαίτισιν του εβραϊκού εποικισμού», εφημ. *Ελευθερία*, 19.10.1938, σ. 4.

⁸⁹⁶ «Ο Δήμαρχος Λεμεσού και ο εν Κύπρω εποικισμός Εβραίων», εφημ. *Ελευθερία*, 21.8.1938, σ. 6.

επαγγελματικών και άλλων σωματείων, υπέγραψαν υπόμνημα διαμαρτυρίας για τη δραστηριότητα Εβραίων σε αστικά επαγγέλματα, το οποίο στάληκε στο δημοτικό συμβούλιο:

«Θεωρούμεν περιττόν να επεκταθώμεν παραθέτοντες ήδη γνωστάς απόψεις επί του ζητήματος και να τονίσωμεν τας δυσμενείς συνεπείας τας οποίας είνε φανερόν ότι θα έχη επί της καθόλου οικονομικής ζωής του τόπου η εγκατάστασις ξένων στοιχείων υπό τας επικρατούσας σήμερον δυσκολωτάτας συνθήκας αίτινες εξαναγκάζουσι την Κυπριακήν Νεολαίαν να εκπατρίζηται προς εξεύρεσιν πόρου ζωής. Η μέχρι σήμερον πείρα μας εκ του συναγωνισμού των τοιούτων ξένων επαγγελματιών δικαιολογεί πλήρως τους φόβους μας και την απαίτησιν μας προς λήψιν δραστηρίων μέτρων προς ανακοπήν του ολεθρίου τούτου δια τας τάξεις μας εποικιστικού ρεύματος»⁸⁹⁷.

Η *Ελευθερία* και ο *Κυπριακός Τύπος* στηρίζοντας τα υπομνήματα των δημοτών διεμήνυαν ότι τα άρθρα του εγχώριου Τύπου που συνηγορούσαν υπέρ της υιοθέτησης αυστηρότερων μέτρων στην εγκατάσταση των μεταναστών δεν ήταν αντισημιτικά. Αντίθετα:

«θλιβόμεθα ακούοντες ότι οι δυστυχείς Εβραίοι εκδιώκονται από τόπου εις τόπον κατά τον βαναυσότερον τρόπον. Ο αγών μας είναι τουναντίον αγών υπερ των πραγματικών συμφερόντων του Κυπριακού λαού, των κατωτέρων κυρίως τάξεων, τα οποία είναι και εις τους τυφλούς φανερόν ότι επηρεάζονται βασικώς εκ της ελευθέρως εισροής οιονδήποτε ξένων στοιχείων εις την Νήσον [...] Είναι εναντίον της φύσεως, εναντίον αυτού τούτου του ενστίκτου της αυτοσυντηρήσεως, να συνηγορώμεν υπέρ της εγκαταλείψεως των εαυτών μας εις την τελειωτικήν πείναν και την εξαθλίωσιν δια να επιδειχθώμεν ως φιλόανθρωποι – και μάλιστα εις μίαν στιγμίν, καθ' ην υπάρχουν πλείστοι όσοι τρόποι να προστατευθούν οι Εβραίοι, χωρίς να πεινάσωμεν ημείς»⁸⁹⁸.

Την αντι-εβραϊκή αρθρογραφία, η οποία συνεχίστηκε και το φθινόπωρο του 1938, ακολούθησε ένα πρωτοφανές κύμα εκδήλωσης της κοινωνικής απαρέσκειας και απεστάλησαν αιτήματα προς την Κυβέρνηση για υιοθέτηση αυστηρότερων μέτρων «προς αποτροπήν του εκ της Εβραϊκής μεταναστεύσεως απειλούντος την Κύπρου οικονομικού κινδύνου»⁸⁹⁹ τόσο από

⁸⁹⁷ Εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 18.8.1938, σ. 6. Επίσης, το ψήφισμα στην αγγλική στο TNA: FCO/141/2618.

⁸⁹⁸ Εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 5.9.1938, σ. 1. Βλ. επίσης, «Ο εβραϊκός αποικισμός», εφημ. *Ελευθερία*, 19.8.1938, σ. 1 και εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 24.10.1938, σ.1.

⁸⁹⁹ Εφημ. *Ελευθερία*, 19.8.1938, σ. 1.

δημοτικά συμβούλια και επαρχιακές επιτροπές όσο και από επαγγελματικές τάξεις της Λευκωσίας – από Έλληνες, Τούρκους και Αρμένιους.

Σε συζήτηση στο Συμβουλευτικό Σώμα την 31η Οκτωβρίου γύρω από την ίδρυση εβραϊκού σχολείου για Γερμανούς μαθητές, κατόπιν σχετικής πρότασης από καθηγητή στη Βιέννη, οι Έλληνες εκπρόσωποι, Ανδρέας Μιχαηλίδης⁹⁰⁰ και Ζήνων Περίδης⁹⁰¹ αντέδρασαν στην προοπτική παραχώρησης άδειας λειτουργίας του σχολείου με το επιχείρημα ότι αποτελούσε σχέδιο συγκάλυψης μαζικής καθόδου Εβραίων μεταναστών στο νησί. Αντίθετα, οι Τούρκοι Φαντίλ Μπέη, Σεφκέτ Μπέη και Μουνίρ Μεχμέτ Μπέη δεν φαίνεται να επηρεάστηκαν ιδιαίτερα από τον κοινωνικό αναβρασμό. Δεν έφεραν ένσταση στη δημιουργία του εβραϊκού σχολείου, με τον τελευταίο να επισημαίνει ότι θα ήταν «άδικο» να μην παραχωρηθεί η άδεια λειτουργίας του από την στιγμή που το Μελκονιάν, ένα αρμενικό σχολείο, λειτουργούσε. Επίσης, ανέφερε ότι το εβραϊκό σχολείο θα επέφερε και έσοδα στην αποικία⁹⁰².

Στις 24 Φεβρουαρίου 1939 το Επαρχιακό Συμβούλιο Αμμοχώστου σε έκτακτη του συνεδρία απέστειλε ψήφισμα στον Κυβερνήτη με το οποίο ζητούσε όπως η κυβέρνηση υιοθετήσει τα απαραίτητα νομοθετικά μέτρα για πλήρη απαγόρευση της εγκατάστασης Εβραίων στο νησί. Στο ψήφισμα καταγραφόταν η ανησυχία για τις επιπτώσεις του μεταναστευτικού ρεύματος ιδιαίτερα στους ντόπιους τεχνίτες⁹⁰³. Λίγες μέρες αργότερα απεστάλησαν τα υπομνήματα των δημοτικών συμβουλίων της Λευκωσίας και της Λεμεσού⁹⁰⁴. Δυο χιλιάδες τετρακόσιοι πολίτες της Λευκωσίας από μια πλειάδα επαγγελματιών⁹⁰⁵ – Έλληνες, Τούρκοι και Αρμένιοι –

⁹⁰⁰ Δικηγόρος και κοινωνικός παράγοντας από τη Λεμεσό (1898-1979), μέλος Συμβουλευτικού Σώματος (1938), Εκπρόσωπος Δικηγορικού Συλλόγου Αμμοχώστου, Έφορος και αντιπρόεδρος Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Αμμοχώστου (1933-1956), βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 365.

⁹⁰¹ Δικηγόρος, επιχειρηματίας, δήμαρχος και κοινωνικός παράγοντας της Λάρνακας (1900-1967). Μέλος Δ.Σ. Κυπριακού Εμπορικού Επιμελητηρίου, μέλος του Συμβουλευτικού Σώματος (1937-1939), Εκπαιδευτικής Επιτροπείας Λάρνακας και Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συμβουλίου (1959-1960), αντιδήμαρχος (1937-1942) και δήμαρχος Λάρνακας (1964-1967), Κουδουνάρης, *ό.π.*, σσ. 492-493.

⁹⁰² ΚΑΚ: SA1/1201/1938, Απόσπασμα συνεδρίας Συμβουλευτικού Σώματος, 31.10.1938.

⁹⁰³ ΚΑΚ: SA1/1041/1938/1, Διοικητής Αμμοχώστου, προς Αποικιακό Γραμματέα, 25.2.1939. Στο ψήφισμα τάχθηκε κατά ο δικαστής Sheri, ο οποίος υποστήριξε ότι η εγκατάσταση Εβραίων θα ήταν ευεργετική για την Κύπρο. Βλ. επίσης «Κυκλοφορεί εν Αμμοχώστω έκκλησις προς αναχαίτησιν του εβραϊκού εποίκισμού», εφημ. *Ελευθερία*, 19.10.1938, σ. 4.

⁹⁰⁴ «Αίτησις των κατοίκων Λευκωσίας και περιχώρων. Υπέρ της απολύτου απαγορεύσεως της εις Κύπρον εισόδου Εβραίων», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 25.3.1939, σ. 3. Επίσης, «Αίτησις της πόλεως και περιχώρων Λεμεσού προς την Α.Ε. τον Κυβερνήτην δια τον αποκλεισμόν των Εβραίων», εφημ. *Παρατηρητής*, 12.3.1939, σ. 1.

⁹⁰⁵ Ιατροί, ράπτες, έμποροι, γραφείς, διευθυντές ξενοδοχείων, γεωργοί, μάγειρες, αρτοποιοί, δικηγόροι, δημοσιογράφοι, καφετζήδες, παντοπώλεις, κτίστες, οδηγοί, λοκματζήδες, τενεκτζήδες, ποδηλάτες, σκαρπάρηδες, καρεκλάδες, γκαρσόνια, καπνεργάτες, κουρείς, μαραγκοί, ζαχαροπλάστες, φωτογράφοι, εργάτες, επιπλοποιοί, πελεκάνοι, υφασματοπώλεις, εισπράκτορες, σιδηρουργοί, χρυσοχόοι, καζαντζήδες, μηχανικοί, ψαράδες,

υπέγραψαν το Μάρτιο του 1939 υπόμνημα με το οποίο ζητούσαν από τον Κυβερνήτη τη θέσπιση νόμων για τον πλήρη αποκλεισμό των Εβραίων από την άσκηση οποιουδήποτε επαγγέλματος και την άμεση απέλαση των παράνομων αλλοδαπών και όσων ασκούσαν επάγγελμα επιζήμιο για τους ντόπιους⁹⁰⁶. Στο υπόμνημα καταγγελλόταν ότι Εβραίοι εισέρχονταν αθρόα στο νησί με το πρόσχημα του περιηγητή ή ταξιδιώτη, αλλά στην πραγματικότητα αποσκοπούσαν στη μόνιμη παραμονή επιδιδόμενοι παράλληλα σε επαγγέλματα, στα οποία, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς τους, σημειωνόταν κορεσμός και προκαλώντας έτσι ανταγωνισμό στους ντόπιους επαγγελματίες⁹⁰⁷.

Η απάντηση της Κυβέρνησης ήταν περιεκτική και καθησυχαστική ως προς τις προθέσεις και τους μηχανισμούς αντιμετώπισης της καθόδου των Εβραίων μεταναστών:

«Δεν είναι η πολιτική της κυβέρνησης να επιτρέψει τη μετανάστευση και μόνιμη εγκατάσταση οποιασδήποτε ομάδας ξένων στην αποικία. Αιτήσεις από τέτοιες ομάδες έχουμε πρόσφατα δεχθεί και σε όλες τις περιπτώσεις έχουν απορριφθεί»⁹⁰⁸.

Υποσχόταν ότι θα ασκούσε αυστηρότατο έλεγχο στους ξένους μετανάστες και δεν θα επέτρεπε σε κανένα άτομο του οποίου οι δραστηριότητες θα προκαλούσαν ζημιά ή οικονομικό συναγωνισμό στα κυπριακά συμφέροντα να εισέλθει μόνιμα ή προσωρινά⁹⁰⁹.

Το Μάρτιο περισσότεροι από 60 Έλληνες εργολάβοι οικοδομών από όλη την Κύπρο απέστειλαν επιστολή στον Κυβερνήτη Palmer στην οποία διαμαρτύρονταν για την εργοδότηση ως επί το πλείστον ξένων και συγκεκριμένα ισραηλιτών από την εταιρεία Συνδικάτο Θαλασσιών Έργων Λτδ⁹¹⁰, η οποία αναλάμβανε έργα για την κυβέρνηση,

βιβλιοπώλεις, αμαξοποιοί, ταπετσαρήςδες, καπαρετζήδες, βιοτέχνες, τυπογράφοι, φαρμακοποιοί, βοσκοί, κωμοδρόμοι κ.ά.

⁹⁰⁶ Βλ. και «Άνω των 1,000 προσώπων υπέγραψαν μέχρι τούδε την αίτησιν δια την ανακοπήν του εποικιστ. ρεύματος των Εβραίων. Το Δημοτικόν Συμβούλιον θα υποστηρίξη προς την Κυβέρνησιν την αίτησιν των δημοτών Λευκωσίας», εφημ. *Ελευθερία*, 26.8.1938, σ. 4.

⁹⁰⁷ ΚΑΚ: SA1/1041/1938/1, Υπόμνημα δημάρχου και δημοτών Λεμεσού προς Κυβερνήτη, Λευκωσία, 10.3.1939. Υπόμνημα δημάρχου και δημοτών Λευκωσίας προς Κυβερνήτη, Λευκωσία, 14.3.1939. Επίσης, εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 25.3.1939, σ. 4.

⁹⁰⁸ ΚΑΚ: SA1/1041/1938/1, Αποικιακός Γραμματέας, Λευκωσία, προς Διοικητή Λεμεσού, 28.4.1939 και Stanley, Αναπληρωτής Αποικιακός Γραμματέας, Λευκωσία, προς Διοικητή Λευκωσίας, 5.5.1939.

⁹⁰⁹ ΚΑΚ: SA1/1041/1938/1, Λευκωσία, προς Διοικητή Λεμεσού, 28.4.1939 και Stanley, Αναπληρωτής Αποικιακός Γραμματέας, Λευκωσία, προς Διοικητή Λευκωσίας, 5.5.1939.

⁹¹⁰ Η εταιρεία ήταν εβραϊκών συμφερόντων και αναλάμβανε θαλάσσια έργα για την Κυβέρνηση. Οι υπάλληλοι της ήταν εξειδικευμένοι επαγγελματίες και μηχανικοί, οι οποίοι δεν μπορούσαν να αντικατασταθούν από το μη καταρτισμένο ντόπιο εργατικό δυναμικό, βλ. ΚΑΚ: SA1/1041/1938/1, L. F. Weldon, Μηχανικός, προς Διοικητή Λεμεσού, χ.η.

δημαρχία και εταιρείες και προσπαθούσε να επεκτείνει τις δραστηριότητες της σε ιδιωτικά κτήρια⁹¹¹. Επίσης, 102 έμποροι και τεχνίτες της Λευκωσίας ζητούσαν προστασία της επαγγελματικής τους τάξης από ξένους οι οποίοι μέρα με τη μέρα αυξάνονταν. Ειδικότερα, εξέφραζαν ανησυχίες για τις φήμες περί εγκατάστασης χιλίων οικογενειών από την Τσεχοσλοβακία, κυρίως της τάξης των τεχνιτών, οι οποίοι θα προκαλούσαν μεγάλο ανταγωνισμό λόγω και του κορεσμού των επαγγελμάτων στο νησί⁹¹². Αν και οι φήμες ήταν αβάσιμες, οι Βρετανοί δικαιολογούσαν εν μέρει την ανησυχία των ντόπιων τεχνιτών δεδομένου ότι οι επαγγελματίες από την Κεντρική Ευρώπη ήταν υψηλού επιπέδου καταρτισμένοι, ιδιαίτερα οι μηχανικοί⁹¹³.

Δυναμικό ρόλο στην προώθηση των αιτημάτων του επαγγελματικού κόσμου ανέλαβε και το Κυπριακό Εμπορικό Επιμελητήριο ως το συμβουλευτικό σώμα της κυβέρνησης σε περιπτώσεις που άπτονταν του γενικού συμφέροντος στο εμπόριο και τη βιομηχανία⁹¹⁴. Το Φεβρουάριο του 1939 το Επιμελητήριο εξέφραζε τις ανησυχίες του για την εγκατάσταση αλλοδαπών στην αποικία «αλλά και ειδικά για εκείνους τους ξένους οι οποίοι εξαιτίας πολιτικών δυσκολιών είναι σε αναζήτηση μόνιμης εγκατάστασης εκτός της χώρας τους». Επιστούσε την προσοχή της κυβέρνησης στις συνθήκες υπό τις οποίες οι αλλοδαποί ενθαρρύνονταν να έρθουν στο νησί και με την ευκολία με την οποία εξασφάλιζαν την παραμονή τους για μεγάλη περίοδο ή ακόμα και μόνιμα. Με ψήφισμά του, στο οποίο γινόταν μνεία στη μετανάστευση των νέων για εξεύρεση εργασίας εξαιτίας των προβλημάτων στον πρωτογενή τομέα και στο μεγάλο βαθμό κορεσμού των αστικών επαγγελμάτων που παρατηρούσε, καλούσε την κυβέρνηση να υιοθετήσει αυστηρότερο νομικό πλαίσιο για τις προϋποθέσεις εγκατάστασης όσων επιθυμούσαν να ασκήσουν κάποιο επάγγελμα ή να ασχοληθούν με το εμπόριο, ώστε να προστατευθεί το ντόπιο εργατικό δυναμικό στις πόλεις⁹¹⁵.

⁹¹¹ ΚΑΚ: SA1/1041/1938/1, Εργολάβοι της Κύπρου, προς Palmer, 4.3.1939.

⁹¹² ΚΑΚ: SA1/1041/1938/1, Επιστολή Χαράλαμπου Χριστοδούλου και άλλων 101 εμπόρων και τεχνιτών της Λευκωσίας, προς Palmer, 24.3.1939. Βλ. επίσης, εφημ. *Ελευθερία*, 25.3.1939 και εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 25.3.1939, σ. 4. Φήμες περί σχεδίου εγκατάστασης Αυστριακών και Τσεχοσλοβάκων δημοσιεύτηκαν και στην εφημ. *Εσπερινή*, 11.4.1938, σ. 4.

⁹¹³ ΚΑΚ: SA1/1041/1938/1, Διοικητής Λευκωσίας, προς Αποικιακό Γραμματέα, 21.4.1939.

⁹¹⁴ *Cyprus Blue Book 1937*, σ. 93.

⁹¹⁵ ΤΝΑ: CO 67/297/1, Πρόεδρος Κυπριακού Εμπορικού Επιμελητηρίου, προς Αποικιακό Γραμματέα, 21.2.1939. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/1041/1938/1, Πρόεδρος Κυπριακού Εμπορικού Επιμελητηρίου, προς Αποικιακό Γραμματέα, 21.2.1939.

Σε συνάντηση μεταξύ του Αποικιακού Γραμματέα και εκπροσώπων του συμβουλίου του Επιμελητηρίου στις 15 Μαρτίου 1939, κατόπιν αιτήματος των τελευταίων⁹¹⁶, τέθηκε επί τάπητος το θέμα του χειρισμού της συνεχούς έλευσης Εβραίων μεταναστών και προσφύγων από την Ευρώπη. Ο Πρόεδρος, Δημήτρης Δημητρίου, σημείωνε ότι με τους ισχύοντες μεταναστευτικούς νόμους δεν ασκείτο επαρκής έλεγχος στην εβραϊκή διείσδυση. Ειδικά η πρόνοια που αφορούσε τους μετανάστες που κατείχαν κεφάλαιο πέραν των £1000 δεν ήταν από μόνη της επαρκής προϋπόθεση για την καλή πίστη (*bona fides*) των μεταναστών. Περαιτέρω, αναφέρθηκε σε περιπτώσεις Εβραίων, οι οποίοι ασχολήθηκαν με «παραδοσιακά κυπριακά επαγγέλματα», όπως ράφτες, μαραγκοί και κουρείς, ενώ ανέφερε ότι συνεχώς κατέφθαναν στο ΚΕΕ αιτήσεις από Εβραίους για παροχή άδειας προς εγκατάσταση ιδιωτικών βιοτεχνιών. Πρότεινε μεταξύ άλλων την πλήρη απαγόρευση της εισόδου των Εβραίων στο νησί, πλην των περιηγητών ή των μεταναστών που δεν θα δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά, και τον αποκλεισμό των μεταναστών από τα αστικά επαγγέλματα, ενώ σε όσους παραχωρείτο η άδεια άσκησης επαγγέλματος να γίνονταν οι απαραίτητες συστάσεις για περιορισμό τους μόνο στο επάγγελμα για το οποίο εξασφάλισαν την άδεια. Επίσης, προτάθηκε να εξουσιοδοτηθούν οι δημοτικές και χωρικές αρχές να απορρίπτουν την έκδοση αδειών εμπορίας σε περιπτώσεις αλλοδαπών των οποίων το επάγγελμα θα προκαλούσε συναγωνισμό.

Ο Αποικιακός Γραμματέας απάντησε ότι η κυβέρνηση αντιλαμβανόταν την αγωνία του ντόπιου πληθυσμού. Ωστόσο, δήλωνε ότι δεν μπορούσε να υιοθετήσει τις πολιτικές των φασιστικών καθεστώτων και να απαγορεύσει πλήρως την είσοδο τους. Αντιπρότεινε δε ως μέσο αντιμετώπισης του εβραϊκού συναγωνισμού οι Κύπριοι να αξιοποιήσουν τα κυπριακά κεφάλαια και το ντόπιο εργατικό δυναμικό στις επιχειρήσεις τους και την εκβιομηχάνιση⁹¹⁷. Παρόλη την έντονη συζήτηση που προηγήθηκε και την εφαρμογή αυστηρότερων προνοιών στο μεταναστευτικό νόμο, οι φωνές διαμαρτυρίας στον κυπριακό Τύπο και στην κοινή γνώμη συνεχίστηκαν για λίγους μήνες ακόμα, πριν το ξέσπασμα του πολέμου. Οι διαμαρτυρίες αφορούσαν στο άλυτο ζήτημα του ανταγωνισμού που ένιωθαν οι Έλληνες εκ μέρους συγκεκριμένων Εβραίων επαγγελματιών στις τουριστικές επιχειρήσεις και τα ξενοδοχειακά

⁹¹⁶ ΚΑΚ: SA1/1041/1938/1, Πρόεδρος Κυπριακού Εμπορικού Επιμελητηρίου, προς Αποικιακό Γραμματέα, 21.2.1939.

⁹¹⁷ ΚΑΚ: SA1/1041/1938/1, Σημειώσεις της συνάντησης του Αποικιακού Γραμματέα και εκπροσώπων του Συμβουλίου του Κυπριακού Εμπορικού Επιμελητηρίου την Τετάρτη 15 Μαρτίου 1939, στις 3 μ.μ., 20.3.1939.

καταλύματα⁹¹⁸. Ο πόλεμος ήταν αυτός που έθεσε οριστικά τέρμα στη συζήτηση της δεκαετίας του 1930 για την εβραϊκή παρουσία.

Όταν τον Ιούνιο του 1941 το μεγαλύτερο μέρος του εβραϊκού πληθυσμού επιχειρούσε την έξοδο από το νησί, η *Φωνή της Κύπρου* χαιρέτιζε την εκκένωση ως «δικαιολογημένο μέτρο» της κυβέρνησης⁹¹⁹. Τρία χρόνια αργότερα με αφορμή την είδηση της δολοφονίας του λόρδου Moyne, Walter Guinness, στο Κάιρο από Εβραίους τρομοκράτες⁹²⁰, η εφημερίδα συνόψιζε σε μια μεστή από νόημα παράγραφο τη διαχρονική στάση μιας μερίδας Ελλήνων Κυπρίων απέναντι στους Εβραίους :

«Η στυγερά δολοφονία [...] δεν μας ξενίζει διότι εγνωρίζαμεν πάντοτε τας μεθόδους και τους σκοπούς των διαφόρων Εβραϊκών Οργανώσεων που εξήτησαν κάποτε να διεισδύσουν και εις την Κύπρον [...] Αντετάχθημεν ευθύς εξ αρχής κατά πάσης εγκαταστάσεως Εβραίων εν Κύπρω [...] Δεν είμαστε μισόξενοι [...] Αλλά θέλομεν να παραμείνωμεν κύριοι εις τον τόπον μας και να τον κρατήσωμεν όπως τον εύρομεν, Ελληνικόν και Ελληνικόν να τον παραδώσωμεν εις τα τέκνα μας»⁹²¹.

Με το παρόν κεφάλαιο κλείνει μια ενότητα της διατριβής η οποία ασχολήθηκε με τους παράγοντες διαμόρφωσης της εβραϊκής μεταναστευτικής παρουσίας στην Κύπρο, όπως το Σιωνιστικό κίνημα, η αποικιακή κυβέρνηση και η στάση της πλειοψηφίας του νησιού, των Ελλήνων Κυπρίων. Η έντονη αντίδραση των Ελλήνων της Κύπρου αφορούσε στις προθέσεις μεταφοράς Εβραίων στο νησί και όχι τόσο στην υπάρχουσα εβραϊκή παρουσία. Κατά την περίοδο 1899-1906, η οποία συνέπεσε με την κρίση του αρχιεπισκοπικού ζητήματος, η αρθρογραφία στον Τύπο ήταν οξυτενής και καθολικά αντισημιτική. Εκφράσθηκε μέσα από τους ενωτικούς κύκλους και τα ανώτερα αστικά στρώματα, τα οποία οργάνωσαν συλλαλητήρια και διατύπωσαν τις θέσεις τους στη βρετανική διοίκηση με ψηφίσματα και συζητήσεις στο Νομοθετικό. Από το 1933 μέχρι και το 1938 διατυπώνεται για πρώτη φορά ένας φιλοεβραϊσμός. Συνυπάρχει με τον αντι-εβραϊσμό, ο οποίος λεκτικά δεν είχε την οργίλη έκφραση της περιόδου 1899-1906. Οι διαφωνίες των δυο πλευρών εστιάζονταν σε οικονομικά

⁹¹⁸ «Η διαμονή αλλοδαπών», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 26.8.1939, σ. 3. Επίσης, «Η κίνησις των Πλατρών. Μερικαί ενδιαφέρουσαι πληροφορία», εφημ. *Αλήθεια*, 17.8.1934, σ. 2. «Διατί μας επροτίμησαν εφέτος οι Εβραίου», εφημ. *Ελευθερία*, 2.10.1936, σ. 4.

⁹¹⁹ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 21.6.1941, σ.1.

⁹²⁰ Για τη δολοφονία του Βρετανού Υπουργού Μέσης Ανατολής από την εξτρεμιστική οργάνωση Lehi βλ. Bernard Wasserstein, "The assassination of Lord Moyne", *Transactions and Miscellanies, Jewish Historical Society of England*, 27 (1978-1980), σσ. 72-83.

⁹²¹ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 11.11.1944, σ. 2.

θέματα, με μικρή μερίδα μεγαλογαιοκτημόνων να διάκειται θετικά στην παρουσία Εβραίων κεφαλαιούχων μεταναστών, ενώ με την πλειονότητα του κυπριακού Τύπου και των μεσοαστικών στρωμάτων να απορρίπτει συλλήβδην την εβραϊκή παρουσία στο νησί. Μεταξύ 1938 και 1939, η στάση εναντίον της άφιξης Εβραίων μεταναστών και προσφύγων στην Κύπρο εκφράσθηκε με πλούσια αρθρογραφία και ψηφίσματα των αστών και κυρίως των ελεύθερων επαγγελματιών.

Καθόλη την υπό εξέταση περίοδο, οι πηγές δεν παρέχουν στον ερευνητή επαρκή πληροφόρηση για την στάση του αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος όπως θα δούμε στα κεφάλαια της επόμενης ενότητας, επωφελήθηκε από τις εβραϊκές επιχειρήσεις στην ύπαιθρο. Από το γεγονός ότι δεν σημειώθηκε οποιοδήποτε επεισόδιο μεταξύ των Ελλήνων εργαζομένων και των Εβραίων εργοδοτών τους, εκτιμάται ότι υπήρξε μια ειρηνική συνύπαρξη, αν και τα αρνητικά στερεότυπα εκτιμάται ότι είχαν ριζώσει στην αντίληψη της κοινωνίας της νεότερης και σύγχρονης περιόδου της Κύπρου. Ο αντισημιτισμός των αρχών του 20ού αιώνα εκφράστηκε κυρίως μέσα από την αρθρογραφία του Τύπου, σε συλλαλητήρια και ψηφίσματα. Οι αντισημιτικές δε αντιλήψεις παρατηρείται ότι επιβίωσαν στις παραδόσεις και τους μύθους της κυπριακής κοινωνίας.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξεταστεί η οικονομική οργάνωση και διαχείριση των εβραϊκών εποικισμών της JCA στην Κύπρο.

Κεφάλαιο 6: Η οικονομική δραστηριότητα στους εβραϊκούς εποικισμούς της JCA (1899-1928)

Το παρόν κεφάλαιο εστιάζεται στην οικονομική πτυχή των εποικισμών της JCA στο Μαργό, το Τσόμλεκτζι και τα Κούκλια Αμμοχώστου. Στόχος είναι η καταγραφή της οικονομικής δραστηριότητας, της επίδοσης και ενσωμάτωσης των εβραϊκών αγροτικών εγκαταστάσεων στο οικονομικό σύστημα του νησιού, και του αντικτύπου τους στην κυπριακή οικονομία. Μέσα από την καταγραφή της γεωργοκτηνοτροφικής δραστηριότητας των εποίκων/αγροτών αναμένεται να εμπλουτισθούν πτυχές της οικονομικής ιστορίας του νησιού και να εξαχθούν σημαντικά πορίσματα για τη διαχείριση μεγάλων γεωργικών επιχειρήσεων στο κυπριακό οικοσύστημα.

Η μαζική εισροή Εβραίων μεταναστών και ιδιαίτερα οι εποικιστικές εγκαταστάσεις συνοδεύτηκαν από τη μεταφορά και επένδυση κεφαλαίου, το οποίο ήταν απαραίτητο για την προετοιμασία της εγκατάστασης, τη σύσταση των κοινοτικών δομών και τον προσανατολισμό των οικονομικών δραστηριοτήτων των μελλοντικών μεταναστών. Ο χαρακτήρας της μικτής οικονομίας⁹²² της Κύπρου ενθάρρυνε τη δραστηριοποίηση του ιδιωτικού κεφαλαίου και κυρίως του κεφαλαίου των εποικιστικών φορέων που βρέθηκαν στο νησί στα τέλη του 19ου αιώνα και στη δεκαετία του 1930. Απώτερος στόχος ήταν η δημιουργία συνθηκών, όπως εσωτερική κατανάλωση και συμμετοχή στο εμπόριο, για την εξασφάλιση της βιωσιμότητας των εγκαταστάσεων⁹²³. Ως εκ τούτου, κατά το πρότυπο των κιμπούτς στην Παλαιστίνη, το εβραϊκό κεφάλαιο επενδύθηκε στη γεωργία και κτηνοτροφία όπου μέσω της παραγωγής και εμπορίας προϊόντων θα εξασφαλιζόταν η κοινοτική αυτάρκεια. Όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, η απασχόληση με τη γεωργοκτηνοτροφία ήταν κεντρικό στοιχείο στο ίδιο το σιωνιστικό κίνημα για τη θεμελίωση της λειτουργίας και συνοχής των εβραϊκών εποικισμών. Η γη και η ολική αξιοποίηση της αποτελούσε με λίγα λόγια αναπόσπαστο μέρος των εποικιστικών εγχειρημάτων. Όπως υποστηρίζει η Καρούζου, «η γεωργία ως ιδιοκτησία γης

⁹²² Η οικονομία που βασίζεται στους φορείς ιδιωτικής και συλλογικής (συνεταιριστικής ή κρατικής) δραστηριότητας και στην οποία κίνητρο είναι η ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, Γιώργος Δεσπότης, *Σύγχρονο αναλυτικό αγγλοελληνικό λεξικό διεθνών & οικονομικών όρων*, λήμμα «Mixed Economy», έκδοση 2003-2004, σ. 1061. Αντίστοιχα, το Μικτό Οικονομικό σύστημα αφορά τον συνδυασμό ιδιωτικής και κρατικής δράσης όπου συνήθως ο κρατικός παρεμβατισμός είναι ελάχιστος, *στο ίδιο*, λήμμα «Mixed Economy System», σ. 1061.

⁹²³ Βλ. Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.*, σ. 373.

και ως σύνολο οικονομικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με την εκμετάλλευση της, είναι μια έννοια τόσο κοινωνική όσο και οικονομική»⁹²⁴.

Η οικονομία της Κύπρου τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1940 ήταν κυρίως αγροτική, με το 80% του πληθυσμού της να απασχολείται στον πρωτογενή τομέα. Οι βραδείς ρυθμοί ανάπτυξης οι οποίοι χαρακτήριζαν τις μεσογειακές οικονομίες κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα, αποτέλεσαν το βασικότερο χαρακτηριστικό και της κυπριακής. Τα αίτια του γενικευμένου αυτού φαινομένου στην περιοχή ήταν πολυπαραγοντικά και σχετίζονταν με περιορισμούς τους οποίους εμπειρέκλειαν οι παραδοσιακές αγροτικές δομές. Τέτοιες ήταν το κλίμα και το έδαφος, η ισχύς παρωχημένων δομών, η έλλειψη τεχνικής κατάρτισης του εργατικού δυναμικού και κεφαλαίου, η ανεπάρκεια ή η ανυπαρξία δραστικής οικονομικής πολιτικής⁹²⁵. Στην Κύπρο η ρίζα της στασιμότητας αναφύοταν από όλες αυτές τις πτυχές, αλλά το σύστημα ιδιοκτησίας της γης διαδραμάτιζε τον κύριο ανασταλτικό παράγοντα στη γεωργική ανάπτυξη. Διαμορφωμένη βάσει του οθωμανικού συστήματος κληρονομιάς, η ιδιοκτησία αποτελείτο ως επί το πλείστον από μικρά, κατακερματισμένα και διασκορπισμένα κτήματα, τα οποία ήταν ασύμφορα εξαιτίας της περιορισμένης τους έκτασης⁹²⁶. Σε συνδυασμό με την εδραίωση της τοκογλυφίας και εξωγενείς παράγοντες, όπως οι καιρικές συνθήκες, οι τιμές των προϊόντων στις αγορές του εξωτερικού, οι φόροι και οι παρωχημένες μέθοδοι καλλιέργειας⁹²⁷, η γεωργική δραστηριότητα διεπόταν από στασιμότητα. Όπως επισημαίνει ο Bevan παρόλο που οι χωρικοί ήταν εργατικοί στα δικά τους κτήματα, εντούτοις ήταν οπισθοδρομικοί στα μέσα εργασίας τους⁹²⁸.

Σε αντίθεση με το «στείρο» κυπριακό περιβάλλον στο οποίο δραστηριοποιήθηκε, τα χαρακτηριστικά του εβραϊκού κεφαλαίου, όπως για παράδειγμα η επένδυση στην ανάπτυξη της γης (εκκαθάριση, καλλιέργεια), στο κτίσιμο κτηρίων για γεωργικούς σκοπούς, στην

⁹²⁴ Εύη Καρούζου, «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία» στο Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, Αθήνα 2006, σ. 206.

⁹²⁵ Valério, *ό.π.*, σ. 128. Επίσης, Federico, *ό.π.*, σ. 2.

⁹²⁶ Apostolides, *ό.π.*, σ. 108.

⁹²⁷ Στο ίδιο, σσ. 108, 110. Επίσης, Christodoulou, *ό.π.*, σσ. 80-81. Για τα μειονεκτήματα της μικροϊδιοκτησίας, βλ. Federico, *ό.π.*, σ. 137 και Roger Price, «Ο μετασχηματισμός της γεωργίας», στο Derek H. Aldcroft και Simon P. Ville (επιμ.), *Η ευρωπαϊκή οικονομία 1750-1914, Θεματική προσέγγιση*, Αθήνα 2005, σ. 122. Στην περίπτωση για παράδειγμα της Γαλλίας, οι μικρές φάρμες υπήρξαν τροχοπέδη στην τεχνολογική πρόοδο της γεωργίας, γιατί περιόριζε την πρόσβαση στην πίστη, απέτρεπε τη χρήση βέλτιστων τεχνικών και αποθάρρυνε την εισαγωγή μηχανημάτων, Federico, *ό.π.*, σ.139.

⁹²⁸ William Bevan, *Notes on agriculture in Cyprus and its products*, [Λονδίνο] 1919, σ. 7.

εισαγωγή εργαλείων και μηχανημάτων και στα ζώα⁹²⁹, παραπέμπουν *a priori* σε μια ιδιάζουσα μορφή γεωργοκτηνοτροφικής δραστηριότητας, η οποία σπάνια απαντάτο στον παραδοσιακό τύπο της κυπριακής γεωργίας. Οι εβραϊκές παραγωγικές μονάδες της JCA δεν διέφεραν μόνο από τις επικρατούσες αγροτικές δομές, αλλά ξεχώριζαν για τα χαρακτηριστικά εξελιγμένου προβιομηχανικού σταδίου (όπως η συσσώρευση κεφαλαίου, γνώσης και ικανοτήτων⁹³⁰) και το έντονο στίγμα εξευρωπαϊσμού.

Καταρχάς, επρόκειτο για αγροκτήματα ή φάρμες μεγάλων εκτάσεων, τα οποία σε αντιδιαστολή με την κατακερματισμένη ιδιοκτησία των Κυπρίων χωρικών αποτελούσαν εξαιρέσεις στο γεωγραφικό χάρτη του νησιού⁹³¹. Μερικά από τα μεγαλύτερα τσιφλίκια βρίσκονταν στην περιοχή των εβραϊκών κτημάτων του Μαργό και των Κουκλιών και ανήκαν κυρίως σε οικογένειες ξένων που εγκαταστάθηκαν κατά την Τουρκοκρατία, όπως του Mattei στη Νήσου⁹³² και της οικογένειας Lapiette στην Κοντέα⁹³³. Δεύτερον, ως προς τη μορφή των εγκαταστάσεων, λειτουργούσαν περισσότερο ως πυρήνες εντατικής πολυκαλλιέργειας και εισαγωγής σύγχρονων μεθόδων παραγωγής⁹³⁴, όταν τα κυπριακά κτήματα αδυνατούσαν να προσαρμοστούν σε εναλλακτικά είδη καλλιέργειας περιοριζόμενα στη μονοκαλλιέργεια των

⁹²⁹ Ο Federico, *ό.π.*, σ. 40, παραθέτει πέντε βασικά στοιχεία από τα οποία αποτελείται το αγροτικό κεφάλαιο. Εκτός από τα προαναφερθέντα, καταγράφεται και το κεφάλαιο κίνησης (το σύνολο των στοιχείων του κυκλοφορούντος ενεργητικού).

⁹³⁰ Σύμφωνα με τον John Komlos, *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth Century Habsburg Monarchy*, Princeton 1989, τα τρία αυτά χαρακτηριστικά υποδηλώνουν την ανοδική φάση στον προβιομηχανικό κύκλο. Η αναφορά παρατίθεται στο Price, *ό.π.*, σ. 103.

⁹³¹ Κατά την Οθωμανική περίοδο οι μεγάλες και ενιαίες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης ονομάζονταν τσιφλίκια. Τα τσιφλίκια ως ιδιόκτητες εκτάσεις ήταν αριθμητικά λίγα και διάσπαρτα στη βρετανική περίοδο ενώ οι μεγάλες εκτάσεις γης ήταν κυρίως μοναστηριακές, βλ. Bevan, *ό.π.*, σ. 7· Jenness, *ό.π.*, σ. 153· Apostolides, *ό.π.*, σ. 108. Ο Christodoulou, *ό.π.*, σ. 76, αναφέρει ότι τα περισσότερα κτήματα συγκεντρώνονταν στις πεδινές περιοχές της Πόλης Χρυσοχούς, του Κτήματος στην Πάφο, της Λεμεσού και της Λάρνακας. Μια συνολική και εμπειριστατωμένη μελέτη για τα τσιφλίκια της περιόδου δεν έχει ακόμη εκπονηθεί. Για μια αντιπροσωπευτική μελέτη σχετικά με τη σύσταση και εκμετάλλευση μεγάλων παραγωγικών μονάδων κατά την ύστερη οθωμανική κυριαρχία βλ. Κυπριανός Δ. Λούης, «Η εκμετάλλευση του τσιφλικιού της Πύλας (1833-1838)», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXX, Λευκωσία 2004, σσ. 305-345.

⁹³² Ο Richard Mattei (1826-1893), κτηματίας, πρόξενος, βουλευτής και ευεργέτης, καταγόταν από τη Σμύρνη. Σπούδασε γεωπονικά στην Ελβετία και στην Κύπρο, λόγω των γνώσεων του, τα κτήματα του στη Νήσου χρησιμοποιούνταν ως «πρότυπα γεωργικών επαύλεων». Πρώτος επινόησε τη μέθοδο καταπολέμησης της ακρίδας, η οποία υιοθετήθηκε ως νόμος και στους οθωμανικούς κώδικες, βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 342 και Νεοκλής Γ. Κυριαζής (Ιερομόναχος Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης, επιμ.), *Ο Δήμος Λάρνακας εντός μιας πενήκονταετίας (1878-1928)*, Λάρνακα 1995, σσ. 89-90.

⁹³³ Για την ιστορία της οικογένειας Lapiette και το τσιφλίκι τους βλ. Alex Pugh, *Recollections of Mary Pugh Née Diacono (1918-2009)*, Australia 2010, http://www.konteaheritage.com/files/Kontea_Recollections_Mary_Pugh_2009_V2.pdf προσπ. 1.2.2015. Επίσης, Hill, *ό.π.*, σ. 138.

⁹³⁴ Στην ύπαρξη παρομοίων περιπτώσεων αγροκτημάτων αναφέρεται ο Πετμεζάς για τη γεωργία στην Ελλάδα των τελών του 19ού αιώνα. Στους «θύλακες» γινόταν εξειδικευμένη καλλιέργεια εξαγωγικών προϊόντων και πολυετών φυτειών, όπως το λάδι και τα φρούτα, βλ. Σωκράτης Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία» στο Κωστής και Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη*, *ό.π.*, σ. 115.

δημητριακών και στη χρήση πρωτόγονων μεθόδων, όπως του ξύλινου αρότρου και της δουκάνης⁹³⁵. Τρίτον, ο συνδυασμός της ένσταβλης κτηνοτροφίας με τη γεωργία ήταν σχεδόν πρωτοφανές στοιχείο στο αγροτικό σύστημα, αφού οι Κύπριοι χωρικοί εξέτρεφαν ένα ή δυο μοσχάρια το χρόνο μόνο και μόνο για να εξασφαλίζουν ένα ή περισσότερα ζεύγη βοδιών για τις εργασίες στα χωράφια τους⁹³⁶. Δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι η βρετανική διοίκηση στις αρχές του 20ού αιώνα επένδυσε στην αγορά μεγάλων εκτάσεων γης για την οργάνωση πειραματικών αγροκτημάτων, τα οποία λειτούργησαν ως φορείς διάδοσης γεωργικών τεχνικών⁹³⁷. Εκεί οι χωρικοί αντιλαμβάνονταν ιδίως όμμασι τα πλεονεκτήματα των βελτιωμένων μεθόδων καλλιέργειας και παραγωγής⁹³⁸. Εξαιτίας της ιδιαιτερότητας στον οικονομικό χάρτη του νησιού, της επένδυσης κεφαλαίου⁹³⁹ και του εκσυγχρονισμού στις πρακτικές⁹⁴⁰ το καίριο ερώτημα που καλείται η παρούσα έρευνα να απαντήσει είναι σε ποιο βαθμό οι εβραϊκές εγκαταστάσεις ενσωματώθηκαν στο οικονομικό περιβάλλον και κατά πόσο αποτέλεσαν φορείς καινοτομίας, υψηλής παραγωγικότητας και αυξημένων προσόδων σε σύγκριση με τις παραδοσιακές δομές της κυπριακής ιδιοκτησίας. Όπως εξηγεί ο Federico σε ένα τομέα πολυποικιλότητας, όπως αυτό το της γεωργίας, το φαινόμενο της συνύπαρξης διαφορετικών ειδών καλλιέργειας, βαθμού εξειδίκευσης, έντασης της καλλιέργειας, και επιπέδου ανάπτυξης σε μια περιοχή δεν πρέπει να ξενίζει⁹⁴¹.

Λόγω της σποραδικότητας των ιστοριογραφικών αναφορών για τη μεγάλη ιδιοκτησία, τις μεθόδους και ποσότητες παραγωγής τους, όπως και το αντίστοιχο ποσοστό των ιδιοκτητών

⁹³⁵ Βλ. Apostolides, *ό.π.*, σσ.109-110. Επίσης, περιγραφή τους γίνεται στον Bevan, *ό.π.*, σσ. 10-11, 29.

⁹³⁶ Bevan, *ό.π.*, σ. 16. Σύμφωνα με τον Price, *ό.π.*, σ. 94, στα παραδοσιακά αγροτικά συστήματα όπου οι καλλιεργητές δεν είχαν εμπορικές ευκαιρίες εξαιτίας πρακτικών δυσκολιών απασχολούνταν μόνο με την παραγωγή δημητριακών και διατηρούσαν μόνο τα απαραίτητα ζώα για τη λειτουργία των αλετριών και των κάρων στα χωράφια.

⁹³⁷ Πρβλ. Καρούζου, *ό.π.*, σ. 175.

⁹³⁸ Βλ. σχετική αναφορά του Αρμιοστή W.F. Haynes-Smith με αφορμή την αγορά του τσιφλικιού της Αθαλάσσας και τη σύσταση του πρώτου πειραματικού φυτωρίου στο *Cyprus. Despatch from the High Commissioner covering A Report on the Agricultural Fund for the year ended 31st March 1903*, Λονδίνο 1904, σ. 5.

⁹³⁹ Σύμφωνα με τον Paul L. Cottrell, «Επένδυση και χρηματοδότηση», στο Aldcroft και Ville (επιμ.), *Η ευρωπαϊκή οικονομία*, *ό.π.*, σ. 303, η επένδυση ορίζεται ως η συσσώρευση φυσικού κεφαλαίου, η συγκέντρωση παραγωγικών αγαθών και μηχανών που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή καταναλώσιμων προϊόντων και ευρύτερα περιλαμβάνει τα περιουσιακά στοιχεία, από τους σπόρους μέχρι και τις υποδομές και τις μεταφορές. Η αύξηση των επενδύσεων στη γεωργία και τις οικοδομές αποτελούσε συχνά τη μεγαλύτερη επέκταση της προβιομηχανικής δραστηριότητας, χαρακτηριστικό που διέπει έντονα τα εβραϊκά αγροκτήματα από τα τέλη του 19^{ου} μέχρι και τη δεκαετία του 1930.

⁹⁴⁰ Εκσυγχρονισμός είναι η προσαρμογή της δραστηριότητας μιας οικονομικής μονάδας στα νέα επιστημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα με στόχο τη μεγιστοποίηση της αποδοτικότητας και παραγωγικότητας, Δεσπότης, *Σύγχρονο αναλυτικό λεξικό*, λήμμα «modernization», έκδοση 2003-2004, σσ.1063-64.

⁹⁴¹ Federico, *ό.π.*, σ. 13.

τους στον πληθυσμό του νησιού κατά τη βρετανική περίοδο⁹⁴², θα αξιοποιηθεί ως μέτρο σύγκρισης των εβραϊκών αγροκτημάτων η κυβερνητική φάρμα στην Αθαλάσσα, για την οποία οι ετήσιες εκθέσεις του Τμήματος Γεωργίας παρέχουν πληροφορίες για την παραγωγή κατά έτος. Το πρότυπο αυτό αγρόκτημα το οποίο άρχισε τη λειτουργία του το 1904, δηλαδή μια πενταετία μετά με την έναρξη λειτουργίας των εβραϊκών αγροκτημάτων (1899), παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με το αντικείμενο της παρούσας μελέτης αφού συστάθηκε με στόχο την υιοθέτηση βελτιωμένων και εντατικών μεθόδων καλλιέργειας αποσκοπώντας στην επιμόρφωση των χωρικών στη χρήση νέων γεωργικών εργαλείων, μηχανημάτων και λιπασμάτων καθώς και διοχέτευση της παραγωγής, γεωργικής και κτηνοτροφικής, στην ντόπια αγορά⁹⁴³.

Δομή και οργάνωση των αγροκτημάτων

Τα αγροκτήματα της JCA ήταν διαχειριστικού τύπου (managerial) γεωργοκτηνοτροφικές μονάδες στις οποίες επενδύταν κεφάλαιο, ανθρώπινο δυναμικό και τεχνογνωσία με στόχο τη βιωσιμότητα της κοινότητας και την οικονομική της ενσωμάτωση στο νέο περιβάλλον εγκατάστασης. Η JCA, ο ιδιοκτήτης των μεγάλων εκτάσεων γης και κύριος χρηματοδότης των εποικισμών, προσέδωσε στην εγκατάσταση σαφή προσανατολισμό και αυστηρή επίβλεψη στη γεωργική δραστηριότητα. Σταθερός και μακροπρόθεσμος στόχος της ήταν η οικονομική ανεξάρτηση των εγκαταστάσεων από τον χρηματοδότη τους και η σύσταση μιας αυτόνομης και παραγωγικής αγροτικής κοινότητας⁹⁴⁴. Η σύσταση τους βασίστηκε στη γεωγραφική διασπορά των γεωργοκτηνοτροφικών μονάδων, οι οποίες αποτελούσαν πυρήνες αποκλειστικής εγκατάστασης και απασχόλησης Εβραίων μεταναστών. Η έκταση τους ήταν καταταμημένη σε αριθμό κλήρων ο οποίος αντιστοιχούσε στον αριθμό των εποίκων/αγροτών και οι οποίοι προορίζονταν για την στέγαση των οικογενειών και την οικονομική δραστηριότητα των εποίκων/αγροτών. Τα εβραϊκά κτήματα είχαν τα χαρακτηριστικά των μικτών αγροτικών συστημάτων, δηλαδή εντατική καλλιέργεια, συνδυασμός καλλιέργειας δημητριακών, χορτονομής και εκτροφής ζώων, τα οποία διασφάλιζαν την ευφορία του εδάφους, την αύξηση και τον εμπλουτισμό των ειδών καλλιέργειας και παραγωγής⁹⁴⁵.

⁹⁴² Βλ. Apostolides, *ό.π.*, σ. 108.

⁹⁴³ *A Report on the Agricultural Fund for the year ended 31st March 1903*, *ό.π.*, σ. 5.

⁹⁴⁴ Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σ. 87.

⁹⁴⁵ Price, *ό.π.*, σ. 117.

Η γεωγραφική θέση των αγροκτημάτων και η σημασία της

Η επιλογή της τοποθεσίας του Μαργό (του πρώτου και μεγαλύτερου από τους τρεις εποικισμούς) είχε άρρηκτη σχέση με τις προοπτικές της οικονομικής βιωσιμότητας της κοινότητας και τις προϋποθέσεις για ανάπτυξη της γεωργοκτηνοτροφίας. Το τσιφλίκι⁹⁴⁶ πληρούσε τα ακόλουθα γεωγραφικά χαρακτηριστικά βάσει των οποίων ιδρύονταν οι αγροτικές αποικίες στην Παλαιστίνη⁹⁴⁷:

α. Προσβασιμότητα σε πηγές νερού

β. Επιλογή τοποθεσίας σε μεγάλες πεδιάδες ή κοιλάδες ποταμών, ώστε το έδαφος να είναι εύφορο.

γ. Εξασφάλιση της ασφάλειας και επίβλεψης των καλλιεργειών με την εγκατάσταση των εποίκων σε λόφους, κορυφές βουνών ή στις όχθες ποταμών. Συνήθως, τα σπίτια κτίζονταν στο υψηλότερο σημείο της εγκατάστασης για να έχουν οι αγρότες πανοραμική εικόνα των κτημάτων τους.

δ. Εγγύτητα και πρόσβαση σε κεντρικούς δρόμους για την εξασφάλιση της συμμετοχής στο τοπικό εμπόριο.

Το τσιφλίκι του Μαργό χαρακτηριζόταν από τους Βρετανούς το 1897 ως μια από τις καλύτερες μη δεντροφυτεμένες φάρμες στο νησί. Αποτελείτο από 4654 κυπριακά στρέμματα (ή σκάλες) εκ των οποίων οι 200 βρίσκονταν σε ιδιαίτερα εύφορο έδαφος⁹⁴⁸. Η τοποθεσία ήταν επίσης εξαιρετικά ευνοϊκή τόσο για την παραγωγικότητα των κτημάτων όσο και το εμπόριο των προϊόντων. Βρισκόταν 17 μίλια από τη Λάρνακα και στο μέσο του αμαξιτού δρόμου Λευκωσίας-Λάρνακας, ο οποίος χρησιμοποιείτο για την οδική μεταφορά από την ενδοχώρα προς το λιμάνι, εξασφαλίζοντας έτσι πρόσβαση στις αγορές της Λευκωσίας και στο εξαγωγικό εμπόριο της Λάρνακας. Οι Εβραίοι του Μαργό συνήθιζαν να μεταφέρουν στις αρχές του 20ού αιώνα τηνπραμάτεια τους σε δίτροχα ή τετράτροχα κάρα συρόμενα από βόδια

⁹⁴⁶ Βάσει του ισλαμικού νόμου και των νόμων που εξέδιδε ο Σουλτάνος, το τσιφλίκι αποτελούσε τύπο ιδιοκτησίας στην οθωμανική επικράτεια. Όπως αναλύεται στο Λούης, *ό.π.*, σσ. 307-308, ως ορισμός επιδέχθηκε διαφόρων ερμηνειών στο πέρασμα των χρόνων λόγω της πολυποικιλότητας της μορφής ιδιοκτησίας, της έκτασης και των μεθόδων εκμετάλλευσης τους ανά γεωγραφική περιοχή. Σύμφωνα με τον Halil Inalcik, "The emergence of Big Farms, *çiftlik*s: State, Landlords and Tenants", στο Halil Inalcik (επιμ.), *Studies in Ottoman Social and Economic History*, VIII, Λονδίνο 1985, σ. 106, το τσιφλίκι αποτελούσε μέρος του συστήματος οργάνωσης της γεωργικής παραγωγής *chift-hane* (το οποίο ήταν μέρος του τιμαριακού συστήματος) και μια έκταση γης, μεταξύ 60 και 150 donum, η οποία ενοικιαζόταν σε αγρότη και ήταν ικανοποιητική για τη διαβίωση της οικογένειας του και την καταβολή του ενοικίου στον ιδιοκτήτη.

⁹⁴⁷ Ben-Artzi, *Settlement Patterns*, *ό.π.*, σσ. 66-67, 129.

⁹⁴⁸ TNA: CO 67/107, Αρμοστής, Τρόδος, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 27.8.1897. Επίσης, ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 16.

κυρίως στην αγορά της Λευκωσίας, η οποία απείχε 14 χιλιόμετρα από τις εγκαταστάσεις τους (περίπου 3 ώρες δρόμο με το κάρο)⁹⁴⁹.

Επιπλέον, υπήρχε απρόσκοπτη πρόσβαση στην άρδευση των κτημάτων αφού τα κτήματα είχαν το προνόμιο να ποτίζονται από τον ποταμό Γιαλιά μέσω ενός ανεπτυγμένου συστήματος καναλιών⁹⁵⁰. Στην ύπαρξη του ποταμού οφειλόταν η κερδοφόρα εκμετάλλευση και άλλων μεγάλων κτημάτων στην περιοχή τα οποία ήταν καλά αρδευόμενα με το σύστημα των λαγουμιών⁹⁵¹.

Η εβραϊκή κοινότητα λειτούργησε και αναπτύχθηκε βάσει της πολιτικής της JCA στην ίδρυση αγροτικών εποικισμών στην Αργεντινή και την οθωμανική επικράτεια, οι άξονες της οποίας ήταν οι ακόλουθοι: (α) η διασπορά των αγροτικών εγκαταστάσεων σε περισσότερες από μια τοποθεσίες, οι οποίες θα βρίσκονται σε μια συνεχή γεωγραφική προέκταση (με αυτό τον τρόπο διασφαλιζόταν η εβραϊκή εδαφική συνέχεια μεγάλων εκτάσεων γης⁹⁵²), (β) η αποκλειστική ενασχόληση με τη γεωργία και την κτηνοτροφία και (γ) ενίσχυση του πληθυσμού των εγκαταστάσεων με έμπειρους και τεχνικά καταρτισμένους αγρότες και εργάτες, οι οποίοι θα μπορούσαν να βελτιώσουν τις καλλιέργειες και τη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή⁹⁵³.

Η αγορά γαιών γειτονικά του Μαργό τέθηκε ως ιδέα στις αρχές του 1902 από τον Joseph Νιέγο, διευθυντή της αγροτικής σχολής Mikveh Israel, ο οποίος στάληκε στο νησί για να προτείνει μέτρα βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης και παραγωγικότητας⁹⁵⁴. Εν μέσω των

⁹⁴⁹ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 5.7.1901, σ. 12 και 5.9.1902, σ. 11. Επίσης, Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1900*, Παρίσι 1901, σ. 60.

⁹⁵⁰ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1901*, Παρίσι 1902, σ. 64. Το νερό διοχετεύοταν από τον ποταμό Γιαλιά στα κτήματα με τη διάνοιξη δυο φραγμάτων, από τα οποία ξεκινούσαν και διακλαδώνονταν στο αγρόκτημα περιτοιχισμένα κτισμένα κανάλια, τα οποία ήταν από τις αρχές του 20ού αιώνα τουλάχιστον εννέα. Αρχικά με αυτόν τον τρόπο κατάφεραν να αρδεύονταν 1200 στρέμματα ή σχεδόν 170 εκτάρια, βλ. εφημ. *The Jewish Chronicle*, 15.6.1900, σ. 22. Επίσης, Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σ. 98. Από τον ίδιο ποταμό και μέσω ενός φράγματος αρδεύονταν και τα κτήματα στο Τσόμλεκτζι, ενώ στα Κούκλια διατηρείτο ένα σύστημα καναλιών το μέγεθος του οποίου ξεπερνούσε κάθε προηγούμενο, αφού ήταν μήκους περίπου 3 χιλιομέτρων, βλ. Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1922*, σ. 78.

⁹⁵¹ Christodoulou, *ό.π.*, σ. 76. Η Ohnefalsch-Richter, *ό.π.*, σ. 98, περιέγραψε το σύστημα των λαγουμιών, όπως το είχε δει σε τσιφλίκια στο Δάλι. Το σύστημα αυτό το εφάρμοσε πρώτος ο Balthasar Mattei, θείος του ιδιοκτήτη του τσιφλικιού στη Νήσου, Richard Mattei, και στη συνέχεια υιοθετήθηκε από τους γεωργούς στην περιοχή. Διανοίγοντας πληθώρα πηγαδιών, στη συνέχεια τα ένωσαν στις βάσεις τους με οριζόντια κανάλια. Φτάνοντας στο τελευταίο πηγάδι, ανάβλυζε από αυτό, όχι ιδιαίτερα ορμητικό, ρυάκι νερού, όπου εκεί έκτισαν και μύλο. Το νερό που έφτανε από τις πηγές φυλασσόταν σε δεξαμενές.

⁹⁵² Ben-Artzi, *Settlement patterns*, *ό.π.*, σ. 39.

⁹⁵³ Στο ίδιο, σσ. 55-57.

⁹⁵⁴ Για το βιογραφικό του Νιέγο, βλ. Shaftesley, *ό.π.*, σ. 103, σημ. 85.

αρνητικών εκτιμήσεων για τη βιωσιμότητα των εγχειρημάτων στην Παλαιστίνη, ο Νιέγο θεωρούσε συνετό να δοθεί έμφαση στην περίπτωση της Κύπρου, στην οποία αποδίδονταν τα θετικά στοιχεία της ασφάλειας, του συστήματος απονομής δικαιοσύνης και των καλών προοπτικών αύξησης της τιμής της γης για την γεωργοκτηνοτροφική ανάπτυξη. Όπως κατέδειξε η εμπειρία στην Παλαιστίνη, η μικρή διαθεσιμότητα γης και οι ελάχιστες καλλιεργήσιμες επιφάνειες σε σχέση με τον αριθμό των γεωργών δεν ευνοούσαν την οικονομική βιωσιμότητα των εποικιστικών προσπαθειών της περιόδου. Ως εκ τούτου το 1902 η οργάνωση ολοκλήρωσε την αγορά τσιφλικιού στο Τσόμλεκτζι στην Τύμπου έκτασης περίπου 400 εκταρίων⁹⁵⁵ (2989 κυπριακών στρεμμάτων ή σκαλών), το οποίο βρισκόταν βόρεια του Μαργό και σε απόσταση 1,5 ώρας από αυτό. Τα εδάφη του χαρακτηρίζονταν ως καθαρά και πολύ καλής ποιότητας σε σχέση με του Μαργό, τα οποία ήταν θαμνώδη⁹⁵⁶. Η JCA κατέβαλε τουλάχιστον £1100 για να αγοράσει το συγκεκριμένο τσιφλίκι, το οποίο σύμφωνα με τη *Φωνή της Κύπρου* ανήκε σε Μωαμεθανούς⁹⁵⁷. Η γεωγραφική μονάδα διαιρείτο σε 10 κλήρους, εκ των οποίων οι 9 αποτελούνταν από 160 σκάλες και ένας από 100 σκάλες⁹⁵⁸. Το Τσόμλεκτζι λειτούργησε περισσότερο ως τοποθεσία εκτροφής ζώων και αποθήκευσης σιτηρών.

Παράλληλα, διερευνήθηκε και η αγορά άλλων τσιφλικιών, ενός στην Αθαλάσσα το οποίο απείχε 8 χιλιόμετρα από το Μαργό, και ενός άλλου στα Κούκλια Αμμοχώστου⁹⁵⁹. Καθότι το τσιφλίκι στην Αθαλάσσα είχε ήδη αγοραστεί από τη βρετανική διοίκηση έναντι £700 για την ίδρυση κυβερνητικής φάρμας, το 1904 η JCA προχώρησε στην αγορά του τσιφλικιού στα Κούκλια έκτασης περίπου 335 εκταρίων⁹⁶⁰ (3208 σκαλών) έναντι £2250⁹⁶¹. Διέθετε σημαντικά πλεονεκτήματα και χαρακτηριζόταν ως «εξαιρετική ιδιοκτησία». Βρισκόταν καταρχάς στην εύφορη πεδιάδα της Μεσαορίας σε απόσταση 17 μιλίων από την Αμμόχωστο⁹⁶², σε περιοχή όπου συνηθιζόταν η σιτοκαλλιέργεια κατά τις περιόδους που δεν

⁹⁵⁵ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1902*, σ. 63.

⁹⁵⁶ AIU: Archives ICA 4. Chypre, Rapport de M. J. Niégo sur Margo Chiflik, Mikweh Israel, le 27 Janvier 1902.

⁹⁵⁷ Στο ίδιο· Chypre, Extrait de la lettre No 105 de M. J. Bergmann, Margo Chiflik, χ.η. Επίσης, εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 13.4.1900, σ. 2.

⁹⁵⁸ ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 28.

⁹⁵⁹ Το τσιφλίκι στα Κούκλια ανήκε στην αγγλική εταιρεία “The Eastern Colonial Company” και βρισκόταν ανατολικά του Τσόμλεκτζι (περίπου 2 ώρες απόσταση), ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 16.

⁹⁶⁰ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1905*, Παρίσι 1906, σ. 89.

⁹⁶¹ AIU: Archives ICA 4. Chypre, J. Bergmann, Μαργό, προς Πρόεδρο JCA, Παρίσι, 1.10.1902 και J. Bergmann, “Rapport sur le domaine de Koukليا”, Μαργό, 18.3.1903.

⁹⁶² ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 16.

σημειωνόταν βροχόπτωση⁹⁶³. Ήταν 15 από τη Λάρνακα και 25 από τη Λευκωσία⁹⁶⁴. Η τοποθεσία κοντά στον αμαξιτό δρόμο προς Λευκωσία, από τον οποίο απείχε 300 μέτρα, και η προοπτική λειτουργίας σιδηροδρομικής γραμμής μεταξύ Λευκωσίας-Αμμοχώστου (η οποία εγκαινιάστηκε το φθινόπωρο του 1905) της εξασφάλιζε τη συμμετοχή στο τοπικό εμπόριο και στις αγορές των λιμανιών της Λάρνακας και της Αμμοχώστου⁹⁶⁵. Επίσης κοντά στα κτήματα ήταν και η υδατοδεξαμενή των Κουκλιών, η οποία αποτελούσε μέρος των αρδευτικών έργων της βρετανικής διοίκησης το 1901. Υπό κανονικές συνθήκες, η δεξαμενή θα εξυπηρετούσε την περισυλλογή των ομβρίων υδάτων του χειμώνα και τη διοχέτευση τους στα κτήματα της περιοχής την άνοιξη για την άρδευση των καλλιεργειών των δημητριακών. Μάλιστα, 832 σκάλες των κτημάτων με καλλιέργειες σιταριού αρδεύονταν άμεσα από τη δεξαμενή⁹⁶⁶.

Ακόμα ένα πλεονέκτημα των Κουκλιών ήταν η γειτνίαση τους με τις Μάνδρες απ' όπου θα μπορούσε η φάρμα να προμηθεύεται κοπριά για λίπασμα αφού σε αυτές γινόταν αποκλειστικά εκτροφή περίπου 1500 προβάτων. Στις εκτάσεις της φάρμας μπορούσαν να παραχθούν όλων των ειδών γεωργικά προϊόντα, όπως σιτάρι, κριθάρι, βρώμη, βαμβάκι, πατάτες, πορτοκάλια, ελιές, χαρούπια, βερίκοκα, αμύγδαλα, αλλά και τριφύλλι το οποίο ήταν απαραίτητο για την κτηνοτροφία. Έτσι, υπολογιζόταν ότι τα Κούκλια θα ήταν παραγωγικά μέσα σε τρία χρόνια καλλιέργειας. Επιπρόσθετα, οι εγκαταστάσεις, με την οικία του διαχειριστή, τους μεγάλους χώρους αποθήκευσης, τον αχυρώνα, τους στάβλους, δυο βουστάσια και ένα μύλο, κρίνονταν ως πλέον επαρκείς για μελλοντική εκμετάλλευση⁹⁶⁷. Η έκταση αποτελείτο από 10 κλήρους των 152 σκαλών εκ των οποίων οι 150 προορίζονταν για καλλιέργεια και περίπου 2 σκάλες για κήπο με οπωροφόρα δένδρα. Παρά ταύτα, στα Κούκλια εγκαταστάθηκε ο μικρότερος αριθμός εποίκων, μετά βίας δυο οικογένειες και δυο αγρότες, εξαιτίας των ελωδών πυρετών, της κοινωνικής και γεωγραφικής τους απομόνωσης⁹⁶⁸.

⁹⁶³ Apostolides, *ό.π.*, σ. 112.

⁹⁶⁴ AIU: Archives ICA 4. Chypre, Bergmann, Rapport sur le domaine de Kouklia, Μαργό, 18.3.1903.

⁹⁶⁵ Στο *ίδιο*.

⁹⁶⁶ AIU: Archives ICA 4. Chypre, Bergmann, Rapport sur le domaine de Kouklia, Μαργό, 18.3.1903. Όπως αναφέρει ο Jenness, *ό.π.*, σσ. 165-166, άλλες δυο υδατοδεξαμενές κατασκευάστηκαν στη Σύγκραση και στην Αχερίτου προκειμένου να ενθαρρύνουν τους γεωργούς στην εντατική καλλιέργεια βαμβακιού. Οι δεξαμενές μπορούσαν να αποθηκεύουν νερό για την άρδευση μέχρι και 4,350 στρεμμάτων στην περιοχή τους. Ωστόσο τα αποξηραντικά και αρδευτικά έργα της κυβέρνησης την περίοδο αυτή δεν υπήρξαν όσο αποδοτικά θα αναμενόταν, καθώς οι ντόπιοι γεωργοί ήταν διστακτικοί στο να εμπιστευθούν τη λειτουργία των δεξαμενών για αρδευτικούς σκοπούς. Σύμφωνα με τον Apostolides, *ό.π.*, σ. 106, η αποτυχία των έργων οφειλόταν στον περιορισμένο χαρακτήρα των σχεδίων και του κεφαλαίου. Οι Εβραίοι των Κουκλιών φαίνεται ότι ήταν σε θέση να εκμεταλλευθούν το πλεονέκτημα της δεξαμενής. Η μόνη δυσφορία που εξέφραζαν αφορούσε στο γεγονός ότι η δεξαμενή ήταν εστία ελονοσίας από την οποία ασθένησαν οι πρώτοι έποικοι των Κουκλιών.

⁹⁶⁷ AIU: Archives ICA 4. Chypre, Bergmann, Rapport sur le domaine de Kouklia, Μαργό, 18.3.1903.

⁹⁶⁸ ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 32.

Παράλληλα, πλησίον του αγροκτήματος στο Μαργό, στο Πυρόι, η οργάνωση αγόρασε και δυο φάρμες, στις οποίες διατηρούσε κυρίως αποθηκευτικούς χώρους (στη μεγαλύτερη αποθήκη φυλάσσονταν περισσότερο από 900 κιλά σιτηρών και αξίας £170) και στάβλους, τους οποίους διαχειρίζονταν Εβραίοι εργάτες⁹⁶⁹. Με την αγορά των κτημάτων του Τσόμλεκτζι και των Κουκλιών, η JCA ήταν από το 1905 ιδιοκτήτρια συνολικής έκτασης 1889 εκταρίων (14118 κυπριακών στρεμμάτων ή σκαλών)⁹⁷⁰. Στην πορεία των ετών φαίνεται ότι έγινε πώληση μερικών εκτάσεων⁹⁷¹. Κατά το 1913 η κατανομή και εκμετάλλευση των κτημάτων στις τρεις τοποθεσίες ήταν ως ακολούθως:

Πίνακας 11 Κατανομή και στρεμματική εκμετάλλευση το 1913 στις εγκαταστάσεις της JCA

Πηγή: ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck.

Μαργό		Τσόμλεκτζι		Κούκλια		Σύνολο εκτάσεων
Είδος γης	Σκάλες	Είδος γης	Σκάλες	Είδος γης	Σκάλες	
Μεγάλης καλλιέργειας για τους 28 εποίκους	5.600	Μεγάλης καλλιέργειας για 5 εποίκους	833	Καλλιεργήσιμη γη για δυο εποίκους (3 κλήροι)	450	
Εκκαθαρισμένη	1.000	Μεγάλης καλλιέργειας δοθείσα προς ενοικίαση στους εποίκους	768	Κήποι με εσπεριδοειδή, ελαιόδενδρα, αμυγδαλιές και ροδιές (3/10 ανήκουν στους εποίκους και 7/10 ανεκμετάλλευτα)	20	
Κήποι που δημιουργήθηκαν από τη διοίκηση:	24	Με ελαιόδενδρα	28	Καλλιεργήσιμη γη δοθείσα προς ενοικίαση στον Shapira (7 κλήροι)	1.050	
Ευκάλυπτοι κυπαρίσσια ελαιόδενδρα εσπεριδοειδή	5 2 2,5 1	Εκτάσεις με αλμυρό νερό (για την	400	Καλιαμιώνες (απαιτούνταν £3 την σκάλα για να καθαρίσουν)	50	

⁹⁶⁹ AIU: Archives ICA 4. Chypre, Bergmann, Μαργό, προς Πρόεδρο JCA, Παρίσι, 14.9.1908.

⁹⁷⁰ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1905*, σ. 88. Για την αντιστοιχία κυπριακού στρέμματος (ή σκάλας) και εκταρίου, βλ. Παράρτημα Α.

⁹⁷¹ Το 1922 καταγραφόταν ότι η JCA κατείχε έκταση 1, 860 εκταρίων (13, 901 σκαλών) εκ των οποίων 1, 200 στο Μαργό, 360 στο Τσόμλεκτζι και 300 στα Κούκλια, Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1922*, σ. 74.

Μαργό		Τσόμλεκτζι		Κούκλια		Σύνολο εκτάσεων
Είδος γης	Σκάλες	Είδος γης	Σκάλες	Είδος γης	Σκάλες	
λαχανόκηποι	3	άρδευση με νερό του ποταμού)				
τριφύλλι	2					
ελαιόδεντρα	1					
τροφή για άλογα	6					
Κήπος στην αυλή του κτηρίου της διοίκησης	2					
				Εκτάσεις με αλμυρό νερό	280	
ΣΥΝΟΛΟ	6.624		2.029		1.850	10.503

Σύστημα ιδιοκτησίας

Η σύσταση των εβραϊκών αγροκτημάτων στην Κύπρο παραπέμπει στο πρότυπο διαχείρισης των οθωμανικών τσιφλικιών του 19^{ου} αιώνα, αυτό που περιγράφει ο Inalcik ως ‘plantation-like çiftliks’⁹⁷². Κάθε τοποθεσία εγκατάστασης αποτελούσε ένα ενιαίο χωριό με τα εξής χαρακτηριστικά: βρισκόταν σε κομβικές οδικές αρτηρίες, η γη ενοικιαζόταν σε εργάτες (στην περίπτωση των εβραϊκών αγροκτημάτων σε εποίκους) και σημειωνόταν εντατική αγροτική δραστηριότητα⁹⁷³. Κατά τα πρώτα χρόνια τιτλοποιήθηκε σε κάθε έποικο μια συμβολική έκταση γης, γύρω στα 40 εκτάρια, στην οποία διατηρούσαν σπίτι, στάβλο, δυο ζεύγη βοδιών για τις εργασίες στα χωράφια, τρεις αγελάδες, μια φοράδα και ένα κοπάδι από περίπου 80 πρόβατα ως μέτρο ενίσχυσης της συνοχής της κοινότητας και των δεσμών του αγρότη με τη γη⁹⁷⁴. Οι υπόλοιπες εκτάσεις καλλιεργούνταν από τη διοίκηση και από μερικούς ντόπιους εργάτες⁹⁷⁵. Ως ιδιοκτήτης του κλήρου ο κάθε αγρότης είχε τη δυνατότητα να συμμετάσχει σ’ εκλογές ανάδειξης του «μουχτάρη» του Μαργό. Με αυτό τον τρόπο, η οργάνωση αποσκοπούσε στη δημιουργία συνθηκών μόνιμης εβραϊκής παρουσίας στην εγκατάσταση του Μαργό, η οποία ήταν η μοναδική περίπτωση από τις τρεις που μπορεί να θεωρηθεί ως πραγματικός εβραϊκός εποικισμός⁹⁷⁶.

⁹⁷² Βλ. Inalcik, *ό.π.*, σσ.114-119.

⁹⁷³ Σύμφωνα με τον Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.*, σ. 373 οι εβραϊκές εγκαταστάσεις στην Κύπρο ακολουθούσαν το πρότυπο ιδιοκτησίας και διαχείρισης φάρμας που ίσχυε στην οθωμανική Παλαιστίνη.

⁹⁷⁴ Jewish Colonization Association, *Rapport de l’ Administration Centrale au Conseil d’ administration pour l’ année 1904*, Παρίσι 1905, σ. 71.

⁹⁷⁵ Jewish Colonization Association, *Rapport de l’ Administration Centrale au Conseil d’ administration pour l’ année 1904*, σ. 88.

⁹⁷⁶ Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.* Επίσης, Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σ. 92.

Στη συνέχεια, το σύστημα αυτό διαφοροποιήθηκε. Παρόλο που στην Παλαιστίνη η σύναψη «συμβολαίων υπόσχεσης πώλησης» μεταξύ των εποίκιστικών φορέων και των εποίκων, τα οποία προνοούσαν ενοικίαση γης για σαράντα χρόνια, ήταν η συνηθέστερη πρακτική⁹⁷⁷, στο Μαργό ήταν πολύ περιορισμένο το φαινόμενο. Για παράδειγμα, το 1913 μόνο το ένα τέταρτο των εποίκων- συνολικά επτά- ήταν δεσμευμένοι με τέτοια συμβόλαια⁹⁷⁸, όπως φαίνεται στον ακόλουθο πίνακα.

Πίνακας 12 Συμβόλαια υπόσχεσης πώλησης το 1913

Πηγή: ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 18.

Το χρέος των εποίκων του Μαργό με «συμβόλαιο υπόσχεσης πώλησης»							
Όνομα	Κεφάλαιο		Τόκος στερλίνες		Σύνολο		Έτος αποπληρωμής του χρέους
	£	sh	£	sh	£	sh	
Gunzbourg Leib	451	4	259	13	710	17	1952
Gunzbourg Israel	481		267	15	748	15	1953
Hayete Abraham	538	2	372	12	910	14	1962
Kowo M.	527		349	9	876	9	1960
Kanetopsky	538	2	372	12	910	14	1962
Rozio	542		382	5	924	5	1963
Saul	547		389	16	936	16	1963

Αντίθετα, στην Κύπρο η οργάνωση προτίμησε τη σύναψη «συμβολαίων ενοικίασης». Το 1913 δεκαέξι από τους εικοσιοκτώ εποίκους/αγρότες είχαν συνάψει τέτοια συμβόλαια⁹⁷⁹, τα οποία δεν δέσμευαν μακροπρόθεσμα τους εποίκους με τη γη ούτε και περιόριζαν τη γεωργική τους ενασχόληση σε αυστηρά πλαίσια, όπως συνέβαινε στην Παλαιστίνη⁹⁸⁰. Η πρακτική που επέλεξε η JCA στις εγκαταστάσεις της Κύπρου ήταν κατά την άποψη των Seltenreich και Katz ένα προληπτικό μέτρο το οποίο της εξασφάλιζε χρόνο να διερευνήσει το χαρακτήρα του κάθε μετανάστη, να αξιολογήσει την επιχειρηματικότητά του και το ενδιαφέρον του να παραμείνει στην Κύπρο⁹⁸¹. Σε μια άλλη προέκταση, ωστόσο, αποδεικνύει την αβεβαιότητα και το μη μόνιμο του χαρακτήρα των σχεδιασμών της JCA για συνέχιση της στήριξης της

⁹⁷⁷ Seltenreich και Katz, *ό.π.*

⁹⁷⁸ ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 17.

⁹⁷⁹ Στο ίδιο.

⁹⁸⁰ Αντίθετα, στην Παλαιστίνη, βάσει των συμβολαίων υπόσχεσης πώλησης, οι έποικοι ήταν υποχρεωμένοι να καλλιεργούν τα εδάφη ανάλογα με τις εντολές του διαχειριστή και να συνδράμουν στις εργασίες διατήρησης της κοινοτικής περιουσίας χωρίς αμοιβή, βλ. Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σσ. 92-93.

⁹⁸¹ Στο ίδιο.

στους εποικισμούς της Κύπρου, σε αντίθεση με την Παλαιστίνη όπου υπήρχε διαρκής εισροή μεταναστών, συνεχής ζήτηση και ανάγκη εγκατάστασής τους. Γι' αυτό το λόγο και ο εποικισμός του Μαργό εγκαταλείφθηκε πιο γρήγορα από τους εποίκους.

Το Μαργό οικοδομήθηκε στα πρότυπα των εβραϊκών εγκαταστάσεων της οθωμανικής Παλαιστίνης με ευρωπαϊκό πολεοδομικό σχεδιασμό, ο οποίος περιελάμβανε οδικό δίκτυο το οποίο συνέδεε τα κοινοτικά και ιδιωτικά κτήρια με τα κτήματα. Οι πέτρινες αγροτικές κατοικίες, οι περισσότερες κτισμένες σε λόφο και σε απόσταση μεταξύ τους 100 υάρδων, ήταν καλυμμένες από γύψο και με κεκλιμένη στέγη. Αποτελούνταν συνήθως από τρία δωμάτια ώστε να φιλοξενούν μέχρι και εξαμελή οικογένεια⁹⁸². Αρχικά, καλλιεργήθηκαν 15 κήποι μισού στρέμματος γύρω από κάθε κατοικία σε αρδύσιμο έδαφος, στους οποίους φυτεύτηκαν ελιές, πορτοκαλιές, ροδακινιές και βερικοκιές⁹⁸³. Η καινοτομία σε σχέση με τις κυπριακές οικίες, ήταν το γεγονός ότι τα ζώα, τα κάρα και τα γεωργικά εργαλεία φυλάγονταν σε αποθήκες ή στάβλους εκτός της κυρίως οικίας, η οποία χρησιμοποιείτο μόνο για στέγαση και σίτιση της οικογένειας⁹⁸⁴.

Η χρηματοδότηση

Η JCA χρηματοδοτούσε υπό μορφή δανείων τις εγκαταστάσεις, μέσω των οποίων καλύπτονταν οι χρηματοδοτικές ανάγκες τόσο της κοινότητας όσο και κάθε εποίκου/αγρότη. Το κεφάλαιο της οργάνωσης διοχετευόταν κυρίως για κοινωφελή εγχειρίσματα έργα, όπως την εκμετάλλευση των υδάτινων πόρων, την ανάπτυξη του συστήματος άρδευσης και τη συντήρηση κοινοτικών κτηρίων, τη χρήση εκχρηματισμένων εισροών (σπόρων για τις καλλιέργειες, λιπασμάτων, ζωοτροφών) και την εισαγωγή σύγχρονων μηχανημάτων καλλιέργειας που θα επέτρεπαν τη διασφάλιση του κέρδους για τον κάθε αγρότη και την απόσβεση των χρεών του⁹⁸⁵. Το εύρος δηλαδή των κεφαλαιακών επενδύσεων πληρούσε τις προδιαγραφές για την εξασφάλιση της αποδοτικότητας και ανταγωνιστικότητας της παραγωγής ενός αγροκτήματος⁹⁸⁶.

⁹⁸² Οι διαστάσεις των οικιών ήταν πλάτος 16 x 15 πόδια και ύψος μέχρι και 16 πόδια.

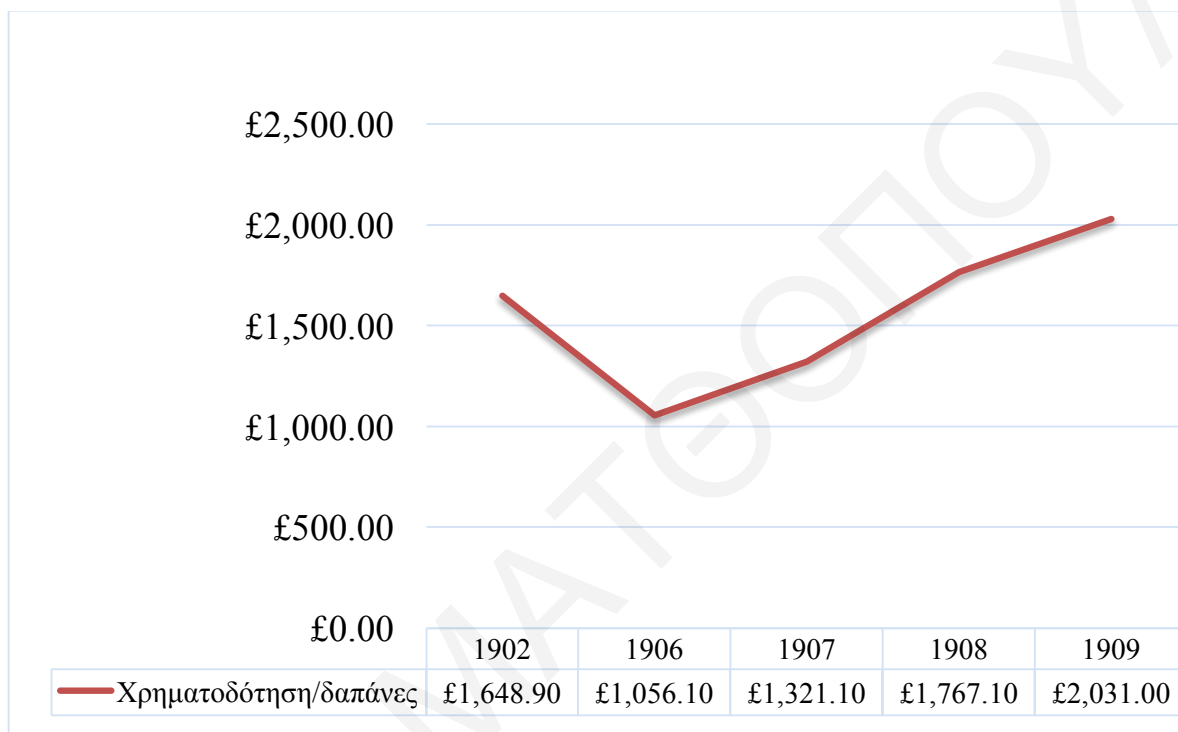
⁹⁸³ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 9.9.1898, σ. 7 και 27.1.1899, σ. 21. Τα εσπεριδοειδή, όπως λεμόνια και πορτοκάλια, ευδοκίμουν σύμφωνα με την Ohnefalsch-Richter, *ό.π.*, σ. 120, σε ορισμένες περιοχές και συναγωνίζονταν τα φρούτα της Γιάφφας. Εξάγονταν σε Αίγυπτο, Τουρκία και Ρουμανία. Άλλα φρούτα όπως ροδάκινα και χρυσόμηλα, καλλιεργούνταν σε πεδιάδες.

⁹⁸⁴ Ο ευρωπαϊκός αυτός τύπος κατοικίας ονομάζεται στα γαλλικά *maison-cour* και στα γερμανικά *Gehöft*, βλ. Ben-Artzi, *Settlement Patterns*, *ό.π.*, σ. 71.

⁹⁸⁵ Selteneich και Katz, *ό.π.*, σ. 101.

⁹⁸⁶ Βλ. αναφορά Σωκράτη Πετμεζά, «Αγροτική οικονομία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Αθήνα 1999-2009, τ. 1, σ. 58, για την αντίστοιχη ελληνική

Ετήσιες αναφορές για το μέγεθος της χρηματοδότησης δεν καταγράφονταν στις εκθέσεις της JCA. Ωστόσο, σύμφωνα με τους προϋπολογισμούς των δαπανών οι οποίοι αποστάληκαν από τον διαχειριστή Bergmann στην JCA για την περίοδο 1902–1909 το κεφάλαιο που εισέρρε ετησίως στο Μαργό κυμαινόταν μεταξύ £1000 και £2000, όπως καταγράφεται στο παρακάτω διάγραμμα.

Διάγραμμα 13 Η χρηματοδότηση της JCA στο Μαργό, 1902-1909

Πηγή: ΑΙΥ: ICA 4. Chypre, Bergmann, Μαργό, προς JCA, Παρίσι, 20.8.1907 και 14.9.1908.

Η έκθεση Rosenheck για το 1913 είναι ακόμη πιο κατατοπιστική. Αναφέρει ότι στους είκοσι οκτώ τότε αγρότες του Μαργό καταβλήθηκε συνολικά το ποσό των £2122 το οποίο αναλογούσε κατά μέσο όρο στον κάθε αγρότη σχεδόν £80 (βλ. Παράρτημα Γ). Περίπου 48% του κεφαλαίου προοριζόταν για την επιδιόρθωση κτηρίων και την ανάπτυξη υποδομών της γεωργοκτηνοτροφίας. Το 25% προοριζόταν για την αγορά προβάτων και αγελάδων. Το 14,7% θα επενδυόταν σε γεωργικά εργαλεία και μεταφορικά μέσα και ένα ποσοστό 12,2 % στη σπορά⁹⁸⁷ (για την αναλυτική χρηματοδότηση βλ. Παράρτημα Δ).

περίπτωση. Επίσης, για τη σημασία του κεφαλαίου στην ανάπτυξη και παραγωγικότητα της γης, βλ. Federico, *ό.π.*, σ. 33.

⁹⁸⁷ Επίσης, βλ. Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σ. 100.

Η χρηματοδότηση για τα κοινοτικά έξοδα ήταν αισθητά μικρότερη, αφού την ίδια χρονιά είχαν παραχωρηθεί μόλις £125,5 για κοινόχρηστους χώρους, όπως το σχολείο, το φαρμακείο και το ιατρείο, στάβλους και καμίνι αλλά και για αρδευτικά έργα. Το μεγαλύτερο κεφάλαιο δαπανήθηκε για το Τσόμλεκτζι λόγω προφανώς αυξανόμενων αναγκών. Περίπου £63 δαπανήθηκαν γι' αρδευτικά έργα, αποξήρανση περιοχών και δενδροφύτευση. Στο Μαργό δόθηκαν γύρω στις £55, ενώ στα Κούκλια μόνο £6 γι' αγορά κτηρίου (βλ. Παράρτημα Ε).

Το ανθρώπινο κεφάλαιο

Στα αρχικά στάδια οργάνωσης των γεωργοκτηνοτροφικών μονάδων διορίστηκε ως επιβλέπων του εγχειρήματος ο Walter S. Cohen ο οποίος ανέλαβε το κτίσιμο των οικιών, την αγορά των βοδιών και τον διαμοιρασμό της γης στο Μαργό⁹⁸⁸. Ο Nahum Isaac Adler, απόφοιτος της σχολής Mikveh Israel στην Παλαιστίνη, διορίστηκε από τον Cohen συντονιστής των αγροτικών ασχολιών των κατοίκων, και ο Jacob Bergmann, απόφοιτος της Εθνικής Σχολής Κηπουρικής των Βερσαλλιών, διαχειριστής και επικεφαλής της εγκατάστασης.

Η αποτυχημένη εγκατάσταση των πρώτων οικογενειών που κατέφθασαν στο Μαργό το 1899 από το Whitechapel του Λονδίνου⁹⁸⁹, τα μέλη των οποίων ήταν ράφτες, παπουτσήδες και επιπλοποιοί, δηλαδή άτομα από αστικό περιβάλλον και με λίγη εμπειρία στις γεωργικές μεθόδους, κατέδειξε ότι δεν ήταν απαραίτητη μόνο η επιστημονική επίβλεψη του εγχειρήματος, αλλά και η παρουσία τεχνικά καταρτισμένων και εκπαιδευόμενων γεωργών. Γι' αυτό το λόγο η JCA φρόντισε να ενισχύσει τον εποικισμό με νεαρούς εργάτες (αρχικά το 1902 ήταν 4⁹⁹⁰ και στη συνέχεια αυξήθηκαν στους 7⁹⁹¹) οι οποίοι μετακλήθηκαν από τη σχολή Mikveh Israel⁹⁹² και αναμενόταν μετά την πάροδο ενός χρονικού διαστήματος να ενσωματωθούν στην κοινότητα ως μόνιμοι έποικοι. Η τακτική αυτή ήταν εξαιρετικά σημαντική στην αναβάθμιση των γεωργοκτηνοτροφικών υποδομών και των εφαρμοσμένων

⁹⁸⁸ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 27.1.1899, σ. 21. Βιογραφικά στοιχεία για τον Cohen βλ. Shaftesley, *ό.π.*, σ. 103.

⁹⁸⁹ Ohnefalsch-Richter, *ό.π.*, σ. 299. Η περιοχή γύρω από το Whitechapel (East End) ήταν σύμφωνα με την Chasin, στο ίδιο, σ. 50, ένας εβραϊκός «θύλακας», όπου βρίσκονταν συγκεντρωμένοι οι φτωχότεροι από τους Εβραίους μετανάστες, προερχόμενοι κυρίως από την Ανατολική Ευρώπη.

⁹⁹⁰ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1902*, σ. 61.

⁹⁹¹ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1907*, Παρίσι 1908, σ. 191.

⁹⁹² Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 29.12.1899, σ. 13.

μεθόδων καλλιέργειας στα εβραϊκά αγροκτήματα (για την αριθμητική κατάσταση των εποίκων και εργατών, βλ. Παράρτημα ΣΤ).

Η δραστηριότητα και παραγωγή στη γεωργία και κτηνοτροφία

Η βάση της γεωργικής παραγωγής στα κτήματα του Μαργό, του Τσόμλεκτζι και των Κουκλιών ήταν τα δημητριακά, η καλλιέργεια σιταριού, κριθαριού και βρώμης. Μικρότερης έκτασης ήταν οι καλλιέργειες οσπρίων, φακής και βαμβακιού, ενώ έμφαση δόθηκε και στην παραγωγή τριφυλλιού για τις ανάγκες της κτηνοτροφίας. Επιπρόσθετα, τα εβραϊκά αγροκτήματα επιδίδονταν και στη χαρακτηριζόμενη ως «μικρή καλλιέργεια» (*petit culture*) της δενδροκαλλιέργειας και των οπορωφόρων δένδρων, η οποία σπάνιζε στο κυπριακό αγροτικό σύστημα καθώς οι αγρότες επιδίδονταν περισσότερο στην καλλιέργεια σιτηρών⁹⁹³. Στα συστήματα των πολυκαλλιεργειών ο πολυεπίπεδος προσανατολισμός φυτειών και ζώων είχε άμεση σχέση με τη θωράκιση της οικονομικής κατάστασης των αγροκτημάτων απέναντι σε αστάθμητους και εξωγενείς παράγοντες, όπως οι κλιματικές αλλαγές και οι οικονομικές συνθήκες⁹⁹⁴. Στις περιπτώσεις πάντως των μεσογειακών συστημάτων, όπως καταγράφει και ο Πετμεζάς στην περίπτωση της Ελλάδας, αυτοί οι πυρήνες πολυκαλλιεργειών συμμετείχαν σημαντικά στο τοπικό και ενίοτε διεθνές εμπόριο των περιοχών τους⁹⁹⁵. Σύμφωνα με τον Price μόνο σε περιπτώσεις όπου το εμπορικό κίνητρο ήταν πολύ ισχυρό, ήταν μεγαλύτερο το ποσοστό γης που προοριζόταν για εναλλακτικές χρήσεις, όπως βοσκή και κηπευτικά.⁹⁹⁶ Συνεπώς, η ίδια η φύση της αγροτικής δραστηριότητας δεικνύει μια αρχική προσπάθεια προσανατολισμού των κτημάτων στο τοπικό εμπόριο.

Σιτοπαραγωγή και εναλλακτικές καλλιέργειες

Σύμφωνα με τις ετήσιες εκθέσεις της JCA σχετικά με τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης και τα προϊόντα παραγωγής κύριο χαρακτηριστικό της γεωργικής δραστηριότητας ήταν η συνεχής αύξηση των εκτάσεων καλλιέργειας τουλάχιστον μέχρι το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (βλ. πίνακα 13). Η παραγωγικότητα αυτή εξαρτήθηκε τόσο από τη σοβαρή επένδυση

⁹⁹³ Βλ. Προκόπιος Μ. Συμεωνίδης, «Η Κύπρος υπό γεωργικήν, βιομηχανικήν και εμπορικήν έποψιν» στο Ευανθία Θεοδώρου, *Κυπριακόν Ημερολόγιον*, Έτος Α (1905), Λεμεσός 1905, σσ. 13, 17.

⁹⁹⁴ Price, *ό.π.*, σ. 94.

⁹⁹⁵ Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», *ό.π.*, σ. 54.

⁹⁹⁶ Price, *ό.π.*, σ. 101.

κεφαλαίου που λάμβανε χώρα⁹⁹⁷ όσο και από την περιέλευση στην JCA νέων εύφορων γαιών, όπως ήταν αυτές των Κουκλιών.

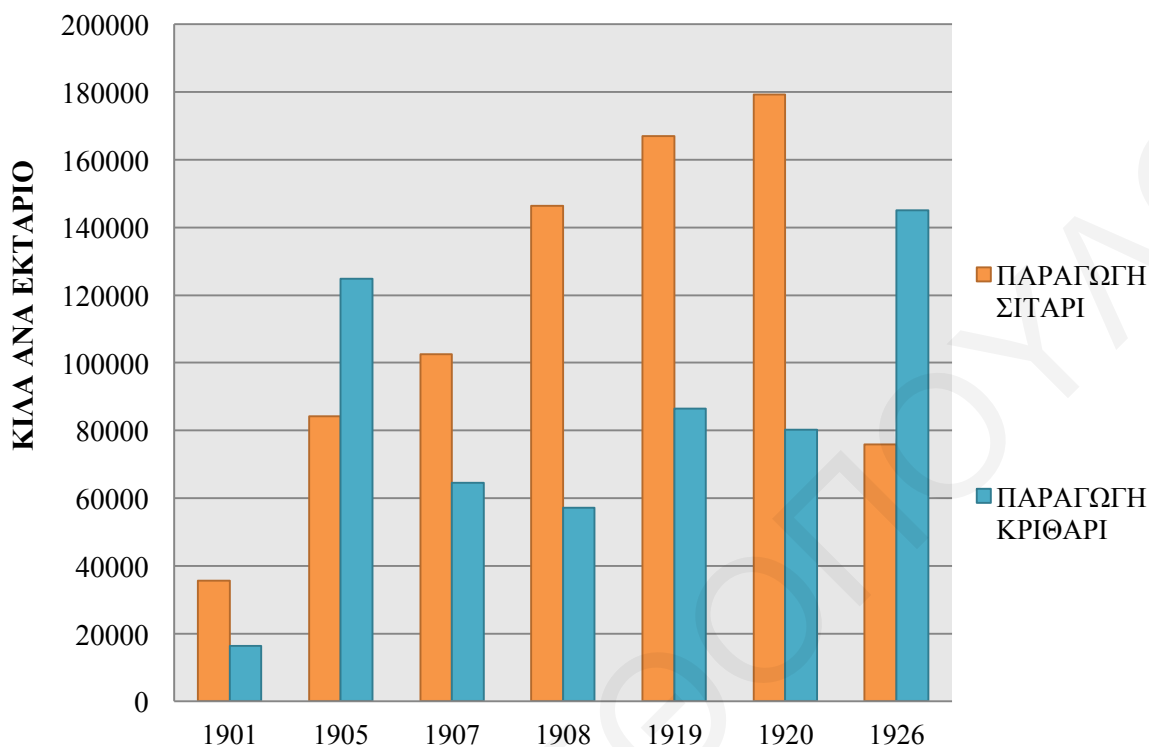
Πίνακας 13 Η καλλιέργεια στα κτήματα της JCA (εκτάρια)

Πηγή: Jewish Colonization Association, *Rapports de l' Administration Centrale au Conseil d' administration 1899-1923*.

Έτος	Συνολική αρόσιμη γη	Σιτάρι	Κριθάρι	Βρώμη	Όσπρια, φακή	Τριφύλλι	Σισάμι	Βαμβάκι	Σανός
1899	320			220		90			
1900	225								
1901	257	117	40	4		74		10	12
1902	289.7	93	51	33.7		69.6			20.6
1903	422	140	88	50	134				
1904	410		195						
1905	502	195		307					
1907	710	262	138					20	
1908	938	303	221	61				39	
1909	921	245	129	71	207				
1919	1,832	773	304	127		455		64	
1920	1,480	588	263	45	21	365		116	54
1921	1,437	592	267	52	12	386	19	45	61
1923	749.7	478.8	198.1	60.2	2.9	0.5			9.2

Όπως αντικατοπτρίζεται και στο διάγραμμα 14, αντίστοιχη αύξηση σημείωσε και η παραγωγή του κυριότερου προϊόντος, του σιταριού, ενώ η σοδειά του κριθαριού δεν διατηρείτο πάντα σε υψηλά επίπεδα. Οι μεταπολεμικές επιπτώσεις στην οικονομία, όπως θα καταγραφούν στη συνέχεια, είναι εμφανείς στα έτη 1920-1923 κατά τα οποία άρχισε να σημειώνεται τόσο η σταδιακή μείωση στην στρεμματική καλλιέργεια των κυριοτέρων προϊόντων όσο και στην απόδοση (βλ. αναλυτικά Παράρτημα Ζ).

⁹⁹⁷ Βλ. Federico, *ό.π.*, σ. 33.

Διάγραμμα 14 Η παραγωγή σε σιτάρι και κριθάρι ανά εκτάριο

Πηγή: Jewish Colonization Association, *Rapports de l' Administration Centrale au Conseil d' administration 1901-1926*.

Παράλληλα, όμως, σημειώθηκε στροφή στην επικερδή και εναλλακτική καλλιέργεια του βαμβακιού, για την οποία την ίδια περίοδο είχε παρατηρηθεί ένα γενικευμένο αυξανόμενο ενδιαφέρον εκ μέρους των ντόπιων καλλιεργητών (βλ. Παράρτημα Ζ)⁹⁹⁸. Αν και η βαμβακοκαλλιέργεια ήταν ευρύτερα διαδεδομένη από τις αρχές του 20ού αιώνα στις γειτονικές περιοχές του Μαργό, όπως το Δάλι και τη Νήσου, καθώς και στην πεδιάδα της Μεσαορίας, στην Κυθρέα, τη Σολέα, τον Καραβά και τη Λάπηθο⁹⁹⁹, εντούτοις δεν ήταν από τις προσφιλείς καλλιέργειες των εβραϊκών κτημάτων. Η παραγωγή και επεξεργασία του κρίθηκε αναγκαία μόνο στις αρχές της δεκαετίας του 1920 όταν οι σοδειές των δημητριακών δεν απέδιδαν το αναμενόμενο κέρδος¹⁰⁰⁰.

⁹⁹⁸ Βλ. *Cyprus. Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1923*, Λευκωσία 1924, σ. 5.

⁹⁹⁹ Department of Agriculture, *Annual Report for the year 1902-1903 by P. Gennadius Director of Agriculture*, Λευκωσία 1903, σ. 8.

¹⁰⁰⁰ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1920*, Παρίσι 1921, σ. 72. Επίσης, Selteneich και Katz, *ό.π.*, σ. 90.

Η έμφαση επίσης στην καλλιέργεια χορτονομής, όπως πράσινων χόρτων και ριζών, ήταν πολύ σημαντική για τη διατροφή των ζώων. Στις ευρωπαϊκές αγροτικές οικονομίες αποτελούσε μείζονα βιολογική και τεχνική καινοτομία, γιατί επέλυε ένα από τα χρόνια προβλήματα της γεωργίας, τον εκτοπισμό της κτηνοτροφίας από την καλλιέργεια σιταριού και δημητριακών¹⁰⁰¹. Στην Κύπρο εξαιτίας της μικροϊδιοκτησίας και της ανεπάρκειας μεγάλης και ενιαίας επιφάνειας της γης, η κτηνοτροφία δεν ήταν μια εντατική δραστηριότητα. Η χορτονομή και η δημιουργία φυσικών βοσκοτόπων στα συστήματα αμειψισποράς ήταν απαραίτητα για τη βελτίωση των ειδών και της δύναμης των ζώων και τη συνεπακόλουθη παραγωγή κοπριάς για τις καλλιέργειες¹⁰⁰². Όπως καταγράφεται στον πίνακα 13 η παραγωγή τριφυλλιού στα εβραϊκά κτήματα είχε σταδιακή αύξηση τουλάχιστον μέχρι το τέλος του πολέμου.

Σαφείς αναφορές για την απόδοση κάθε αγροκτήματος στις τρεις τοποθεσίες του Μαργό, Τσόμλεκτζι και Κουκλιών ανά έτος δεν εντοπίστηκαν. Ωστόσο, μέσα από μια μεμονωμένη και αποσπασματική αναφορά σχετικά με τις σοδειές σε καθεμία από τις τοποθεσίες στην έκθεση του 1924, προκύπτουν αξιόλογες πληροφορίες οι οποίες αποτυπώνουν τη δεδομένη περίοδο τη συμβολή κάθε αγροκτήματος στη συνολική παραγωγή. Όπως καταγράφεται στον ακόλουθο πίνακα, είναι εμφανές ότι τα κτήματα στα Κούκλια ήταν τα πιο παραγωγικά και προσοδοφόρα. Όπως διαφαίνεται, αν και στα Κούκλια κατοικούσαν μόνο 6 έποικοι σε αντίθεση με 11 στο Μαργό και 5 στο Τσόμλεκτζι, εντούτοις η παραγωγή στα βασικά είδη όπως το σιτάρι, το κριθάρι και το βαμβάκι ήταν σαφώς ανώτερη από τις άλλες δυο φάρμες. Μάλιστα, η παραγωγή σιταριού στα Κούκλια ήταν σχεδόν η τριπλάσια από ότι στο Μαργό, ενώ η παραγωγή κριθαριού ήταν σχεδόν η οκταπλάσια. Στο Τσόμλεκτζι δινόταν έμφαση σε συγκεκριμένα είδη καλλιέργειας, όπως βρώμη και σισάμι, ενώ όσον αφορά το σιτάρι και τη βοσκή είχε σχεδόν την ίδια απόδοση με την παραγωγή του Μαργό.

¹⁰⁰¹ Federico, *ό.π.*, σ. 88.

¹⁰⁰² Price, *ό.π.*, σσ. 105, 120.

Πίνακας 14 Η γεωργική παραγωγή ανά κτήμα το 1924

Πηγή: Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1924*, Παρίσι 1925.

Είδος	Μαργό (11 γεωργοί)		Τσόμλεκτζι (5 γεωργοί)		Κούκλια (6 γεωργοί)		ΣΥΝΟΛΟ
	Έκταση (σκάλα)	Κοιλό	Έκταση (σκάλα)	Κοιλό	Έκταση (σκάλα)	Κοιλό	Κοιλό
Σιτάρι	Δεν αναφέρεται	1461	395	1327	889	4285	7073
Κριθάρι	Δεν αναφέρεται	656	65	221	485	5320	6197
Βρώμη	Δεν αναφέρεται	173	92	471	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	644
Τριφύλλι	Δεν αναφέρεται	95	98	77	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	172
Βαμβάκι	77,5	Δεν αναφέρεται	55	Δεν αναφέρεται	120	715	Δεν αναφέρεται
Σισάμι	10	Δεν αναφέρεται	45,5	Δεν αναφέρεται	13	24	Δεν αναφέρεται

Δενδροκαλλιέργεια

Για την αντιμετώπιση του ρίσκου της μονοκαλλιέργειας και για την αύξηση των εσόδων, οι εβραίοι αγρότες επιδίδονταν και στις προσοδοφόρες καλλιέργειες, όπως των οπωροφόρων δένδρων, των ελιών και των μουριών¹⁰⁰³. Το κλίμα του νησιού ήταν από τα ιδανικότερα για την παραγωγή φύλλων μουριάς, τα οποία χρησιμοποιούνταν για την εκτροφή μεταξοσκώληκα¹⁰⁰⁴, και για την παραγωγή μεταξιού, το οποίο αποτελούσε μια από τις πρώτες ύλες στην υφαντουργία¹⁰⁰⁵. Ακόμη και οι αποικίες της Παλαιστίνης, περί τα τέλη της δεκαετίας του 1890, προσανατολίστηκαν στην καλλιέργεια και την παραγωγή μεταξιού ως μέσου διεύρυνσης της βάσης της οικονομίας τους, το οποίο προόριζαν για τις αγορές της Συρίας και του Λιβάνου¹⁰⁰⁶. Τα εβραϊκά κτήματα στην Κύπρο είχαν το σημαντικό πλεονέκτημα της πώλησης των προϊόντων αυτών στην αγορά της Λευκωσίας, η οποία ήταν

¹⁰⁰³ ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 42.

¹⁰⁰⁴ Αγγελική Γ. Περίδου, «Κυπριακή λαϊκή υφαντική», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. ΚΓ (1959), σσ. 189-191. Ohnefalsch-Richter, *ό.π.*, σσ. 131-132. Η εκτροφή μεταξοσκώληκων ήταν ευρέως διαδεδομένη στο νησί, αλλά η Πάφος ήταν η κύρια επαρχία παραγωγής του μεταξιού. Εξαγωγές κουκουλιών γίνονταν προς Γαλλία και Ιταλία, βλ. Β. SurrIDGE, *Επισκόπησις της εν Κύπρω αγροτικής ζωής βασισθείσα επί εκθέσεων ερευνητών οι οποίοι επισκέφθησαν τα χωρία καθ' όλην την Νήσον κατά το 1927 και 1928 και επαυξηθείς δια στατιστικών και άλλων πληροφοριών εκ των αρχείων της Κυβερνήσεως, Λευκωσία 1930*, σσ. 61-62.

¹⁰⁰⁵ Περίδου, *ό.π.*, σ. 191.

¹⁰⁰⁶ Ben-Artzi, *Settlement Patterns*, *ό.π.*, σσ. 226-227. Επίσης, αναφορά γίνεται και στο Aaronsohn, *ό.π.*, σ. 104.

εμπορικό κέντρο πώλησης και διοχέτευσης των πρώτων υλών και υφασμάτων στην Ευρώπη¹⁰⁰⁷.

Οι απόψεις των ειδικών απεσταλμένων της JCA από το Παρίσι στο Μαργό το 1902 συνέκλιναν στο γεγονός ότι η παραγωγή ελιών, μουριών και χαρουπιών θα βελτίωνε το εισόδημα των εποίκων¹⁰⁰⁸. Από τότε χρονολογείται η μαζική δενδροφύτευση ελαιοδένδρων, δαμασκηνίων, βερικοκιών, ροδακινιών, αμυγδαλιών, κυδωνιών και μηλιών. Μόνο το 1902 είχαν αγοραστεί και φυτευθεί στο Μαργό περισσότερα από 2000 δέντρα και 600 αμπέλια. Αναλυτικότερα, 690 ελαιοδένδρα, 539 βερικοκιές, 300 αμυγδαλιές, 228 μουριές, 100 δαμασκηνιές και 100 οπωροφόρα δένδρα¹⁰⁰⁹. Το 1919 ενθαρρύνθηκε η καλλιέργεια περισσότερων από 800 ελαιοδένδρων¹⁰¹⁰. Το 1921 σημειωνόταν ότι μόνο στο Μαργό υπήρχαν 3097 δένδρα, όπως ελιές, βερικοκιές, αμυγδαλιές και χαρουπιές, ενώ περίπου 3000 ήταν οι ευκάλυπτοι¹⁰¹¹. Μέχρι το 1926 διατηρούνταν στα εβραϊκά κτήματα 25000 δένδρα, εκ των οποίων 5000 ήταν καρποφόρα¹⁰¹².

Κτηνοτροφία

Η ενασχόληση του αγρότη όχι μόνο με τη γεωργία αλλά και την κτηνοτροφία ήταν βασική προϋπόθεση για την εγκατάσταση των μεταναστών στους εποικισμούς της JCA. Ένας έποικος ο οποίος δεν εξέτρεφε για παράδειγμα έστω μια ή δυο αγελάδες, οι οποίες ήταν πηγή εσόδων, θεωρείτο αποτυχημένος γεωργός¹⁰¹³. Η εκτροφή ζώων εφοδίαζε τη γεωργία με φυσικά λιπάσματα, απαραίτητα για την ανανέωση του εδάφους, αλλά παρήγαγε και προϊόντα για την ενίσχυση του εμπορίου. Η βοσκή των ζώων κατά την αγρανάπαυση βοηθούσε στη διατήρηση και βελτίωση της γονιμότητας του εδάφους¹⁰¹⁴. Πάντως, η κτηνοτροφία δεν φαίνεται ότι ήταν τόσο διαδεδομένη μεταξύ των εποίκων όσο η ενασχόληση με τη γεωργία. Ενδεικτικά το 1916 μόλις το 40% των εποίκων ήταν κτηνοτρόφοι¹⁰¹⁵.

¹⁰⁰⁷ Περίδου, *ό.π.*, σ. 188.

¹⁰⁰⁸ AIU: Archives ICA 4. Chypre, J. Niégo, Rapport sur Margo Chiflik, Mikveh Israel, προς Πρόεδρο JCA, Παρίσι, 27.1.1902 και E. Tisserand, "Colonie de Margo Chiflik (île de Chypre). Observations sur le rapport de M. Niégo", Παρίσι, 28.3.1902.

¹⁰⁰⁹ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1902*, σ. 62. Επίσης, Ben- Artzi, "Jewish rural", *ό.π.*, σ. 373.

¹⁰¹⁰ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1919*, Παρίσι 1920, σ. 47.

¹⁰¹¹ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1921*, Παρίσι 1922, σ. 68.

¹⁰¹² Εφημ. *Ελευθερία*, 20.11.1926, σ. 5.

¹⁰¹³ Selteneich και Katz, *ό.π.*, σ. 93.

¹⁰¹⁴ Price, *ό.π.*, σ. 101.

¹⁰¹⁵ Selteneich και Katz, *ό.π.*.

Στα εβραϊκά κτήματα ενθαρρύνθηκε η εκτροφή βοδιών, αλόγων, αγελάδων, προβάτων και κατσίκων τα οποία ήταν απαραίτητα τόσο για σκοπούς καλλιέργειας των χωραφιών με το άροτρο και μεταφοράς των κάρων, όσο και για την παραγωγή και πώληση κτηνοτροφικών προϊόντων, όπως μαλλιού και γαλακτοκομικών προϊόντων. Σύμφωνα με τον Price η ποιότητα και το μέγεθος των ζώων έλξης αποτελούσε τη μεγαλύτερη επένδυση των αγροτών και ήταν δείκτης διάκρισης μεταξύ των πλούσιων και φτωχών περιοχών και των μεγάλων και μικρών καλλιεργητών¹⁰¹⁶. Τα δεδομένα του πιο κάτω πίνακα διαμορφώνουν την εντύπωση των πλούσιων αγροκτημάτων, αφού ο αριθμός των εργατικών ζώων, των βοδιών και των αλόγων, δεν ήταν ευκαταφρόνητος.

Πίνακας 15 Η κτηνοτροφία στα κτήματα της JCA

Πηγή: Jewish Colonization Association, *Rapports de l' Administration Centrale au Conseil d' administration 1899-1922*.

Έτος	Βόδια	Αγελάδες	Άλογα	Γαϊδούρια	Πρόβατα	Μοσχάρια	Κατσίκες
1899	30	13	0	15	500	0	0
1900	30	9	0	15	250	0	0
1901	19	9	8	5	298	5	0
1902	21	5	0	0	551	7	0
1903	41	9	1	0	800	0	0
1904	44	36	0	12	920	0	0
1907	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	0	700	0	Δεν αναφέρεται
1908	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	0	750	0	150
1909	111			0	600	0	250
1919	65	38	82	0	1431	0	Δεν αναφέρεται
1920	73	52	63	0	1252	0	Δεν αναφέρεται
1921	50	51	47	0	747	0	76
1922	40	41	30	0	530	0	50

Η εκτροφή των προβάτων ήταν η σημαντικότερη πτυχή της κτηνοτροφίας, αφού η κοπριά αξιοποιείτο ως λίπασμα για την αύξηση των ποσοτήτων της παραγωγής. Με την προκαταβολή των £20 από την οργάνωση σε κάθε έποικο ενθαρρυνόταν η αγορά 50 έως και 80 προβάτων για κάλυψη τόσο των αναγκών σε λίπασμα όσο και της πώλησης μαλλιού. Η παραγωγή και πώληση μαλλιού στην αγορά αναδείχθηκε από τις πιο κερδοφόρες. Ενδεικτικά στις αρχές του 20ού αιώνα το Μαργό είχε συνολικά 500 πρόβατα, των οποίων το μαλλί απέδιδε κέρδος 70

¹⁰¹⁶ Price, *ό.π.*

φράγκων (£2,66) στον κάθε αγρότη¹⁰¹⁷. Μεταξύ του 1913 και 1915 η εκτροφή 150 προβάτων απέφερε καθαρά έσοδα στις £15¹⁰¹⁸. Οι αγελάδες παρήγαγαν 11 οκάδες γάλα, μια εκ των οποίων έδινε μέχρι και 17 οκάδες σε 4,5 βδομάδες¹⁰¹⁹. Η φάρμα πωλούσε το γάλα της για 3 πιάστρες την οκά και το βούτυρο 5,5 σελίνια την οκά. Η τιμή πώλησης του βουτύρου χαρακτηριζόταν «εκπληκτική» για το γεγονός ότι η τιμή πώλησης του στην αγορά της Λευκωσίας και της Λάρνακας ήταν το 1914 μεταξύ 3 και 4 σελινιών και το 1915 γύρω στα 4 με 5 σελίνια την οκά¹⁰²⁰. Με βάσει την παραγωγή και την τιμή πώλησης του σύμφωνα με τον Rosenheck ο Εβραίος κτηνοτρόφος μπορούσε να αποκομίσει σημαντικά κέρδη¹⁰²¹. Η κτηνοτροφική παραγωγή γινόταν στο Μαργό και στο Τσόμλεκτζι και η πώληση τους στη Λευκωσία και τη Λάρνακα¹⁰²².

Οι προσπάθειες για βελτίωση του είδους των κυπριακών αλόγων για σκοπούς εξυπηρέτησης των αγροτικών εργασιών υπήρξε ανεπιτυχής. Τα άλογα στο νησί περιγράφονταν από τον Rosenheck ως μικρά και καχεκτικά¹⁰²³. Έτσι, ενώ στην Παλαιστίνη οι αγρότες χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά άλογα και μουλάρια για τις γεωργικές τους δραστηριότητες, στην Κύπρο οι Εβραίοι χρησιμοποιούσαν τα βόδια για την ταχύτερη και αποτελεσματικότερη λειτουργία του αρότρου, τη μεταφορά των κάρων και άλλων εργασιών. Το γεγονός αυτό δεν είχε θετικό αντίκτυπο στην παραγωγική και εμπορική δραστηριότητα των εβραϊκών αγροκτημάτων¹⁰²⁴.

Τουλάχιστον μέχρι και το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η αξία των ζώων τα οποία εκτρέφονταν στις εβραϊκές φάρμες ξεπερνούσε τις £5000. Το 1921 έπεσε στις £4674 και το 1922 στις £2347 λόγω της μαζικής πώλησης των ζώων για εισοδηματικούς σκοπούς¹⁰²⁵.

Δαπάνες και έσοδα

Σαφή συμπεράσματα για το ετήσιο κέρδος των εποίκων από τη γεωργοκτηνοτροφία δεν μπορούν να εξαχθούν λόγω σποραδικών δεδομένων. Όπως φαίνεται και στο πιο κάτω

¹⁰¹⁷ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 15.6.1900, σ. 22.

¹⁰¹⁸ ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 37.

¹⁰¹⁹ Στο ίδιο, σ. 40.

¹⁰²⁰ Στο ίδιο. Επίσης, *Cyprus Blue Book 1914-1915 και 1915-1916*.

¹⁰²¹ ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 41.

¹⁰²² Στο ίδιο.

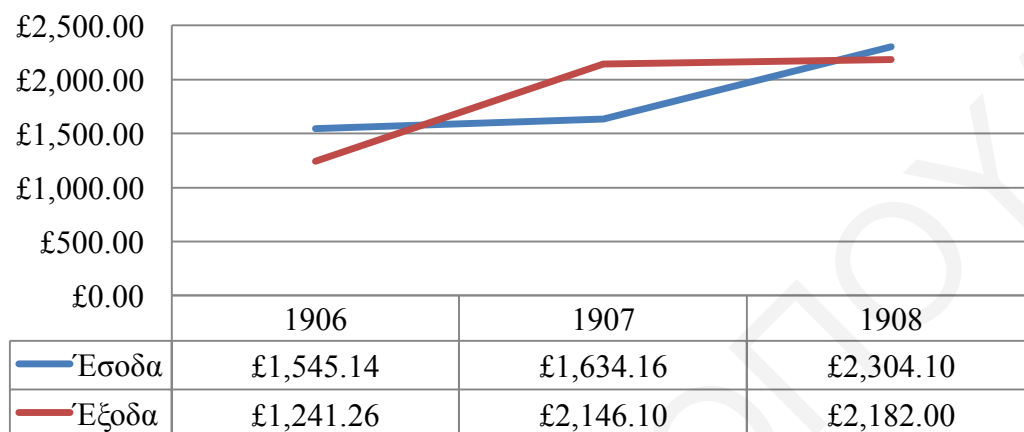
¹⁰²³ Στο ίδιο, σ. 42. Η κατωτερότητα των κυπριακών αλόγων επιβεβαιώνεται και από σχετική αναφορά του Bevan, *ό.π.*, σ. 21.

¹⁰²⁴ ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 42.

¹⁰²⁵ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' années 1921-1922*.

διάγραμμα σχετικά με τα έσοδα και έξοδα της τριετίας 1906-1908, η λειτουργία των μονάδων δεν ήταν πάντα κερδοφόρα, καθώς υπήρχαν χρονιές που τα έξοδα υπερκέραζαν τα έσοδα.

Έσοδα-έξοδα

Διάγραμμα 15 Έσοδα και έξοδα 1906-1908

Πηγή: ΑΙΥ: ICA4. Chypre, Bergmann, Μαργό προς JCA, Παρίσι, 20.8.1907 και 14.9.1908.

Σύμφωνα με την έκθεση του Rosenheck για το 1913-1915, τα έξοδα του μέσου Εβραίου αγρότη υπολογίζονταν στις £129 ως ακολούθως:

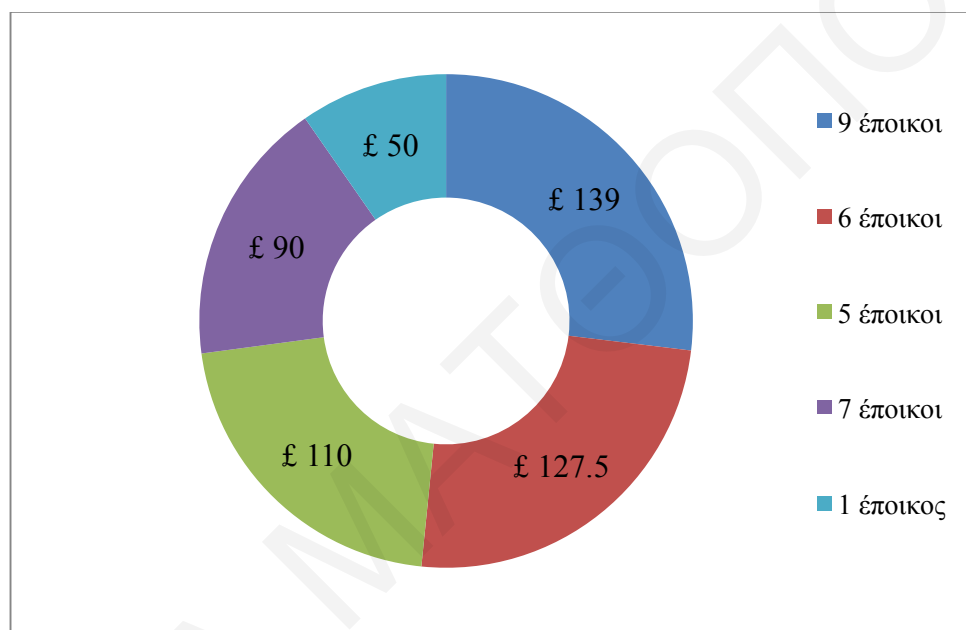
Πίνακας 16 Δαπάνες (αναλυτικός προϋπολογισμός) ανά έποικο 1913-1915

Πηγή: ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 34.

Καλλιέργειες (Σπόροι - κοιλιά)		Εκτροφή βοδιών (κοιλιά)		Δεκάτη	Μηχανές	Διατροφή, Ιατρική περίθαλψη	Κοινοτικές εγκαταστάσεις	ΣΥΝΟΛΟ
Σιτάρι	76	Βίκος	20	9	20	48	6	129
Κριθάρι	30	Gescs	28					
Βρώμη	30	Βρώμη	20					
Κουκιά	3							
Βίκος	5							
Gescs	4							
Σισάμι, βαμβάκι, ζωοτροφή								
Κόστος £	26	20						

Οι διαθέσιμες, ωστόσο, πληροφορίες από τις αρχειακές πηγές σχετικά με τα έσοδα στα μέσα της δεκαετίας του 1910 μπορεί να στηρίξουν μια υπόθεση για τα κέρδη της κοινότητας τη δεδομένη περίοδο, η οποία συμπίπτει με το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Καταρχάς, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 16, η πλειοψηφία των εποίκων το 1913 στο Μαργό δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στα έξοδα των αγροκτημάτων, αφού μόνο 9 έποικοι είχαν έσοδα περισσότερα των εξόδων τους τα οποία σύμφωνα με τον πίνακα 16 ήταν £129. Ωστόσο, το 1915 η πλειοψηφία των εποίκων κατάφερε να αυξήσει σημαντικά τα κέρδη της. Δυο έποικοι κέρδιζαν κατά μέσο όρο £247, έξι £180 και δώδεκα περισσότερες από £154 (διάγραμμα 17).

Διάγραμμα 16 Ετήσιος μέσος όρος εσόδων των εποίκων στο Μαργό το 1913

Πηγή: ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 35.

Όπως παρατήρησε ο Simon Kuznets, όσο η ροή Εβραίων μεταναστών συνεχίζεται σταθερά στον τόπο εγκατάστασης, η ανισότητα στην οικονομική τους κατάσταση είναι αναμενόμενη και μάλιστα εντείνεται μεταξύ των πλουσιότερων μεταναστών που έχουν περάσει μεγαλύτερο χρόνο στη χώρα και των φτωχότερων που εγκαταστάθηκαν πιο πρόσφατα¹⁰²⁶. Σύμφωνα με την «καμπύλη της μετανάστευσης του Kuznets» (immigrant Kuznets curve), η ενδο-εβραϊκή ανισότητα μεταξύ των μεταναστών πρέπει πρώτα να σημειώσει αύξηση και μετά να μειωθεί όσο η κοινότητα αναπτύσσεται οικονομικά. Οι μετανάστες είναι πιο πιθανόν να αναπτυχθούν οικονομικά όσο προσαρμόζονται στις οικονομικές συνθήκες και στην κουλτούρα της χώρας

¹⁰²⁶ Stephanie Lo και E. Glen Weyl (επιμ.), *Jewish Economies. Development and Migration in America and Beyond*, τ. 1, New Jersey 2012, σσ. xxvi-xxvii.

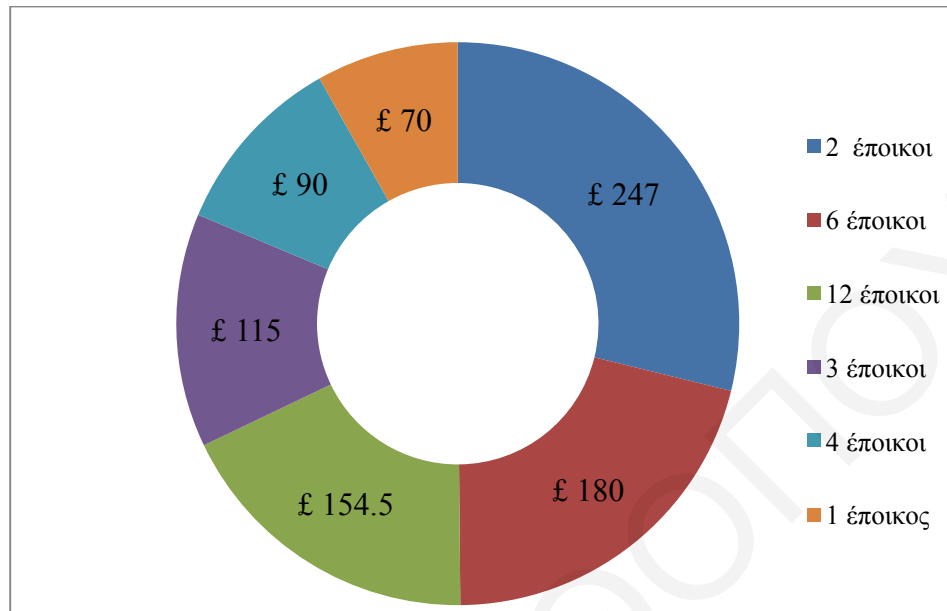
στην οποία εγκαθίστανται¹⁰²⁷. Με βάση τα δεδομένα του 1913 και 1915 αυτό φαίνεται να ίσχυε και στην περίπτωση του Μαργό της δεκαετίας του 1910.

Από τα στοιχεία του διαγράμματος 16, εξάγεται το συμπέρασμα ότι τα έσοδα της αγροτών στο Μαργό προπολεμικά ανέρχονταν στις £3196. Συγκριτικά μάλιστα με τη δεκαετία του 1900 - συγκεκριμένα με το 1908 - σημειώθηκε αύξηση στα έσοδα τους κατά £892 (διάγραμμα 15). Μια ερμηνεία είναι ότι όσο η κοινότητα προσαρμοζόταν στο οικονομικό περιβάλλον του νησιού τόσο πιο κερδοφόρα ήταν. Κατά το πρώτο έτος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, όπως αποτυπώνεται στο διάγραμμα 17, τα έσοδα σημείωσαν περαιτέρω αύξηση αφού υπολογίζεται ότι ξεπερνούσαν τις £4200. Ταυτόχρονα αμβλύθηκαν οι ανισότητες στα κέρδη μεταξύ των μεταναστών αφού περισσότεροι έποικοι αύξησαν και τα έσοδά τους. Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλε και ο θετικός αντίκτυπος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στην αγροτική παραγωγή, ο οποίος όπως φαίνεται στην περίπτωση των Εβραίων του Μαργό ήταν αισθητός ήδη από την αρχή του πολέμου.

Όσο για το αν οι πιο εύποροι έποικοι ήταν όντως αυτοί που βρίσκονταν εγκατεστημένοι για αρκετό χρόνο σε σύγκριση με τους νεο-αφιχθέντες, αυτό δεν μπορεί να τεκμηριωθεί λόγω ελλιπών δεδομένων για τα κέρδη κάθε αγρότη και την ημερομηνία άφιξής του στην έκθεση του Rosenheck. Πάντως, δυο τουλάχιστον Εβραίοι γεωργοί καταγράφονταν στην έκθεση ως οι πιο εργατικοί και αποδοτικοί¹⁰²⁸. Όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια του κεφαλαίου αυτοί ήταν και οι Εβραίοι του Μαργό οι οποίοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο νησί μετά την εγκατάλειψη των εποικισμών από την JCA.

¹⁰²⁷ Simon Kuznets, "Economic Structure and Life of the Jews", στο Lo και Glen Weyl (επιμ.), *Jewish Economies*, ό.π., σσ. 51-53.

¹⁰²⁸ Selteneich και Katz, ό.π., σ. 105.

Διάγραμμα 17 Ετήσιος μέσος όρος εσόδων των εποίκων στο Μαργό το 1915

Πηγή: ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 35.

Τα εβραϊκά κτήματα πάντως δεν εξαιρούνταν από το φόρο της δεκάτης και τους ετήσιους φόρους στην κτηνοτροφία, οι οποίοι επιβάρυναν τα έξοδα. Οι αγρότες ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν το ένα δέκατο της παραγωγής σιταριού, κριθαριού, βρώμης και άλλων δημητριακών σε είδος στις κυβερνητικές αποθήκες. Επιπρόσθετα, κατέβαλλαν ετησίως $3\frac{3}{4}$ πιάστρες για κάθε πρόβατο, 5 για κάθε κατσίκά ενός χρόνου και άνω και $4\frac{1}{2}$ για κάθε γουρούνι άνω των τριών μηνών¹⁰²⁹.

Μερικοί έποικοι δραστηριοποιούνταν και ως εισοδηματίες, δηλαδή αύξαναν τα έσοδα τους ενοικιάζοντας μέρος των κτημάτων τους σε ντόπιους γεωργούς. Αυτό ήταν πιο σύνηθες φαινόμενο στα αγροκτήματα των Κουκλιών. Μολονότι η γη ήταν εύφορη, αρκετοί κλήροι έμεναν ανεκμετάλλετοι λόγω της ελονοσίας και της εξάντλησης των γεωργών από τις εμπύρετες αδιαθεσίες¹⁰³⁰.

¹⁰²⁹ Bevan, *ό.π.*, σσ. 7-8.

¹⁰³⁰ Για παράδειγμα, το 1907 ένας μετανάστης από τη Βουλγαρία στα Κούκλια επέστρεψε στη χώρα του για ένα διάστημα λόγω σωματικής εξασθένησης και ενοικίασε το κοπάδι και τα κτήματα του στην οικογένεια τσιφλικάδων Lariette από την Κοντέα, βλ. AIU: ICA.4 Chypre, Bergmann, Μαργό, προς Πρόεδρο JCA, 20.8.1907.

Ο εκσυγχρονισμός στις μεθόδους καλλιέργειας και παραγωγής

Η παραγωγικότητα των εβραϊκών αγροκτημάτων όπως παρουσιάστηκε πιο πάνω οφειλόταν στην εισαγωγή κεφαλαίου, αλλά και ανθρωπίνου κεφαλαίου και καινοτόμων μεθόδων καλλιέργειας¹⁰³¹. Οι Εβραίοι ήταν από τους πρώτους που εισήγαγαν και εφάρμοσαν τις ευρωπαϊκές μεθόδους καλλιέργειας στο νησί από το 1899 και σε μια περίοδο κατά την οποία το Τμήμα Γεωργίας και ο διευθυντής του, Παναγιώτης Γεννάδιος, εγκαινιάζαν διαφωτιστική εκστρατεία στο γεωργικό πληθυσμό για την ανάγκη απαλλαγής του από τις πρωτόγονες μεθόδους οργώματος, θερισμού και αλωνίσματος¹⁰³². Το Μαργό αποτέλεσε μια από τις πρώτες μονάδες στις οποίες εφαρμόστηκαν πειραματικά μερικές από τις νέες μεθόδους, ενισχύοντας την εκστρατεία του Τμήματος για απόκτηση της εμπιστοσύνης του ντόπιου αγρότη και την εισαγωγή στη χρήση των σύγχρονων μηχανών και αναβαθμισμένων εργαλείων¹⁰³³. Όπως το έθεσε η Magda Ohnefalsch-Richter, η εβραϊκή κοινότητα παρουσίαζε στους «καθυστερημένους Κυπρίους γεωργούς» τα προτερήματα μιας «ορθολογικής»¹⁰³⁴ γεωργίας¹⁰³⁵. Στη συνέχεια οι προσπάθειες λειτουργίας των εισαγόμενων θεριστικών και αλωνιστικών μηχανών και νέου αρότρου υπήρξαν μεμονωμένες και σποραδικές, και κυρίως επιχειρήθηκαν από κτηματίες στο Πραστειό, στην Ποταμιά, την Κυθρέα και στα κτήματα της Μονής Κύκκου σε συνεργασία με το Τμήμα Γεωργίας, το οποίο εισήγαγε τις μηχανές¹⁰³⁶.

Όταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο Κύπριος γεωργός όργωνε ακόμη με το πρωτόγονο άροτρο της αρχαιότητας, θέριζε με το δρεπάνι και αλώνιζε με τη δουκάνη (σανίδα με πυριτόλιθους), στο Μαργό χρησιμοποιείτο το σιδερένιο αλέτρι, καθώς επίσης αλωνιστικές και θεριστικές μηχανές αγγλικής προέλευσης¹⁰³⁷. Με τις πρωτόγονες μεθόδους καλλιέργειας, οι Κύπριοι γεωργοί στερούνταν όχι μόνο των αυξημένων κερδών από την καλλιέργεια σιτηρών, αλλά και

¹⁰³¹ Σύμφωνα με τον Federico, *ό.π.*, σ. 84, οι καινοτομίες στον γεωργικό τομέα μπορεί να είναι βιολογικές, για παράδειγμα η εισαγωγή νέων φυτειών και ζώων, η χρήση χημικών προϊόντων και οι μηχανές.

¹⁰³² Βλ. Π. Γεννάδιος, *The Work of the Agricultural Department of Cyprus during the years 1897 to 1904*, Αθήνα, 29.3.1905. Το 1877 ο R. H. Lang εισήγαγε αγγλικής προέλευσης άροτρα και μηχανές τα οποία χρησιμοποίησε στη φάρμα του στη Λάρνακα χωρίς όμως επιτυχία, βλ. Jenness, *ό.π.*, σσ.149, 177.

¹⁰³³ Γεννάδιος, *The Work of the Agricultural Department*, *ό.π.*, σ. 2.

¹⁰³⁴ Η ορθολογική εκμετάλλευση της γης επεξηγείται στο Καρούζου, *ό.π.*, σ. 175, ως η ανάπτυξη της γεωργίας με νέες μεθόδους και τεχνικές για αύξηση της παραγωγικότητας. Επίσης, αναφορά στην εισαγωγή τεχνολογίας, καλλιεργειών και την ελευθερία επιλογής του τύπου ιδιοκτησίας.

¹⁰³⁵ Ohnefalsch-Richter, *ό.π.*, σ. 300.

¹⁰³⁶ Βλ. *Ετήσια έκθεση Τμήματος Γεωργίας για το έτος 1897-1898*, σσ. 3-6.

¹⁰³⁷ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 26.5.1899, σ. 23, 9.6.1899, σ. 13 και 20.4.1900, σ. 18. Η πρώτη θεριστική μηχανή εισήχθη το 1899 και η δεύτερη το 1900.

προϊόντων καλής ποιότητας, η οποία θα τους εξασφάλιζε καλύτερη τιμή πώλησης¹⁰³⁸. Αντίθετα, οι Εβραίοι στο Μαργό υπολογιζόταν ότι εξασφάλιζαν και το 30% της σοδειάς που έχαναν οι ντόπιοι γεωργοί¹⁰³⁹. Και αυτό γιατί η χρήση του ευρωπαϊκού αρότρου επέτρεπε στον Εβραίο γεωργό το βαθύτερο όργωμα και την καλλιέργεια μεγαλύτερων εκτάσεων γης κατά το κατάλληλο χρονικό διάστημα όπου το έδαφος ήταν μαλακό. Καθότι το διάστημα αυτό στην Κύπρο ήταν πολύ μικρό (Απρίλιος-Μάιος) οπωσδήποτε οι ντόπιοι γεωργοί αδυνατούσαν να το πετύχουν με τη βραδύτητα του πανάρχαιου αρότρου¹⁰⁴⁰.

Το 1900 στο Μαργό υπήρχαν τρεις θεριστικές μηχανές, δυο αγγλικής προέλευσης οι οποίες εισήχθησαν από την JCA και μια η οποία ενοικιαζόταν από τη βρετανική κυβέρνηση ήδη από το 1899¹⁰⁴¹. Υπήρχαν επίσης 5 άροτρα κυπριακού τύπου και τέσσερα ευρωπαϊκού τύπου¹⁰⁴² τα οποία εισάγονταν πρώτη φορά στην Κύπρο. Τα ευρωπαϊκά άροτρα με σιδερένια αιχμή ή σιδερένιο υνί, όπως ήταν τα αυτά που χρησιμοποιούσαν οι Εβραίοι στην Κύπρο, είχαν τη δυνατότητα να οργώνουν γρηγορότερα και βαθύτερα από τα ντόπια ελαφριά ξύλινα και να γίνεται ευκολότερη η ανάμιξη του χώματος με την κοπριά¹⁰⁴³. Μέχρι το 1921 οι εγκαταστάσεις της JCA είχαν εξοπλιστεί με 15 θεριστικές μηχανές, 54 κυπριακά και 39 ευρωπαϊκά άροτρα. Το επόμενο έτος οι θεριστικές μηχανές αυξήθηκαν σε 17, αλλά τα άροτρα μειώθηκαν αισθητά (τα κυπριακά σε 39 και τα ευρωπαϊκά σε 28). Την ίδια χρονιά εισήχθησαν οι πρώτοι δυο γεωργικοί ελκυστήρες και οι πρώτες τρεις μηχανές γεώτρησης¹⁰⁴⁴.

Μια ατμοκίνητη αλωνιστική μηχανή, η οποία σχεδιάστηκε στην Αγγλία ειδικά για χρήση στην Κύπρο και εισήχθη από το Τμήμα Γεωργίας το 1901, τέθηκε σε λειτουργία για πρώτη

¹⁰³⁸ Βλ. έκθεση του Παναγιώτη Γεννάδιου για τη γεωργία δημοσιευθείσα στην εφημ. *Αλήθεια*, 11/23.8.1898, σ. 2.

¹⁰³⁹ Trietsch, *Cyprn. Eine Darstellung seiner Landesverhältnisse, besonders in politischer und wirtschaftlicher Beziehung*, Φρανκφούρτη 1911, σ. 50. Στην ίδια σελίδα δημοσιεύεται και φωτογραφία της θεριστικής μηχανής στο Μαργό. Για τη βραδύτητα στην καλλιέργεια και παραγωγή του ντόπιου γεωργού βλ. *Ετήσια έκθεση Τμήματος Γεωργίας για το έτος 1898-1899*, [Λευκωσία 1899], σ. 3.

¹⁰⁴⁰ Βλ. Department of Agriculture, *Annual Report for the year 1901-1902 by P. Gennadius Director of Agriculture*, Λευκωσία 1902, σ. 2. Επίσης, για τα γεωργικά εργαλεία των Κυπρίων χωρικών και περιγραφή των αρότρων βλ. Bevan, *ό.π.*, σ. 10.

¹⁰⁴¹ Βλ. Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1900*. Επίσης, *Ετήσια έκθεση Τμήματος Γεωργίας για το έτος 1897-1898*, σ. 3. Σύμφωνα με την έκθεση, το Τμήμα Γεωργίας εισήγαγε δυο θεριστικές μηχανές, μια εκ των οποίων στάληκε στον Ρισάτ Βέη στην Ποταμιά και η άλλη στο Μαργό.

¹⁰⁴² Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1900*.

¹⁰⁴³ Price, *ό.π.*, σσ. 101, 120.

¹⁰⁴⁴ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1922*.

φορά στην κυπριακή γη στο Μαργό¹⁰⁴⁵. Ο Γεννάδιος, ο πατέρας «του κυπριακού αρότρου»¹⁰⁴⁶, είχε χαρακτηρίσει την εισαγωγή και επιτυχή λειτουργία της μηχανής ως το σημαντικότερο επίτευγμα του Τμήματος Γεωργίας από την ημερομηνία άφιξης του ίδιου στην Κύπρο¹⁰⁴⁷.

Ο Διευθυντής Γεωργίας απέδιδε μεγάλη σημασία στον εκσυγχρονισμό του αλωνίσματος, αφού η σωστή μέθοδος επέτρεπε την κατάλληλη και βελτιωμένη παρασκευή αχύρου, το οποίο αποτελούσε τη βασική τροφή των αροτριώντων ζώων του νησιού¹⁰⁴⁸. Το άχυρο που παράχθηκε το καλοκαίρι του 1901 στο Μαργό με τη χρήση της εισαγόμενης αλωνιστικής μηχανής χρησιμοποιήθηκε πειραματικά ως τροφή σε είκοσι βοειδή, άλογα και μουλάρια για τουλάχιστον οκτώ μήνες. Παρατηρήθηκε ότι με το νέο είδος αχύρου τα ζώα όχι μόνο τράφηκαν ικανοποιητικά, αλλά το προτιμούσαν από το άχυρο που παραγόταν από το ντόπιο σύστημα. Το άχυρο του Μαργό δοκιμάστηκε επίσης με επιτυχία και στα ζώα της φάρμας της Μονής Κύκκου. Ο Γεννάδιος εκτιμούσε ότι μετά από μερικές καλές σοδειές που θα ακολουθούσαν και με την παρουσίαση των πλεονεκτημάτων της αλωνιστικής μηχανής, η επιφυλακτικότητα του Κύπριου γεωργού απέναντι στην αποδοτικότητα της μηχανής θα αιρόταν¹⁰⁴⁹. Μετά τους Εβραίους, την αλωνιστική μηχανή δοκίμασε το 1903 ο Ηγούμενος της Μονής Κύκκου Γεράσιμος και ο γαιοκτήμονας Pallock στο τσιφλίκι του στο χωριό Πέργαμος¹⁰⁵⁰. Ο διαχειριστής του Μαργό, Jacob Bergmann, ικανοποιημένος από τη λειτουργία της κυβερνητικής μηχανής εισήγαγε άλλη μια για τις ανάγκες του αγροκτήματος το 1905¹⁰⁵¹. Η επόμενη περίπτωση ευρείας εφαρμογής πρωτοπόρων μεθόδων γεωργίας και κτηνοτροφίας, όπως για παράδειγμα χρήση ατμοκίνητων αρότρων, ακολούθησε περίπου μια

¹⁰⁴⁵ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 3.8.1901, σ. 2 και Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1900*. Η εισαγωγή της πρώτης ατμοκίνητης αλωνιστικής μηχανής στο νησί έγινε αρχές της δεκαετίας του 1890 από τη βρετανική διοίκηση. Η χρήση της έγινε εφικτή μια επταετία αργότερα, το 1898, στα κτήματα ενός γαιοκτήμονα από το Πραστειό αλλά χωρίς ενθαρρυντικό αποτέλεσμα. Αυτό οδήγησε το Τμήμα Γεωργίας στην παραγγελία νέου τύπου αλωνιστικής μηχανής στους Ransomes Sims and Jeffries of Ipswich, βλ. *Ετήσια έκθεση Τμήματος Γεωργίας για το έτος 1897-1898*, σ. 3 και *Annual Report for Agriculture 1901-1902*, σ. 2.

¹⁰⁴⁶ Βλ. Τμήμα Γεωργίας, *Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904*, σσ. 7-9. Επίσης, Jenness, *ό.π.*, σ. 177.

¹⁰⁴⁷ *Annual Report for Agriculture 1901-1902*, σ. 2. Ο Γεννάδιος διορίστηκε Διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας το Νοέμβριο του 1896, Georghallides, *Political and Administrative*, *ό.π.*, σ. 30.

¹⁰⁴⁸ *Ετήσια έκθεση Τμήματος Γεωργίας για το έτος 1898-1899*, σ. 2.

¹⁰⁴⁹ *Annual Report for Agriculture 1901-1902*, σ. 3.

¹⁰⁵⁰ Τμήμα Γεωργίας, *Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904*, σσ. 2-4. Οι επόμενες προσπάθειες βελτίωσης της χρήσης της αλωνιστικής μηχανής και απαλλαγής από τη δουκάνη, ακολούθησαν πολλά χρόνια αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1940, αρχικά από Χιώτες πρόσφυγες στη Μεσαορία, και έπειτα από τον Δημήτρη Σουγλί στο Λευκόνοικο, βλ. Ανθιμος Πανάρετος, *Η γεωργία του τόπου μας. Περιληπτική επισκόπηση και η εξέλιξή της από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1959*, Λευκωσία 1971, σ. 57.

¹⁰⁵¹ Τμήμα Γεωργίας, *Ετήσια Έκθεσις του έτους 1903-1904*, σ. 4.

πενταετία αργότερα, την περίοδο 1906–1913, σε τσιφλίκια της Αγγλο-Αιγυπτιακής Γαιοπάροχου Εταιρείας του Καΐρου (Anglo-Egyptian Land Allotment Company) στη Μεσσαορία, την Αμμόχωστο, τη Λάρνακα, και τη Λεμεσό¹⁰⁵².

Η αποτελεσματικότητα των σύγχρονων μεθόδων οργώματος, θερισμού και αλωνίσματος στα εβραϊκά κτήματα εντυπωσίαζαν τους ντόπιους γεωργούς. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα που παρέθεσε η εφημερίδα *The Jewish Chronicle* το Δεκέμβριο του 1899 για το ευρωπαϊκό άροτρο στο Μαργό:

«Ο υπεύθυνος του μύλου στην αποικία [ενν. του Μαργό] εντυπωσίασε τους ντόπιους την άλλη μέρα εισαγάγοντας από τη Ρωσία ένα τρόχιλο άροτρο αποτελούμενο από 3 κομμάτια. Ο μέσος Κύπριος γεωργός δεν ονειρεύτηκε ποτέ την ύπαρξη ενός τέτοιου εργαλείου, και ο ενθουσιασμός με την άφιξη του ήταν τόσο μεγάλος που ήταν σχεδόν αδύνατο να το περάσουν από το δρόμο, τον οποίο κατέκλυσε πλήθος κόσμου. Η δοκιμαστική του χρήση ήταν πετυχημένη, το άροτρο με δυο ζευγάρια βοδιών να δουλεύει σε γη που δεν είχε να καλλιεργηθεί για 7 χρόνια, σχεδόν τριπλασίασε τη δουλειά ενός συνηθισμένου Κυπριακού αρότρου»¹⁰⁵³.

Σε μια άλλη ανταπόκριση, σημειωνόταν το γεγονός πως όταν χρησιμοποιούνταν τα άροτρα στα χωράφια συνήθως ένα «μικρό πλήθος» Κυπρίων τα ακολουθούσε παρατηρώντας τον τρόπο που εργάζονταν και «θαυμάζοντας» το αποτέλεσμα της απόδοσης τους. Ο ανταποκριτής έγραφε χαρακτηριστικά: «υπάρχει κάθε λόγος να πιστεύω ότι οι σύγχρονες μέθοδοι γεωργίας, οι οποίες χρησιμοποιούνται και θα χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια στην αποικία, θα έχουν ευεργετικό αντίκτυπο σ'ολόκληρο το νησί»¹⁰⁵⁴.

Η πώληση και διάδοση των εξελιγμένων γεωργικών εργαλείων και μηχανημάτων από τους ντόπιους γεωργούς στο νησί άρχισε δειλά την περίοδο 1904-1905¹⁰⁵⁵ όταν ήδη στα εβραϊκά κτήματα χρησιμοποιούνταν σύγχρονα εργαλεία και μηχανήματα. Το 1913-1915 οι Εβραίοι

¹⁰⁵² Christodoulou, *ό.π.*, σ. 76. Η βρετανική διοίκηση ενοικίασε τις περιοχές της Μεσσαορία, στις οποίες έγιναν αρδευτικά έργα το 1901 στη Γαιοπάροχο με σκοπό την ανάπτυξη της γης μέσω της εισαγωγής σύγχρονων μεθόδων καλλιέργειας και τη δένδροφύτευση 30.000 χαρουπιών τις οποίες παρήγγειλε το Τμήμα Γεωργίας. Η Εταιρεία εγκατέλειψε το έργο στη Μεσσαορία το 1908 και επικεντρώθηκε στα κτήματα της σε άλλες περιοχές. Επίσης, έπειτα από συμφωνία με τη διοίκηση ίδρυσε αγροτική τράπεζα, την Αγγλο-Αιγυπτιακή Τράπεζα, με κεφάλαιο £100.000 ώστε να υποβοηθήσει στην παροχή γεωργικών δανείων στους ντόπιους αγρότες, βλ. Jenness, *ό.π.*, σ. 165.

¹⁰⁵³ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 29.12.1899, σ. 13 (μετάφραση δική μου).

¹⁰⁵⁴ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 20.4.1900, σ. 18 (μετάφραση δική μου).

¹⁰⁵⁵ Πανάρετος, *ό.π.*, σ. 55.

εισήγαγαν ρωσικά σιδερένια αλέτρια τα οποία πωλούσαν στους ντόπιους γεωργούς φθηνότερα από εκείνα των αγγλικών εταιρειών. Χρησιμοποιήθηκαν εκτενώς στο Τρίκωμο και σε άλλες περιοχές και η απόδοση τους κρινόταν ικανοποιητική¹⁰⁵⁶. Στο υπόλοιπο νησί μέχρι και το 1927 ο συνήθης τρόπος καλλιέργειας της γης εξακολουθούσε να είναι το ξύλινο άροτρο. Μόνο στη Μεσαορία υπολογιζόταν ότι το 50% των γεωργών χρησιμοποιούσαν το σιδερένιο άροτρο. Όσο για τις θεριστικές μηχανές, το 1927 υπήρχαν συνολικά στο νησί μόνο 130 (οι 98 βρίσκονταν στην Αμμόχωστο), καθώς οι πλείστοι χωρικοί δεν είχαν το κεφάλαιο να αντικαταστήσουν τα δρεπάνια τους με τις μηχανές¹⁰⁵⁷. Σύμφωνα δε με τον Bevan, όταν οι μηχανές έβγαιναν εκτός λειτουργίας οι χωρικοί δεν ενδιαφέρονταν να τις επιδιορθώσουν, και έτσι περιέρχονταν σε αχρηστία¹⁰⁵⁸.

Καινοτόμος στο Μαργό ήταν και η λειτουργία ενός μεγάλου μύλου που βρισκόταν δίπλα από το ένα φράγμα. Λειτουργούσε με μηχανή αγγλικής προέλευσης, που εξασφάλιζε περισσότερη ώθηση στην κίνηση του τόσο για την άντληση νερού όσο και για το άλεσμα σιταριού. Την εποχή αυτή στην ύπαιθρο η λειτουργία των μύλων με μηχανές ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Αντίθετα, λειτουργούσαν ευρέως οι νερόμυλοι¹⁰⁵⁹ και περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα εισήχθησαν και οι ανεμόμυλοι¹⁰⁶⁰. Η Ohnefalsch-Richter αναφέρει ότι οι γεωργοί χρησιμοποιούσαν διάφορα μέσα, όπως ζώα, για να κινούν τους νερόμυλους για άντληση νερού σε περιοχές όπου υπήρχαν πηγές, όπως το Κεφαλόβρυσο στην Κυθρέα ή το Ριζοκάρπασο¹⁰⁶¹.

Η αποδοτικότητα σε σύγκριση με την Κυβερνητική Φάρμα στην Αθαλάσσα και το σύνολο της κυπριακής παραγωγής

Σε ποιο βαθμό ο συνδυασμός της πλεονεκτικής γεωγραφικής τοποθεσίας και του εκσυγχρονισμού στην καλλιέργεια κατέστησε παραγωγικά τα εβραϊκά κτήματα; Ο Federico επισημαίνει ότι η εφαρμογή καινοτόμων μεθόδων καλλιέργειας και παραγωγής δεν

¹⁰⁵⁶ *Cyprus. Annual Report of the Director of Agriculture for the year 1913-1914*, Λευκωσία 1914, σ. 12. Επίσης, σχετική αναφορά γίνεται και στον Bevan, *ό.π.*, σ. 10.

¹⁰⁵⁷ SurrIDGE, *ό.π.*, σ. 54.

¹⁰⁵⁸ Bevan, *ό.π.*, σ. 11.

¹⁰⁵⁹ Βλ. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, "Corn grinding watermills in Cyprus (18th – mid 20th centuries)", στο Jorge Miranda και Harverson Michael (επιμ.) *Handbook Conference Papers, Amadora, Recreios da Amadora, Boticas, 25 September – 2 October 2004. 11th Symposium of the International Molinological Society (TIMS, Portugal 2004)*, Belas 2007, σσ. 50-62.

¹⁰⁶⁰ Christodoulou, *ό.π.*, σ. 121.

¹⁰⁶¹ Ohnefalsch-Richter, *ό.π.*, σ. 96-97.

συνεπαγόταν κατ' ανάγκη και ανεπτυγμένη γεωργία¹⁰⁶². Επίσης, το μέγεθος της φάρμας δεν φαίνεται ότι αποτελούσε πάντοτε καθοριστικό παράγοντα για την ικανοποιητική απόδοση της¹⁰⁶³, ενώ η μαρξιστική ερμηνεία που θεωρεί τις διαχειριστικές ή καπιταλιστικές φάρμες ως τις αποκλειστικά μοντέρνες και καινοτόμες, δεν τεκμηριώνεται πλήρως¹⁰⁶⁴. Η σύγκριση των εβραϊκών κτημάτων με την παραγωγή της εξίσου αναβαθμισμένης τεχνολογικά κυβερνητικής φάρμας στην Αθαλάσσα, επιβεβαιώνει τις διαπιστώσεις του Federico.

Μολονότι στα εβραϊκά κτήματα η αροτριάια έκταση ήταν πολύ μεγαλύτερη απ'ότι της Αθαλάσσας¹⁰⁶⁵, εφαρμόζονταν οι σύγχρονες μέθοδοι καλλιέργειας, υπήρχε σημαντική συγκέντρωση κεφαλαίου και εργατικού δυναμικού, δεν ήταν τόσο αποδοτικά όσο η βρετανικού τύπου διαχειριστική φάρμα της Αθαλάσσας όπου όλες οι καλλιέργειες σιτηρών θερίζονταν και αλωνίζονταν με μηχανές¹⁰⁶⁶. Όπως καταγράφεται στα δυο διαγράμματα με βάση τις υπάρχουσες πληροφορίες για τα έτη 1913, 1915, 1919 και 1920, η μοναδική χρονιά κατά την οποία η απόδοση του Μαργό σε σιτάρι (kg ανά εκτάριο) ξεπερνούσε εκείνη της Αθαλάσσας ήταν το 1913, η οποία περιγράφεται ως μια καλή χρονιά για την παραγωγή των κτημάτων του Μαργό¹⁰⁶⁷. Κατά τα επόμενα χρόνια, η φάρμα της Αθαλάσσας ήταν ξεκάθαρα πιο αποδοτική από το Μαργό σημειώνοντας σταθερή αύξηση στην παραγωγή.

¹⁰⁶² Federico, *ό.π.*, σ. 12.

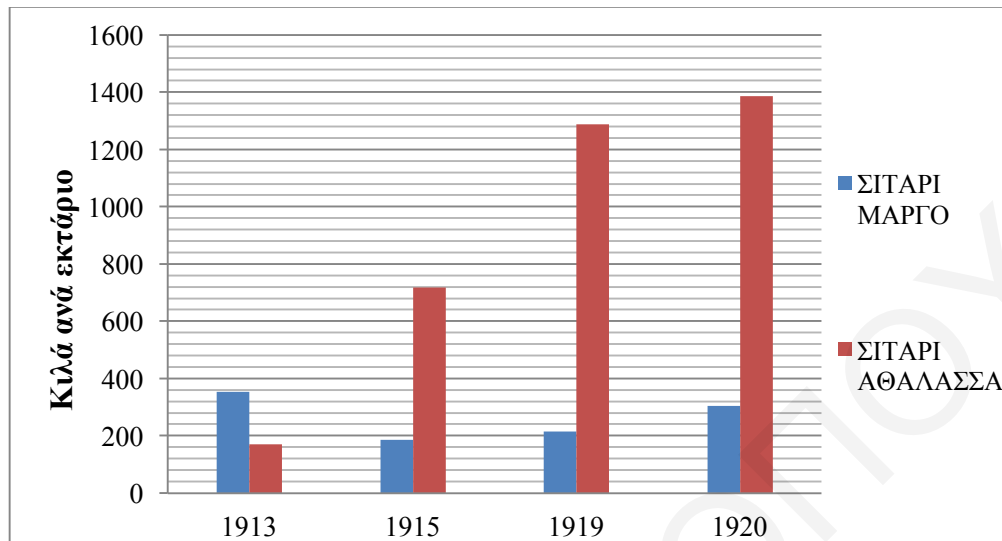
¹⁰⁶³ Στο ίδιο, σ. 140.

¹⁰⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 136.

¹⁰⁶⁵ Η έκταση της Αθαλάσσας ήταν 5,400 στρέμματα εκ των οποίων μόνο 300 ήταν καλλιεργημένα, *Cyprus. Annual Report of the Director of Agriculture for the Year 1924*, Λευκωσία 1925, σ.13.

¹⁰⁶⁶ Bevan, *ό.π.*, σ. 30.

¹⁰⁶⁷ ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck.

Διάγραμμα 18 Απόδοση σε σιτάρι (kg/εκτάριο)

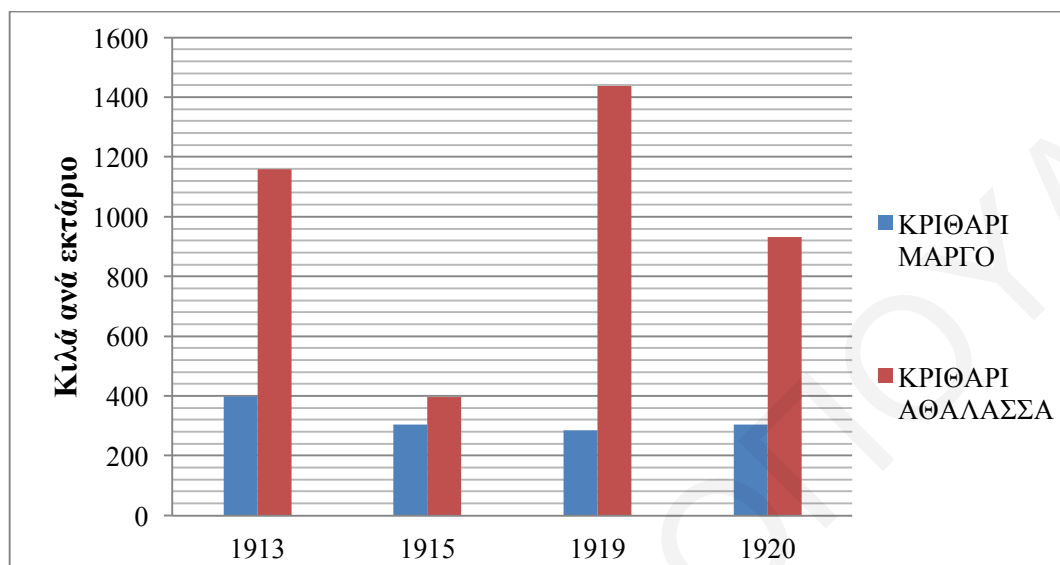
Πηγές: Για την Αθαλάσσα βλ. *Annual Reports of the Department of Agriculture 1913-1920*. Για το Μαργό βλ. Jewish Colonization Association, *Rapports de l' Administration Centrale au Conseil d' administration 1913-1920*.

Όπως διαπιστώνεται και στο διάγραμμα 19, η ίδια τάση ίσχυε και στην απόδοση του κριθαριού.

Βέβαια, τα κτήματα στο Μαργό, ως ιδιόκτητα, υπόκειντο σε περισσότερους περιορισμούς απ' ότι η κυβερνητική φάρμα στην Αθαλάσσα. Το 1915 ήταν, για παράδειγμα, μια κακή χρονιά κατά την οποία σημειώθηκε χαλαζόπτωση, όπως και το 1914, προκαλώντας ζημιές στις καλλιέργειες του Μαργό. Σε συνδυασμό με την ξηρασία του καλοκαιριού η σοδειά απέδωσε μια χαμηλή σοδειά¹⁰⁶⁸. Επίσης, υπάρχουν αναφορές ότι τη δεδομένη χρονιά υπολειπόταν των κατάλληλων εκχρηματισμένων εισροών (π.χ. χημικά λιπάσματα) και καλλιεργητικών πρακτικών στην ευρεία καλλιέργεια των δημητριακών¹⁰⁶⁹. Ενδογενείς παράγοντες, όπως ο διαφορετικός βαθμός εργατικότητας και κέρδους του κάθε εποίκου, η κακοδιαχείριση στις επενδύσεις, πιθανές απώλειες κερδών εξαιτίας της εξειδίκευσης στο μικτό σύστημα γεωργοκτηνοτροφίας και φυσικά το γεγονός της προσωρινότητας της παραμονής των πλείστων μεταναστών στις εγκαταστάσεις, μπορεί να αποτέλεσαν σημαίνοντες ανασταλτικούς παράγοντες στην παραγωγικότητα.

¹⁰⁶⁸ Βλ. επίσης, AIU: ICA.Chypre 3.1, Bergmann, Λευκωσία, προς JCA, 12.3.1916.

¹⁰⁶⁹ ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck.

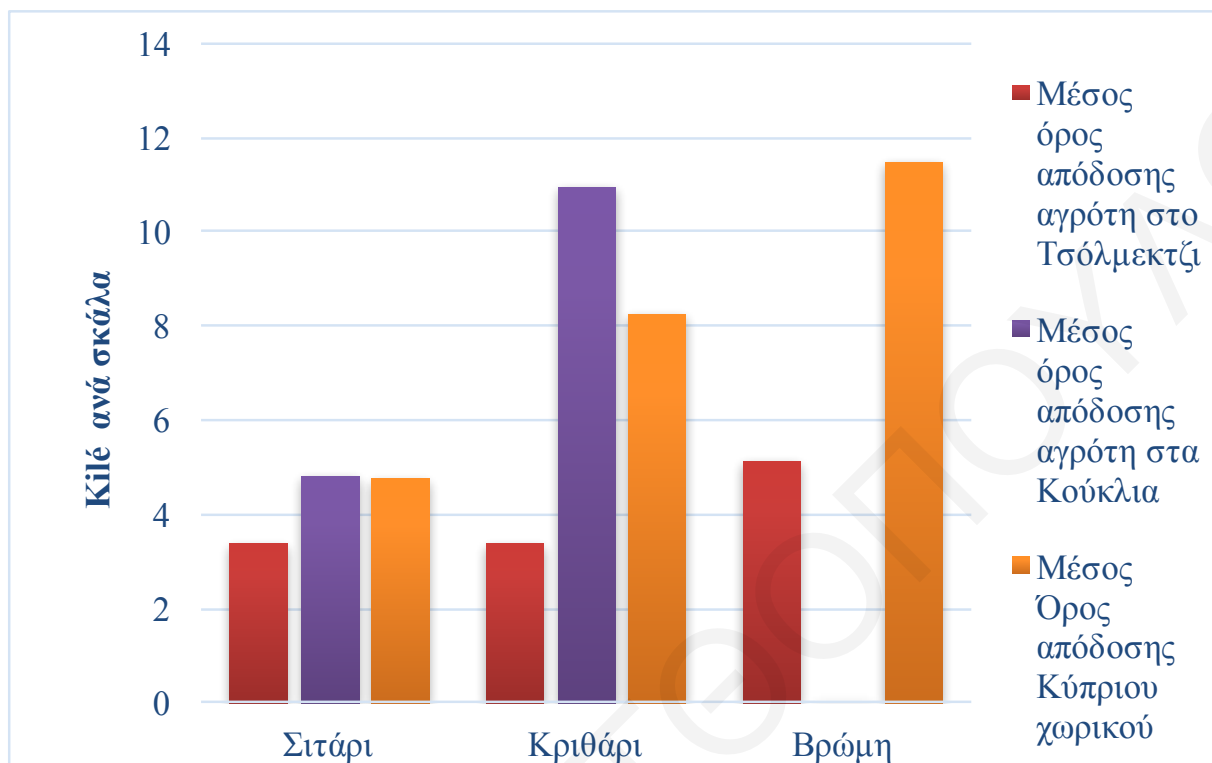

Διάγραμμα 19 Απόδοση σε κριθάρι (kg/εκτάριο)

Πηγές: Για την Αθαλάσσα βλ. *Annual Reports of the Department of Agriculture 1913-1920*. Για το Μαργό βλ. Jewish Colonization Association, *Rapports de l' Administration Centrale au Conseil d' administration 1913-1920*.

Συγκριτικά με τον μέσο Κύπριο χωρικό, όπως έχει πρωτύτερα επισημανθεί, δεν αποκλείεται ο Εβραίος αγρότης να ήταν κατά 20-30% πιο αποδοτικός λόγω των εξελιγμένων μεθόδων καλλιέργειας. Λόγω ελλιπών αναφορών σχετικά με την ετήσια απόδοση των Εβραίων γεωργών στις εβραϊκές πηγές και αντίστοιχα με τη μέση απόδοση του Κύπριου γεωργού πριν το 1927, οπότε συντάχθηκε η πολύ χρήσιμη μελέτη του Surridge, είναι αδύνατο να εξαχθούν αρκετά ασφαλή συμπεράσματα. Ωστόσο, τα δεδομένα που έχει στη διάθεση του ο ερευνητής για το 1924 από τις εβραϊκές πηγές και ο συνδυασμός του με τη μελέτη του Surridge μπορούν να μας διαφωτίσουν.

Όπως παρουσιάζεται στο διάγραμμα 20, το 1924 εν μέσω έντονου ανταγωνισμού που υφίσταντο οι σιτοπαραγωγοί από το εισαγόμενο αλεύρι, ο Εβραίος γεωργός στα Κούκλια ήταν ελαφρώς πιο αποδοτικός στην καλλιέργεια σιταριού από τον μέσο Κύπριο γεωργό. Όσον αφορά όμως το κριθάρι ήταν κατά πολύ πιο αποδοτικός. Αντίθετα, οι γεωργοί στο Τσόμλεκτζι αν και επιδίδονταν περισσότερο στην καλλιέργεια της βρώμης ήταν εμφανέστατα λιγότερο αποδοτικοί τόσο σε σχέση με τους ομόθρησκούς τους στα Κούκλια όσο και με το μέσο Κύπριο γεωργό.

Διάγραμμα 20 Συγκριτική απόδοση σε βασικά προϊόντα μεταξύ του Εβραίου και του μέσου αγρότη στην Κύπρο

Πηγές: Για τις τιμές των εβραϊκών κτημάτων βλ. Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1924*, Παρίσι 1925. Για τις τιμές του Κύπριου αγρότη βλ. Surridge, *ό.π.*, σ. 56.

Η αποχώρηση της JCA από την Κύπρο, 1928-1935

Οι λόγοι εγκατάλειψης των εγκαταστάσεων στην Κύπρο στα τέλη της δεκαετίας του 1920 ήταν και οικονομικοί και σχετίζονταν με τη ζημιογόνα πορεία των εγκαταστάσεων. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει και τον κεντρικό ρόλο που διαδραμάτιζε για την οργάνωση η κερδοφορία των εποικισμών στο νησί. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Seltenreich και Katz, αν και η JCA είχε φιλανθρωπικό προσανατολισμό στις εργασίες της, η κερδοφορία των εγκαταστάσεων ήταν θέμα αρχής για την ίδια και έκρινε σε μεγάλο βαθμό τη συνέχιση των εποικιστικών σχεδίων¹⁰⁷⁰. Κατ' επέκταση, η JCA δεν δίστασε να εγκαταλείψει τις εγκαταστάσεις, όταν προδιαγράφηκε λειτουργικό κόστος από αυτές.

¹⁰⁷⁰ Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σσ. 101, 103.

Ήδη από το 1916, ο απεσταλμένος της JCA στις εγκαταστάσεις της Κύπρου, Jules Rosenheck, διαπίστωνε στην έκθεση του την απουσία έμπειρων γεωργών και την αμέλεια τους να εφαρμόζουν πρακτικές βελτίωσης της παραγωγής που υποδεικνυόταν από επαγγελματίες. Φαινομενικά εξασφάλιζαν καλές σοδειές, ωστόσο η μέθοδος της εντατικής άροσης και αμειψισποράς κατέστρεφε σταδιακά την παραγωγικότητα του εδάφους¹⁰⁷¹. Το εγχείρημα στην Κύπρο κρινόταν οικονομικά ασύμφορο συγκριτικά με την Παλαιστίνη και δη τη Γαλιλαία, όπου οι γεωργοί καλλιεργούσαν μεγαλύτερες εκτάσεις γης με σαφώς υψηλότερα κέρδη.¹⁰⁷² Ενδεικτικά, το 1913 ενώ στο Μαργό η σοδειά ήταν 7 quintals¹⁰⁷³ το εκτάριο, στην Τιβεριάδα (Κάτω Γαλιλαία) ήταν ως ακολούθως: στο Melhamieh 10,2, στην Yamma-Betzin 8,2 και στη Mesha 8,27. Το 1915 η παραγωγή σημείωσε περαιτέρω μείωση, αφού στο Μαργό παραγόταν μόνο 3,66 quintals το εκτάριο. Οι λόγοι αποδίδονταν στη διαφορετική υφή του εδάφους, στο κλίμα, στην πιο ορθολογική καλλιέργεια και στη χρήση χημικών λιπασμάτων στη Γαλιλαία, τα οποία απουσίαζαν από τις εγκαταστάσεις της Κύπρου¹⁰⁷⁴.

Επιπλέον, τα κτήματα της JCA ως μονάδες με σημαντική παραγωγή και εμπορευματικό προσανατολισμό αναπόφευκτα υπήρξαν ευάλωτα σε εξωγενείς πιέσεις από τις συνθήκες που επικρατούσαν στη διεθνή και ντόπια αγορά. Η εμφανής μείωση της παραγωγικότητας των κτημάτων στις αρχές της δεκαετίας του 1920, σε συνδυασμό με τον ανταγωνισμό από το φθηνότερο εισαγόμενο αλεύρι, έπληξε καίρια την αποδοτικότητα των εβραϊκών ιδιοκτησιών με περαιτέρω μείωση της καλλιεργήσιμης έκτασης (βλ. πίνακα 13). Την περίοδο 1921-1923 η τιμή του σιταριού στην κυπριακή αγορά είχε καταρρακτώσει συγκριτικά με τις υψηλές τιμές κατά τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου¹⁰⁷⁵. Ενώ το 1919 η μέση τιμή πώλησης του σιταριού στη Λευκωσία ήταν 9 σελίνια το κοιλό το 1921 μειώθηκε στα 8, το 1922 στα 6.4,5 και το 1923 στα 5,3¹⁰⁷⁶. Όπως καταγράφεται και στον ακόλουθο πίνακα, αυτό είχε σημαντική επίπτωση στα έσοδα των εβραϊκών κτημάτων.

¹⁰⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 94, 96. Όπως υποστηρίζει και ο Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία...», ό.π., σσ. 119, 135-136, η αλόγιστη αμειψισπορά και ο περιορισμός της αγρανάπαυσης που παρατηρείτο και στην Ελλάδα έπληττε μακροπρόθεσμα τη φυσική γονιμότητα του εδάφους με αποτέλεσμα την σταδιακή συρρίκνωση της παραγωγής ανά στρέμμα.

¹⁰⁷² ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 35. Επίσης, Seltenreich και Katz, ό.π., σσ. 98, 104, 108, σημ. 110.

¹⁰⁷³ Το quintal ή εκατόκιλο ήταν μονάδα μέτρησης μάζας ισοδύναμη με 50.84 kg.

¹⁰⁷⁴ ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck, σ. 35. Σύμφωνα με τον Federico, ό.π., σ. 88, η συνεχής αμειψισπορά χωρίς αγρανάπαυση ήταν τακτική που εφαρμόζαν οι αγρότες στην Ευρώπη προκειμένου να εξασφαλίσουν πλούσια χορτονομή, όπως αραβόσιτο, ρίζες, λάχανα, και διάφορα είδη χόρτων, όπως το τριφύλλι, τα οποία βελτίωναν την τροφή των ζώων. Στα μεσογειακά εδάφη, ωστόσο, σύμφωνα με τον Πετμεζά, «Αγροτική οικονομία», ό.π., σ. 119, η αγρανάπαυση ήταν καθοριστική για την ανανέωση του εδάφους.

¹⁰⁷⁵ Για τους δείκτες τιμών των κυπριακών προϊόντων μεταξύ 1912 και 1938, βλ. Apostolides, ό.π., σ. 102.

¹⁰⁷⁶ *Cyprus Blue Books 1919, 1921-1923*.

Πίνακας 17 Η αξία της σοδειάς του σιταριού ανά έποικο και συγκριτικά με το σύνολο της σοδειάς ανά κτήμα

Πηγή: Jewish Colonization Association, *Rapports de l' Administration Centrale au Conseil d' administration 1920-1922*.

Έτος	Μαργό			Τσόμλεκτζι			Κούκλια		
	Για έκταση 46 εκταρίων £	Αξία σοδειάς σιταριού £	Συνολική αξία σοδειάς £	Για έκταση 25-30 εκταρίων £	Συνολική αξία σοδειάς σιταριού £	Συνολική αξία σοδειάς £	Για έκταση 24-25 εκταρίων £	Συνολική αξία σοδειάς σιταριού £	Συνολική αξία σοδειάς £
1920	361	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	265	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	206	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
1921	183	2227	3670	136	688	1178	158	821	1352
1922	148	1377	2224	94	482	844.10.0	122	590	1228

Προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι επιπτώσεις της κρίσης, οι εργασίες προσανατολίστηκαν σε εναλλακτικές καλλιέργειες, όπως το βαμβάκι, τα ελαιόδένδρα, τα αμπέλια και τις πατάτες¹⁰⁷⁷, και στη δενδροφύτευση ευκαλύπτων¹⁰⁷⁸. Στα δε Κούκλια όπου η ύπαρξη υπόγειων υδάτων ευνοούσε την στροφή στις καλλιέργειες εσπεριδοειδών οι οποίες ήταν γνωστό ότι μπορούσαν να αυξήσουν την κερδοφορία¹⁰⁷⁹, φυτεύθηκαν 300 λεμονόδενδρα¹⁰⁸⁰. Η επεξεργασία ωστόσο βαμβακιού δεν απέδωσε αφού λόγω της αύξησης της τιμής της βενζίνης ένας από τους δυο σταθμούς επεξεργασίας στο Μαργό έκλεισε. Το 1922 το μέσο εισόδημα των αγροτών συρρικνώθηκε κατά 20-30% σε σύγκριση με το 1921. Οι Εβραίοι αγρότες αναγκάστηκαν να πωλήσουν τα κοπάδια τους για να καλύψουν τα χρέη τους¹⁰⁸¹. Προκειμένου να αυξήσουν το εισόδημά τους φαίνεται ότι επιχείρησαν να ενοικιάσουν και μέρος των κτημάτων τους σε ντόπιους, κάτι που προκάλεσε την έντονη αντίδραση της JCA. Ο αντιπρόσωπος της οργάνωσης στην Κύπρο, Δαβίδ Χάημ, εξέδωσε ανακοίνωση στον Τύπο ότι απαγορευόταν ρητά από τα συμβόλαια η ενοικίαση των κτημάτων σε μη εποίκους¹⁰⁸².

¹⁰⁷⁷ Οι πατάτες, η καλλιέργεια των οποίων διαδόθηκε στην Ευρώπη τον 17^ο αιώνα, απέδιδαν περισσότερες θερμίδες ανά κλήρο από ότι το σιτάρι ή η σίκαλη, καθιστώντας δυνατή την αύξηση του αγροτικού πληθυσμού, Federico, *ό.π.*, σ. 89.

¹⁰⁷⁸ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1920*, σ. 72. Επίσης, Selteneich και Katz, *ό.π.*, σ. 90.

¹⁰⁷⁹ Βλ. Apostolides, *ό.π.*, σ. 106 και 112.

¹⁰⁸⁰ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1921*, σ. 68. Επίσης αναφέρεται ότι φυτεύθηκαν τρία εκτάρια με αμυγδαλιές και 400 ελαιόδενδρα.

¹⁰⁸¹ Selteneich και Katz, *ό.π.*, σσ. 91, 93.

¹⁰⁸² Εφημ. *Ελευθερία*, 28.7.1923, σ. 3.

Από την πλευρά της η JCA πέραν από την καταβαλλόμενη χρηματοδότηση δεν φαίνεται να επεδείκνυε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την επιβίωση των εγκαταστάσεων. Αν και φρόντιζε για την κατά καιρούς αποστολή ειδικών αγρονόμων για σκοπούς επίβλεψης της εξελικτικής δραστηριότητας των εποίκισμών, εντούτοις οι πληροφορίες που κατέφθαναν στα γραφεία της για το χαμηλό βαθμό επαγγελματικότητας των εποίκων, για ενδοκοινοτικές εντάσεις και για μη σωστή διαχείριση των γεωργοκτηνοτροφικών θεμάτων την αποθάρρυναν από την πιο ενεργό στήριξη της στην αντιμετώπιση των προβλημάτων. Από τα μέσα δε της δεκαετίας του 1910 παραχωρούσε με φειδώ ακόμη και στην οικονομική στήριξη στους αγρότες αφού το κεφάλαιο της δεν επενδύονταν σε τομείς ανάπτυξης των εγκαταστάσεων, αλλά για την εξόφληση των χρεών των αγροτών¹⁰⁸³.

Η σταδιακή υλοποίηση του σιωνιστικού οράματος για την Παλαιστίνη μέσω της ώθησης των κιμπούτς υπό το καθεστώς της Βρετανικής Εντολής στη χώρα αυτή, αναπόφευκτα συνέβαλε σημαντικά στην απόσυρση της JCA από τους περισσότερους οικισμούς της Κύπρου το 1928¹⁰⁸⁴. Η απόφαση αυτή αποτελούσε μέρος των εσωτερικών διεργασιών της οργάνωσης αφού μετά τον πόλεμο εγκαταλείφθηκαν και τα εποικιστικά εγχειρήματα στην Τουρκία και τη Γαλιλαία¹⁰⁸⁵.

Όταν το Νοέμβριο του 1926 δημοσιεύθηκε στον κυπριακό Τύπο η αγγελία πώλησης των «επαύλεων της Ιουδαϊκής Αποικιστικής Εταιρείας», καταγραφόταν ότι στα 27 χρόνια δραστηριοποίησης στον γεωργοκτηνοτροφικό τομέα η φάρμα στο Μαργό είχε έκταση περίπου 16 χιλιάδων στρεμμάτων από τα οποία 10 χιλιάδες ήταν καλλιεργημένες γαίες και 6 χιλιάδες για βοσκή. Εντός της κοινότητας υπήρχαν 46 κτισμένες οικίες με προαύλιο αποτελούμενες από περισσότερα από τέσσερα δωμάτια. Το Μαργό ήταν διαιρεμένο σε 28 αγροτεμάχια και πωλείτο ολόκληρο ή κατά τεμάχιο (κάθε τεμάχιο είχε 300-350 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης, οικίας, αλωνίου). Το αγρόκτημα στο Τσόμλεκτζι αποτελείτο από περίπου 2 χιλιάδες στρέμματα εύφορης γης κατάλληλης για καλλιέργεια βαμβακιού και με δικαίωμα άρδευσης από τον ποταμό Γιαλιά¹⁰⁸⁶. Υπό το ιδιοκτησιακό καθεστώς της JCA παρέμειναν μόνο τα

¹⁰⁸³ Selteneich και Katz, *ό.π.*, σ. 100.

¹⁰⁸⁴ Jewish Colonization Association, *Rapport de l' Administration Centrale au Conseil d' administration pour l' année 1927*, Παρίσι 1928, σ. 82.

¹⁰⁸⁵ Selteneich και Katz, *ό.π.*, σ. 105.

¹⁰⁸⁶ Εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 10.11.1926 και εφημ. *Ελευθερία*, 20.11.1926.

κτήματα των Κουκλιών τουλάχιστον μέχρι το 1935, τα οποία πουλήθηκαν ή ενοικιάστηκαν σε ντόπιους καλλιεργητές¹⁰⁸⁷.

Οι οικογένειες των εποίκων της JCA που τελικά έμειναν μόνιμα στην Κύπρο μετά την αποχώρηση της JCA αφορούσαν περιπτώσεις των γεωργοκτηνοτρόφων οι οποίοι επέδειξαν σε όλα τα χρόνια της εγκατάστασης τους στο νησί επαγγελματισμό και εργατικότητα, ενώ είχαν τη δυνατότητα να ενισχύουν οικονομικά και τα κτήματα των παιδιών τους¹⁰⁸⁸. Τέτοια ήταν η περίπτωση της οκταμελούς οικογένειας του γεωργοκτηνοτρόφου Berdichevsky, η φάρμα του οποίου σύμφωνα με τον Rosenheck, διακρινόταν για το υψηλό επίπεδο διαχείρισης¹⁰⁸⁹. Επίσης, ο Sharira χαρακτηριζόταν ως εξαιρετικός αγρότης και ικανός να εφαρμόζει κανούριες πρακτικές¹⁰⁹⁰. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, μετά την αποχώρηση της JCA οι οικογένειες που παρέμειναν αγόρασαν κτήματα στην περιοχή της Αμμοχώστου και της Λάρνακας και επιδόθηκαν κυρίως στον τομέα της εσπεριδοκαλλιέργειας εγκαταλείποντας τη μικτή αγροτική δραστηριότητα.

Τα αδέρφια Weiner τα οποία αγόρασαν τα κτήματα στο Μαργό συνέχισαν την γεωργοκτηνοτροφική δραστηριότητα και επικεντρώθηκαν στην καλλιέργεια εσπεριδοειδών, η οποία όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο ήταν η κύρια ενασχόληση των Εβραίων μεταναστών στο νησί στη δεκαετία του 1930. Οι πληροφορίες για τη διαχείριση και την παραγωγικότητα της φάρμας τους είναι πενιχρές. Γνωρίζουμε μόνο από ελάχιστες μαρτυρίες ότι οι Weiner εργοδοτούσαν Κύπριους χωρικούς για τη φροντίδα των πορτοκαλεώνων. Οι ντόπιοι εργάτες διέμεναν στα σπίτια που είχαν εγκαταλειφθεί από τους εποίκους της JCA και δούλευαν καθημερινά εκτός Σαββάτου. Ο Κυριάκος Ησαΐας από την Αγία Βαρβάρα δούλεψε μεταξύ 1936 και 1943. Όπως εκμυστηρεύθηκε στα παιδιά του πριν αποβιώσει, οι Weiner ήταν σκληροί επιχειρηματίες, τίμιοι όμως εργοδότες. Έξι χρόνια απασχόλησης κοντά τους ήταν αρκετά για να αποκτήσει όχι μόνο ικανοποιητικά χρήματα με τα οποία αγόρασε δικό του χωράφι, αλλά και να μάθει την χρήση του σιεδερένιου αλέτριου (οι περισσότεροι χωρικοί

¹⁰⁸⁷ Σύμφωνα με τον Ben-Artzi, "Jewish rural", *ό.π.*, σ. 376, η JCA εγκατέλειψε οριστικά τις περιουσίες της στα 1950.

¹⁰⁸⁸ Seltenreich και Katz, *ό.π.*, σ. 105. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη μεταβίβαση κτημάτων από την JCA και στους υιούς των αγροτών ήταν οι ίδιοι οι γονείς να χρηματοδοτούν τα αρχικά έξοδα της γεωργικής δραστηριότητας των παιδιών τους και να φροντίσουν όπως τα παιδιά τους να μην βρίσκονται συγκεντρωμένα σε μια μόνο εγκατάσταση.

¹⁰⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 100.

¹⁰⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 93.

χρησιμοποιούσαν ακόμα τότε ξύλινο), του γεωργικού ελκυστήρα και της μεθόδου περιποίησης των πορτοκαλεώνων¹⁰⁹¹.

Συμπερασματικά, το παρόν κεφάλαιο κατέγραψε τη σημασία της γεωργοκτηνοτροφικής δραστηριότητας με τη σύσταση και τη βιωσιμότητα των εβραϊκών εποίκισμών. Αυτός ο διττός χαρακτήρας της παραγωγής εντοπίστηκε μόνο στις περιπτώσεις των μαζικών εγκαταστάσεων οικογενειών και όπου υπήρχε κοινοτική οργάνωση. Αυτό βέβαια ήταν άρρηκτα συνυφασμένο με την αναγκαιότητα της διατροφής του εισερχόμενου πληθυσμού, όπως συνέβαινε και στην Παλαιστίνη. Ωστόσο, στην Κύπρο ο δεσμός του έποικου/αγρότη με τη γη δεν αποκτήθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε να εδραιωθεί η παρουσία και η παραγωγικότητα του. Όπως θα εξετασθεί στο επόμενο κεφάλαιο, οι περιπτώσεις των κεφαλαιούχων Εβραίων οι οποίοι μετανάστευσαν είτε για ιδιωτικούς είτε για επιχειρηματικούς σκοπούς υπήρξαν πιο επιτυχείς από τις αντίστοιχες των προηγούμενων ετών στους εποίκισμούς.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα γίνει εκτενής αναφορά στην οικονομική δραστηριότητα των Εβραίων μεταναστών κατά τη δεκαετία του 1930 και 1940 στην Κύπρο.

¹⁰⁹¹ Συνέντευξη με τον εγγονό του Κυριάκου Ησαΐα, Αντώνη Αντωνίου, 10.12.2014.

Κεφάλαιο 7: Οι εβραϊκές επιχειρήσεις στην κυπριακή οικονομία στις δεκαετίες 1930 και 1940

Όπως καταγράφηκε στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής, οι νέες οικονομικές προοπτικές που δημιούργησε η συμφωνία της Οττάβα προσέλκυσε Εβραίους επιχειρηματίες από την Παλαιστίνη στην Κύπρο, οι οποίοι επένδυσαν το κεφάλαιό τους στην παραγωγή και εξαγωγή εσπεριδοειδών και στη βιομηχανία. Σημαντική οικονομική δραστηριότητα είχαν και οι Εβραίοι (πρώην έποικοι του Μαργό) στη γεωργία και τα μεταλλεία. Το παρόν κεφάλαιο καταγράφει τις επιχειρήσεις που συστήθηκαν με εβραϊκό κεφάλαιο κατά τη δεκαετία του 1930, αποτιμά τη συμβολή τους στην οικονομία της Κύπρου και εξετάζει τη σύμπραξη Εβραίων και Ελλήνων Κυπρίων κεφαλαιούχων.

Την ίδια περίοδο στην Κύπρο δραστηριοποιούνταν και άλλα ξένα κεφάλαια. Το αμερικανικό, ελληνικό και αγγλικό κεφάλαιο επενδύθηκε κυρίως στη μεταλλευτική βιομηχανία.¹⁰⁹² Το κυπριακό κεφάλαιο άρχισε από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 να διοχετεύεται στη σύσταση μεγαλύτερων εργοστασιακών μονάδων, όπως για παράδειγμα η ίδρυση της Κυπριακής Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων (ΚΕΟ) στη Λεμεσό το 1927 από τον Νικόλαο Π. Λανίτη. Η ιδιαιτερότητα των εβραϊκών επιχειρήσεων από τις υπόλοιπες ξένων συμφερόντων, έγκειτο στο γεγονός ότι ήταν από τις λίγες ξένες επιχειρήσεις οι οποίες δραστηριοποιήθηκαν σε τομείς οι οποίοι δεν προσέλκυαν ξένες επενδύσεις, αλλά ούτε και ιδιαίτερα κυπριακό κεφάλαιο.

Οι εβραϊκές επιχειρήσεις στην παραγωγή και εξαγωγή εσπεριδοειδών

Οι εβραϊκοί πορτοκαλεώνες και οι συνθήκες της εσπεριδοκαλλιέργειας στην Κύπρο

Η δραστηριότητα των Εβραίων καλλιεργητών στην Κύπρο δεν διέφερε από το πρότυπο της επιχειρηματικής πρακτικής που εφαρμοζόταν στην Παλαιστίνη¹⁰⁹³, δηλαδή αγορά μεγάλων εκτάσεων γης για εντατική καλλιέργεια σε περιοχές με αμμοαργιλώδες κοκκινόχωμα ευνοϊκό για τη δενδροφυτεία, όπου υπήρχαν ενδείξεις αφθονίας υπόγειων υδάτων, δυνατότητα ενιαίας

¹⁰⁹² Ήδη από το 1916 ιδρύθηκε στη Νέα Υόρκη η Κυπριακή Μεταλλευτική Εταιρεία (Cyprus Mines Company), η οποία εκμεταλλευόταν τα κοιτάσματα του Μαυροβουνίου και της Σκουριώτισσας, βλ. David Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, Καλιφόρνια 1962. Στη δεκαετία του 1920 ιδρύθηκε η αγγλική Pyrites Company και η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων. Στο Τρόδος δραστηριοποιήθηκε η Κυπριακή Εταιρεία Αμιάντου (Cyprus Asbestos Company Ltd) και στην Πόλη Χρυσοχούς η Κυπριακή Εταιρεία Θείου και Χαλκού (Cyprus Sulphur and Copper Company Ltd), βλ. Παντελής Βαρνάβα, *Τα μεταλλεία της Κύπρου: ιστορική αναδρομή*, Λευκωσία 1993.

¹⁰⁹³ Βλ. Metzger, *ό.π.*, σσ. 100 και 148.

και μεγάλης επιφάνειας γης για μαζική καλλιέργεια και παραγωγή με σύγχρονες μεθόδους (απαραίτητοι παράγοντες κερδοφορίας) και φυσικά εγγύτητα με λιμάνι για την εξυπηρέτηση της μεταφοράς και εξαγωγής των προϊόντων. Παρόλο που η διαθεσιμότητα ανεκμετάλλευτων τσιφλικιών ήταν μεγαλύτερη στην επαρχία της Πάφου¹⁰⁹⁴ και η Μόρφου ήταν επίσης μια περιοχή με πολύ καλές προοπτικές στην καλλιέργεια εσπεριδοειδών, οι Εβραίοι επέλεξαν να συστήσουν τις εξαγωγικές τους επιχειρήσεις τους στις επαρχίες με τα σημαντικότερα λιμάνια, της Λάρνακας, Αμμοχώστου και Λεμεσού, τα οποία ήταν και τα πλησιέστερα στις παλαιστινιακές ακτές σε απόσταση μεταξύ 150 και 200 μιλίων.

Στην Αμμόχωστο υπήρξε μια διασπορά Εβραίων ιδιωτών καλλιεργητών οι οποίοι επέλεξαν να οργανώσουν τους πορτοκαλεώνες και τις επιχειρήσεις τους στην επαρχία λόγω του λιμανιού της. Το εμπόριο της Αμμοχώστου βασιζόταν στην εξαγωγή πορτοκαλιών και την εισαγωγή φθηνών προϊόντων¹⁰⁹⁵ και οι προοπτικές του λιμένα στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ήταν υποσχόμενες¹⁰⁹⁶. Η σημασία του λιμανιού για τους Εβραίους διαφαίνεται και από το γεγονός ότι στις αρχές του 1935 εγκαινιάστηκε νέα ατμοπλοϊκή γραμμή Αμμοχώστου-Παλαιστίνης από την εταιρεία Palestine Maritime Lloyd Ltd, η οποία ανήκε στον Ρουμάνο Εβραίο επιχειρηματία Eliezer Berkowitchi. Το ατμόπλοιο Har Zion εκτελούσε το δρομολόγιο μεταξύ Χάιφα, Βηρυτού, Τρίπολης, Αμμοχώστου, Κωνσταντινούπολης και Κωνσταντίας μέχρι τις παραμονές του πολέμου. Στην Αμμόχωστο πράκτορας της εταιρείας ήταν ο Ζήνων Λ. Πιερίδης¹⁰⁹⁷. Το πλοίο, το οποίο μπορούσε να μεταφέρει φορτίο μέχρι και 2500 τόννους, μετέφερε εσπεριδοειδή από την Κύπρο και την Παλαιστίνη στη Μαύρη Θάλασσα και ξυλεία και εμπορεύματα στην Ανατολική Μεσόγειο¹⁰⁹⁸.

Η εξέλιξη αυτή σημειώθηκε την περίοδο κατά την οποία αναζητούνταν νέες εμπορικές διασυνδέσεις του απομονωμένου λιμανιού της Αμμοχώστου οι οποίες θα συνέβαλλαν στην

¹⁰⁹⁴ Oakden, *ό.π.*, σ. 11.

¹⁰⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 96.

¹⁰⁹⁶ Όπως σημειωνόταν στην ετήσια έκθεση για το 1933, το λιμάνι περιελάμβανε φυσικά πλεονεκτήματα, «απαράμιλλα στην Ανατολική Μεσόγειο», τα οποία επέτρεπε την σχεδόν απεριόριστη επέκτασή του. Με την ολοκλήρωση των λιμενικών έργων το 1933, σημειώθηκε μεγάλη αύξηση στις εισαγωγές και εξαγωγές με τη διακίνηση εμπορευμάτων 6 έως 7.000 τόνων, ενώ μεγαλύτερα εμπορικά πλοία μπορούσαν να προσαράξουν στο λιμένα. Επιπλέον, η μεταφορά προϊόντων τόσο από το λιμάνι όσο και από τους παραγωγούς της επαρχίας προς την ενδοχώρα γινόταν μέσω του σιδηροδρόμου ο οποίος ένωνε την Αμμόχωστο με τη Λευκωσία, βλ. *Annual Report 1933*, σ. 37 και Oakden, *ό.π.*, σ. 95.

¹⁰⁹⁷ Εφημ. *Χρόνος*, 3.8.1936, σ. 1.

¹⁰⁹⁸ Βλ. Daniela Ran, "The contribution of Jewish-German Immigrants to Maritime Development in Israel", στο Nadav Kashtan (επιμ.), *Seafaring and the Jews*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2001, σ. 96. Επίσης, «Ο Αγγλικός Τύπος περί Κύπρου», εφημ. *Πάφος*, 28.2.1935, σ. 3.

ανάπτυξη του εμπορίου του και στην ώθηση των εξαγωγών εσπεριδοειδών από την Κύπρο προς άλλες ευρωπαϊκές αγορές¹⁰⁹⁹. Οι Κύπριοι εξαγωγείς αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα μεταφοράς των εσπεριδοειδών τους στις αγορές του εξωτερικού, καθώς συγκεκριμένος όρος στα συμβόλαια των εμπορικών πλοίων που μετέφεραν σε τακτικά δρομολόγια τα γιαφίτικα πορτοκάλια της Παλαιστίνης απαγόρευε την παραλαβή πορτοκαλιών από την Κύπρο, προφανώς εξαιτίας του εμπορικού ανταγωνισμού¹¹⁰⁰.

Η οργάνωση και παραγωγή των πορτοκαλεώνων από τους Εβραίους στην Κύπρο απαντάται κατά το Μεσοπόλεμο σε δυο μορφές. Στην επαρχία Αμμοχώστου και Λάρνακας απαντάται μια διασπορά ιδιωτών καλλιεργητών οι οποίοι απασχολούνταν κυρίως με την καλλιέργεια πορτοκαλεώνων. Παράλληλα, στην επαρχία Λεμεσού η εσπεριδοκαλλιέργεια αναπτύχθηκε με τη σύμπραξη Εβραίων κεφαλαιούχων σε μια πολυμετοχική εταιρεία. Το σύστημα οργάνωσης, παραγωγής και άρδευσης των κτημάτων ήταν κοινό, όχι όμως σύνηθες για τα κυπριακά δεδομένα. Οι Εβραίοι μοίραζαν τις μεγάλες εκτάσεις σε τετράγωνα, τα οποία επικοινωνούσαν μέσα από δρομάκια. Ένθεν και ένθεν των δρόμων και περιμετρικά των κτημάτων φυτεύονταν κυπαρίσσια ή και ευκάλυπτοι, οι οποίοι λειτουργούσαν ως φυσικά συστήματα ανεμοθραυστών για την προστασία της καρποφορίας. Μάλιστα, η ύπαρξη μέχρι και σήμερα των κυπαρισσιών αυτών στις περιοχές των εβραϊκών κτημάτων, όπως για παράδειγμα το Φασούρι, αποτελεί κατάλοιπο της εβραϊκής παρουσίας από τη δεκαετία του 1930. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή παραγωγή ήταν η ύπαρξη μεγάλων δεξαμενών και γεννητριών άντλησης και μεταφοράς νερού προς τα κτήματα, το μέγεθος και ο θόρυβος των οποίων ήταν πρωτοφανής για τα δεδομένα της κυπριακής υπαίθρου¹¹⁰¹. Η παραγωγή περιελάμβανε κυρίως πορτοκάλια, όπως βαλέντσια, σαμούτι και γιάφφα, λεμόνια, γκρέιπφρουτς και μανταρίνια.

Όταν βέβαια στις αρχές του 1930 το εβραϊκό κεφάλαιο επενδύονταν στον τομέα της εσπεριδοκαλλιέργειας του νησιού, οι συνθήκες παραγωγής και εμπορίας των εσπεριδοειδών ήταν σαφώς λιγότερο ανεπτυγμένες απ' ό,τι στην Παλαιστίνη. Ο τομέας αυτός βρισκόταν στα

¹⁰⁹⁹ Oakden, *ό.π.*, σ. 95.

¹¹⁰⁰ Στο *ίδιο*, σ. 163.

¹¹⁰¹ Συνέντευξη της Aviva Watson, εγγονής της Ida Pershitz, στην ερευνήτρια, Λεμεσός 9.3.2014. Επίσης, συνέντευξη του Αδάμου Κκέλη στην ερευνήτρια, Παραλίμνι 26.6.2013. Επιπλέον, μαρτυρίες ντόπιων οι οποίοι εργοδοτήθηκαν στα περβόλια της Pershitz, όπως κατατέθηκαν σε συνάντηση τους με την Aviva Watson, εγγονή της Ida Pershitz, στο Δημαρχείο Δερύνειας στην παρουσία της ερευνήτριας στις 5.3.2014.

χέρια των Κυπρίων μικροκαλλιεργητών¹¹⁰² και αν και σημείωνε από τις αρχές του 20ού αιώνα σταδιακή ανάπτυξη δεν ήταν ανταγωνιστικός στο εξαγωγικό εμπόριο¹¹⁰³. Η εκμετάλλευση μεγάλων εκτάσεων γης κυρίως για βοσκή αντί για δενδροκαλλιέργεια, η αδυναμία ανάληψης δαπανών από τον αγρότη για την καλλιέργεια, τον εμβολιασμό, τον ψεκάσμο και το κλάδεμα και η υιοθέτηση μεθόδων παραγωγής και πωλήσεων βάσει της παρωχημένης πρακτικής που διδασκόταν και στους κήπους των σχολείων, ήταν οι βασικοί λόγοι που κρατούσαν σε στασιμότητα την εσπεριδοκαλλιέργεια στο νησί¹¹⁰⁴. Επιπρόσθετα, όπως αναφέρει ο Αποστολίδης, σε περιοχές με υπόγεια υδροφόρα στρώματα η μετάβαση από την σιτοκαλλιέργεια στον επικερδή τομέα των εσπεριδοειδών χρειαζόταν σημαντική κεφαλαιακή επένδυση και ως εκ τούτου ήταν δαπανηρή για τον μέσο Κύπριο γεωργό¹¹⁰⁵.

Εντοπίζοντας την ανάγκη για ενθάρρυνση και βελτίωση της καλλιέργειας εσπεριδοειδών και κυρίως της ανταγωνιστικότητας του εξαγωγικού εμπορίου της Κύπρου ως μέσο εισροής εσόδων, οι κυβερνήσεις εισήγαγαν μια σειρά από μέτρα, τα οποία στόχευαν στην επιμόρφωση των καλλιεργητών ως προς τις νέες καλλιέργειες και τις τεχνικές συγκομιδής και συσκευασίας. Για παράδειγμα, η αποκλειστική χρήση καλάθιων από τον Κύπριο παραγωγό τόσο για την αποθήκευση όσο και για την εξαγωγή των φρούτων, έπληττε σοβαρά την ποιότητα των κυπριακών προϊόντων που έφθαναν στις αγορές του εξωτερικού, αφού λόγω της εσωτερικής τραχύτητας των καλάθιων οι καρποί αλλοιώνονταν. Επιπλέον, στις αρχές της δεκαετίας του 1930 το εξαγωγικό εμπόριο της Κύπρου (και των εσπεριδοειδών) στις κύριες αγορές της Ελλάδας και της Αιγύπτου, δέχθηκε καίριο πλήγμα. Εξαιτίας της εγκατάλειψης του κανόνα του χρυσού (Gold Standard) από τη Βρετανία το 1931, η Ελλάδα περιόρισε τις εισαγωγές της από περιοχές της αυτοκρατορίας¹¹⁰⁶ και η Αίγυπτος αύξησε τους δασμούς στις εισαγωγές από αποικιακές χώρες¹¹⁰⁷. Με την αύξηση όμως της παραγωγής και την ταυτόχρονη γενική μείωση της ζήτησης των κυπριακών εσπεριδοειδών στις χώρες αυτές, ήταν επιβεβλημένη η στροφή σε νέες αγορές, όπως της Βρετανίας και των Σκανδιναβικών

¹¹⁰² ΚΑΚ: SA1/1391/1936, “Report of the committee appointed to consider certain aspects of the marketing of citrus fruits and to investigate other matters of importance to the citrus industry”, [1937] σ.7.

¹¹⁰³ Η εισαγωγή εσπεριδοειδών στην Κύπρο χρονολογείται από την περίοδο των Λουζιναίων. Μέχρι τις απαρχές της αγγλοκρατίας η παραγωγή περιοριζόταν στο ντόπιο εμπόριο. Η ατμοπλοϊκή σύνδεση της Κύπρου με την Αλεξάνδρεια δημιούργησε νέες προοπτικές στο εξαγωγικό εμπόριο του νησιού με την Αίγυπτο, με αποτέλεσμα να αυξηθεί η παραγωγή και εξαγωγή εσπεριδοειδών, βλ. Jenness, *ό.π.*, σ. 203.

¹¹⁰⁴ ΚΑΚ: SA1/1391/1936, “Report of the committee appointed...”, *ό.π.* Επίσης, Surridge, *ό.π.*, σ. 60.

¹¹⁰⁵ Apostolides, *ό.π.*, σ. 106.

¹¹⁰⁶ Σύμφωνα με την εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 30.3.1932, σ. 2, ειδικότερα το εμπόριο των πορτοκαλιών με την Ελλάδα δέχθηκε βαρύτατο πλήγμα όταν απαγορεύθηκε η εξαγωγή συναλλάγματος από την Ελλάδα.

¹¹⁰⁷ Apostolides, *ό.π.*, σ. 100.

χωρών¹¹⁰⁸. Ήταν λοιπόν απαραίτητη η υιοθέτηση βελτιωμένων μεθόδων συσκευασίας, όπως ήταν τα κιβώτια προκειμένου να εξασφαλιστεί η ανθεκτικότητα των προϊόντων στο εμπόριο μακρινών αποστάσεων, ως εκ τούτου η ποιότητα και η ζήτησή τους¹¹⁰⁹.

Η προσπάθεια του Τμήματος Γεωργίας ξεκίνησε αρχικά με την σύσταση κυβερνητικών σταθμών καλλιέργειας διαφόρων ποικιλιών εσπεριδοειδών στην Αμμόχωστο και το Καραβοστάσι της Μόρφου, την εισαγωγή πειραματικών φυτειών κιτρόμηλων στη Λάπηθο το 1930¹¹¹⁰, την προμήθεια των καλλιεργητών με δενδρύλλια εσπεριδοειδών και τη διαφώτιση για τις σωστές μεθόδους δενδροφύτευσης, περιποίησης και συλλογής φρούτων, ακόμα και με ομιλίες των λειτουργών του Τμήματος στα καφενεία των χωριών¹¹¹¹. Στη συνέχεια, οι κυβερνήσεις Stubbs και Palmer ενίσχυσαν την εκστρατεία ενημέρωσης και καθοδήγησης των Κυπρίων καλλιεργητών με την έκδοση οδηγού για τη συλλογή, διαλογή και συσκευασία των εσπεριδοειδών¹¹¹². Παράλληλα, προχώρησαν στη νομοθετική ρύθμιση κανονισμών το 1933¹¹¹³ και 1935¹¹¹⁴ για την εξαγωγή γεωργικών προϊόντων.

Η επένδυση των Εβραίων επιχειρηματιών στον τομέα των εσπεριδοειδών (ο τομέας αυτός είχε καταστήσει την Παλαιστίνη πρωτοπόρο στην καλλιέργεια και την εμπορία τους¹¹¹⁵), υπήρξε καταλυτικός παράγοντας ώθησης της κυβερνητικής προσπάθειας για την αναβάθμιση της παραγωγής και εξαγωγής εσπεριδοειδών. Η παρουσία των Εβραίων ήταν αξιοσημείωτη όχι μόνο για το λόγο ότι εισήγαγαν νέες φυτείες και σύγχρονες μεθόδους καλλιέργειας και συσκευασίας από την Παλαιστίνη¹¹¹⁶, αλλά κυρίως γιατί τα ιδιόκτητα εβραϊκά περβόλια αποτελούσαν πρότυπα υποδειγματικής καλλιέργειας για τον Κύπριο παραγωγό. Όπως σημείωνε ο Surridge, οι αγρότες παρατηρούσαν την πρόοδο στα τεμάχια υποδειγματικής καλλιέργειας. Παρόλο που δεν πείθονταν τόσο εύκολα να υιοθετήσουν τις συμβουλές του Τμήματος Γεωργίας εξαιτίας του κόστους, εντούτοις δεν απέρριπταν προτάσεις για βελτίωση

¹¹⁰⁸ Βλ. *Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1932*, Λευκωσία 1933, σ. 12.

¹¹⁰⁹ ΚΑΚ: SA1/1391/1936, "Report of the committee appointed...", ό.π., σ. 11.

¹¹¹⁰ *Cyprus Blue Book 1930*, σ. 376.

¹¹¹¹ Surridge, ό.π., σ. 60.

¹¹¹² ΚΑΚ: SA1/880/1929/1, B.J. Weston (κυβερνητικός φυτοπαθολόγος), *Συλλογή, διαλογή και συσκευασία εσπεριδοειδών καρπών. Οδηγός δια τους Εξαγωγείς*, Λευκωσία 1933.

¹¹¹³ ΚΑΚ: SA1/880/1929/1, Regulations made under the Agricultural Produce (Export) Law, 1933, 12.8.1933.

¹¹¹⁴ ΚΑΚ: SA1/880/1929/1, Regulations made under the Agricultural Produce (Export) Law, 1933, 1.12.1934.

¹¹¹⁵ Στην Παλαιστίνη, τα εσπεριδοειδή καταλάμβαναν το 50% της συνολικής γεωργικής παραγωγής την περίοδο 1932-1935 ενώ το 1932 αποτελούσαν το 46% του εξαγωγικού εμπορίου φτάνοντας μέχρι και το 84% το 1935, Metzger, ό.π., σ. 146.

¹¹¹⁶ Για τις σύγχρονες μεθόδους στη βιομηχανία των εσπεριδοειδών βλ. *στο ίδιο*, σ. 148.

των μεθόδων παραγωγής τους¹¹¹⁷. Η εργοδότηση των ντόπιων εργατών στα κτήματα αυτά και η καθημερινή επαφή τους με την σωστή μέθοδο συγκομιδής, διαλογής, αποθήκευσης και συσκευασίας των καρπών σε κιβώτια είχε ακριβώς ως αντίκτυπο την υιοθέτηση των μεθόδων στα ιδιόκτητα τους περβόλια¹¹¹⁸. Όπως καταγραφόταν στην ετήσια έκθεση του Τμήματος Γεωργίας το 1935, η έλευση Εβραίων μεταναστών με προηγούμενη πείρα στην καλλιέργεια εσπεριδοειδών «είχε αναμφισβήτητα ευεργετική επίδραση» στον τομέα, αφού ταυτόχρονα είχαν παρατηρηθεί μερικές βελτιώσεις στην πρακτική της καλλιέργειας από τους ντόπιους¹¹¹⁹. Η Φωνή της Κύπρου έγραφε ενδεικτικά:

«Είναι ευχάριστον ότι παρατηρείται μια προσπάθεια συστηματική εκ μέρους του Κυπρίου χωρικού προς εγκατάλειψιν των πεπαλαιωμένων μεθόδων γεωργίας και προς αναζήτησιν καλύτερων μέσων παραγωγής. Ήδη η δενδροφυτεία αρχίζει να επεκτείνεται εις όλα τα χωρία και η δενδροκαλλιέργεια προχωρεί αλματωδώς ενώ ταυτοχρόνως ο Κύπριος ζητεί ν' απαλλαγή από της εξαρτήσεώς του μόνον εκ της σιτοπαραγωγής δια της καλλιεργείας και άλλων προϊόντων [...]»¹¹²⁰.

Ο Αδάμος Κκέλης από το Παραλίμνι, παραλήπτης στην εταιρεία εξαγωγών εσπεριδοειδών Γεώργιου Κουννά και Υιοί, η οποία συνεργαζόταν στενά με τους Εβραίους παραγωγούς στην Αμμόχωστο και τη Λάρνακα, σημειώνει ότι τα περβόλια των Εβραίων καλλιεργητών ήταν τα μεγαλύτερα σε έκταση και τα πιο εκσυγχρονισμένα στις περιοχές αυτές. Με την εισαγωγή σύγχρονων μηχανημάτων άρδευσης, όπως μηχανικές αντλίες, καλλιέργειας και παραγωγής, όπως γεωργικοί ελκυστήρες, τα κτήματα τους αποτελούσαν εξαίρεση στον πρωτογονισμό των κυπριακών περβολιών¹¹²¹. Ειδικότερα για το μείζον θέμα της άρδευσης, το οποίο ταλάνιζε την κυπριακή γεωργία, οι Εβραίοι παραδειγματίσαν με τη μέθοδο διοχέτευσης της αναγκαίας ποσότητας νερού προς τα περβόλια. Τοποθετώντας τη δεξαμενή στο υψηλότερο σημείο των κτημάτων, το νερό διοχετεύοταν μέσω αυλακιών τα οποία διανοίγονταν διαμέσου των δενδροστοιχιών και δίπλα από τις λεκάνες των δένδρων. Ανοίγοντας και κλείνοντας τις διόδους μεταξύ των αυλακιών και των λεκάνων ελεγχόταν η αναγκαία ποσότητα ποτίσματος

¹¹¹⁷ SurrIDGE, *ό.π.*, σ. 60.

¹¹¹⁸ Σχετικές αναφορές από προσωπική συνέντευξη με τον Νίκο Κέη, γεωπόνο στην εταιρεία Φασουρίου μεταξύ 1959 και 1974, στις 22.9.2012. Επίσης, συνέντευξη με τον Γιαννάκη Δρουσιώτη, γεωπόνο στην εταιρεία Φασουρίου μεταξύ 1955-1957, στις 5.6.2013.

¹¹¹⁹ *Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1935*, Λευκωσία 1936, σ. 11.

¹¹²⁰ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 31.8.1935, σ. 1.

¹¹²¹ Συνέντευξη Αδάμου Κκέλη στην ερευνήτρια, Παραλίμνι 26.6.2013.

των δένδρων παρέχοντας έτσι προστασία στις ρίζες από τη μυκητολογική ασθένεια της κομμώσης (ρετσίνι)¹¹²².

Επιπλέον, η εβραϊκή παραγωγή ωφέλησε σημαντικά το σύνολο της κυπριακής παραγωγής και βελτίωσε την ποιότητα του εξαγωγίμου προϊόντος, μια και η μαζική παραγωγή εσπεριδοειδών από τους Εβραίους προοριζόταν για τη Βρετανία και διοχετευόταν μέσω των ντόπιων εξαγωγέων. Στα τέλη της δεκαετίας του 1930, με τον συνδυασμό της επιτυχούς καμπάνιας της κυβέρνησης και της εβραϊκής παρουσίας, το 90% του εξαγωγικού εμπορίου της αποικίας στα εσπεριδοειδή αφορούσε τον «χρυσοειδή καρπό»¹¹²³, τα πορτοκάλια, και 8,4% τα λεμόνια. Η εξαγωγή των γκρέιπφρουτ άρχισε για πρώτη φορά το 1936¹¹²⁴ και το 1937-1938 εξήχθησαν 1770 κιβώτια¹¹²⁵. Ο κυριότερος προορισμός του εμπορίου ήταν η Μεγάλη Βρετανία η οποία συγκέντρωνε το 59,7% του συνόλου των εξαγωγών. Εκεί διοχετευόταν όλη η παραγωγή λεμονιών και το μεγαλύτερο μέρος της εξαγωγής των πορτοκαλιών. Το 30% του συνόλου των εξαγωγών (105 χιλιάδες κιβώτια) προοριζόταν για τη Νορβηγία και τη Σουηδία¹¹²⁶. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η δραστηριότητα των Εβραίων στην Κύπρο από το 1933 και εξής συνέπεσε με τους ανοδικούς ρυθμούς στην εξαγωγή των εσπεριδοειδών του νησιού, όπως καταγράφεται στον πιο κάτω πίνακα.

Πίνακας 18 Το σύνολο των εξαγωγών εσπεριδοειδών από την Κύπρο μεταξύ 1932 και 1939

Πηγή: *Cyprus Blue Books 1932-1938*.

Έτος	Πορτοκάλια (τεμάχιο)	Λεμόνια (τεμάχιο)	Γκρέιπφρουτ (τεμάχιο)
1932	17344937	2096373	0
1933	20226424	3112715	0
1934	30779362	3226517	0
1935	23124007	8277099	0

¹¹²² «Υπαίθριες εκδρομές. Η πεδιάδα του Κουρίου. Το αγρόκτημα Φασουρίου [Ιον]», εφημ. *Εσπερινή*, 1.6.1939, σ. 1. Επίσης, το σύστημα αυτό περιέγραψε και στη συνέντευξη της η Aniva Watson, εγγονή της Ida Pershitz, στην ερευνήτρια, Λεμεσός 9.3.2014.

¹¹²³ Εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 30.3.1932, σ. 2.

¹¹²⁴ *Cyprus Blue Book 1936*, σ. 316.

¹¹²⁵ ΚΑΚ: SA1/1564/1939, Έκθεση για την παγκόσμια βιομηχανία των εσπεριδοειδών του Δρ Η.Α. Tempany, Βοηθού Συμβούλου στη Γεωργία, προς τον Υπουργό Αποικιών, όπως αποστάληκε σε εγκύκλιο του Υπουργού προς τις αποικίες στις 6.12.1939, σ. 3.

¹¹²⁶ Στο ίδιο.

Έτος	Πορτοκάλια (τεμάχιο)	Λεμόνια (τεμάχιο)	Γκρέιφρουτ (τεμάχιο)
1936	45530781	12421860	35326
1937	55929453	11772081	167447
1938	56369921	11302390	978158

Οι ιδιώτες Εβραίοι παραγωγοί

Η ενασχόληση Εβραίων ιδιωτών στην παραγωγή εσπεριδοειδών εντοπίζεται αρχικά στις περιπτώσεις των μεταναστών του Μαργό, οι οποίοι μετά και την αποχώρηση της JCA το 1928 από την Κύπρο, διασκορπίστηκαν στις περιοχές όπου ευδοκίμωσε η εσπεριδοκαλλιέργεια. Ξεχωρίζουν οι περιπτώσεις των Yessurun στην Ορμήδεια, του David Shapira στον Άγιο Λουκά Αμμοχώστου, του Solomon Berdichevsky στη Μόρφου και του Micha Berdy στο Μενεού. Ο Berdichevsky και ο Micha Berdy κατείχαν τις μεγαλύτερες εκτάσεις γης με ιδιαίτερα παραγωγικούς πορτοκαλεώνες, με τον τελευταίο να εξαγάγει τα προϊόντα του στο Λονδίνο¹¹²⁷. Η παρουσία Εβραίων στον τομέα αυτό ενισχύθηκε από το κύμα καλλιεργητών που έφθασε από την Παλαιστίνη στη δεκαετία του 1930. Από τις ιδιαίτερα γνωστές εβραϊκές οικογένειες στην Αμμόχωστο ήταν οι Pershitz, Aharoni και Brodeck από την Παλαιστίνη, οι Γερmano-Εβραίοι Rosenberg, Popper και Koenigsfeld και ο Πολωνο-εβραίος Tiefenbrunn. Οι περιπτώσεις των Aharoni και Brodeck οι οποίοι δεν εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο νησί με τις οικογένειές τους, αλλά διηύθυναν τις εργασίες των περβολιών τους από την Παλαιστίνη¹¹²⁸, καθώς και των επιχειρηματικών Chelouche, Kokia και Hassidoff καταδεικνύουν το γεγονός ότι η οικονομική δραστηριοποίηση των Εβραίων στην Κύπρο αποτελούσε μια επενδυτική επιλογή. Όπως αναφέρει και ο Κλεόπα, ο μικρός αριθμός Εβραίων καλλιεργητών που εγκαταστάθηκε στην Αμμόχωστο συνέβαλε στη «βελτίωση και συστηματοποίηση της καλλιέργειας» των εσπεριδοειδών, τον εκσυγχρονισμό του συστήματος συσκευασίας και φόρτωσης¹¹²⁹.

¹¹²⁷ Βλ. «Η αγωγή δι' αποξημιώσεις φρουτεμπορικού οίκου του Λονδίνου κατά του Μπέρντν», εφημ. *Πρωινή*, 19.2.1937, σ. 4. Για τον Solomon Berdichevsky πληροφορίες αντλήθηκαν από την εγγονή του Ρόνικα Σεραφείμ σε προσωπική συνέντευξη της με την ερευνήτρια στις 7.6.2013. Μάλιστα, σύμφωνα με την ίδια ο Solomon ήταν από τους πρώτους οι οποίοι φύτεψαν εκτεταμένες εκτάσεις πορτοκαλιών στη Μόρφου μαζί με τους Χατζησωτηρίου και Κουννά. Επίσης, σύμφωνα με την ίδια, ο προ-παππούς της David Shapira ήταν ο πρώτος ο οποίος εισήγαγε γεωργικό ελκυστήρα τύπου Ford στην Κύπρο. Ο γιος του Bruce, άριστος μαθητής της Αμερικανικής Ακαδημίας Λάρνακας, σπούδασε Μηχανολογία στην Αμερική με υποτροφία της Ford.

¹¹²⁸ Συνέντευξη της Ανίνα Watson, εγγονής της Ida Pershitz, στην ερευνήτρια, Λεμεσός 9.3.2014.

¹¹²⁹ Κλεόπας, *ό.π.*, σ. 415.

Όπως καταγράφεται στον πιο πίνακα, οι σημαντικότεροι Εβραίοι καλλιεργητές το 1939 ήταν εγκατεστημένοι κυρίως στις πόλεις-λιμάνια, τον κυριότερο εξαγωγέα εσπεριδοειδών στη Βρετανία, την Αμμόχωστο (περιοχές Αγίου Λουκά, Βαρώσι, Δερύνεια, Κούκλια)¹¹³⁰, και τη Λάρνακα (Κίτι, Μενεού, Περβόλια, Πύλα, Ορμήδεια) κατέχοντας μια έκταση τουλάχιστον 4392 στρεμμάτων. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στα περισσότερα περβόλια υπήρχαν δεξαμενές, αλακάτια και μηχανές άρδευσης, μέσα απαραίτητα για την απρόσκοπτη άρδευση και τη μαζική παραγωγή των περβολιών.

Πίνακας 19 Οι σημαντικότερες οικογένειες Εβραίων καλλιεργητών το 1939

Πηγή: Για τις εκτάσεις γης, δεξαμενές και αλακάτια βλ. ΚΑΚ: SA1/622/1934/3, Καταστάσεις Κτηματολογίου και Χωροταξίας για τις εβραϊκές περιουσίες το 1939. Για τις ημερομηνίες εγκατάστασης στην Κύπρο βλ. ΚΑΚ: SA1/730/1941, Έγγραφο με τίτλο “List showing the persons who left the colony on 11.6.1941”. Πληροφορίες για τις περιοχές των πορτοκαλεώνων αντλήθηκαν από συνέντευξη του Αδάμου Κκέλη στην ερευνήτρια, Παραλίμνι 26.6.2013.

Οικογένεια	Άφιξη	Περιοχή	Εκτάσεις		Αλακάτι/ μηχανές άρδευσης	Δεξαμενή
			Στρέμμα	Προστάθι		
Israel and David Shapira	1906	Κούκλια, Άγιος Λουκάς, Ορόκλινη	102	3	3	1
Felix Yessurun	1910	Ορμήδεια	136	--	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
Micha Berdy	1910	Σκάλα, Μενεού, Περβόλια, Δρομολαξιά, Κίτι, Πύλα, Αραδίππου	1318	--	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
Gaby Berdy	1910	Περβόλια, Μενεού, Δρομολαξιά	29	3	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
Solomon Berdichevsky	1914	Μόρφου, Κίτι, Σοφτάδες	1753	3	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
Abner Chelouche		Περβόλια, Μενεού	329	1	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
Benjamin Kokia και Hassidoff	Δεν αναφέρεται	Περβόλια, Ορόκλινη, Πύλα	1379	3	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
Hassidoff	Δεν αναφέρεται	Περβόλια, Ορόκλινη	149	-	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
Gustav και Crete Rosenberg	1.1.1934	Κοντέα	236	--	2	Δεν αναφέρεται
Adolf και Mirla	27.4.1934	Δερύνεια	69	2	2	1

¹¹³⁰ Βλ. στο ίδιο, σσ. 415-416.

Οικογένεια	Άφιξη	Περιοχή	Εκτάσεις		Αλακάτι/ μηχανές άρδευσης	Δεξαμενή
			Στρέμμα	Προστάθι		
Tiefenbrunn						
Dov και Ida Pershitz	4.7.1935	Άγιος Λουκάς («Τεκελίτικα»), Βαρώσι, Κάτω Βαρώσι, Δερύνεια	176	1	2	1
Cecilie Kurt και Samuel Koenigsfeld	20.9.1936	2,5 Μίλι (Βαρώσι)	27	2	2	1
Erich και Marianne Popper	13.3.1938	Κούκλια	109	--	1	Δεν αναφέρεται
B. Aharoni	Δεν αναφέρεται	Δερύνεια και Άχνα (περιοχή Καμινιάς)	287	3	2	1
J. Mouchly	Δεν αναφέρεται	Άγιος Λουκάς	80	3	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
G. Michaelis	Δεν αναφέρεται	Δερύνεια	69	1	2	1
ΣΥΝΟΛΟ			6250	3	16	6

Μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1970, οι ιδιωτικοί πορτοκαλεώνες Εβραίων ήταν ιδιαίτερα παραγωγικοί και διοχέτευαν στους Κύπριους εξαγωγείς τα προϊόντα τους. Εργοδοτούσαν επίσης εκατοντάδες ντόπιους εργάτες από τα γειτονικά χωριά για τη συγκομιδή των προϊόντων, ενώ διόριζαν ντόπιους αγρότες ως διαχειριστές των κτημάτων τους¹¹³¹. Η περίπτωση της Ρωσο-εβραίας Ida Pershitz (γνωστή στα Κοκκινοχώρια ως «Πέρτζιενια») είναι ίσως η πιο ενδεικτική. Μετά την επικράτηση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία, μετανάστευσε μαζί με τον σύζυγο της, Boris Pershitz, από την Πετρούπολη στην Πολωνία και από εκεί το 1926 στην Παλαιστίνη, όπου με άλλους πρωτοπόρους Εβραίους σύστησαν την κοινότητα της Herzelia¹¹³². Μεταφέροντας την εμπειρία της Παλαιστίνης, όπου ο Pershitz αγόρασε ακαλλιέργητη γη από τους Άραβες μετατρέποντάς την σε παραγωγικά περβόλια, εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Κύπρο τον Ιούλιο του 1935. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της κόρης της, Ruth, στην *Αλήθεια*:

¹¹³¹ Μαρτυρία για τη δραστηριότητα των Εβραίων στην Αμμόχωστο από τη συνέντευξη της Έμιλυσ Καούλλα και του Αδάμου Κκέλη στην ερευνήτρια, Παραλίμνι 26.6.2013. Σύμφωνα με τον Αδάμο Κκέλη στο κτήμα του Rozenberg στην Κοντέα διαχειριστής ήταν ο Γιάγκος Χατζηγιάννης και του Mouchly στον Άγιο Λουκά Αμμοχώστου ο Βασίλης Κουννάς.

¹¹³² Συνέντευξη της Aniva Watson, εγγονής της Ida Pershitz, στην ερευνήτρια, Λεμεσός 9.3.2014. Επίσης, «Ita Πέρσιτζ. Η αρχόντισσα του Βαρωσιού», εφημ. *Αλήθεια*, 30.1.1994.

«...δεν ήταν εύκολο να εξάγει από την Παλαιστίνη γι' αυτό αποφάσισε να έρθει στην Κύπρο όπου οι εξαγωγές στην Ευρώπη θα ήταν πιο εύκολο να γίνουν [...] Στο νησί γνώρισε τον γαιοκτήμονα Γιάννη Χριστοφίδη από την Αμμόχωστο, ο οποίος τον συμβούλεψε ποια αγροκτήματα ν' αγοράσει. Η Μόρφου, αν και ήταν ωραία περιοχή για καλλιέργειες, δεν συστηνόταν ένεκα των μακρινών αποστάσεων από το μοναδικό λιμάνι της Κύπρου, αυτό της Αμμοχώστου [...] Η τελική απόφαση ήταν η αγορά γης στο Βαρώσι»¹¹³³.

Εξαιτίας της πνευμονοπάθειας του Boris, ο οποίος απεβίωσε το 1948, η Ida, ως ιδιαίτερα δυναμική γυναίκα και επιχειρηματίας ανέλαβε εξ ολοκλήρου τον πορτοκαλεώνα έκτασης 112 στρεμμάτων στη Δερύνεια¹¹³⁴. Χαρακτηριστική η ακόλουθη μαρτυρία του Πρόδρομου Παπαβασιλείου για το προφίλ της Pershitz:

«... Την γνώρισα το 1946 όταν ήμουν ο γραμματέας των συντεχνιών Αμμοχώστου και ήρθε να μου ζητήσει τη γνώμη μου, διότι οι εργάτες δεν έκαναν καλά τη δουλειά τους. Ήρθε να με συναντήσει φορώντας παντελόνι - κάτι πολύ πρωτοποριακό για τις γυναίκες της τότε εποχής - και μπότες λαστιχένιες, οι οποίες ήταν λασπωμένες»¹¹³⁵.

Είναι μέχρι και σήμερα από τις πιο γνωστές Εβραίες στην περιοχή για το γεγονός ότι έδινε εργασία μέχρι τις αρχές του 1970 σε πολλές γυναίκες από τη Δερύνεια και το Φρέναρος, στις οποίες μάθαινε τη χρήση ψαλιδιών κλαδέματος, τη σωστή μέθοδο εκκοπής εσπεριδοειδών για την εξασφάλιση της ποιότητας του προϊόντος για εξαγωγή και στους άνδρες τη χρήση της εβραϊκής τσάπας (της οποίας η απόληξη ήταν πιο στενή και ευθεία από την κυπριακή) και τις μεθόδους περιποίησης των δένδρων. Στη μνήμη των ντόπιων της περιοχής είναι ακόμα ζωντανή η εικόνα της μεγάλης δεξαμενής νερού και των γεννητριών άρδευσης στα χωράφια της¹¹³⁶.

¹¹³³ «Ιτα Πέρσιτζ...», *ό.π.*, σ. 18.

¹¹³⁴ ΚΑΚ: SA1/622/1934/3, Καταστάσεις Κτηματολογίου και Χωροταξίας για τις εβραϊκές περιουσίες το 1939.

¹¹³⁵ «Ιτα Πέρσιτζ...», *ό.π.*

¹¹³⁶ Μαρτυρίες ντόπιων οι οποίοι εργοδοτήθηκαν στα περβόλια της Pershitz, όπως κατατέθηκαν σε συνάντηση τους με την Aniva Watson, εγγονή της Ida Pershitz, στο Δημαρχείο Δερύνειας στην παρουσία της ερευνήτριας στις 5.3.2014. Επίσης, μαρτυρίες από τη συνέντευξη της Έμιλης Καούλλα και του Αδάμου Κκέλη στην ερευνήτρια, Παραλίμνι 26.6.2013. Βλ. επίσης Κλεόπας, *ό.π.*, σσ. 415-416. Όπως αναφέρει ο Γιάγκος Π. Κλεόπας, στα περβόλια της εγκατέστησε «μεγάλες μηχανές που κινούσαν ηλεκτροτουρπίνες για πότισμα των δέντρων και εισήγαγαν σύγχρονες μεθόδους καλλιέργειας». Η ίδια ήταν πολύ δραστήρια στις πολιτιστικές εκδηλώσεις της πόλης, όπως η Γιορτή του Πορτοκαλιού και τα Ανθεστήρια. Η οικογένεια κυκλοφορούσε με άμαξες και ήταν ίσως η πρώτη που είχε ψυγείο στα Βαρώσια.

Η ίδρυση και λειτουργία της Κυπρο-Παλαιστινιακής Εταιρείας Φυτειών (CPP): το αγρόκτημα Φασουρίου

Αναμφίβολα, το μεγαλύτερο εβραϊκό κεφάλαιο το οποίο επενδύθηκε στην εσπεριδοκαλλιέργεια προήλθε από την πρώτη μετοχική εταιρεία εβραϊκών συμφερόντων που ιδρύθηκε στην Κύπρο κατά το Μεσοπόλεμο, την Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρεία Φυτειών. Η εταιρεία ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1933 βάσει του νόμου περί Εταιρειών Περιορισμένης Ευθύνης, 1922-1931, από 13 μετόχους με μετοχικό κεφάλαιο £50.000 και καταβεβλημένο κεφάλαιο £37.000¹¹³⁷. Με την εκτεταμένη αγορά εκτάσεων γης κατά μήκος των ακτών δυτικά του λιμανιού της Λεμεσού προς τα σύνορα με την Πάφο και ανατολικά του λιμανιού της Λάρνακας προς τα σύνορα με την Αμμόχωστο, η εταιρεία στόχευε στην εντατική και επιστημονική παραγωγή και συσκευασία εσπεριδοειδών με σκοπό την εξαγωγή τους στη βρετανική αγορά. Δραστηριοποιούμενη σε ένα γεωγραφικό τρίγωνο επιχειρηματικής δραστηριότητας στην Ανατολική Μεσόγειο, η κεφαλαιουχική βάση της εταιρείας ήταν το Κάιρο, γραφεία για εξυπηρέτηση των εξαγωγών προς τη Βρετανία λειτούργησαν στην Παλαιστίνη, ενώ το κέντρο των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων ήταν η περιοχή Φασουρίου στη Λεμεσό¹¹³⁸.

Οι μέτοχοι της προέρχονταν από ένα ευρύ φάσμα επαγγελματικών ειδικοτήτων στον τομέα της καλλιέργειας εσπεριδοειδών. Η εμπειρία με την οποία επένδυαν το κεφάλαιο τους σε μεγάλες εκτάσεις γης σε ένα άγνωστο περιβάλλον όπως η Κύπρος – μόνο για το πρώτο έτος εργασιών επενδύθηκαν £20000 και εκτιμάτο η επένδυση άλλων £100.000¹¹³⁹ – απέρρεε από την εμπειρία την οποία αποκόμισαν μέσα από τις διεργασίες εντοπισμού και αξιοποίησης κατάλληλης γης για τη σύσταση των αγροτικών συνοικισμών της Παλαιστίνης¹¹⁴⁰. Εκτός από

¹¹³⁷ ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Διευθυντές CPP, Τελ-Αβίβ, προς Palmer, 28.11.1934. Επίσης, «Οι Εβραίοι εξακολουθούν ν' αγοράζουν κυπριακά κτήματα προς δενδροκαλλιέργειαν. Σχέδιον εγκαταστάσεως 40 γερμανο-εβραϊκών οικογενειών», εφημ. *Ελευθερία*, 24.10.1934, σ. 2 και εφημ. *The Palestine Post*, 7.9.1934, σ. 4.

¹¹³⁸ Ο πρόεδρος της εταιρείας και βασικός μέτοχος, ο Simcha Ambache, διηύθυνε τις εργασίες της εταιρείας από το Κάιρο, ο Jacot Descombes ήταν διευθυντής στα γραφεία της Αλεξάνδρειας και ο A. Hassidoff στα Ιεροσόλυμα.

¹¹³⁹ ΚΑΚ: SA1/598/1934, Chelouche, Τελ-Αβίβ, προς Διοικητή Λάρνακας, 11.7.1934.

¹¹⁴⁰ Την ομάδα των κεφαλαιούχων απάρτιζαν οι καταρτισμένοι για την επιλογή των κατάλληλων γαιών Chelouche και Hassidoff, οι οποίοι πλαισιώνονταν από τους Haim Nahmias, καλλιεργητή και ιδιοκτήτη πορτοκαλεώνων στην Κύπρο και τη Ness Ziona, τον Joel Eisenberg, ιδιοκτήτη πορτοκαλεώνων στη Magdiel της Παλαιστίνης και την Κύπρο με ειδίκευση στις μεθόδους καλλιέργειας, εμπορίου και μάρκετινγκ εσπεριδοειδών και τον Isaiah Rakower, ο οποίος διετέλεσε για χρόνια σύμβουλος καλλιεργητών εσπεριδοειδών στην Παλαιστίνη. Διευθυντής του τεχνικού τμήματος, διαχειριστής και ουσιαστικά ο αρχιτέκτονας του τσιφλικιού στο Φασούρι ήταν ο διπλωματούχος γεωπόνος David Slonim, βλ. ΚΑΚ: SA1/ 598/1934, Διαφημιστικό της εταιρείας "Cyprus, A British Crown Colony. Orange Groves", ό.π. Ο Slonim γεννήθηκε στο Omsk της Σιβηρίας το 1905. Το 1910 η οικογένεια του εγκαταστάθηκε στην Παλαιστίνη όπου ο πατέρας του ασχολήθηκε με την καλλιέργεια

τους κεφαλαιούχους Εβραίους, στην εταιρεία συμμετείχαν και Εβραίοι του Μαργό. Ο Micha Berdy, μέλος του συμβουλίου διευθυντών, ήταν επιφορτισμένος με την αγορά δένδρων από περιοχές του νησιού στις οποίες καλλιεργούνταν εσπεριδοειδή, όπως η Μόρφου και το Βαρώσι, και αναλάμβανε τις επαφές της εταιρείας με εμπορικούς οίκους της Αγγλίας, Γερμανίας και Σκανδιναβίας για την εξαγωγή της παραγωγής¹¹⁴¹. Ο Solomon Lurie, κάτοικος στο Μαργό για περισσότερο από είκοσι χρόνια, εργοδοτήθηκε ως βοηθός διευθυντής στις δενδροφυτείες της εταιρείας στο Φασούρι¹¹⁴².

Αν και η εταιρεία αγόρασε γη στη Λάρνακα και τη Λεμεσό, οι εργασίες της επικεντρώθηκαν στην επαρχία Λεμεσού όπου αγοράστηκαν εκτάσεις γης σε κοντινές μεταξύ τους αποστάσεις στην περιοχή της Αλυκής Ακρωτηρίου, επτά περίπου αγγλικά μίλια από την πόλη της Λεμεσού και πλησίον του κεντρικού δρόμου που οδηγούσε στο λιμάνι της Λεμεσού. Αρχικά αγοράστηκε το αγρόκτημα Φασουρίου, το οποίο απετέλεσε τον πυρήνα των πειραματικών εργασιών καλλιέργειας εσπεριδοειδών της εταιρείας και στη συνέχεια ακολούθησαν αγορές γαιών στο Κολότσι¹¹⁴³, τον Ασώματο, το Ακρωτήρι, το Ζακάκι, την περιοχή «Τσιφλικούθκια», τους Τσερκέζους¹¹⁴⁴, το Τραχώνι, την Επισκοπή και τον Ύψωνα¹¹⁴⁵. Μέσα σε λίγους μήνες περιήλθε στην κατοχή της CPP έκταση γης 3.750 κυπριακών στρεμμάτων¹¹⁴⁶, η οποία μέχρι το 1939 είχε αυξηθεί σε 5204 στρέμματα¹¹⁴⁷.

εσπεριδοειδών. Το Μάρτιο του 1933 ο Slonim εγκαταστάθηκε στην Κύπρο ξεκινώντας τις εργασίες στο Φασούρι βλ. Slonim, *ό.π.*, σσ. 51-53.

¹¹⁴¹ Εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 4.10.1933, σ. 3.

¹¹⁴² «Συνεχίζεται η εν Κύπρω αγορά γαιών και αγροκτημάτων από Εβραίους. Περιβόλια-Μαργό-Άρπερα-Κούκλια», εφημ. *Ελευθερία*, 24.2.1934, σ. 2. Επίσης, «Μια επίσκεψη στο Φασούρι που οι Εβραίοι μετέβαλαν σε παράδεισο», εφημ. *Πρωινή*, 27.4.1935, σ. 1.

¹¹⁴³ Τα κτήματα στο Κολότσι ανήκαν σε εμπόρους της Λεμεσού και σε χωρικούς από τη Λόφου, οι οποίοι δεν κατοικούσαν στο Κολότσι, ΚΑΚ: SA1/633/1934/1, Διευθυντής Κτηματολογίου και Χωροταξίας προς Αποικιακό Γραμματέα 4.1.1935. Επίσης, εφημ. *Πρωινή*, 3.5.1934, σ. 4.

¹¹⁴⁴ Το τσιφλίκι των Τσερκέζων ανήκε στη Λαϊκή Τράπεζα Λεμεσού, η οποία προόριζε να το πωλήσει σε ξένους επενδυτές, ΚΑΚ: SA1/633/1934/1, Διευθυντής Κτηματολογίου και Χωροταξίας προς Αποικιακό Γραμματέα 4.1.1935. Στους Τσερκέζους εγκαταστάθηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα 500 περίπου Γεωργιανοί μετανάστες από τον Καύκασο, των οποίων η κοινότητα αποδεκατίστηκε από τους ελώδεις πυρέτους της περιοχής με αποτέλεσμα αυτό να μείνει ανεκμετάλλευτο. Αναφορές για τους Τσερκέζους και την αγορά τους από τη CPP βλ. «Μια επίσκεψη στο Φασούρι που οι Εβραίοι μετέβαλαν σε παράδεισο», εφημ. *Πρωινή*, 27.4.1935, σ. 1. και «Από μίαν εκπαιδευτικήν εκδρομή. Εις τα γεωργικά κέντρα της νήσου συντελείται μια δημιουργική εργασία. Το Φασούρι των Εβραίων είναι μια δημιουργική εργασία», εφημ. *Πρωινή*, 29.9.1935, σ. 3.

¹¹⁴⁵ ΚΑΚ: SA1/622/34/3, Καταστάσεις Κτηματολογίου και Χωροταξίας για τις εβραϊκές περιουσίες το 1939. Επίσης, εφημ. *Νέον Έθνος*, 24.6.1933, σ. 14 και εφημ. *Ελευθερία*, 30.12.1933, σ. 3.

¹¹⁴⁶ ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Διευθυντής CPP, Λεμεσός, προς Palmer, 28.11.1934. Επίσης, «Οι Εβραίοι εξακολουθούν...», *ό.π.*, και «Μια επίσκεψη στο Φασούρι που οι Εβραίοι μετέβαλαν σε παράδεισο», εφημ. *Πρωινή*, 27.4.1935, σ. 1.

¹¹⁴⁷ «Υπαίθριες εκδρομές. Η πεδιάδα του Κουρίου. Το αγρόκτημα Φασουρίου [1ον]», εφημ. *Εσπερινή*, 1.6.1939, σ. 1.

Πίνακας 20 Οι εκτάσεις γης της CPP στην Κύπρο το 1939

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/622/1934/3, Καταστάσεις Κτηματολογίου και Χωροταξίας για τις εβραϊκές περιουσίες το 1939.

Περιοχές	Εκτάσεις γης το 1939	
	Στρέμμα	Προστάθι
ΛΑΡΝΑΚΑ		
Περβόλια	54	3
Μενεού	2	-
Κίτι	35	2
Σοφτάδες	93	-
Κιβίσλι	73	-
ΛΕΜΕΣΟΣ		
Ακρωτήρι	1.317	1
Ασώματος	1.875	2
Ζακάκι	207	1
Τσερκέζοι	348	3
Τραχώνι	134	1
Επισκοπή	12	3
Ύψωνας	6	-
Κολόσσι	1044	-
ΣΥΝΟΛΟ	5.204	-

Η CPP στόχευε στην προσέλκυση βρετανικού και γερμανο-εβραϊκού κεφαλαίου για την πώληση κτημάτων περίξ του κέντρου της επιχειρηματικής της δραστηριότητας. Στις διαφημίσεις της εταιρείας η Κύπρος παρουσιαζόταν να έχει σημαντικά πλεονεκτήματα για την επένδυση ξένου κεφαλαίου στην παραγωγή και εμπορία εσπεριδοειδών, όπως οι λιμενικές υπηρεσίες για το ασφαλές φόρτωμα των κιβωτίων με τα φρούτα στα ατμόπλοια, η περιορισμένη έκθεση της εσπεριδοκαλλιέργειας σε κοινές ασθένειες των φυτών λόγω του νησιωτικού της χαρακτήρα, η λειτουργία του Τμήματος Γεωργίας το οποίο ενθάρρυνε την επιστημονική ανάπτυξη της γεωργίας, οι εμπορικές ευκαιρίες και οι συνθήκες για μια καλή οικογενειακή ζωή¹¹⁴⁸. Το αποτέλεσμα των διαφημίσεων της CPP ήταν η προσέλκυση 15 εύπορων οικογενειών από την Παλαιστίνη και την Κεντρική Ευρώπη¹¹⁴⁹, οι οποίες αγόρασαν κτήματα 878 στρεμμάτων για καλλιέργεια στην επαρχία Λεμεσού, ως ακολούθως:

¹¹⁴⁸ ΚΑΚ: SA1/ 598/1934, ό.π.

¹¹⁴⁹ Οι οικογένειες ήταν οι Nahuyas, Szek, Szpilfogel, Zirlin, Carson, Lamberg, Lpel, Adolf, Goldwasser, Perinan, Frangenbrugger, Pirlé, Levitius, Storchs, Holstein, βλ. ΚΑΚ: SA1/622/34/3, Καταστάσεις Κτηματολογίου και Χωροταξίας για τις εβραϊκές περιουσίες το 1939. Αναφορές για την αγορά των γαιών από τους Zirlin και Carson γίνεται στο άρθρο «Αγοραί κτημάτων υπό Εβραίων», εφημ. *Αλήθεια*, 7.12.1934, σ. 2 και «Η αγάπη προς την γην. Η καλλιέργεια εσπεριδοειδών εις την επαρχ. Λεμεσού», εφημ. *Πρωινή*, 28.5.1936, σ. 2. Σύμφωνα με αναφορά στην εφημ. *The Palestine Post*, 1.4.1938, σ. 4 οι Carson μετανάστευσαν από τη Σκωτία

Πίνακας 21 Οι εκτάσεις γης της CPP στη Λεμεσό οι οποίες πωλήθηκαν σε Εβραίους ιδιώτες

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/622/1934/3, Καταστάσεις Κτηματολογίου και Χωροταξίας για τις εβραϊκές περιουσίες το 1939.

Περιοχή	Εκτάσεις γης ιδιωτών		Αριθμός Εβραίων ιδιοκτητών/ Συνιδιοκτητών	Κήποι με δικαίωμα νερού	Αμπελώνες
	Στρέμμα	Προστάθι			
Ασώματος	25	2	3	3	-
Ζακάκι	347	1	8	1	-
Τσερκέζοι	81	-	2	-	-
Τραχώνι	67	3	2	-	-
Πολεμίδα	347	-	7	-	1
Αγία Φύλα	10	-	1	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	878	2			

Οι πωληθείσες εκτάσεις διαχωρίζονταν σε κτήματα των 7,5 στρεμμάτων στα οποία καλλιεργούνταν 500 εσπεριδοειδή δέντρα (κάθε στρέμμα περιελάμβανε 50 δέντρα). Τα τεμάχια προορίζονταν να πωληθούν έναντι 500 στερλινών σε ορίζοντα χρόνου πέντε ετών, όταν δηλαδή θα ήταν έτοιμη η πρώτη σοδειά. Στο διάστημα αυτό η εταιρεία αναλάμβανε την καλλιέργεια των κτημάτων και την παράδοση τους στον αγοραστή ως έτοιμων παραγωγικών περβολιών¹¹⁵⁰.

Για τους μελλοντικούς αγοραστές εκτιμάτο ότι η παραγωγή των κτημάτων θα ξεκινούσε στο έκτο έτος καλλιέργειας, και σε μια τετραετία θα απέφερε σταδιακή αύξηση στην παραγωγή και σταθερή αύξηση καθαρού κέρδους. Μόνο μια έκταση 7,5 κυπριακών στρεμμάτων δενδροφυτεμένη με πορτοκαλιές και γκρέιπφρουτ εκτιμάτο ότι θα απέφερε καθαρό κέρδος £171.5.0 ετησίως¹¹⁵¹. Στις συμφωνίες με τους ιδιώτες περιλαμβάνονταν οι όροι ότι οι νέοι ιδιοκτήτες θα διατηρούσαν την υφιστάμενη κατάσταση των πορτοκαλεώνων ή περβολιών και

στην Παλαιστίνη το 1925. Το Δεκέμβριο του 1934 αγόρασαν 250 στρέμματα στη Λεμεσό και έκτοτε το περβόλι ανέλαβε ένας από τους υιούς και μετανάστης στην Κύπρο, ο Herbert Walter Carson.

¹¹⁵⁰ Με την υπογραφή του συμβολαίου, ο αγοραστής κατέβαλλε τις πρώτες £100 και το υπόλοιπο ποσό καταβαλλόταν σε δόσεις των 20, 25 και 15 στερλινών κάθε τρεις μήνες για τα επόμενα 4,5 χρόνια, βλ. ΚΑΚ: SA1/ 598/1934, ό.π.

¹¹⁵¹ Διαφήμιση της εταιρείας στην εφημ. *Cyprus Mail*, 1.5.1935, σ. 4. Οι εκτιμήσεις της εταιρείας για το κέρδος των πορτοκαλεώνων συνέπιπταν με τις εκτιμήσεις του Surridge, ό.π., σ. 61, σύμφωνα με τις οποίες μετά το έκτο έτος η ετήσια πρόσοδος ενός πορτοκαλεώνα κυμαινόταν μεταξύ £25 και £30.

ότι θα προχωρούσαν στην πώληση των προϊόντων τους μοιράζοντας με την εταιρεία τα κέρδη από τις πωλήσεις¹¹⁵².

Το 1936 η εταιρεία αποφάσισε την επικέντρωση των εργασιών της στη Λεμεσό κλείνοντας τα γραφεία της στην Παλαιστίνη. Τη διεύθυνση των γραφείων στη Λεμεσό ανέλαβε ο Άγγλος Martin Williamson¹¹⁵³. Το 1937 η εταιρεία μετονομάστηκε σε Cyprus Produce Plantations Company Ltd¹¹⁵⁴ επεκτείνοντας τις πωλήσεις των κτημάτων της σε αγοραστές από την Αίγυπτο και την Τουρκία¹¹⁵⁵. Η επικέντρωση των εργασιών στη Λεμεσό έδωσε μεγάλη αναπτυξιακή ώθηση στο τσιφλίκι του Φασουρίου το οποίο στην πορεία κατέστη το επίκεντρο της παραγωγής και εξαγωγής των προϊόντων της εταιρείας.

Το Φασούρι, μια έκταση 3,034 κυπριακών στρεμμάτων¹¹⁵⁶, αγοράστηκε από την CPP το 1933 έναντι £1200 από την αγγλική εταιρεία Boyle Son & Company¹¹⁵⁷. Το σκηνικό των ελωδών, ερημωμένων και ανεκμετάλλευτων εκτάσεων της περιοχής θύμιζε έντονα στους Εβραίους επενδυτές τις περιοχές της Παλαιστίνης, τις οποίες είχαν κληθεί να μετατρέψουν από άγονες εκτάσεις γης σε παραγωγικά kibbutzim. Γι' αυτό το Φασούρι αναπτύχθηκε στα πρότυπα της ελώδους κοιλάδας Emek στη Γαλιλαία, η οποία με συστηματικό και επιστημονικό τρόπο αποξηράνθηκε, εκκαθαρίστηκε από τις εστίες μόλυνσης των κουνουπιών και καλλιεργήθηκε από Εβραίους επιχειρηματίες¹¹⁵⁸. Στην εφημερίδα *Πρωινή* αποτυπωνόταν η εικόνα της περιοχής ως εξής:

«[...] Ο δρόμος που οδηγεί στο Φασούρι είναι περίπου 10 αγγλικά μίλια. Αρχίζει από τα «Τσιφλικούδκια» προχωρεί μέχρι το Ζακάκι – ένα χωριό που όλοι οι κάτοικοι του είναι περβολάρηδες- και διασχίζει τον Ασώματο. Ο Ασώματος, όπως και τα γειτονικά του χωριά Τραχώνι και Ακρωτήρι, είναι από τα φτωχότερα της Κύπρου. Τα σπίτια των, χαμηλά και κακορίζικα, δίνουν την εντύπωση ότι ανήκουν μάλλον στη νεολιθική

¹¹⁵² Αρχείο Cyprus Phasouri Plantations Company, Φασούρι (στο εξής CPPC): “Red Seal’s progress as a leading Cyprus exporter is a remarkable story”, *Fruits Trade Journal*, 16.11. 1976, σ. 29.

¹¹⁵³ «Υπαίθριες εκδρομές. Η πεδιάδα του Κουρίου. Το αγρόκτημα Φασουρίου [Ιον]», εφημ. *Εσπερινή*, 1.6.1939, σ. 1.

¹¹⁵⁴ ΚΑΚ: SA1/ 598/1934, Δικηγόρος CPP, Λεμεσός, προς Αποικιακό Γραμματέα, 16.4.1937.

¹¹⁵⁵ Εφημ. *Cyprus Mail*, 22.10.1936, σ. 2.

¹¹⁵⁶ Αρχείο CPPC: Έγγραφο “Report of the Board of Directors of the Cyprus-Palestine Plantations Co. Ltd., submitted to the Annual General Meeting held at No. 50, Sharia Malaka Farida, on the 12th day of December 1938 at 4 p.m.”.

¹¹⁵⁷ ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Εκτελεστικό Συμβούλιο 205/34, Έγγραφο του Παναγιώτη Κακογιάννη, «Απαγόρευση αγορών γης από αλλοδαπούς», 9.12.1934. Οι Βρετανοί είχαν αγοράσει τα κτήματα το 1926 για £3000.

¹¹⁵⁸ Αρχείο CPPC: “Red Seal’s progress...”, ό.π., σ. 27.

εποχή. Οι κάτοικοι των ζουν από τα λιγοστά κοπάδια των και από τα «σκληνίτζια» και άλλα φυτά που αναπτύσσονται στα έλη. Γιατί, όχι μακράν, οι ελώδεις εκτάσεις αφθονούν. Δεν είναι ανάγκη να τες ιδείς. Μαντεύεις την παρουσία τους στα χλωμά και κίτρινα σμένα πρόσωπα των κατοίκων. Δεν συναντάς ούτε ένα ροδοκόκκινον. Τους έχουν τσακίσει οι ελώδεις πυρετοί»¹¹⁵⁹.

Παρόλο που οι Βρετανοί εκτιμούσαν ότι η απόπειρα αυτή ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία λόγω των ελωδών πυρετών και του υφάλμυρου νερού¹¹⁶⁰, το τοπίο αυτό ήταν ιδανικό για την εσπεριδοκαλλιέργεια¹¹⁶¹. Με σαφή σχεδιασμό, ρυμοτομία, ανέγερση αποθηκών για μεταφορά και διανομή των προϊόντων, και συσκευαστηρίου, ισομερή διαχωρισμό της έκτασης σε 36 κτηματικά τετράγωνα έκτασης δέκα στρεμμάτων το καθένα, μαζική δενδροφύτευση και διάνοιξη δρόμων μεταξύ των κτημάτων οι οποίοι κατέληγαν στον κύριο δρόμο προς το λιμάνι από το 1933 και εξής η εικόνα της περιοχής άλλαξε άρδην¹¹⁶². Το 1935 ο Αντώνης Φαρμακίδης επισκέπτεται το Φασούρι και περιγράφει την αλλαγή, το σημάδι της οποίας ομολογουμένως είναι μέχρι σήμερα ανεξίτηλο στην περιοχή:

«Όλα εδώ έχουν αλλάξει με μια ταχύτητα που προκαλεί ζοηρότατη έκπληξη και θαυμασμό. Νόμισα πως ζούσα ένα όνειρο [...] Παντού οργιάζει η βλάστηση και σε μακρές ατέλειωτες σειρές φυτρώνουν, σαν νυφούλες, χιλιάδες λεμονόδεντρα. Το μάτι κυτάζει γύρω αχόρταγα κι ούτε μπορεί ν' αγκαλιάσει όλη την καλλιεργημένη έκταση [...] Το τσιφλίκι έχει σήμερα πέντε μηχανές που ανασύρουν από τα σπλάχνα της γης το νερό που δημιούργησε και δίνει ζωή, αυτό το θαύμα της επιστήμης, της ανθρώπινης εργασίας και της γονιμότητας της γης [...] Η γη βρήκε τον μάστορά της. Όλα εδώ πέρα και το ελάχιστο ακόμη, μαρτυρά την εργατικότητα, την επιμέλεια και την ύπαρξη ειδικού»¹¹⁶³.

¹¹⁵⁹ «Από μίαν εκπαιδευτική εκδρομή...», εφημ. *Πρωινή*, 29.9.1935.

¹¹⁶⁰ ΤΝΑ: FCO 141/2391, Πρακτικά Διευθυντής Κτηματολογίου και Χωρομετρίας προς Αποικιακό Γραμματέα, 24.8.1933.

¹¹⁶¹ Slonim, *ό.π.*, σ. 53.

¹¹⁶² Την επίβλεψη τοπογραφικής εργασίας ανέλαβε το Τεχνικό Γραφείο Αδελφών Μιχαηλίδη, βλ. «Αι επιστημονικά καλλιέργειαι των εσπεριδοειδών υπό των ΓερμανοΕβραίων. Μια υποδειγματική φυτεία εις το Φασούρι», εφημ. *Πρωινή*, 1.4.1934, σ. 4. Επίσης, «Υπαίθριες εκδρομές. Η πεδιάδα του Κουρίου...», εφημ. *Εσπερινή*, 1.6.1939.

¹¹⁶³ «Οι ξένοι στην Κύπρο. Μια επίσκεψη στο Φασούρι που οι Εβραίοι μετέβαλαν σε παράδεισο», εφημ. *Πρωινή*, 27.4.1935.

Από τα πρώτα στάδια λειτουργίας της, η εταιρεία προσανατολίστηκε στην καλλιέργεια κитρομυλιών, λεμονοδένδρων και πορτοκαλιών καλλιεργώντας περισσότερα από 500 στρέμματα κατά τους πρώτους μήνες δραστηριότητας της¹¹⁶⁴. Η επιχείρηση εξασφάλιζε τα δεινδρύλλια είτε αγοράζοντας τα από κήπους και περβόλια στο νησί¹¹⁶⁵ είτε εισάγοντας τα από την Παλαιστίνη¹¹⁶⁶. Οι εκτάσεις για την καλλιέργεια σιτηρών, δημητριακών, οσπρίων και βαμβακιού ήταν περιορισμένες¹¹⁶⁷, αφού η έμφαση δόθηκε στην καλλιέργεια και εξαγωγή εσπεριδοειδών, στην αμπελοκαλλιέργεια και τη μελισσοκομία¹¹⁶⁸.

Η επιχείρηση στο Φασούρι επιτάχυνε την επέκταση της εσπεριδοκαλλιέργειας ενθαρρύνοντας την ανάπτυξη της κυρίως στην επαρχία τη Λεμεσού. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 21, μεταξύ 1933 και 1937 η έκταση για καλλιέργεια πορτοκαλιών στη Λεμεσό σχεδόν τετραπλασιάστηκε σημειώνοντας αύξηση από 314,5 σε 1244,5 στρέμματα ενώ των λεμονιών τριπλασιάστηκε ακολουθώντας αυξητική τάση από 310 σε 615,5 στρέμματα. Συγκριτικά με τις άλλες επαρχίες, το 1933 η Λεμεσός ήταν μόλις η πέμπτη επαρχία στην καλλιέργεια πορτοκαλιών με έκταση 314,5 στρέμματα, ενώ πρώτη ήταν η Αμμόχωστος με 3677,5 στρέμματα, δεύτερη η Λευκωσία με 2937, τρίτη η Λάρνακα με 415,5 και τέταρτη η Πάφος με 334,5. Κατά την τετραετία δραστηριοποίησης της CPP, καταγράφηκε ραγδαία αύξηση στην έκταση των πορτοκαλεώνων στη Λεμεσό, καθιστώντας την δεύτερη σε σειρά επαρχία μετά την Αμμόχωστο. Πιο συγκεκριμένα, οι εκτάσεις καλλιέργειας πορτοκαλιών πριν το 1933 εντοπιζόνταν κυρίως στην Αμμόχωστο, τη Μόρφου, τη Λεύκα και την Γυαλιά, στην Πάφο. Αντίθετα, οι πορτοκαλεώνες οι οποίοι αναπτύχθηκαν μετά το 1934 εντοπιζόνταν στην Αμμόχωστο, τα Περβόλια, τη Μόρφου, τη Λεύκα και στη Λεμεσό στην περιοχή Φασουρίου της CPP¹¹⁶⁹.

¹¹⁶⁴ Εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 4.10.1933, σ. 3.

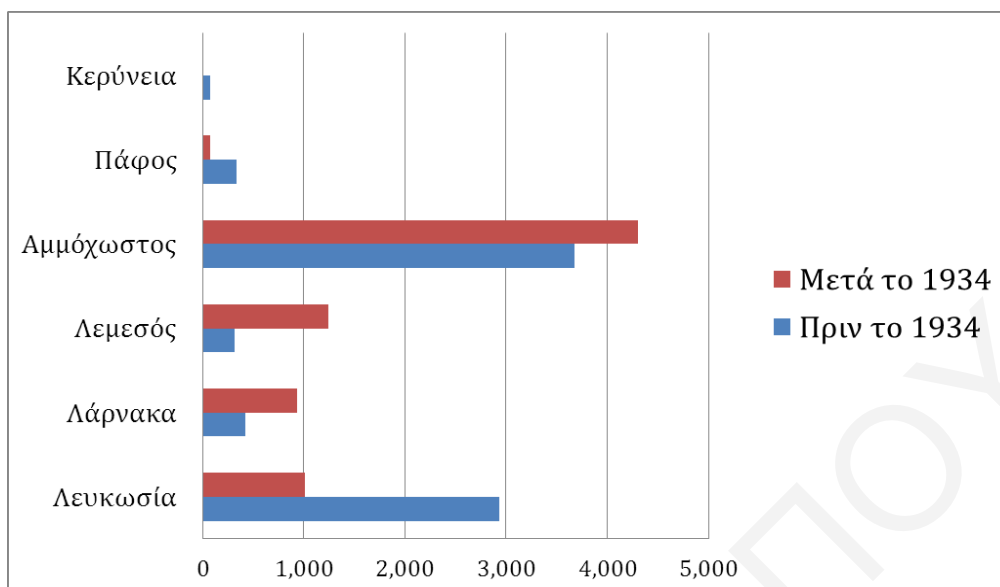
¹¹⁶⁵ Ενδεικτική η πρόθεση του Slonim να αγοράσει λεμονοδένδρα του σχολικού κήπου Γεροσκήπου, τα οποία ανέρχονταν σε 2.000, προς 1 γρ. το καθένα, εφημ. *Χρόνος*, 9.10.1933, σ. 4. Επίσης, στο «Εβραϊκές κινήσεις εις την περιοχή Φασουρίου», εφημ. *Αλήθεια*, 22.2.1935, σ. 2, αναφέρεται ότι ο Slonim εξέδραμε στα χωριά Λευκονοίκου, Βατυλής, Αγλαντζιάς, Αγίου Νικολάου, στη Λευκωσία και Λάρνακα, όπου επισκέφθηκε και τους σχολικούς κήπους αγοράζοντας ποικιλίες φυτών για μεταφύτευση στο Φασούρι. Αγορές έγιναν και από περβόλια στη Μόρφου, εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 4.10.1933, σ. 3.

¹¹⁶⁶ Σύμφωνα με την εφημ. *Χρόνος*, 7.5.1934, σ. 4, χιλιάδες λεμονοδένδρων εισάγονταν στο λιμάνι της Λάρνακας από την Παλαιστίνη εβδομαδιαίως.

¹¹⁶⁷ Σύμφωνα με το άρθρο «Μια επίσκεψη στο Φασούρι που οι Εβραίοι μετέβαλαν σε παράδεισο», εφημ. *Πρωινή*, 27.4.1935, σ. 1, το 1935 καλλιεργήθηκαν 400 σκάλες βαμβάκι, 300 σκάλες σιτάρι, 200 σκάλες κριθάρι, 55 σκάλες λινάρι, 25 σκάλες αρτυσιά και 20 σκάλες κουκκιά.

¹¹⁶⁸ Αρχείο CPPC: Έγγραφο “Report of the Board of Directors of the Cyprus-Palestine Plantations Co. Ltd...”, ό.π. Επίσης, «Υπαίθριες εκδρομές. Το αγρόκτημα Φασουρίου. Εργάτες κι εγκαταστάσεις [3ον]», εφημ. *Εσπερινή*, 3.6.1939, σ. 1. Η εταιρεία παρήγαγε μέλι από 70 κυψέλες κυπριακών μελισσών.

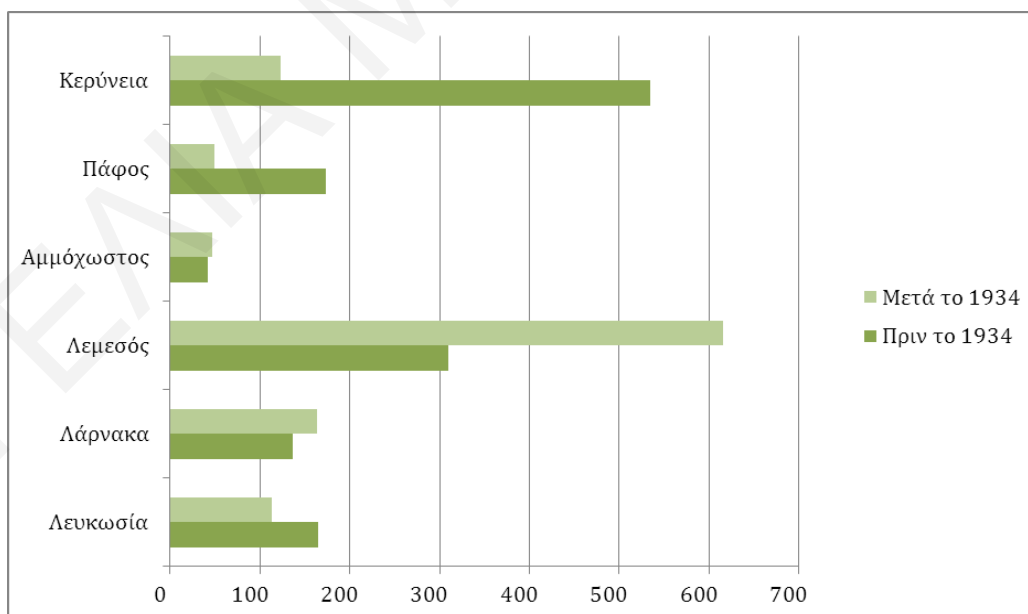
¹¹⁶⁹ ΚΑΚ: SA1/1391/1936, “Report of the committee appointed to consider certain aspects of the marketing of citrus fruits and to investigate other matters of importance to the citrus industry”, [1937], σσ. 5 - 6.

Διάγραμμα 21 Εκτάσεις πορτοκαλεώνων στην Κύπρο πριν και μετά το 1934

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/1391/1936, “Report of the committee appointed to consider certain aspects of the marketing of citrus fruits and to investigate other matters of importance to the citrus industry”, [1937], σ. 6.

Στην περίπτωση της καλλιέργειας των λεμονοδένδρων, ενώ πριν από το 1933 η Λεμεσός ήταν δεύτερη σε στρέμματα μετά την Κερύνεια, μετά το 1934 πέρασε πρώτη αφήνοντας κατά πολύ πίσω την Κερύνεια και τις υπόλοιπες επαρχίες. Και πάλι, οι νέες εκτάσεις λεμονοδένδρων επικεντρώνονταν ως επί το πλείστον στο κτήμα Φασουρίου¹¹⁷⁰.

Διάγραμμα 22 Εκτάσεις για σκοπούς καλλιέργειας λεμονιών πριν και μετά το 1934

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/1391/1936, “Report of the committee appointed to consider certain aspects of the

¹¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 6.

marketing of citrus fruits and to investigate other matters of importance to the citrus industry”, [1937], σ. 6.

Ενθάρρυνση δόθηκε στην καλλιέργεια του γκρέιπφρουτ, ενός νεο-εισαγόμενου φρούτου στην Κύπρο. Το γκρέιπφρουτ παραγόταν μαζικά στην Παλαιστίνη καθώς είχε μεγάλη ζήτηση στις ευρωπαϊκές αγορές¹¹⁷¹. Τα πρώτα γκρέιπφρουτ φαίνεται ότι φυτεύθηκαν πειραματικά από την κυβέρνηση στην Αμμόχωστο και τη Λευκωσία στην αρχή της δεκαετίας του 1930¹¹⁷². Η ώθηση που χρειαζόταν όμως για την επέκταση της δενδροφύτευσης του έγινε από το Φασούρι και την CPP. Με την εισαγωγή εμβολίων από την Παλαιστίνη μπολιάστηκαν μαζικά χιλιάδες λεμονόδεντρα¹¹⁷³ με αποτέλεσμα την άμεση ανάπτυξη της καλλιέργειας του φρούτου αυτού. Κατά το 1934 η εταιρεία είχε φυτέψει 5000 - 6000 δέντρα¹¹⁷⁴ ενώ το 1935 η παραγωγή σχεδόν δεκαπλασιάστηκε φτάνοντας τις 50000 δέντρα¹¹⁷⁵. Μέχρι το 1952 η παραγωγή στο Φασούρι είχε φθάσει το ένα εκατομμύριο κιβώτια γκρέιπφρουτ¹¹⁷⁶. Όπως καταγράφεται στον πίνακα 22, χάρη στην CPP το 1937 η Λεμεσός κατείχε τις μεγαλύτερες εκτάσεις καλλιέργειας γκρέιπφρουτ οι οποίες υπολογίζονταν στις 772,5 στρέμματα γης. Ακολουθούσε η Αμμόχωστος με 327,5 στρέμματα¹¹⁷⁷, ενώ τρίτη ήταν η Λευκωσία με μόλις 64 στρέμματα. Η απουσία συγκρίσιμης αναφοράς για την περίοδο πριν από το 1934 οφείλεται στο γεγονός ότι το προϊόν ήταν μια καινούρια ποικιλία στην Κύπρο. Είναι αξιοσημείωτο όμως ότι μέσα σε μια πενταετία η συνολική έκταση καλλιέργειας του νέου φρούτου έφτασε τα 1254,5 στρέμματα γης.

¹¹⁷¹ «Η καλλιέργεια πορτοκαλλιών εις την επαρχίαν μας», εφημ. *Χρόνος*, 7.5.1934, σ. 4. Επίσης, «Αι επιστημονικαί καλλιέργειαι των εσπεριδοειδών υπό των ΓερμανοΕβραίων. Μια υποδειγματική φυτεία εις το Φασούρι», εφημ. *Πρωινή*, 1.4.1934, σ. 4.

¹¹⁷² *Cyprus Blue Book 1930*, σ. 376. Επίσης, Πανάρετος, *ό.π.*, σ. 92.

¹¹⁷³ «Η καλλιέργεια πορτοκαλλιών εις την επαρχίαν μας», εφημ. *Χρόνος*, 7.5.1934, σ. 4.

¹¹⁷⁴ Εφημ. *Αλήθεια*, 20.4.1934, σ. 2 και 24.8.1934, σ. 2.

¹¹⁷⁵ «Εκτεταμέναι φυτεία λεμονοδένδρων υπό Εβραίων», εφημ. *Πρωινή*, 6.6.1935, σ. 4.

¹¹⁷⁶ Αναφορά για τη συσκευασία 1.000.000 κιβωτίων στις 22 Οκτωβρίου 1952 στο Αρχείο CPPC: Βιβλίο επισκεπτών μεταξύ Αυγούστου 1936 και 1983.

¹¹⁷⁷ Δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι η Αμμόχωστος ήταν από τις πρώτες επαρχίες στις οποίες φυτεύθηκαν γκρέιπφρουτ. Όπως είχε προαναφερθεί, στην επαρχία εκτός από τον κυβερνητικό πειραματικό σταθμό, εγκαταστάθηκαν και Εβραίοι ιδιώτες καλλιεργητές από την Παλαιστίνη, οι οποίοι μετέφεραν την καλλιέργεια των γκρέιπφρουτ στα περβόλια τους.

Πίνακας 22 Εκτάσεις με καλλιέργειες γκρέιπφρουτ το 1937 στην Κύπρο

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/1391/1936, “Report of the committee appointed to consider certain aspects of the marketing of citrus fruits and to investigate other matters of importance to the citrus industry”, [1937], σ. 6.

Επαρχία	Έκταση στρεμμάτων για καλλιέργεια γκρέιπφρουτ
Λευκωσία	64
Λάρνακα	76
Λεμεσός	772 ½
Αμμόχωστος	327 ¼
Πάφος	---
Κερύνεια	14 ½
ΣΥΝΟΛΟ	1254 ¼

Πέρα από την εμφαντική παρουσία στον τομέα της μαζικής παραγωγής των βασικότερων εσπεριδοειδών, η παραγωγή στο Φασούρι εμπλουτίστηκε με την εισαγωγή και άλλων νέων καλλιεργειών στην Κύπρο. Η εξέλιξη αυτή ήταν απαραίτητη για την αναταγωνιστικότητα μιας εταιρείας η οποία διεκδικούσε μερίδιο στο εξαγωγικό εμπόριο και στις μεγάλες αγορές. Ένα είδος ντομάτας, η πατατοντομάτα ή *anaria*¹¹⁷⁸, η οποία προέκυπτε από τη διασταύρωση των ανθών ντομάτας με την πατάτα, ήταν ένα από τα νέα είδη στην κυπριακή παραγωγή. Το συγκεκριμένο είδος παρουσίαζε σημαντικά πλεονεκτήματα σε σχέση με το συνηθισμένο είδος, αφού ήταν ανθεκτικότερη στην εξαγωγή και τη μεταφορά στο εξωτερικό και διατηρείτο ώριμη για δυο έως και τρεις μήνες. Περισσότεροι από 100 τόνοι αυτού του είδους, το οποίο ήδη περιλαμβανόταν στο εξαγωγικό εμπόριο της Παλαιστίνης στη βρετανική, γερμανική, γαλλική και νορβηγική αγορά, εξάγονταν από το Φασούρι στις αγορές της Βρετανίας και της Παλαιστίνης από τα τέλη του 1935 κυρίως κατά τους καλοκαιρινούς μήνες¹¹⁷⁹. Κατά τους χειμερινούς μήνες του 1936, εκατόν περίπου κιβώτια ή 1500 κιλά ντομάτας αποστέλλονταν εβδομαδιαίως στη Βρετανία¹¹⁸⁰.

Από το 1938 το προϊόν διοχετευόταν στην κυπριακή αγορά όπου δεν συνηθιζόταν η παραγωγή της συνηθισμένης ντομάτας κατά τους χειμερινούς μήνες, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι ντομάτες κατέφθαναν στα αγγλικά λιμάνια σε κακή κατάσταση λόγω των βροχών¹¹⁸¹.

¹¹⁷⁸ «Υπαίθριες εκδρομές. Το αγρόκτημα Φασουρίου. Διάφορες καλλιέργειες [2ον]», εφημ. *Εσπερινή*, 2.6.1939, σ. 1.

¹¹⁷⁹ Εφημ. *Cyprus Mail*, 13.12.1935, σ. 3.

¹¹⁸⁰ Εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 18.11.1936, σ. 1.

¹¹⁸¹ Αρχείο CPPC: “Report of the Board of Directors...”, ό.π.

Στα μέσα του 1937 η εταιρεία επιδόθηκε στην αμπελοκαλλιέργεια και συγκεκριμένα την παραγωγή σουλτανίνας σε έκταση 400 στρεμμάτων και σταφίδας¹¹⁸². Η σταφίδα είχε ιδιαίτερη ζήτηση στη βρετανική αγορά, κυρίως για την πουτίγκα¹¹⁸³, γι' αυτό και η εταιρεία στράφηκε στο εξαγωγικό εμπόριο του προϊόντος. Μετακαλώντας ειδικό από την Σμύρνη για την σταφιδοποίηση και συσκευασία της σουλτανίνας¹¹⁸⁴ και εισάγοντας ειδικά μηχανήματα επεξεργασίας, η εταιρεία πρωτοστάτησε στην επιστημονική συσκευασία του σταφυλιού και την εξαγωγή σταφίδας από την Κύπρο στη βρετανική αγορά. Κατά την τριετία 1935 - 1938 καρποφόρησαν 200 σκάλες σουλτανίνας και εξήχθησαν 14 τόνοι σταφίδας¹¹⁸⁵.

Η πρώτη αποστολή κιβωτίων σταφίδας τον Αύγουστο του 1938 από την Κύπρο στη Βρετανία μέσω Αιγύπτου χαιρετίστηκε με εγκωμιαστικά σχόλια από τον Τύπο, ο οποίος έκανε λόγο για «σταθμό εις την Γεωργικήν ιστορίαν της Νήσου»¹¹⁸⁶ καθιστώντας την εταιρεία «ένα πρώτης τάξης καλόν παράδειγμα εις όλον τον γεωργικόν κόσμον» της Κύπρου¹¹⁸⁷. Και ενώ η κυπριακή σταφίδα είχε εκπέσει και τα σταφιδάμπελα δεν απέδιδαν τα έξοδα καλλιέργειας τους¹¹⁸⁸ οι αρμόδιοι κύκλοι τόνιζαν «μετ' ενθουσιασμού την σημασίαν της εξαγωγής σουλτανίνης, εις την ενταντικήν καλλιέργειαν της οποίας διαβλέπουν ένα καλύτερον μέλλον δια την Νήσον» από το αγρόκτημα Φασουρίου¹¹⁸⁹. Η παραγωγή και συσκευασία προκάλεσε το ζωνρό ενδιαφέρον ακόμα και του κυβερνητικού οινολόγου, ο οποίος επέβλεπε τακτικά τη διαδικασία στο Φασούρι, για το λόγο ότι παρόλο που η επέκταση της καλλιέργειας σουλτανίνας στους κυπριακούς αμπελώνες είχε ξεκινήσει από το 1936, εντούτοις η επέκταση των καλλιεργειών δεν γινόταν με τους επιθυμητούς ρυθμούς, όπως συνέβαινε στο

¹¹⁸² «Υπαίθριες εκδρομές. Το αγρόκτημα Φασουρίου. Διάφορες καλλιέργειες [2ον]», 2.6.1939, σ. 1. Η σουλτανίνα εισήχθη στην Κύπρο από την Κρήτη το 1912. Δέκα χιλιάδες φυτά της ποικιλίας αυτής διανεμήθηκαν σε Κύπριους αμπελουργούς, βλ. *Annual Agriculture Report 1912-1913*.

¹¹⁸³ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Niall Ferguson, *Empire: How Britain Made the Modern World*, Λονδίνο 2002, σ. 273, «με την αυτοκρατορία θα μπορούσε να υπάρξει χριστουγεννιάτικη πουτίγκα. Χωρίς αυτή θα υπήρχαν μόνο ψίχουλα, αλεύρι και παλιά μύρα», υποδεικνύοντας ότι η Βρετανία είχε μεγάλη εξάρτηση από τα αποικιακά προϊόντα ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1930.

¹¹⁸⁴ Η εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 14.7.1937, σ. 8, αναφέρεται στον ειδικό Γεώργιος Τζουβελόπουλο, ενώ η εφημ. *Παρατηρητής*, 21.8.1938, σ. 6, στον Βρετανό D. Whitall ο οποίος εργαζόταν σε μεγάλα εργοστάσια της Σμύρνης για τη συσκευασία σουλτανίνας.

¹¹⁸⁵ Αρχείο CPPC: "Report of the Board of Directors...", ό.π. Επίσης, «Δια πρώτην φοράν εξήχθη χθες σταφίς σουλτανίνης εις Αγγλίαν. Ένας σταθμός εις την Γεωργικήν ιστορίαν της Νήσου», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 20.8.1938, σ. 4.

¹¹⁸⁶ «Δια πρώτην φοράν εξήχθη χθες σταφίς σουλτανίνης...», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 20.8.1938.

¹¹⁸⁷ «Η πρώτη μεγάλη ποσότης εξαγωγής σουλτανίνης», εφημ. *Παρατηρητής*, 21.8.1938, σ. 6.

¹¹⁸⁸ «Υπαίθριες εκδρομές. Το αγρόκτημα Φασουρίου. Διάφορες καλλιέργειες», εφημ. *Εσπερινή*, 2.6.1939. Επίσης, *Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1936*, Λευκωσία 1937, σ. 12.

¹¹⁸⁹ «Δια πρώτην φοράν εξήχθη χθες σταφίς σουλτανίνης...», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 20.8.1938.

Φασούρι¹¹⁹⁰. Το 1939 η εταιρεία προχώρησε στην οικοδόμηση εργοστασίου αποξήρανσης και συσκευασίας της σουλτανίνας με την εισαγωγή μηχανημάτων από την Ελλάδα για τον καθαρισμό, διαλογή, πρεσάρισμα και αποξήρανση κατά το κρητικό σύστημα¹¹⁹¹.

Η CPP ξεκίνησε την εξαγωγή εσπεριδοειδών το 1937, τέσσερα χρόνια μετά τις πρώτες δενδροφυτεύσεις. Μάλιστα, για την εξυπηρέτηση των φορτώσεων εσπεριδοειδών της εταιρείας, δίπλα από την ξύλινη αποβάθρα της Λεμεσού κατασκευάστηκε και μια δεύτερη, η οποία έμεινε γνωστή ως η «αποβάθρα των Εβραίων»¹¹⁹². Το 95% της εξαγωγής εσπεριδοειδών της εταιρείας προοριζόταν για την αγορά της Μεγάλης Βρετανίας και το υπόλοιπο για τις σκανδιναβικές χώρες, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο¹¹⁹³, με το εμπορικό σήμα “Selected Cyprus Oranges, “The Seal” of Quality”¹¹⁹⁴.

Η ελλιπής αναφορά στα δεδομένα της παραγωγής και εξαγωγής της εταιρείας τόσο στο αρχείο Cyprus Phasouri Plantations Company στο Φασούρι (όπως μετονομάστηκε μετά την αποχώρηση των Εβραίων μετόχων το 1974) όσο και στα βρετανικά αρχεία, καθιστούν αδύνατο τον υπολογισμό του ποσοστού της εξαγωγής του Φασουρίου στο σύνολο των εξαγωγών της Κύπρου στα πρώτα χρόνια λειτουργίας της. Δεδομένου του γεγονότος ότι τα δένδρα απέδιδαν τις πρώτες καλές σοδειές σε βάθος εξαετίας¹¹⁹⁵, εκτιμάται ότι η εταιρεία είχε περιορισμένη συμβολή στο εξαγωγικό εμπόριο του νησιού τουλάχιστον μέχρι το 1939, οπότε και υπολογίζεται ότι άρχισαν οι μαζικές εξαγωγές της. Από τις ελάχιστες αναφορές σχετικά με το σύνολο των εξαγωγών της εταιρείας είναι αυτή του 1938 σύμφωνα με την οποία η εταιρεία εξήγαγε τουλάχιστον 10.000 κιβώτια πορτοκάλια (το σύνολο των κυπριακών εξαγωγών για το 1938 ήταν 403.147 κιβώτια¹¹⁹⁶), ενώ το 1939 η εξαγωγή της αυξήθηκε στις 30.000¹¹⁹⁷. Ωστόσο η συμβολή της στις κυπριακές εξαγωγές προς τη Μεγάλη Βρετανία και ακόμη

¹¹⁹⁰ *Annual Report for Agriculture 1936*, σ. 12.

¹¹⁹¹ «Το αγρόκτημα Φασουρίου. Διάφορες καλλιέργειες», εφημ. *Εσπερινή*, 2.6.1939.

¹¹⁹² Πληροφορία από τη μελέτη του Πέτρου Αυγουστή, «Χαμένες αποβάθρες που υπήρχαν στον κόλπο της Λεμεσού πριν το 1960» και φωτογραφικό υλικό από το Ιστορικό Αρχείο Λεμεσού.

¹¹⁹³ Εφημ. *Cyprus Mail*, 11.12.1935, σ. 2. Σύμφωνα με τη *Cyprus Mail*, 25.12.1935, σ. 2, 12 τόνοι πατατονομάτας εξήχθηκαν στη Βρετανία. Επίσης, εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 18.11.1936, σ. 1, εφημ. *Παρατηρητής*, 20.11.1938, σ. 6, «Υπαίθριες εκδρομές. Η πεδιάδα του Κουρίου. Το αγρόκτημα Φασουρίου [1ον]», εφημ. *Εσπερινή*, 1.6.1939, σσ. 1 και 4, «Υπαίθριες εκδρομές. Το αγρόκτημα Φασουρίου. Διάφορες καλλιέργειες [2ον]», 2.6.1939, σ. 1 και «Υπαίθριες εκδρομές. Το αγρόκτημα Φασουρίου. Εργάτες κι εγκαταστάσεις», 3.6.1939, σ. 1.

¹¹⁹⁴ Στη δεκαετία του 1970 καθιερώθηκε ως “Red Seal”, βλ. Αρχείο CPPC, “List with the trademarks of Cyprus-Palestine Plantations Company between 1937 and 1953”.

¹¹⁹⁵ Βλ. Metzger, *ό.π.*, σ. 146.

¹¹⁹⁶ *Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1938*, Λευκωσία 1939, σ. 8.

¹¹⁹⁷ «Υπαίθριες εκδρομές. Η πεδιάδα του Κουρίου...», εφημ. *Εσπερινή*, 1.6.1939. Επίσημες αναφορές για τις εξαγωγές του 1939 δεν εντοπίστηκαν.

περισσότερο στην εξαγωγή των γκρέιπφρουτ, είναι αδιαμφισβήτητη λαμβανομένων υπόψη και των μεγάλων εκτάσεων στις οποίες γινόταν καλλιέργεια. Το 1939 η εταιρεία εξήγαγε 4678 κιβώτια γκρέιπφρουτ όταν οι συνολικές εξαγωγές από την Κύπρο της σοδειάς της προηγούμενης χρονιάς ήταν μόλις 1770 κιβώτια (βλ. πίνακα 23)¹¹⁹⁸.

Πίνακας 23 Το σύνολο των εξαγωγών εσπεριδοειδών σε κιβώτια από την Κύπρο, 1933-1938

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/1564/1939, Έκθεση για την παγκόσμια βιομηχανία των εσπεριδοειδών του Δρ Η.Α. Tempary, Βοηθού Συμβούλου στη Γεωργία, προς τον Υπουργό Αποικιών, όπως αποστάληκε σ' εγκύκλιο του Υπουργού προς τις αποικίες στις 6.12.1939, σ. 3. Επίσης, *Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1938*, Λευκωσία 1939, σ. 8.

Εποχικές εξαγωγές	Πορτοκάλια (κιβώτια)	Λεμόνια (κιβώτια)	Γκρέιπφρουτ (κιβώτια)
1933-34	214498	19371	--
1934-35	134951	6319	--
1935-36	190023	37481	--
1936-37	238529	59246	Δεν καταγράφεται
1937-38	322215	30914	1770

Η εύρυθμη και παραγωγική λειτουργία του Φασουρίου αποδίδεται στην εισαγωγή συγχρόνων μηχανημάτων επεξεργασίας του εδάφους και άρδευσης του. Ο «μοναδικός εν Κύπρω» γεωργικός ελκυστήρας αξίας 850 λιρών τύπου Caterpillar εισάχθηκε το 1934 και είχε τη δυνατότητα να σκάβει τη γη σε βάθος μέχρι και 2 ποδών¹¹⁹⁹ ενώ η εταιρεία εξοπλίστηκε και με άλλους τέσσερις ελκυστήρες με δίσκους την ίδια χρονιά¹²⁰⁰. Το γεγονός αυτό δικαιολογεί και την αύξηση που σημειώθηκε στις εισαγωγές ελκυστήρων κατά το 1934 στο νησί, όπως φαίνεται στον πιο κάτω πίνακα: από 1 ελκυστήρα σε όλη την Κύπρο το 1933 σε 6 το 1934 εκ των οποίων τα 4 ήταν της CPP. Με τη διάνοιξη τριών μεγάλων φρεάτων με μεταξύ τους

¹¹⁹⁸ Εφημ. *The Palestine Post*, 13.11.1939, σ. 5.

¹¹⁹⁹ Εφημ. *Αλήθεια*, 20.4.1934, σ. 2. Επίσης, εφημ. *The Palestine Post*, 26.6.1934, σ. 2. Σύμφωνα με την Slonim, ό.π., σσ. 53-54 ο σύζυγος της Slonim είχε μεταβεί στην Καλιφόρνια όπου επέβλεπε από κοντά τις εργασίες του συγκεκριμένου «τράκτορ» προτού επισκεφθεί την Κύπρο. Φωτογραφία του τράκτορ στο Φασούρι στο Slonim, ό.π., σ.68.

¹²⁰⁰ Εφημ. *Αλήθεια*, 24.8.1934, σ. 2.

απόσταση 500 σκαλών εξασφαλίστηκε η άφθονη άρδευση των κτημάτων¹²⁰¹. Μέχρι το 1939 στο Φασούρι υπήρχαν 20 γεωτρήσεις για ημιαρτεσιανά νερά και 14 μηχανές άντλησης νερού¹²⁰². Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η επέκταση της καλλιέργειας των εσπεριδοειδών υπήρξε και η αφορμή για να γίνουν γεωτρήσεις σε διάφορες περιοχές, να αυξηθεί η εισαγωγή και χρήση αντλιών και να σημειωθεί αύξηση στις αρδευόμενες εκτάσεις με θετικές συνέπειες για το σύνολο της γεωργίας¹²⁰³.

Πίνακας 24 Εισαγωγές γεωργικών μηχανημάτων στην Κύπρο, 1932-1938

Πηγή: *Cyprus Blue Books 1932-1938*.

Εισαγωγές κατά έτος	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Θεριστικές και αλωνιστικές μηχανές	3	3	0	2	30	63	12
Γεωργικοί ελκυστήρες	4	1	6	3	3	1	7
Αντλίες	222	353	729	439	421	245	326

Για την ταχεία ανάπτυξη των δένδρων χρησιμοποιήθηκαν ελληνικά και αγγλικά χημικά λιπάσματα καθώς και ζωική κοπριά από τα γειτονικά χωριά¹²⁰⁴. Για την αντιμετώπιση δε των ασθενειών των εσπεριδοειδών, όπως η κομμώση, η κορυφοξήρα, η σήψη των ριζών, αλλά και των επιδρομών της μεσογειακής μύγας η οποία αποτελούσε τον κυριότερο κίνδυνο των εσπεριδοειδών στην περιοχή, η εταιρεία εισήγαγε βιολογικούς ψεκασμούς- για παράδειγμα ένα σύστημα παγίδευσης της μύγας το οποίο κρινόταν ιδιαίτερα αποτελεσματικό¹²⁰⁵. Επίσης, η εμπειρία στο Φασούρι κατέδειξε ότι τα εσπεριδοειδή δεν θα έπρεπε να φυτεύονται μαζί με μουριές, συκίες ή χρυσομηλιές, όπως συνήθιζαν να πράττουν οι Κύπριοι στα περβόλια τους, για το λόγο ότι τα δένδρα αυτά προσέλκυαν τη μεσογειακή μύγα¹²⁰⁶.

Η συμβολή της εταιρείας στην κυπριακή οικονομία δεν περιορίστηκε στη βιομηχανία παραγωγής και εξαγωγής γεωργικών προϊόντων. Σημαντική ήταν η σύμπραξη της στην αντιμετώπιση των εστιών ελονοσίας στην αλυκή Ακρωτηρίου, όπου φυτεύθηκαν

¹²⁰¹ Στο ίδιο.

¹²⁰² «Υπαίθριες εκδρομές. Το αγρόκτημα Φασουρίου. Εργάτες κι εγκαταστάσεις [3ον]», εφημ. *Εσπερινή*, 3.6.1939, σ. 1.

¹²⁰³ Πανάρετος, *ό.π.*, σ. 93.

¹²⁰⁴ «Υπαίθριες εκδρομές. Η πεδιάδα του Κουρίου...», εφημ. *Εσπερινή*, 1.6.1939.

¹²⁰⁵ Σχετικές αναφορές από προσωπική συνέντευξη με τον Νίκο Κέη, γεωπόνο στην εταιρεία Φασουρίου μεταξύ 1959 και 1974, στις 22.9.2012. Επίσης, συνέντευξη με τον Γιαννάκη Δρουσιώτη, γεωπόνο στην εταιρεία Φασουρίου μεταξύ 1955-1957, στις 5.6.2013.

¹²⁰⁶ «Υπαίθριες εκδρομές. Το αγρόκτημα Φασουρίου. Διάφορες καλλιέργειες», εφημ. *Εσπερινή*, 2.6.1939.

περισσότεροι από 20.000 ευκάλυπτοι σε 40 στρέμματα ελώδους γης¹²⁰⁷. Οι ευκάλυπτοι μπορούσαν να απορροφήσουν μεγάλη ποσότητα υγρασίας και να υποβοηθήσουν στην αποξήρανση των λιμναζόντων νερών. Η εταιρεία ήταν πρόθυμη να συμβάλει χρηματικά στα ανθελονοσιακά έργα της κυβέρνησης¹²⁰⁸ υπό την επίβλεψη του Ινστιτούτου Ροκφέλλερ¹²⁰⁹, ζητώντας μάλιστα να της παραχωρηθούν οι εκτάσεις αυτές για εκτεταμένη δενδροκαλλιέργεια¹²¹⁰. Εντούτοις βρήκαν εμπόδιο τους κατοίκους του Ακρωτηρίου, οι οποίοι αποκόμιζαν κέρδος από τη βιομηχανία σκλινιτζιών (πρόκειται για ένα θαμνώδες είδος το οποίο ευδοκίμωσε κοντά στις αλυκές και χρησιμοποιείτο στην καλαθοπλεκτική)¹²¹¹.

Η παρουσία της εταιρείας είχε και κοινωνικές προεκτάσεις. Η ανάγκη εργατικού δυναμικού για την καλλιέργεια των κτημάτων αποδείχθηκε ιδιαίτερα ευεργετική για τον πληθυσμό της περιοχής Ακρωτηρίου, αφού η εταιρεία προσέλαβε εκατοντάδες εργάτες, γυναίκες και άνδρες, από τα γειτονικά χωριά Ζακάκι, Ασώματο και Τραχώνι τα οποία ήταν και τα φτωχότερα της περιοχής¹²¹². Όπως σημείωνε ο Αντώνης Φαρμακίδης στην *Πρωινή* «[...] οι κάτοικοι ζουν στην πραγματικότητα φυτοζωούν- τρέφοντας μερικά πρόβατα και αίγες και πλέκοντας ψαθιά, συρίζες, ζεμπίλια, φρουκάλια κλπ»¹²¹³. Το Δεκέμβριο του 1934, μετά από έναμιση χρόνο λειτουργίας της εταιρείας εργοδοτούνταν πέραν των 200 εργατών¹²¹⁴ αριθμός που διατηρήθηκε μέχρι και το 1939 με ημερομίσθια που κυμαίνονταν από 12 μέχρι 30 γρόσια¹²¹⁵.

¹²⁰⁷ Αρχείο CPPC: “Report of the Board of Directors...”, ό.π.

¹²⁰⁸ Σύμφωνα με την εφημ. *Χρόνος*, 18.2.1935, σ. 4, ο Slonim εισέφερε από 30 έως 40 λίρες για την ανθελονοσιακή εκστρατεία.

¹²⁰⁹ Η αποστολή του Διεθνούς Τμήματος Υγείας του Ινστιτούτου Ροκφέλλερ για αντιμετώπιση της μαλάριας στην Κύπρο ξεκίνησε το Φεβρουάριο του 1936 με τη σύσταση ειδικού Γραφείου Ελέγχου, βλ. *Annual Report 1936*, σ. 9. Λόγω του πολέμου, η αποστολή αποσύρθηκε από την Κύπρο το 1940, συμβάλλοντας όμως καταλυτικά στην αντιμετώπιση και περιορισμό της ελονοσίας στην Τηλλυρία και τις επαρχίες Λεμεσού και Πάφου όπου ξεκίνησε ευρεία εκστρατεία αποξήρανσης των ελωδών εστιών, βλ. *Cyprus Annual Medical & Sanitary Report 1940*, Λευκωσία 1941, σ. 2. Για την αποστολή Ροκφέλλερ, βλ. επίσης εφημ. *Ελευθερία*, 9.2.1939, σ. 4. Ειδικότερα για την επαρχία Λεμεσού βλ. «Εκστρατεία κατά της ελονοσίας», εφημ. *Χρόνος*, 18.2.1935, σ. 4. Η καταπολέμηση της ασθένειας στο νησί επιτεύχθηκε το 1950, *Report on Cyprus for the year 1950*, Λονδίνο 1951, σ. 34.

¹²¹⁰ Βλ. «Εβραίοι ζητούν ν’ αποξηράνουν τας ελώδεις γαίας παρά το Φασούρι δια γεωργικήν εκμετάλλευσιν», εφημ. *Πρωινή*, 26.5.1935, σ. 1. Επίσης, για την αποστολή Ροκφέλλερ στα ανθελονοσιακά έργα των Εβραίων στο Φασούρι βλ. «Η αποστολή Ροκφέλλερ εις τα έλη Φασουρίου», εφημ. *Πρωινή*, 15.3.1936, σ. 4 και «Τα ανθελονοσιακά έργα εις Φασούρι», εφημ. *Πρωινή*, 26.9.1936, σ. 4 και «Τα μέλη της αποστολής Ροκφέλλερ εις την πόλιν μας», εφημ. *Χρόνος*, 16.3.1936, σ. 4.

¹²¹¹ «Υπαίθριες εκδρομές. Το αγρόκτημα Φασουρίου. Διάφορες καλλιέργειες», εφημ. *Εσπερινή*, 2.6.1939, σ. 1. Εκτεταμένα, ωστόσο, έργα αποξήρανσης των ελών της Αλυκής στην περιοχή Ακρωτηρίου ξεκίνησαν το 1941 με απώτερο σκοπό την πλήρη αντιμετώπιση των εστιών αναπαραγωγής των κουνουπιών που ευθύνονταν για την εξάπλωση της ελονοσίας, βλ. *Cyprus Medical and Sanitary Report 1941*, Λευκωσία 1942, σ. 3.

¹²¹² «Από μίαν εκπαιδευτικήν εκδρομή...», εφημ. *Πρωινή*, 29.9.1935.

¹²¹³ «Μια επίσκεψη στο Φασούρι που οι Εβραίοι μετέβαλαν σε παράδεισο», εφημ. *Πρωινή*, 27.4.1935, σ. 1.

¹²¹⁴ «Αγοραί κτημάτων υπό Εβραίων», εφημ. *Αλήθεια*, 7.12.1934, σ. 2.

¹²¹⁵ «Υπαίθριες εκδρομές. Το αγρόκτημα Φασουρίου. Εργάτες ...», εφημ. *Εσπερινή*, 3.6.1939.

Αναντίλεκτα, ο επαγγελματισμός και η καινοτομία της εβραϊκής εταιρείας του Φασουρίου κατέστησε το αγρόκτημα στα τέλη της δεκαετίας του 1930 πρότυπο ανάπτυξης της δενδροκαλλιέργειας και του εμπορίου. Γι' αυτό το λόγο, το Φασούρι εντάχθηκε ως ένας από τους προορισμούς των εκπαιδευτικών εκδρομών οι οποίες οργανώνονταν για τους Κυπρίους γεωργούς από διάφορες επαρχίες του νησιού, στις οποίες περιλαμβάνονταν και οι κυβερνητικοί πειραματικοί σταθμοί της Γεωργικής Έπαυλης Μόρφου, Τρικουκιάς και Σαϊττά¹²¹⁶. Η δυναμική που απέκτησε η λειτουργία του αγροκτήματος της φάρμας Φασουρίου αντανακλάται και στις επισκέψεις ιδιωτών, οι οποίες αφορούσαν γνωστές προσωπικότητες της οικονομικής ζωής του τόπου, όπως ο Χατζηπαύλου, ο Κακογιάννης, η οικογένεια Πηλαβάκη, ο Ζήνων Σεβέρης, ο Ν.Π. Λανίτης, αξιωματούχοι της κυβέρνησης και γεωργοί από όλες τις επαρχίες, αλλά και επισκέπτες από το Παρίσι, το Λονδίνο, την Αθήνα, την Παλαιστίνη, την Αίγυπτο, την Τουρκία και χώρες της Ανατολικής Ευρώπης¹²¹⁷.

Η δραστηριότητα της CPP αποτέλεσε ένα καλό παράδειγμα επιχειρηματικότητας, ρηξικέλευθο για το κυπριακό οικονομικό περιβάλλον, το οποίο εμπεριέκλειε πρακτικές για προσέλκυση επενδυτών και δραστηριοποίηση κερδοφόρων ιδιωτικών εταιρειών¹²¹⁸. Σε αντίθεση με το εποικιστικό εγχείρημα στα Κούκλια, η περίπτωση της CPP αποτελεί μια ένδειξη της εξέλιξης του εβραϊκού επιχειρηματικού κύκλου πέρα από το σιωνιστικό πλαίσιο. Η εφημερίδα *Cyprus Mail* είχε θέσει εύστοχα τη σημασία του παραδείγματος του Φασουρίου για το νησί ως ακολούθως:

«... με μια λέξη εδώ είναι η πλήρης απάντηση στα επιχειρήματα πολλών οι οποίοι επίμονα διακήρυσσαν ότι τίποτε δεν μπορούσε να γίνει χωρίς τεράστια και απίθανη προσπάθεια για να βελτιωθούν οι συνθήκες στην Κύπρο· η απάντηση της μοντέρνας επιχειρηματικής τεχνικής κι επιπλέον της επαρκώς ιδιωτικής· η συνεισφορά κεφαλαίου υπό τη διεύθυνση ανδρών οι οποίοι γνωρίζουν τη δουλειά τους»¹²¹⁹.

¹²¹⁶ Για τις επισκέψεις λειτουργών του Τμήματος Γεωργίας βλ. εφημ. *Χρόνος*, 1.6.1934, σ. 4 και *Ελευθερία*, 29.7.1937, σ. 4. Για τις επισκέψεις του Κυβερνήτη στα κτήματα της εταιρείας στο Φασούρι βλ. εφημ. *Πρωινή*, 21.11.1934, σ. 4 και *Cyprus Mail*, 19.12.1935, σ. 2. Για τις εκπαιδευτικές εκδρομές Κυπρίων γεωργών σε πρότυπα αγροκτήματα στο νησί εκ των οποίων και το Φασούρι βλ. εφημ. *Πρωινή*, 8.6.1935, σ. 1. Επίσης, εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 20.6.1935, σ. 4 και 12.9.1935, σ. 4 και εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 29.4.1937, σ. 4.

¹²¹⁷ Αρχείο CPPC: Βιβλίο επισκεπτών μεταξύ Αυγούστου 1936 και 1983.

¹²¹⁸ ΚΑΚ: SA1/598/1934, Πρακτικά Διευθυντής Κτηματολογίου και Χωροταξίας προς Αποικιακό γραμματέα, 10.4.1934.

¹²¹⁹ “The Fasouri example”, εφημ. *Cyprus Mail*, 10.2.1936, σ. 3.

Στο βιβλίο δε των επισκεπτών ξεχωρίζουν τα εγκωμιαστικά σχόλια των μοναχών του Αγίου Νεοφύτου, Λεόντιου και Γεννάδιου, οι οποίοι σημείωναν κατά την επίσκεψη τους στις 16 Φεβρουαρίου 1937: «Αξίζει κάθε προοδευτικός άνθρωπος να επισκέπτεται τον κήπον σας διότι θα έχει να αποκομίζη κάθε φοράν και νέας προόδους». Στις 7 Ιουνίου 1939 ένας επισκέπτης από τη Λευκωσία, ο Γιώργος Χαραλάμπους, σημείωνε: «Συγχαρητήρια όντως για την άμεση και έμμεση βοήθεια και ενθάρρυνση προς τον λαό της Κύπρου»¹²²⁰.

Η Κυπριακή Γεωργική Εταιρεία Κουκλιών στη γεωργοκτηνοτροφία

Το εποικιστικό εγχείρημα της JCA στην Αμμόχωστο επιχειρήθηκε να συνεχιστεί από τη νεοϊδρυθείσα με εβραϊκό κεφάλαιο Κυπριακή Γεωργική Εταιρεία, στην οποία μεταβιβάστηκαν τα περισσότερα κτήματα της JCA στα Κούκλια. Η CFC εγγράφηκε επίσημα τον Ιανουάριο του 1934 με κεφάλαιο 30.000 λιρών¹²²¹. Μολονότι η επιχειρηματική της δραστηριότητα ήταν βραχύβια (διήρκεσε λίγα χρόνια μόνο μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο), το επιχειρηματικό της εκτόπισμα ήταν σημαντικό.

Επενδύσεις στην αγορά γης και γεωγραφική θέση

Η αγορασθείσα έκταση στα Κούκλια αποτελείτο αρχικά από περίπου 8000 κυπριακά στρέμματα, μια έκταση η οποία υπολογιζόταν ότι ήταν ικανοποιητική για την εγκατάσταση μέχρι και 100 οικογενειών Εβραίων μεταναστών από τη Γερμανία¹²²². Για την αγορά των εκτάσεων αυτών η εταιρεία κατέβαλε συνολικά ένα κεφάλαιο των £14.900¹²²³, περίπου £7.000 σε πέντε εποίκους της JCA και άλλες £8.000 στον Israel Shapira¹²²⁴. Για την αγορά των κτηριακών εγκαταστάσεων η εταιρεία κατέβαλε £1.700. Το διοικητικό κτήριο της JCA αγοράστηκε έναντι £500, τέσσερα σπίτια με αυλή έναντι £600 και άλλες μικρότερες κτηριακές εγκαταστάσεις για £100¹²²⁵.

¹²²⁰ Αρχείο CPPC: Βιβλίο επισκεπτών μεταξύ Αυγούστου 1936 και 1983.

¹²²¹ Εφημ. *The Palestine Post*, 7.9.1934, σ. 4. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/791/1938, Bruenn, Αμμόχωστος, προς Palmer, Λευκωσία 10.5.1938. Σχετική αναφορά επίσης και στο άρθρο «Συνεχίζεται η εν Κύπρω αγορά γαιών και αγροκτημάτων...», εφημ. *Ελευθερία*, 24.2.1934.

¹²²² ΤΝΑ: CO 67/302/9, Σημείωμα με τίτλο «Κούκλια, Κύπρος. Πρόταση για άμεση εγκατάσταση 20 οικογενειών προσφύγων και τελικά 100 οικογενειών», 15.5.1939.

¹²²³ ΚΣΑ: A12/192, "Bericht fuer das Statutory Meeting der Cyprus Farming Company Ltd" (Αναφορά για τα πεπραγμένα της ιδρυτικής συνέλευσης της Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας Λτδ), χ.η.

¹²²⁴ Εφημ. *The Palestine Post*, 7.9.1934, σ. 4. Επίσης, ΤΝΑ: CO 67/302/9, Πετρίδης, Λευκωσία, προς A.L. Mendl, Palestine Corporation Ltd, Λονδίνο, 25.1.1939. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Bruenn, Αμμόχωστος, προς Αποικιακό Γραμματέα, 29.11.1934.

¹²²⁵ ΚΣΑ: A12/192, ό.π.

Προκειμένου να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό του ιδιωτικού εβραϊκού κεφαλαίου, το οποίο επέδειξε ταυτόχρονα ενδιαφέρον για αγορά γης στην περιοχή των Κουκλιών¹²²⁶, η εταιρεία αναγκάστηκε να προβεί στη συνέχεια σε επιπρόσθετες αγορές γειτονικών εκτάσεων γης, αυξάνοντας τη συνολική έκταση της εταιρείας στα 10.800 στρέμματα. Τα κτήματα αυτά πωλήθηκαν από Κύπριους ιδιοκτήτες για £2 το στρέμμα¹²²⁷. Το συνολικό ποσό που τους καταβλήθηκε ανήλθε στις £5.000¹²²⁸. Αναλυτικότερα, όπως καταγράφεται στον πιο κάτω πίνακα σύμφωνα με στοιχεία του Κτηματολογίου για το 1939, εκτός από το κεντρικό αγρόκτημα στα Κούκλια όπου καλλιεργούνταν εντατικά διαφόρων ειδών φυτείες, η εταιρεία κατείχε εκτάσεις χωραφιών στη γειτονική Κοντέα, τη Μακράσυκα, την Καλοψίδα, το Πραστεϊό και τον Γαϊδουρά ως ακολούθως:

Πίνακας 25 Οι εκτάσεις της CFC το 1939

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/622/1934/3, Καταστάσεις Κτηματολογίου και Χωροταξίας για τις εβραϊκές περιουσίες το 1939.

Περιοχή	Χωράφια		Καλλιέργειες		Δένδρα	Σπίτια	Οικοδομές	Αλακάτι
	Στρέμμα	Προστάθι	Στρέμμα	Προστάθι				
Κούκλια	739	2	2144	-	21	1	1	1
Κοντέα	179	2	-	-	-	-	-	-
Μακράσυκα	151	3	-	-	17	-	-	-
Καλοψίδα	3531	1	-	-	-	-	-	-
Πραστεϊό	105	3	-	-	-	-	-	-
Γαϊδουράς	430	3	-	-	-	-	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	7281	3	2144	-	-	-	-	-

Επιπρόσθετα, εντοπίστηκε ότι κτήματα και κυρίως πορτοκαλεώνες στα Βαρώσια και τον Άγιο Λουκά Αμμοχώστου τιτλοποιήθηκαν στο διαχειριστή των κτημάτων στα Κούκλια, ο οποίος είχε την εξουσιοδότηση της αγοράς των κτημάτων εκ μέρους της εταιρείας, ως ακολούθως:

Πίνακας 26 Οι εκτάσεις της CFC το 1939

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/622/1934/3, Καταστάσεις Κτηματολογίου και Χωροταξίας για τις εβραϊκές περιουσίες το 1939.

Περιοχή	Χωράφια και πορτοκαλεώνες	
	Στρέμμα	Προστάθι
Κούκλια	592	-

¹²²⁶ Στο ίδιο.

¹²²⁷ «Οι Εβραίοι εξακολουθούν ν' αγοράζουν κυπριακά κτήματα...», εφημ. *Ελευθερία*, 24.10.1934.

¹²²⁸ ΚΑΚ: SA1/791/1938, Bguenn, Αμμόχωστος, προς Palmer, Λευκωσία 10.5.1938.

Κοντέα	30	2
Βαρώσια	14	-
Άγιος Λουκάς	182	-
Πραστεϊό	41	2
Γαϊδουράς	168	2
Σύνολο	1028	2

Σύμφωνα με ανεξάρτητη μελέτη, η οποία εκπονήθηκε από τον έμπορο Β. Κ. Πετρίδη στη Λευκωσία, η αξία της περιουσίας το 1939 ανερχόταν στις £20.000 ενώ το 1934 αντιστοιχούσε στις £16.500¹²²⁹. Η αύξηση στην τιμή της γης επήλθε ως αποτέλεσμα της καλλιέργειας πορτοκαλοδένδρων, η οποία πολλαπλασίασε την τιμή πώλησής της στις £120 το εκτάριο¹²³⁰. Επίσης, η εταιρεία επένδυσε £1.000 στην αγορά μηχανημάτων για αρδευτικούς σκοπούς¹²³¹, ενώ συνολικά για την ανάπτυξη του αγροκτήματος επενδύθηκαν £13.000¹²³². Με τα βελτιωτικά έργα και την περιέλευση περισσότερων εκτάσεων γης το κεφάλαιο της εταιρείας αυξήθηκε το 1936 στις £35.000.¹²³³

Η ιδιόκτητη γη στα Κούκλια βρισκόταν στην κεντρική και εύφορη πεδιάδα του νησιού, σε ένα χωριό που κατοικείται κυρίως από Τούρκους¹²³⁴, και σε σημαντική γεωγραφική θέση για την εμπορία των προϊόντων της. Το κτήμα βρισκόταν σε ασφαλτόδρομο και συνδεόταν με τις κύριες πόλεις-λιμάνια του νησιού μέσω ενός καλού οδικού δικτύου: απείχε 14 μίλια από την πόλη της Αμμοχώστου και 17 από τη Λάρνακα¹²³⁵. Όπως τονίζονταν στα πεπραγμένα της ιδρυτικής συνέλευσης της εταιρείας, η Αμμοχώστος ήταν το μόνο τεχνητό λιμάνι της Κύπρου, όπου αγκυροβολούσαν και μεγαλύτερα πλοία, ενώ η Λάρνακα ήταν αγκυροβόλιο για επιβατικά πλοία¹²³⁶.

Καθότι οι αγορασθείσες εκτάσεις από τη JCA ήταν για μεγάλο χρονικό διάστημα καλλιεργημένες, αρδευόμενες και με κτηριακές εγκαταστάσεις, η CFC άρχισε τις δραστηριότητες της με το πλεονέκτημα ότι δεν θα επιβαρυνόταν με μεγάλα έξοδα για εγχειοβελτιωτικά έργα. Το 1933 το συγκρότημα των Κουκλιών αποτελείτο από 500 σκάλες

¹²²⁹ TNA: CO 67/302/9, «Πρόταση για άμεση εγκατάσταση...», ό.π. Επίσης, TNA: CO67/302/9, Πετρίδης, Λευκωσία, προς Α. L. Mendl, Palestine Corporation Ltd, Λονδίνο, 25.1.1939.

¹²³⁰ TNA: CO 67/302/9, Πετρίδης προς Α. L. Mendl, 25.1.1939.

¹²³¹ Στο ίδιο.

¹²³² ΚΑΚ: SA1/791/1938, Bruenn, Αμμόχωστος, προς Palmer, Λευκωσία 10.5.1938.

¹²³³ Στο ίδιο.

¹²³⁴ «Αι έρευναι της Πρωινής. Μια ματιά στη Μεσαορία. Κούκλια: η γη της επαγγελίας», εφημ. *Πρωινή*, 7.8.1936, σ. 3.

¹²³⁵ TNA: CO 67/302/9, «Πρόταση για άμεση εγκατάσταση...», ό.π. Επίσης, ΚΣΑ: Α12/192, ό.π.

¹²³⁶ ΚΣΑ: Α12/192, ό.π.

αρδευόμενου εδάφους κατάλληλου για τις καλλιέργειες σιταριού, λιναριού και βαμβακιού, ενώ το έδαφος ήταν κατάλληλο κατά 80% για δενδροκαλλιέργεια. Στα αγορασμένα εδάφη υπήρχαν 1.500 αρδεύσιμες σκάλες και 1.200 κατάλληλες μόνο για γεωργία από τις οποίες 1050 αρδευόνταν το χειμώνα από την κυβερνητική δεξαμενή. Επίσης, στο κτήμα περιλαμβάνονταν 25 σκάλες καλάμι, 20 σκάλες αμυγδαλιές, 10 σκάλες χαρουπιές, 2,450 σκάλες ευκάλυπτοι, 61 σκάλες αμπέλια, 500 ελιές, 102 μουριές και περίπου 500 γηραιά κυπαρίσσια. Η αξία των φυτών και δένδρων κατά την αγοραπωλησία ήταν τουλάχιστον £2.000¹²³⁷. Αντίθετα, οι εκτάσεις του Sharīra, οι οποίες ήταν κατάλληλες μόνο για γεωργία αν και ήταν καλής ποιότητας, ένα μέρος τους ήταν για χρόνια ακαλλιέργητο, ενώ η άρδευση του εξαρτιόταν αποκλειστικά από τα αποθέματα της κυβερνητικής δεξαμενής των Κουκλιών.

Τη διαχείριση της εταιρείας ανέλαβε ο Γερμανός γεωργός Wilhelm Bruenn – ή «Περνάρης» όπως τον αποκαλούσαν οι ντόπιοι¹²³⁸ – από τη Hedera της Παλαιστίνης με στόχο την προετοιμασία κατάλληλης γης για την αγροτική εγκατάσταση μεσοαστών μεταναστών από τη Γερμανία¹²³⁹. Καθότι η εταιρεία δεν εξασφάλισε την αναγκαία χρηματοδότηση για προώθηση της μετανάστευσης, οι μέτοχοι της ανέλαβαν με δική τους πρωτοβουλία την καλλιέργεια της γης, φυτεύοντας 80 στρέμματα με εσπεριδοειδή¹²⁴⁰. Ο αριθμός δε των τίτλων ιδιοκτησίας του τσιφλικιού ήταν περίπου 650¹²⁴¹. Ο μοναδικός αγοραστής και κάτοχος τίτλου ιδιοκτησίας από την εταιρεία ήταν ο Γερμανός μετανάστης Erich Popper, ο οποίος αγόρασε το 1938 εκτάσεις περίπου 110 στρεμμάτων έναντι £1.480¹²⁴². Την επίβλεψη των γεωργοκτηνοτροφικών εργασιών ανέλαβε ο Δρ Vinci, ο οποίος το 1939 εντάχθηκε στην επιτροπή της κυβέρνησης για διερεύνηση των συνθηκών παραγωγής και εμπορίας εσπεριδοειδών στο νησί και υποβολή βελτιωτικών μέτρων σε αυτόν τον τομέα της γεωργικής βιομηχανίας.

Σχέδιο εγκαταστάσεων και ιδιοκτησίας

Το σχέδιο της εγκατάστασης βασιζόταν σε ένα σύστημα μικτής οικονομίας. Η εταιρεία σκόπευε να εγκαταστήσει μετανάστες εξειδικευμένους στη γεωργία ή την κηπουρική, να δημιουργήσει φυτείες στο όνομα όσων θα συμμετείχαν μόνο ως κεφαλαιούχοι οι οποίοι ίσως και να ήθελαν μελλοντικά να εγκαταστηθούν τα Κούκλια και να διαχειριστεί τις

¹²³⁷ Στο ίδιο.

¹²³⁸ «Αι έρευναι της Πρωινής. Μια ματιά στη Μεσαορία...», εφημ. *Πρωινή*, 7.8.1936.

¹²³⁹ ΤΝΑ: CO 67/302/9, «Πρόταση για άμεση εγκατάσταση...», ό.π.

¹²⁴⁰ Στο ίδιο.

¹²⁴¹ ΚΑΚ: SA1/791/1938, Bruenn, Αμμόχωστος, προς Palmer, Λευκωσία 10.5.1938.

¹²⁴² Στο ίδιο.

υπολειπόμενες εκτάσεις ως μια μεγάλης κλίμακας επιχείρηση και αναλόγως με τις αποφάσεις των μετόχων ίσως να τις εγκατέλειπε μεταγενέστερα¹²⁴³. Ως προς τους μετανάστες, η εταιρεία απευθυνόταν σε δυο τύπους εποίκων, όπου και στις δυο περιπτώσεις ο μετανάστης θα εργαζόταν στα κτήματα του μόνος ή με την υποστήριξη των μελών της οικογένειάς του. Στον πρώτο τύπο εποίκου, ο οποίος αναμενόταν να ήταν έμπειρος γεωργός, θα παραχωρείτο αρδεύσιμη γη έκτασης 40 στρεμμάτων με κεφαλαιακές ανάγκες των £1.300-1.400. Στον δεύτερο τύπο ο εποικισμός θα ήταν της περιορισμένης έκτασης των 20 στρεμμάτων με κεφαλαιακές απαιτήσεις £700-750 και ο έποικος θα έπρεπε να είχε κάποιες γνώσεις στη γεωργία ώστε μετά από μια περίοδο εκπαίδευσης και εντατικής εργασίας να καταφέρει να διαχειριστεί την ιδιόκτητη γη¹²⁴⁴. Επίσης, παρέχόταν η δυνατότητα στους εποίκους να αγοράσουν εκτάσεις 100 στρεμμάτων στο αιγυπτιακό Goshen στην τιμή των £2 ανά στρέμμα δημιουργώντας άλλες επιχειρήσεις σε 120-140 στρέμματα γης αναλόγως του κεφαλαίου που κατείχαν¹²⁴⁵.

Το σχέδιο για τους έμπειρους γεωργικά εποίκους προέβλεπε ότι κάθε οικογένεια θα είχε στην ιδιοκτησία της 40 στρέμματα αρδεύσιμης γης για την δενδροφύτευση εσπεριδοειδών, την καλλιέργεια πατατών και άλλων λαχανικών, καθώς και την εκτροφή ζώων, όπως μια αγελάδα ή πρόβατα και κοτόπουλα για ιδιωτική κατανάλωση. Ένα κοπάδι από πρόβατα, το οποίο θα αναλάμβανε ντόπιος βοσκός, θα ανήκε συνεργατικά στο σύνολο της εγκατάστασης¹²⁴⁶ (βλ. αναλυτικά Παράρτημα Η).

Τα έξοδα και η επένδυση κεφαλαίου του κάθε κεφαλαιούχου εποίκου για την αγορά γης, κτηρίων, ζώων, μηχανημάτων και εργαλείων και καλλιέργειας φυτειών υπολογιζόταν στις £1, 126, όπως καταγράφεται αναλυτικά στα Παραρτήματα Θ.1 και Θ.2. Βάσει αυτού του σχεδίου η εταιρεία εκτιμούσε ότι σε διάστημα 2-3 ετών οι μετανάστες θα είχαν επιτόπια παραγωγή η οποία θα τους καθιστούσε αυτόνομοι στην παραγωγή και κατανάλωση¹²⁴⁷. Σε βάθος εννέα χρόνων εκτιμάτο ότι κάθε έποικος θα είχε κέρδος από £86 έως £254 (βλ. Παράρτημα Ι). Ενδεχομένως το δυσανάλογο κόστος σε σχέση με το κέρδος της εγκατάστασης υπήρξε αποτρεπτικός παράγοντας προσέλκυσης μεταναστών.

¹²⁴³ ΚΣΑ: BK/27645, "Bericht der Cyprus Farming Company Ltd, Juni 1935" (Αναφορά της Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας Λτδ, Ιούνης 1935).

¹²⁴⁴ Στο ίδιο.

¹²⁴⁵ Στο ίδιο.

¹²⁴⁶ ΤΝΑ: CO 67/302/9, «Πρόταση για άμεση εγκατάσταση...», ό.π.

¹²⁴⁷ Στο ίδιο.

Γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή και καινοτομίες

Αντιμετωπίζοντας αποτελεσματικά ένα από τα βασικότερα προβλήματα που ταλάνιζαν τον Κύπριο γεωργό, την απρόσκοπτη άρδευση των γεωργικών εκτάσεων, με την διάνοιξη τριών ημιαρτεσιανών και την τοποθέτηση μηχανών άντλησης νερού 15 και 30 αλόγων¹²⁴⁸ η εταιρεία πέτυχε να καταστήσει παραγωγικό το ένα τέταρτο των εκτάσεων της. Η άρδευση περίπου 2.000 στρεμμάτων επιτυγχανόταν με την άντληση νερού από σειρά πηγαδιών μήκους 2.500 υάρδων, το οποίο διοχετευόταν μέσω τσιμεντένιων αγωγών σε μια μεγάλη δεξαμενή. Η ποσότητα νερού, η οποία άγγιζε τα 50 κυβικά μέτρα την ώρα, ήταν ικανοποιητική για την άρδευση 400 στρεμμάτων¹²⁴⁹.

Στην αρδευόμενη έκταση η εταιρεία επιδόθηκε κυρίως στην παραγωγή εσπεριδοειδών (τα δενδρύλλια εισήχθησαν από την Παλαιστίνη¹²⁵⁰), στην οποία επενδύθηκε σημαντικό μέρος του κεφαλαίου¹²⁵¹. Επίσης, φυτεύθηκαν και άλλα είδη οπωροφόρων δένδρων, και καλλιεργήθηκαν πατάτες, λαχανικά, βαμβάκι και λινάρι. Σε 150 σκάλες φυτεύθηκαν λεμονόδενδρα, σε 500 στρέμματα πορτοκαλιές, κιτρομηλιές και γκρέιπφρουτ, ενώ σε 70 σκάλες φυτεύθηκε αιγυπτιακό βαμβάκι¹²⁵². Στις μη αρδευόμενες εκτάσεις ενθαρρύνθηκε η ελαιοκαλλιέργεια, η καλλιέργεια δημητριακών και η παραγωγή χαρουπιών¹²⁵³. Επίσης, καλλιεργήθηκε ένα είδος φυτού που προοριζόταν για την παρασκευή εντομοκτόνου φαρμάκου, το οποίο εξαγόταν από την εταιρεία¹²⁵⁴. Η δενδροφύτευση και η καλλιέργεια των δημητριακών γινόταν και με την εισαγωγή από την Παλαιστίνη σύγχρονων γεωργικών ελκυστήρων, αλωνιστικών και θεριστικών μηχανών¹²⁵⁵. Στο αγρόκτημα των Κουκλιών απασχολούνταν μόνιμα 30 έως 40 ντόπιοι εργάτες¹²⁵⁶, ενώ ο συνολικός αριθμός των εργατών έφτανε και τους 80¹²⁵⁷.

¹²⁴⁸ «Αι έρευναι της Πρωινής. Μια ματιά στη Μεσαορία...», εφημ. *Πρωινή*, 7.8.1936

¹²⁴⁹ ΤΝΑ: CO 67/302/9, «Πρόταση για άμεση εγκατάσταση...», ό.π.

¹²⁵⁰ Σύμφωνα με την εφημ. *Ελευθερία*, 21.4.1934 η εταιρεία εισήγαγε 3.000 δενδρύλλια από την Παλαιστίνη.

¹²⁵¹ ΚΣΑ: BK/27645, ό.π.

¹²⁵² Στο ίδιο. Επίσης, «Αι έρευναι της Πρωινής. Μια ματιά στη Μεσαορία...», εφημ. *Πρωινή*, 7.8.1936.

¹²⁵³ ΤΝΑ: CO67/302/9, «Πρόταση για άμεση εγκατάσταση...», ό.π.

¹²⁵⁴ «Το αγρόκτημα των Κουκλιών. Επιστημον. καλλιέργεια και κτηνοτροφία», εφημ. *Ελευθερία*, 1.2.1936, σ. 2 και «Αι έρευναι της Πρωινής. Μια ματιά στη Μεσαορία...», εφημ. *Πρωινή*, 7.8.1936.

¹²⁵⁵ «Επιστημονική καλλιέργεια λεμονοδένδρων εν Αμμοχώστω», εφημ. *Ελευθερία*, 28.4.1934, σ. 1 και «Ο εποικισμός Εβραίων εις Κύπρον», 15.8.1934, σ. 2. Επίσης, «Αι έρευναι της Πρωινής. Μια ματιά στη Μεσαορία...», εφημ. *Πρωινή*, 7.8.1936.

¹²⁵⁶ ΚΑΚ: SA1/622/1934, Πρακτικά 23.11.1934.

¹²⁵⁷ «Αι έρευναι της Πρωινής. Μια ματιά στη Μεσαορία...», εφημ. *Πρωινή*, 7.8.1936.

Ο Τεύκρος Ανθίας, ο οποίος καταγόταν από το γειτονικό χωριό της Κοντέας, σημείωνε σε άρθρο του στην *Πρωινή* για το αγρόκτημα Κουκλιών δυο χρόνια αφότου άρχισε η δραστηριοποίηση της CFC:

«Εδώ θαυματοουργεί το θετικό μυαλό, το πρακτικό επιχειρηματικό πνεύμα. Παλιά δέντρα με μικρή απόδοση ξεριζωθήκανε. Στον τόπο τους φυτεύονται άλλα ή καλλιεργούνται άλλα είδη, πιο προσοδοφόρα. Το μάτι σου αγκαλιάζει πλήθος μικρές πορτοκαλιές, λεμονιές, αμπέλια, κυπαρίσσια, ευκαλύπτους- και δεν προλαβαίνει να βλέπει όλο να βλέπει δίχως τελειωμό»¹²⁵⁸.

Αν και η δραστηριοποίηση της εταιρείας διήρκησε για πολύ λίγα χρόνια, αφού με την εκκένωση του εβραϊκού πληθυσμού το 1941 η εταιρεία εγκαταλείφθηκε, κατάφερε να καταστεί μια ανταγωνιστική επιχείρηση και να κάνει αισθητή την παρουσία της στη δεκαετία του 1930, ιδιαίτερα στον τομέα της κτηνοτροφίας. Στο αγρόκτημα της CFC έγινε για πρώτη φορά στο νησί το 1935 επιτυχής ενσίρωση χόρτου – διατήρηση νεαρών βλαστών κριθαριού, αραβοσίτου και βαμβακιού¹²⁵⁹ - για τις ανάγκες του κτήματος σε ζωοτροφή. Η διαδικασία αυτή ήταν πολύ φθηνή και είχε το πλεονέκτημα της διατήρησης του χλωρού χόρτου για την τροφή των ζώων κατά τους θερινούς μήνες. Επιπλέον, διασφαλιζόταν και αυξανόταν η θρεπτική αξία της ζωοτροφής¹²⁶⁰. Ο Federico χαρακτήρισε την εφεύρεση του σιλό μια σχεδόν βιομηχανική δραστηριότητα, καθώς συνέβαλε στην απαλλαγή της κτηνοτροφίας από τους εποχικούς περιορισμούς που επέφερε η χρήση των μηχανών στην καλλιέργεια των δημητριακών¹²⁶¹. Η ενσίρωση ανερχόταν στους 100 τόνους¹²⁶². Επίσης, την ίδια χρονιά κατορθώθηκε για πρώτη φορά και η συσκευασία σανού, η οποία ξεπέρασε τις 1.000 μπάλες¹²⁶³.

Η αποδοτικότητα σε σύγκριση με κυβερνητικές φάρμες

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις μεθόδους που εφαρμόζονταν στην κτηνοτροφία των Κουκλιών επεδείκνυε το Τμήμα Γεωργίας. Την ίδια περίοδο που η εβραϊκή εταιρεία άρχιζε τη δραστηριότητα της στην Αμμόχωστο, το Τμήμα εξέταζε τις δυνατότητες βελτίωσης στην

¹²⁵⁸ Στο ίδιο.

¹²⁵⁹ «Το αγρόκτημα των Κουκλιών...», ό.π.

¹²⁶⁰ «Έργα και ημέραι των Εβραίων», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 27.1.1935, σ. 5, «Έργα και ημέραι των Εβραίων Κουκλιών», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 19.5.1935 και εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 1.4.1936, σ. 4.

¹²⁶¹ Federico, ό.π., σ. 10.

¹²⁶² Εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 19.5.1935.

¹²⁶³ Στο ίδιο.

ποιότητα και ποσότητα του γάλακτος από τα ντόπια πρόβατα, με πειραματικές προσπάθειες στις κυβερνητικές φάρμες της Αθαλάσσας και της Μόρφου¹²⁶⁴.

Στο αγρόκτημα των Κουκλιών εκτρέφονταν από 600 μέχρι και 1.000 πρόβατα¹²⁶⁵. Το παραγόμενο γάλα πωλείτο στην Αθηαίνου¹²⁶⁶, ενώ η εταιρεία πωλούσε στην αγορά και όσα πρόβατα ήταν 30 ημερών και ζύγιζαν από 8 έως 10 κιλά.¹²⁶⁷ Σύμφωνα με την ετήσια γεωργική έκθεση του 1937 η CFC εξέθρεφε μεταξύ 1935 και 1937 μέχρι και 570 προβατίνες παράγοντας 75,5 κιλά γάλα ανά προβατίνα (βλ. πίνακα 27).

Πίνακας 27 Σύνολο προβάτων και μέσος όρος παραγωγής γάλακτος από την CFC

Πηγή: *Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1937*, σ. 38.

	1935-1936	1936-1937
Αριθμός αρμεγμένων προβατινών	456	570
Μέσος όρος παραγωγής γάλακτος ανάπροβατίνα (kg)	67,5	75,5

Μέσα σε δυο χρόνια δραστηριοποίησης της, η CFC είχε στην ιδιοκτησία της το μεγαλύτερο αριθμό προβατινών σε σύγκριση με τις κυβερνητικές φάρμες της Αθαλάσσας και της Μόρφου, αλλά ήταν η τέταρτη σε παραγωγή ποσότητας γάλακτος¹²⁶⁸. Το 1938 κατάφερε να καταστεί πρώτη σε παραγωγή γάλακτος (διάγραμμα 23). Οι επιδόσεις της εταιρείας χαρακτηρίστηκαν από το κυβερνητικό τμήμα ως «εξαιρετικά ικανοποιητικές» λαμβανομένου υπόψη του μεγέθους του κοπαδιού.

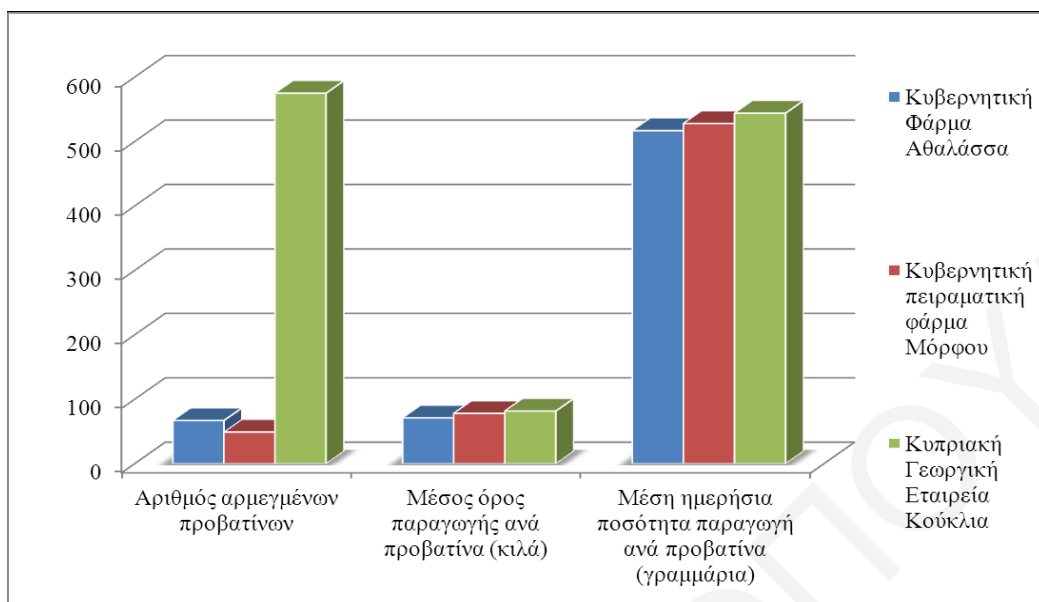
¹²⁶⁴ *Annual Report of the Department of Agriculture 1937*, σ. 37.

¹²⁶⁵ «Το αγρόκτημα των Κουκλιών...», *ό.π.*, και «Αι έρευναι της Πρωινής. Μια ματιά στη Μεσσαορία... », εφημ. *Πρωινή*, 7.8.1936.

¹²⁶⁶ «Αι έρευναι της Πρωινής. Μια ματιά στη Μεσσαορία... », εφημ. *Πρωινή*, 7.8.1936.

¹²⁶⁷ *Annual Report of the Department of Agriculture 1938*, Παράρτημα II, Ετήσια Έκθεση του διαχειριστή της κυβερνητικής φάρμας Αθαλάσσας για το 1938, σ. 32.

¹²⁶⁸ *Annual Report of the Department of Agriculture 1937*, σ. 38.

Διάγραμμα 23 Συγκριτικές τιμές παραγωγής γάλακτος μεταξύ CFC και κυβερνητικών φάρμων Αθαλάσσας και Μόρφου το 1938

Πηγή: *Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1938*, Παράρτημα II, Ετήσια Έκθεση του διαχειριστή της κυβερνητικής φάρμας Αθαλάσσας για το 1938, σ. 32.

Το Τμήμα Γεωργίας εκτιμούσε ότι η συνολική παραγωγή γάλακτος στην CFC και στις κυβερνητικές φάρμες της Αθαλάσσας και της Μόρφου ξεπερνούσε κατά πολύ το μέσο όρο της συνολικής παραγωγής του νησιού. Και οι τρεις περιπτώσεις γεωργοκτηνοτροφικών μονάδων ήταν ενδεικτικές της ποιότητας και ποσότητας γάλακτος που μπορούσε να παραχθεί στην κτηνοτροφία υπό συνθήκες καλής διαχείρισης των μονάδων, χρήσης προηγμένων μεθόδων και σωστής εκτροφής των ζώων¹²⁶⁹.

Το εβραϊκό κεφάλαιο στην κυπριακή βιομηχανία

Η επένδυση του εβραϊκού κεφαλαίου δεν αφορούσε αποκλειστικά τον τομέα της εσπεριδοκαλλιέργειας, αλλά επεκτάθηκε την ίδια περίοδο και στον τομέα των εργοστασίων με επίκεντρο των δραστηριοτήτων την πόλη της Λάρνακας. Δυο από τις πρώτες σύγχρονες εργοστασιακές μονάδες στην Κύπρο, το εργοστάσιο παραγωγής τεχνητών οδόντων Empire Dental Industry Ltd και το εργοστάσιο παραγωγής κουμπιών Dominion Manufacturing Company Ltd, λειτούργησαν στην πόλη του Ζήνωνα με ιδιωτικό κεφάλαιο¹²⁷⁰. Μικρότερα

¹²⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 39.

¹²⁷⁰ Βλ. επίσης, Ευριβιάδης, *ό.π.*, σ. 93.

εργοστάσια, όπως σαπωνοποιείο και αλλαντοποιεία συστάθηκαν στη Λάρνακα και τη Λευκωσία.

Η εγκατάσταση των Εβραίων κεφαλαιούχων στη Λάρνακα έλαβε χώρα σε ένα κομβικό σημείο διαμόρφωσης του οικονομικού μοντέλου του νησιού κατά το οποίο σημειώθηκαν τα πρώτα στάδια εκβιομηχάνισής του νησιού. Ο βιοτεχνικός κλάδος, αν και γνώρισε ανάπτυξη κατά το Μεσοπόλεμο, εντούτοις παρέμεινε ένας περιορισμένος τομέας της οικονομίας. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, το νησί δεν είχε γνωρίσει ακόμα την εκβιομηχάνιση. Το 1931 το 17% του εργατικού δυναμικού απασχολείτο στις βιοτεχνίες (23.064 άτομα) και το 2,38% στα μεταλλεία (3.197 άτομα)¹²⁷¹. Στην Ετήσια Έκθεση του 1929, καταγραφόταν ότι τα εργοστάσια ήταν πολύ λίγα και η έννοια του εργοστασιακού συστήματος άγνωστη ακόμα στο νησί¹²⁷². Ο τομέας απαρτιζόταν από εργαστήρια και βιοτεχνίες, όπως εργοστάσια κατασκευής πλίνθων, κεραμιδιών και γύψου, καπνεργοστάσια, οινοποιεία, σαπωνοποιεία, εργοστάσια εκκοκισμού βαμβακιών, τυροκομεία και λίγα βυρσοδεψεία¹²⁷³. Όπως αναφέρει ο Αποστολίδης, εξαιτίας της απουσίας επενδύσεων και εκσυγχρονισμού, η μεταποιητική βιομηχανία μέχρι και το 1938 βρισκόταν στα χέρια των τεχνιτών και βιοτεχνών, οι οποίοι αδυνατούσαν να αντιπεξέλθουν στον ανταγωνισμό από τα εισαγόμενα βιομηχανικά προϊόντα¹²⁷⁴. Η βιομηχανία σημείωνε πολύ βραδείς ρυθμούς ανάπτυξης στο νησί, εξαιτίας και του γεγονότος ότι οι εργοστασιακές μονάδες είχαν μεγάλο βαθμό εξάρτησης από τη γεωργία. Κάθε φορά που η αγροτική παραγωγή μειωνόταν ή καταστρεφόταν εξαιτίας των διακυμάνσεων στη βροχόπτωση και τη θερμοκρασία ή των περιορισμών της, ο κλάδος της βιοτεχνίας δεχόταν εξίσου σημαντικό πλήγμα και περίοδο αστάθειας¹²⁷⁵. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 το σκηνικό αυτό άρχισε να αλλάζει με την σταδιακή αύξηση των εργοστασιακών μονάδων και την ίδρυση των πρώτων μεγάλων και σύγχρονων βιομηχανιών. Καθοριστικό ρόλο σε αυτή την εξέλιξη διαδραμάτισαν και οι Εβραίοι επενδύτες.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η παρουσία του εβραϊκού κεφαλαίου για την ίδια την πόλη της Λάρνακας, όπου λειτουργούσαν στα μέσα του 1930 δεκαπέντε περίπου εργοστασιακές μονάδες και τέσσερα από τα έξι καπνεργοστάσια της Κύπρου¹²⁷⁶. Από τις παλαιότερες

¹²⁷¹ Oakden, *ό.π.*, σσ. 8-9.

¹²⁷² *Colonial Reports- Annual. Cyprus Report for 1929*, Λονδίνο 1930, σ. 35.

¹²⁷³ *Cyprus Blue Book 1929*, σ. 365.

¹²⁷⁴ Apostolides, *ό.π.*, σ. 137.

¹²⁷⁵ *Στο ίδιο*, σ. 138.

¹²⁷⁶ *Annual Report on the Social and Economic Progress of the people of Cyprus for 1937*, σ. 21.

εργοστασιακές μονάδες ήταν το καπνεργοστάσιο της οικογένειας Διανέλλου από τη Θεσσαλία, το οποίο πρωτο-λειτούργησε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Άλλα τρία καπνεργοστάσια ήταν του Μαρσέλλου Σαββίδη, Θεόδουλου Αντωνιάδη και Αμπντούλ Χαμίτ. Επίσης, λειτουργούσαν τρία εργοστάσια κατασκευής φαιοχώματος (terra-umbra) και τέσσερα σαπωνοποιεία, εκ των οποίων δυο ανήκαν σε Αρμένιους και ένα στον Εβραίο Leizar Svez¹²⁷⁷. Νεοσύστατο ήταν, επίσης, το πυρηνελαιουργείο των Νίκου Δημητρίου, Φώτη Τζιάκκα και Ερνέστου Ρήγα¹²⁷⁸. Η παραθαλάσσια πόλη, η οποία υφίστατο τις συνέπειες της οικονομικής ύφεσης, ήλπιζε σε βελτίωση του οικονομικού κλίματος με τη συνεχή ίδρυση εργοστασίων. Όπως σημείωνε ο ανταποκριτής της εφημερίδας *Φωνή της Κύπρου* «Η πόλις της Λάρνακος, η οποία δια πολλούς λόγους φθίνει σήμερα, και φθίνει απελπιστικώς, μόνον με συνέχισιν του βιομηχανικού πυρετού που εξεδηλώθη εις την πόλιν μας είναι δυνατόν να συγκρατηθή και διασωθή...»¹²⁷⁹. Ειδικότερα, για το εργοστάσιο τεχνητών δοντιών σημειωνόταν ότι «η λειτουργία του θα δώσει ζωήν εις πολλούς ανέργους εις την Σκάλαν και θα συνετίση, ίσως, τους Λαρνακείς, μανθάνοντας ότι και κάτι άλλο πρέπει να γίνη προς αναζωογόνησιν της φθινούσης αθεραπεύτως πόλεως μας»¹²⁸⁰.

Το εργοστάσιο κατασκευής «Τεχνητών Οδόντων»

Η επιχειρηματική δραστηριότητα της Empire και Dominion δεν διέψευσε τις προσδοκίες των Λαρνακέων αφού σε σύντομο χρονικό διάστημα τα δυο εργοστάσια κατέστησαν οι σημαντικότεροι εργοδότες της πόλης (βλ. πίνακες 28 και 30)¹²⁸¹. Από την πτυχή δε της βιομηχανικής εξέλιξης και του εμπλουτισμού του εξαγωγικού εμπορίου της αποικίας, τα δυο εργοστάσια – σε αντίθεση με τις πλείστες βιοτεχνίες και εργοστασιακές μονάδες – παρήγαγαν το προϊόν τους με εισαγόμενα ακατέργαστα υλικά και όχι με επιτόπιες πρώτες ύλες. Επιπλέον, τα προϊόντα τους προορίζονταν αποκλειστικά για τις αγορές του εξωτερικού.

Οι ιδιοκτήτες των βιομηχανιών οδόντων και κουμπιών προέρχονταν από την οικογένεια μεγαλοκεφαλαιούχων Bloom. Ο Samuel Simon Bloom, Εβραίος από τη Λιθουανία και μετανάστης στη Φιλαδέλφεια των ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1880, αντιπροσώπευε όχι μόνο την περίπτωση ενός Εβραίου “industrial migrant”, αλλά και ενός Σιωνιστή κεφαλαιούχου¹²⁸². Με την εγκατάσταση της οικογένειας του στο Τελ-Αβίβ το 1926 και την ίδρυση του

¹²⁷⁷ «Λάρναξ, η πόλη των εργοστασίων», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 13.2.1936, σ. 3.

¹²⁷⁸ Στο ίδιο. Για τη βιομηχανική δραστηριότητα στην πόλη βλ. Ευριβιάδης, *ό.π.*, σσ. 89-95.

¹²⁷⁹ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 7.3.1936, σ. 2.

¹²⁸⁰ Εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 28.7.1934, σ. 2.

¹²⁸¹ Επίσης βλ. «Λάρναξ, η πόλη των εργοστασίων», *ό.π.*

¹²⁸² De Vries, *ό.π.*, σ. 157.

εργοστασίου κατασκευής και εξαγωγής τεχνητών οδόντων από πορσελάνη, την *American Porcelain Tooth Company*, υποστήριξε την ανάπτυξη των επιχειρήσεων με την επένδυση κεφαλαίου στην Παλαιστίνη και την εργοδότηση Εβραίων εργατών ως συμβολή στην πραγμάτωση του Σιωνιστικού ιδεώδους. Σύντομα, απέκτησε φήμη και εντάχθηκε στην «εθνικο-οικονομική ελίτ» της Παλαιστίνης η οποία στόχευε μεν στο κέρδος αλλά με σιωνιστικό προσανατολισμό¹²⁸³.

Σε μια περίοδο, όμως, κατά την οποία αυξάνονταν τόσο οι μισθοί στην Παλαιστίνη όσο και η ζήτηση των τεχνητών δοντιών στις αγορές της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης, η εταιρεία προσέβλεπε στη διατήρηση της κερδοφορίας της με το ελάχιστο δυνατό κόστος. Το σύστημα της Οττάβα εξυπηρετούσε το συμφέρον της εταιρείας, έτσι η μεταφορά μέρους των εργασιών σε βρετανικό έδαφος – ανεξαρτήτως των προσωπικών σιωνιστικών καταβολών του Bloom – ήταν μια στρατηγική κερδοφορίας¹²⁸⁴. Την επίβλεψη των εργασιών της εταιρείας στην Κύπρο, της *Empire Dental Industry Ltd*, ανέλαβε ο σύζυγος της κόρης του Bloom, Raymond Feinstein¹²⁸⁵, ο οποίος στο μεταξύ δυο χρόνια μετά τη λειτουργία της *Empire*, επένδυσε μαζί με τα άλλα δυο αδέρφια του στη λειτουργία του εργοστασίου κατασκευής κουμπιών *Dominion Manufacturing Company Ltd*. Ο Feinstein, συνétairos και διευθυντής στην *Empire* έχοντας μερίδιο και στην εταιρεία του Τελ-Αβίβ¹²⁸⁶, ήταν ο εκτελεστικός διευθυντής της *Dominion*.

Η *Empire Dental Industry Ltd*, θυγατρική εταιρεία της *American Porcelain Tooth Company* του Τελ-Αβίβ¹²⁸⁷, εγγράφηκε ως ιδιωτική εταιρεία τον Αύγουστο του 1934¹²⁸⁸ βάσει του νόμου περί εταιρειών περιορισμένης ευθύνης του 1922¹²⁸⁹. Το εργοστάσιο της ξεκίνησε την παραγωγή τεχνητών οδόντων το φθινόπωρο του 1934 εργοδοτώντας και εκπαιδευόντας τον μεγαλύτερο αριθμό εργατών απ' όλες τις επιχειρήσεις στη Λάρνακα.¹²⁹⁰ Η επένδυση στο εργοστάσιο της Λάρνακας ανερχόταν στις £6453.10.0 για τις εργοστασιακές εγκαταστάσεις και τα μηχανήματα, ενώ το μηνιαίο κόστος σε διοικητικά και κατασκευαστικά έξοδα

¹²⁸³ Στο ίδιο.

¹²⁸⁴ Στο ίδιο, σσ. 161-162. Επίσης, για την εταιρεία του Bloom στην Παλαιστίνη βλ. Joseph B. Glass, "American Olim and the Transfer of Innovation to Palestine, 1917-1939" στο Moshe Davis, Eli Lederhendler, Jonathan D. Sarna (επιμ.), *America and Zion: essays and papers in memory of Moshe Davis*, Michigan 2002, σ. 215.

¹²⁸⁵ De Vries, *ό.π.*, σ. 163.

¹²⁸⁶ ΚΑΚ: SA1/871/1938, Αναπληρωτής Αποικιακός Γραμματέας προς Αποικιακό Γραμματέα, 12.8.1938.

¹²⁸⁷ Βλ. De Vries, *ό.π.*, σσ. 144-181. Επίσης, Glass, *ό.π.*, σ. 215.

¹²⁸⁸ *Annual Report 1935*, σ. 22.

¹²⁸⁹ "Companies (Limited Liability) Law", *The Cyprus Gazette*, Supplement (No. 1), 31.3.1922.

¹²⁹⁰ «Το εργοστάσιον τεχνητών οδόντων», εφημ. *Χρόνος*, 8.10.1934, σ. 4. Επίσης, «Λάρναξ, η πόλη των εργοστασίων», *ό.π.*

υπολογιζόταν στις £512 το μήνα.¹²⁹¹ Μέχρι και το 1950, η American Porcelain Tooth Company κατείχε το 98% του μετοχικού κεφαλαίου της εταιρείας και το υπόλοιπο 2% ανήκε στον Ζήωνα Πιερίδη και στον Εβραίο Ezra Ginzburg, οι οποίοι ήταν και διευθυντές της εταιρείας¹²⁹².

Πίνακας 28 Οι εργασίες του εργοστασίου κατασκευής τεχνητών οδόντων *Empire Dental Industry, 1936-1946*

Πηγή: *Cyprus Blue Books 1936-1946*.

Έτος	Αριθμός εργοστασίων	Αριθμός εργατών ημερησίως	Κόστος πρώτων υλών	Ετήσια παραγωγή	
				Ποσότητα (τεμάχια)	Καθαρό κέρδος πωλήσεων £ (απόλυτοι αριθμοί)
1936	1	131	5259	6830316	27288
1937	1	94	4052	5735692	21550
1938	1	100	7214	5473122	23049
1946	1	150	13399	6525918	57120

Η Empire εξυπηρετούσε το βασικό στόχο της μητρικής εταιρείας, δηλαδή την φθηνή παραγωγή τεχνητών οδόντων από αδασμολόγητες εισαγόμενες πρώτες ύλες, όπως πορσελάνη από τον Καναδά, χρυσό και πλατίνα από την Αγγλία¹²⁹³, και την εξαγωγή τους στο αναπροσαρμοσμένο δασμολογικό πλαίσιο της αυτοκρατορίας τόσο στην αγορά της Μεγάλης Βρετανίας, αλλά και της Δανίας μέσω Αγγλίας. Τη διανομή του εμπορεύματος αναλάμβανε η εταιρεία Olympic Tooth Company Ltd στο Λονδίνο, η οποία συστάθηκε γι' αυτό τον σκοπό¹²⁹⁴. Το προϊόν του εργοστασίου πωλείτο σε 56 χώρες ανάμεσα τους η Ινδία και η Ταϊλάνδη (Siam)¹²⁹⁵. Η εταιρεία έκλεισε το 1960¹²⁹⁶ και οι Ισραηλινοί ιδιοκτήτες πώλησαν το μετοχικό τους κεφάλαιο στους Ελληνοκύπριους επιχειρηματίες Ν. Ασπρίδη, Ν. Ρολάνδη και Ν. Κακογιάννη το 1961¹²⁹⁷. Η λειτουργία του εργοστασίου επανήρχησε το 1961¹²⁹⁸.

¹²⁹¹ ΚΑΚ: SA1/863/1935, Leon Bloom, Λάρνακα, προς Διοικητή Λάρνακας, [1935].

¹²⁹² ΚΑΚ: SA1/634/1944, Διοικητής Λάρνακας προς Αποικιακό Γραμματέα, 10.3.1950.

¹²⁹³ «Αι έρευναι της Εσπερινής. Μια επίσκεψις στα βιομηχανικά μας εργοστάσια. Το εργοστάσιον τεχνητών οδόντων», εφημ. *Εσπερινή*, 16.4.1937, σ. 1.

¹²⁹⁴ ΚΑΚ: SA1/1399/1936, Raymond Feinstein, Λάρνακα, προς Αποικιακό Γραμματέα, 2.11.1936 και M.S. Schottlander, Διαχειριστικός Διευθυντής της Davis, Schottlander & Davis, Λονδίνο, προς Υφυπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 2.10.1936.

¹²⁹⁵ De Vries, *ό.π.*, σ.164.

¹²⁹⁶ “Dental factory may close”, εφημ. *Cyprus Mail*, 15.9.1960, σ. 1.

¹²⁹⁷ “Dental factory to resume”, εφημ. *Cyprus Mail*, 15.3.1961, σ. 3.

¹²⁹⁸ Εφημ. *Χαραυγή*, 28.5.1961, σ. 8.

Το εργοστάσιο κατασκευής κουμπιών

Η Dominion Manufacturing Company Ltd εγγράφηκε ως ιδιωτική εταιρεία στις 17 Αυγούστου του 1936 με κεφάλαιο £3.000 το οποίο αντιστοιχούσε σε 100 μετοχές αξίας £30 η μια, με σκοπό την ίδρυση εργοστασίου κατασκευής και εξαγωγής κουμπιών. Το εργοστάσιο κουμπιών στην οδό Κιλκίς¹²⁹⁹ ήταν το πρώτο που λειτούργησε στην Κύπρο. Ένα χρόνο αργότερα ακολούθησε η λειτουργία της Κυπριακής Εταιρείας Κουμπιών στη Λεμεσό με κεφάλαιο Κυπρίων από το Λονδίνο, το Χαρτούμ και τη Λεμεσό¹³⁰⁰. Το ενδιαφέρον που επροέκυψε από διάφορους κεφαλαιούχους για την επιχειρηματική δραστηριότητα στην παραγωγή κουμπιών οφειλόταν στο γεγονός ότι η εισαγωγή τους στη Βρετανία από τα μέρη της αυτοκρατορίας ευνοείτο με μειωμένους δασμούς, ενώ σε κουμπιά από άλλες χώρες επιβαλλόταν δασμός που ξεπερνούσε το 33%¹³⁰¹.

Η Dominion παρουσιαζόταν ως η μητρική εταιρεία ενός δικτύου 20 συνεργαζόμενων εταιρειών από διάφορα σημεία του κόσμου (το Λονδίνο, το Χαρτούμ, την Ερυθραία, το Τελ-Αβίβ, την Τζαμάικα), οι οποίες προμήθευαν την εταιρεία με πρώτες ύλες ή αναλάμβαναν την προώθηση των προϊόντων της στις αγορές του εξωτερικού. Δυο από τις θυγατρικές της εταιρείες, η Nustyle Button Company Ltd και η Corozit Ltd, λειτούργησαν στις εγκαταστάσεις της Dominion στη Λάρνακα, κατασκευάζοντας κουμπιά από όστρακα και πλαστικό¹³⁰². Η εταιρεία αξιοποιούσε το επιχειρηματικό πλεονέκτημα της σχεδόν πλήρους απουσίας εργοστασίων παραγωγής ανδρικών κουμπιών στη βρετανική αυτοκρατορία για αυτό και η αγορά καλυπτόταν με εισαγωγές από την Ιταλία και την Ιαπωνία, όπου η συγκεκριμένη βιομηχανία ήταν ανεπτυγμένη¹³⁰³. Επιπλέον, η αδασμολόγητη εισαγωγή της πρώτης ύλης¹³⁰⁴, μιας ποικιλίας καρύδας, από το βρετανικό Σουδάν, την Ερυθραία (dom nut) και τις βρετανικές νήσους του Σολομώντος στον Ειρηνικό Ωκεανό (apple nuts) καθώς και το Εκουαδόρ στη

¹²⁹⁹ Ευριβιάδης, *ό.π.*, σ. 93.

¹³⁰⁰ ΚΑΚ: SA1/1659/1936, Γαλανίδης, Πλάτρες προς Αποικιακό Γραμματέα, Τρόδος, 6.8.1937 και Carapanayioti, Λονδίνο προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 19.5.1937. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/476/42, Πρακτικά Αναστασιάδη, 13.10.1942.

¹³⁰¹ ΚΑΚ: SA1/1659/1936, Carapanayioti, Λονδίνο, προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 19.5.1937.

¹³⁰² ΚΑΚ: SA1/1436/49, Έγγραφο “Report of the Official Receiver delivered at the First Meeting of Creditors of the Dominion Manufacturing Co. Ltd (in liquidation) held at the “Rex” Cinema, Larnaca on the 11th January, 1950, at 10 a.m.”

¹³⁰³ ΚΑΚ: SA1/1327/1938, Feinstein προς Αποικιακό Γραμματέα, 4.11.1938 και Διοικητής Λάρνακας προς Αποικιακό Γραμματέα, 31.12.1938.

¹³⁰⁴ ΚΑΚ: SA1/1659/1936, Order in Council No. 1722 made under the Customs Law, 1936, 21.12.1936. Επίσης, «Απαλλαγή από του εισαγωγικού δασμού υλικών δια κατασκευήν κομβίων», εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 25.12.1936, σ. 3.

Νότιο Αμερική (corozo ivory nut)¹³⁰⁵, συνέβαλλε στο χαμηλό κόστος για την παραγωγή του εργοστασίου. Με την εισαγωγή των μηχανημάτων και την εξειδίκευση του ντόπιου εργατικού δυναμικού, η εταιρεία πέτυχε να κατασκευάζει κουμπιά, η ποιότητα των οποίων έφτασε σε επίπεδα που της επέτρεπαν να ανταγωνιστεί στη βρετανική αγορά τα περιζήτητα κουμπιά ιταλικής και ιαπωνικής προέλευσης¹³⁰⁶.

Η παραγωγή του εργοστασίου ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1938 εξάγοντας το προϊόν στην αγορά της Μεγάλης Βρετανίας. Για σκοπούς προώθησης και καλύτερης πώλησης του προϊόντος η εταιρεία ίδρυσε τη θυγατρική Overseas Supplies Limited στο Λονδίνο το 1938 με κεφάλαιο £1000¹³⁰⁷. Παράλληλα, το μετοχικό της κεφάλαιο αυξήθηκε σε £7.500 με την έκδοση 250 προνομιούχων μετοχών, σημαντικό μερίδιο των οποίων αγόρασε η οικογένεια του οικονομικού παράγοντα της Λάρνακας, Νίκου Δημητρίου, ο οποίος και διορίστηκε Διευθυντής της εταιρείας τον Ιανουάριο του 1939. Μετοχές επίσης αγόρασε και ο Μιχαήλ Σταυρινίδης, Διευθυντής της Ιονικής Τράπεζας. Από τον Ιούνιο του 1941, ο Σταυρινίδης εκτελούσε και χρέη Αναπληρωτή Διευθυντή της εταιρείας στη θέση ενός από τα αδέρφια Feinstein, αφού η οικογένεια αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Κύπρο όταν αποφασίστηκε η εκκένωση του εβραϊκού πληθυσμού¹³⁰⁸.

Η Dominion, όπως και η Κυπριακή Εταιρεία Κουμπιών στη Λεμεσό (η οποία δεν ήταν εβραϊκών συμφερόντων), υπήρξαν από τους μεγαλύτερους εργοδότες στην Κύπρο τόσο κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο όσο και μεταπολεμικά, καθώς επωφελήθηκαν σημαντικά από τη ζήτηση του βρετανικού στρατού σε κουμπιά. Μεσούντος του πολέμου, η Dominion εργοδοτούσε 860 εργάτες (260 άνδρες και 600 γυναίκες), ενώ η εταιρεία στη Λεμεσό 140 (90 άνδρες και 50 γυναίκες)¹³⁰⁹. Την επαύριο του πολέμου και τα δυο εργοστάσια εργοδοτούσαν ημερησίως συνολικά 910 εργάτες (βλ. πίνακες 29 και 30), ενώ το 1947 οι εργάτες έφταναν τους 1200¹³¹⁰, με τη Dominion να απασχολεί το μεγαλύτερο αριθμό.

¹³⁰⁵ΚΑΚ: SA1/1659/1936, Πρακτικά Επιθεωρητή Τελωνείου προς Αποικιακό Γραμματέα, 3.8.1937. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/1327/1938, Επιθεωρητής Τελωνείου, Αμμόχωστος, προς Αποικιακό Γραμματέα, 9.4.1941 και Διοικητής Λάρνακας προς Αποικιακό Γραμματέα, 11.12.1945.

¹³⁰⁶ΚΑΚ: SA1/1327/1938, Feinstein προς Αποικιακό Γραμματέα, 4.11.1938. Επίσης, SA1/699/39, Feinstein, Λάρνακα, προς Αποικιακό Γραμματέα, 17.4.1939.

¹³⁰⁷ΚΑΚ: SA1/871/1938, Αναπληρωτής Αποικιακός Γραμματέας, προς Υπουργό Αποικιών, 12.8.1938.

¹³⁰⁸ΚΑΚ: SA1/730/1941, Έγγραφο με τίτλο "List showing the persons who left the colony on 11.6.1941". Στη λίστα περιλαμβάνονται οι Raymond και Lena Bloom Feinstein και τα παιδιά τους Rivka και Vardah.

¹³⁰⁹ΚΑΚ: SA1/476/1942, Πρακτικά Α. Αναστασιάδη, 13.10.1942.

¹³¹⁰Colonial Annual Reports. Cyprus 1947, Λονδίνο 1948, σ. 26.

Πίνακας 29 Συγκριτική καταγραφή των μεγαλύτερων εργοστασιακών μονάδων στην Κύπρο ως προς την απασχόληση εργατών και κέρδος κατά το 1938 και 1946

Πηγή: *Cyprus Blue Books 1938 – 1946.*

Εργοστάσιο	Τα σημαντικότερα εργοστάσια το 1938			Τα σημαντικότερα εργοστάσια το 1946		
	Αριθμός	Αριθμός εργατών	Κέρδος £	Αριθμός	Αριθμός εργατών	Κέρδος £
Οινοποιεία	24	264	112372	37	552	1195978
Καπνεργοστάσια	6	424	247286	7	326	697752
Επεξεργασία Χαρουπιών	8	204	266878	11	177	309500
Σαπωνοποιεία	15	72	28742	25	121	294000
Κουμπιά	2	260	12500	2	910	234044

Παρόλες τις καλές επιδόσεις στην παραγωγή και το κέρδος για μια σχεδόν δεκαετία, από το 1937 μέχρι το 1947, εντούτοις η εταιρεία κήρυξε πτώχευση το 1949 εξαιτίας των μεταπολεμικών επιπτώσεων στο παγκόσμιο εμπόριο την περίοδο 1946-1949. Η Τράπεζα Κύπρου στην οποία ήταν υποθηκευμένα τα κτήρια και μηχανήματα της εταιρείας για £44.800, αγόρασε σε δημόσιο πλειστηριασμό στις 29 Ιανουαρίου του 1950 περιουσιακά στοιχεία της εταιρείας¹³¹¹ έναντι μόλις £5,000 ιδρύοντας τη νέα εταιρεία Dominion Button Company Ltd¹³¹².

Πίνακας 30 Οι εργασίες των εργοστασίων κουμπιών *Dominion* και *Κυπριακής Εταιρείας Κουμπιών*, 1937-1946

Πηγή: *Cyprus Blue Books 1937-1946.*

Έτος	Αριθμός εργοστασίων	Αριθμός εργατών ημερησίως	Κόστος πρώτων υλών	Ετήσια παραγωγή	
				Ποσότητα (τεμάχια)	Καθαρό κέρδος πωλήσεων £
1937	1	75	500	-	-
1938	2	260	6053	53.280.000	12.500
1946	2	910	6.0647	319.634.032	23.4044

¹³¹¹ Αυτά αφορούσαν ακίνητα έκτασης 9 στρεμμάτων, τις κτηριακές εγκαταστάσεις, το εργοστάσιο και τα μηχανήματά του.

¹³¹² ΚΑΚ: SA1/ 1436/1949, Επίσημος Έφορος και Παραλήπτης προς Αποικιακό Γραμματέα, 1.2.1950. Επίσης, εφημ. *Έθνος*, 1.5.1957.

Άλλα εργοστάσια

Από τις μικρότερες εβραϊκές βιομηχανικές μονάδες που λειτούργησαν στη Λάρνακα ήταν το σαπυνοποιείο του Leizar Svez¹³¹³. Η επιχείρηση σαπυνοποιείας Svez Soap Manufacturing Company Ltd εργοδοτούσε περισσότερους εργάτες από τα άλλα τρία σαπυνοποιεία στη Λάρνακα¹³¹⁴. Εκτός από σαπούνι κατασκεύαζε και άλλα προϊόντα, μεταξύ άλλων σκάγια¹³¹⁵. Η τετραμελής οικογένεια του Svez εγκαταστάθηκε στην Κύπρο τον Ιανουάριο του 1931 και είχε βρετανική υπηκοότητα¹³¹⁶. Περισσότερες πληροφορίες για την καταγωγή της οικογένειας, τους λόγους εγκατάστασης και την ημερομηνία λειτουργίας της εταιρείας δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν στον Τύπο ή στα βρετανικά αρχεία.

Κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η επιχείρηση του Svez ήταν η τρίτη σημαντικότερη στο νησί και η δεύτερη στη Λάρνακα στον τομέα της αξιοποίησης της επιτόπιας παραγωγής ελαιολάδου ως πρώτης ύλης για την κατασκευή σαπυνιών (βλ. πίνακα 31). Το 1944 σε πολεμικές συνθήκες παρήγαγε 81.660 οκάδες σαπούνι με κέρδος £1.814, ενώ για το 1945 προβλεπόταν παραγωγή 73.950 οκάδων ελαφρώς μικρότερη από το προηγούμενο έτος. Η κατασκευή σαπυνιού στην Κύπρο ήταν μια απλή διαδικασία μίξης κυπριακού ελαιολάδου ή πυρηνελαιίου (ό,τι απέμενε από την επεξεργασία του ελαιολάδου το οποίο προοριζόταν για κατανάλωση), εισαγόμενου λαδιού καρύδας και κυπριακού λινέλαιου με καυστική σόδα σε ζεστό νερό¹³¹⁷. Η πρώτη ύλη εξασφαλιζόταν από τρεις εταιρείες, μια στο Μπογάζι και δυο στη Λάρνακα¹³¹⁸. Κατά τα έτη 1944 και 1945 τα σαπυνοποιεία στην Κύπρο ήταν 16¹³¹⁹, ενώ την επόμενη χρονιά αυξήθηκαν στα 25¹³²⁰. Η αύξηση αυτή αποτελεί ένδειξη ότι η κατασκευή σαπυνιού στην Κύπρο προοριζόταν για την κάλυψη των πολεμικών αναγκών της Μεγάλης Βρετανίας, και αυτός ήταν ένας από τους λόγους ενίσχυσης του εργοστασιακού αυτού τομέα.

¹³¹³ Σχετικά με μικρές βιομηχανικές μονάδες, έχει εντοπιστεί επίσης η λειτουργία αλλαντοποιείου στη Λευκωσία από τον Ιταλο-εβραίο Ludwig Tauber, για τον οποίο περισσότερες πληροφορίες δεν εντοπίστηκαν, βλ. Jewish Agency for Israel, "Report on the Cyprus Refugees" from Aliyah Office, Tel Aviv, 23.6.1941, στην οποία γίνεται καταγραφή του εκκενωθέντα εβραϊκού πληθυσμού με πληροφορίες για το όνομα, την ηλικία, το φύλο και το επάγγελμα των Εβραίων. Εκτενής αναφορά στον κατάλογο γίνεται στην δημοσίευτη μεταπτυχιακή μελέτη του Peter Keeda, *Escaping the Holocaust: The Route to Nyasaland*, University of Sydney, Νοέμβριος 2012.

¹³¹⁴ «Λάρναξ, η πόλη των εργοστασίων», *ό.π.*

¹³¹⁵ Στο ίδιο.

¹³¹⁶ ΚΑΚ: SA1/730/1941, Έγγραφο "List of persons who have left the colony on 1.6.1941".

¹³¹⁷ ΚΑΚ: SA1/788/1942, Έκθεση για το κόστος παραγωγής πυρηνελαιίου στην Κύπρο το 1945. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/921/1941, Πρακτικά Αποικιακού Γραμματέα, 27.12.1941.

¹³¹⁸ ΚΑΚ: SA1/788/1942 Έκθεση για το κόστος παραγωγής πυρηνελαιίου στην Κύπρο για την περίοδο 1944-45.

¹³¹⁹ Εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 5.7.1944. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/788/1942, Έκθεση για το κόστος παραγωγής πυρηνελαιίου στην Κύπρο το 1945.

¹³²⁰ *Cyprus Blue Book 1946*, σ. 416.

Πίνακας 31 Οι ποσότητες παραγωγής σαπουνιού όπως παραδόθηκαν στην κυβέρνηση το 1944 και οι αναμενόμενες ποσότητες το 1945

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/788/1942, Έκθεση για το κόστος παραγωγής πυρηνέλαιου στην Κύπρο το 1945.

	Κατασκευαστής/ Σαπωνοποιείο	Τοποθεσία	1944		1945	
			Παραγόμενη ποσότητα (οκκά)	Κέρδος £	Παραγόμενη ποσότητα (οκκά)	Κέρδος £
1.	Αδελφοί Boyardjian	Λάρνακα	90.810	2018	139.200	2.127
2.	K. Kasparian	Λευκωσία	95.040	2112	87.000	1.329
3.	Leizar Svez	Λάρνακα	81.660	1814	73.950	1.130
4.	Σταύρος Μπεγιάζης	Λάρνακα	72.450	1610	78.300	1.196
5.	Ζαννέτος και Μιχαηλίδης	Λάρνακα	67.740	1505	73.950	1.130
6.	M. Λαρτίδης	Λευκωσία	64.350	1430	78.300	1.196
7.	K. Σεραφείμ	Λάρνακα	61.740	1372	60.900	930
8.	Προκόπης Χαραλάμπους	Λευκωσία	47.730	1060	34.800	531
9.	Κοσμάς Δημητρίου	Αμμόχωστος	42.090	935	43.500	664
10.	Σαπωνοποιείο «Πίνδος»	Λάρνακα	35.550	790	43.500	665
11.	Γεώργιος Κυριακίδης και Υιός	Λευκωσία	29.910	670	34.800	531
12.	Yacoub Shamoun	Λάρνακα	27.690	615	26.100	398
13.	M. Παντελίδης και Υιοί	Λεμεσός	29.160	646	26.100	398
14.	K. Χορδοβάτσης	Λευκωσία	27.330	607	34.800	531
15.	N. Παρέας	Λεμεσός	17.130	380	17.400	267
16.	J. Azirian	Λάρνακα	16.650	370	17.400	267
ΣΥΝΟΛΟ			807.030	17.934	870.000	13.290

Μικρότερα ιδιόκτητα εργαστήρια λειτουργούσαν στη Λάρνακα και τη Λευκωσία από δυο Εβραίους αλλαντοποιούς από τη Γερμανία. Οι μετανάστες εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο βάσει των προνοιών της νομοθεσίας περί Μεταναστών του 1936. Ο αλλαντοποιός Max Stern έφθασε μαζί με τη γυναίκα και την κόρη του στην Κύπρο από τη Γερμανία στις 20 Νοεμβρίου 1938 και εξασφάλισε άδεια εισόδου για τον ίδιο και την οικογένεια του ως μετανάστης Κατηγορίας Α', κατέχοντας δηλαδή κεφάλαιο τουλάχιστον £1.000 (βλ. σχετική νομοθεσία σσ. 149-152). Ο Stern εγκαταστάθηκε στη Λάρνακα συστήνοντας με δικά του έξοδα εργοστάσιο αλλαντικών σ' εγκαταστάσεις τις οποίες ενοικίαζε στην οδό Μπεκίρ Πασά. Το εισόδημα του

ήταν ικανοποιητικό για τη συντήρηση της οικογένειάς του και φαίνεται ότι κατάφερε να προσελκύσει αρκετούς Λαρνακείς πελάτες¹³²¹. Όταν τον Ιούνιο του 1941 αναγκάστηκαν να μεταβούν στην Παλαιστίνη εξαιτίας της εκκένωσης, το εργοστάσιο έκλεισε. Οι αρχές απαγόρευσαν την επιστροφή του Stern τουλάχιστον μέχρι το τέλος του πολέμου λόγω πληροφοριών ότι κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πολέμησε με τον γερμανικό στρατό¹³²².

Ο Γερμανο-εβραίος Ludwig Tauber κατέφθασε στην Κύπρο με την τριμελή οικογένειά του στις 28 Αυγούστου 1938¹³²³. Εγκαταστάθηκε στη Λευκωσία όπου λειτούργησε αλλαντοποιείο στην εντός των τειχών πόλη, κοντά στην πύλη Κερύνειας. Τον Ιούνιο του 1941 η οικογένεια του μεταφέρθηκε στην Τανγκανίκα, απ' όπου επέστρεψε τον Οκτώβριο του 1945¹³²⁴. Με την επάνοδό του ο Tauber συνέχισε να λειτουργεί την επιχείρησή του, η οποία ήταν κερδοφόρα κυρίως τους χειμερινούς μήνες, λόγω της ζήτησης από το καταναλωτικό κοινό¹³²⁵.

Το εβραϊκό κεφάλαιο στη μεταλλευτική βιομηχανία

Από τους πλέον δραστήριους Εβραίους μετανάστες στην οικονομική ζωή της Κύπρου κατά το μεσοπόλεμο ήταν ο Micha Berdy, πρώην έποικος του Μαργό. Η δραστηριότητα του δεν περιορίστηκε μόνο στον τομέα της εσπεριδοκαλλιέργειας, όπως προαναφέρθηκε, αλλά επεκτάθηκε και στην εκμετάλλευση και εμπορία μεταλλευμάτων. Ο Berdy ήταν ο πρώτος ο οποίος εξασφάλισε το δικαίωμα εκμετάλλευσης (lease) του μικρού μεταλλείου στους Τρούλλους στην επαρχία Λάρνακας. Παράλληλα, μαζί με τους δυο γιους του, Gabi και Zedie, σύστησαν την εταιρεία Cyprus Mining Development Company, η οποία εξασφάλισε μεταλλευτική εκμίσθωση για το μεταλλείο Κελλιών-Αβδελλερού. Η εκμετάλλευση των εδαφών στην περιοχή για μεταλλευτικούς σκοπούς υπήρξε ιδιαίτερα ευεργετική για τον πληθυσμό των Τρούλλων, αφού χάρη στις εργασίες του μεταλλείου εργοδοτήθηκαν τόσο άνδρες όσο και γυναίκες.

¹³²¹ ΚΑΚ: SA1/819/1943/1, Lotte Hanemann, Τελ Αβίβ, προς Λειτουργό Μετανάστευσης, Λευκωσία 20.10.1943.

¹³²² ΚΑΚ: SA1/819/1943/1, J. H. Ashmore, Διοικητής Αστυνομίας, προς Αποικιακό Γραμματέα, 1.11.1943.

¹³²³ ΚΑΚ: SA1/730/1941, Έγγραφο με τίτλο "List showing the persons who left the colony on 11.6.1941", ό.π.

¹³²⁴ ΚΑΚ: SA1/819/1943/A, Κατάλογος με εκκενωθέντες πολίτες οι οποίοι κατέφθασαν στο Σουέζ από την Τανγκανίκα στις 16 Οκτωβρίου 1945, απέπλευσαν για το Πόρτ-Σάιντ στις 22 Οκτωβρίου για να επιβιβαστούν στο ατμόπλοιο Fouadieh για την Κύπρο.

¹³²⁵ ΚΑΚ: SA1/819/1943/A, Κατάλογοι και πληροφορίες σχετικά με τους Εβραίους οι οποίοι επέστρεψαν στην Κύπρο από την Τανγκανίκα.

Η δεκαετία του 1930 ήταν γενικά μια προσοδοφόρος περίοδος για την κυπριακή μεταλλουργία και τις εξαγωγές της. Οι κυριότερες και μεγαλύτερες εταιρείες οι οποίες δραστηριοποιήθηκαν στο μεταλλευτικό τομέα την ίδια περίοδο στο νησί ήταν η CMC στην Σκουριώτισσα και στο Μαυροβούνι, η Tunnel Asbestos Cement Company στον Αμίαντο, η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων στην Ασγάτα-Καλαβασό, η Cyprus Chrome Company στο Τρόδος και η Cyprus Sulphur and Copper Company στη Λίμνη¹³²⁶. Το δικαίωμα για μικρής έκτασης εκμετάλλευση των εδαφών στους Τρούλλους εκτιμάται ότι δόθηκε στον Berdy το 1935 ή το 1936¹³²⁷. Ήδη από το 1935 παραχωρήθηκαν πολλές άδειες για έρευνα, εντοπισμό και εκμετάλλευση νέων τοποθεσιών όπου υπήρχαν αποθέματα πολύτιμων μετάλλων, όπως ο χρυσός, μετά και την ενθάρρυνση από την ανακάλυψη και επιτυχή εκμετάλλευση χρυσοφόρων μεταλλευμάτων στο μεταλλείο της Σκουριώτισσας από την Κυπριακή Μεταλλευτική Εταιρεία το 1933¹³²⁸. Σύμφωνα με την ετήσια έκθεση της κυβέρνησης για το 1936, εξόρυξη χρυσού γινόταν στο νησί σε δυο τοποθεσίες, στο Μαθιάτη και στους Τρούλλους, ενώ εργασίες ξεκίνησαν το ίδιο έτος και σε άλλα μεταλλεία κοντά στο Μιτσερό¹³²⁹.

Στην περιοχή των Τρούλλων, 8 μίλια από το λιμάνι της Λάρνακας, υπήρχαν ενδείξεις για μεταλλευτικά κοιτάσματα σε ζώνη η οποία εκτεινόταν σε μια απόσταση 2 μιλίων η οποία ξεκινούσε ανατολικά του χωριού και κατευθυνόταν νότια προς το παρεκκλήσι του Αγίου Νεοφύτου. Στην ίδια θέση κατά τα αρχαία χρόνια εξορυσσόταν χαλκός¹³³⁰. Μάλιστα, η Κυπριακή Μεταλλευτική Εταιρεία φέρεται να είχε κάνει πρόταση στον Berdy εξαγοράς του μεταλλείου για ένα «ικανοποιητικό», όπως χαρακτηριζόταν, ποσό, την οποία όμως απέρριψε ο ίδιος¹³³¹. Κατά τους τέσσερις τελευταίους μήνες του 1936, με τη διάνοιξη 85 φρεατίων, εξορύχθηκαν 646 τόνοι μετάλλων τα οποία αφορούσαν 627 ουγγιές χρυσό και 3.000 ουγγιές ασήμι¹³³². Το 1937 οι εργασίες συνεχίστηκαν με την εγκατάσταση μηχανημάτων αξίας

¹³²⁶ Για την ιστορία των μεταλλείων στην Κύπρο βλ. Βαρνάβα, *ό.π.*

¹³²⁷ Κατά το 1936 δόθηκαν τέσσερις άδειες λειτουργίας μεταλλείων συνολικής έκτασης 50,6 τετραγωνικών μιλίων και δεν αποκλείεται σε αυτές να περιλαμβάνονταν το μεταλλείο στους Τρούλλους, βλ. *Cyprus Annual Report of the Inspector of Mines and Labour 1936*, Λευκωσία 1937, σ. 3.

¹³²⁸ *Annual Report 1935*, σσ. 20-21. Επίσης, «Η εκμετάλλευση χρυσού ουχί μόνιμος βιομηχανία δια την Νήσον μας. Άρθρον του επιθεωρητού των Μεταλλείων κ. J.A. Bevan», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 17.2.1937, σ. 1.

¹³²⁹ *Annual Report 1936*, σ. 20.

¹³³⁰ *Annual Report of Mines and Labour 1936*, σ. 4. Επίσης, «Η εκμετάλλευση χρυσού ουχί μόνιμος βιομηχανία δια την Νήσον μας. Άρθρον του επιθεωρητού των Μεταλλείων κ. J.A. Bevan», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 17.2.1937, σ. 1.

¹³³¹ Εφημ. *Cyprus Mail*, 27.11.1936, σ. 7.

¹³³² *Annual Report of Mines and Labour 1936*, σ. 4.

£15.000 για καθαρισμό του μεταλλεύματος¹³³³ και διάνοιξη 50 φρεατίων. Το ίδιο έτος έγινε εξόρυξη 611 τόνων μεταλλεύματος εκ των οποίων 604 ουγγίες χρυσό και 2.033 ασήμι.¹³³⁴ Στα χρόνια που ακολούθησαν τον πόλεμο, η λειτουργία του μεταλλείου επικεντρώθηκε στην εξόρυξη χαλκού και στην ενδεδειγμένη έρευνα των ιδιοτήτων του μπεντονίτη (φυσικός κολλοειδής άργιλος), αποθέματα του οποίου εντοπίστηκαν στην περιοχή, με την αποστολή δειγμάτων στη Βρετανία και το Ισραήλ¹³³⁵. Η εξόρυξη μπεντονίτη από το μεταλλείο των Τρούλλων ξεκίνησε το 1951 και τουλάχιστον 900 τόνοι εξήχθησαν στο Ισραήλ. Οι προοπτικές εξαγωγής του κοιτάσματος κρίνονταν ιδιαίτερα θετικές από τη βρετανική κυβέρνηση αφού το ορυκτό ήταν ιδιαίτερα εύχρηστο στα χυτήρια¹³³⁶.

Η εταιρεία Cyprus Mining Development Company (αργότερα μετονομασθείσα σε Berdy Mining Company¹³³⁷) εξασφάλισε την άδεια λειτουργίας του μεταλλείου Κελλιών-Αβδελλερού στην τοποθεσία Κοκκινόμουτη στους Τρούλλους. Η παραχώρηση άδειας εκμετάλλευσης στην εταιρεία δόθηκε το 1937 και αφορούσε έκταση 4,72 τετραγωνικών μιλίων στην οποία γινόταν εξόρυξη χρυσού με κυάνιο¹³³⁸. Η εταιρεία κατείχε επίσης στα Κελλιά έκταση γης τουλάχιστον 46 στρεμμάτων¹³³⁹. Το 1938 το μεταλλείο εξόρυξε 6.016 τόνους χρυσοφόρων μεταλλευμάτων εκ των οποίων 4.993 τόνοι έτυχαν εκμετάλλευσης με κυάνιο εξάγοντας 1.769 ουγγίες καθαρό χρυσό και 11.537 ουγγίες ασήμι¹³⁴⁰. Ωστόσο, η λειτουργία του μεταλλείου ήταν βραχύβια λόγω του γεγονότος ότι τα αποθέματα χρυσού δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλα¹³⁴¹. Ως εκ τούτου, οι εργασίες της εταιρείας επικεντρώθηκαν στο μεταλλείο των Τρούλλων. Σχήμα οξύμωρο αποτελεί το γεγονός ότι τα εξορυχθέντα κοιτάσματα χρυσού των δυο μικρών εβραϊκών μεταλλείων εξάγονταν λίγα χρόνια πριν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στη Γερμανία¹³⁴², η πολεμική βιομηχανία της οποίας θα επιστρατευόταν

¹³³³ «Ο κυπριακός χρυσός ταξιδεύει. Προσεχής εγκαταστάσεις μηχανημάτων προς καθαρισμόν του χρυσοφόρου μεταλλεύματος», εφημ. *Ελευθερία*, 11.3.1937, σ. 4.

¹³³⁴ *Cyprus Annual Report of the Inspector of Mines and Labour 1937*, Λευκωσία 1938, σ. 5.

¹³³⁵ *Cyprus Annual Report of the Inspector of Mines for the year 1950*, Λευκωσία 1951, σ. 5.

¹³³⁶ *Cyprus Annual Report of the Inspector of Mines for the year 1951*, Λευκωσία 1952, σ. 5.

¹³³⁷ Βλ. «New mining project will bring hope to Larnaca», εφημ. *Cyprus Mail*, 1.2.1959, σ. 5.

¹³³⁸ *Annual Report of Mines and Labour 1937*, ό.π. Επίσης, «Θ' αρχίση συντόμως η εκμετάλλευσις των μεταλλείων Τρούλλων-Αβδελλερού», εφημ. *Πρωινή*, 20.1.1937, σ. 4.

¹³³⁹ ΚΑΚ: SA1/622/34/3, Καταστάσεις Κτηματολογίου και Χωροταξίας για τις εβραϊκές περιουσίες το 1939.

¹³⁴⁰ *Cyprus Annual Report of the Inspector of Mines and Labour 1938*, Λευκωσία 1939, σ. 3.

¹³⁴¹ *Annual Report of Mines and Labour 1938*, σ. 3.

¹³⁴² Σύμφωνα με την εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 26.2.1937, κατά το Φεβρουάριο του 1937 εξήχθησαν 200 ουγγίες χρυσού από το μεταλλείο των Τρούλλων. Στο άρθρο «Ο κυπριακός χρυσός ταξιδεύει», εφημ. *Ελευθερία*, 11.3.1937, σ. 4, αναφερόταν ότι ο Berdy εξήγαγε στο Αμβούργο 132 ουγγίες χρυσού από τους Τρούλλους. Για τον Ιούνιο του 1937 γινόταν αναφορά στην εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 15.6.1937, σ. 4 για εξαγωγή 130 ουγγιών χρυσού στη Γερμανία.

στη συνέχεια για την εξόντωση των Εβραίων. Τα δικαιώματα διαχείρισης των μεταλλείων των Τρούλλων μεταβιβάστηκαν το 1962 στη CMC και στην American Metal Climax Inc¹³⁴³.

Σύμπραξη εβραϊκού και κυπριακού κεφαλαίου: Η ίδρυση της “Cyprus Building and Road Construction Corporation Ltd” (CYBARCO)

Την επαύριο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η κυπριακή οικονομία αντιμετώπιζε πληθωρισμό, ανεργία και υψηλό κόστος ζωής εξαιτίας του εμπορικού ελλείμματος. Η αποικιακή κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση υιοθέτησε το Δεκαετές Σχέδιο Ανάπτυξης της Κύπρου, το οποίο στόχευε στην ενθάρρυνση αναπτυξιακών έργων. Μέχρι το 1949 επιτεύχθηκε σημαντική πρόοδος στην κατασκευή κτηρίων, σε εγγειοβελτιωτικά έργα, στη βελτίωση οδικού δικτύου για ασφαλή διακίνηση και ομαλοποίηση των εμπορικών μεταφορών, ανεγέρθηκε το αεροδρόμιο Λευκωσίας και ξεκίνησε η κατασκευή των Βρετανικών Βάσεων¹³⁴⁴. Το κυπριακό κεφάλαιο, το οποίο παραδοσιακά επενδυόταν στη γη, στη δεκαετία του 1940 διοχετεύθηκε περισσότερο στον οικοδομικό τομέα και στο κτίσιμο κτηρίων παρά στη γεωργία και τη βιομηχανία¹³⁴⁵. Ως εκ τούτου, οι οικοδομές γνώρισαν πρωτοφανή άνθιση, η οποία δημιουργήθηκε από τις ανάγκες οικοδόμησης σπιτιών στις πόλεις οι οποίες αναπτύσσονταν με γοργούς ρυθμούς¹³⁴⁶.

Ο Νικόλαος Π. Λανίτης ήταν ο Κύπριος κεφαλαιούχος ο οποίος επένδυσε το κεφάλαιο του στη σύσταση της πρώτης οικοδομικής επιχείρησης στην Κύπρο το 1945. Καθώς δεν υπήρχε στο νησί η τεχνογνωσία και το εξειδικευμένο προσωπικό για τις οικοδομικές εργασίες, η οικογένεια Λανίτη σύστησε την εταιρεία Cybarco (Cyprus Building and Road Construction Corporation Ltd) με Εβραίους επιχειρηματίες από την Παλαιστίνη και με την οικοδομική εταιρεία Solel Boneh. Η εβραϊκή εταιρεία είχε πολυετή εμπειρία στην οικοδόμηση κτηρίων, βιομηχανικών υποδομών και δημοσίων αναπτυξιακών έργων στην Παλαιστίνη, όπως η κατασκευή σιδηροδρομικών γραμμών, η ανοικοδόμηση του Τελ Αβίβ και των εβραϊκών

¹³⁴³ “Troulli mines switch”, εφημ. *Cyprus Mail*, 10.4.1962, σ. 1. Επίσης, «Η Κ.Μ.Ε ηγόρασε τα εις Τρούλλους μεταλλευτικά προνόμια της εταιρείας Μπέρντυ. Ευνοϊκός αντίκτυπος επί της οικονομίας της πόλεως και της επαρχίας Λάρνακος», εφημ. *Ελευθερία*, 10.4.1962, σ. 1.

¹³⁴⁴ Βλ. *Colonial Reports. Cyprus 1946-1949*.

¹³⁴⁵ Angelides, *ό.π.*, σ. 221.

¹³⁴⁶ Στο ίδιο.

συνοικιών στα Ιεροσόλυμα και τη Χάιφα, στρατιωτικών οχυρώσεων και αστυνομικών σταθμών, τα οποία διεκπεραίωσε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου¹³⁴⁷.

Η συνεργασία του Ν. Π. Λανίτη με ξένες επιχειρήσεις δεν ήταν μια καινοφανής πρακτική. Ήταν αντιπρόσωπος της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, μέσω της οποίας εισήγαγε χημικά λιπάσματα για τη γεωργία, ενώ το 1927 ίδρυσε την ΚΕΟ σε συνεργασία με την Εταιρεία Οίνων της Ελλάδας, στην οποία μέτοχος ήταν η Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων¹³⁴⁸. Η συνεργασία με τους Εβραίους επιχειρηματίες προέκυψε όταν κατά την προηγούμενη δεκαετία έζησε από κοντά τις δραστηριότητες της Κυπρο-Παλαιστινιακής Εταιρείας Φυτειών στο Φασούρι, από την οποία διδάχθηκε τις μεθόδους παραγωγής εσπεριδοειδών και την αποξήρανση των ελών. Στα πρότυπα του Φασουρίου δημιούργησε το 1939 στις γειτονικές εκτάσεις των Τσερκέζων το Αγρόκτημα Ν. Π. Λανίτη¹³⁴⁹. Για τη Solel Boneh η πολυμετοχική σύμπραξη της στην Κύπρο αποτέλεσε επέκταση του επιχειρηματικού ανοίγματός της εκτός Παλαιστίνης, το οποίο ξεκίνησε το 1936 και ενθαρρύνθηκε ιδιαίτερα από τη Μεγάλη Βρετανία, η οποία της ανέθεσε την οικοδόμηση βρετανικών στρατοπέδων, στρατιωτικών βάσεων, δρόμων και πετρελαϊκών εγκαταστάσεων στην Αίγυπτο, τη Συρία, το Ιράκ, το Ιράν, το Μπαχρέιν και φυσικά την Κύπρο¹³⁵⁰.

Η Cybarco ιδρύθηκε στη Λεμεσό τον Ιούνιο του 1945 με αρχικό κεφάλαιο £10.000 των 1.000 μετοχών. Η αποστολή της εταιρείας ήταν πολυεπίπεδη και φιλόδοξη. Μεταξύ άλλων ήταν η ανάληψη έργων οικοδόμησης και επιδιόρθωσης κτηρίων και δρόμων, η κατασκευή και διαχείριση σιδηροδρόμων, η εκπόνηση έργων ηλεκτροδότησης, ύδρευσης και άρδευσης, λιμενικών και εγγειοβελτιωτικών έργων. Επίσης, η ανάληψη επιχειρήσεων ως εμπορικών και χρηματοοικονομικών πρακτόρων και εργασίες εμπορικών τραπεζιτών.

Μέτοχοι της Cybarco ήταν εκτός από την Solel Boneh και τον Νικόλαο Π.Λανίτη, οι Εβραίοι επιχειρηματίες από τη Χάιφα David Hacoheh (διευθυντής της εταιρείας στη Χάιφα) και Don

¹³⁴⁷ Η εταιρεία ιδρύθηκε το 1921 και ήταν ο εκτελεστικός βραχίονας της εβραϊκής συνομοσπονδίας εργατών (Histadrut) στον οικοδομικό τομέα και στην κατασκευή δρόμων, δημιουργώντας θέσεις εργασίας στους Εβραίους μετανάστες που εγκαθίσταντο από τη δεκαετία του 1920 και εξής μαζικά στην Παλαιστίνη, βλ. *Encyclopaedia Judaica*, λήμμα “Solel Boneh”, τ. 15, σ. 91.

¹³⁴⁸ Χαράλαμπος Κασκάνης, *Εναγώρας Κ. Λανίτης*, Λεμεσός 2008, σ. 44.

¹³⁴⁹ Στο ίδιο, σσ. 46-53.

¹³⁵⁰ Yehouda A. Shenhav, *The Arab Jews: A Postcolonial Reading of Nationalism, Religion, And Ethnicity The Arab Jews: A Postcolonial Reading of Nationalism, Religion, and Ethnicity*, Καλιφόρνια 2006, σ. 37. Επίσης, *Encyclopaedia Judaica*, λήμμα “Solel Boneh”, τ. 15, σ. 91.

Bufman (μηχανικός), η εταιρεία Ν.Π. Λανίτης, ο Σταύρος Πίττας (διευθυντής της εταιρείας στη Λεμεσό), ο Πάνος Λανίτης (διευθυντής της εταιρείας στη Λεμεσό), ο έμπορος Νίκος Σολωμονίδης, ο Κώστας Λανίτης, ο Νίκος Λανίτης και ο Ευαγόρας Λανίτης¹³⁵¹. Η Solel Boneh ήταν ο μεγαλύτερος μέτοχος της εταιρείας με 488 μετοχές. Ο Ν. Π. Λανίτης κατείχε 360, ο Σταύρος Πίττας 50 και οι υπόλοιποι από 10 μετοχές. Συνολικά 510 μετοχές ανήκαν σε Κύπριους Βρετανούς υπηκόους και 490 σε Εβραίους Παλαιστίνιους¹³⁵².

Από τα πρώτα έργα που ανέλαβε η εταιρεία ήταν η ανέγερση του νέου Γυμνασίου Λεμεσού και πολυκατοικιών. Όπως δήλωσε ο Ν.Π. Λανίτης στην εφημερίδα *Κυπριακός Φύλακας*, το Νοέμβριο του 1945, αντικρούοντας τις αντιδράσεις από μερίδα του Τύπου για τη σύμπραξη του με την εταιρεία Solel Boneh «η ίδρυσις ταύτης εν Κύπρω δεν στρέφεται εναντίον των συμφερόντων του τόπου, καθ' ότι «η αρχή μου είναι ότι κάθε εργασία που θα αναλάβω πρέπει να είναι δια το συμφέρον του τόπου, αυτό δε μαρτυρούν και τα μέχρι σήμερα έργα μου»¹³⁵³. Η ίδρυση της Cybarco ενίσχυσε σαφώς τον Όμιλο Εταιρειών Λανίτη και δημιούργησε θέσεις εργασίας καθώς και εξειδίκευσης για το εργατικό δυναμικό της Κύπρου. Η επιχειρηματική προνοητικότητα του Λανίτη δεν διαψεύσθηκε, αφού το 1950 η οικοδομική βιομηχανία στην Κύπρο γνώρισε σημαντικούς ρυθμούς ανάπτυξης¹³⁵⁴.

Συμπερασματικά, η επιχειρηματική δραστηριότητα των Εβραίων που εισέρρεαν στην Κύπρο κατά τη δεκαετία του 1930, τόσο από τη Γερμανία όσο και από την Παλαιστίνη, ήταν πολυσχιδής. Τόσο η μεταναστευτική νομοθεσία του Palmer (βλ. κεφ. 4) όσο και οι νέες εμπορικές συνθήκες μετά τη συμφωνία της Οττάβα δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την προσέλκυση επενδυτών και επιχειρηματιών. Η επιλογή της οικονομικής δραστηριότητας των Εβραίων, όπως επεσήμανε ο Kuznets, είναι ενδογενής και ως τέτοια αποτυπώθηκε και στην περίπτωση της Κύπρου, καθώς οι ίδιοι οι μετανάστες επέλεξαν τον τομέα δραστηριοποίησής τους. Η οικονομική τους δραστηριότητα υπήρξε καινοτόμος για τα δεδομένα της κυπριακής οικονομίας. Δημιούργησαν προοπτικές για την εκβιομηχάνιση του νησιού, το εμπόριο των εσπεριδοειδών και της εξαγωγικής βιομηχανίας, και ενίσχυσαν την απασχόληση των εργατών στις πόλεις και την ύπαιθρο. Στην περίπτωση των Εβραίων επιχειρηματιών, αυτό που

¹³⁵¹ ΚΑΚ: SA1/1325/1939, Διοικητής Λεμεσού προς Αποικιακό Γραμματέα, 30.6.1945.

¹³⁵² ΚΑΚ: SA1/1325/1939, Παναγιώτης Κακογιάννης και Ιωάννης Ηλιάδης, Λεμεσός, προς Διοικητή Λεμεσού, 19.6.1945.

¹³⁵³ «Η ανέγερσις του νέου Γυμνασίου Λεμεσού. Ομιλεί ο κ. Ν.Π. Λανίτης: Η εκπόνησις του σχεδίου- Η Οικοδομική Εταιρεία- Θα υποστηρίξη ως Δήμαρχον τον κ. Χρ. Χατζηπαύλου», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλακας*, 21.11.1945, σ. 1.

¹³⁵⁴ Angelides, *ό.π.*, σ. 221.

αναδεικνύεται μέσα από τη μελέτη των επιχειρήσεών τους είναι το γεγονός ότι προσέδωσαν νέα διάσταση στη διακίνηση του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο, δημιουργώντας εμπορικά δίκτυα εντός της βρετανικής αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα μεταξύ Κύπρου-Αιγύπτου και Παλαιστίνης. Για αυτό το λόγο οι περισσότερες εβραϊκές επιχειρήσεις συστάθηκαν στις πόλεις με τα κυριότερα λιμάνια, τη Λάρνακα, την Αμμόχωστο και τη Λεμεσό.

Στο τελευταίο κεφάλαιο που ακολουθεί, η έρευνα εστιάζεται στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική πτυχή των στρατοπέδων κράτησης Εβραίων μεταναστών και προσφύγων της περιόδου 1946-1949.

Κεφάλαιο 8: Τα στρατόπεδα κράτησης των Εβραίων στην Αμμόχωστο και τη Δεκέλεια. Πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις

Το τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής εστιάζεται στην καταγραφή των ιστορικών πτυχών της σύστασης και λειτουργίας των στρατοπέδων κράτησης μεταξύ 1946 και 1949 για χιλιάδες Εβραίους μετανάστες και πρόσφυγες ή όπως αποκαλούνταν από τους Βρετανούς «παράνομοι» μετανάστες. Το τελευταίο αυτό κύμα Εβραίων μεταναστών στην Κύπρο αποτελεί μια ιδιάζουσα και πολύ διαφορετική περίπτωση από τα μεταναστευτικά ρεύματα που έχουν μελετηθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, καθότι ο εγκλεισμός των μεταναστών σε στρατόπεδα στην Κύπρο ήταν ένα καταναγκαστικό μέτρο. Η μελέτη του στρατοπέδων προσεγγίζεται με βάση τους ίδιους άξονες της μελέτης για τα μεταναστευτικά και προσφυγικά ρεύματα της περιόδου μεταξύ 1883 και 1939, καταγράφοντας δηλαδή τους λόγους για τους οποίους δημιουργήθηκαν τα στρατόπεδα, εξετάζοντας τη βρετανική πολιτική, την στάση των Ελλήνων, τις συνθήκες που επικρατούσαν στα στρατόπεδα και τον αντίκτυπο στην τοπική οικονομία.

Η απόφαση της Μεγάλης Βρετανίας για τη δημιουργία στρατοπέδων στην Κύπρο

Η λειτουργία των στρατοπέδων κράτησης μεταξύ 1946 και 1949 για 52.000 με 55.000¹³⁵⁵ (περίπου 11-12% του πληθυσμού της Κύπρου) από τους 70.000 Εβραίους οι οποίοι κατευθύνονταν στην Παλαιστίνη από την Ευρώπη αποτέλεσε μια από τις μαζικότερες και τελευταίες σελίδες στην ιστορία της εβραϊκής μεταναστευτικής παρουσίας στο νησί. Πριν ακόμα την έκδοση της Λευκής Βίβλου στην Παλαιστίνη το 1939, η οποία περιόριζε τον αριθμό των Εβραίων που εισέρχονταν με θεωρήσεις στην Παλαιστίνη στις 15000 ετησίως μέχρι το 1944, ο επικεφαλής του Εβραϊκού Πρακτορείου, Ben-Gurion, διέκρινε τη μεταβολή της βρετανικής πολιτικής υπέρ των αραβικών επιδιώξεων για ανεξάρτητο αραβικό κράτος με εβραϊκή μειοψηφία. Το 1938 σε συνεδρίαση του Σιωνιστικού Εκτελεστικού Συνεδρίου έδωσε το έναυσμα για την έναρξη της κρυφής ή «παράνομης» μετανάστευσης προς την Παλαιστίνη¹³⁵⁶. Σε αυτή την τελευταία φάση του aliyah, η Κύπρος υπήρξε ακόμα μια φορά ο

¹³⁵⁵ Οι εκτιμήσεις για τον ακριβή αριθμό των κρατουμένων στα στρατόπεδα της Κύπρου δίστανται. Σύμφωνα με τις βρετανικές αναφορές μέχρι το Μάιο του 1948 φιλοξενήθηκαν 53.000 Εβραίοι, *Colonial Annual Reports. Cyprus 1948*, Λονδίνο 1949, σ. 6. Ο Διευθυντής της JOINT στην Κύπρο, Morris Laub, *ό.π.*, σ. ix, αναφέρεται σε 55000. Οι Σιμπί και Λάμψα, *ό.π.*, σ. 241, αναφέρονται σε 52221, και το Κέντρο Ερευνών Shoah στο Yad Vashem σε 52000 http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20727.pdf, προσπ. 28.5.2014.

¹³⁵⁶ Σιμπί και Λάμψα, *ό.π.*, σ. 96.

ενδιάμεσος και τελευταίος σταθμός στη μετάβαση χιλιάδων Εβραίων προσφύγων από το Ολοκαύτωμα στην Παλαιστίνη, αυτή τη φορά όχι με ελεύθερη βούληση των προσφύγων, αλλά με απόφαση της Μεγάλης Βρετανίας.

Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η κατάσταση στην Παλαιστίνη μεταξύ Εβραίων-Αράβων και Εβραίων-Βρετανών ήταν εκρηκτική. Αφενός, οι Εβραίοι ασκούσαν πίεση στους Βρετανούς να διευκολύνουν την απρόσκοπτη εισροή προσφύγων στην Παλαιστίνη (σύμφωνα με την έκθεση του Earl G. Harrison 100.000 Εβραίοι ανέμεναν την έκδοση αδειών μετανάστευσης για την Παλαιστίνη το 1945¹³⁵⁷) προωθώντας παράλληλα τη ριζοσπαστική σιωνιστική λύση του διαμελισμού της περιοχής. Η υπόγεια δράση εβραϊκών εξτρεμιστικών οργανώσεων¹³⁵⁸ εναντίον βρετανικών στόχων και η συνεχής λαθραία άφιξη μεταναστών με πλοία αντίθετα με τις πρόνοιες της Λευκής Βίβλου του 1939 επιβάρυναν το κλίμα.

Στον αντίποδα, οι Άραβες αντιδρούσαν στη συνέχιση της εγκατάστασης των Εβραίων, η οποία αποδυνάμωνε τις πολιτικές τους βλέψεις για ανεξαρτησία της Παλαιστίνης με αραβική πλειοψηφία¹³⁵⁹. Η έκρηξη στο ξενοδοχείο King David στα Ιεροσόλυμα στις 22 Ιουλίου 1946, όπου σε μια από τις πτέρυγές του στεγαζόταν και το βρετανικό στρατιωτικό επιτελείο, και ο θάνατος 91 ατόμων εκ των οποίων και 22 Αράβων, θορόβησε την κυβέρνηση των Εργατικών, η οποία δεν απέκλειε ανεξέλεγκτο αιματοκύλισμα στην περιοχή¹³⁶⁰. Υπό το βάρος των σοβαρών αντιδράσεων που θα προκαλούνταν εκ μέρους των Αράβων εξαιτίας της συνεχούς ροής των Εβραίων, η κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας αποφάσισε την απαγόρευση του απόπλου πλοίων με Εβραίους λαθρομετανάστες από λιμάνια υπό δυτικό έλεγχο και τη διοχέτευση στην Κύπρο των πλοίων που προέρχονταν από λιμάνια των Βαλκανίων με προορισμό την Παλαιστίνη¹³⁶¹. Στις 7 Αυγούστου αποφασίστηκε στο Λονδίνο ότι οι Εβραίοι παράνομοι μετανάστες που θα προσέγγιζαν τα λιμάνια της Παλαιστίνης θα απελαύνονταν στη γειτονική βρετανική αποικία και ότι η δημοσιοποίηση και η εφαρμογή του μέτρου θα ξεκινούσε στις 11 του μήνα¹³⁶².

¹³⁵⁷ Ritchie Ovendale, "The Palestine Policy of the British Labour Government 1945-1946", *International Affairs*, 55: 3 (1979), σ. 414.

¹³⁵⁸ Για τη δράση των εβραϊκών οργανώσεων βλ. Pappé, *ό.π.*, σ. 108.

¹³⁵⁹ Βλ. Ovendale, *ό.π.*, σσ. 427- 428.

¹³⁶⁰ Arieh Kochavi, "The struggle against Jewish immigration to Palestine", *Middle Eastern Studies*, 34:3 (2006), σ. 153. Επίσης, Ovendale, *ό.π.*, σ. 425.

¹³⁶¹ TNA: CAB/128/6, Συμπεράσματα συνάντησης του Υπουργικού Συμβουλίου στην Downing Street αρ. 10 την Τρίτη 30 Ιουλίου 1946, στις 10.30 π.μ. Επίσης, Kochavi, *ό.π.*, σ. 153.

¹³⁶² TNA: CAB/128/6, Συμπεράσματα συνάντησης του Υπουργικού Συμβουλίου στην Downing Street αρ. 10 την Τετάρτη 7 Αυγούστου 1946, στις 11 π.μ.

Όπως σημειώθηκε και στο κεφάλαιο 3, η ιδέα της αξιοποίησης της Κύπρου ως εναλλακτικού χώρου διοχέτευσης των εβραϊκών μεταναστευτικών ρευμάτων προς την Παλαιστίνη, βρισκόταν στα βρετανικά σχέδια ήδη από το 1941. Το σχέδιο της μεταφοράς σε στρατόπεδα το 1946 ήταν ουσιαστικά η πολιτική που υιοθέτησε η κυβέρνηση των Εργατικών για να ανακόψει τη μαζική μετανάστευση των Εβραίων στην Παλαιστίνη, η οποία υποβοηθείτο από το Εβραϊκό Πρακτορείο. Το μέτρο αυτό ήταν προσωρινό: η Μεγάλη Βρετανία επεδίωκε να χρησιμοποιήσει την Κύπρο ως διαμετακομιστικό σταθμό των μεταναστών, διευκολύνοντας στο εγγύς μέλλον την ελεγχόμενη και νόμιμη μετανάστευση 100.000 Εβραίων στην Παλαιστίνη¹³⁶³. Δεδομένου ότι στις 29 Νοεμβρίου 1947 η Γενική Συνέλευση ψήφισε υπέρ της ίδρυσης εβραϊκού κράτους και στις 14 Μαΐου 1948 με την αποχώρηση των Βρετανών από την Παλαιστίνη ανακηρύχθηκε το κράτος του Ισραήλ, το Υπουργείο Αποικιών θεωρούσε ότι η Μεγάλη Βρετανία δεν είχε πλέον λόγους να διατηρήσει τα στρατόπεδα. Ούτως ή άλλως, η Βρετανία είχε αποσυρθεί οριστικά από την στρατηγική σημασίας περιοχή της Παλαιστίνης και πλέον η προσοχή του Υπουργείου στρεφόταν στη διατήρηση των κεκτημένων στην αποικία της Κύπρου. Όπως σημείωνε ο Υφυπουργός Αποικιών, David Rees-Williams στις 15 Δεκεμβρίου, από την στιγμή που η είσοδος των Εβραίων στο Ισραήλ ήταν απρόσκοπτη, η παραμονή ενός βρετανικού τάγματος πεζικού για τη φρούρηση των στρατοπέδων, η οποία θα επιβάρυνε τους Βρετανούς φορολογουμένους, ήταν αδικαιολόγητη. Επιπρόσθετα, οι Εβραίοι θεωρούνταν ένας εν δυνάμει κίνδυνος, ο οποίος θα δυσχέραινε την ήδη δύσκολη πολιτική κατάσταση στο νησί σε περίπτωση που ξεσπούσαν ταραχές εντός και εκτός στρατοπέδων¹³⁶⁴.

Το καλοκαίρι του 1946, η «παράνομη» μετανάστευση στη βρετανική Εντολή βρισκόταν εκτός ελέγχου από τις βρετανικές αρχές. Στις αρχές Αυγούστου υπήρχαν 2.252 παράνομοι μετανάστες στο στρατόπεδο του Atlit (νότια της Χάιφα), 2232 σε πλοίο στο λιμάνι της Χάιφα, ενώ άλλοι 2.500 βρίσκονταν καθοδόν προς την Παλαιστίνη. Ήδη το ποσοστό των μεταναστών που επιτρεπόταν να εισέλθουν στην Παλαιστίνη μέχρι το Δεκέμβριο είχε ξεπεραστεί με τους αριθμούς όσων βρίσκονταν στο Atlit και στη Χάιφα¹³⁶⁵. Στην Κύπρο την ίδια στιγμή υπήρχε χώρος για διαμονή 1200 παράνομων μεταναστών, αριθμός ο οποίος μπορούσε να αυξηθεί στις

¹³⁶³ TNA: CAB/128/6, Συμπεράσματα συνάντησης του Υπουργικού Συμβουλίου στην Downing Street αρ. 10 την Τρίτη 30 Ιουλίου 1946, στις 10.30 π.μ.

¹³⁶⁴ TNA: CO 537/4058, Rees-Williams προς Υπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 15.12.1948.

¹³⁶⁵ TNA: CAB/128/6, Συμπεράσματα συνάντησης στο Υπουργικό Συμβούλιο στη Downing Street αρ.10, την Τετάρτη 7 Αυγούστου 1946 στις 11 π.μ.

2.000. Ο Κυβερνήτης της Κύπρου κλήθηκε να διευθετήσει την είσοδο τουλάχιστον 10000 ατόμων¹³⁶⁶.

Η διοχέτευση του μεταναστευτικού ρεύματος στην Κύπρο υπήρξε τη δεδομένη στιγμή η μοναδική λύση που μπορούσαν οι Βρετανοί να ελέγξουν εφόσον στο νησί υπήρχε ήδη στρατός, ο οποίος θα αναλάμβανε τη φρούρηση των στρατοπέδων. Οι βρετανικές στρατιωτικές αρχές αδυνατούσαν να απαγορεύσουν άμεσα την αναχώρηση των πλοιαρίων από τα ελληνικά και ιταλικά λιμάνια. Μια από τις σκέψεις των Βρετανών, η οποία συζητήθηκε σε σύσκεψη στην Downing Street στις 30 Ιουλίου 1946, ήταν η μεταφορά των μεταναστών που έπλεαν σε παλαιστινιακά θαλάσσια ύδατα σε βρετανικά πλοία από τις αστυνομικές αρχές της Παλαιστίνης με τη συνδρομή των στρατιωτικών δυνάμεων, με τα οποία θα μεταφέρονταν στη συνέχεια στην Κύπρο και σε άλλους προορισμούς. Η επιλογή αυτή απορρίφθηκε από τον Πρωθυπουργό της Βρετανίας, Clement Attlee, καθώς θα ήταν πρακτικά δύσκολο να μεταφερθούν οι μετανάστες από τα πλοία στα βρετανικά πλοία χωρίς σοβαρά επεισόδια, εμμένοντας στην άποψη ότι θα έπρεπε να επιτρεπόταν η αποβίβαση στην Παλαιστίνη σε γυναικόπαιδα και η κράτηση των ανδρών σε στρατόπεδα για απεριόριστο χρόνο.

Ο Υπουργός Αποικιών υποστήριξε ότι η απόφαση για μεταφορά των Εβραίων στην Κύπρο εμπεριέκλειε πολιτικές δυσκολίες, προφανώς προκαλούμενες από την αντίδραση των Ελλήνων, τις οποίες ωστόσο δεν θεωρούσε ανυπέρβλητες. Όπως διαφάνηκε και στους μήνες πριν το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου όταν το ζήτημα της περίθαλψης των Εβραίων προσφύγων έγινε επιτακτικό, το Υπουργείο Αποικιών δεν είχε ιδιαίτερες ενστάσεις στη διοχέτευση εβραϊκού πληθυσμού στην Κύπρο, αντίθετα την ενθάρρυνε, αδιαφορώντας για τον αντίκτυπο που θα είχε στο εσωτερικό της αποικίας. Μεταπολεμικά, το διακύβευμα της διατήρησης των συμφερόντων της βρετανικής αυτοκρατορίας στην Παλαιστίνη ήταν σημαντικότερο από οποιεσδήποτε ενδεχόμενες επιπλοκές στο εσωτερικό της Κύπρου, παρόλο που ο αντίκτυπος του ελληνικού εμφυλίου, η άνοδος της αριστεράς και οι απεργίες των εργατών δημιουργούσαν ένα ανήσυχο πολιτικό κλίμα εντός του νησιού.

Οποιαδήποτε πολιτική και αν υιοθετείτο θα είχε σοβαρές πολιτικές επιπτώσεις για τη Βρετανία. Από τη μια, μια απόφαση των Εργατικών για αύξηση του ποσοστού των Εβραίων

¹³⁶⁶ Στο ίδιο.

που εισέρχονταν νόμιμα στην Παλαιστίνη θα προκαλούσε την έντονη αντίδραση των Αράβων. Αυτό θα σήμαινε ότι η Βρετανία θα είχε να αντιμετωπίσει ταυτόχρονα δυο μέτωπα εντός της Παλαιστίνης. Σε αυτή την περίπτωση, η χειρότερη εξέλιξη για τη Βρετανία θα ήταν να στρέψει εναντίον της τον αραβικό κόσμο της Μέσης Ανατολής. Από την άλλη, η μεταφορά των μεταναστών σε στρατόπεδα στην Κύπρο εκτιμάτο ότι σχεδόν σίγουρα θα τερμάτιζε τη συνεργασία της με τους Εβραίους τόσο εντός όσο και εκτός της Παλαιστίνης. Τελικά, η Μεγάλη Βρετανία προτίμησε να συγκρουσθεί με τα εβραϊκά συμφέροντα παρά να απωλέσει τα αραβικά ερείσματα, συγκρατώντας έτσι το μένος των Αράβων στη Μέση Ανατολή¹³⁶⁷.

Η τελική απόφαση για την προσωρινή κράτηση των Εβραίων στην Κύπρο δεν είχε να κάνει τόσο με την πίεση που ασκείτο εκ μέρους του Αρμοστή της Παλαιστίνης στη βρετανική κυβέρνηση για άμεση ανάληψη μέτρων κατά της εβραϊκής ένοπλης δράσης, όσο με την ευρύτερη πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας στην περιοχή. Μεταπολεμικά, η Βρετανία αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά ζητήματα στο εσωτερικό της και αδυναμίες συντήρησης των στρατιωτικών της δυνάμεων, αλλά έβλεπε και τα στρατηγικά της συμφέροντά στη Μέση Ανατολή να διακυβεύονται. Η Παλαιστίνη εξακολουθούσε να εξυπηρετεί τους λόγους ασφαλείας για τους οποίους η Βρετανία ανέλαβε την Εντολή το 1918, δηλαδή τη διασφάλιση του ελέγχου της Αιγύπτου απ' όπου είχε πρόσβαση δια αέρος και θαλάσσης στην Ινδία, την Αυστραλία και την Άπω Ανατολή¹³⁶⁸. Για αυτό το λόγο, η Βρετανία θα έπρεπε να στηρίξει τη λύση μιας ενωμένης Παλαιστίνης ικανοποιώντας τις θέσεις των Αράβων. Η επικρατούσα τάση στο Υπουργικό Συμβούλιο ήταν υπέρ ενός σχεδίου για τη μεταφορά των «παράνομων» μεταναστών προτού αποβιβαστούν στην Παλαιστίνη δια θαλάσσης στην Κύπρο, όπου θα κρατούνταν σε πρόχειρα στρατόπεδα¹³⁶⁹.

Αυτή η απόφαση, όμως, πάρθηκε προτού ο Πρόεδρος των ΗΠΑ, Harry S. Truman (1945-1953), αναλάβει την πρωτοβουλία να «επιβάλει» τη λύση δυο κρατών τον Οκτώβριο του 1946, σηματοδοτώντας την στρατηγική και πολιτική περιθωριοποίηση της Βρετανίας στην περιοχή. Η απόφαση για εγκλεισμό των Εβραίων, η πλειονότητα των οποίων μόλις είχαν απελευθερωθεί από τα ναζιστικά στρατόπεδα, έπληξε πολιτικά τη Βρετανία. Το ίδιο το μέτρο της κράτησης σε στρατόπεδα, όπως και οι συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών προκάλεσαν

¹³⁶⁷ Στο ίδιο.

¹³⁶⁸ Ovendale, *ό.π.*, σ. 412. Επίσης, Fieldhouse, *ό.π.*, σ. 204.

¹³⁶⁹ ΤΝΑ: CAB/128/6, Συμπεράσματα συνάντησης του Υπουργικού Συμβουλίου στην Downing Street αρ. 10 την Τρίτη 30 Ιουλίου 1946, στις 10.30 π.μ.

θύελλα αντιδράσεων στην κοινή γνώμη της Μεγάλης Βρετανίας και βίαια επεισόδια στην Παλαιστίνη.

Τις δαπάνες λειτουργίας των στρατοπέδων ανέλαβε η κυβέρνηση της Παλαιστίνης, η οποία υπολογιζόταν ότι θα επιβαρυνόταν με £250.000 το μήνα για τα έξοδα των στρατοπέδων¹³⁷⁰. Σύμφωνα με τον Υπουργό Αποικιών το συνολικό κόστος της κατασκευής, εξοπλισμού, συντήρησης των στρατοπέδων και μεταφοράς των μεταναστών δια θαλάσσης μέχρι την 31 Μαρτίου του 1949 ανήλθε στα £5.185.000. Οι δαπάνες για το έτος 1946–1947 ανέρχονταν στο £1.152.000 και για το έτος 1947–1948 στα £3.183.000. Το κόστος για το έτος 1948–1949 υπολογιζόταν πολύ χαμηλότερα, στις £850.000. Το συνολικό ποσό των £4.335.000 χρεώθηκε στον προϋπολογισμό της Παλαιστίνης για το οικονομικό έτος 1947–1948¹³⁷¹. Ο Υπουργός Αποικιών, Creech Jones, δέχθηκε έντονες πιέσεις στη βρετανική Βουλή για το κόστος της λειτουργίας των στρατοπέδων προκειμένου να διασφαλιστεί ότι ο Βρετανός φορολογούμενος δεν θα επιβαρυνόταν με το κόστος λειτουργίας των στρατοπέδων και μεταφοράς των μεταναστών. Ο Creech Jones διαβεβαίωσε ότι το ποσό θα επιβάρυνε τους Άραβες και Εβραίους φορολογούμενους στην Παλαιστίνη¹³⁷². Η Βρετανία επωμίστηκε τους μισθούς και τη σίτιση του διοικητικού και στρατιωτικού προσωπικού, το οποίο μεταφέρθηκε στην Κύπρο για τη φρούρηση των στρατοπέδων. Σύμφωνα με την *Ελευθερία* παραμονές της αποβίβασης των πρώτων μεταναστών, αφίχθηκαν στο νησί 300 Βρετανοί στρατιώτες, καθώς και μέλη της Στρατιωτικής Αστυνομίας¹³⁷³.

Στις 31 Αυγούστου 1947 η Ειδική Επιτροπή για την Παλαιστίνη των Ηνωμένων Εθνών (UNSCOP), η οποία συστάθηκε το Μάιο του 1947 μετά την αποτυχή μεσολάβηση της Βρετανίας να βρει λύση στο παλαιστινιακό που θα ήταν αποδεκτή τόσο από τους Άραβες, όσο από τους Σιωνιστές και τους Αμερικανούς (οι διαπραγματεύσεις με Άραβες και Έβραιοις κατέρρευσαν το Φεβρουάριο του 1947), πρότεινε τη λύση των δυο χωριστών κρατών στην Παλαιστίνη. Η εξέλιξη αυτή σε συνδυασμό με τη δυσχερή οικονομική κατάσταση της Βρετανίας δρομολόγησαν την απόφαση της βρετανικής κυβέρνησης για τερματισμό της

¹³⁷⁰ Kochavi, *ό.π.*, σ. 162.

¹³⁷¹ Hansard: House of Commons Debate 2.2.1949, “Cyprus (Jewish Detainees)”, τ. 460, cc1652-3, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1949/feb/02/cyprus-jewish-detainees#S5CV0460P0_19490202_HOC_76, προσπ. 30.6.2014.

¹³⁷² Hansard: House of Commons Debate 4.2.1948, “Jewish Refugee Camps (Cost)”, τ. 446, cc1788-9, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1948/feb/04/jewish-refugge-camps-cost#S5CV0446P0_19480204_HOC_84, προσπ. 7.5.2015.

¹³⁷³ Εφημ. *Ελευθερία*, 13.8.1946, σ. 1.

Εντολής στην Παλαιστίνη. Παράλληλα, το ζήτημα της διαχείρισης του μαζικού «παράνομου» μεταναστευτικού ρεύματος των Εβραίων από την Ευρώπη στην Παλαιστίνη εξακολουθούσε να προκαλεί πολιτικό κόστος στη Βρετανία. Σε μια προσπάθεια να μειωθεί η ροή της μετανάστευσης Εβραίων χωρίς βίζα από τη Δύση στην Παλαιστίνη, οι Βρετανοί υιοθέτησαν την πρακτική της επαναπροώθησης των πλοίων με τους μετανάστες στο λιμάνι από όπου αρχικά απέπλευσαν.

Η αποτυχία του εγχειρήματος, ιδιαίτερα μετά και το επεισόδιο με το πλοίο *Exodus* στη Γαλλία και η απροθυμία των χωρών από τις οποίες προέρχονταν τα περισσότερα πλοία, όπως η Ρουμανία και η Βουλγαρία, να δεχθούν πίσω τους μετανάστες, ανάγκασε τη βρετανική κυβέρνηση να προωθήσει σε όλο και μεγαλύτερους αριθμούς το εβραϊκό ρεύμα στην Κύπρο. Τον Οκτώβριο του 1947 τόσο το Υπουργείο Αποικιών όσο και το βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών συμμαρτώνονταν την άποψη ότι η Βρετανία θα έπρεπε να σταματήσει τον αδιέξοδο αγώνα εναντίον της παράνομης μετανάστευσης. Ο Υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης των Εργατικών, Ernest Bevin, ωστόσο, ήταν κάθετα αρνητικός σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, ενόσω η Βρετανία εξακολουθούσε να είχε διοικητικά υπό τον έλεγχο της την Παλαιστίνη. Με εντολή του στο Υπουργείο Αποικιών καλούσε στην ανάληψη των απαραίτητων μέτρων για τη μεταφορά επιπρόσθετου αριθμού Εβραίων στα στρατόπεδα της Κύπρου, έστω και αν αυτό οδηγούσε σε συνωστισμό πληθυσμού στα στρατόπεδα, ή την υπόδειξη εναλλακτικών περιοχών διοχέτευσης των μεταναστών¹³⁷⁴. Η πολιτική της Βρετανίας στο ζήτημα των στρατοπέδων της Κύπρου, όπως διαμορφώθηκε από το Νοέμβριο του 1947 μετά και την παρέμβαση Bevin, επικεντρώθηκε στη συνεχή διοχέτευση Εβραίων «παράνομων» μεταναστών στην Κύπρο και ταυτόχρονα στην ελεγχόμενη μηνιαία μεταφορά εκατοντάδων μεταναστών από το νησί στην Παλαιστίνη (περίπου το ήμισυ των μηνιαίων ποσοστώσεων της νόμιμης εισόδου Εβραίων στην Παλαιστίνη)¹³⁷⁵. Σε κάθε περίπτωση η πλήρης εκκένωση των κυπριακών στρατοπέδων πριν την αποχώρηση της Βρετανίας από την Παλαιστίνη δεν ήταν επιδίωξη του Υπουργείου Εξωτερικών, παρόλο ότι υπήρξε επιθυμία των ΗΠΑ, και αυτό σχετιζόταν με τη φιλο-αραβική της πολιτική¹³⁷⁶.

¹³⁷⁴ Arieh J. Kochavi, *Post-Holocaust Politics: Britain, the United States and Jewish Refugees, 1945-1948*, Λονδίνο 2001, σ. 82.

¹³⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 84.

¹³⁷⁶ βλ. στο ίδιο, σ. 83. Για τη βρετανική πολιτική στα στρατόπεδα της Κύπρου βλ. επίσης Dan Stone, *The Liberation of the Camps: the end of the Holocaust and its Aftermath*, New Haven 2015, σσ. 150-159.

Η στάση της αποικιακής κυβέρνησης

Όπως αναλύθηκε πιο πάνω, η οριστική απόφαση της Μεγάλης Βρετανίας για τη διοχέτευση του ρεύματος των Εβραίων μεταναστών στην Κύπρο δεν άφησε πολλά περιθώρια αντίδρασης στην αποικιακή κυβέρνηση. Το κτίσιμο των στρατοπέδων και η επίβλεψη της λειτουργίας τους ανατέθηκε στον στρατό¹³⁷⁷, ενώ η κυβέρνηση καθόρισε το νομοθετικό πλαίσιο λειτουργίας των στρατοπέδων. Τον Αύγουστο του 1946 θεσπίστηκε ο νόμος περί «Κράτησης Παράνομων Μεταναστών» (Detention Illegal Immigrants) ο οποίος προνοούσε για τον περιορισμό των μεταναστών στο χώρο νόμιμης κράτησής τους και τη σύλληψη όσων επιχειρούσαν να δραπετεύσουν. Στο νόμο, ο οποίος θα ίσχυε όσο καιρό λειτουργούσαν τα στρατόπεδα¹³⁷⁸, οριζόταν ως «παράνομος μετανάστης» το άτομο το οποίο προσπάθησε να εισέλθει στην Παλαιστίνη αντίθετα με το Διάταγμα για Μετανάστευση της Παλαιστίνης του 1941. Οποιοδήποτε άτομο προσπαθούσε ή αποπειράτο να δραπετεύσει, υπόκειτο σε φυλάκιση μέχρι τρία χρόνια ή και πρόστιμο που δεν ξεπερνούσε τις 100 λίρες. Όσοι δεν συμμορφώνονταν με τους κανονισμούς ή διέπρατταν αδικήματα υπόκειντο σε φυλάκιση ενός έτους ή και πρόστιμο 25 λιρών¹³⁷⁹.

Η κυβέρνηση Woolley (1941-1946) στην Κύπρο δεν είχε την εξουσιοδότηση να καθορίσει τον αριθμό των μεταναστών που θα φιλοξενούνταν στα στρατόπεδα, ούτε και το χρονικό διάστημα λειτουργίας τους, καθώς η κυβέρνηση στη Μεγάλη Βρετανία ήταν αυτή που επιλαμβανόταν της πολιτικής διαχείρισης των στρατοπέδων. Η αποικιακή κυβέρνηση είχε όμως υπό την εποπτεία της τη διοίκηση και φρούρηση των στρατοπέδων. Κατά τους πρώτους μήνες τουλάχιστον της λειτουργίας τους, τα στρατόπεδα δεν τύγγαναν της καλύτερης διαχείρισης από τις βρετανικές αρχές, όπως φαίνεται μέσα από σωρεία παραπόνων των μεταναστών για τις κακές συνθήκες διαβίωσης στον Τύπο. Με τον διορισμό του Λόρδου Winster (1946-1949) Κυβερνήτη της Κύπρου, η κυπριακή κυβέρνηση έθεσε εντονότερα το ζήτημα της διάλυσης των στρατοπέδων στη βρετανική κυβέρνηση, ενόσω όμως αυτό καθυστερούσε κατέβαλλε προσπάθειες για να καταστήσει το περιβάλλον των στρατοπέδων όσο το δυνατόν πιο φιλόξενο για τους μετανάστες, οι οποίοι συχνά-πυκνά προκαλούσαν ταραχές με αφορμή τις κακές συνθήκες διαβίωσης.

¹³⁷⁷ George Horton Kelling, *Countdown to Rebellion. British Policy in Cyprus, 1939-1955*, Νέα Υόρκη 1990, σ. 86.

¹³⁷⁸ «Δημοσιεύεται νόμος δια την εγκατάστασιν Εβραίων», εφημ. *Ελευθερία*, 13.9.1946, σ. 1.

¹³⁷⁹ ΚΑΚ: V27/23: 1878-1923, *The Statute Laws of Cyprus*, κεφ. 77, “Detention (Illegal Immigrants), A Law to Make Provision for the Detention of Certain Persons in Certain Cases, 13th August 1946”, σσ. 676-679.

Ένας από τους όρους που έθεσε ο λόρδος Winster για την ανάληψη των καθηκόντων του στην Κύπρο ήταν το κλείσιμο των στρατοπέδων κράτησης για τους Εβραίους. Τα κίνητρα της στάσης του δεν είχαν να κάνουν τόσο με τα αισθήματα συμπάθειας προς τους Εβραίους, όσο με το γεγονός ότι η κράτηση χιλιάδων Εβραίων εμπεριέκλειε πολιτικούς κινδύνους για την αποικιακή κυβέρνηση, ιδιαίτερα τώρα που ο ίδιος κατέφθανε στο νησί με σκοπό τη διαπραγμάτευση συντάγματος. Ο Winster, του οποίου η θητεία συνέπεσε με τη μεγαλύτερη περίοδο της λειτουργίας των στρατοπέδων (Οκτώβριος 1946 - Φεβρουάριος 1949), απέτυχε να πείσει τη βρετανική κυβέρνηση για την επίσπευση της κατάργησης των στρατοπέδων.

Το Μάρτιο του 1949 στη συζήτηση για το ζήτημα των Αράβων προσφύγων στη Βουλή των Λόρδων, ο απερχόμενος Κυβερνήτης μίλησε για τις προσπάθειες που κατέβαλλε για βελτίωση διαβίωσης και υγιεινής στα στρατόπεδα των Εβραίων στην Κύπρο:

«Από την στιγμή της άφιξης μου σε εκείνο το νησί, έδειξα το βαθύτερο μου ενδιαφέρον γι' αυτά τα στρατόπεδα στην Κύπρο. Χωρίς να υπεισέλθω στο σωστό ή λάθος του ζητήματος ή να συζητήσω με οποιοδήποτε τρόπο τις πολιτικές, πρέπει να πω ότι αισθάνθηκα μεγάλη συμπάθεια για τους εκεί Εβραίους φυλακισμένους. Ήμουν σε θέση να κατανοήσω την απογοήτευσή τους [...] Αλλά στο βαθμό που με αφορά, μπορώ σίγουρα να πω ότι δεν έτυχε να τεθεί ενώπιόν μου οποιαδήποτε πρόταση για βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους στην οποία να μη συμφωνήσω με ευχαρίστηση. Και σε κάθε διάβημά μου στον Υπουργό Αποικιών σχετικά με την περίθαλψη και τη διαχείριση αυτών των στρατοπέδων, δέχθηκα τη θερμότερη βοήθεια και στήριξη από την Κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητας. Πράγματι, αυτή η χώρα μπορεί να νιώθει πολύ περήφανη για την ιστορία των στρατοπέδων [...] Και πρέπει να πω ότι και οι ίδιοι οι Εβραίοι δημιούργησαν λίγα προβλήματα εντός των στρατοπέδων. Αυτά τα στρατόπεδα έτυχαν καλής διαχείρισης και ό,τι μπορούσε να γίνει για την περίθαλψη των κρατουμένων είχε γίνει [...]»¹³⁸⁰.

Ο Winster δεν άσκησε ιδιαίτερη αυτοκριτική στην πολιτική του. Προέβαλλε μια εξωραϊσμένη εικόνα της κατάστασης, η οποία δεν ανταποκρινόταν ακριβώς στην πραγματικότητα. Σαφώς,

¹³⁸⁰ Hansard: House of Lords Debate 29.3.1949, "Palestinian Arab Refugees", τ. 161 cc818-40, http://hansard.millbanksystems.com/lords/1949/mar/29/palestinian-arab-refugees#S5LV0161P0_19490329_HOL_218, προσπ.7.5.2015 (μετάφραση δική μου).

η Βρετανία δεν θα μπορούσε να ήταν περήφανη για τον εγκλεισμό τόσων χιλιάδων Εβραίων, για τον οποίο δεν είχαν ούτε και τον πλήρη έλεγχο. Όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια, οι Εβραίοι δραπέτευαν και δημιουργούσαν κατά καιρούς ταραχές στα στρατόπεδα, ενώ σε αυτά διείσδυσαν και παραστρατιωτικές οργανώσεις από την Παλαιστίνη.

Το Δεκέμβριο του 1948, μερικές ημέρες μετά την υποβολή της παραίτησης του Winster, η κυπριακή κυβέρνηση προσπάθησε να ασκήσει πίεση στο Υπουργείο Εξωτερικών για την εξασφάλιση ρητής δήλωσης σχετικά με τις προθέσεις της ως προς τη συνέχιση ή το κλείσιμο των στρατοπέδων¹³⁸¹. Η απόφαση βρισκόταν στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Εξωτερικών, η πάγια θέση του οποίου από το 1946 ήταν να μην προβεί η βρετανική πλευρά σε οποιαδήποτε μονομερή κίνηση για διάλυση των στρατοπέδων εν αναμονή της απόφασης της Γενικής Ολομέλειας των Ηνωμένων Εθνών για το μέλλον της Παλαιστίνης. Το Δεκέμβριο βρίσκονταν στα στρατόπεδα της Κύπρου τουλάχιστον 11.900 άνδρες σε στρατεύσιμη ηλικία και η κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας ανησυχούσε ότι η μαζική εισροή ανδρών από τα στρατόπεδα της Κύπρου στην Παλαιστίνη θα ενίσχυε στρατιωτικά την εβραϊκή πλευρά και θα δυναμίτιζε τις προοπτικές της ανακωχής¹³⁸².

Η πολιτική ανησυχία μήπως ο στρατιωτικός αναβρασμός της Παλαιστίνης μεταφερθεί στη γειτονική Κύπρο μέσω των Εβραίων στα στρατόπεδα, όπου το αίτημα για αυτοκυβέρνηση-Ένωση ή «Ένωσιν και μόνον Ένωσιν» δημιουργούσε πολωτικές καταστάσεις, ήταν διάχυτη. Η παράταση της λειτουργίας των στρατοπέδων εγκυμονούσε τον κίνδυνο της διασποράς της αντι-βρετανικής προπαγάνδας στην κυπριακή κοινωνία¹³⁸³, όπου το έδαφος εξαιτίας του πολιτικού σκηνικού ήταν ιδιαίτερα εύφορο. Αυτές οι απόψεις κυκλοφορούσαν στο βρετανικό Τύπο, όπως ο *Economist*, ο οποίος στις 23 Οκτωβρίου του 1948 σημείωνε ότι υπήρχαν ενδείξεις για κυριαρχία κομμουνιστών στα στρατόπεδα¹³⁸⁴. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ανεξάρτητος* το Υπουργείο Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας προέβη σε δήλωση στην οποία μιλούσε για την ύπαρξη κομμουνιστών στα στρατόπεδα ήδη από τις αρχές του 1948,

¹³⁸¹ TNA: CO 537/4058, Πρακτικά J.S.B. προς J. M. Martin, 21.12.1948.

¹³⁸² Hansard: House of Commons Debate 6.12.1948, “Cyprus (Jewish Detainees)”, τ. 459, cc5-7, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1948/dec/06/cyprus-jewish-detainees#SSCV0459P0_19481206_HOC_45, προσπ. 7.5.2015.

¹³⁸³ Kelling, *ό.π.*, σ. 87. Καθόλη τη διάρκεια του 1948 η κυβέρνηση βρισκόταν αντιμέτωπη με αλυσιδωτές και σε μερικές περιπτώσεις βίαιες απεργίες εργατών στα μεταλλεία και στις οικοδομές.

¹³⁸⁴ Στο *ίδιο*, σ. 86.

όταν ερωτήθηκε όμως γι' αυτό ο διοικητής των στρατοπέδων στην Κύπρο διέψευσε τις πληροφορίες¹³⁸⁵.

Στις 22 Δεκεμβρίου ο Αποικιακός Γραμματέας στην Κύπρο Ronald Evelyn Turnbull ενημέρωνε τον John Martin στο Υπουργείο Αποικιών για την «ανήσυχη ηρεμία» που παρατηρείτο στα στρατόπεδα και η οποία του δημιουργούσε προβληματισμό. Ανέφερε ότι η κυβέρνηση γνώριζε πως το ΑΚΕΛ είχε επαφές με Εβραίους κομμουνιστές εντός των στρατοπέδων. Οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι υποψιάζονταν ότι οι Εβραίοι και το ΑΚΕΛ είχαν σχέδιο πρόκλησης αναταραχής σε όλο το νησί με το ξέσπασμα ταυτόχρονων επεισοδίων εντός των στρατοπέδων και σε διάφορα σημεία του νησιού. Προς το παρόν, εκτιμούσαν πως το ΑΚΕΛ δεν θα προέβαινε σε οποιαδήποτε ταραχή πριν τις δημοτικές εκλογές του 1949 και τη δεδομένη στιγμή δεν φαινόταν να είχε την απαιτούμενη πολιτική υποστήριξη για να το πράξει. Ωστόσο, καθότι θεωρούσαν τους αριστερούς «οπορτουνιστές», δεν απέκλειαν η αριστερά να εκμεταλλευόταν τυχόν επεισόδια εντός των στρατοπέδων προς όφελος της. Σε μια τέτοια περίπτωση ενορχηστρωμένης εξέγερσης οι στρατιωτικές αρχές θα μπορούσαν σε λίγες ώρες να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την κατάσταση στα στρατόπεδα, αλλά δεν θα ήταν εύκολο να αντιμετωπίσουν τη διασπορά των ταραχών εκτός των στρατοπέδων.¹³⁸⁶ Την επομένη, ο Turnbull μοιράστηκε τις ανησυχίες του και με τον Διευθυντή της JOINT στον Καράολο, Morris Laub, σε συνάντηση που είχαν στο Κυβερνείο και συμερίστηκε τη θέση της JOINT ότι θα έπρεπε σύντομα να μεταφερθούν στην Παλαιστίνη και οι τελευταίοι Εβραίοι των στρατοπέδων. Ο Laub παρατηρούσε ότι η κατάσταση στα στρατόπεδα ήταν τεταμένη και προδιαγραφόταν έκρηξη ταραχών. Μάλιστα, παραδέχθηκε στον Turnbull ότι όντως στα στρατόπεδα υπήρχαν Εβραίοι κομμουνιστές¹³⁸⁷.

Η ενημέρωση που έτυχε το Υπουργείο Αποικιών από την αποικιακή κυβέρνηση για την εσωτερική κατάσταση στην Κύπρο ήταν αυτή τη φορά καθοριστικής σημασίας για το ζήτημα των στρατοπέδων. Σε λιγότερο από ένα μήνα το Υπουργείο Εξωτερικών αποφάσισε το κλείσιμο των στρατοπέδων. Στις 17 Ιανουαρίου 1949 ενημέρωσε με τηλεγράφημα την αντιπροσωπεία του Ηνωμένου Βασιλείου στον ΟΗΕ, την Ουάσιγκτον, την Κύπρο, το Κάιρο, τα Ιεροσόλυμα και τη Χάιφα ότι η βρετανική κυβέρνηση αποφάσισε «πως ήρθε η στιγμή να

¹³⁸⁵ «Και πάλιν το ζήτημα των εν Κύπρω κρατουμένων λαθρομεταναστών», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 7.2.1948, σ.1.

¹³⁸⁶ TNA: CO 537/4058, Λόρδος Winster, Λευκωσία, προς Martin, Υπουργείο Αποικιών, Λονδίνο, 22.12.1948.

¹³⁸⁷ Αρχείο Αμερικανοεβραϊκής Ενιαίας Επιτροπής Διανομής (στο εξής AJDC): G 45-54/4/27/3/P.I.123, Σημείωμα Morris Laub σχετικά με τη συνομιλία που είχε με τον Λόρδο Winster, την Τρίτη 23 Δεκεμβρίου 1948 στο Κυβερνείο, Λευκωσία στις 11-11.45 π.μ.

αφήσουν ελεύθερους τους Εβραίους άνδρες στρατεύσιμης ηλικίας» οι οποίοι κρατούνταν στην Κύπρο, και ότι θα ήταν ελεύθεροι να φύγουν μόλις οι εβραϊκές αρχές διευθετούσαν τη μεταφορά τους¹³⁸⁸.

Τα στρατόπεδα Εβραίων μεταναστών και η στάση της κοινής γνώμης

Η βρετανική απόφαση για τον «στρατωνισμό» των χιλιάδων Εβραίων προσφύγων που κατευθύνονταν από την Κεντρική Ευρώπη προς την Παλαιστίνη στο νησί ήταν αναμενόμενο να ξυπνήσει στην κοινή γνώμη μνήμες από το εβραϊκό ζήτημα των προηγούμενων δεκαετιών και να επαναφέρει το φόβο της μόνιμης εγκατάστασης ή του εποικισμού της Κύπρου από τις εκατοντάδες χιλιάδες Εβραίους που θα κρατούνταν στα στρατόπεδα. Σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, οι διαστάσεις του εβραϊκού κινδύνου εκλαμβάνονταν ως σοβαρότατες εξαιτίας της πρωτοφανούς μαζικότητας των μεταναστών που εισέρχονταν στο νησί. Όταν τον Αύγουστο του 1946 ανακοινώθηκε από την αποικιακή κυβέρνηση η απόφαση για τη μεταφορά τουλάχιστον δέκα χιλιάδων Εβραίων, υπήρχε ήδη μια υπόκωφη αρνητική διάθεση της κοινής γνώμης απέναντι σε οποιαδήποτε μορφή μετανάστευσης ή φιλοξενίας Εβραίων στο νησί.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η αρθρογραφία στον κυπριακό Τύπο κατά των στρατοπέδων και της εβραϊκής παρουσίας, καθώς και οι αντιδράσεις πολιτικών συνόλων και δημοτικών συμβουλίων διατυπώθηκαν μόνο κατά τους πρώτους δυο μήνες άφιξης των μεταναστών στα στρατόπεδα. Στους μήνες που ακολούθησαν, η συζήτηση για τον «εβραϊκό κίνδυνο» ξεφούσκωσε εντελώς. Σε αυτό συνέβαλε η επικοινωνία και η κατανόηση που είχαν οι ντόπιοι με τους μετανάστες όπως και η διαπίστωση από τους Έλληνες της Κύπρου ότι οι Εβραίοι αντιτάσσονταν σε οποιοδήποτε σχέδιο μόνιμης παραμονής τους στο νησί. Μέχρι το κλείσιμο των στρατοπέδων, το Φεβρουάριο του 1949, ο κυπριακός Τύπος περιορίστηκε στην τακτική δημοσίευση ειδήσεων σχετικά με τις αφίξεις και αναχωρήσεις των Εβραίων μεταναστών και τυχόν επεισόδια ή ταραχές ξεσπούσαν εντός των στρατοπέδων. Ακόμα και η εγκατάλειψη των στρατοπέδων το 1949 πέρασε απαρατήρητη από την πλειοψηφία των εντύπων μέσων, με εξαίρεση τη δημοσίευση στην *Ελευθερία* και τον αριστερό *Ανεξάρτητο* της συνέντευξης ενός

¹³⁸⁸ ΤΝΑ: CO 537/4983, Τηλεγράφημα αρ. 262, Υπουργείο Εξωτερικών προς Νέα Υόρκη, 17.1.1949.

αναχωρήσαντα εκ των επικεφαλής των Εβραίων, η οποία εστιαζόταν στον τρόπο με τον οποίο γίνονταν οι δραπετεύσεις από τα στρατόπεδα¹³⁸⁹.

Το Νοέμβριο του 1945 Κυπριακό Εθνικό Κόμμα του Θεμιστοκλή Δέρβη και τα συνδικαλιστικά κινήματα της δεξιάς παράταξης, η Παναγροτική Ένωση Κύπρου και η Παγκύπρια Ελληνική Σοσιαλιστική Πρωτοπορία, απέστειλαν επιστολή διαμαρτυρίας προς τον Αποικιακό Γραμματέα κατά ενδεχόμενου σχεδίου εισροής Εβραίων προσφύγων στο νησί. Αν και ο δήμαρχος Λευκωσίας, Θεμιστοκλής Δέρβης, ήταν νυμφευμένος με Ουγγρο-εβραία¹³⁹⁰, πρωτοστάτησε στην αντι-εβραϊκή εκστρατεία. Το υπόμνημα ανέφερε ως ακολούθως:

«Τα τρία κόμματα μελετήσαντα το ζήτημα τούτο κατά την τελευταίαν συνεδρίαν των Ανωτάτων Σωμάτων των, και δη εξ αφορμής του όλου Παλαιστινιακού προβλήματος και της αρνήσεως προς εγκατάστασιν Εβραίων εκεί και φρονούντα, ότι η εδώ Κυβέρνησις δυνατόν να προθυμοποιηθή να παράσχη φιλοξενίαν κατ' αρχήν και μόνιμον εγκατάστασιν βραδύτερον και άδειαν εξασκήσεως ίσως και επαγγέλματος εις τους αδυνατούντας να εγκατασταθούν εις Παλαιστίνην αλλαχού Εβραίους, κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου, με τη βεβαιότητα ότι η Κυβέρνησις θα μελετήση μετά της δεούσης προσοχής το σοβαρώτατον τούτο ζήτημα και θα λάβη τα δέοντα μέτρα δια την αντιμετώπισιν και αποσώβησιν του κινδύνου τούτου [...]»¹³⁹¹.

Ο *Νέος Κυπριακός Φύλακας* χαιρέτισε την κίνηση των τριών κομμάτων. Τάχθηκε κατά της εγκατάστασης οποιωνδήποτε ξένων και δη Εβραίων, η οποία θα επιβάρυνε ή θα απομυζούσε οικονομικά το νησί ενώ θα ζήμιωνε και το εθνικό ζήτημα εάν η εγκατάσταση των ξένων στόχευε «να μπασταρτέψη» τον πληθυσμό του νησιού.¹³⁹² Ενδεικτικές είναι και οι αντι-εβραϊκές αναφορές της εφημερίδας *Πυρσός* του Ζήνωνα Σώζου, εθνικόφρονα πολιτικού και εξαδέλφου του Δέρβη¹³⁹³, στις επιχειρηματικές συμπράξεις Κυπρίων και Εβραίων κεφαλαιούχων, ειδικότερα του Ν. Π. Λανίτη με την εβραϊκή Solel Boneh στη σύσταση

¹³⁸⁹ «1809 Εβραίοι είχαν αποδράση εκ Κύπρου εις Παλαιστίνην», εφημ. *Ελευθερία*, 10.2.1949, σ. 1. «Πως είχαν οργανωθεί η απόδρασις των Εβραίων λαθρομεταναστών εκ Κύπρου. Ηνοίγοντο σήραγγες και οι φυγάδες εκινούντο βάσει τοπογραφικών χαρτών», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 10.2.1949, σ. 1.

¹³⁹⁰ Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 124.

¹³⁹¹ Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο: Αρχείο Θεμιστοκλή Δέρβη (ΚΕΚ), αρ. φακ. 32 «Αλληλογραφία μετά της Κυβερνήσεως», Θεμ. Δέρβης προς Αποικιακό Γραμματέα, 6.11.1945. Επίσης, αυτούσια η επιστολή δημοσιευμένη στο «Η εν Κύπρω εισροή Εβραίων», εφημ. *Πυρσός*, 8.11.1945, σ. 1. Για τη διαμαρτυρία των τριών κομμάτων αναφορά έγινε και στον Τύπο της Παλαιστίνης, “3 Cypriot parties want no Jews”, εφημ. *The Palestine Post*, 31.12.1945, σ. 2.

¹³⁹² «Δεν θέλομεν ξένους», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 8.11.1945, σ. 2.

¹³⁹³ Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 576. Η σύζυγος του Δέρβη ονομαζόταν Κάτια Καταλίν.

οικοδομικής εταιρείας (βλ. σσ. 319-321)¹³⁹⁴. Διέβλεπε εκτοπισμό του κυπριακού κεφαλαίου, ενίσχυση των μειονοτικών πληθυσμών και φόβο επέκτασης στην Κύπρο της εκρηκτικής κατάστασης στην Παλαιστίνη μεταξύ Αράβων και Εβραίων¹³⁹⁵.

Η δημοσίευση της επιστολής ενός άγνωστου αποστολέα (υπέγραφε ως A.J.M.B.) στις στήλες της *Cyprus Mail* το Φεβρουάριο του 1946 ήταν αρκετή για να ανακινήσει τον «μέγα προπολεμικό κίνδυνο της Κύπρου», ο οποίος θα είχε ως συνέπεια «την αλλοίωση του εθνολογικού χαρακτήρος» του νησιού και την υποβίβαση του κυπριακού λαού σε ένα «είδος ειλώτων»¹³⁹⁶. Με τον πηχυαίο τίτλο «Η Κύπρος ως εστία για τους Εβραίους» (“Cyprus as a home for the Jews”) ο επιστολογράφος της *Cyprus Mail* (ίσως εμπαιζοντας τον Δέρβη και τη δεξιά παράταξη) κατέθετε ως πρόταση την εγκατάσταση 500.000 Εβραίων στην Κύπρο, οι οποίοι με την εισαγωγή σύγχρονης τεχνολογίας θα προέβαιναν στα αναπτυξιακά έργα που χρειαζόταν η οικονομία, ιδιαίτερα στη βελτίωση των λιμενικών εγκαταστάσεων: «Είναι αλήθεια ότι η Κύπρος δεν είναι η Πατρίδα, αλλά είναι εξίσου αλήθεια ότι το νησί είναι η πλησιέστερη ελεύθερη περιοχή στην Πατρίδα», η οποία θα μπορούσε να ευημερήσει χάρη στους Εβραίους, μια και οι Κύπριοι δεν μπορούσαν να συμβάλουν στην ευημερία του τόπου τους¹³⁹⁷.

Η επιστολή όπως ήταν αναμενόμενο προκάλεσε την οργίλη αντίδραση της *Ελευθερίας* και του *Κυπριακού Τύπου*. Η *Ελευθερία* απάντησε με δισέλιδο άρθρο την επόμενη ημέρα της επιστολής στη *Cyprus Mail*, στο οποίο ανέφερε μεταξύ άλλων:

«Η Κύπρος πάντως δεν είναι ούτε «γη της επαγγελίας» ούτε αδέσποτος χώρα. Ανήκει εις τον ιστορικόν και ευγενή λαόν της και ο λαός ούτος, χωρίς να άγεται από αντισημιτικά αισθήματα, αρνείται να συναινέση εις οιαδήποτε ξένα εποικιστικά σχέδια. Ένα μόνον εποικισμόν θα εδέχετο μετ’ ενθουσιασμού, τον εποικισμόν των αδελφών του, ο οποίος και θα επιτευχθή συντόμως δια της εθνικής αποκαταστάσεως της πολυστενάκτου γενετείρας του [...]»¹³⁹⁸.

¹³⁹⁴ Σχετικά με την σύμπραξη του Λανίτη με το εβραϊκό κεφάλαιο βλ. «Η ανέγερσις του νέου Γυμνασίου Λεμεσού. Ομιλεί ο Ν.Π. Λανίτης: η εκπόνησις του σχεδίου - Η Οικοδομική Εταιρεία - Θα υποστηρίξη ως δήμαρχον τον κ. Χρ. Χατζηπαύλου», εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 21.11.1945, σ. 1.

¹³⁹⁵ Βλ. «Απειλή κατά των συμφερόντων μας», εφημ. *Πυρσός*, 12.10.1945, σ.1. Επίσης, «Το εν Κύπρω παράρτημα της «Σολέλ Μπονέ». Φοβού τους Εβραίους και δώρα φέροντας [Τι πρέπει να γνωρίζη ο εκ Λεμεσού φιλόανθρωπος μεγαλοεπιχειρηματίας Ν.Π. Λανίτης]», εφημ. *Πυρσός*, 6.12.1945, σ. 2.

¹³⁹⁶ «Οι «οκνηροί» Κύπριοι και οι Εβραίοι», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 1.3.1946, σ. 1.

¹³⁹⁷ Εφημ. *Cyprus Mail*, 27.2.1946, σ. 2 (μετάφραση δική μου).

¹³⁹⁸ «Αυτό μας έλειπε τώρα», εφημ. *Ελευθερία*, 28.2.1946, σ. 2.

Ο *Κυπριακός Τύπος* χαρακτήρισε «βαρύτατο αμάρτημα» κατά του κυπριακού λαού τη δημοσίευση της επιστολής από την αγγλόφωνη κυπριακή εφημερίδα, υποστηρίζοντας ότι σύμφωνα με πληροφορίες της εφημερίδας εξυφαινόνταν ήδη στο Λονδίνο σχέδια εποικισμού της Κύπρου από Εβραίους και ότι η επιστολή έγινε για να βολιδοσκοπήσει την κοινή γνώμη και να καταγραφούν τυχόν αντιδράσεις¹³⁹⁹.

Βέβαια, αυτού του είδους οι συζητήσεις για εποικισμό της Κύπρου με Εβραίους οι οποίοι θα έφερναν μαζί τους κεφάλαιο και σύγχρονες μεθόδους παραγωγής ανήκαν στην προπολεμική περίοδο, καθώς στη δεκαετία του 1940 δεν υπήρχε πλέον πρόθεση από τους Εβραίους να εποίκισουν το νησί, ούτε και σχέδιο μαζικής τους εγκατάστασης. Ήταν αναπόφευκτο όμως η δημιουργία των στρατοπέδων στην Κύπρο να επαναφέρει στο προσκήνιο τις ανησυχίες των Ελλήνων της Κύπρου, παρόλες τις ανακοινώσεις του Γραφείου Δημοσίων Πληροφοριών ότι πρόθεση της κυβέρνησης ήταν η «μεταστροφή εις Κύπρον αριθμού τοιούτων προσώπων και παροχήν εις αυτά προσωρινής στέγης εις στρατόπεδα προσφύγων εν τη Νήσω μέχρις ότου καταστή δυνατόν να εξευρεθούν αλλαχού μονιμώτεροι εστίαι»¹⁴⁰⁰. Η συζήτηση για την παρουσία των «παράνομων» μεταναστών το 1946 βρέθηκε στο επίκεντρο του ιδεολογικού διπολισμού που κυριαρχούσε στην κυπριακή κοινωνία εξαιτίας του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, καθώς και των διχαστικών γραμμών ως προς τον τρόπο επίτευξης της Ένωσης, και αποτέλεσε ένα ακόμα πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ της δεξιάς και της αριστεράς.

Τόσο μεταξύ της αριστεράς όσο και της εθνικόφρονος παράταξης παρατηρείται μια ομοθυμία ως προς την ένστασή τους για τη μαζική μεταφορά Εβραίων στο νησί. Ωστόσο, διαφορετικοί ήταν οι παράμετροι που καθόρισαν την στάση της κάθε παράταξης. Η δεξιά παράταξη ήταν αμετάκλητα κάθετη σε οποιαδήποτε μορφής εβραϊκή παρουσία στο νησί. Η αριστερά τασσόταν κατά της λειτουργίας των στρατοπέδων, και ο αντι-φασιστικός και αντι-ιμπεριαλιστικός της προσανατολισμός προσέδιδε ένα πιο ανθρωπιστικό και ιδεολογικό ρόλο στην αντίδρασή της¹⁴⁰¹. Στις αρχές Αυγούστου, η αριστερή εφημερίδα *Ανεξάρτητος* σχολίαζε ότι χωρίς κανένα φυλετικό μίσος η Κύπρος δεν μπορούσε να είναι συνεχώς μια Ελευθέρα Κέρκυρα «η οποία θα πληρώνει τα σπασμένα των φυλετικών πολέμων, που για δικούς του σκοπούς ανάβει ο ιμπεριαλισμός ανάμεσα στους Εβραίους και τους Άραβες»¹⁴⁰².

¹³⁹⁹ «Οι «οκνηροί» Κύπριοι...», *ό.π.*

¹⁴⁰⁰ «Δημοσιεύεται νόμος δια την εγκατάστασιν Εβραίων», εφημ. *Ελευθερία*, 13.8.1946, σ. 1.

¹⁴⁰¹ Ενδεικτικά για την αντι-φασιστική στάση της αριστεράς τη δεδομένη περίοδο (παράλληλα με την άφιξη των Εβραίων μεταναστών), βλ. «Τα χθεσινά συλλαλητήρια», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 12.8.1946, σ. 1.

¹⁴⁰² Εφημ. *Ανεξάρτητος*, 10.8.1946, σ. 2.

Στις 17 Αυγούστου ο Τοποτηρητής του Αρχιεπισκοπικού Θρόνου και Μητροπολίτης Πάφου, Λεόντιος, υιοθέτησε εκ μέρους της Εθναρχίας τη σαφή θέση κατά της εισροής Εβραίων. Την ίδια στιγμή που σε εγκύκλιο του καλούσε τον κυπριακό λαό σε παγκύπριους εράνους υπέρ του εθνικού αγώνα¹⁴⁰³, σε συνέντευξη του στην *Ελευθερία* δήλωνε ότι η Κύπρος ήταν ελληνική γη και ήταν έτοιμη να δεχθεί γεωργούς, αμπελουργούς, μεταλλειολόγους, βιομήχανους και εφοπλιστές από την Ελλάδα, οι οποίοι θα συνέπρατταν οικονομικά με τους Κυπρίους και ως εκ τούτου δεν προοριζόταν για εγκατάσταση Εβραίων. Υιοθετούσε όμως μια πιο ευέλικτη στάση σε σχέση με τη δεξιά παράταξη, αφήνοντας να εννοηθεί ότι δεν θα αντιδρούσε η Εκκλησία στο ενδεχόμενο να αξιοποιηθεί για μερικές ημέρες η Κύπρος ως διαμετακομιστικός σταθμός για τη διευκόλυνση της μετάβασης των Εβραίων προς την Παλαιστίνη:

«Οι Εβραίοι έχουν πατρίδα την Παλαιστίνη και η Αγγλία οφείλει το ταχύτερον να τους μεταφέρει [...] Η Εθναρχία Κύπρου φρονεί, ότι επ' ουδενί λόγω επιτρέπεται να σταθμεύουν οι Εβραίοι εν Κύπρω πέραν του ενός μηνός, όπερ είναι αρκετόν διάστημα δια να γίνωνται διευθετήσεις περί μεταφοράς των εις Παλαιστίνην»¹⁴⁰⁴.

Σε διάβημα του πάντως προς την κυβέρνηση, το Συμβούλιο της Εθναρχίας καλούσε «περί των δεόντων γενέσθαι, ώστε η Κυβέρνησις να θέση τέρμα εις την εξακολούθησιν της Μετακομίσεως Εβραίων εις Κύπρον έστω και υπό μορφήν σταθμεύσεως, ήτις πιθανόν εν τω μέλλοντι να μεταβληθή εις μόνιμον κατοίκησιν και δημιουργίαν νέας μειονότητας εν Κύπρω»¹⁴⁰⁵.

Κατά το Σεπτέμβριο σορρυδόν αντιδράσεις κατά του στρατωνισμού των Εβραίων διατυπώθηκαν από τα δημοτικά συμβούλια της Λεμεσού¹⁴⁰⁶ και της Αμμοχώστου¹⁴⁰⁷, από συντεχνίες¹⁴⁰⁸, και από τον Τύπο. Οι προσκείμενοι στην αριστερά υποστήριζαν ότι η εγκατάσταση των «παράνομων» μεταναστών θα έπρεπε να ήταν προσωρινό μέτρο, δίνοντας βαρύτητα στις οικονομικές επιπτώσεις που θα είχε η εισροή μεγάλου πληθυσμού, ειδικά στον υψηλό τιμάρθμο, και στις προμήθειες τροφίμων και φθαρτών ειδών, τις ελλείψεις των οποίων

¹⁴⁰³ Εφημ. *Ανεξάρτητος*, 17.8.1946, σ. 2.

¹⁴⁰⁴ «Το οξύ πρόβλημα. Αι απόψεις της Εθναρχίας δια την μεταφοράν Εβραίων», εφημ. *Ελευθερία*, 17.8.1946.

¹⁴⁰⁵ Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου: Αρχείο Αρχιεπισκόπου Λεοντίου 1933-1947, Γραφείον Εθναρχίας-Εθνικόν Συμβούλιον, Βιβλίον ΙΣΤ (1-382α), Μέρος Β, έγγραφο ΙΣΤ 231, «Συμβούλιον Εθναρχίας Κύπρου, Συνεδρία Τετάρτης 4.9.1946» (υπογράμμιση δική μου).

¹⁴⁰⁶ «Το Δημ. Συμβούλιο Λεμεσού προς τον Κυβερνήτη», εφημ. *Τα Γράμματα*, 8.9.1946, σ. 4.

¹⁴⁰⁷ Εφημ. *Ανεξάρτητος*, 14.9.1946, σ. 1.

¹⁴⁰⁸ Για την αντίδραση της Συνομοσπονδίας Εργατών Κύπρου βλ. εφημ. *Ελευθερία*, 8.9.1946, σ.1.

ζούσε πιο έντονα η Αμμόχωστος¹⁴⁰⁹. Επιπρόσθετα, χαρακτηρίζαν «άδικο» και «αντιδημοκρατικό» τον εκτοπισμό των Εβραίων και ζητούσαν την άμεση απελευθέρωση τους από τα στρατόπεδα της Κύπρου¹⁴¹⁰. Οι απόψεις αυτές απηχούσαν στις δηλώσεις των δημάρχων του ΑΚΕΛ στη Λάρνακα, Λύσου Σανταμά¹⁴¹¹ και στη Λεμεσό, Πλουτή Σέρβα¹⁴¹². Ο αριστερός *Κυπριακός Τύπος* έγραφε χαρακτηριστικά:

«όλοι μας ξεύρομεν πως οι περισσότεροι των δυστυχών Εβραίων που σήμερα ευρίσκονται πίσω από τα συρματοπλέγματα του στρατοπέδου του «Καραόλου», ήσαν απ' εκείνους τους καταδιωγμένους από τον Χίτλερ και κλεισμένους εις στρατόπεδα συγκεντρώσεως εις την Γερμανίαν [...] Όταν έληξεν ο πόλεμος και οι Εβραίοι αυτοί απηλευθερώθησαν από την Χιτλερικήν αιχμαλωσίαν, ποτέ δεν εφαντάζοντο πως θα κατήντων πάλιν εκεί από όπου απηλλάγησαν. Και όμως, αυτή είναι η τραγική πραγματικότης δια τους Εβραίους. Είναι καιρός πλέον, να κοπούν τα συρματοπλέγματα και να διαλυθούν τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως. Αυτό επιβάλλει ο Ανθρωπισμός, εν ονόματι του οποίου ηγωνίσθησαν και έχουσαν ποταμούς αιμάτων όλοι οι λαοί της γης. Είναι καιρός πλέον, να παραμείνουν και οι Εβραίοι ελεύθεροι, δια να κανονίσουν, όπως θέλουν την τύχην των και τας σχέσεις των, εν αμοιβαιότητι, μετά του Αραβικού λαού»¹⁴¹³.

Όπως καταδεικνύει η περίπτωση του Πρόδρομου Παπαβασιλείου, για τον οποίο αναφορά γίνεται στη συνέχεια, οι πρώτες επαφές των αριστερών της Κύπρου με τους Εβραίους της Παλαιστίνης, έγιναν κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στις επιχειρήσεις του βρετανικού στρατού στη Βόρειο Αφρική και την Ιταλία, όπου οι εθελοντές του Κυπριακού Συντάγματος και της Εβραϊκής Ταξιαρχίας είχαν την ευκαιρία να αντιληφθούν τα κοινά πολιτικά ιδεώδη των δυο λαών¹⁴¹⁴. Επιπλέον, πριν από τη δημιουργία των στρατοπέδων, τα κυπριακά εργατικά συνδικάτα είχαν κτίσει γέφυρες επικοινωνίας με τα εβραϊκά στην Παλαιστίνη. Το Μάρτιο του 1946 η εβραϊκή Συνομοσπονδία Εργατών της

¹⁴⁰⁹ «Το ζήτημα των Εβραίων λαθρομεταναστών και Γερμ. αιχμαλώτων. Υπόμνημα του Δημοτικού Συμβουλίου Αμμοχώστου», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 14.9.1946.

¹⁴¹⁰ Βλ. τηλεγράφημα που θα αποστέλλοταν από Παγκύπρια Ένωση Εργατών, Παγκύπρια Ένωση Μικροκαταστηματαρχών και του ΑΚΕΛ προς τον Γραμματέα του ΟΗΕ, εφημ. *Ελευθερία*, 17.10.1947, σ. 1.

¹⁴¹¹ Εφημ. *Ελευθερία*, 3.9.1946, σ. 1.

¹⁴¹² Εφημ. *Ελευθερία*, 7.9.1946, σ. 1.

¹⁴¹³ Εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 7.11.1946, σ. 1.

¹⁴¹⁴ Συνέντευξη του Χρίστου Παπαβασιλείου στην ερευνήτρια, Λευκωσία, 17.11.2014.

Παλαιστίνης, Histadrut¹⁴¹⁵, εξέφρασε την στήριξη της στις φυλακίσεις και καταδίκες 18 ηγετών της Παγκύπριας Συντεχνιακής Επιτροπής, του κεντρικού οργάνου των συνδικάτων και του συνδικαλιστικού κινήματος¹⁴¹⁶.

Σύμφωνα με προσωπική μαρτυρία του Emanuel Gutmann, ο οποίος εργάστηκε στα στρατόπεδα ως δάσκαλος, μεταξύ 1946 και 1947 το ΑΚΕΛ είχε τρεις συναντήσεις με την οργάνωση Haganah στα στρατόπεδα ώστε να υπάρξει συνεννόηση για συνεργασία κατά του «κοινού εχθρού» και ενίσχυση σε πρακτικές πτυχές, όπως η περίθαλψη των κρατουμένων και η βοήθεια στην εισαγωγή οπλισμού στα στρατόπεδα για την στρατιωτική εκπαίδευση και ίσως και για το ίδιο το ΑΚΕΛ¹⁴¹⁷. Τότε το κόμμα της αριστεράς είχε ως πολιτικό του σύνθημα την επίτευξη αυτοκυβέρνησης ως ενδιάμεσο σταθμό για την Ένωση. Στα σχέδιά του όμως ήταν και η ίδρυση «εθνικοαπελευθερωτικής οργάνωσης» εάν εξασφάλιζε τη σύμπραξη της δεξιάς και της Εθναρχίας, ενώ σε αντίθετη περίπτωση θα επέλεγε τη διπλωματική οδό συνεργασίας με τους Βρετανούς¹⁴¹⁸. Οι διαβουλεύσεις με τη Haganah ναυάγησαν, γιατί η προοπτική της διαβούλευσης με τη βρετανική κυβέρνηση για την εξασφάλιση συντάγματος, η οποία κατέληξε στη σύγκληση της Διασκεπτικής το Νοέμβριο του 1947, αναθεώρησε τα πλάνα του κόμματος για ένοπλη δράση. Ο Gutmann υποστηρίζει ότι από την πλευρά τους οι εβραϊκές οργανώσεις ήταν διστακτικές στη συνεργασία τους με το ΑΚΕΛ, το οποίο θεωρούσαν «ακραίο αριστερό» κόμμα¹⁴¹⁹.

Ο βαθμός εμπλοκής του επίσημου ΑΚΕΛ στο ζήτημα των στρατοπέδων παραμένει ασαφής. Η απουσία δε οποιουδήποτε αρχειακού υλικού, εκτός από την αναφορά του Αποικιακού Γραμματέα για επαφές μελών του κόμματος με τους Εβραίους των στρατοπέδων, καθιστά αδύνατη την εξαγωγή ακριβών συμπερασμάτων ως προς την ενεργή συνεργασία του ΑΚΕΛ με τις εβραϊκές οργανώσεις που δρούσαν στα στρατόπεδα. Σύμφωνα με τον Θεορή Ζαμπά, η «ηγεσία του ΑΚΕΛ» είχε ενεργό δράση στη μεταφορά των δραπετευόντων Εβραίων από τα στρατόπεδα στα περβόλια Ελλήνων και Εβραίων και ακολούθως στις ακτές της Αμμοχώστου

¹⁴¹⁵ Ιδρυθείσα το 1920 στην Παλαιστίνη, τέθηκε υπό τον έλεγχο του Σιωνιστικού Εργατικού Κόμματος, Mapai. Εργαζόταν περισσότερο για την πολιτική ενίσχυση της εβραϊκής κοινότητας παρά με τα εργασιακά δικαιώματα και αποτέλεσε σημαντικό όπλο για τον Μπεν Γκουριόν στην προσπάθεια του να επιβληθεί στο εβραϊκό πολιτικό σύστημα, βλ. Pappé, *ό.π.*, σσ. 95, 312.

¹⁴¹⁶ Birn, *ό.π.*, σ. 178. Επίσης, Crouzet, *ό.π.*, σ. 124.

¹⁴¹⁷ Συνέντευξη του Emanuel Gutmann, καθηγητή Πολιτικών Επιστημών στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο των Ιεροσολύμων, στην ερευνητριά, Λευκωσία 3.11.2011.

¹⁴¹⁸ Αλέξης Χρ. Αλέκου, 1948. *Ο Ελληνικός Εμφύλιος και η Κύπρος*, Λευκωσία 2012, σσ. 152-153.

¹⁴¹⁹ Συνέντευξη του Emanuel Gutmann, καθηγητή Πολιτικών Επιστημών στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο των Ιεροσολύμων, στην ερευνητριά, Λευκωσία 3.11.2011.

απ' όπου μεταφέρονταν στην Παλαιστίνη. Ο ρόλος της αριστεράς στο ζήτημα των στρατοπέδων μάλλον περιορίστηκε στη δραστήρια συμμετοχή μερικών μελών της παράταξης στην Αμμόχωστο, τα οποία οργάνωναν ομάδες δράσης με οδηγούς ταξί και ψαράδες¹⁴²⁰.

Υπεύθυνος των επιχειρήσεων στην Αμμόχωστο ορίστηκε ο Μάρκος Μαρκουλλής, μέλος του Πολιτικού Γραφείου και υπεύθυνος της επαγρύπνησης¹⁴²¹. Ο Ζαμπάς καταγράφει τουλάχιστον 18 μέλη του κόμματος που συμμετείχαν σε αποστολές δραπέτευσης Εβραίων¹⁴²², ενώ 19 άτομα αναφέρονται σε μαρτυρία του Νίκου Νικολάου, η ομάδα του οποίου απαρτιζόταν από οκτώ άτομα και σύμφωνα τους ισχυρισμούς του συνέβαλε στις αποδράσεις 139 Εβραίων από τα στρατόπεδα¹⁴²³.

Η ανθρωπιστική και ιδεολογική διάσταση της αριστεράς αποκρυσταλλώνεται και στην προσωπική δράση του Πρόδρομου Παπαβασιλείου, μέλους και δημοτικού συμβούλου του ΑΚΕΛ από το οποίο αποχώρησε το 1948 διαφωνώντας για τους πολιτικούς χειρισμούς στο Κυπριακό ζήτημα. Ο Παπαβασιλείου απέκτησε τους πρώτους δεσμούς του με τους Εβραίους κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν μέσω της συμμετοχής του στο εθελοντικό Κυπριακό Σύνταγμα (στο οποίο κατατάγηκε τον Ιούνιο του 1943) ήλθε σε επαφή με τους Εβραίους εθελοντές στο Πορτ Φουάντ στην Αίγυπτο και στη Χάιφα¹⁴²⁴:

«Εκεί για πρώτη φορά γνώρισα Εβραίους στρατιώτες και μου έκανε μεγάλη εντύπωση η πειθαρχία, ο προγραμματισμός, η τόλμη, η καρτερικότητά τους, αλλά παράλληλα και η τρομερή ανησυχία που είχαν για το μέλλον τους [...] Επίσης εκείνο που με εντυπωσίασε για τους Εβραίους ήταν ότι από μέσα στο Στρατό είχαν δημιουργήσει τη δική τους οργάνωση-αντίσταση της «Χακανά» που ήταν της αριστεράς και η Έτσελ της άκρας δεξιάς και διοργάνωναν τις κινήσεις τους με ένα τρόπο εντυπωσιακό»¹⁴²⁵.

¹⁴²⁰ Βλ. αναφορές στο Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 53-63, 84.

¹⁴²¹ Θεοδής Ζαμπάς, *Ιστορική διαδρομή ΚΚΚ-ΑΚΕΛ Αμμόχωστου*, Λάρνακα 2009, σ. 201. Επίσης, σύμφωνα με τον Νίκο Γ. Νικολάου, «Χαρά απ' τον μόχθο και τη θυσία (Προσωπικά Βιώματα και Τοπικά και Παγκόσμια Γεγονότα 1943-1974)», μέρος 3^ο (Εβραϊκό Πρόβλημα), *Αρμενοχώρι* 1997 (αδημοσίευτη μελέτη), σσ. 55, 62 υπό την καθοδήγηση του Μαρκουλλή βρισκόταν μια μικρή ομάδα Δερυνειωτών, ανάμεσά τους ο Γιώργος Κατσαντώνης Κλάδικας, ο οποίος έκρυβε στο περιβόλι του Εβραίους δραπέτες, ο Νικόλας Ασπρής, ο Κώστας Χατζηαναστάσης, ο Γαβριήλ Ρούσος, ο Ανδρέας Σιαηλής κ.ά.

¹⁴²² Ζαμπάς, *ό.π.*, σ. 203.

¹⁴²³ Νικολάου, *ό.π.*, σσ. 83-84.

¹⁴²⁴ Συνέντευξη του Χρίστου Παπαβασιλείου στην ερευνήτρια, Λευκωσία, 17.11.2014.

¹⁴²⁵ «Πρόδρομος Παπαβασιλείου. Ο ιδρυτής της κυπρο-ισραηλινής φιλίας», *Περιοδικό*, τχ. 559, 24/1-30/1/1997, σ. 73.

Το καλοκαίρι του 1946 εργαζόταν ως εκτελωνιστής στην Αμμόχωστο όταν τον προσέγγισε ο επικεφαλής της Αμερικανοεβραϊκής Ενιαίας Επιτροπής Διανομής (JOINT), Charles Passman, για να τον ενημερώσει ότι οι Βρετανοί σκόπευαν να δημιουργήσουν στρατόπεδα στην Κύπρο για τους Εβραίους και να του ζητήσει να αναλάβει την επίβλεψη του εκτελωνισμού των φορτίων με τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης τα οποία θα εισάγονταν από την Παλαιστίνη για τις ανάγκες των κρατουμένων. Ο Παπαβασιλείου θεώρησε εξωφρενικό το γεγονός ότι οι Εβραίοι, οι οποίοι απελευθερώθηκαν από τα ναζιστικά στρατόπεδα στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, θα βρίσκονταν και πάλι πίσω από συρματοπλέγματα και αυτή τη φορά από τους ίδιους τους ελευθερωτές τους. Γι' αυτό και δεν περιορίστηκε στα εκτελωνιστικά του καθήκοντα. Συνεργαζόμενος με άλλους Κυπρίους (στην πλειοψηφία Έλληνες και ελάχιστοι Τούρκοι¹⁴²⁶) και με την άτυπη επιτροπή για την πρόνοια των κρατουμένων η οποία συστάθηκε από τις 25 εβραϊκές οικογένειες στο νησί¹⁴²⁷, συνέδραμε στη δραπέτευση εκατοντάδων Εβραίων από τα στρατόπεδα παρέχοντας τους καταφύγιο σε σπίτια ή μεταφέροντας τους λαθραία με τα φορτηγά τους στις ακτές της Αμμοχώστου¹⁴²⁸.

Στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα του αντι-αποικιακού εθνικισμού¹⁴²⁹, ο Παπαβασιλείου διέβλεπε επίσης τον κοινό πολιτικό στόχο και τον «κοινό εχθρό» που είχαν να αντιμετωπίσουν Κύπριοι και Εβραίοι. Και οι δυο λαοί αγωνίζονταν για την απαλλαγή τους από το βρετανικό ζυγό απαιτώντας την αυτοδιάθεση τους, και εάν οι Εβραίοι το πετύχαιναν θα δημιουργείτο ένα προηγούμενο στην περιοχή που θα ευνοούσε εξίσου τον κυπριακό αγώνα. Η ιδεολογική αυτή ταύτιση συνοψίζεται ξεκάθαρα στο μυθιστόρημα του Λέοντα

¹⁴²⁶ Πληροφορία που δόθηκε στην ερευνήτρια κατά την συνέντευξη με τον Emanuel Gutmann, καθηγητή Πολιτικών Επιστημών στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο των Ιεροσολύμων, στη Λευκωσία στις 3.11.2011. Επίσης, Ulvi Keser, "Turkish assistance activities for the Jewish immigrants and Jewish immigrant camps in Cyprus during Second World War", *Ege Academic Review*, 9:2 (2009), σ. 749.

¹⁴²⁷ Για τη συνεργασία με την επιτροπή βλ. προσωπική μαρτυρία του Πρόδρομου Παπαβασιλείου στο άρθρο «Ίτα Πέρσις. Η αρχόντισσα του Βαρωσιού», εφημ. *Αλήθεια*, 30.1.1994. Πληροφορίες για την επιτροπή που οργανώθηκε από τις 25 εβραϊκές οικογένειες στην Κύπρο βλ. "Jewish Welfare Committee", εφημ. *Cyprus Mail*, 22.8.1946, σ. 1.

¹⁴²⁸ Πληροφορίες για τη δράση του Πρόδρομου Παπαβασιλείου αντλήθηκαν σε συνέντευξη της ερευνήτριας με τον υιό του Χρίστο Παπαβασιλείου στις 17.11.2014 και από συνέντευξη του ίδιου του Παπαβασιλείου στο «Πρόδρομος Παπαβασιλείου...», ό.π., σσ. 70-75. Επίσης, σύμφωνα με τον Emanuel Gutmann ο Παπαβασιλείου διευκόλυνε και την εισαγωγή οπλισμού μέσα στα στρατόπεδα, συνέντευξη του Emanuel Gutmann, καθηγητή Πολιτικών Επιστημών στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο των Ιεροσολύμων, στην ερευνήτρια, Λευκωσία 3.11.2011. Αναφορές για τη συμβολή του Παπαβασιλείου στο Κλέοπας, ό.π., σσ. 532-533 και Mavrogordatos, ό.π.

¹⁴²⁹ Attalides, *Cyprus Nationalism*, ό.π., σ. ix.

Γιουρίς, *Έξοδος*, Αθήνα χ.η. Ο Ελληνοκύπριος «Μανδριάς»¹⁴³⁰ (ως ένας Πρόδρομος Παπαβασιλείου) απευθυνόμενος στον απεσταλμένο της Mossad λέει το εξής χαρακτηριστικό:

«Εμείς οι Κύπριοι είμαστε μαζί σας! Ο πόλεμος σας είναι και δικός μας [...] Όλοι οι Κύπριοι σας θαυμάζουμε. Σκεφτόμαστε ότι, αν τα καταφέρετε να διώξετε τους Άγγλους από την Παλαιστίνη, θα κατορθώσουμε, ίσως και μεις, να τους διώξουμε από την Κύπρο κάποια μέρα»¹⁴³¹.

Η αλληλεγγύη επίσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων της κυπριακής αριστεράς στους Εβραίους των στρατοπέδων ήταν εμφανής. Σύμφωνα με τον *Ανεξάρτητο* όταν η κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας ανακοίνωσε ότι δεν θα απελευθερώνονταν από τα στρατόπεδα οι στρατεύσιμοι Εβραίοι μετά την ανακήρυξη του κράτους του Ισραήλ το Μάιο του 1948, οι λαϊκές οργανώσεις της αριστεράς αποφάσισαν σε συνεδρίαση τους στις 3 Ιουνίου να εκδώσουν ανακοίνωση στην οποία θα κατέγγελλαν ως αδικαιολόγητο το βρετανικό διάβημα και θα καλούσαν την άμεση αναχώρηση των Εβραίων στην Παλαιστίνη. Επίσης, ανέφερε ότι η ΠΕΟ θα έστελλε τηλεγράφημα στον αντιπρόσωπο της κυβέρνησης του Ισραήλ στα Ηνωμένα Έθνη στο οποίο θα διεκήρυττε την αλληλεγγύη της εργατικής τάξης της Κύπρου στο αίτημα των Εβραίων για επιστροφή τους στην Παλαιστίνη¹⁴³².

Όσον αφορά την στάση του απλού λαού της Κύπρου απέναντι στους δεινοπαθόντες Εβραίους που κατέφθαναν στην Κύπρο, αυτή δεν ήταν αρνητική. Ενδεικτική είναι η ακόλουθη αναφορά από τα απομνημονεύματα του καπετάνιου του πλοίου *Raducah*, ενός από τα 39 πλοία με Εβραίους που μεταφέρθηκαν στην Κύπρο, για τον τρόπο που τους υποδέχθηκαν οι Έλληνες Κύπριοι στα Βαρώσια. Αντικατοπτρίζει δε τη γενικότερη εικόνα της κοινής γνώμης των Ελλήνων της Κύπρου, η οποία παρόλες τις αντιδράσεις του Τύπου δεν εκδηλώθηκε με αντισημιτικές τάσεις:

¹⁴³⁰ Στο μυθιστόρημα ο Μανδριάς είναι κύριος μέτοχος της εφοπλιστικής εταιρείας «Κύπρος-Μεσόγειος» και ιδιοκτήτης εταιρείας ταξί, μέσω της οποίας εξασφαλιζόνταν οδηγοί και οχήματα για την έξοδο και διακίνηση των Εβραίων από τα στρατόπεδα προς τις ακτές.

¹⁴³¹ Λεόν Γιουρίς, *Έξοδος* (μτφρ. Γιάννης Δυριώτης), Αθήνα χ.η., σσ. 36-37. Επίσης, για μια ιστορική αποτίμηση του μυθιστορήματος βλ. George Th. Mavrogordatos, “Greek-Cypriots and Jews in Exodus: A Novel of Israel by Leon Uris” στο Kazamias και Antoniou (επιμ.), *Historical Perspectives*, ό.π., σσ. 86-92. Για τη σύνδεση του μύθου με την ιστορία σχετικά με τις σχέσεις Εβραίων και Ελληνοκυπρίων κατά το διάστημα λειτουργίας των στρατοπέδων κράτησης των Εβραίων στο νησί, τη δράση του Πρόδρομου Παπαβασιλείου και τις αποδράσεις των κρατουμένων βλ. Αντρέας Κελέσιης, *Αναζητώντας Πατρίδες (Ιστορικό Μυθιστόρημα)*, Λευκωσία 2015, σσ. 309-396.

¹⁴³² Εφημ. *Ανεξάρτητος*, 4.6.1948, σ. 1.

«Περάσαμε μέσα από μια μικρή πόλη και ένα καφενείο με άνδρες οι οποίοι κάθονταν στην είσοδο. Στάθηκαν και μας χαιρέτισαν φωνάζοντας *Shalom*. Καλωσήλθατε. Διερωτήθηκα ποιοι ήταν; Αργότερα, έμαθα ότι ήταν Έλληνες Κύπριοι οι οποίοι επιζητούσαν την ανεξαρτησία τους από την βρετανική εξουσία. Από τα φορτηγά απαντήσαμε πίσω *Shalom*, ενθαρρυμένοι από τα πρώτα σημάδια ενός φιλικού λαού»¹⁴³³.

Η λειτουργία των στρατοπέδων και οι συνθήκες διαβίωσης των «παράνομων» μεταναστών

Και ενώ η τύχη των Εβραίων που προσπαθούσαν να εισέλθουν στην Παλαιστίνη κρινόταν στα γραφεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας, και η κοινή γνώμη στο νησί συζητούσε τις πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις της παρουσίας των «παράνομων», τα στρατόπεδα λειτούργησαν απρόσκοπτα μεταξύ 1946 και 1949 σε δυο τοποθεσίες στην επαρχία Αμμοχώστου και Λάρνακας. Οι πρώτες χιλιάδες μετανάστες μεταφέρθηκαν αρχικά στον Καράολο στην Αμμόχωστο, στο χώρο όπου κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο λειτούργησαν τα στρατόπεδα αιχμαλώτων πολέμου¹⁴³⁴. Εκεί στεγάστηκαν πέντε «θερινά» στρατόπεδα με αντίσκηνα (αρ. 55, 60, 61, 62, 63). Στις αρχές του 1947 αποφασίστηκε η ανέγερση επτά «χειμερινών στρατοπέδων» (αρ. 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70) με μεταλλικές τέντες τύπου Nissen, δεκαοκτώ μίλια νοτιοδυτικά από τον Καράολο, στην Ξυλοτύμπου¹⁴³⁵, για τη φιλοξενία αρχικά 2000 προσφύγων¹⁴³⁶, καθώς οι βρετανικές αρχές εκτιμούσαν ότι ο χειμώνας στον Καράολο θα ήταν βαρύς.

Η μεταφορά των μεταναστών στην Κύπρο έγινε κατά τη διάρκεια των τριών ετών με τουλάχιστον 39 πλοία με τη συνοδεία βρετανικών πολεμικών ή με τη μετεπιβίβασή τους σε βρετανικά πλοία¹⁴³⁷. Από τις 11 Αυγούστου 1946 μέχρι και τις 24 Μαΐου 1947 αφίχθηκαν στην Κύπρο 21.147 Εβραίοι με 20 πλοία και αναχώρησαν 6.607 άτομα με άλλα 11. Στις 24

¹⁴³³ Rudolph W. Patzert, *Running the Palestine Blockade. The Last Voyage of the Paducah*, Shrewsbury 1994, σ. 153.

¹⁴³⁴ Βλ. Danny Goldman, "Famagusta's historic detention and refugee camps", *Journal of Cyprus Studies*, 11 (2005).

¹⁴³⁵ Βλ. Birn, *ό.π.*, σ. 177. Επίσης, Σιμπή και Λάμψα, *ό.π.*, σ. 244, και Stavros Panteli, *Historical Dictionary of Cyprus*, Lanham 1995, σσ. 46-47.

¹⁴³⁶ Εφημ. *Cyprus Mail*, 23.1.1947.

¹⁴³⁷ Laub, *ό.π.*, σ. 8. Επίσης, Σιμπή και Λάμψα, *ό.π.*, σ. 241. Κατάλογος με δημοσιευμένα τα ονόματα των πλοίων, ημερομηνία αναχώρησης και άφιξης στην Κύπρο, αριθμός επιβατών και χώρες προέλευσής τους στο Keser, *ό.π.*, σσ. 753-754.

Μαΐου 1947 στα στρατόπεδα βρίσκονταν 14.837 «παράνομοι» μετανάστες (βλ. Παράρτημα Κ).

Η μεταφορά των πλοίων από τη Χάιφα στα κυπριακά λιμάνια δεν ήταν καθόλου εύκολη διαδικασία για τους Βρετανούς, καθώς βρίσκονταν αντιμέτωποι με τη βίαιη και σθεναρή αντίδραση των επιβαινόντων Εβραίων. Εξήντα οκτώ χρόνια αργότερα, ο Δανιήλ Μισάν Ταλμόρ, μετανάστης από την Κέρκυρα περιγράφει χαρακτηριστικές στιγμές πριν μεταφερθούν στην Αμμόχωστο με το Henrietta Szold, τον Αύγουστο του 1946:

«Όταν φτάσαμε 15 χλμ από τις ακτές της Παλαιστίνης, δύο πλοία του βρετανικού πολεμικού ναυτικού μας σταμάτησαν και μας τράβηξαν μέχρι τη Χάιφα. Κάναμε τρεις μέρες έξω από το λιμάνι της Χάιφα και έτσι μας έστειλε λίγο φαί το Jewish Agency, αβγά, ντομάτες, ψωμί. Μέσα σε ένα ψωμί ήταν ένα χαρτάκι που έγραφε «να αντισταθείτε, επειδή θέλουν να σας πάρουν στην Κύπρο». Και έτσι αντισταθήκαμε για τέσσερις ώρες με ό,τι είχαμε, ήμασταν 10, 11, 12 ετών τότε, ρίχναμε στους Άγγλους κονσερβοκούτια. Πιάσαμε και 20 στρατιώτες Άγγλους αιχμαλώτους και τους κλείσαμε στο καράβι. Στο τέλος οι Άγγλοι ρίξανε δακρυγόνα στην καμπίνα που ήταν τα παιδιά, 150 παιδιά και μωρά, δυο παιδιά πέθαναν. Όταν το είδε αυτό ο καπετάνιος, παραδόθηκε και μας πιάσανε»¹⁴³⁸.

Οι ίδιες εικόνες αποτυπώθηκαν και στον κυπριακό Τύπο της περιόδου από μαρτυρίες Ελληνοεβραίων κρατουμένων:

«Εις το Χάιφα [sic] όπου εφθάσαμεν, εύρωμεν απέναντί μας τον Βρετανικόν στόλον. Δεν παρεδόθημεν. Μας κατέβρεξαν με τόνους κρύου και κατόπιν ζεστού νερού. Έπειτα εχρησιμοποίησαν δακρυγόνα. Είχομεν αρκετά θύματα, τα πλείστον βρέφη. Υπεκύψαμεν εις την βίαν μόνον όταν αντελήφθημεν ότι εκινδύνευεν η ζωή των παιδιών μας»¹⁴³⁹.

Η λειτουργία των στρατοπέδων στην Κύπρο διακρίνεται σε τέσσερις φάσεις¹⁴⁴⁰: το διάστημα μεταξύ Αυγούστου και Δεκεμβρίου του 1946 αποτέλεσε την πρώτη περίοδο της ίδρυσης των

¹⁴³⁸ Συνέντευξη του Δανιήλ Μισάν Ταλμόρ στη δημοσιογράφο Χρύστα Ντζάνη, «Τα γλυκά πορτοκάλια του Καραόλου», εφημ. *Πολίτης*, 27.1.2014. Επίσης, https://chrystantzani.wordpress.com/2014/01/27/daniel_misan_corfu_holocaust_survivor/, προσπ. 30.1.2014.

¹⁴³⁹ «Ελληνοεβραίοι μετανάσται ομιλούν προς τον «Κ. Τύπον» », εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 19.8.1946, σ. 3.

¹⁴⁴⁰ Σιμπή και Λάμψα, *ό.π.*, σσ. 242-243.

στρατοπέδων. Σε αυτό το διάστημα μεταφέρθηκαν 10.000 Εβραίοι, κυρίως στρατιώτες που πολέμησαν στο πλευρό της Γαλλίας, της Ελλάδας, του Βελγίου και της Ολλανδίας, και επιζώντες των στρατοπέδων συγκέντρωσης¹⁴⁴¹, ανάμεσα τους και λιγότερα από 300 παιδιά. Τότε, η διάρκεια της λειτουργίας τους ήταν ακόμα αβέβαιη.

Οι πρώτοι Εβραίοι παράνομοι μετανάστες κατέφθασαν στο λιμάνι Αμμοχώστου παραμονές δεκαπενταυγούστου του 1946. Επέβαιναν στα πλοία “Yagour”, το οποίο μετέφερε 754 πρόσφυγες, και “Henrietta Szold” με 532 πρόσφυγες. Μέχρι τις 15 Αυγούστου είχαν μεταφερθεί στο νησί 2705 μετανάστες από τη Χάιφα (βλ. Παράρτημα Κ). Η αποβίβαση του πρώτου ρεύματος παράνομων μεταναστών έγινε με αυστηρή επίβλεψη των βρετανικών αρχών στο λιμάνι Αμμοχώστου:

«... μερικοί δε εξ αυτών ύψωνον την χείρα των εις ένδειξιν χαιρετισμού. Όλοι εφάνοντο καταβεβλημένοι εκ της περιπετειάς των, μεταξύ δε αυτών υπήρχον πολλοί πωγωνοφόροι. Προφανώς αι κακουχίαι επέδρασαν περισσότερον επί των γυναικοπαίδων, συμπεριλαμβανομένων και παιδίων κάτω του ενός έτους, καθ' όσον αρκετάς φορές τα εν τω λιμένι ναυλοχούντα σκάφη τύπου «Z» επεσκέφθησαν τα πλοία, μεταφέροντα στρατιωτικόν ιατρόν»¹⁴⁴².

Η μεταφορά στα στρατόπεδα του Καραόλου γινόταν σε ομάδες των είκοσι με τη συνοδεία οπλισμένων Βρετανών στρατιωτών και στρατιωτικών τζιπ:

«Παρά την πολύπλαγκτον οδύσσειάν των, την εξάντλησιν και τας κακουχίας, αίτινες εφάνοντο διάχυτοι επί των προσώπων των, οι πλείστοι των Εβραίων μεταναστών διετήρουν την αποφασιστικότητά των. Οι νεώτεροι τούτων μάλιστα εκραύγαζον θαρραλέως: «Παλαιστίνην, όχι Κύπρον. Θέλομεν την Παλαιστίνην». Αρκετοί επεδείκνουν τας σφραγίδας, οίτινες είχαν ανεξιτήλως τοποθετηθή επ' αυτών εις τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως, ένθα διετέλουν εγκάθειρκτοι, και είτα έτεινον τον δείκτην της χειρός προς την διεύθυνσιν του Καραόλου»¹⁴⁴³.

Κατά τη διάρκεια του 1947 υπήρξε η «σταθερή περίοδος» της συνεχούς εισροής Εβραίων στα στρατόπεδα. Σύμφωνα με την ετήσια έκθεση της κυβέρνησης στην Κύπρο μέχρι το τέλος του

¹⁴⁴¹ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 30.8.1946, σ. 5.

¹⁴⁴² Εφημ. *Ελευθερία*, 16.8.1946.

¹⁴⁴³ Στο ίδιο.

1947 βρίσκονταν στα στρατόπεδα περίπου 31.000 Εβραίοι¹⁴⁴⁴. Μέχρι τον Οκτώβριο του 1947, τα ορφανά και ασυνόδευτα ανήλικα παιδιά ανέρχονταν στις 2.017, όπως καταγράφεται στον ακόλουθο πίνακα.

Πίνακας 32 Αριθμός ορφανών και μη συνοδευόμενων ανηλίκων στις 13.10.1947.

Πηγή: AJDC: CYP 45-49/1/1/3/CYP.10, Έγγραφο, “Number of orphans and unaccompanied children in Cyprus camps”, Αμμόχωστος 13.10.1947.

	Στρατόπεδα Καράολος και Ξυλοτύμπου	Camp 69 Δεκέλεια	ΣΥΝΟΛΟ
Ορφανά	831	135	966
Μη συνοδευόμενα παιδιά	556	495	1.051
ΣΥΝΟΛΟ	1.387	630	2.017

Σε αυτή την περίοδο, οι μετανάστες προέρχονταν από τους καταυλισμούς προσφύγων στην υπό βρετανικό έλεγχο βόρεια Γερμανία και κατάγονταν από χώρες κυρίως της Ανατολικής Ευρώπης, τα Βαλκάνια, την Ελλάδα, το Μαρόκο, την Αλγερία, ακόμη και τη Γαλλία¹⁴⁴⁵.

Κατά την τρίτη φάση, από τον Ιανουάριο μέχρι την ανακήρυξη του κράτους του Ισραήλ στις 14 Μαΐου του 1948, μεταφέρθηκαν άλλοι 15.000 Εβραίοι από τη Ρουμανία, κυρίως οικογένειες με παιδιά, ηλικιωμένοι και μέλη των κινημάτων νεολαίας, με τα πλοία της Haganah “Pan York” και “Pan Crescent”¹⁴⁴⁶. Μεταξύ των μεταναστών περιλαμβάνονταν και 4000 ορφανά κάτω των 17 ετών¹⁴⁴⁷. Τα πλοία “Pan” υπήρξαν τα μεγαλύτερα πλοία τα οποία μετέφεραν Εβραίους μετανάστες στην Παλαιστίνη. Με τις αφίξεις των δυο αυτών πλοίων στην Αμμόχωστο στις αρχές Ιανουαρίου του 1948, ο πληθυσμός στον Καράολο αυξήθηκε κατακόρυφα. Όπως καταγράφεται στον πίνακα 34 ενώ πριν την άφιξη των πλοίων οι Εβραίοι ήταν 3.661, μετά την άφιξη αυξήθηκαν στις 10.435, δηλαδή 1.565 άτομα λιγότερα από τον αριθμό των «παράνομων» μεταναστών που επιτρεπόταν να μεταφερθούν στα στρατόπεδα.

¹⁴⁴⁴ *Annual Report 1947*, σ. 3.

¹⁴⁴⁵ Dalia Ofer, “Holocaust survivors as Immigrants: The Case of Israel and the Cyprus Detainees”, *Modern Judaism*, 16:1 (1996), σ. 3. Επίσης, Patzert, στο ίδιο, σ. 164.

¹⁴⁴⁶ Κατόπιν διαταγής των βρετανικών αρχών στην Αμμόχωστο, τα πλοία παρέμειναν αγκυροβολημένα στο Μπογάζι μέχρι τις 14 Μαΐου 1948. Για μια καταγραφή της ιστορίας των πλοίων στην Κύπρο βλ. Danny Goldman και Michael J. K. Walsh, “Stranded in Boğaz, Cyprus: The affair of the Pan Ships, January 1948”, *Journal of Cyprus Studies*, 15 (2009), σσ. 41-64.

¹⁴⁴⁷ Εφημ. *Εσπερινή*, 2.1.1948. Επίσης, εφημ. *Έθνος*, 3.1.1948. Επίσης, Laub, *ό.π.*, σ. 13.

Παραμονές της ανακήρυξης του κράτους του Ισραήλ κρατούνταν στα στρατόπεδα της Κύπρου 24.000 Εβραίοι¹⁴⁴⁸.

Πίνακας 33 Αφίξεις στον Καράολο από τα πλοία “Pan”

Πηγή: AJDC: CYP 45-49/3/2/CYP.101, Έγγραφο “Arrivals of Pan ships”, χ.η.

Καράολος	Άνδρες	Γυναίκες	Παιδιά	Βρέφη	ΣΥΝΟΛΟ
CAMP 55	146	232	34	5	417
CAMP 60	150	463	448	-	1061
CAMP 61	487	573	370	82	1512
CAMP 62	489	539	323	42	1393
CAMP 63	920	830	549	92	2391
ΣΥΝΟΛΟ	2.192	2.637	1.724	221	6.774

Πίνακας 34 Η διαφοροποίηση του πληθυσμού στον Καράολο με τις αφίξεις από τα πλοία “Pan”

Πηγή: AJDC: CYP 45-49/3/2/CYP.101, Έγγραφο “Arrivals of Pan ships”, χ.η.

Καράολος	Πριν τις αφίξεις των πλοίων “Pan”	Εισροή	Σύνολο	Οροφή
CAMP 55	1.644	417	2.061	3.000
CAMP 60	925	1.061	1.986	2.500
CAMP 61	532	1.512	2.044	2.100
CAMP 62	560	1.393	1.953	2.000
CAMP 63	-	2.391	2.391	2.400
ΣΥΝΟΛΟ	3.661	6.774	10.435	12.000

Η τέταρτη περίοδος από το Μάιο του 1948 μέχρι το Φεβρουάριο του 1949 χαρακτηρίστηκε ως η «περίοδος της αιχμαλωσίας», κατά την οποία οι Βρετανοί κράτησαν περίπου 8,000 άνδρες σε στρατεύσιμη ηλικία προκειμένου να μην ενισχυθεί ο ισραηλινός στρατός κατά τον αραβοϊσραηλινό πόλεμο. Σύμφωνα με τον Winster, παρέμειναν οικειοθελώς και 3000 εξαρτώμενοί τους, ανεβάζοντας το συνολικό αριθμό των τελευταίων Εβραίων στα στρατόπεδα στις περίπου 11.000¹⁴⁴⁹.

¹⁴⁴⁸ AJDC: G 45-54/4/40/3/CY.30, Morris Laub, Famagusta, προς AJDC, Παρίσι, 17.2.1949. Επίσης, *Annual Report 1948*, σ. 6.

¹⁴⁴⁹ AJDC: G 45-54/4/40/3/CY.30, Morris Laub, Αμμόχωστος, προς AJDC, Παρίσι, 17.2.1949.

Ενδεικτικοί είναι οι αριθμοί για την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού των στρατοπέδων. Καθ'όλη την περίοδο λειτουργίας τους το 45% των προσφύγων που κατέληξαν στην Κύπρο προέρχονταν από τη Ρουμανία, 35% από την Πολωνία, 7% από την Ουγγαρία, 3% από τη Βόρεια Αφρική και 2% από τη Βουλγαρία¹⁴⁵⁰.

Πίνακας 35 Ο πληθυσμός των στρατοπέδων της Ξυλοτύμπου παραμονές της εγκατάλειψης των στρατοπέδων από τους τελευταίους «παράνομους» μετανάστες.

Πηγή: AJDC: CYP 45-49/3/2/CYP.99, Camp population, 23.10.1948 και 14.1.1949.

Ξυλοτύμπου	23.10.1948	14.1.1949
CAMP 64	1.406	2.113
CAMP 65	1.374	1.337
CAMP 66	1.262	1.491
CAMP 67	1.535	1.623
CAMP 68	955	833
CAMP 69	1.786	445
ΣΥΝΟΛΟ	8.318	7.842

Η ζωή στα στρατόπεδα

Την πρόνοια για την σίτιση, την ένδυση, την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, την εκπαίδευση, την προμήθεια διδακτικού υλικού και απαραίτητων αντικειμένων για τις θρησκευτικές εορτές των μεταναστών ανέλαβε η JOINT¹⁴⁵¹. Η οργάνωση μετέφερε από την Παλαιστίνη ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, διατροφολόγους, γυμναστές και δασκάλους¹⁴⁵². Κατά τη διάρκεια του 1947 εργοδοτούνταν στα στρατόπεδα 145 υπάλληλοι της JOINT, 33 ιατροί, 26 νοσοκόμες, 22 υπάλληλοι των στρατοπέδων και 64 εργάτες του βρετανικού νοσοκομείου (B.M.H.)¹⁴⁵³. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην ιατροφαρμακευτική φροντίδα των εξαντλημένων μεταναστών και των εγκύων, καθώς και στην αντιμετώπιση και πρόληψη μολυσματικών ασθενειών, όπως ο τυφοειδής πυρετός¹⁴⁵⁴. Ενεργή δραστηριότητα επέδειξε και η τοπική

¹⁴⁵⁰ David Schaary, “The Social Structure of the Cyprus Detention Camps: 1946-1949”, *Studies in Zionism*, 3:2 (1982), σσ. 273-274.

¹⁴⁵¹ Εβραϊκή εθελοντική οργάνωση η οποία ιδρύθηκε το 1914 για την διανομή τροφίμων για τους Εβραίους στην Παλαιστίνη κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η μεγαλύτερη οικονομική και όχι μόνο συνδρομή της στον εβραϊκό λαό σημειώθηκε από την περίοδο των ναζιστικών διωγμών μέχρι και την ανακήρυξη του κράτους του Ισραήλ. Συνέβαλε σημαντικά στη διάσωση χιλιάδων Εβραίων από την Κεντρική Ευρώπη, αλλά και στη διανομή ρουχισμού, φαρμάκων και εκπαιδευτικού υλικού στα στρατόπεδα εκτοπισμένων, βλ. Σμπή και Λάμψα, *ό.π.*, σ. 35, σημ. 14.

¹⁴⁵² AJDC: CYP 45-49/2/1/CYP.60, Morris Laub προς Godfrey Collins, Διοικητή εβραϊκών στρατοπέδων, Αμμόχωστος, 3.12.1947.

¹⁴⁵³ AJDC: CYP 45-49/3/2/CYP.101, Έγγραφο “Annual Survey of Immigration For the Year 1947”, πίνακας Ε.

¹⁴⁵⁴ AJDC: CYP 45-49/2/1/CYP.60, Collins προς Laub, 3.1.1948.

Εβραϊκή Επιτροπή στην Κύπρο (βλ. σ. 129), με τη διενέργεια εράνων για αγορά τροφίμων και ρουχισμού για τους Εβραίους των στρατοπέδων¹⁴⁵⁵.

Χάρη στην πλούσια προσφορά της JOINT, τα στρατόπεδα λειτούργησαν ως χώροι προετοιμασίας των προσφύγων για την ομαλή κοινωνική και πολιτική τους ένταξη κατά τη μετεγκατάστασή τους στην Παλαιστίνη/Ισραήλ. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η Κύπρος αποκαλείτο από τους Εβραίους κρατούμενους *Erev Eretz Yisrael*, δηλαδή η παραμονή του Ισραήλ¹⁴⁵⁶. Σε ένα πλαίσιο εβραϊκής κοινοτικής οργάνωσης, οι έγκλειστοι μετανάστες τύγγαναν εκπαίδευσης στα εβραϊκά από Εβραίους δασκάλους¹⁴⁵⁷, απασχολούνταν σε μικρά εργαστήρια χειροτεχνίας, εφοδιάζονταν με ραπτομηχανές για το ράψιμο ρούχων και εργαλεία για την κατασκευή παπουτσιών, γιόρταζαν τις θρησκευτικές τους εορτές και τελούσαν και γάμους¹⁴⁵⁸. Επίσης, ένα ποσοστό του 7-8% του πληθυσμού κάθε στρατοπέδου εργοδοτείτο για τη διεκπεραίωση διαφόρων εργασιών και λάμβανε μισθό από την JOINT. Όπως καταγράφεται στον ακόλουθο πίνακα, κατά το 1947 εργάζονταν 1.125 από τις 16.000 μετανάστες.

Πίνακας 36 Αριθμός Εβραίων «παράνομων» μεταναστών που εργοδοτούνταν στα στρατόπεδα από την JOINT

Πηγή: AJDC: CYP 45-49/3/2/CYP.101, Έγγραφο “Annual Survey of Immigration For the Year 1947”, πίνακας Ε.

Στρατόπεδα Καράολος και Ξυλοτύμπου	Αριθμός Εβραίων	Ποσοστό εργατών	Αριθμός εργατών
55	1812	7%	127
60	967	8%	77
61	569	8%	46
62	600	8%	48
64	1.399	7%	98
65	1.545	7%	108
66	1.726	7%	121
67	2.088	7%	146
68	1.962	7%	137
70	3.332	6.50%	217
ΣΥΝΟΛΟ	16.000		1.125

¹⁴⁵⁵ Εφημ. *The Cyprus Mail*, 22.8.1946, σ. 1 και 27.8.1946, σ. 1.

¹⁴⁵⁶ Laub, *ό.π.*, σ. 22.

¹⁴⁵⁷ Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Emanuel Gutmann, ο οποίος έφθασε στα στρατόπεδα το 1947. Παντρεύτηκε στην Κύπρο και η κόρη του γεννήθηκε στο Μαργό. Συνέντευξη με την ερευνήτρια στις 3.11.2011 στη Λευκωσία.

¹⁴⁵⁸ AJDC: CYP 45-49/2/1/CYP.60, Αλληλογραφία και σημειώματα του Morris Laub κατά το 1947 και 1948.

Οι μετανάστες, όμως, τύγχαναν και στρατιωτικής προετοιμασίας από την *Haganah*.¹⁴⁵⁹ Όπως κατέγραφε σε μαρτυρία του ο βουλευτής και ανώτερος αξιωματικός της βρετανικής αεροπορίας A.V. Harvey στην εφημερίδα *Macclesfield Courier*, η οποία αναδημοσιεύθηκε στην *Ελευθερία*:

«Πολλοί των Εβραίων κρατουμένων, άνδρες και γυναίκες, ασκούνται εντός των στρατοπέδων των από Εβραίους αρχηγούς. Οι άνδρες εκγυμνάζονται καθ' ομάδας την νύκτα, διδασκόμενοι τας μεθόδους των κομμάντος, αι δε γυναίκες εξασκούνται εις τον χειρισμόν τηλεγραφικών μηχανημάτων και εις την σηματοδοσίαν [...] Οσάκις δε συμβή να τοποθετηθούν έξω από τους οικίσκους των στρατοπέδων τενεκεδένια κουτιά κονσερβών, ταύτα εξαφανίζονται εντός 24 ωρών και μεταποιούνται εις εργαλεία και άλλα όργανα»¹⁴⁶⁰.

Αντιπρόσωποι εβραϊκών κομμάτων της Παλαιστίνης, πρωτοπόρα μέλη των κιμπούτς, της παραστρατιωτικής οργάνωσης *Haganah* και της *Mossad LeAliyah Bet*, η οποία διευκόλυνε τη λαθραία μετανάστευση στην Παλαιστίνη, κατάφεραν να παρεισφρύσουν στα στρατόπεδα (μέσω της αποστολής υπαλλήλων της JOINT) και να αναπτύξουν σημαντική στρατιωτική δράση¹⁴⁶¹. Το Νοέμβριο του 1947, ο Βρετανός Διοικητής στον Καράολο, Godfrey Collins, ζήτησε από τον Διευθυντή της JOINT, Morris Laub, να μεριμνήσει για τη διακοπή της «μεγάλης κλίμακας» στρατιωτικής εκπαίδευσης που λάμβανε χώρα στα στρατόπεδα και να σταματήσει η προμήθεια επαναχρησιμοποιημένων στολών¹⁴⁶².

Η λειτουργία των στρατοπέδων ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων τόσο εντός της Κύπρου όσο στη Βρετανία και την Παλαιστίνη, αφού θεωρείτο αναφαίρετο δικαίωμα η ελεύθερη διέλευση και εγκατάσταση των Εβραίων προσφύγων στην Παλαιστίνη. Οι ίδιοι οι κρατούμενοι εξέφραζαν τη δυσαρέσκειά τους προς τη Μεγάλη Βρετανία, η οποία κατά σχήμα οξύμωρο είχε πολεμήσει εναντίον του ναζισμού. Όπως δήλωνε ο Itzhak Posner:

¹⁴⁵⁹ Αναφορές για την εβραϊκή και στρατιωτική εκπαίδευση βλ. Laub, *ό.π.*, σ. 26, 52-53 και Patzert, *στο ίδιο*, σσ. 170-177. Επίσης, για την σχολική εκπαίδευση βλ. Ofer, *ό.π.*, σ. 5.

¹⁴⁶⁰ «Να ληφθή έγκαιρος απόφασις δια το μέλλον της Κύπρου. Τι είδε και τι φρονεί Άγγλος βουλευτής και αεροπόρος», εφημ. *Ελευθερία*, 20.2.1948.

¹⁴⁶¹ Laub, *ό.π.*, σσ. 19, 26-30.

¹⁴⁶² AJDC: CYP 45-49/2/1/CYP.60, Collins προς Laub, 27.11.1947.

«είμαστε πολύ απογοητευμένοι μετά που επιβιώσαμε από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ευρώπη, εμείς, οι εναπομείναντες του ευρωπαϊκού εβραϊσμού, να βρίσκουμε τους εαυτούς μας και πάλι σ' ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης πίσω από συρματοπλέγματα. Σ' εσάς μπορεί να φαίνεται ως στρατόπεδο κρατουμένων, ή ονομάστε το όπως θέλετε, αλλά για εμάς είναι ένα ακόμα στρατόπεδο συγκέντρωσης»¹⁴⁶³.

Κατά τους πρώτους μήνες λειτουργίας των στρατοπέδων, οι συνθήκες διαβίωσης για τις χιλιάδες «παρανόμων» μεταναστών ήταν δυσχερείς, καθώς οι οικονομικοί πόροι της κυβέρνησης ήταν περιορισμένοι και λαμβάνονταν μόνο τα βασικά μέτρα για την υγεία και ευημερία των κρατουμένων. Οι Εβραίοι υποστήριζαν ότι υποσιτίζονταν και ότι διέμεναν σε αντίσκηνα χωρίς ηλεκτρισμό και πολλές φορές χωρίς νερό¹⁴⁶⁴. Το φαγητό δινόταν με κουπόνια (fixed rations) και σε κάθε μετανάστη αναλογούσαν μόνο 4,5 λίτρα νερό¹⁴⁶⁵, ποσότητα η οποία ήταν μικρή για τις καθημερινές ανάγκες των κρατουμένων σε διατροφή και συνθήκες υγιεινής. Οι Βρετανοί προσπάθησαν να επιλύσουν το πρόβλημα της προμήθειας νερού με την εγκατάσταση σωλήνων νερού εντός των στρατοπέδων¹⁴⁶⁶.

Η εικόνα των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης κατά τους πρώτους μήνες λειτουργίας των στρατοπέδων, αποτυπώθηκε από τους δημοσιογράφους των κυπριακών εφημερίδων, οι οποίοι με την άδεια των στρατιωτικών αρχών εισήλθαν στα στρατόπεδα. Οι Ελληνο-εβραίοι προσέγγιζαν κατά εκατοντάδες τους Κύπριους δημοσιογράφους, ως επί το πλείστον του αριστερού Τύπου, ζητώντας τους να καταγράψουν τις άθλιες συνθήκες διαβίωσής τους, αλλά και να μεσολαβήσουν στην αποστολή επιστολών στους συγγενείς τους, αφού τους είχε απαγορευθεί κάθε επικοινωνία εκτός στρατοπέδων.

Ο δημοσιογράφος της *Ελευθερίας* παρατήρησε ότι όλοι σχεδόν οι Εβραίοι οι οποίοι εγκαταστάθηκαν πρώτοι στα στρατόπεδα «φέρουν επί των βραχιόνων των το αρχικόν ψηφίον της ονομασίας των στρατοπέδων και αριθμούς δι' ανεξιτήλου μελάνης. Καταγραφόταν ότι οι

¹⁴⁶³ Εφημ. *Cyprus Mail*, 9.9.1946.

¹⁴⁶⁴ Για τις συνθήκες υγιεινής και διαβίωσης βλ. Laub, *ό.π.*, σσ. 22-25. Επίσης, Σιμπή και Λάμψα, *ό.π.*, σσ. 243-245.

¹⁴⁶⁵ «Η κυπριακή κυβέρνηση προς τους αφιχθέντας μετανάστες», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 17.8.1946, σ. 1.

¹⁴⁶⁶ «A visit to Caraolos Camp. Internees are humanely treated», εφημ. *Cyprus Mail*, 24.9.1946, σ. 3.

άνδρες και οι γυναίκες ήταν ημίγυμνοι, με ακάθαρτα ανδρικά κοντά παντελόνια και φθαρμένα παπούτσια. Τα παιδιά και τα βρέφη παρουσιάζονταν καχεκτικά¹⁴⁶⁷.

Ο Αντώνης Φαρμακίδης αφιέρωσε τρία κατά σειρά άρθρα με τον τίτλο «Παλαιστίνη!...Παλαιστίνη!... Το δράμα των παιδιών του Ισραήλ» στον *Κυπριακό Τύπο* για την κατάσταση που επικρατούσε πίσω από τα σύρματα του Καραόλου τον Αύγουστο του 1946. Το θέαμα των μεταναστών ήταν «τραγικό, σπαραξικάρδιο που λυγίζει τα νεύρα και γεννά φρίκην, οίκτον και αγανάκτισιν»¹⁴⁶⁸. Η Ελληνο-εβραία Ραχήλ Κοέν, η οποία υπηρέτησε ως νοσοκόμα στο ελληνο-αλβανικό μέτωπο μίλησε στον Φαρμακίδη για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των γυναικών:

«Γράψετε πως η ζωή είναι άθλια. Η τροφή είναι ελάχιστη και κακής ποιότητας. Έχουμε εδώ γυναίκες που βυζαίνουν βρέφη. Δεν τους δίδεται όπως πρέπει περισσότερη και καλύτερη τροφή. Καμμία εξαίρεση. Είναι άλλες που έχουν μικρά παιδάκια. Δεν τους δόθηκε μέχρι σήμερα ούτε μια πλάκα σαπούνη ή νερό να πλένουν τα 1-2 κομμάτια ρουχαλάκια που έχουν και τα φοράνε λερωμένα και βρώμικα»¹⁴⁶⁹.

Οι Εβραίοι ήταν λιγομίλητοι για τις κακουχίες που υπέστησαν κατά τον πόλεμο και για όσα βίωσαν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως στην Ευρώπη. Αυτό που διακήρυτταν έντονα όμως και μετέφεραν στους Κύπριους μέσω του Τύπου, ήταν τη θέληση τους για μετάβαση στην Παλαιστίνη. Ένας Ελληνοεβραίος πρόσφυγας δήλωνε στην *Ελευθερία*:

«Ο φλογερός μας πόθος είναι να εγκατασταθώμεν εις την γην των προγόνων μας. Τούτο είναι δικαίωμά μας. Είναι δικαίωμα το οποίον μας παρέχει η κληρονομιά των πατέρων μας και η θυσία των 6 ½ εκατομμυρίων Εβραίων εν Ευρώπη. Δεν θα παραμείνωμεν στην Κύπρον. Ή θα εγκατασταθώμεν εις την ιεράν μας γην ή θ' αποθάνωμεν. Μέση λύσις δεν υπάρχει. Εδώ υποφέρομεν».

Επιπλέον έστελλε το δικό του μήνυμα στους Κύπριους: «Ζήτημα εγκαταστάσεως Εβραίων εις την Κύπρον, δεν τίθεται και τονίσατε τούτο εις τους συμπατριώτας σας»¹⁴⁷⁰.

¹⁴⁶⁷ «Μετά την αποκατάστασιν της τάξεως», εφημ. *Ελευθερία*, 19.8.1946, σ. 1.

¹⁴⁶⁸ Εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 21.8.1946, σ. 2.

¹⁴⁶⁹ Εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 23.8.1946, σ. 2.

¹⁴⁷⁰ «Μετά την αποκατάστασιν της τάξεως», εφημ. *Ελευθερία*, 19.8.1946, σ. 1.

Οι Εβραίοι διάβαζαν καθημερινά τον κυπριακό Τύπο, καθώς στα στρατόπεδα διανέμονταν ελληνόφωνες και αγγλόφωνες εφημερίδες¹⁴⁷¹, και γνώριζαν καλά τις απόψεις που κυκλοφορούσαν ευρύτερα στην κοινή γνώμη για την παρουσία τους στο νησί. Με μακροσκελή επιστολή τους στον *Κυπριακό Τύπο* στις 17 Οκτωβρίου 1946, η οποία δημοσιεύθηκε στις 24 και 25 του μήνα, Έλληνες Εβραίοι του Καραόλου διαβεβαίωναν τους Κυπρίους ότι σε καμία περίπτωση δεν θα δέχονταν να παραμείνουν στην Κύπρο. Θέλησαν περαιτέρω να διαφωτίσουν την κοινή γνώμη για το εβραϊκό πρόβλημα, τους λόγους της μεγάλης μετανάστευσης στην Παλαιστίνη και τον Σιωνισμό.

«Γνωρίζουμε πολύ καλά πως η παρουσία μας εδώ έχει σαν αποτέλεσμα να δυσκολεύη αρκετά η ζωή των κατοίκων του ηρωϊκού αυτού νησιού, αυξάνοντας το κόστος της ζωής. Εμεις λυπούμεθα ειλικρινά γιατί άθελά μας γινόμαστε αιτία κακού στο λαό της Κύπρου που μας είναι τόσο συμπαθής γιατί κι αυτός σαν κι εμας αγωνίζεται για τη λευτεριά του. Ξέρουμε ακόμα πως η παρουσία μας δημιούργησε εύλογα ανησυχίες στον Κυπριακό λαό από το φόβο μήπως η προσωρινή μεταφορά και εγκατάστασή μας στην Κύπρο κρύβει απώτερες σκέψεις των Αγγλικών αρχών για μια μονιμότερη εγκατάσταση σημαντικού αριθμού Εβραίων στην Κύπρο [...] Επιθυμούμε να διαβεβαιώσουμε τον Κυπριακό λαό ότι εμείς ουδέποτε θα βοηθήσουμε τέτοια σχέδια πούναι πολύ μακριά από τους πόθους και τις επιθυμίες μας»¹⁴⁷².

Όσον αφορά τις αναφορές στον Τύπο για το Σιωνιστικό Κίνημα περί κεφαλαιοκρατών ηγετών και θυματοποίησης του εβραϊκού λαού, οι Εβραίοι κρατούμενοι εξηγούσαν ότι αυτή ήταν μια εσφαλμένη εντύπωση, καθώς χάρη στον Σιωνισμό αναπτύχθηκαν στην Παλαιστίνη «οι πρότυπες σοσιαλιστικές γεωργικές κοινωνίες (κιμπούτς)» και ότι ο σοσιαλισμός ήταν αυτός που επικρατούσε στις κοινωνικές και οικονομικές εκφάνσεις της ζωής¹⁴⁷³.

Η διακαής επιθυμία τους να μεταβούν στην Παλαιστίνη, όπως και ο αντι-βρετανισμός τους, εκδηλώθηκε με απεργίες πείνας, βίαιες συγκρούσεις με το βρετανικό στρατό και αιματηρές διαδηλώσεις εντός των στρατοπέδων¹⁴⁷⁴, με τις σημαντικότερες να σημειώνονται κατά το 1947 όταν ο πληθυσμός στα στρατόπεδα ξεπερνούσε τις 20.000. Το Μάρτιο του 1947

¹⁴⁷¹ Στο ίδιο.

¹⁴⁷² «Τι φρονούν οι φιλοξενούμενοί μας. Γράμμα από τους έγκλειστους Εβραίους του Καραόλου», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 24.10.1946, σ. 2.

¹⁴⁷³ «Τι φρονούν οι φιλοξενούμενοί μας. Γράμμα από τους έγκλειστους Εβραίους του Καραόλου», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 25.10.1946, σ. 2.

¹⁴⁷⁴ Βλ. επίσης Birn, *ό.π.*, σ. 176 και Laub, *ό.π.*, σσ.47- 50. Επιπλέον, Μαχλουζαρίδης, *ό.π.*, σσ. 182-183.

διακόσιοι Εβραίοι κρατούμενοι στην Ξυλοτύμπου λιθοβόλησαν Βρετανούς στρατιώτες, αρνούμενοι να επιστρέψουν στο στρατόπεδό τους μετά από επίσκεψη «αναψυχής» σε άλλο στρατόπεδο. Πέντε κρατούμενοι τραυματίστηκαν από τα πυρά των στρατιωτικών αρχών και οι ταραχές αποσωβήθηκαν με τη ρίψη δακρυγόνων. Τον Απρίλιο ακολούθησαν στον Καραόλο νέα αιματηρά γεγονότα, όταν μια ομάδα Εβραίων που επρόκειτο να μεταφερθεί στην Παλαιστίνη αρνήθηκε να επιβιβαστεί στο πλοίο ζητώντας αύξηση της αναλογίας των μεταναστών που θα απελευθερώνονταν. Ακολούθησαν διαδηλώσεις εντός του στρατοπέδου με συνθήματα σε πλακάτ, όπως «δεν έχουμε καμία εργασία στην Κύπρο» και «η πατρίδα μας είναι η Παλαιστίνη», και οι μετανάστες έβαλαν φωτιά στα αντίσκηνά τους, πυρπόλησαν σκηνές αξιωματικών και στρατιωτικά αυτοκίνητα και αποπειράθηκαν να δραπετεύσουν ρίχνοντας στους φρουρούς πέτρες, ξύλα και σίδερα. Από τα πυρά των Βρετανών στρατιωτών σκοτώθηκε ένας Εβραίος και τραυματίστηκαν άλλοι έξι¹⁴⁷⁵. Ο νεκρός μετανάστης τάφηκε στο κοιμητήριο του Μαργό και οι συγκρατούμενοι ξεκίνησαν απεργία πείνας σε ένδειξη διαμαρτυρίας¹⁴⁷⁶. Ανάλογες σκηνές εκτυλίχθηκαν και την Πρωτομαγιά με τους κρατούμενους να υψώνουν σημαίες και να βάζουν φωτιά στις σκηνές τους, ζητώντας αντίσκηνα και είδη ρουχισμού¹⁴⁷⁷.

Τον Ιούλιο έλαβε χώρα η μαζικότερη διαδήλωση των μεταναστών στα στρατόπεδα της Ξυλοτύμπου. Δέκα χιλιάδες Εβραίοι διαδήλωσαν με εικοσιτετράωρη αποχή από φαγητό και νερό και αθρόα παρέλαση δυο ωρών. Τραγουδώντας πατριωτικά τραγούδια και κρατώντας πινακίδες με διάφορα συνθήματα στην αγγλική και την ελληνική, ζητούσαν περισσότερη τροφή και νερό και πιο ανθρώπινη μεταχείριση. Μεταξύ άλλων φώναζαν: «κάτω ο ιμπεριαλισμός», «ιδού η δημοκρατία των Μπέβιν-Άτλη», «Ελάτε κ. Μπέβιν εις την Κύπρον να περάσετε τας θερινάς διακοπάς εις τα στρατόπεδα»¹⁴⁷⁸.

Οι Βρετανοί «τιμώρησαν» τους κρατούμενους με διακοπή της δωρεάν παροχής τσιγάρων και απαγόρευση των επισκέψεων μεταξύ των μεταναστών των δυο στρατοπέδων, στην Αμμόχωστο και την Ξυλοτύμπου. Οι κρατούμενοι αποτάθηκαν στην οργάνωση του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στη Γενεύη ζητώντας την αποστολή επιτροπής για τη διερεύνηση των συνθηκών διαβίωσής τους, η οποία ωστόσο ποτέ δεν κατέφθασε στα στρατόπεδα. Στην

¹⁴⁷⁵ «Αιματηρά γεγονότα εις στρατόπεδον Καραόλου», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 19.4.1947, σ. 1.

¹⁴⁷⁶ «Η απεργία πείνης των Εβραίων συνεχίζεται. Ετάφη χθες εις Μαργκό ο τυφεκισθείς εν Καραόλω Εβραίος», εφημ. *Ελευθερία*, 22.4.1947.

¹⁴⁷⁷ «Οι εν Κύπρω Εβραίοι απετάθησαν εις την οργάνωσιν Διεθνούς Σταυρού», εφημ. *Εσπερινή*, 12.5.1947, σ. 2.

¹⁴⁷⁸ «Οι Εβραίοι πρόσφυγες εκήρυξαν απεργίαν πείνης», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 8.7.1947, σ. 1.

πραγματικότητα οι συνθήκες στα στρατόπεδα είχαν βελτιωθεί σημαντικά το 1947, οι κρατούμενοι, όμως, προσπαθούσαν να προκαλούν ταραχές εξ αφορμής των δήθεν κακών συνθηκών είτε για να τραβήξουν τα φώτα της δημοσιότητας και να επικοινωνήσουν έτσι την επιθυμία τους για μεταφορά στην Παλαιστίνη είτε για να δημιουργήσουν ευκαιρίες δραπέτευσης.

Η μετάβαση στο Ισραήλ και το κλείσιμο των στρατοπέδων

Η μεταφορά των Εβραίων στην Παλαιστίνη/Ισραήλ άρχισε το Δεκέμβριο του 1946 με την αποστολή περίπου 750 ατόμων τον μήνα. Ο αριθμός αυτός υπήρξε κατά διάστημα μικρότερος, αναλόγως του αυξημένου αριθμού των Εβραίων που εισέρχονταν λαθραία στην Παλαιστίνη. Άλλες φορές υπήρξε και μεγαλύτερος, αφού παρεχόταν άδεια μετεγκατάστασης στην Παλαιστίνη/Ισραήλ σε περιπτώσεις εγκύων, θηλαζουσών γυναικών και ηλικιωμένων (βλ. Παράρτημα Κ)¹⁴⁷⁹. Οι Εβραίοι οι οποίοι μεταφέρθηκαν στην Παλαιστίνη/Ισραήλ από την Κύπρο μεταξύ Νοεμβρίου 1946 και Μαΐου 1948 αντιπροσώπευαν το 67% του συνόλου των Εβραίων που εισήλθαν στην Παλαιστίνη τη δεδομένη περίοδο, και περίπου το 40% όσων αφίχθηκαν μεταξύ Μαΐου και Σεπτεμβρίου 1948¹⁴⁸⁰.

Καθ'όλη την περίοδο λειτουργίας των στρατοπέδων υπήρξαν περιπτώσεις κρατουμένων οι οποίοι δραπέτευαν από τα στρατόπεδα του Καράολου είτε μέσα από λαγούμια, τα οποία σκάβονταν κάτω από τα αντίσκηνα των κρατουμένων¹⁴⁸¹, είτε με πλαστές ταυτότητες τις οποίες προμήθευαν άτομα των οργανώσεων *Haganah* και *Mossad LeAliyah Bet*. Εντός των στρατοπέδων οι μετανάστες μάθαιναν ελληνικά ώστε να μπορούν να επικοινωνούν με τους ντόπιους μετά που δραπέτευαν και μελετούσαν τοπογραφικούς χάρτες της περιοχής, σχεδιασμένους από Εβραίους χαρτογράφους¹⁴⁸². Οι δραπέτες έβρισκαν καταφύγια σε γειτονικούς πορτοκαλέωνες Εβραίων, όπως των Koenigsfeld και Levinsky, και Ελλήνων Κυπρίων αριστερών, όπως του Ανδρέα Σιαήλη και του Γεώργιου Κατσαντώνη από τη Δερύνεια. Με αυτοκίνητα ντόπιων μεταφέρονταν στις ακτές της Αμμοχώστου, όπως η περιοχή Κόννος, Κάππαρις, Τρικώμου και Νησί στην Αγία Νάπα, και σε καταλύματα

¹⁴⁷⁹ *Colonial Reports. Cyprus 1947*, σ. 3. Επίσης, Ofer, *ό.π.*, σ. 3.

¹⁴⁸⁰ Ofer, *ό.π.*

¹⁴⁸¹ Περιγραφή του τρόπου διάνοιξης των σηράγγων δίνεται στο Μαχλουζαρίδης, *ό.π.*, σσ. 52-53.

¹⁴⁸² «Πως είχαν οργανωθεί η απόδρασις των Εβραίων λαθρομεταναστών εκ Κύπρου», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 10.2.1949, σ. 1.

ψαράδων από όπου μεταφέρονταν με πλοιάρια στην Παλαιστίνη¹⁴⁸³. Ο Morris Laub, διευθυντής της JOINT στα στρατόπεδα της Κύπρου, εκτιμούσε ότι όσοι επέλεξαν να δραπετεύσουν δεν ήταν περισσότεροι από 300¹⁴⁸⁴ (και σίγουρα όχι 1809 όπως υπερβολικά δημοσιεύθηκε στον κυπριακό Τύπο μετά από σχετικές αναφορές ενός από τους επικεφαλής των τελευταίων Εβραίων κρατουμένων κατά την αποχώρησή τους το Φεβρουάριο του 1949¹⁴⁸⁵). Σε πολλές περιπτώσεις οι δραπετεύοντες μετανάστες εντοπίζονταν από τους Βρετανούς, συλλαμβάνονταν και μεταφέρονταν στις Κεντρικές Φυλακές της Λευκωσίας.

Στις 10 Φεβρουαρίου 1949 οι τελευταίοι Εβραίοι κρατούμενοι εγκατέλειπαν τα στρατόπεδα του Καραόλου και της Ξυλοτύμπου. Προτού επιβιβαστούν στα πλοία με προορισμό το Ισραήλ, απέτισαν φόρο τιμής στους 61 άνδρες και γυναίκες και στα 49 παιδιά που πέθαναν στο νησί και τάφηκαν στο κοιμητήριο του Μαργό¹⁴⁸⁶. Στα δύομισι χρόνια λειτουργίας των βρετανικών στρατοπέδων γεννήθηκαν 2.200 παιδιά, έγιναν 2.500 γάμοι¹⁴⁸⁷ και σημειώθηκαν 400 θάνατοι¹⁴⁸⁸.

Ο αντίκτυπος των στρατοπέδων στην τοπική οικονομία

Ο αντίκτυπος της λειτουργίας των στρατοπέδων στην οικονομία της Κύπρου είναι μέχρι σήμερα μια άγνωστη πτυχή, η οποία δεν μελετήθηκε ιστοριογραφικά. Η μελέτη του είναι σημαντική για το λόγο ότι η εισροή των Εβραίων μεταναστών ήταν μαζική και δημιούργησε, όπως ήταν αναμενόμενο, πρόσθετες ανάγκες στην κυπριακή αγορά και παραγωγή για κάλυψη των διατροφικών αναγκών τόσο των μεταναστών όσο και του στρατού. Οι συνέπειες στην παραγωγή των γειτονικών περιοχών των στρατοπέδων (Αμμοχώστου και Λάρνακας), την τιμή των αγαθών, τις εισαγωγές τροφίμων και άλλων προϊόντων, την απασχόληση ντόπιου

¹⁴⁸³ Laub, *ό.π.*, σσ. 30-32. Επίσης, Ζαμπά, *ό.π.*, σσ. 202-203. Αναλυτική περιγραφή για τον τρόπο και τα μέσα δραπέτευσης περιγράφεται στον Νικολάου, *ό.π.*, σ. 63. Αναφορές στη δημιουργία των τούνελ εντός των στρατοπέδων, τις αποδράσεις και τα σημεία διαφυγής των Εβραίων στο Κελέσις, *ό.π.*, σσ. 351-355. Στα λαγούμια και τη μεταφορά των δραπέτων από Έλληνες Κυπρίους αναφέρθηκε και ο Emanuel Gutmann, δάσκαλος τότε στον Καραόλο, ο οποίος βοήθησε κρατουμένους να διαφύγουν από τα στρατόπεδα, σε συνέντευξη με την ερευνήτρια στις 3.11.2011 στη Λευκωσία. Μαρτυρία για τον τρόπο που δραπέτευαν από τα στρατόπεδα στην εφημ. *Ελευθερία*, 10.2.1949, σ. 1.

¹⁴⁸⁴ Laub, *ό.π.*, σ. 32. Σύμφωνα με τον Μαχλουζαρίδη, *ό.π.*, σ.183, το 1949 ανακοινώθηκε ότι οι Εβραίοι οι οποίοι διέφυγαν κρυφά από τα στρατόπεδα ανέρχονταν στους 1809.

¹⁴⁸⁵ Εφημ. *Ελευθερία*, 10.2.1949, σ. 1.

¹⁴⁸⁶ Εφημ. *The Jewish Chronicle*, 11.2.1949, σ. 8.

¹⁴⁸⁷ Ofer, *ό.π.*, σ. 5. Επίσης, Schaary, *ό.π.*, σ. 274.

¹⁴⁸⁸ Σιμπή και Λάμψα, *ό.π.*, σ. 244.

εργατικού δυναμικού και την αύξηση του εισοδήματος των εμπόρων και παραγωγών υπήρξαν αλυσιδωτές.

Οι φάκελοι για την οικονομική διαχείριση και την προμήθεια των στρατοπέδων στο Κρατικό Αρχείο Κύπρου είναι κυριολεκτικά άδειοι από τα σχετικά έγγραφα (είτε τα έγγραφα χάθηκαν είτε μεταφέρθηκαν σε άγνωστο σήμερα χώρο), ενώ η αλληλογραφία του Διοικητή των στρατοπέδων και οι φάκελοι του Τμήματος Προμηθειών δεν εντοπίστηκαν στο μητρώο του αρχείου. Την απώλεια αυτής της σημαντικής πηγής, η οποία μπορούσε να δια φωτίσει ως προς τον αντίκτυπο της παρουσίας των Εβραίων μεταναστών στην αύξηση του κόστους ζωής και την έλλειψη βασικών καταναλωτικών αγαθών στην κυπριακή αγορά, κάλυψε σε σημαντικό βαθμό το πλούσιο ψηφιοποιημένο αρχείο της JOINT, στο οποίο εντοπίστηκαν αρκετά στοιχεία για τις ποσότητες και τις δαπάνες της οργάνωσης σε προϊόντα και υπηρεσίες από την τοπική αγορά.

Καθότι τα στρατόπεδα δεν λειτουργούσαν ως στρατόπεδα αιχμαλώτων, οι μετανάστες δεν αξιοποιήθηκαν ως εργατικό δυναμικό στην αύξηση της παραγωγικότητας στη βιομηχανία, τη γεωργία και τον οικοδομικό τομέα, όπως συνέβαινε συνήθως στις περιπτώσεις των αιχμαλώτων πολέμου¹⁴⁸⁹. Ως εκ τούτου, η οικονομία της Κύπρου δεν επωφελήθηκε από αυτή τη διάσταση της εβραϊκής παρουσίας. Ωστόσο, η διαβίωση των μετανάστων εξαρτάτο άμεσα από την τοπική παραγωγή. Οι βρετανικές αρχές προμηθεύονταν τις βασικές ποσότητες τροφίμων, ένδυσης και υπόδυσης, και άλλων προϊόντων για τα εβραϊκά στρατόπεδα από την κυπριακή αγορά σε ελεγχόμενες τιμές, ενώ σε περίπτωση που δεν καλυπτόταν η ζήτηση, εισάγονταν επιπλέον ποσότητες από το εξωτερικό, κυρίως την Παλαιστίνη και τη Βρετανία (ενδεικτικά για τις εισαγωγές των προϊόντων κατά το 1947, οι οποίες διοχετεύονταν στα στρατόπεδα βλ. Παράρτημα Λ).

Η προμήθεια των καταναλωτικών προϊόντων δεν ανήκε, όμως, μόνο στη δικαιοδοσία των βρετανικών στρατιωτικών αρχών. Σημαντικό ρόλο αναλάμβανε η JOINT, η οποία ενίσχυε τις ποσότητες των προμηθειών από τις βρετανικές αρχές με την εισαγωγή προϊόντων και την αγορά κυρίως τροφίμων από τους τοπικούς εμπόρους. Η προμήθεια των στρατοπέδων γινόταν τόσο από μεσάζοντες υπαλλήλους της JOINT όσο και από υπαλλήλους των καντινών, οι

¹⁴⁸⁹ Βλ. Gerald H. Davis, "Prisoners of War in Twentieth-Century Economies", *Journal of Contemporary History*, 12:4 (1977), σσ. 623-634.

οποίες λειτουργούσαν ως ιδιωτικές επιχειρήσεις εντός των στρατοπέδων¹⁴⁹⁰. Οι Εβραίοι μετανάστες από τον Ιανουάριο του 1948 δικαιούνταν να αποσύρουν μέχρι και £5 κάθε μήνα από τους λογαριασμούς τους στην τράπεζα Barclays της Αμμοχώστου, όπου κατατίθεντο τα χρήματα τα οποία είτε έστελναν οι συγγενείς τους από την Παλαιστίνη είτε είχαν ήδη μαζί τους όταν ήρθαν Κύπρο είτε από αμοιβές για τη διεκπεραίωση εργασιών που τους ανέθετε η JOINT εντός των στρατοπέδων¹⁴⁹¹. Με αυτά αγόραζαν επιπλέον τσιγάρα και αλκοόλ από τις ιδιωτικές καντίνες¹⁴⁹², οι οποίες πωλούσαν τσίγλες, φρούτα, εξοπλισμό για λάμπες lux και άλλα αντικείμενα σε τιμές κόστους. Υπάρχουν ενδείξεις ότι δεν έλειπε και η μαύρη αγορά με την πώληση προϊόντων σε υψηλότερες τιμές από αυτές της κυπριακής αγοράς¹⁴⁹³. Οι Εβραίοι επιπλέον συνήθιζαν να ανταλλάζουν μεταξύ τους τα τσιγάρα με φαγητό και άλλα είδη¹⁴⁹⁴. Το τσιγάρο, εξαιτίας της ανθεκτικότητάς του και του περιορισμένου μεγέθους, χρησίμευε ως μια μορφή χρήματος το οποίο ενίσχυε το «εμπόριο» μεταξύ των κρατουμένων εντός των στρατοπέδων, μια πρακτική που συνηθιζόταν και στα στρατόπεδα αιχμαλώτων πολέμου κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁴⁹⁵.

Η JOINT εισήγαγε χωρίς δασμούς αρκετά από τα είδη πρώτης ανάγκης και άλλα προϊόντα γενικής χρήσης, όπως το συμπυκνωμένο γάλα για τα παιδιά¹⁴⁹⁶, ένδυση και υπόδυση, αλεύρι, τυρί, κεριά για τις θρησκευτικές τελετές, οδοντιατρικά και ιατρικά σκευάσματα, ακόμα και αυτοκίνητα από την Παλαιστίνη, τη Νέα Υόρκη και την Αυστραλία (βλ. Παράρτημα Λ)¹⁴⁹⁷. Τα προϊόντα φυλάσσονταν σε αποθήκες τις οποίες διατηρούσε η οργάνωση στην Αμμόχωστο και υπεύθυνός τους ήταν ο Πρόδρομος Παπαβασιλείου. Όταν τα στρατόπεδα έκλεισαν, οι βρετανικές αρχές επέτρεψαν στην Επιτροπή να εξαγάγει στην Παλαιστίνη τα διαθέσιμα προϊόντα των αποθηκών χωρίς την επιβάρυνση τελών.

Η δημιουργία των στρατοπέδων προέκυψε σε μια μεταβατική φάση της κυπριακής οικονομίας, η οποία διερχόταν από συνθήκες πολέμου σε συνθήκες ειρήνης. Από το 1945 μέχρι το 1949 ο πληθωρισμός και αύξηση της τιμής των προϊόντων, η έλλειψη προμηθειών η

¹⁴⁹⁰ Laub, *ό.π.*, σ. 34.

¹⁴⁹¹ ΚΑΚ: SA1/943/1946, Σημείωμα Collins προς στρατιωτικό επιτελείο περιφέρειας Κύπρου, 26.9.1947. Επίσης, Σημείωμα Collins προς Laub, Καράολος, 11.10.1947.

¹⁴⁹² Patzert, *ό.π.*, σ. 169.

¹⁴⁹³ Στο ίδιο.

¹⁴⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 164.

¹⁴⁹⁵ R.A. Radford, "The Economic Organisation of a P.O.W. Camp", *Economica*, 12:48 (1945), σ.194.

¹⁴⁹⁶ Εφημ. *Ελευθερία*, 19.8.1946, σ. 1.

¹⁴⁹⁷ AJDC: CYP 45-49/2/1/CYP.60, αλληλογραφία Laub και Collins. Επίσης, Laub, *ό.π.*, σ. 31. Επίσης, *Blue Book 1946*.

οποία οδήγησε στην αύξηση των εισαγωγών και η ανεργία αποτελούσαν τα σοβαρότερα προβλήματα της κυπριακής οικονομίας¹⁴⁹⁸. Ενδεικτικά, το κόστος ζωής αυτή την περίοδο είχε σημειώσει αύξηση από 18% μέχρι και 26%¹⁴⁹⁹. Οι ετήσιες βρετανικές αναφορές απέδιδαν αυτή την εικόνα της οικονομίας στην παγκόσμια εμπορική ύφεση και στο ανισοζύγιο εισαγωγών-εξαγωγών στο νησί¹⁵⁰⁰. Οι Βρετανοί εκτιμούσαν ότι ο πληθωρισμός θα ξεφούσκωνε μέσα στο 1946, ωστόσο οι ελπίδες τους διαψεύστηκαν από τα μέσα του χρόνου όταν αυτά τα συμπτώματα της οικονομίας συνέχισαν να υφίστανται¹⁵⁰¹. Λόγω των παγκοσμίων συνθηκών στο εμπόριο, η Κύπρος δεν είχε καταφέρει το 1946 να εξασφαλίσει επαρκείς ποσότητες ούτε καν σε ρουχισμό και εκχρηματισμένα προϊόντα¹⁵⁰². Το μεγαλύτερο πρόβλημα εξακολουθούσε να παρατηρείται στην εισαγωγή βρώσιμων ελαίων, τα οποία αφαιρέθηκαν ακόμα και από το καθημερινό σιτηρέσιο¹⁵⁰³. Η πρόσβαση σε σαπούνι επιτεύχθηκε με την ενίσχυση της επιτόπιας παραγωγής, ωστόσο το προϊόν δεν ήταν όσο φθινό θα αναμενόταν, καθώς η τιμή επηρεαζόταν από το κόστος μεταφοράς, και συχνά η παραγόμενη ποσότητα δεν κάλυπτε τις ανάγκες της αγοράς¹⁵⁰⁴.

Ιδιαίτερα αυξημένες τιμές καταγράφονταν στα γαλακτοκομικά προϊόντα, με αποτέλεσμα η εξαγωγή κυπριακού τυριού να απαγορευθεί¹⁵⁰⁵. Στο μεταξύ οι ελλείψεις σε τροφές καλύπτονταν με εισαγωγές προϊόντων από τη Μεγάλη Βρετανία, την Ινδία και την Αυστραλία¹⁵⁰⁶. Το Τμήμα Προμηθειών έλεγχε τις τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης, όπως λαχανικά, κρέας και ψάρι. Δεν ασκούσε όμως έλεγχο στις τιμές όλων των προϊόντων ευρείας κατανάλωσης. Για παράδειγμα, μερικά από τα φθαρτά με τη λιγότερη ζήτηση δεν υπόκειντο σε έλεγχο με αποτέλεσμα να παρατηρείται αύξηση στη τιμή τους μέχρι και 50%¹⁵⁰⁷. Ωστόσο, όπως παραδεχόταν ο Ελεγκτής Προμηθειών, η πολιτική του Τμήματος στους ελέγχους και την εποπτεία δεν ήταν τόσο αποτελεσματική ώστε να αντιμετωπιστεί ριζικά το φαινόμενο της

¹⁴⁹⁸ *Colonial Annual Reports. Cyprus 1946*, Λονδίνο 1947, σ. 5. Επίσης, βλ. «Πληθωρισμός, τιμάρθμος και ανεργία», *εφημ. Κυπριακός Τύπος*, 21.9.1946, σ. 1.

¹⁴⁹⁹ Ρίχτερ, *ό.π.*, σ. 748. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/539/1947, Τηλεγράφημα Ελεγκτής Προμηθειών προς Αρμοστέα Κύπρου, Λονδίνο, 28.3.1947.

¹⁵⁰⁰ *Annual Report 1947*, σ. 3. Επίσης, *Annual Report 1948*, σ. 4.

¹⁵⁰¹ ΚΑΚ: SA1/1055/46/D, *The Current Supply, Transport and Marketing Situation in Cyprus*, Sessional Paper No.3 of 1947, Λευκωσία χ.η., σ. 1.

¹⁵⁰² ΚΑΚ: SA1/1055/46/D, *The Current Supply ...*, σ. 1.

¹⁵⁰³ ΚΑΚ: SA1/1055/46/D, σ. 3.

¹⁵⁰⁴ ΚΑΚ: SA1/1055/46/D, σ. 4.

¹⁵⁰⁵ ΚΑΚ: SA1/1055/46/D, σ. 5.

¹⁵⁰⁶ ΚΑΚ: SA1/1055/46/D.

¹⁵⁰⁷ ΚΑΚ: SA1/1055/46/D, σ. 7.

μαύρης αγοράς και της πώλησης των προϊόντων σε υψηλότερες τιμές, καθώς αυτό εξαρτάτο και από την στάση του καταναλωτικού κοινού¹⁵⁰⁸.

Ανάμεσα στους Κυπρίους, ιδιαίτερα της Αμμοχώστου, κυκλοφορούσε ευρύτερα η άποψη ότι η λειτουργία των στρατοπέδων ήταν η αιτία για την αύξηση των τιμών και την έλλειψη των καταναλωτικών προϊόντων¹⁵⁰⁹. Το Σεπτέμβριο του 1945 σε υπόμνημα διαμαρτυρίας προς την Κυβέρνηση, το Δημοτικό Συμβούλιο Αμμοχώστου υποστήριξε ότι η παρουσία των Εβραίων αποτέλεσε την αφορμή για την απότομη αύξηση του κόστους ζωής στην πόλη της Αμμοχώστου εξαιτίας της ζήτησης μεγάλων ποσοτήτων τροφίμων και ένδυσης. Οι κάτοικοι ανέφεραν ότι αντιμετώπιζαν μεγάλες δυσκολίες στην προμήθεια τροφίμων, ιδιαίτερα φθαρτών, οι ποσότητες των οποίων στη δημοτική αγορά ήταν μικρές και οι τιμές εξαιρετικά υψηλές¹⁵¹⁰. Οι Βρετανοί δεν συμερίζονταν αυτές τις απόψεις¹⁵¹¹, δεδομένου ότι οι οδηγίες των αρχών ήταν να καταλήγει στα στρατόπεδα μόνο το πλεόνασμα φρούτων και λαχανικών, εφόσον τύγχανε προηγουμένως έγκρισης από τον Ελεγκτή Προμηθειών¹⁵¹², ενώ οι τιμές των τοπικών προϊόντων, ακόμα κι αυτών που αγοράζονταν από την JOINT, ήταν ελεγχόμενες από το αρμόδιο Τμήμα¹⁵¹³.

Καθώς η κατάσταση δεν βελτιωνόταν με την πάροδο του χρόνου, οι φωνές διαμαρτυρίας των Κυπρίων εξακολουθούσαν να πυκνώνουν, φτάνοντας μέχρι και τη Βουλή των Κοινοτήτων, όπου το ζήτημα συζητήθηκε τον Οκτώβριο του 1947. Ο βουλευτής των Εργατικών Arthur Skeffington ρώτησε τον Υπουργό Αποικιών κατά πόσο γνώριζε ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού στην Κύπρο δεν μπορούσε να αγοράσει πουλερικά, κρέας και ψάρι εξαιτίας της υψηλής τιμής πώλησής τους και κατά πόσο αυτή προκλήθηκε από το μεγάλο αριθμό στρατιωτών και προσφύγων. Ο David Rees-Williams απάντησε ότι οι τιμές των προϊόντων ήταν «ομολογουμένως υψηλές», αλλά ότι δεν υπήρξε αύξηση στο κόστος παραγωγής του τοπικού κρέατος τον τελευταίο χρόνο και ότι οι τιμές μερικών προϊόντων είχαν σημειώσει μείωση. Υποστήριξε ότι η αύξηση των τιμών δεν συνδεόταν με την παρουσία του στρατού και των Εβραίων, εξηγώντας ότι για τις ανάγκες των στρατοπέδων εισαγόταν κατεψυγμένο κρέας (καθώς οι ποσότητες του τοπικού κρέατος δεν ήταν επαρκείς για τη διατροφή των στρατιωτών

¹⁵⁰⁸ ΚΑΚ: SA1/1055/46/D, σσ. 7-8.

¹⁵⁰⁹ «Τιμαριθμικά», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 21.9.1946, σ. 1.

¹⁵¹⁰ «Το ζήτημα των Εβραίων λαθρομεταναστών και Γερμ. αιχμαλώτων. Υπόμνημα του Δημοτικού Συμβουλίου Αμμοχώστου», εφημ. *Ανεξάρτητος*, 14.9.1946, σ. 1.

¹⁵¹¹ ΚΑΚ: SA1/933/1946, Πρακτικά Ελεγκτή Προμηθειών 18.9.1946.

¹⁵¹² ΚΑΚ: SA1/933/1946, Πρακτικά Ελεγκτή Προμηθειών 17.9.1946.

¹⁵¹³ AJDC: CYP 45-49/2/1/CYP.60.

και των Εβραίων), το οποίο πωλείτο χωρίς περιορισμούς και σε χαμηλότερη τιμή από το τοπικό, ώστε «να διατηρούνται οι τιμές του κρέατος σε λογικά πλαίσια»¹⁵¹⁴.

Οι βρετανικές αρχές δεν θεωρούσαν ακόμη ότι η εισροή των Εβραίων είχε αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία και σε καμία ετήσια έκθεση της κυβέρνησης δεν έγινε οποιοσδήποτε συσχετισμός μεταξύ της εβραϊκής παρουσίας και της οικονομικής κρίσης της περιόδου 1946-49. Στο παρόν στάδιο της έρευνας δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί σε ποιο βαθμό η εβραϊκή παρουσία ευθυνόταν για την αύξηση των τιμών των αγαθών, εξαιτίας και της απουσίας στοιχείων από τα βρετανικά αρχεία. Τα παράπονα, όμως, των καταναλωτών της Αμμοχώστου δεν ήταν παντελώς ανεδάφικα. Σίγουρα η ξαφνική εισροή μεγάλου πληθυσμού (μόνο κατά τη διάρκεια του 1947, όταν πέρασαν από τα στρατόπεδα 31.000 άτομα – κατά μέσο όρο 16.000 μετανάστες¹⁵¹⁵ – ο πληθυσμός στο νησί αυξήθηκε κατά 6,88%) δεν συνέβαλε στην απόσυρση των οικονομικών προβλημάτων που ταλάνιζαν την Κύπρο. Δεν αποκλείεται ο ρυθμός ανάκαμψης της οικονομίας να επιβραδύνθηκε εξαιτίας της λειτουργίας των στρατοπέδων. Είναι εξάλλου γεγονός ότι κατά τα 2,5 χρόνια λειτουργίας τους, οι τιμές των βασικών αγαθών βρίσκονταν συνεχώς σε υψηλά επίπεδα και άρχισαν να υποχωρούν μόνο μετά την αποχώρηση των Εβραίων «παρანόμων» το Φεβρουάριο του 1949¹⁵¹⁶.

Θα πρέπει επίσης να θεωρείται δεδομένο ότι η ξαφνική εισροή δεκάδων χιλιάδων μεταναστών και η αυξημένη στρατιωτική παρουσία προκάλεσε ζήτηση καταναλωτικών προϊόντων και δυστοκία της τοπικής παραγωγής που υπό τις περιστάσεις δεν μπορούσε να ανταποκριθεί σε αυτήν. Κατά το 1947 και 1948 δεν ήταν λίγες οι φορές που παρατηρείτο στην κυπριακή αγορά έλλειψη σε αγαθά πρώτης ανάγκης και σε εργοστασιακά προϊόντα, όπως τα βρώσιμα έλαια, το σαπούνι ακόμα και τα τσιγάρα, τα οποία απορροφούνταν σε μεγάλες ποσότητες από τα στρατόπεδα, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια. Για παράδειγμα, στην περίπτωση των τσιγάρων, ο στρατός προμήθευε κάθε Εβραίο άνω των 17 ετών (το 75% περίπου του πληθυσμού) με πέντε τσιγάρα την ημέρα, ενώ από το Δεκέμβριο του 1947 μειώθηκαν στα 2,5 την ημέρα εξαιτίας της έλλειψης στην κυπριακή αγορά¹⁵¹⁷. Ήταν αναμενόμενο επομένως ότι η παρουσία των Εβραίων θα ασκούσε πίεση στις τιμές των προϊόντων προς τα πάνω και θα

¹⁵¹⁴ Hansard: House of Commons Debate 28.10.1947, “Food Prices”, τ. 443, cc 69-70W, http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1947/oct/28/food-prices#S5CV0443P0_19471028_CWA2_7, προσπ. 7.5.2015.

¹⁵¹⁵ *Annual Report 1947*, σ. 3.

¹⁵¹⁶ ΚΑΚ: SA1/683/1949, Μηνιαίες εκθέσεις για τη γεωργική παραγωγή, Ιανουάριος-Μάρτιος 1949.

¹⁵¹⁷ AJDC: G 45-54/4/40/3/CY.6, Laub, Αμμόχωστος, προς AJDC, Παρίσι, 12.1.1948.

αποτελούσε ένα από τους παράγοντες αύξησης των εισαγωγών εις βάρος των εξαγωγών (το εμπορικό έλλειμμα ήταν το κύριο οικονομικό πρόβλημα της περιόδου 1946-1949).

Σε μια άλλη προέκταση, ωστόσο, η ζήτηση για τις διατροφικές ανάγκες, την ένδυση και υπόδυση ήταν επωφελής για τις οικονομίες των περιοχών που γειτνιάζαν με τα στρατόπεδα, κυρίως της Αμμοχώστου και της Δεκέλειας, τόσο στους τομείς της απασχόλησης των ανέργων όσο και στην αύξηση των εσόδων των ντόπιων παραγωγών και καταστηματαρχών.

Στις 21 Σεπτεμβρίου 1946 η εφημερίδα *Κυπριακός Τύπος* ανέφερε χαρακτηριστικά ότι για τις ανάγκες των Εβραίων κρατουμένων (οι οποίοι τότε υπολογίζεται ότι ήταν γύρω στις 4.200), αγοράζονταν ημερησίως οι ακόλουθες ποσότητες λαχανικών από τη δημοτική αγορά των Βαρωσιών: 150 οκάδες βαζάνια, 150 οκάδες μπάμιες, 150 οκάδες κολοκύθια και 50 οκάδες φρούτα. Για τους στρατιώτες η ποσότητα ήταν εμφανώς μεγαλύτερη, καθώς αγοράζονταν 300 οκάδες φρούτα, 75 οκάδες φασολάκια, 100 οκάδες ντομάτες, 75 οκάδες κολοκύθια και 10.000 αυγά εβδομαδιαίως¹⁵¹⁸.

Η διατροφή των προσφύγων στηριζόταν σε γεωργοκτηνοτροφικά προϊόντα, φρούτα και λαχανικά εποχής. Από τις καταναλωτικές ανάγκες των Εβραίων φαίνεται ότι επωφελήθηκαν ιδιαίτερα οι καλλιεργητές εσπεριδοειδών, οι σιτοπαραγωγοί, οι πατατοπαραγωγοί, οι κατασκευαστές οινοπνευματωδών ποτών, όπως το κονιάκ και το κρασί, και φυσικά οι καπνοβιομηχανίες. Η προμήθεια σε αλκοόλ γινόταν αποκλειστικά από την τοπική αγορά, καθώς ήταν το μοναδικό προϊόν το οποίο δεν συνέφερε της JOINT να το εισαγάγει καθώς δεν εξαιρείτο των δασμών¹⁵¹⁹.

Υπολογίζεται ότι κάθε Εβραίος λάμβανε ημερησίως από 1800 έως 2600 θερμίδες, κυρίως μέσα από την κατανάλωση υδατανθράκων, όπως πατάτας και μακαρονιών.¹⁵²⁰ Η JOINT καθόριζε μια ισορροπημένη διατροφή των Εβραίων και φρόντιζε όπως κάθε άτομο λάμβανε ημερησίως 438 θερμίδες από υδατάνθρακες, 400 θερμίδες από πατάτες, 400 από ψωμί, 300 από φρούτα και 300 από λαχανικά και 77 από πρωτεΐνες και γάλα¹⁵²¹. Τα παιδιά λάμβαναν 2047 θερμίδες, 510 από υδατάνθρακες, 400 από ψωμί, 400 από πατάτες, 400 από φρούτα, 300

¹⁵¹⁸ «Τιμαριθμικά», εφημ. *Κυπριακός Τύπος*, 21.9.1946, σ. 1.

¹⁵¹⁹ AJDC: CYP 45-49/2/1/CYP.60, Laub προς Collins, Αμμόχωστος, 6.11.1947.

¹⁵²⁰ AJDC: CYP 45-49/3/1/CYP.118, Έγγραφο “Menu of diet kitchen in the Cyprus Camps. Quantity per person”, χ.η.

¹⁵²¹ Στο ίδιο.

από λαχανικά και 95 από πρωτεΐνες¹⁵²². Μάλιστα, η JOINT συμπλήρωνε με επιπρόσθετες ποσότητες το ποσοστό φαγητού που διανεμόταν από τις βρετανικές αρχές σε κάθε πρόσφυγα, προσφέροντας επιπλέον 300 γραμμάρια πατάτας καθημερινώς και ένα ψωμί εβδομαδιαίως. Για τους εργάτες, 250 γραμμάρια πατάτες ημερησίως και εβδομαδιαίως ένα κιλό φρούτα, μισό κιλό λαχανικά, δυο κονσέρβες ψαριού, 100 γραμμάρια μέλι και άλλα. Στις εγκύους διανεμόταν καθημερινώς επιπρόσθετα 6 γραμμάρια σκόνης αυγού, 37,5 γραμμάρια σκόνης γάλακτος, 225 γραμμάρια λαχανικά και φρούτα και 20 γραμμάρια μαρμελάδας. Για τα παιδιά από 4 έως 14 χρονών δίνονταν επιπλέον 125 γραμμάρια φρούτα και λαχανικά, ενώ οι ηλικίες 14 έως 18, ημερησίως 5 γραμμάρια σκόνης αυγού και 25 γραμμάρια σκόνη γάλακτος¹⁵²³. Το πρωινό των μεταναστών περιελάμβανε πόριτζ βρώμης, ψωμί, μαργαρίνη και καφέ, το μεσημεριανό χορτόσουπα, κιμά, πατάτα πουρέ (με αυξημένο θερμιδικό δείκτη σε σχέση με τη βραστή πατάτα), βραστά λαχανικά και φρούτα και το βραδινό νούντλς με άσπρο τυρί, ψωμί με μαργαρίνη, κέικ, μαρμελάδα και τσάι με γάλα. Κάθε Σάββατο προσφερόταν και κρέας¹⁵²⁴.

Τα στοιχεία της JOINT για τις θερμίδες που καταναλώνονταν στα στρατόπεδα – και γενικότερα στην παροχή στοιχείων για την οικονομική κατάσταση των στρατοπέδων – κρίνονται ως αξιόπιστα καθώς διασταυρώθηκαν με υπολογισμούς βάσει των στοιχείων του *Blue Book* για το 1946. Ενδεικτικά, στην περίπτωση του ψωμιού, υπολογίζεται ότι σύμφωνα με τις δαπάνες της JOINT τον Ιανουάριο του 1948 για τις ανάγκες των στρατοπέδων (£4.000, βλ. πίνακα 38) και την αντίστοιχη τιμή του ψωμιού στην αγορά (5 πιάστρες την οκά), ο κάθε μετανάστης κατανάλωνε 4,6 οκάδες ψωμί το μήνα (ή 5,9 κιλά), τα οποία αντιστοιχούσαν σε περίπου 450 θερμίδες ανά άτομο την ημέρα, δηλαδή όσες περίπου αναφέρει η JOINT ως συμπληρωματικές στη διατροφή των Εβραίων.

Μέχρι το Δεκέμβριο του 1946 η JOINT ξόδευε 15 σελίνια το μήνα για κάθε πρόσφυγα, ενώ το 1947 και 1948 το ποσό αυξήθηκε, ξεπερνώντας τη £1.4.0 ανά πρόσφυγα, εξαιτίας των υψηλών τιμών στις αγορές. Αυτό το στοιχείο ίσως αποτελεί ένδειξη ότι όσο εισέρρεε πληθυσμός στα στρατόπεδα τόσο αυξάνονταν οι τιμές των προϊόντων, καθώς σε αυτή την περίοδο εγκαταστάθηκαν στα στρατόπεδα πέραν των 30000 Εβραίων. Μεταξύ Σεπτεμβρίου και Δεκεμβρίου 1946, οι δαπάνες της οργάνωσης ανέρχονταν στις £16.426, ενώ μεταξύ

¹⁵²² Στο ίδιο.

¹⁵²³ AJDC: CYP 45-49/3/1/CYP.118, Έγγραφο “Scale of daily rations for detainees and internees”, χ.η.

¹⁵²⁴ AJDC: CYP 45-49/3/1/CYP.118, Έγγραφο “Menu of diet kitchen...”, ό.π. Επίσης, σχετικές αναφορές στο Laub, ό.π., σ. 32 και στο Patzert, ό.π., σσ. 159 και 164.

Ιανουαρίου και Ιουνίου 1947 (όταν κρατούνταν 16.600 Εβραίοι) στις £82.000.¹⁵²⁵ Οι προμήθειες ενισχύονταν ακόμα με τις αδασμολόγητες εισαγωγές προϊόντων για τα οποία υπήρχε έλλειψη ή υψηλές τιμές στην κυπριακή αγορά, όπως τυρί από την Αυστραλία και αλεύρι από την Αμερική, το οποίο το 1947 παρουσίαζε σοβαρές ελλείψεις στην κυπριακή αγορά λόγω της κακής σοδειάς των σιτηρών¹⁵²⁶.

Τα ποσά που ξόδευε η Επιτροπή μόνο για τις ανάγκες σε φαγητό ήταν μεγάλα. Σύμφωνα με τα δεδομένα του ακόλουθου πίνακα κατά τους πρώτους τέσσερις μήνες του 1947 δαπανώνταν μηνιαίως στις πλησιέστερες αγορές των στρατοπέδων τουλάχιστον £6.500 για το φαγητό, ενώ κατά το Μάιο και Ιούνιο ανά £10.884.

Πίνακας 37 Οι δαπάνες της JOINT στην κυπριακή αγορά το πρώτο εξάμηνο του 1947

Πηγή: AJDC: CYP 45-49/1/1/3/CYP.10, AJDC, Ιεροσόλυμα, προς AJDC, Παρίσι, 12.9.1947 και Έκθεση για την περίοδο Ιανουαρίου-Απριλίου 1947, δαπάνες χρημάτων κατά την περίοδο.

Αγορά προϊόντων από τοπική αγορά	Ιανουάριος- Απρίλιος 1947	Μάιος- Ιούνιος 1947
	£	£
Σαπούνι ξυρίσματος, λεπίδες, είδη υγιεινής	823	357
Ρουχισμός	1.388	949
Γραφειακή ύλη	--	151
Φαγητό	26.692	21.768
ΣΥΝΟΛΟ	28.903	23.225

Σύμφωνα με τον Morris Laub, κατά το 1948 (όταν ο πληθυσμός των στρατοπέδων ήταν μεταξύ 20.000 και 31.000 ατόμων) η οργάνωση ξόδευε μηνιαίως στην ντόπια αγορά γύρω στις £7.500 (\$30.000¹⁵²⁷) μόνο για τη συμπληρωματική αγορά ψωμιού, πατατών, λαχανικών, φρέσκων αυγών, μελιού, πορτοκαλιών και ροδακίνων¹⁵²⁸. Κατά τον Ιανουάριο του 1948 (με πληθυσμό 31.300 μετανάστες) δαπανήθηκαν £10.822¹⁵²⁹ στην αγορά των ακόλουθων τροφίμων:

¹⁵²⁵ AJDC: CYP 45-49/1/1/3/CYP.10, Έγγραφο "Expenditure of detainees camps in Cyprus", χ.η.

¹⁵²⁶ ΚΑΚ: SA1/432/47/G, *The Current Supply, Transport and Marketing Situation in Cyprus*, Sessional paper No. 3 of 1948, Λευκωσία χ.η., σ. 2.

¹⁵²⁷ Το 1948 η ισοτιμία στερλίνας και δολαρίου ήταν 1 προς 4.

¹⁵²⁸ Laub, *ό.π.*, σ. 32.

¹⁵²⁹ AJDC: CYP 45-49/1/1/3/CYP.10, Budget for supplementary food in Cyprus detainees Camps. Estimated for 31300 persons (no. of ref to 15.1.1948).

Πίνακας 38 Δαπάνες για αγορά τροφίμων τον Ιανουάριο του 1948

Πηγή: AJDC: CYP 45-49/1/1/3/CYP.10, Έγγραφο, «Προϋπολογισμός για συμπληρωματικό φαγητό στα στρατόπεδα κρατουμένων στην Κύπρο. Υπολογιζόμενος για 31000 άτομα (αριθμός που αναφέρεται στις 15.1.1948)».

Λαχανικά	1.750
Φρούτα	2.600
Γάλα σε σκόνη	550
Αυγό σε σκόνη	230
Μαρμελάδα	187
Τυρί	30
Σαπούνια για μπουγάδα	75
Σαπούνι τουαλέτας	400
Ψωμί	4.000
Διάφορα	1.000
ΣΥΝΟΛΟ	10.822

Ενδεικτικές για τις ποσότητες που αγοράζονταν από τις κυπριακές αγορές για τις ανάγκες των στρατοπέδων στον Καράολο και την Ξυλοτύμπου, είναι οι ακόλουθες αναφορές για την εβδομάδα 21 – 28 Ιανουαρίου 1948:

Πίνακας 39 Ποσότητες τροφίμων που καταναλώθηκαν στα εβραϊκά στρατόπεδα μεταξύ 21 και 28 Ιανουαρίου 1948

Πηγή: AJDC: CYP 45-49/2/1/CYP.60, Morris Laub προς Godfrey Collins, Αμμόχωστος, 21.1.1948.

Κατανάλωση φρούτων και λαχανικών	Ποσότητες
Πορτοκάλια	23.7000
Κουνουπίδι (οκά)	7.090
Λάχανα (οκά)	3.950
Καρότα (οκά)	475

Με βάση αυτά τα στοιχεία, υπολογίζεται ότι για 30 ημέρες (περίπου 1 μήνα) κατά το χειμώνα, τα στρατόπεδα απορροφούσαν από την αγορά πέραν του ενός εκατομμυρίου πορτοκαλιών (σύμφωνα με τις επίσημες εκθέσεις για το 1946 η ετήσια παραγωγή πορτοκαλιών στο νησί ήταν 87.945.000¹⁵³⁰), 16.928 οκάδες λάχανα (21.498 kg) και 2.035 οκάδες καρόττα (2.584 kg). Κατά μέσο όρο τη βδομάδα καταναλώνονταν 4.000-10.000 kg λαχανικά και φρούτα και

¹⁵³⁰ Apostolides, *ό.π.*, Παράρτημα, Πίνακας Α.12, σ. Α37.

4.000-11.000 αυγά¹⁵³¹. Ειδικότερα για τις ποσότητες των πορτοκαλιών οι οποίες απορροφούνταν από την τοπική αγορά, υπολογίζεται ότι μόνο κατά το χειμώνα ένα ποσοστό μεταξύ 13 και 18% της διαθέσιμης κυπριακής παραγωγής απορροφείτο από τα στρατόπεδα, αριθμός ιδιαίτερα σημαντικός για τη ζήτηση στην κυπριακή αγορά.

Σημαντικό, επίσης, ποσοστό από την παραγωγή ενός μη βασικού προϊόντος της διατροφής των Κυπρίων, της πατάτας, φαίνεται ότι διοχετευόταν στα στρατόπεδα. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της JOINT για τη θερμιδική αξία των γευμάτων των μεταναστών όσον αφορά τις πατάτες (700 θερμίδες την ημέρα), υπολογίστηκε ότι κατά το 1947 καταναλώνονταν κατά μέσο όρο μηνιαίως στα στρατόπεδα 889 kg πατάτες την ημέρα, δηλαδή 324.444 kg ετησίως. Σύμφωνα με τις τιμές που αναλογούν στην παραγωγή πατάτας η οποία διανεμήθηκε στην αγορά το 1946¹⁵³² (για την παραγωγή του 1947 δεν υπάρχει πληροφόρηση, αλλά δεν εκτιμάται να υπήρχε μεγάλη απόκλιση στο σύνολο της παραγωγής σε σχέση με το 1946) προκύπτει ότι κατά μέσο όρο διοχετευόταν στα στρατόπεδα ποσοστό μεταξύ 2,4% και 7,4% της τοπικής παραγωγής πατατών. Αντίστοιχα, όταν οι μετανάστες έφθασαν τις 31.000 άτομα το ποσοστό απορρόφησης της τοπικής παραγωγής πατατών αυξήθηκε μεταξύ 4,7% και 9,7%. Με βάση αυτά τα δεδομένα, διαφαίνεται ότι η αύξηση της ζήτησης στην κυπριακή αγορά και η συνεπακόλουθη αύξηση της παραγωγής για την κάλυψη των αναγκών δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητη.

Το πρόβλημα με τη διάθεση των πατατών στο κυπριακό καταναλωτικό κοινό έγινε πιο αισθητό κατά τους φθινοπωρινούς μήνες του 1947 όταν η αυξημένη ζήτηση δεν μπορούσε να καλυφθεί από τα αποθέματα πατατών με αποτέλεσμα οι τιμές τους να εκτοξεύονται¹⁵³³. Ένεκα αυτών των δυσκολιών, φαίνεται ότι οι Κύπριοι παραγωγοί προσπάθησαν να αυξήσουν την παραγωγή πατάτας κατά το 1948 με αποτέλεσμα τον Ιανουάριο του 1949, ένα μήνα μετά την μαζική εγκατάλειψη των στρατοπέδων από τα τελευταία γυναικόπαιδα, να παρατηρηθεί μειωμένη ζήτηση πατατών. Το Φεβρουάριο μεγάλες ποσότητες από τη σοδειά του χειμώνα βρίσκονταν στοιβαγμένες στις αποθήκες, με αποτέλεσμα να προωθηθούν για εξαγωγή¹⁵³⁴, ενώ

¹⁵³¹ AJDC: CYP 45-49/3/1/CYP.108, Εκθέσεις για διανομή καταναλωτικών προϊόντων σε Κιόλο και Ξυλοτύμπου μεταξύ 1^η Μαΐου και 24 Σεπτεμβρίου 1948.

¹⁵³² *Cyprus Blue Book 1946*.

¹⁵³³ KAK: SA1/432/47/G, *The Current Supply*, ό.π., σ. 7.

¹⁵³⁴ KAK: SA1/683/1949, Μηνιαίες γεωργικές εκθέσεις, Ιανουάριος-Μάρτιος 1949.

παράλληλα η ανεργία στις περιοχές όπου καλλιεργούνταν πατάτες σημείωνε αύξηση¹⁵³⁵. Τέσσερις μήνες μετά το κλείσιμο των στρατοπέδων, τον Ιούνιο του 1949, οι Συνεργατικές Ενώσεις Διαθέσεων Πατατών Αμμοχώστου, Λάρνακας και Λευκωσίας διαμαρτύρονταν ότι από το σύνολο των 25.000 τόνων πατατών έμειναν αδιάθετοι 10,000 τόνοι και ότι σκόπευαν να εξαγάγουν μέρος της ποσότητας στο Ισραήλ, όπου η ζήτηση ήταν συνεχής. Από τα μέσα του 1949 οι Ενώσεις συμφώνησαν με την κυβέρνηση του Ισραήλ στην αρχική εξαγωγή 1000 τόνων, ενώ υπολογιζόταν να σταλούν άλλες 2-3.000¹⁵³⁶. Φαίνεται ότι η εμπειρία από τη ζήτηση πατάτας στα εβραϊκά στρατόπεδα κατά τα προηγούμενα χρόνια συνέβαλε στην απόφαση των Ενώσεων να εξαγάγουν τις αδιάθετες πατάτες στο Ισραήλ, όπου γνώριζαν ότι υπήρχε ήδη μια μεγάλη αγορά.

Σε κάθε περίπτωση οι Κύπριοι και οι Εβραίοι παραγωγοί και επιχειρηματίες επωφελήθηκαν σημαντικά από τις συμπληρωματικές αγορές προϊόντων της JOINT. Η οργάνωση προμηθευόταν τα τρόφιμα και άλλα κυπριακά προϊόντα από Έλληνες, Τούρκους και Αρμένιους παραγωγούς, έμπορους και καταστηματάρχες των Βαρωσίων, της Λάρνακας και της Λευκωσίας. Ανάμεσα στις αποδείξεις αγορών της οργάνωσης εντοπίστηκε η αγορά φρούτων, λαχανικών και αυγών από τη δημοτική αγορά Βαρωσίων, οικιακά σκεύη από τοπικούς καταστηματάρχες, ζαχαρίνη από φαρμακεία, λουκάνικα από το αλλαντοπωλείο του Stern στη Λάρνακα, κρέας και πουλερικά από Έλληνες κρεωπώλες και Τούρκους εκτροφείς πουλερικών. Οι μεγαλύτερες ποσότητες χυμών εσπεριδοειδών αγοράζονταν από την εβραϊκή Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρεία Φυτειών στο Φασούρι, η οποία προμήθευε τα εβραϊκά στρατόπεδα με τουλάχιστον τέσσερις τόνους χυμού αναλόγως των αναγκών¹⁵³⁷.

Από το θετικό αντίκτυπο των στρατοπέδων ήταν η δημιουργία θέσεων εργασίας στην οικοδομική βιομηχανία σε μια περίοδο με αυξημένη ανεργία εξαιτίας και της επιστροφής των εθελοντών από τον πόλεμο. Υπολογίζεται ότι για την οικοδόμηση των καταλυμάτων στα στρατόπεδα, όπως συναγωγής, σχολείων και νοσοκομείων, εργοδοτήθηκαν τουλάχιστον 1000 Κύπριοι τεχνίτες και εργάτες, καθώς και ομάδα Γερμανών αιχμαλώτων πολέμου, οι οποίοι

¹⁵³⁵ *Report on Cyprus for the year 1949*, Λονδίνο 1950, σ. 18. Στην ετήσια έκθεση η αύξηση της ανεργίας αποδιδόταν στην κακή σοδειά και τη μειωμένη ζήτηση κυπριακών πατατών στις αγορές του εξωτερικού.

¹⁵³⁶ ΚΑΚ: SA1/424/1948/1, Συνεργατικές Ενώσεις Διαθέσεων Πατατών Αμμοχώστου, Λάρνακας και Λευκωσίας, προς Λόρδο Winster, Λευκωσία 15.6.1949.

¹⁵³⁷ AJDC: CYP 45-49/1/1/CYP.24, Γραμματέας AJDC, Αμμόχωστος, προς Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρεία Φυτειών, Λεμεσός, 3.9.1947.

είχαν μεταφερθεί από την Αίγυπτο στην Κύπρο¹⁵³⁸. Παράλληλα, η λειτουργία των στρατοπέδων δημιούργησε ανάγκες για την εργοδότηση πωλητών στις καντίνες και μεσαζόντων μεταφοράς τροφίμων, οι οποίες καλύφθηκαν από Κυπρίους.

Ένας άλλος τομέας της οικονομίας που επωφελήθηκε ήταν οι υπηρεσίες και μεταφορές. Οι υπάλληλοι και τα μέλη της JOINT συνήθιζαν να μεταβαίνουν στις πόλεις για τη διεκπεραίωση διαφόρων εργασιών και τη μεταφορά προϊόντων με τοπικά ταξί, ενώ το ταξιδιωτικό πρακτορείο του Πρόδρομου Παπαβασιλείου επωφελήθηκε σημαντικά, καθώς οι λειτουργοί της Joint αγόραζαν από εκεί τα αεροπορικά τους εισιτήρια. Σύντομα έγινε αντιπρόσωπος της ισραηλινής αεροπορικής εταιρείας El-Al στην Κύπρο¹⁵³⁹.

Με το κλείσιμο των στρατοπέδων, το Φεβρουάριο του 1949 η κυβέρνηση του Ισραήλ, συνεισέφερε το ποσό των £3.500 στις Δημοτικές Αρχές της Αμμοχώστου ως έκφραση της ευγνωμοσύνης του λαού του Ισραήλ στο λαό της Κύπρου και τους κατοίκους της πόλης, για το ενδιαφέρον και την στήριξη τους στους Εβραίους κρατούμενους του Καραόλου. Το ποσό προοριζόταν για την ανέγερση Κέντρου Νεότητας της πόλης¹⁵⁴⁰, όμως με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Αμμοχώστου διατέθηκε για τη δημιουργία Δημοτικού Αθλητικού Σταδίου το οποίο θα βρισκόταν «στη διάθεση των Βαρωσιωτών για την προώθηση και εξάπλωση του μαζικού λαϊκού αθλητισμού»¹⁵⁴¹.

Συμπερασματικά, το παρόν κεφάλαιο εξέτασε τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις της λειτουργίας των στρατοπέδων κράτησης για χιλιάδες Εβραίους μετανάστες στον Καραόλο και την Ξυλοτύμπου, καταδεικνύοντας τον πολύπτυχο χαρακτήρα αυτού του μεγάλου κεφαλαίου της ιστορίας των Εβραίων στο νησί. Η απόφαση για τον εγκλεισμό των Εβραίων «παράνομων» μεταναστών εξυπηρετούσε πολιτικούς, γεωγραφικούς και στρατηγικούς σχεδιασμούς της κυβέρνησης των Εργατικών, δεν έτυχε ωστόσο σοβαρής πολιτικής και στρατιωτικής διαχείρισης. Η επιλογή της Κύπρου, η οποία βρισκόταν πολύ κοντά στην Παλαιστίνη, είχε ως αποτέλεσμα την παρείσφρηση εβραϊκών στρατιωτικών οργανώσεων της Παλαιστίνης στα στρατόπεδα και τις αποδράσεις εκατοντάδων Εβραίων. Η βρετανική ενέργεια δημιούργησε θύελλα αντιδράσεων εντός Κύπρου εξαιτίας και της

¹⁵³⁸ Εφημ. *Cyprus Mail*, 24.9.1946. Επίσης, Ρίχτερ, *ό.π.*, σ. 748.

¹⁵³⁹ Laub, *ό.π.*, σ. 43.

¹⁵⁴⁰ AJDC: G 45-54/4/40/3/CY.30, "Officials of the Israel Government thank to the Famagusta Mayor and the People of Cyprus. A donation of £3,500 to the Famagusta Municipal Corporation", 9.2.1949.

¹⁵⁴¹ Το Δημοτικό Στάδιο Αμμοχώστου αποτέλεσε γήπεδο της Νέας Σαλαμίνας, Πάμπος Στυλιανού, *50 χρόνια Νέα Σαλαμίνα 1948-1998*, Λευκωσία 1998, σσ. 18-20.

πολιτικής πολιτικής κατάστασης, αδιαφορώντας για τις οικονομικές προεκτάσεις που θα είχε η συρροή χιλιάδων ατόμων στην ήδη δυσχερή μεταπολεμική οικονομική κατάσταση της αποικίας. Ο υπολογισμός της ποσότητας βασικών καταναλωτικών αγαθών τα οποία καταναλώνονταν στα στρατόπεδα τεκμηρίωσε την ασφυκτική πίεση που προκάλεσε η λειτουργία των στρατοπέδων στην τοπική παραγωγή. Αποτιμώντας τις κοινωνικές προεκτάσεις του γεγονότος, ξεχωρίζει η σφυρηλάτηση στενών δεσμών μεταξύ αριστερών Κυπρίων και Εβραίων, η οποία αποτέλεσε ένα νέο κεφάλαιο στην στάση των Κυπρίων, πολύ διαφορετικό σε σύγκριση με τον εντεινόμενο αντισημιτισμό προηγούμενων περιόδων, όπως συζητήθηκαν στο πέμπτο κεφάλαιο της διατριβής. Τα στρατόπεδα στην Κύπρο υπήρξαν μια ακόμα σκοτεινή σελίδα για τον εβραϊσμό και αναντίλεκτα παρέμεινε ανεξίτηλη στη μνήμη των Εβραίων εγκλείστων. Πολύ περισσότερο, όμως, για την ανιδιοτελή προσφορά και συμπαράσταση του γειτονικού κυπριακού λαού στον αγώνα για «επιστροφή στη γη του Ισραήλ».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρουσία των Εβραίων στην Κύπρο μεταξύ 1878 και 1949 προσεγγίστηκε στην παρούσα διατριβή ως ένα κατεξοχήν μεταναστευτικό φαινόμενο με έμφαση στις ιδεολογικές και κοινωνικο-οικονομικές του προεκτάσεις. Σε ένα σφαιρικό πλαίσιο κατανόησης της πολυμορφίας του εβραϊκού στοιχείου, συζητήθηκαν οι παράγοντες διαμόρφωσης της παρουσίας των Εβραίων και αποτυπώθηκε ο αντίκτυπός της στο οικονομικό σύστημα του νησιού. Η έλευση και εγκατάσταση των μεταναστών στην Κύπρο μελετήθηκε στο πλαίσιο των διεθνών εξελίξεων που καθόρισαν την τύχη του εβραϊκού κόσμου στην Ευρώπη κατά το τέλος του 19ου και μέχρι τα μισά περίπου του 20ού αιώνα. Αναμφίβολα, οι διαδοχικοί διωγμοί που υφίσταντο οι Εβραίοι στη ρωσική αυτοκρατορία και την Ανατολική Ευρώπη από το 1880 και εξής και στην Κεντρική Ευρώπη από το 1933 μέχρι το 1945, συνέβαλαν στη διαμόρφωση της εβραϊκής παρουσίας στο νησί, γιατί αυτή υπήρξε αναπόσπαστο μέρος της ιστορικής καθόδου των εβραϊκών μεταναστευτικών ροών στο δρόμο προς την Παλαιστίνη. Τα εποικιστικά εγχειρήματα, η αυξημένη μεταναστευτική ροή της δεκαετίας του 1930, η δημιουργία των στρατοπέδων κράτησης της περιόδου 1946-1949 ήταν απόρροια αυτών των εξελίξεων. Σε αυτό το πλέγμα, συζητήθηκαν οι εξελικτικές εκφάνσεις της πρόσληψης της Κύπρου στο εβραϊκό ζήτημα μέσα από το φακό του Σιωνισμού και κατά τη διαδικασία «κατασκευής» του έθνους-κράτους του Ισραήλ, ώστε να κατανοηθούν οι λόγοι για τους οποίους η Κύπρος βρέθηκε στο επίκεντρο των μεταναστευτικών ρευμάτων. Επιπλέον, το ζήτημα της μετανάστευσης των Εβραίων στην Κύπρο δεν θα μπορούσε να μη μελετηθεί εκτός του αποικιακού πλαισίου. Η βρετανική αποικιακή πολιτική υπήρξε καθοριστικός παράγοντας της διαμόρφωσης του τύπου του Εβραίου στο νησί, ενώ η ίδια η βρετανική αυτοκρατορία προσέλκυσε την παρουσία του στην επικράτειά της, κυρίως μέσα από τις οικονομικές προοπτικές τις οποίες αυτή προσέφερε. Σε ένα άλλο επίπεδο, ιχνηλατήθηκε η στάση του ντόπιου πληθυσμού, κατά βάση των Χριστιανών απέναντι στο εβραϊκό στοιχείο και στις προσπάθειες μεταφοράς πληθυσμού στο νησί, αναδεικνύοντας φιλοσημιτικές και αντισημιτικές τάσεις.

Ο Yossi Ben-Artzi υποστήριξε ότι «η Κύπρος δεν ήταν οπωσδήποτε η γη του Ισραήλ. Εντούτοις, θεωρήθηκε εφιαλτήριο, ένα βήμα προς την επίτευξη του στόχου»¹⁵⁴². Όπως προκύπτει μέσα από τη διατριβή, το νησί αποτέλεσε περισσότερο έναν ενδιάμεσο σταθμό στο

¹⁵⁴² Ben-Artzi, “Jewish rural”, *ό.π.*, σ. 361.

δρόμο προς την Παλαιστίνη για τα εβραϊκά μεταναστευτικά ρεύματα από τη Ρωσία, την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη και μια εναλλακτική γεωγραφική επιλογή για την εξυπηρέτηση των σιωνιστικών σκοπών, όχι μόνο λόγω της γειτονίας με την Παλαιστίνη, αλλά και του ασφαλούς και φιλελεύθερου αποικιακού καθεστώτος. Η γεωγραφική σημασία της Κύπρου στον κύκλο της μεταναστευτικής ιστορίας των Εβραίων προς την Παλαιστίνη/Ισραήλ αναδείχθηκε και στην κράτηση των δεκάδων χιλιάδων Εβραίων προσφύγων στο νησί μεταξύ 1946 και 1949, ακριβώς γιατί βρισκόταν στο δρόμο για τον τελικό προορισμό τους. Όπως καταγραφόταν χαρακτηριστικά στην ετήσια έκθεση της κυβέρνησης για το 1946, αναπόφευκτα η γεωγραφική θέση της Κύπρου ενέπλεξε την Κύπρο στο διεθνές πρόβλημα της Παλαιστίνης¹⁵⁴³.

Η περίπτωση της Κύπρου προσφέρει, όμως, και τεκμήρια για τον τρόπο με τον οποίο οι Εβραίοι αξιοποιούσαν το γεωγραφικό χώρο της Ανατολικής Μεσογείου προκειμένου να εδραιώσουν την εβραϊκή κοινότητα «στη γη του Ισραήλ», σε μια περίοδο κατά την οποία οι ζυμώσεις για τη δημιουργία του έθνους-κράτους τους ήταν εντατικές και μακρόπνοες (τουλάχιστον 60 χρόνια). Το καινούριο στοιχείο που φέρνει στην επιφάνεια η διατριβή, είναι το γεγονός ότι ήδη από τις αρχές του 1930 η Κύπρος άρχισε να αποτελεί εναλλακτικό πεδίο οικονομικών δραστηριοτήτων των Εβραίων μεταναστών στην Ανατολική Μεσόγειο. Ορισμένοι Εβραίοι επιχειρηματίες που είχαν ριζώσει στην Παλαιστίνη κατά το τέταρτο aliyah και οι ίδιοι αποτελούσαν τους οικονομικούς φορείς της ολοκλήρωσης του εβραϊκού εθνικού οράματος, άρχισαν να διαβλέπουν στην Κύπρο την έξοδό τους για επιχειρηματικές δραστηριότητες εντός της βρετανικής αυτοκρατορίας και τον χώρο επέκτασης και εδραίωσης της εβραϊκής οικονομικής παρουσίας τόσο στην Ανατολική Μεσόγειο όσο και στη Δυτική Ευρώπη. Η «επιλογή της Μεσογείου» ως ρεαλιστικής πολιτιστικής, πολιτικής και οικονομικής δυνατότητας, η οποία θα προσέφερε διέξοδο από τη Μέση Ανατολή και θα αποτελούσε τη βάση της συνεννόησης του νέου εβραϊκού κράτους με τους γείτονές του¹⁵⁴⁴ φαίνεται ότι βρισκόταν στα πλάνα των Εβραίων ήδη από τη δεκαετία του 1930, πριν ακόμα την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την Κύπρο, η εβραϊκή επιχειρηματική εξάπλωση στο νησί ήταν μια πρώιμη μορφή ανάδειξης του «στρατηγικού βάθους» της

¹⁵⁴³ *Annual Report 1946*, σ. 7.

¹⁵⁴⁴ Αυτή η ιδέα στηρίχθηκε στις πρώιμες απόψεις στοχαστών του 20ού αιώνα, οι οποίοι διαπίστωσαν τις γεωπολιτικές συνιστώσες που ένωναν τους λαούς της Μεσογείου και οι οποίες θα θα δημιουργούσαν κανάλια επικοινωνίας διευκολύνοντας το διάλογο στην περιοχή, βλ. David Ohana, “The Mediterranean Option in Israel: An introduction to the thought of Jacqueline Kahanoff”, *Mediterranean Historical Review*, 21:2 (2006), σσ. 241, 249.

Παλαιστίνης/Ισραήλ, ενώ η βρετανική αποικία εξυπηρετούσε αυτό που και σήμερα επιζητεί το Ισραήλ με την Κυπριακή Δημοκρατία: τη σύνδεσή του με τον ευρωπαϊκό χώρο.

Σε μια άλλη προέκταση, η αποτίμηση της οικονομικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης των Εβραίων, η οποία απουσιάζει παντελώς από την υπάρχουσα ιστοριογραφία, αποτελεί μια ακόμα καινοτομία της διατριβής. Η δραστηριότητα των Εβραίων στην οικονομική και κοινωνική ζωή του νησιού, παρόλο που ήταν γνωστή στην τοπική κοινωνία, μέχρι σήμερα δεν είχε καταγραφεί επιστημονικά. Σε ορισμένες περιπτώσεις η κινητικότητα των Εβραίων συνδεόταν με οικονομικά κίνητρα, ενώ σχεδόν πάντοτε η εντατική οικονομική δραστηριότητα βρισκόταν στο επίκεντρο της ζωής τους στο νησί. Μέσα από την εξέταση της επιχειρηματικότητας των Εβραίων μεταναστών εξετάστηκε η προσαρμογή τους σε ένα αποικιακό περιβάλλον και αξιολογήθηκε η συμβολή τους στη μεσογειακή αποικιακή οικονομία, η οποία διεπόταν από τα χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής βραδύτητας και του προ-βιομηχανικού σταδίου. Η διακριτή παρουσία των μεταναστών στους τομείς της οικονομίας στους οποίους αφοσιώθηκαν αποτέλεσε και την ιδιαιτερότητα του εβραϊκού στοιχείου, καθότι η επιτυχής επιχειρηματική και οικονομική του δραστηριότητα αναπλήρωνε την ισχνή πληθυσμιακή του σύνθεση.

Περιοδολόγηση και τυπολογία της εβραϊκής μετανάστευσης στην Κύπρο

Η ιστορία της μετανάστευσης των Εβραίων στην Κύπρο μεταξύ 1878 και 1949 διακρίνεται σε έξι διαδοχικές φάσεις, οι οποίες ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με τους έξι σταθμούς της ιστορίας της καθόδου των Εβραίων στην Παλαιστίνη (aliyah). Ενδεικτικά, η έναρξη της αγγλοκρατίας στο νησί συνέπεσε περίπου χρονολογικά με τις απαρχές των πρώτων ρευμάτων Εβραίων μεταναστών από τη Ρωσία προς την Παλαιστίνη, ενώ η τελευταία φάση της μαζικής έλευσης, μεταξύ 1946 και 1949, επήλθε ταυτόχρονα με το τέλος μιας μακρόχρονης διαδικασίας μετανάστευσης και εκτοπισμού εβραϊκών πληθυσμών από την Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη προς την Παλαιστίνη/Ισραήλ. Η εβραϊκή μετανάστευση στην Κύπρο ήταν ένα αμάλγαμα των ποικίλων μορφών μετακίνησης πληθυσμών με εξίσου σύνθετους παράγοντες ώθησης και έλξης¹⁵⁴⁵. Παρατηρείται ότι από το 1883 μέχρι και το 1939 υπήρξαν περίοδοι κατά τις οποίες η μεταναστευτική ροή ήταν αυτόνομη και οικειοθελής και περίοδοι κατά τις οποίες είχε έντονο προσφυγικό και εποικιστικό χαρακτήρα, όντας εξωθούμενη από

¹⁵⁴⁵ Stephen Castles και Mark J. Miller, *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, Λονδίνο 1993, σσ. 8, 22-26.

βίαιες καταστάσεις στους χώρους προέλευσης. Διακρίνονται περιπτώσεις Εβραίων που βρέθηκαν στο νησί διαφεύγοντας από διωγμούς στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, αλλά και ατόμων οι οποίοι εγκαταστάθηκαν για οικονομικούς και επιχειρηματικούς λόγους. Ο συνδυετικός κρίκος των διαφορετικών περιπτώσεων μετανάστευσης ήταν το κίνητρο της εξασφάλισης ευκολότερης πρόσβασης στην Παλαιστίνη (λόγω της γεωγραφικής γειννίαςσης και της φίλιας βρετανικής διοίκησης) ή ακόμα και της συνέχισης των οικονομικών δραστηριοτήτων των Εβραίων κοντά στην Παλαιστίνη.

Το μωσαϊκό της τυπολογίας της μετανάστευσης και της εγκατάστασης των Εβραίων στην Κύπρο αποτυπώνεται στον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 40 Τυπολογία εβραϊκών μεταναστευτικών ρευμάτων στην Κύπρο

Χρονική Περίοδος	Τύπος εγκατάστασης	Τύπος μετανάστευσης ¹⁵⁴⁶	Προέλευση (χώρα)	Περίοδος aliyah	Τοποθεσία εγκατάστασης
1878 – 1881	Αστική	Ελεύθερη/ Οικονομική	Δεν εντοπίστηκαν στοιχεία	--	Αστικά κέντρα Λευκωσία Λεμεσός Λάρνακα
1883-1886	Αγροτική (εποικισμός)	Μαζική/ Εξωθούμενη	Ρωσία	Πρώτο	Ορείτες (Πάφος)
1885-1886	Αγροτική (εποικισμός)	Μαζική/ Εξωθούμενη	Ρουμανία		Κούκλια (Πάφος)
1886-1887	Αστική	Μαζική/ Εξωθούμενη	Ρουμανία		Αστικό κέντρο Λεμεσός
1898-1928	Αγροτική (εποικισμός)	Μαζική/ Εξωθούμενη/ Βίαη	Ρωσία, Ουκρανία, Ρουμανία, Πολωνία, Παλαιστίνη	Δεύτερο, τρίτο και τέταρτο	Μαργό (Πυρόι) Τσόμλεκτζι (Τύμπου) Κούκλια (Αμμόχωστος)
1916-1919	Αγροτική/ Αστική	Μαζική/ Βίαη/ Προσφυγική	Παλαιστίνη	--	Λάρνακα Μαργό
1933-1936	Αστική/ Αγροτική	Ελεύθερη/ Οικονομική	Παλαιστίνη	Πέμπτο και Aliyah	Λεμεσός Βαρώσια

¹⁵⁴⁶ Ο τύπος της μετανάστευσης καθορίζεται εδώ βάσει των επισημάνσεων του William Petersen, “A General Typology of Migration”, *American Sociological Review*, 23:3 (1958), σ. 259, ο οποίος βασισμένος στη θεωρία «έλξης και ώθησης» διέκρινε πέντε ευρύτερες κατηγορίες μεταναστών: την πρωτόγονη μετανάστευση (primitive), τη βίαη (forced), την εξωθούμενη (impelled), την ελεύθερη (free) και τη μαζική (mass). Η περίπτωση των Εβραίων στην Κύπρο συμπίπτει με τις τελευταίες τέσσερις κατηγορίες. Υπήρξαν περιπτώσεις μεταναστών οι οποίοι κατέληξαν στην Κύπρο προερχόμενοι από βίαιους διωγμούς ή εξωθούμενοι από πολιτικές και οικονομικές καταστάσεις, και άλλοι οι οποίοι επέλεξαν αυτοβούλως να εγκατασταθούν στο νησί, κυρίως για οικονομικούς λόγους. Δεν έλειψαν όμως και οι περιόδοι των μαζικών εισροών Εβραίων, κυρίως προσφύγων. Στην περίπτωση της Κύπρου η έρευνα ανέδειξε και επί μέρους τύπους μεταναστών, όπως οι έποικοι των αγροτικών εγκαταστάσεων και οι «παράνομοι» μετανάστες των στρατοπέδων.

Χρονική Περίοδος	Τύπος εγκατάστασης	Τύπος μετανάστευσης ¹⁵⁴⁶	Προέλευση (χώρα)	Περίοδος aliyah	Τοποθεσία εγκατάστασης
				Bet	
1933-1939	Αστική/ Αγροτική	Ελεύθερη/ Εξωθούμενη/ Βίαη	Γερμανία, Αυστρία και χώρες Ανατολικής Ευρώπης	Πέμπτο	Λάρνακα Λευκωσία Αμμόχωστος Λεμεσός Τρόδος Πλάτρες
1942-1944	Αγροτική/ Αστική	Μαζική/ Εξωθούμενη/ Βίαη	Ρουμανία, Βουλγαρία	Aliyah Bet	Πεδουλάς
1946-1949	Στρατόπεδα εκτοπισθέντων	Μαζική/ «παράνομη»	Στρατόπεδα συγκέντρωσης, στρατόπεδα εκτοπισμένων στην Ευρώπη	Aliyah Bet	Καράολος (Αμμόχωστος) Ξυλοτύμπου (Δεκέλεια)

Οι Εβραίοι οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο νησί για επαγγελματικούς λόγους διακρίνονταν από την εθελούσια επιλογή του νέου τόπου παραμονής ή εγκατάστασης, είτε ως μονάδας είτε με την οικογένεια τους, και κατά βάση από την οικονομική τους αυτάρκεια και ανεξαρτησία¹⁵⁴⁷. Πρόκειται για ένα μοντέλο οικονομικού μετανάστη ή επιχειρηματία, ο οποίος αγοράζοντας γη ή συστήνοντας επιχείρηση στο χώρο εγκατάστασης επένδυε σε μια προοπτική που πιθανόν να του απέφερε σημαντικότερα κέρδη απ' ό,τι ο χώρος προέλευσής του. Το μόνιμο της εγκατάστασής του καθοριζόταν από την επιτυχή έκβαση της οικονομικής του ασχολίας. Σ' αυτό το μοντέλο, οι επιχειρηματικές δραστηριότητες συχνά επεκτείνονταν με την σύμπραξη επιχειρηματιών από τη νέα χώρα εγκατάστασης¹⁵⁴⁸. Τέτοιες περιπτώσεις Εβραίων μεταναστών εντοπίζονται σε όλη την υπό εξέταση περίοδο, ωστόσο κατά τη δεκαετία του 1930 αυτός ο τύπος μετανάστη ήταν περισσότερο διακριτός.

Από την άλλη, οι εβραϊκές οικογένειες που εγκαταστάθηκαν στο πλαίσιο των εποίκισμών των περιόδων 1883-1886 και 1899-1927 διέπονταν από τα χαρακτηριστικά του πρόσφυγα, δηλαδή ενός ακούσιου¹⁵⁴⁹ ή πολιτικού μετανάστη¹⁵⁵⁰, ο οποίος αναζητούσε άσυλο σε μια άλλη χώρα εξαιτίας πολιτικών αναταραχών και διωγμών. Αποτελούσε δε μέρος ενός ευρύτερου δικτύου

¹⁵⁴⁷ Για τον ορισμό του μετανάστη, βλ. Everett S. Lee, "A Theory of Migration", *Demography*, 3:1 (1966), σσ. 47-57· Castles και Miller, *ό.π.*, σσ. 21-30· Marrus, *στο ίδιο*, σ. 31. Για το διαχωρισμό των ορισμών μεταξύ «μετανάστη» και «πρόσφυγα» βλ. Jeremy Hein, "Refugees, Immigrants and the State", *Annual Review of Sociology*, 19 (1993), σσ. 43-55.

¹⁵⁴⁸ Castles και Miller, *ό.π.*, σ. 31.

¹⁵⁴⁹ James Hathaway, "The Evolution of Refugee Status in International Law: 1920-1950", *The International and Comparative Law Quarterly*, 33:2 (Απρ. 1984), σ. 348.

¹⁵⁵⁰ Hein, *ό.π.*, σ. 44.

που απαρτιζόταν από οικογένειες και ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά¹⁵⁵¹. Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι δεν ήταν πάντοτε όλοι οι έποικοι πρόσφυγες. Υπήρχαν και μεμονωμένες περιπτώσεις μετοίκησης έμπειρων γεωργών από την Παλαιστίνη, οι οποίοι περισσότερο εγκαταστάθηκαν για επαγγελματικούς λόγους και ως μέτρο ενίσχυσης του εργατικού κεφαλαίου των εποικισμών. Με τον τύπο του πολιτικού μετανάστη ταυτίζονται επίσης οι Εβραίοι που κατέφθαναν στο νησί από τη Γερμανία και την Αυστρία την περίοδο που μεσολάβησε μεταξύ των ναζιστικών πογκρόμ του Νοέμβρη του 1938 και της κήρυξης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Αφενός η μετανάστευσή τους ήταν μια εξωθούμενη κίνηση και αφετέρου ένας αριθμός από αυτούς αιτήθηκε και εξασφάλισε άδεια εγκατάστασης από την αποικιακή κυβέρνηση. Πρόσφυγες ήταν ακόμα και οι Εβραίοι από τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία οι οποίοι μεταφέρθηκαν στο νησί το 1942.

Στις περιπτώσεις της ελεύθερης μετανάστευσης, οι ενδείξεις συνηγορούν σε μια ομαλή κοινωνικο-οικονομική ενσωμάτωση των Εβραίων, σε αντίθεση με τους μετανάστες και πρόσφυγες των κλειστών εβραϊκών εποικισμών, η επαφή των οποίων με την κοινωνία περιοριζόταν στις οικονομικές συναλλαγές και είχαν, εξάλλου, δεχθεί έντονη αντισημιτική αντίδραση.

Αξιοσημείωτο της τυπολογίας της εβραϊκής παρουσίας είναι το γεγονός ότι διαμορφώθηκε μέσα από μια κίνηση μεταναστών από αναπτυσσόμενες χώρες σε μια αγροτική αποικία στο μεσογειακό χώρο με εμφανή τα σημάδια της οικονομικής της στασιμότητας¹⁵⁵². Ιδιαίτερα οι Εβραίοι κεφαλαιούχοι και επιχειρηματίες οι οποίοι μετέφεραν τις δραστηριότητές τους από την Παλαιστίνη στην Κύπρο τη δεκαετία του 1930, μετανάστευσαν από μια περιοχή με ακμάζουσα οικονομία, ραγδαία αστικοποίηση και δημογραφική έκρηξη, σε μια γειτονική με σαφώς χαμηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης, στηριζόμενη ακόμα στον πρωτογενή τομέα, αλλά με πολιτικά και εμπορικά πλεονεκτήματα, όπως το σταθερό πολιτικό περιβάλλον και το αυτοκρατορικό σύστημα δασμολογικού προστατευτισμού που βρισκόταν σε ισχύ την περίοδο εκείνη. Είναι γι' αυτό το λόγο που, όπως θα εξηγηθεί στη συνέχεια, στις περιπτώσεις των εποικισμών της JCA και σ' εκείνες των μεταναστών του Μεσοπολέμου, η εβραϊκή παρουσία

¹⁵⁵¹ Για την πολυδιάστατη ερμηνεία νομική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική ερμηνεία του ορισμού βλ. Atle Grahl-Madsen, "The European Tradition of Asylum and the Development of Refugee Law", *Journal of Peace Research*, 3:3 (1966), σ. 278. Επίσης, Louise W. Holborn, "The Legal Status of Political Refugees, 1920-1938", *The American Journal of International Law*, 32:4 (Οκτ. 1938), σσ. 680-703· Hein, *ό.π.*, σ. 43-55 και Hathaway, *ό.π.*, σσ. 348-350.

¹⁵⁵² Βλ. Petersen, *ό.π.*, σ. 257.

υπήρξε και «καινοτόμος», καθώς εισήγαγε νέες πρακτικές στο οικονομικό σύστημα της αποικίας¹⁵⁵³.

Πολύ διαφορετική σε σύγκριση με τη μετανάστευση των προγενέστερων περιόδων είναι η περίπτωση των Εβραίων κρατουμένων στα στρατόπεδα μεταξύ 1946-1949. Παρότι υπήρξε η μαζικότερη μορφή εβραϊκής παρουσίας στο νησί καθ' όλη τη νεότερη περίοδο, εντούτοις, ήταν μια ιδιότυπη μορφή μεταναστευτικού ρεύματος τόσο ως προς τις συνθήκες υπό τις οποίες εξωθήθηκε στην Κύπρο όσο και τις συνθήκες παραμονής. Οπωσδήποτε δεν μπορεί να μελετηθεί στα πλαίσια μιας συμβατικής τυποολογίας της μετανάστευσης, ιδιαίτερα από την στιγμή που οι Εβραίοι πρόσφυγες αντιμετώπιζονταν τότε ως «παράνομοι» (προσπαθώντας δηλαδή να εισέλθουν κατά χιλιάδες στην Παλαιστίνη χωρίς την απαραίτητη εξασφάλιση βίζας και παραβιάζοντας το επιτρεπόμενο ποσοστό που όριζε η Λευκή Βίβλος του 1939), όμως από την στιγμή που η Κύπρος εμπλέκεται σε αυτό το ξεχωριστό κομμάτι της ιστορίας της καθόδου των Εβραίων στην Παλαιστίνη – το Aliyah Bet – δεν θα μπορούσε να μη προσεγγισθεί ως μια ιδιαίτερη περίπτωση των εβραϊκών ροών στο νησί.

Η εξέλιξη της εβραϊκής παρουσίας στην Κύπρο και οι παράγοντες διαμόρφωσής της: η γεωγραφία, ο σιωνιστικός αντίκτυπος, οι Βρετανοί και η αντιμετώπιση του «Άλλου»

Ένα από τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα της μετανάστευσης είναι η διαμόρφωση «εθνικών κοινοτήτων» βασισμένων στις αξίες της κοινής γλώσσας, θρησκείας, παραδόσεων, ιστορίας και εμπειριών¹⁵⁵⁴. Στην Κύπρο αυτός ο έντονος μεταναστευτικός χαρακτήρας, όπως διαμορφώθηκε από γεωγραφικές και πολιτικο-οικονομικές παραμέτρους, δεν είχε αυτή την εξέλιξη. Η εγγύτητά της με την Παλαιστίνη, η οποία υπήρξε ένας από τους κυριότερους λόγους ώθησης της εβραϊκής μετανάστευσης στο νησί, αποτέλεσε και ένα από τους ανασταλτικούς παράγοντες για να μη δημιουργηθεί μια εβραϊκή κοινότητα με συμπαγή αριθμητικά, θρησκευτικά και κοινοτικά χαρακτηριστικά. Εξαιτίας της απουσίας στοιχείων κοινοτικής συνοχής, οι Εβραίοι στην Κύπρο διαβιούσαν σε ένα αποικιακό χώρο χωρίς ενεργή πολιτική ή στρατιωτική συμμετοχή, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε την ίδια περίοδο σε άλλες περιοχές της Μεσογείου, όπως για παράδειγμα η Μάλτα¹⁵⁵⁵.

¹⁵⁵³ Στο ίδιο, σσ. 257, 261.

¹⁵⁵⁴ βλ. Castles και Miller, *ό.π.*, σσ. 32-33.

¹⁵⁵⁵ Βλ. Knepper, *ό.π.*, σσ. 49-69.

Παρόλο που η γεωγραφική θέση της Κύπρου θα μπορούσε να ήταν κομβικής σημασίας στη διέλευση των διαδοχικών μεταναστευτικών ρευμάτων και μολονότι υπήρξαν απόπειρες σύστασης εβραϊκών εποικισμών, εντούτοις ο αριθμός των Εβραίων που τελικά παρέμειναν στην Κύπρο ήταν πολύ περιορισμένος. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι σε αυτή την περίοδο των 81 χρόνων έγιναν τρεις προσπάθειες εποικισμού, καμία όμως δεν πέτυχε να προσελκύσει και να συγκρατήσει ένα πυκνό εβραϊκό πληθυσμό στο νησί. Η μη εδραίωση μιας θρησκευτικής κοινότητας, όπως η εβραϊκή, οφειλόταν αφενός στα κίνητρα των μεταναστών, οι οποίοι δεν αποσκοπούσαν σε μόνιμη παραμονή τους στην Κύπρο εφόσον ο λόγος της καθόδου τους στην Ανατολική Μεσόγειο ήταν η εγκατάσταση στην Παλαιστίνη. Αφετέρου, οι συνθήκες εντός του νησιού, όπως το αυστηρό πλαίσιο ελέγχου των βρετανικών αρχών στη μαζική είσοδο μεταναστών, και δη Εβραίων, και ο δεδηλωμένος αντι-εβραϊσμός της κοινής γνώμης του νησιού ήταν παράγοντες που αποθάρρυναν τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού Εβραίων.

Στην περίπτωση των Εβραίων ο όρος κοινότητα (*edah, kehilahh, kahal*)¹⁵⁵⁶ αποκτά υπόσταση μέσα από την ύπαρξη θρησκευτικών δομών, όπως η συναγωγή¹⁵⁵⁷, το κοιμητήριο και το εβραϊκό σχολείο. Μέσα από αυτές τις δομές οι Εβραίοι κράτησαν ζωντανό τον εβραϊσμό εκτός του τόπου καταγωγής των προγόνων τους και άσβεστη την επιθυμία για επιστροφή στην Παλαιστίνη. Η μοναδική περίπτωση κοινοτικής οργάνωσης Εβραίων στην Κύπρο ήταν οι εποικισμοί της JCA μεταξύ 1899 και 1928, όπου συνυπήρχε η συναγωγή, το εβραϊκό κοιμητήριο και το σχολείο. Η κοινοτική οργάνωση μαρτυρείται περαιτέρω με την παρουσία του κοινοτάρχη ή του «μουχτάρη» του Μαργό. Συναγωγή ως κτήριο δεν λειτούργησε στη βρετανική Κύπρο εκτός του Μαργό και εκτός των στρατοπέδων της περιόδου 1946-1949. Τα παιδιά και τα εγγόνια όσων μετανάστευσαν στην Κύπρο στη δεκαετία του 1930, αναγνωρίζουν το γεγονός ότι οι γονείς και οι παππούδες τους δεν είχαν την έντονη

¹⁵⁵⁶ Σύμφωνα με τον Peter Cane and Joanne Conaghan (επιμ.), *The New Oxford Companion to Law*, λήμμα “community”, Οξφόρδη 2008, σ. 178, ως «κοινότητα» ορίζεται το σύνολο των ατόμων τα οποία εντασσόμενα σε ένα κοινό κοινωνικό πλαίσιο μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά, εθνικά ή θρησκευτικά, αξίες ή στόχους. Ωστόσο, ο όρος στην περίπτωση των Εβραίων αποκτά ιδιαίτερη σημασία κυρίως εξαιτίας του φαινομένου της διασποράς. Εβραϊστί η έννοια *κοινότητα* αποδίδεται ως εβραϊκό κοινωνικό σύνολο και αποτελεί τον πυρήνα της εβραϊκής τοπικής συνοχής και ηγεσίας σε πόλεις και μικρότερες εγκαταστάσεις, βλ. *Encyclopaedia Judaica*, λήμμα “community”, σ. 808. Ο βασικός τύπος οργάνωσης των εβραϊκών κοινοτήτων που απαντώνται στη νεότερη περίοδο διαμορφώθηκε κατά τους Μεσαιωνικούς χρόνους, κατά τους οποίους η εβραϊκή κοινότητα λειτουργούσε ως θρησκευτικός, εκπαιδευτικός, δικαστικός, οικονομικός και κοινωνικός φορέας παρέχοντας αντίστοιχες υπηρεσίες στα μέλη της. Το κοιμητήριο και η συναγωγή αποτελούσαν τις βασικές δομές κάθε εβραϊκής κοινότητας, βλ. *Encyclopaedia Judaica*, λήμμα “community”, σ. 812.

¹⁵⁵⁷ Η συναγωγή θεωρείται ο σημαντικότερος θεσμός στον ιουδαϊσμό. Η αυξητική παρουσία των συναγωγών ειδικά στην Παλαιστίνη κατά τον 20^ο αιώνα καθορίστηκε από την αυξανόμενη παρουσία Εβραίων μεταναστών και την επακόλουθη ανάπτυξη των πόλεων, βλ. *Encyclopaedia Judaica*, λήμμα “synagogue”, τ. 15, σσ. 579, 588.

θρησκευτική δραστηριότητα που θα χαρακτήριζε μια εβραϊκή κοινότητα γι' αυτό και δεν ήταν οργανωμένοι σε θρησκευτικό επίπεδο (χαρακτηριστικό κυρίως των Σεφαραδιτών)¹⁵⁵⁸. Επίσης, το εβραϊκό σχολείο στο Μαργό εγκαταλείφθηκε μετά το 1928 με τα παιδιά των εβραϊκών οικογενειών να συνεχίζουν την εκπαίδευσή τους σε ιδιωτικά αγγλόφωνα σχολεία της Λευκωσίας και της Λάρνακας, όπως η Αγγλική Σχολή και η Αμερικανική Ακαδημία Λάρνακας. Το μοναδικό κατάλοιπο κοινοτικής δομής που διατηρήθηκε ήταν ουσιαστικά το εβραϊκό κοιμητήριο του Μαργό¹⁵⁵⁹.

Στις απαρχές της αγγλοκρατίας η παρουσία των Εβραίων στην Κύπρο ήταν σποραδική και ωθήθηκε περισσότερο μέσα από τις επαγγελματικές προοπτικές που δημιουργούσε το νέο πολιτικό καθεστώς με την κατοχή της Κύπρου από τη Μεγάλη Βρετανία. Για τους Εβραίους του 19^{ου} αιώνα η εγκατάστασή τους σε βρετανικό αποικιακό έδαφος σήμαινε την εξασφάλιση καλύτερων προοπτικών διαβίωσης και επαγγελματικής αποκατάστασης¹⁵⁶⁰. Όπως επισημάνθηκε και στο εισαγωγικό κεφάλαιο, η Κύπρος μέχρι και το Μεσοπόλεμο δεν προσέφερε ιδιαίτερες ευκαιρίες στους Εβραίους επιχειρηματίες και εμπόρους καθότι δεν ήταν μια ακμάζουσα οικονομία με ανθηρό εμπόριο στην Ανατολική Μεσόγειο¹⁵⁶¹. Αναζητώντας νέες ευκαιρίες απασχόλησης στα αστικά κέντρα και εργοδότηση στη διοικητική μηχανή, ο τύπος του ελεύθερου μετανάστη απαντάται τακτικά στα κατώτερα αστικά στρώματα των πόλεων της Κύπρου από το 1878 μέχρι και το Μεσοπόλεμο. Επρόκειτο κυρίως για χρυσοχόους, τεχνίτες, γυρολόγους και δεν αποκλείεται και μεσάζοντες του εμπορίου. Καθώς πρόκειται για μια πτυχή της μικροϊστορίας για την οποία οι πηγές είναι εξαιρετικά φειδωλές, δεν μπορεί να υπάρξει συστηματική καταγραφή του αριθμού, της καταγωγής, των χώρων εγκατάστασης και της επαγγελματικής τους δραστηριότητας. Είναι όμως μια παρουσία που σημειώνεται στις πληθυσμιακές απογραφές, σε σποραδικές αναφορές στον Τύπο και σε βιβλιογραφικές εκδόσεις των Ελλήνων Κυπρίων.

Με την εντατικοποίηση του εβραϊκού προβλήματος ως ζητήματος αθρόας μετανάστευσης και την πάροδο των χρόνων, η εβραϊκή παρουσία και ο τύπος του Εβραίου μετανάστη στο νησί αναπόφευκτα διαφοροποιήθηκε. Είναι ακριβώς γύρω στα 1882 με την μαζική κάθοδο

¹⁵⁵⁸ Συνέντευξη της Aviva Watson, εγγονής της Ida Pershitz, στην ερευνήτρια στις 9.3.2014.

¹⁵⁵⁹ Από το 1974 το κοιμητήριο βρίσκεται στη νεκρή ζώνη. Σήμερα είναι μη προσβάσιμο παρουσιάζοντας την εικόνα της εγκατάλειψης και της καταστροφής.

¹⁵⁶⁰ Roth, "The Jews of Malta", *ό.π.*, σσ. 187-251. Επίσης, Knepper, *ό.π.*, σ. 51.

¹⁵⁶¹ Περισσότερο απασχολούνταν με το εμπόριο ειδών πολυτελείας σε αποικίες ευρωπαϊκών χωρών στην Αφρική, βλ. Stein, "Mediterranean Jewries", *ό.π.*, σσ. 1-39.

Εβραίων από τη Ρωσία και τη Ρουμανία που η γεωγραφική εγγύτητα της Κύπρου με την οθωμανική Παλαιστίνη θα αποτελέσει παράγοντα προσέλκυσης εβραϊκών εποικιστικών επιχειρημάτων. Οι πρώτοι εποικισμοί με Εβραίους πρόσφυγες και μετανάστες προέκυψαν στην Κύπρο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα όταν οι απαγορεύσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην είσοδο Εβραίων μεταναστών και την αγορά γης στην οθωμανική επικράτεια εμπόδιζαν τα σχέδια φιλανθρωπικών και φιλοσημιτικών οργανώσεων για τη μεταφορά εκδιωκόμενων Εβραίων από τη Ρωσία και τη Ρουμανία. Σε αυτή την ακόμα «προ-σιωνιστική» περίοδο οι εποικιστικές εγκαταστάσεις Εβραίων προέκυψαν στην Κύπρο χωρίς κάποιου είδους στρατηγικό σχεδιασμό. Ο στόχος των εποικιστικών φορέων δεν ήταν η μόνιμη εγκατάσταση των Εβραίων στην Κύπρο, αλλά η προετοιμασία τους για ένταξη σε γεωργικό περιβάλλον όταν οι σουλτανικές απαγορεύσεις θα αίρονταν, καθιστώντας το νησί προθάλαμο των αγροτικών εποικισμών στη Συρο-Παλαιστίνη. Μόλις οι συνθήκες το επέτρεπαν, θα μπορούσε να γίνει η μεταφορά των μεταναστών στο τελικό προορισμό, ενώ στο μεταξύ θα προετοιμαζόταν η κοινοτική ομοιογένεια. Η αξιοποίηση της Κύπρου ως ενδιάμεσου σταθμού στην πορεία για την εγκατάσταση στη Σιών, κυρίως για το λόγο ότι βρισκόταν υπό τον έλεγχο της φιλελεύθερης σε θέματα ασύλου Βρετανίας, αποτέλεσε διαχρονικά ένα μοτίβο το οποίο επαναλαμβανόταν κάθε φορά που οι συνθήκες στην Παλαιστίνη δεν επέτρεπαν την αδιάλειπτη μεταναστευτική ροή Εβραίων.

Όπως και στις απόπειρες των αγροτικών εγκαταστάσεων της ίδιας περιόδου στην Παλαιστίνη, έτσι και στην Κύπρο οι δυο εποικιστικές προσπάθειες στους Ορείτες και στα Κούκλια της Πάφου μεταξύ 1883 και 1887 υπήρξαν εξαιρετικά βραχύβιες. Η κατάρρευση των εγκαταστάσεων ήταν προδιαγεγραμμένη, αφενός εξαιτίας της κακής διαχείρισης εκ μέρους των φορέων οι οποίοι ανέλαβαν τη μεταφορά των μεταναστών, και αφετέρου λόγω του γεγονότος ότι οι έποικοι προέρχονταν κυρίως από αστικά στρώματα με πενιχρή εμπειρία στη γεωργοκτηνοτροφική δραστηριότητα.

Η τρίτη κατά σειρά εποικιστική προσπάθεια στα περίχωρα της Λευκωσίας στα τέλη της δεκαετίας του 1890 είχε μια διαφορετική εξέλιξη από τις προηγούμενες, παρότι προέκυψε αρχικά για τους ίδιους λόγους για τους οποίους συστάθηκαν οι προαναφερθέντες εποικισμοί στην Πάφο, δηλαδή όταν νέα διατάγματα του Σουλτάνου κατά της εβραϊκής εγκατάστασης στην Παλαιστίνη εκδόθηκαν στην οθωμανική επικράτεια. Είναι όμως και μια ενδιαφέρουσα περίπτωση εποικισμού από πολλές απόψεις. Καταρχάς ήταν η μακροβιότερη εποικιστική

προσπάθεια που πραγματοποιήθηκε μέχρι τότε στο νησί, η διάρκεια και η βιωσιμότητα της οποίας καθορίστηκε από τον σαφή στρατηγικό σχεδιασμό της γαλλικής οργάνωσης JCA που ανέλαβε τη διαχείρισή της. Οι τρεις εποικισμοί του Μαργό στη Λευκωσία, του Τσόμλεκτζι στην Τύμπου και των Κουκλιών (στην Αμμόχωστο αυτή τη φορά) ήταν γεωγραφικά και πληθυσμιακά περιορισμένοι σε σύγκριση με ό,τι συνέβαινε στην Παλαιστίνη - ένδειξη του προσωρινού και πειραματικού χαρακτήρα που είχε το εποικιστικό πλάνο της JCA στην Κύπρο.

Δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο, ωστόσο, το γεγονός ότι για είκοσι οκτώ σχεδόν χρόνια, μεταξύ 1899 και 1928, ο εβραϊκός πληθυσμός του νησιού υπήρξε συσπειρωμένος στους εποικισμούς της JCA. Στο διάστημα μεταξύ του τελευταίου εποικισμού στα Κούκλια της Πάφου το 1887 μέχρι και την κάθοδο της Ahavat Zion στο Μαργό το 1895, η ροή των Εβραίων στο νησί δεν ήταν μεγάλη: σύμφωνα με τη βρετανική απογραφή του 1891 στην Κύπρο διέμεναν σποραδικά 127 Εβραίοι σε αντίθεση με 68 το 1881. Η σύσταση των εποικισμών της JCA διαφοροποίησε ελαφρώς την εικόνα της εβραϊκής παρουσίας με την σταδιακή της αύξηση από 127 άτομα το 1891 σε 195 στα 1921. Στα 1921 η πλειοψηφία του εβραϊκού πληθυσμού στο νησί βρισκόταν συγκεντρωμένη στα κτήματα της JCA, όπου εγκαταστάθηκαν οικογένειες προσφύγων από τη Ρωσία και χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και απόφοιτοι της αγροτικής σχολής Mikveh Israel οι οποίοι χάρη στην εμπειρογνομosύνη τους συνέβαλαν στην ανάπτυξη των γεωργικών δραστηριοτήτων και τη βιωσιμότητα των αγροτικών εγκαταστάσεων.

Το ενδιαφέρον στοιχείο για τον εβραϊκό εποικισμό του Μαργό είναι το γεγονός ότι εδραιώθηκε στη φάση της μετάβασης από την προ-σιωνιστική στη σιωνιστική περίοδο. Εμπίπτει δηλαδή σε μια χρονική φάση κατά την οποία η γεωγραφική σημασία του νησιού ως προς την Παλαιστίνη απέκτησε συγκεκριμένο ιδεολογικό σχήμα και εκτόπισμα με την ίδρυση του Σιωνιστικού Κινήματος, κάτι που ίσως επέδρασε θετικά στη διατήρηση των εποικισμών για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ήδη από το 1896 η Κύπρος βρέθηκε στο επίκεντρο του Σιωνιστικού Κινήματος στις διαβουλεύσεις του Theodor Herzl με την Υψηλή Πύλη σχετικά με τη διεκδίκηση εδάφους για την ίδρυση εβραϊκού κράτους. Μπορεί το 1902 με την κατάρρευση των συνομιλιών με τη Βρετανία να αποσύρθηκε το σχέδιο για την Κύπρο από την πρώτη γραμμή των διαπραγματεύσεων, ωστόσο είχε δημιουργηθεί ήδη ένα ιδεολογικό υπόβαθρο για την ώθηση μικρών μεταναστευτικών ροών Εβραίων στο νησί. Αυτό το

υπόβαθρο τροφοδοτείτο από τη χερζλιανή πεποίθηση ότι η βρετανική αποικία μπορούσε να αποτελέσει μια δευτερευούσης σημασίας γεωγραφική πρόταση σε περίπτωση που η πραγμάτωση του εθνικού στόχου για την Παλαιστίνη αντιμετώπιζε σκοπέλους. Αυτή η εντύπωση διαμορφώθηκε εν πολλοίς εξαιτίας της ίδιας της βρετανικής παρουσίας, μιας σχετικά διακείμενης φιλικά δύναμης στους Σιωνιστές.

Για το Σιωνιστή Davis Trietsch η Κύπρος θα έπρεπε να αποτελούσε οπωσδήποτε μέρος του μελλοντικού εβραϊκού κράτους – τόσο για δημογραφικούς όσο και για γεωγραφικούς λόγους. Σε αντίθεση με την αόριστη πρόταση του Herzl για την Κύπρο, ο Trietsch εκπόνησε ένα αναλυτικό σχέδιο το 1899 για τον εποίκισμό του νησιού, το σχέδιο της «Μείζονος Παλαιστίνης», που προνοούσε την εκβιομηχάνιση του νησιού, την εισροή κεφαλαίου για επενδύσεις στις μεταφορές και σε εγγειοβελτιωτικά έργα, καθώς και την ανάπτυξη της γεωργίας. Ως υποστηρικτής του «πρακτικού» Σιωνισμού, πίστευε ότι ο γεωγραφικός χώρος Κύπρου-Παλαιστίνης θα έπρεπε να αξιοποιηθεί για τη δημιουργία του εβραϊκού κράτους, μια και κατά την άποψη του, οι Βρετανοί είχαν ένα νησί που «δεν ήξεραν τι να το κάνουν». Από το 1895 μέχρι και το 1919 προώθησε το σχέδιό του στη Γερμανία, τη Βρετανία και την Κύπρο, χωρίς ωστόσο αποτέλεσμα, εξαιτίας της αρνητικής στάσης των Βρετανών ενάντια σ' ένα σχέδιο το οποίο θα δημιουργούσε εδαφικά πλεονεκτήματα για τους Εβραίους και θα όξυνε το ενωτικό κίνημα.

Ο ίδιος, όμως, υπήρξε μια αδύναμη φωνή στο Σιωνιστικό Κίνημα και γι' αυτό το λόγο δεν πέτυχε τίποτε περισσότερο από το να μείνει απλώς στην ιστορία ως ο πιο ένθερμος υποστηρικτής ενός σχεδίου που ήθελε την Κύπρο τμήμα της εβραϊκής Παλαιστίνης. Όπως γλαφυρά σημείωνε γι' αυτόν η ηγετική προσωπικότητα της Παγκόσμιας Σιωνιστικής Οργάνωσης, Nahum Sokolow, δεν εκτιμήθηκε από το Κίνημα όσο του άξιζε, γιατί αναλωνόταν σε έριδες και παρεξηγήσεις για σχέδια τα οποία εκλαμβάνονταν ως ανέφικτα και ουτοπικά¹⁵⁶².

Η JCA ήταν βέβαια μια «απολιτική» οργάνωση¹⁵⁶³ και η απόφασή της να συστήσει εποίκισμούς στην Κύπρο δεν είχε άμεση συνάρτηση με το ίδιο το Σιωνιστικό Κίνημα, όμως ο

¹⁵⁶² “David Trietsch has not always found the appreciation he deserved. He has been frequently drawn into controversies and misunderstood owing to the support he has given to schemes which appeared to be impracticable and fantastic, but in ordinary circumstances would not have given rise to opposition”, Sokolow, *ό.π.*, τ. 2, παράρτημα σ. 292.

¹⁵⁶³ Cohen, *ό.π.*, σ. 11.

Davis Trietsch επισκεπτόταν συχνά το εγχείρημα στο Μαργό προσπαθώντας να το ενισχύσει με την εγκατάσταση τριάντα οικογενειών Εβραίων από τη Γαλικία και τη Ρουμανία το 1900. Στην προαναφερθείσα περιρρέουσα ατμόσφαιρα και όσο οι ροές των Εβραίων προς την Παλαιστίνη αυξάνονταν, η συνέχιση του εγχειρήματος της JCA στην Κύπρο ως εναλλακτικού σχεδίου ήταν κάτι που προφανώς άξιζε να συνεχιστεί.

Οι συνθήκες διαφοροποιήθηκαν με τη διακήρυξη Balfour το 1917, η οποία έδωσε μια νέα δυναμική στην ενίσχυση της εβραϊκής κινητικότητας στην Παλαιστίνη, διατηρώντας απρόσκοπτη την εκεί μαζική κάθοδο και εγκατάσταση των Εβραίων. Τα αίτια της αποχώρησης της JCA από την Κύπρο το 1928 συνδέονταν με τις πολιτικές και οικονομικές προοπτικές που αναδύθηκαν στην Παλαιστίνη κατά το Μεσοπόλεμο. Οι νέες πραγματικότητες που δημιουργήθηκαν επί του εδάφους και το ενδιαφέρον που συγκέντρωνε πλέον η έμπρακτη ανάπτυξη του *yishuv* στην Παλαιστίνη, συνέβαλε στη σταδιακή εκροή των Εβραίων εποίκων από την Κύπρο στη γειτονική «γη του Ισραήλ» και την ενίσχυση της χρηματοδότησης της JCA στους παλαιστινιακούς εποικισμούς. Με την εγκατάλειψη του Μαργό και του Τσόμλεκτζι το 1928 (υπό τη δικαιοδοσία της οργάνωσης παρέμειναν μόνο τα παραγωγικά κτήματα στα Κούκλια), σημειώθηκε μια κάθετη πτώση στον πληθυσμό των Εβραίων στην Κύπρο, απτή απόδειξη του καθοριστικού ρόλου που διαδραμάτιζε η ύπαρξη των εποικισμών της JCA στην προσπάθεια συγκράτησης εβραϊκού πληθυσμού στην Κύπρο.

Από το 1933 μέχρι και παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι αριθμοί των Εβραίων μεταναστών και πάλι σημείωσαν αξιοσημείωτη αύξηση, τη μεγαλύτερη που καταγράφηκε έως τότε στο νησί. Σε αυτό το διάστημα, η εγκατάσταση Εβραίων μεταναστών στο νησί ήταν περισσότερο αυτόβουλη και οικειοθελής, γι' αυτό το λόγο η εβραϊκή παρουσία δεν πήρε τη μορφή των εποικισμών της προηγούμενης περιόδου. Επρόκειτο κυρίως για διμελείς και τριμελείς οικογένειες Εβραίων από τη Γερμανία και την Αυστρία, οι οποίες στο δρόμο προς την Παλαιστίνη στάθμευαν προσωρινά στην Κύπρο προκειμένου να εξασφαλίσουν την απαραίτητη θεώρηση (βίζα) για την Παλαιστίνη. Εκτιμάται ότι μόνο μεταξύ του Anschluss (Μάρτιος 1938) και της κήρυξης του πολέμου (Σεπτέμβριος 1939), οι Εβραίοι που διήλθαν την Κύπρο ως ταξιδιώτες ήταν τουλάχιστον 1.300, αριθμός ο οποίος δεν αποκλείεται να υπήρξε μεγαλύτερος καθώς το Δεκέμβριο του 1938 ο Palmer ενημέρωνε τον Υπουργό Αποικιών για την παρουσία 2.500 αλλοδαπών στο νησί, η πλειοψηφία των οποίων ήταν

Εβραίοι¹⁵⁶⁴. Εν τέλει μόνο 480 άτομα εξασφάλισαν άδεια μόνιμης εγκατάστασης από την κυβέρνηση.

Οι ναζιστικοί διωγμοί και το νέο μαζικό ρεύμα από τη Γερμανία επανέφεραν και πάλι το ζήτημα του εποικισμού του νησιού από σιωνιστικούς φορείς. Η θέση της Κύπρου βέβαια στα σχέδια της δεκαετίας του 1930 ήταν πολύ διαφορετική από εκείνη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα όταν ο Birnbaum, ο Herzl ή ο Trietsch αναφέρονταν στο νησί ως μέρος του σχεδίου για την «εθνική εστία». Στα 1930 η εβραϊκή κοινότητα στην Παλαιστίνη ήταν ιδιαίτερα ριζωμένη αφού είχαν προηγηθεί τέσσερα μαζικά μεταναστευτικά κύματα, τα οποία διαμόρφωσαν νέες κοινωνικο-οικονομικές πραγματικότητες. Σε αυτό το πλαίσιο, η Κύπρος πλέον δεν προσέλκυε το σιωνιστικό ενδιαφέρον ως μέρος της διαπραγμάτευσης για τη συνολική διευθέτηση του ζητήματος της εθνικής εστίας – εξάλλου και με τη διακήρυξη Balfour η Παλαιστίνη ήταν διπλωματικά εν μέρει δεσμευμένη ως εβραϊκή – παρά μόνο μια γεωγραφική επιλογή για περιορισμένη και προσωρινή εγκατάσταση Εβραίων μεταναστών.

Η Λευκή Βίβλος του 1930, η οποία τελικά δεν υιοθετήθηκε, θεωρήθηκε από τους Εβραίους δηλωτική των προθέσεων της Μεγάλης Βρετανίας για μελλοντικό περιορισμό της μετανάστευσης των Εβραίων στην Παλαιστίνη. Όταν το μεταναστευτικό ρεύμα Εβραίων από τη Γερμανία προς την Παλαιστίνη άρχισε να αυξάνεται αισθητά από το 1933, το Εβραϊκό Πρακτορείο συζήτησε το ενδεχόμενο δημιουργίας εποικισμών στη γειτονική Κύπρο, εάν οι αρχές έθεταν όριο στον αριθμό των Εβραίων που θα εισέρχονταν στην Παλαιστίνη. Η περιοριστική αυτή πολιτική υιοθετήθηκε τελικά από τους Βρετανούς αρκετά αργότερα, το 1939, αλλά στο μεταξύ οι συζητήσεις στους κόλπους του Εβραϊκού Πρακτορείου ενθάρρυναν ορισμένους Σιωνιστές κεφαλαιούχους να επιχειρήσουν εποικιστικές προσπάθειες στην Κύπρο υπό τη μορφή ίδρυσης εταιρειών. Μια από τις εταιρείες που συστάθηκαν αυτή την περίοδο και γνωρίζουμε ότι είχε ρητή εποικιστική αποστολή ήταν η Κυπριακή Γεωργική Εταιρεία στα Κούκλια Αμμοχώστου, ενώ η Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρεία Φυτειών στο Φασούρι συνέβαλε στην εγκατάσταση Εβραίων καλλιεργητών στη Λεμεσό.

Σύμφωνα με τον Arthur Ruppin, επικεφαλής του Εβραϊκού Πρακτορείου, η μαζική διοχέτευση Εβραίων από την Κεντρική Ευρώπη στην Κύπρο δεν βρισκόταν στην πρώτη γραμμή των σχεδιασμών του Σώματος. Και αυτό παρόλο που τη δεδομένη περίοδο το νησί

¹⁵⁶⁴ TNA: CO 67/292/2, Τηλεγράφημα Palmer προς MacDonald, 4.12.1938.

παρουσίαζε οικονομικά πλεονεκτήματα σε σύγκριση με την Παλαιστίνη, όπως φθηνότερη γη και χαμηλότερους μισθούς. Έβλεπε, ωστόσο, ευνοϊκά τη δημιουργία εβραϊκής κοινότητας στο γειτονικό νησί, η οποία θα μπορούσε να παρέχει εργοδότηση και φιλοξενία σε Εβραίους μετανάστες και πρόσφυγες εάν παρίστατο ανάγκη. Στο μεταξύ, η κρίση στο εσωτερικό της Παλαιστίνης με την αραβο-εβραϊκή διένεξη του 1936-1939, η οποία προκάλεσε συνθήκες αστάθειας στην ομαλή έως τότε οικονομική δραστηριότητα των Εβραίων στην περιοχή, δημιούργησε άλλο ένα ρεύμα Εβραίων μεταναστών, για πρώτη φορά από την Παλαιστίνη.

Τα κίνητρα των Εβραίων κεφαλαιούχων που παρουσιάζονται στο νησί από το 1933 σχετίζονταν τόσο με τις συζητήσεις στο Εβραϊκό Πρακτορείο όσο και με εμπορικές ανακατατάξεις στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι κεφαλαιούχοι υιοθέτησαν στην Κύπρο τη σιωνιστική στρατηγική στην αγορά εκτεταμένων εκτάσεων γης (γύρω στις 20000 στρέμματα) κατά μήκος των νοτιο-ανατολικών παραλίων της Κύπρου, σε περιοχές κατάλληλες για εσπεριδοκαλλιέργεια και που γειτνιάζαν με την Παλαιστίνη. Σκόπευαν να μετατρέψουν τα κτήματα σε πορτοκαλεώνες με απώτερο στόχο να τα μεταπωλήσουν σε Εβραίους από τη Γερμανία. Επιπρόσθετα, δραστηριοποιήθηκαν και στις αστικές περιοχές δημιουργώντας δυο μεγάλα εργοστάσια στην πόλη της Λάρνακας, τα οποία κατασκεύαζαν κουμπιά και τεχνητά δόντια. Οι τοποθεσίες εγκατάστασης των μεταναστών είχαν επίσης άμεση σχέση με τον σκοπό της δραστηριοποίησής τους, δηλαδή την εξαγωγή προϊόντων. Για τη διευκόλυνση της διοχέτευσης του εμπορίου τους, οι καλλιεργητές εσπεριδοειδών και οι βιομήχανοι εγκαταστάθηκαν κοντά στα λιμάνια της Λάρνακας, της Λεμεσού και της Αμμοχώστου από όπου τα προϊόντα εξάγονταν στις αγορές της Δυτικής Ευρώπης.

Οι Βρετανοί εκτιμούσαν ότι αυτή η επιχειρηματική κινητικότητα και το ζωνφό ενδιαφέρον στις επενδύσεις γης είχαν κερδοσκοπικό κυρίως χαρακτήρα και αποσκοπούσαν στην τεχνητή αύξηση της τιμής της γης στο νησί, η οποία θα πίεζε προς τα κάτω τις υψηλές τιμές στην Παλαιστίνη, ιδιαίτερα σε μια περίοδο κατά την οποία το Εβραϊκό Πρακτορείο χρειαζόταν να αγοράσει γη εκεί για την εγκατάσταση χιλιάδων Εβραίων μεταναστών. Όντως, οι αγορές των κτημάτων στην Κύπρο ανέβασαν κατακόρυφα την τιμή της γης εξαιτίας και της κερδοσκοπικής στάσης όσων Κυπρίων πωλούσαν τη γη τους (βλ. πίνακα 3, σ. 82). Η έρευνα δεν προσέφερε τεκμήρια που να ενισχύουν την άποψη ότι πράγματι η τεχνητή αύξηση στην τιμή της γης ήταν η κύρια πρόθεση των Σιωνιστών κεφαλαιούχων και θα χρειαστεί περαιτέρω έρευνα στο μέλλον για να διαφανεί σε ποιο βαθμό δημιουργήθηκε αντίστοιχος τεχνητός

αντίκτυπος στην Παλαιστίνη. Στο παρόν στάδιο οι ενδείξεις συγκλίνουν προς την εκτίμηση ότι στόχος των κεφαλαιούχων ήταν η προετοιμασία ενός εβραϊκού περιβάλλοντος (γεωργικού και αστικού) για την εγκατάσταση των μεταναστών από την Κεντρική Ευρώπη, αφού ούτως ή άλλως η αγορά γης ήταν πιο συμφέρουσα από την Παλαιστίνη. Μέσα από τη δραστηριότητα κερδοσκοπών κτηματομεσιτών στην Κύπρο, διαφαίνεται ότι αυτός ο σχεδιασμός αποπειράθηκε και σε άλλες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, όπως η Συρία και ο Λίβανος¹⁵⁶⁵.

Η μετατόπιση των επιχειρηματιών στην Κύπρο είχε διφυή χαρακτήρα, καθότι πέρα από τη φαινομενικά ιδεολογική τους αποστολή ευνοήθηκαν επιχειρηματικά από εμπορικές και οικονομικές συγκυρίες. Σ' αυτή την περίοδο καταγράφεται διαφοροποίηση του ενδιαφέροντος των Εβραίων για την Κύπρο από το εποικιστικό στο οικονομικό πεδίο, η οποία συνεχίστηκε και μεταπολεμικά. Η Κύπρος ήταν φθηνότερη σε μισθούς, τιμή γης και κόστος παραγωγής από την Παλαιστίνη, όπου το κόστος ζωής βρισκόταν σε υψηλά επίπεδα λόγω της αθρόας εισροής κεφαλαίου και πληθυσμού κατά τον Μεσοπόλεμο. Επιπλέον, από το καλοκαίρι του 1932 η Κύπρος συγκαταλεγόταν στο δασμολογικό προστατευτισμό της Μεγάλης Βρετανίας, από τον οποίο η Παλαιστίνη είχε αποκλεισθεί. Με βάση το αυτοκρατορικό σύστημα προτιμήσεων της Οττάβα, οι παραγωγοί και βιομήχανοι στην Κύπρο μπορούσαν να εξάγουν με ευνοϊκούς δασμούς τα προϊόντα τους στη Βρετανία, όπως εσπεριδοειδή και ορισμένα βιομηχανικά είδη. Αυτές τις συγκυρίες θέλησαν να εκμεταλλευθούν οι λιγοστοί Εβραίοι κεφαλαιούχοι, οι οποίοι ανέπτυξαν στο νησί την εσπεριδοκαλλιέργεια και την κατασκευή ορισμένων βιομηχανικών προϊόντων, τα οποία είχαν αγοραστικό κοινό στη Βρετανία και τη Δυτική Ευρώπη.

Η παρουσία των κεφαλαιούχων στην Κύπρο λειτούργησε ως μηχανισμός έλξης ενός περιορισμένου μεταναστευτικού ρεύματος Εβραίων από τη Γερμανία και την Παλαιστίνη, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν αποκλειστικά ως καλλιεργητές εσπεριδοειδών. Αυτοί εκτιμάται ότι δεν ξεπερνούσαν τους 100 και βρισκόνταν εγκατεστημένοι κυρίως στην Αμμόχωστο και τη Λεμεσό, όπου σύστησαν ιδιωτικές επιχειρήσεις παραγωγής και εμπορίας εσπεριδοειδών. Αποτελούσαν όμως το 1/5 περίπου του συνόλου των Εβραίων μεταναστών οι οποίοι εξασφάλισαν την άδεια μόνιμης εγκατάστασης παραμονές του πολέμου από την αποικιακή κυβέρνηση. Ο συγκεκριμένος τύπος μετανάστη ήταν αριθμητικά μικρός, γιατί όπως

¹⁵⁶⁵ Βλ. διαφήμιση «Κτηματομεσιτικό γραφείο Παλαιστίνης-Κύπρου των Adolf Brandt και Josef Azmi στη Λάρνακα», εφημ. *The Palestine Post*, 22.7.1935, σ. 8.

επισήμανε και ο Petersen, είναι σπάνιο το φαινόμενο της μετακίνησης ατόμων των οποίων το κίνητρό τους είναι η καινοτομία ή η βελτίωσή τους στον επαγγελματικό τομέα ή και αλλού¹⁵⁶⁶. Οι υπόλοιποι Εβραίοι που προέρχονταν από τη Γερμανία, την Αυστρία και μερικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (άρχισαν να καταφθάνουν στο νησί από τα μέσα του 1933 και η παρουσία τους έγινε πιο αισθητή το 1938 και το 1939) εγκαταστάθηκαν στις πόλεις. Με εξαίρεση τους ιατρούς, στους οποίους απαγορεύτηκε η άσκηση επαγγέλματος, σκετοί εργοδοτήθηκαν στη μεταλλευτική βιομηχανία και άλλοι σύστησαν μικρές ιδιωτικές επιχειρήσεις στις πόλεις. Ανεξαρτήτως των κινήτρων εγκατάστασής του, ο Εβραίος αυτής τα περιόδου στην Κύπρο διακρινόταν για την ανώτατη πανεπιστημιακή του μόρφωση, το εξειδικευμένο επίπεδο της επαγγελματικής του κατάρτισης και την ανεξάρτητη οικονομική του δραστηριότητα.

Ανάμεσα σε αυτούς τους τύπους μεταναστών ξεχωρίζουν και πέντε οικογένειες Εβραίων πρώην εποίκων του Μαργό και των Κουκλιών Αμμοχώστου, οι οποίοι επέλεξαν να παραμείνουν στο νησί μετά την αποχώρηση της JCA και να συνεχίσουν την επιχειρηματικότητά τους στη γεωργία και τα μεταλλεία. Ενσωματωμένοι ήδη στην τοπική κυπριακή κοινωνία και προσκομίζοντας τη γνώση του χώρου και της ντοπιολαλιάς, αποτέλεσαν τους φορείς δικτύωσης του νέου εβραϊκού στοιχείου με το ντόπιο πληθυσμό, συμβάλλοντας στην ομαλή ένταξη των νέο-αφιχθέντων μεταναστών στην κοινωνία και οικονομία της Κύπρου.

Ο αντίκτυπος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν καταλυτικός στην εξέλιξη της εβραϊκής παρουσίας στο νησί. Η πλειοψηφία όσων Εβραίων εισήλθαν στο νησί τα προηγούμενα χρόνια εγκατέλειψαν προληπτικά και σε εθελοντική βάση τον Ιούνιο του 1941, φοβούμενη επικείμενη εισβολή των Ναζί. Η εκκένωση αυτή διέρρηξε μια εξελισσόμενη διαδικασία εβραϊκής κοινοτικής οργάνωσης στο νησί, η οποία είχε αρχίσει να κτίζεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 κυρίως λόγω της αυξημένης παρουσίας Εβραίων από την Κεντρική Ευρώπη. Υπολογίζεται ότι από τους 600 Εβραίους που βρίσκονταν το 1941 στο νησί, 450 άτομα (κυρίως οι μετανάστες της περιόδου 1933-1939) εγκατέλειψαν την Κύπρο και μεταφέρθηκαν στην Τανγκανίκα και την Παλαιστίνη όπου παρέμειναν μέχρι το 1945. Η επανεγκατάστασή τους στην Κύπρο επιτράπηκε όταν το νησί δεν αποτελούσε πλέον επιχειρησιακή βάση των βρετανικών δυνάμεων. Υπολογίζεται ότι στην Κύπρο επέστρεψε το

¹⁵⁶⁶ Petersen, *ό.π.*, σ. 263.

ένα τέταρτο των Εβραίων που ήταν εγκατεστημένο μέχρι το 1941, περίπου 130 άτομα, τα οποία είχαν στενούς οικονομικούς δεσμούς με το νησί, έγγαιο ιδιοκτησία και επιχειρήσεις.

Βέβαια το εβραϊκό στοιχείο δεν ήταν εντελώς ανύπαρκτο κατά τη διάρκεια του πολέμου από την Κύπρο, καθώς τον Ιούλιο του 1942 η κυβέρνηση δέχθηκε να παρέχει προσωρινά άσυλο σε 284 Εβραίους πρόσφυγες από τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Για λόγους ασφαλείας, αλλά και αποτροπής της γερμανικής προπαγάνδας μέσω της εισροής Γερμανών κατασκόπων, οι πρόσφυγες διέμεναν στο απομακρυσμένο χωριό του Πεδουλά στην ορεινή Μαραθάσα. Λιγοστοί πρόσφυγες με εξειδικευμένη επαγγελματική κατάρτιση εργοδοτήθηκαν σε ιδιωτικές επιχειρήσεις Κυπρίων και σε κυβερνητικά τμήματα μέχρι και την αναχώρησή τους από την Κύπρο, το Μάρτιο του 1944. Με το τέλος του πολέμου, επιτράπηκε η παραμονή μόλις ενός πρόσφυγα, η εργασία του οποίου στο κυβερνητικό υφαντουργείο κρίθηκε απαραίτητη.

Η έκτη και τελευταία φάση της μαζικής μετανάστευσης των Εβραίων στην Κύπρο σημειώθηκε την περίοδο μεταξύ 1946 και 1949, κατά την οποία 52 – 55.000 από τους 100.000 διασωθέντες εβραϊκού θρησκευματος του Ολοκαυτώματος από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες κρατήθηκαν έγκλειστοι σε δώδεκα στρατόπεδα στον Καράολο και την Ξυλοτύμπου. Η μαζική εισροή του πληθυσμού ισοδυναμούσε με μια αύξηση του πληθυσμού στο νησί κατά 11-12%. Η απόφαση για τον στρατωνισμό των Εβραίων «παράνομων μεταναστών» πάρθηκε από την κυβέρνηση του Clement Atlee και λήφθηκε με γνώμονα την πρακτική ευκολία που προσέφερε η γεωγραφική εγγύτητα της Κύπρου με την Παλαιστίνη. Οι Βρετανοί εκτιμούσαν ότι θα μπορούσαν να διοχετεύουν τους μετανάστες σε γειτονική περιοχή υπό τον έλεγχό τους απ' όπου στη συνέχεια θα έλεγχαν την σταδιακή μεταφορά τους στην Παλαιστίνη με ασφάλεια, λιγότερο κόστος και λιγότερα θύματα.

Οι «παράνομοι» μετανάστες προέρχονταν κυρίως από χώρες της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης, τα Βαλκάνια και τη Βόρεια Αφρική. Ήταν άτομα που επέζησαν των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης, και διασωθέντες Εβραίοι από τις κοινότητες της Ελλάδας, οι οποίοι επιθυμούσαν να μεταβούν στην Παλαιστίνη από το Σούνιο, όπου βρίσκονταν συγκεντρωμένοι. Στα στρατόπεδα, οι Εβραίοι έγκλειστοι ανέπτυξαν κοινοτική οργάνωση και δομές εντός των στρατοπέδων με την στήριξη της Αμερικανο-εβραϊκής Κοινής Επιτροπής Διανομής (JOINT) και των πολιτικών και παραστρατιωτικών οργανώσεων της Παλαιστίνης οι οποίες εισέρρευσαν στα στρατόπεδα, καθώς και των Εβραίων που ζούσαν στην Κύπρο. Δεν ήταν όμως ούτε και εντελώς αποκλεισμένοι από την κυπριακή κοινωνία. Διάβαζαν τον

ελληνόφωνο και αγγλόφωνο κυπριακό Τύπο και ενημερώνονταν για τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης σε σχέση με τη λειτουργία των στρατοπέδων, ενώ με άκρα μυστικότητα έκτισαν γέφυρες επικοινωνίας με Έλληνες Κύπριους (κυρίως της αριστεράς) μέσω της JOINT και των παραστρατιωτικών οργανώσεων. Χάρη στην επικοινωνία με τους ντόπιους, υπολογίζεται ότι περίπου 300 άτομα κατάφεραν να εξέλθουν λαθραία μέσω σηράγγων από τα στρατόπεδα από όπου μεταφέρονταν με οχήματα Ελλήνων και Τούρκων Κυπρίων στις ακτές της Αμμοχώστου. Εκεί τους ανέμεναν καΐκια που τους μετέφεραν κρυφά στις παλαιστινιακές ακτές. Οι τελευταίοι «παράνομοι» μετανάστες αφέθηκαν ελεύθεροι για να μεταβούν στην Παλαιστίνη αρχές Φεβρουαρίου του 1949.

Από την παρουσία των Εβραίων στα στρατόπεδα προκύπτει μια ευδιάκριτη τομή στην πρόσληψη της θέσης της Κύπρου στο εβραϊκό ζήτημα. Η σιωνιστική προσέγγιση των αρχών του 20^{ου} αιώνα η οποία συντηρήθηκε μέχρι και το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και θεωρούσε την Κύπρο ως εναλλακτική λύση ή συμπληρωματικό εδαφικό χώρο για την Παλαιστίνη εγκαταλείπεται εντελώς. Όχι μόνο γιατί οι Εβραίοι βρίσκονταν, όπως πίστευαν, περισσότερο από ποτέ πολύ κοντά στην ανακήρυξη δικού τους κράτους στην Παλαιστίνη, αλλά και γιατί αναγνώριζαν πλέον το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των Κυπρίων. Μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο τα δυο εθνικιστικά κινήματα στην Ανατολική Μεσόγειο, το Σιωνιστικό στην Παλαιστίνη και το Ενωτικό στην Κύπρο, δεν φαίνεται να είχαν κοινά σημεία επαφής, προσέγγισης ή κατανόησης των εκατέρωθεν εθνικών αξιώσεων. Όπως φαίνεται μέσα από την αρθρογραφία ηγετικών προσωπικοτήτων του ενωτικού κινήματος, μέχρι και το Μεσοπόλεμο οι ενωτικοί στην Κύπρο, δεν εντόπιζαν στους πόθους των Εβραίων βάσιμους ιστορικούς και κυρίως θρησκευτικούς δεσμούς με την Παλαιστίνη, παρόλο που ενστερνίζονταν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των λαών. Αλλά ούτε και οι εκπρόσωποι του πρακτικού Σιωνισμού, όπως διαφάνηκε μέσα από την προπαγάνδα του Trietsch, αναγνώριζαν τις αξιώσεις των Ελλήνων της Κύπρου με την Ελλάδα. Αυτό αλλάζει στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο όταν Εβραίοι και Έλληνες Κύπριοι αριστεροί συναντήθηκαν στο θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων. Όπως θα συζητηθεί και στη συνέχεια, ο ίδιος ο πόλεμος ήταν μια διαδικασία ιδεολογικής όσμωσης μέσα από την οποία προέκυψε η συνταύτιση απόψεων και ο κοινός αντιβρετανικός τους στόχος. Η στοχοπροσήλωση στην ανακήρυξη του εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη και μόνο εκφράστηκε ρητά από τους «παράνομους» Εβραίους μετανάστες στα στρατόπεδα της Κύπρου, οι οποίοι διατύπωναν δημοσίως την απαρέσκειά τους για την έστω προσωρινή κράτηση στην Κύπρο και την αμετάκλητη πρόθεσή τους να μεταβούν στην Παλαιστίνη.

Ο κύκλος της μετανάστευσης των Εβραίων στην Κύπρο με τις απαρχές του στα τέλη του 19ου αιώνα, έκλεισε το 1949 μαζί με την απελευθέρωση των τελευταίων Εβραίων κρατουμένων, για να εγκαινιαστεί μια νέα φάση παρουσίας του εβραϊκού στοιχείου στο νησί, πλέον μέσα από το οικονομικό φάσμα των σχέσεων Κύπρου-Ισραήλ, αρχής γενομένης το 1945 με την επέκταση των δραστηριοτήτων στην Κύπρο της Solel Boneh, της μεγαλύτερης οικοδομικής εταιρείας της Παλαιστίνης¹⁵⁶⁷.

Η εβραϊκή μετανάστευση σε αποικιακό περιβάλλον με ελληνορθόδοξη πλειοψηφία: πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις

Η εβραϊκή παρουσία στη βρετανική Κύπρο δεν διαμορφώθηκε μόνο από έξωθεν ιδεολογικές, οικονομικές και γεωγραφικές συνιστώσες. Υπόκειτο και σε ενδογενείς περιορισμούς, οι οποίοι βρισκόνταν σε συνάρτηση με την υποδοχή των Εβραίων από το ντόπιο πληθυσμό και την αποικιακή διοίκηση. Το αποικιακό καθεστώς φρόντισε να διατηρεί σε πολύ χαμηλούς αριθμούς τους μετανάστες που εγκαθίσταντο στο νησί όσο ο φόβος της πλημμυρίδας Εβραίων δημιουργούσε αναβρασμό στην κοινή γνώμη, ιδιαίτερα στην πλειοψηφία των Ελλήνων Κυπρίων. Αν και οι τελευταίοι εξέφραζαν την ξενοφοβία τους με συλλαλητήρια, ψηφίσματα και αιχμηρή κατά καιρούς αρθρογραφία στον Τύπο από το φόβο ότι οι Βρετανοί θα ενθάρρυναν εβραϊκούς εποικισμούς στο νησί, στην πραγματικότητα δεν υπήρξε μεγάλη απόκλιση στις προσεγγίσεις των Βρετανών και των Ελλήνων ως προς το ζήτημα της εγκατάστασης των Εβραίων στην Κύπρο. Ο τύπος της εβραϊκής παρουσίας όπως διαμορφώθηκε μέχρι το 1949, δηλαδή αριθμητικά λιγιστή και με επαρκές κεφάλαιο, ήταν ο πολιτικά και κοινωνικά αποδεκτός στο νησί.

¹⁵⁶⁷ Ενδεικτική του αναβαθμισμένου οικονομικού ρόλου που είχε η Κύπρος για τους Εβραίους της Παλαιστίνης ήταν η πρόθεση Εβραίων επιχειρηματιών επεξεργασίας διαμαντιών να μεταφέρουν τις εργασίες τους στο νησί το 1944, όταν οι βρετανικές αρχές στην Παλαιστίνη επέβαλαν εμπάργκο στην επέκταση της βιομηχανίας στην Εντολή. Εξαιτίας της μαζικής μετανάστευσης Εβραίων στην Παλαιστίνη πριν την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ανάμεσα τους έμποροι και επεξεργαστές διαμαντιών από την Ολλανδία και το Βέλγιο, η βιομηχανία διαμαντιών στην Παλαιστίνη σημείωσε σημαντικούς ρυθμούς ανάπτυξης, τους οποίους όμως η Βρετανία θέλησε να περιορίσει. Δεν επιθυμούσε οι Εβραίοι της Παλαιστίνης να έχουν το μονοπώλιο του τομέα και στόχευε να δοθεί τόνωση στην εξαρτημένη από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο βιομηχανία διαμαντιών του Βελγίου ενισχύοντας το εμπόριο των διαμαντιών με το Λονδίνο, το οποίο είχε υποστεί τεράστιο οικονομικό κόστος εξαιτίας του πολέμου, βλ. David De Vries, *Diamonds and War: State, Capital, and Labor in British-ruled Palestine*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2010, σσ. 188-189. Οι σχεδιασμοί των Εβραίων επιχειρηματιών διαμαντιών για την Κύπρο τελικά ναυάγησαν εξαιτίας της αρνητικής στάσης του Υπουργείου Αποικιών και της κυβέρνησης στην Κύπρο, βλ. KAK: SA1/679/1943, Stanley, Υπουργός Αποικιών, προς Woolley, 13.3.1944.

Η βρετανική διοίκηση στην Κύπρο υιοθέτησε μια συγκρατημένη και σε αυστηρά πλαίσια περιοριστική πολιτική σε ό,τι αφορούσε απόπειρες μαζικής εισροής και εγκατάστασης Εβραίων. Δεν υπήρξε όμως απορριπτική στην εγκατάσταση όσων μεταναστών είχαν κεφαλαιακή επάρκεια, η οποία θα τους εξασφάλιζε τη συντήρηση των ιδίων και των εξαρτωμένων τους, χωρίς επιβάρυνση της αποικιακής κυβέρνησης. Όπως αποτυπώνεται μέσα από την αποικιακή νομοθεσία, η πολιτική των Βρετανών στην είσοδο και εγκατάσταση αλλοδαπών στο νησί (όχι μόνο στην περίπτωση των Εβραίων) διαμορφώθηκε πρώτιστα από οικονομικούς λόγους. Οι Εβραίοι στους οποίους επιτρεπόταν συνήθως η εγκατάσταση στο νησί ήταν κυρίως άτομα με επαρκή οικονομικά μέσα για την ανεξάρτητη επαγγελματική τους δραστηριότητα. Ως εκ τούτου, η ενασχόληση των Εβραίων με οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητες τροφοδοτήθηκε από την ίδια τη βρετανική πολιτική. Ομολογουμένως, η περίπτωση της Κύπρου αναθεωρεί μια από τις προσεγγίσεις της ιστοριογραφίας για τη θέση των Εβραίων στην αποικιακή αυτοκρατορία, σύμφωνα με την οποία η δράση του εβραϊκού στοιχείου ήταν περιορισμένη στο περιθώριο των οικονομικών δραστηριοτήτων της άτυπης αυτοκρατορίας (“informal empire”)¹⁵⁶⁸. Μέσα από την καταγραφή της βρετανικής στάσης απέναντι στους Εβραίους στην Κύπρο, η οποία από το Νοέμβριο του 1914 προσαρτήθηκε στην αυτοκρατορία, ενισχύεται μεν η άποψη ότι οι Εβραίοι «ως μια εμπορική εθνοθησκευτική ομάδα στη διασπορά» λειτουργούσε πολύ καλά εντός του αυτοκρατορικού πλαισίου¹⁵⁶⁹, καταδεικνύεται δε η πολιτική ενθάρρυνσης της ένταξης των Εβραίων από τους Βρετανούς στο οικονομικό δίκτυο της επίσημης πλέον αυτοκρατορίας.

Το γεγονός αυτό συνδεόταν και με την αντίληψη των Βρετανών αξιωματούχων ότι ο Εβραίος είχε ένα σαφή ρόλο να διαδραματίσει ως φορέας εισαγωγής καινοτόμων και εκσυγχρονιστικών μεθόδων στην παραγωγή, και παραδειγματισμού των ντόπιων γεωργών οι οποίοι βρίσκονταν στάσιμοι στον πρωτογονισμό. Γι’ αυτό το λόγο, δεν ήταν άτεγκτα αρνητικοί στο ενδεχόμενο περιορισμένης μαζικής εγκατάστασης Εβραίων, η οποία θα συνοδευόταν από ανεπτυγμένες μεθόδους παραγωγής και κεφάλαιο, όπως ήταν η περίπτωση των τριών αγροτικών εποικισμών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η οικονομική πολιτική του Υπουργείου Αποικιών να μην επενδύει σε τομείς της οικονομίας των αποικιών, εκτός από το οδικό δίκτυο και τις μεταφορές, αλλά να ενθαρρύνει τις επενδύσεις του ιδιωτικού κεφαλαίου υπήρξε ένας από τους λόγους για τους οποίους η παρουσία μεταναστών θεωρείτο επωφελής

¹⁵⁶⁸ Knepper, *ό.π.*, σ. 49.

¹⁵⁶⁹ Green, *ό.π.*

για την οικονομική ανάπτυξη των αποικιών. Ειδικότερα σε ότι αφορούσε την Κύπρο, η σημασία του ξένου κεφαλαίου αποκτούσε και πολιτική βαρύτητα. Η βρετανική διοίκηση θεωρούσε ότι το ενωτικό αίτημα απέρρεε από την στάσιμη οικονομική κατάσταση και την εξαθλίωση της κοινωνικής βάσης των Ελλήνων Κυπρίων, δηλαδή των αγροτών. Έτσι, η προσέλκυση ξένων ιδιωτικών επενδύσεων ήταν ένας μοχλός βελτίωσης της οικονομικής κατάστασης της μεγαλύτερης και ασθενέστερης κοινωνικής ομάδας, αλλά και αντιμετώπισης του αλυτρωτικού κινήματος.

Η επιτομή της βρετανικής αυτής προσέγγισης αποτυπώνεται στην πολιτική του Κυβερνήτη Sir Richmond Palmer την περίοδο 1933-1939. Ο Palmer θεωρούσε ότι το ενωτικό αίτημα θα μπορούσε ν' αντιμετωπιστεί με τη βελτίωση των όρων διαβίωσης των Κυπρίων αγροτών. Με την ενθάρρυνση της εισροής του εβραϊκού κεφαλαίου, εκτιμούσε ότι θα εισάγονταν σύγχρονες μέθοδοι καλλιέργειας, η παραγωγικότητα θα αυξανόταν, θα δημιουργούνταν νέες θέσεις εργασίας στις επιχειρήσεις και ο ντόπιος πληθυσμός θα επωφελείτο αναλόγως. Ο νόμος περί «Μετανάστευσης» του 1936 (ο οποίος υιοθέτησε τις πρόνοιες του Διατάγματος περί Μετανάστευσης των βρετανικών αρχών στην Παλαιστίνη) ρύθμιζε την ανεξέλεγκτη είσοδο Εβραίων μεταναστών, προσελκύοντας όσους κατείχαν το απαραίτητο κεφάλαιο και είχαν πρόθεση να το επενδύσουν σε συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας, όπως η γεωργία, η βιομηχανία και τα ελεύθερα ή αστικά επαγγέλματα. Η νομοθεσία ενισχύθηκε με αυστηρότερες πρόνοιες παραμονές του πολέμου προκειμένου να αντιμετωπιστεί η μαζική εισροή Εβραίων προσφύγων που αιτούνταν άδεια εγκατάστασης στο νησί.

Αφού δεν επιδίωκε σε καμία περίπτωση η εγκατάσταση των κεφαλαιούχων να γίνει εις βάρος των Κυπρίων αγροτών και γαιοκτημόνων, με την εισαγωγή του νόμου για τη «Ρύθμιση της απόκτησης ακίνητης περιουσίας από αλλοδαπούς» του 1936 ο Palmer έθεσε φραγμό στην ανεξέλεγκτη αγορά και πώληση κτημάτων ακόμη και από Εβραίους σε Εβραίους. Με αυτό τον τρόπο ο Κυβερνήτης καταπόντισε τα εποικιστικά σχέδια της Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας (και ίσως της Κυπρο-Παλαιστινιακής Εταιρείας Φυτειών) για εγκατάσταση Εβραίων προσφύγων στο νησί και εμπόδισε την αποξένωση του Κύπριου αγρότη από τη γη του.

Η στάση της Κυβέρνησης ήταν αποτελεσματική, γιατί ο κίνδυνος της μαζικής συρροής Εβραίων από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη αποσοβήθηκε. Παράλληλα, ενθαρρύνθηκε η εγκατάσταση όσων είχαν τη δυνατότητα να συστήσουν νέες επιχειρήσεις, μεταφέροντας

κεφάλαιο και εμπειρογνωμοσύνη και δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας σε μια περίοδο αυξημένης ανεργίας στον πληθυσμό της υπαίθρου και των πόλεων.

Η πολιτική του Palmer δεν εγκαταλείφθηκε μετά την αποχώρησή του από την Κύπρο. Όταν λίγο πριν τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου διαφάνηκε ότι Εβραίοι επιχειρηματίες και εργολάβοι διερευνούσαν τις πιθανότητες επέκτασης των δραστηριοτήτων τους στην Κύπρο, οι αξιωματούχοι της αποικιακής κυβέρνησης εξέφραζαν την άποψη ότι δεν θα έπρεπε να τους απαγορευθεί η δραστηριοποίηση στο νησί. Αντίθετα, εκτιμούσαν ότι θα ήταν καλό να ενθαρρυνθούν οι οικονομικοί δεσμοί της Κύπρου με τις χώρες της Ανατολικής Μεσογείου και ιδιαίτερα με την εβραϊκή επιχειρηματικότητα, από την οποία θα μπορούσαν οι Κύπριοι να παραδειγματιστούν. Επιπλέον, το οικονομικό άνοιγμα της Κύπρου στις χώρες της Μέσης Ανατολής, σε τομείς όπως οι επιχειρήσεις, το εμπόριο και ο τουρισμός θα απέφερε σημαντικά έσοδα για τον πληθυσμό. «Δεν επιθυμούμε», έλεγαν, «την εβραϊκή μετανάστευση, αλλά το κεφάλαιο τους μπορεί να φανεί χρήσιμο!»¹⁵⁷⁰.

Η μαζική εγκατάσταση των Εβραίων στην Κύπρο δεν ευνοείτο τουλάχιστον μέχρι και το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ούτε από το Υπουργείο Αποικιών, το οποίο δεν επιθυμούσε διασπορά των εβραϊκών εποίκισμών στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου πέρα από την Παλαιστίνη. Η πολιτική αυτή γραμμή υποβαλλόταν από τη στρατηγική σημασία που είχε η περιοχή στα βρετανικά πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα. Καθώς η Κύπρος άρχιζε να έχει αναβαθμισμένο στρατηγικό ρόλο στη Μεσόγειο για τη βρετανική αυτοκρατορία, ο Herzl συζητούσε με τον Joseph Chamberlain το ενδεχόμενο μεταβίβασης της Κύπρου στους Εβραίους για να εισπράξει το βρετανικό όχι το 1902. Ο Υφυπουργός Αποικιών ο οποίος σκέφτηκε προς στιγμή το ενδεχόμενο να επιτραπεί ένας ευρύτερος εποίκισμός Εβραίων στο νησί ήταν ο Λόρδος Amery το 1920. Ο Amery διείδε μέσα από την υλοποίηση της πρότασης Trietsch μια ευκαιρία αναχαίτισης του ενωτικού κινήματος, για να αποθαρρυνθεί όμως από τους αξιωματούχους του Υπουργείου, οι οποίοι του «υπενθύμισαν» τη σημασία της διαφύλαξης των βρετανικών κεκτημένων επί της Κύπρου στα συμφέροντα της Βρετανίας στην Ανατολική Μεσόγειο.

Η αρνητική στάση των Βρετανών σε ό,τι αφορούσε τη μαζική έλευση Εβραίων μεταναστών δεν απέρρεε μόνο από την ανησυχία τους για επιβάρυνση του προϋπολογισμού με τα έξοδα

¹⁵⁷⁰ ΚΑΚ: SA1/435/1944, Πρακτικά, 17.1.1944.

συντήρησης απόρων αλλοδαπών, αλλά και από το ενδεχόμενο διασάλευσης της κοινωνικής συνοχής. Ο προβληματισμός για τυχόν κοινωνικό αναβρασμό από τη μαζική άφιξη Εβραίων αποτέλεσε ένα από τους κύριους λόγους για τους οποίους διάφορες κατά καιρούς αποικιακές κυβερνήσεις απέρριψαν σχέδια εποικισμού του νησιού. Η στάση της κυβέρνησης και εκείνη του ντόπιου πληθυσμού ήταν πολλές φορές αλληλοτροφοδοτούμενες. Η αποικιακή κυβέρνηση φοβούμενη την έξαρση του αντισημιτισμού δεν επέτρεπε την εγκατάσταση των Εβραίων σε μεγάλους αριθμούς. Ο δε λεκτικός αντισημιτισμός των Ελλήνων που κατά περιόδους εμφανιζόταν στον Τύπο υπήρξε ένας μοχλός πίεσης για την επιβολή και διατήρηση αυστηρότερης μεταναστευτικής πολιτικής εκ μέρους των Βρετανών, καθώς η στάση της κοινής γνώμης η οποία ήταν και γνώμονας εσωτερικής συνοχής, δεν άφηνε αδιάφορη την αποικιακή κυβέρνηση.

Όταν η Κύπρος μεταβιβάστηκε σε βρετανική διοίκηση το 1878, η θρησκευτική εβραιοφοβία ήταν υπαρκτή στην πλειοψηφία των Ελλήνων Ορθόδοξων της Κύπρου και οι διοικούντες προσπάθησαν να την καταστείλουν. Ο αντισημιτισμός των Ελλήνων είχε τα χαρακτηριστικά του πρώιμου ευρωπαϊκού αντισημιτισμού¹⁵⁷¹, κυριαρχούσε δηλαδή η αντίληψη στην οποία ο Εβραίος ήταν αντιπαθής για τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και την οικονομική του συμπεριφορά. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι Βρετανοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με μια έξαρση του αντισημιτισμού – εμπλουτισμένου με φυλετικές και πολιτικές αποχρώσεις – η οποία εντάθηκε με τη διάδοση του Τύπου στα χαμηλότερα και αναλόγως κοινωνικά στρώματα. Στο διάστημα μεταξύ 1896 και 1906 η έντονη φημολογία για σχέδια «εβραιοποίησης» της Κύπρου πυροδότησε τον αντισημιτισμό της πολιτικής ελίτ συμβάλλοντας στην υποκίνηση συλλαλητηρίων σε θρησκευτικές πανηγυρεις. Ο αντισημιτισμός της «ελίτ», ο οποίος εκφράστηκε από τα ανώτερα αστικά και μεσοαστικά στρώματα μέσω του Τύπου και διαλέξεων σε πόλεις και χωριά, υποκίνησε το λαϊκό αντισημιτισμό. Ο Εβραίος παρουσιαζόταν στον Κύπριο χωρικό ως ο εν δυνάμει «οικονομικός τύραννος», ο οποίος θα τον καθιστούσε δουλοπάροικό του, θα αποστερούσε τη γη του και θα αποδομούσε την ελληνικότητά του.

Οι πεποιθήσεις στην Κύπρο για την εικόνα του Εβραίου ως «Άλλου» δέχθηκαν επίδραση κυρίως από την Ελλάδα και τον αλύτρωτο χώρο, όπου ο Εβραίος ταυτιζόταν με τον συνεργάτη του κατακτητή. Διαμορφώθηκαν, όμως, και από την επίκληση στο ιστορικό παρελθόν και στις σφαγές των Ελλήνων από τους Εβραίους στην Κύπρο κατά τη ρωμαϊκή

¹⁵⁷¹ Brustein, *ό.π.*, σ. 45.

περίοδο, ενώ παρατηρείται και μια επιβίωση αντισημιτικών στερεοτύπων από τη μεσαιωνική περίοδο. Ταυτόχρονα, η ξενοφοβία και η έντονη αντίδραση στον κυπριακό Τύπο κάθε φορά που προέκυπτε ζήτημα μαζικής μετανάστευσης Εβραίων (όπως και περάσματος άλλων μεταναστευτικών ρευμάτων, όπως Αρμενίων και Πνευματομάχων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, και αργότερα το 1921 Λευκών Ρώσων) είχε άμεση σχέση και με την άνοδο του αλυτρωτικού κινήματος. Αναπόδραστα, στο πλαίσιο του αλυτρωτισμού, το ενωτικό κίνημα βρήκε ένα ακόμα «εχθρό» για να κτίσει την αντι-βρετανική ρητορική και αυτός ήταν ο εν δυνάμει εβραϊκός κίνδυνος. Τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930, οπότε το ενωτικό αίτημα έφτασε στην κορύφωσή του με την εξέγερση των Οκτωβριανών το 1931, ο αντι-εβραϊσμός είχε έντονο πολιτικό υπόστρωμα. Ο κυριότερος φόβος των Ελλήνων της Κύπρου ήταν η ενδεχόμενη δημογραφική αλλοίωση που θα προέκυπτε από ένα μαζικό εποικισμό Εβραίων και η οποία θ' αποδυνάμωνε την αξίωση της Ένωσης με την Ελλάδα. Ήταν γι' αυτό το λόγο καχύποπτοι με τους Βρετανούς ως προς τη διαχείριση των ζητημάτων μαζικής μετανάστευσης στο νησί, γιατί θεωρούσαν πως η μαζική εισροή των Εβραίων (όπως και άλλων εθνοτικών ομάδων) θα μπορούσε να χρησιμεύσει στη διοίκηση ως αντίβαρο στην αντιμετώπιση του ενωτικού αιτήματος.

Με την πάροδο των χρόνων και την εμπειρία που προσέφερε η Παλαιστίνη, όπου η διαρκής, μαζική και ανεξέλεγκτη εισροή Εβραίων προκάλεσε σοβαρές πολιτικές και κοινωνικές αναταραχές με το ντόπιο αραβικό πληθυσμό, η βρετανική πολιτική στην Κύπρο απέναντι στην εβραϊκή μετανάστευση έγινε ακόμα πιο περιοριστική και περισσότερο κατευναστική στις κοινωνικές αντιδράσεις. Μετά και την εξέγερση των Οκτωβριανών, καθίστατο ακόμα πιο αναγκαίο να μην επιτραπεί η δημιουργία έκρυθμων συνθηκών στο νησί, όπως συνέβηκε στην Παλαιστίνη. Ο Κυβερνήτης Palmer ζήτησε να μη λογοκρίνονται τα άρθρα στον Τύπο σχετικά με το εβραϊκό ζήτημα. Όταν χρειάστηκε, χρησιμοποίησε την αντι-εβραϊκή αρθρογραφία κατά της μαζικής εγκατάστασης Εβραίων στο νησί από τον ελληνικό κυπριακό Τύπο της περιόδου, προκειμένου να πείσει τους αξιωματούχους του Υπουργείου Αποικιών ότι δεν μπορούσε να επιτρέψει για πολιτικούς και κοινωνικούς λόγους τη μεταφορά χιλιάδων Εβραίων προσφύγων στο νησί, έστω και προσωρινά. Κατά το Μεσοπόλεμο και ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1930, τα μεσαία στρώματα ως παράγωγα του μετασχηματισμού της κυπριακής κοινωνίας έγιναν οι πλέον εκφραστές του αντι-εβραϊσμού, ενώ υπήρξαν και εκφάνσεις πολιτικού αντισημιτισμού, οι οποίες είχαν αντι-κομμουνιστικό περιεχόμενο.

Βέβαια, ο αντι-εβραϊσμός δεν έτυχε της ίδιας καθολικής λαϊκής υποστήριξης των αρχών του αιώνα. Καθώς η κυπριακή κοινωνία διερχόταν βαθύτερες αλλαγές στη διαστρωμάτωσή της με την αύξηση των αριθμών άκληρων γεωργών, την άνοδο της εργατικής τάξης, την ενίσχυση των μεσαίων στρωμάτων και την εμφάνιση του κομμουνισμού, οι Έλληνες διχάστηκαν σε αντι-σημίτες και σε «οικονομικούς φιλο-σημίτες»¹⁵⁷². Ο διπολισμός αυτός ήταν ευδιάκριτος στην περίοδο 1933-1936 κατά την οποία το ζήτημα της δραστηριοποίησης των Εβραίων επιχειρηματιών ήταν στο επίκεντρο των συζητήσεων στον Τύπο. Η ομολογουμένως πλούσια αρθρογραφία χωρίς αντισημιτικές εξάρσεις περιστράφηκε γύρω από τις οικονομικές επιπτώσεις της εβραϊκής παρουσίας. Το επιχείρημα της δημογραφικής αλλοίωσης, το οποίο παρέπεμπε στο ενωτικό αίτημα, τέθηκε ακροθιγώς εξαιτίας της καταστολής του ενωτικού κινήματος μετά τα Οκτωβριανά. Ακόμα και σε μια από τις σπάνιες δημόσιες τοποθετήσεις της Εκκλησίας της Κύπρου στο εβραϊκό ζήτημα το Μάρτιο του 1933 – η οποία ουσιαστικά πυροδότησε την αρθρογραφία στον Τύπο εναντίον της εγκατάστασης των Εβραίων – ο Αρχιεπίσκοπος Κύριλλος ο Γ' τάχθηκε εναντίον της εγκατάστασης των Εβραίων με μοναδικό επιχείρημα τον οικονομικό κίνδυνο.

Η φιλοσημιτική μερίδα (μεγαλογαιοκτήμονες, κεφαλαιούχοι και δικηγόροι) υποστήριζε την απαγόρευση της μαζικής εγκατάστασης απόρων προσφύγων, όχι όμως και των εύπορων Εβραίων. Για τους ντόπιους κεφαλαιούχους, η παρουσία των τελευταίων θεωρείτο αναγκαία για την έξοδο της οικονομίας από την ύφεση, την εισαγωγή προηγμένων μεθόδων παραγωγής και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και αναδυόμενων προοπτικών για την κυπριακή οικονομία η οποία μαστιζόταν από έλλειψη κεφαλαίου και αναπτυξιακών έργων. Υπήρχε, δηλαδή, συνταύτιση με τον οικονομικό φιλοσημιτισμό των Βρετανών. Σοσιαλίζουσες εφημερίδες, όπως η *Πρωινή* ή ο *Χρόνος*, δημοσίευαν εκτενή άρθρα για τη δραστηριότητα των εβραϊκών γεωργικών επιχειρήσεων στο Φασούρι και τα Κούκλια μέσα από την αρθρογραφία του Τεύκρου Ανθία και του Αντώνη Φαρμακίδη.

Αντίθετα, η αντι-εβραϊκή μερίδα (κυρίως τα ανώτερα και μεσαία στρώματα των πτυχιούχων και επαγγελματιών) ήταν κάθετα αντίθετη σε οποιαδήποτε μορφή εγκατάστασης Εβραίων. Απέρριπτε τα επιχειρήματα περί της αναγκαιότητας εισαγωγής καινοτομιών στην οικονομία από τους Εβραίους, κατηγορώντας τους Βρετανούς ως τους μόνους υπεύθυνους για την

¹⁵⁷² Ο όρος του «οικονομικού φιλοσημιτισμού», όπως αναφέρεται στο Jonathan Karp, “Can Economic History Date the Inception of Jewish Modernity?”, στο Reuveni και Wobick-Segev, *The Economy*, ό.π., σσ. 32-33, δηλώνει την αποδοχή του θετικού αντικτύπου των οικονομικών δραστηριοτήτων των Εβραίων από τους μη-Εβραίους.

οικονομική στασιμότητα. Δεν αποκλείεται αυτή η κοινωνική ομάδα να εκλάμβανε την εβραϊκή παρουσία ως φορέα αριστερών ιδεολογιών που θα διατάρασσε τον παραδοσιακό κοινωνικό ιστό. Χαρακτηριστικά, η *Φωνή της Κύπρου* χαρακτήριζε κατά το Μεσοπόλεμο τους Εβραίους του Μαργό εκπροσώπους του Μπολσεβικισμού και τους Εβραίους μετανάστες της δεκαετίας του 1930 ως «σφηκοφωλιά» της εργατιάς. Η δε αρθρογραφία σε αριστερίζουσες εφημερίδες της δεκαετίας του 1930, όπως ο *Κυπριακός Τύπος*, υπογράμμιζε τον οικονομικό κίνδυνο της εβραϊκής παρουσίας, κυρίως της αποξένωσης του Κύπριου παραγωγού και εργάτη από τον παραγωγικό πλούτο του νησιού.

Από την άλλη, οι επαγγελματίες των πόλεων, όπως βιοτέχνες, τεχνίτες, μαραγκοί, υποδηματοποιοί, ιατροί και άλλοι, φοβόντουσαν τον άκρατο ανταγωνισμό που θα προκαλούσαν οι Εβραίοι στα επαγγέλματά τους, καθώς ανέμεναν από τους μετανάστες την εισαγωγή προηγμένης τεχνογνωσίας και κατάρτισης. Όπως επισήμανε ο Σαρτρ στους *Στοχασμούς για το εβραϊκό ζήτημα* το 1946, η πλειονότητα των αντισημιτών εντοπιζόταν στις μεσαίες τάξεις, «δηλαδή μεταξύ των ανθρώπων που έχουν ένα επίπεδο ζωής ίσο ή ανώτερο από αυτό των Εβραίων, ή αν προτιμάμε, μεταξύ των μη παραγωγών (αφεντικά, έμποροι, ελεύθεροι επαγγελματίες [...])»¹⁵⁷³. Επιπρόσθετα, σημείωνε: «Ο αντισημίτης δεν έχει πρόβλημα να αναγνωρίσει πως ο Εβραίος είναι ευφυής και εργατικός· θα παραδεχθεί μάλιστα πως είναι κατώτερός του από αυτήν την άποψη. Αυτή η παραχώρηση δεν του κοστίζει και πολλά: γιατί έθεσε τα προσόντα αυτά εντός παρενθέσεως»¹⁵⁷⁴. Αυτού του είδους ο οικονομικός αντισημιτισμός βρήκε την απόλυτη έκφραση στα υπομνήματα διαμαρτυρίας χιλιάδων επαγγελματιών (ανάμεσα τους Τούρκων και Αρμενίων) απ' όλες τις πόλεις της Κύπρου στην κυβέρνηση το 1938 και 1939, όταν η παρουσία των Εβραίων μεταναστών είχε γίνει ιδιαίτερα αισθητή.

Η στάση του αγροτικού πληθυσμού στις κατά διαστήματα αντι-εβραϊκές κοινωνικές «εκρήξεις» της δεκαετίας του 1930 παραμένει ασαφής καθώς στις πηγές της περιόδου, όπως ο *Τύπος* και τα πρακτικά του Νομοθετικού Συμβουλίου και Συμβουλευτικού Σώματος, δεν εντοπίστηκαν σχετικές αναφορές. Οι μεμονωμένες καταστροφές στις περιουσίες των γεωργικών εταιρειών στα Κούκλια και στο Φασούρι δεν αποκλείεται να ήταν προκλήθηκαν από αγρότες στην ύπαιθρο. Το γεγονός όμως ότι οι Εβραίοι καλλιεργητές εργοδότησαν πολλούς άκληρους γεωργούς από τα γειτονικά χωριά φαίνεται ότι υπήρξε αποτρεπτικός

¹⁵⁷³ Ζαν-Πωλ Σαρτρ, *Στοχασμοί για το εβραϊκό ζήτημα* (μτφρ. Αθανάσιος Σαμαρτζής), Αθήνα 2006, σ. 50.

¹⁵⁷⁴ Στο ίδιο, σσ. 34-35.

παράγοντας έξαρσης του αντισημιτισμού. Για τους ίδιους λόγους δεν υπήρξε αντίδραση ούτε από τους εργάτες της πόλης της Λάρνακας, καθώς εργοδοτήθηκαν κατά εκατοντάδες από τις δυο εβραϊκές βιομηχανίες.

Τις ανησυχίες των κυβερνήσεων στην Κύπρο για το ενδεχόμενο έξαρσης του αντισημιτισμού παραμονές του πολέμου δεν συμεριζόταν όμως το Υπουργείο Αποικιών, το οποίο αδιαφορώντας για τις πολιτικές προεκτάσεις πίεζε ασφυκτικά την κυβέρνηση Palmer να αποδεχθεί σχέδια φιλοξενίας Εβραίων προσφύγων στο νησί. Το 1942 προσπάθησε να αξιοποιήσει το νησί ως χώρο διαλογής προσφύγων χωρίς να καταφέρει τη διοχέτευση μεγάλου αριθμού τους λόγω της άρνησης της τοπικής κυβέρνησης. Ήδη από αυτή την περίοδο διαφαίνεται η προσπάθεια της Μεγάλης Βρετανίας να περισώσει τα στρατηγικά της συμφέροντα στην Παλαιστίνη, παραβλέποντας ότι μια σημαντική εισροή Εβραίων στη γειτονική Κύπρο θα προκαλούσε αλυσιδωτά προβλήματα.

Οι ίδιοι πολιτικοί λόγοι καθόρισαν και την απόφαση της Μεγάλης Βρετανίας τον Αύγουστο του 1946 να λειτουργήσει στρατόπεδα κράτησης των Εβραίων προσφύγων στο νησί. Η κυβέρνηση όμως στην Κύπρο διέβλεπε ότι τα στρατόπεδα του Καραόλου και της Ξυλοτύμπου θα μεταβάλλονταν σε ένα «δούρειο ίππο» μεταφοράς της αντι-βρετανικής προπαγάνδας και των ένοπλων μεθόδων των Εβραίων στην Κύπρο, με τις οποίες θα ενισχυόταν η αριστερά. Ο Λόρδος Winster έθεσε τις αντιρρήσεις του στο Υπουργείο Αποικιών για τη συνέχιση της λειτουργίας των στρατοπέδων, χωρίς ωστόσο ανταπόκριση, καθώς τη δεδομένη περίοδο η βρετανική κυβέρνηση ήταν προσηλωμένη στην Παλαιστίνη. Μεταξύ της κυβέρνησης στη Μεγάλη Βρετανία και της αποικιακής κυβέρνησης στην Κύπρο υπήρξε μια διάσταση απόψεων ως προς την ορθότητα της επιλογής του νησιού για τη λειτουργία των στρατοπέδων. Εκ των υστέρων, ήταν μια παρακινδυνευμένη απόφαση, γιατί η Κύπρος ήταν γεωγραφικά τόσο πολύ κοντά με την Παλαιστίνη, ώστε από τη μια η κυπριακή αριστερά και οι εβραϊκές παράνομες οργανώσεις να οικοδομήσουν μια πολύ στενή αντι-βρετανική συνεργασία, και από την άλλη να μην αποτραπεί τελικά η λαθραία είσοδος Εβραίων στην Παλαιστίνη, όπως ούτε και η μυστική παρείσφρηση παραστρατιωτικών οργανώσεων στα στρατόπεδα.

Στην ίδια την κυπριακή κοινωνία, παρατηρείται ότι οι φιλοσημιτικές και αντισημιτικές τάσεις του Μεσοπολέμου είχαν ήδη μετατοπιστεί από την κοινωνική στην πολιτική σφαίρα εξαιτίας του διπολισμού αριστεράς-δεξιάς. Η απόφαση των Βρετανών για τη δημιουργία των στρατοπέδων αποδοκιμάστηκε έντονα στο εσωτερικό της Κύπρου. Η κατακραυγή από τη

λειτουργία των στρατοπέδων προήλθε από αμφότερες τις πλευρές το πολιτικού φάσματος, με την Εθναρχία να τοποθετείται πρώτη δημόσια κατά της λειτουργίας των στρατοπέδων στις 17 Αυγούστου του 1946. Η μεν δεξιά κατηγορήσε τους Βρετανούς για προσπάθεια μόνιμης εγκατάστασης χιλιάδων Εβραίων στο νησί. Η δε αριστερά εξαπόλυσε κατηγορίες εναντίον των Βρετανών για απάνθρωπη ιμπεριαλιστική πολιτική όμοια με τις ναζιστικές πρακτικές. Είναι γνωστό ότι μέλη του ΑΚΕΛ (ένας από αυτούς ήταν και ο Πρόδρομος Παπαβασιλείου), συνεργάστηκαν στενά με τους ανθρώπους της JOINT για την περίθαλψη των προσφύγων στα στρατόπεδα και κυρίως διαδραμάτισαν βοηθητικό ρόλο στις αποδράσεις και τη λαθραία μεταφορά Εβραίων φυλακισμένων από τις ακτές της Αμμοχώστου στην Παλαιστίνη.

Για την αριστερά της δεκαετίας του 1940 το ζήτημα δεν ήταν μόνο ανθρωπιστικό, αλλά και πολιτικό. Στην περιοχή παρουσιαζόταν τώρα ένας σύμμαχος για την αποτίναξη του βρετανικού ζυγού, ο οποίος είχε τον ίδιο πολιτικό στόχο με τους Έλληνες, την αυτοδιάθεση από τους Βρετανούς. Η στάση της δεν διαμορφωνόταν μόνο από τις ιδεολογικές καταβολές του «δημοκρατικού, αντιφασιστικού και αντιχιτλερικού»¹⁵⁷⁵ της χαρακτήρα. Ο Κύπριος είχε πλέον ένα κοινό αντι-βρετανικό σκοπό με τον Εβραίο, ο οποίος στην Παλαιστίνη βρισκόταν σε πλήρη στρατιωτική εξέλιξη ήδη από το 1945. Σε αυτό το πλαίσιο, το 1946 το ΑΚΕΛ αμφιταλαντευόταν μεταξύ μιας ένοπλης αντίστασης κατά των Βρετανών ή διπλωματικής συνεργασίας με τους Βρετανούς. Παρόλο που σύμφωνα με τον Emmanuel Gutmann, δάσκαλο τότε στον Καράολο, υπήρξαν συναντήσεις της ηγεσίας του ΑΚΕΛ με τη Haganah προκειμένου να εξευρεθούν τρόποι για κοινό ένοπλο αγώνα κατά των Βρετανών στην Κύπρο, η σύμπραξη δεν υλοποιήθηκε, καθώς το ΑΚΕΛ αποφάσισε να μη διεκδικήσει την αυτοκυβέρνηση με την στρατιωτική βία, αλλά να ακολουθήσει την οδό της διαπραγμάτευσης με τους Βρετανούς. Όταν το Νοέμβριο του 1948 ο Ζαχαριάδης θα υποδείκνυε στους επικεφαλής του ΑΚΕΛ τη γραμμή της ρήξης με τους Βρετανούς και τη διεκδίκηση της Ένωσης και μόνον¹⁵⁷⁶, ήταν πλέον αργά για την στρατιωτική συνεργασία, αφού στις αρχές Φεβρουαρίου 1949 τα στρατόπεδα εκκενώθηκαν. Λαμβανομένων υπόψη των παρασκηναικών διεργασιών, η κυβέρνηση των Εργατικών είχε κυριολεκτικά δημιουργήσει εύθραυστες ισορροπίες στο νησί και ευρύτερα στην Ανατολική Μεσόγειο με την απόφαση της στάθμευσης των χιλιάδων Εβραίων σε στρατόπεδα στην «αλύτρωτη» Κύπρο.

¹⁵⁷⁵ Heinz Richter, "The Cypriot Communist Party and the Comintern", στο Emiliou Solomou και Hubert Faustmann (επιμ.), *Colonial Cyprus 1878-1960. Selected Readings from the Cyprus Review*, Λευκωσία 2010, σ. 106.

¹⁵⁷⁶ Yiorghos Leventis, "Self-Government-Enosis or Immediate Enosis: The Influence of Zakhariadis on the Shift in Akel's Strategy (November 1948-January 1949)", στο Solomou και Faustmann (επιμ.), *ό.π.*, σ. 140.

Καθ' όλες τις περιόδους των αντισημιτικών διωγμών, η Κύπρος ήταν ίσως από τις λίγες περιοχές στις οποίες οι Εβραίοι που εισέρρευσαν βρήκαν ασφαλές καταφύγιο. Ανεξαρτήτως του υπέρποντος θρησκευτικού, πολιτικού και οικονομικού αντιεβραϊσμού των Ελλήνων της Κύπρου παραμένει αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι η συμβίωση των ντόπιων με τους Εβραίους μετανάστες και τους εποίκους ήταν ως επί το πλείστον στη μακρά διάρκειά της αρμονική και ειρηνική. Η περιοριστική πολιτική των βρετανικών διοικήσεων απέναντι στα μαζικά ρεύματα Εβραίων λειτούργησε προληπτικά στον κατευνασμό των αντι-εβραϊκών αισθημάτων και στην εύρυθμη εγκατάσταση των μεταναστών. Η συγκράτηση βίαιων φαινομένων κατά των Εβραίων οφειλόταν κυρίως στο αποικιακό πλαίσιο το οποίο ήταν αποτρεπτικό στην εκδήλωση τέτοιων αντιδράσεων. Το αποτέλεσμα ήταν η διαμόρφωση μιας εβραϊκής παρουσίας η οποία είχε ομαλή ένταξη στην κυπριακή οικονομία και κοινωνία με επωφελείς προεκτάσεις σε τομείς της κυπριακής ζωής.

Οικονομικές προεκτάσεις της εβραϊκής παρουσίας στην Κύπρο: χαρακτηριστικά της οικονομικής δραστηριότητας και ενσωμάτωσής της στην αποικιακή οικονομία

Η ανάλυση των οικονομικών της εβραϊκής παρουσίας στις δυο σημαντικότερες περιόδους της ιστορίας της, όπως η περίπτωση των αγροτικών εποικισμών της JCA και του ιδιωτικού κεφαλαίου στη βιομηχανία και γεωργία στα 1930, ήταν ένα εργαλείο κατανόησης του τρόπου προσαρμογής και κοινωνικο-οικονομικής ενσωμάτωσης των μεταναστών στο οικοσύστημα του νησιού. Μέσα από αυτή τη διαδικασία ενσωμάτωσης προκύπτει ότι η οικονομική δραστηριότητα των Εβραίων και η τοπική οικονομία δέχθηκαν αλληλεπιδράσεις. Και στις δυο υπό εξέταση περιπτώσεις, η εβραϊκή δραστηριότητα με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ανεξάρτητης επιχειρηματικότητας¹⁵⁷⁷ επηρεάστηκε βαθύτατα από τις οικονομικές πραγματικότητες στο νησί, την ίδια στιγμή όμως άφησε το στίγμα της στην τοπική οικονομία, η οποία επωφελήθηκε σημαντικά από την οικονομική διάσταση της παρουσίας των μεταναστών.

¹⁵⁷⁷ Kuznets, *ό.π.*, σ. 35.

Στην περίπτωση της Κύπρου ο Εβραίος μετανάστης υπήρξε «πρωτοπόρος»¹⁵⁷⁸ και φορέας καινοτομίας στους τομείς της οικονομίας στους οποίους απασχολήθηκε, διανοίγοντας τον δρόμο του εκσυγχρονισμού στην επιχειρηματικότητα, τη χρήση των γεωργικών και βιομηχανικών μηχανημάτων και των μεθόδων παραγωγής και εμπορίας. Όπως παρατηρεί ο Kuznets, ο Εβραίος ασκούσε σημαντικότερες οικονομικές δραστηριότητες σε μια υπανάπτυκτη χώρα παρά σε μια εκβιομηχανισμένη¹⁵⁷⁹. Αυτό συνέβαινε συνήθως για δυο λόγους. Ως μετανάστης επέλεγε να δραστηριοποιηθεί σε τομείς της οικονομίας οι οποίοι δεν ήταν ανεπτυγμένοι και στους οποίους διαφαίνονταν προοπτικές ανάπτυξης και κέρδους. Επιπλέον, ήταν ένα μέτρο αποφυγής της πρόκλησης του ανταγωνισμού με τους ντόπιους, οι οποίοι από την στιγμή που δεν είχαν συμφέροντα στους τομείς που απασχολούνταν οι Εβραίοι, παρουσιάζονταν και πιο ανεκτικοί στην εβραϊκή δραστηριότητα¹⁵⁸⁰.

Η οικονομία της Κύπρου είχε αυτά τα χαρακτηριστικά τα οποία σημείωνε ο Kuznets, γεγονός που επέτρεψε να καταστεί πιο εμφανής η καινοτόμος δραστηριότητα των Εβραίων. Από τα τέλη του 19ου μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η αποικία είχε μια κατά βάση αγροτική οικονομία, την οποία χαρακτήριζε η υπανάπτυξη και στασιμότητα, όπως συνέβαινε γενικότερα στις μεσογειακές οικονομίες. Μόλις το 20% του πληθυσμού απασχολείτο σε αστικά επαγγέλματα, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία απασχολείτο στη γεωργία. Η ανάπτυξη εμποδιζόταν από σοβαρούς περιορισμούς στο οικονομικό μοντέλο. Εκτός από την κεφαλαιακή στενότητα, η αποδοτικότητα του αγροτικού συστήματος παρέμεινε στάσιμη εξαιτίας της βαριάς φορολογίας στην παραγωγή, της ανυπαρξίας γεωργικής εκπαίδευσης, της στείρας και αδιάφορης οικονομικής πολιτικής των Βρετανών¹⁵⁸¹, του δυσεπίλυτου προβλήματος του αγροτικού χρέους, το οποίο μάλιστα τον Κύπριο γεωργό, και το ασύμφορο σύστημα μικροϊδιοκτησίας. Ο Κύπριος χωρικός εν μέρει χωρίς κεφάλαιο και εν μέρει μη πεπεισμένος από την αναγκαιότητα εκσυγχρονισμού της καλλιέργειάς του, χρησιμοποιούσε

¹⁵⁷⁸ «Πρωτοπόροι» ('pioneers') αποκαλούνται και οι πρώτοι Εβραίοι που μετανάστευσαν και εγκαταστάθηκαν στην Παλαιστίνη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα δημιουργώντας έτσι τις ιστορικές συνθήκες για επιστροφή στη «γη του Ισραήλ».

¹⁵⁷⁹ Kuznets, *ό.π.*, σ. 15.

¹⁵⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 7.

¹⁵⁸¹ Η στασιμότητα της οικονομίας οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην πολιτική του Υπουργείου Αποικιών που ήθελε τις αποικίες αποκλειστικά παραγωγούς στον πρωτογενή τομέα και προμηθευτές πρώτων υλών για τις βιομηχανίες της. Σύμφωνα με τον David Meredith, "The British Government and Colonial Economic Policy, 1919-1939", *The Economic History Review*, 28:3 (1975), σ. 498, οι τομείς στους οποίους οι Βρετανοί συνήθως δαπανούσαν κονδύλια στις αποικίες ήταν τα οδικά δίκτυα και οι μεταφορές, όπου το ιδιωτικό κεφάλαιο δεν ήταν πρόθυμο να επενδύσει.

πρωτόγονα γεωργικά εργαλεία για τη συγκομιδή, την άροση, το θερισμό και τον αλωνισμό, όπως το ξύλινο άροτρο, το δρεπάνι και τη δουκάνη- ακόμα και μέχρι τη δεκαετία του 1940.

Το βάρος των ιδιωτικών επενδύσεων, των εγγειοβελτιωτικών υποδομών, της εισαγωγής μηχανημάτων, της ανάπτυξης βιοτεχνιών και βιομηχανιών που θα επιτάχυναν την κοινωνικοοικονομική «επανάσταση» έπεφτε στο ιδιωτικό κεφάλαιο, το οποίο βρισκόταν συγκεντρωμένο στα χέρια των ντόπιων μεγαλογαιοκτημόνων και εμπόρων. Οι τελευταίοι, όμως, αδιαφορούσαν για την επένδυση του κεφαλαίου τους στον εκσυγχρονισμό παραγωγικών τομέων, επιλέγοντας να επενδύουν σε τομείς που δεν συνέβαλλαν στη βελτίωση της παραγωγικότητας, όπως ήταν η αγορά κτημάτων¹⁵⁸². Το ξένο ιδιωτικό κεφάλαιο, όπως ήταν το εβραϊκό, το οποίο δεν υπόκειτο στους ενδογενείς περιορισμούς, δραστηριοποιήθηκε ακριβώς σε αυτούς τους τομείς που παρουσίαζαν αναπτυξιακές και κερδοφόρες προοπτικές, όπως η μεταλλευτική βιομηχανία, η εσπεριδοκαλλιέργεια και η εκσυγχρονισμένη γεωργία. Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, προς αυτή την κατεύθυνση το Τμήμα Γεωργίας και οι εκάστοτε διοικήσεις ενθάρρυναν τις οικονομικές δραστηριότητες των Εβραίων τόσο στους εποικισμούς όσο και αργότερα στη δεκαετία του 1930 τους ιδιώτες επιχειρηματίες.

Οι φάρμες της JCA

Οι εποικισμοί της JCA ως ιδιωτικές γεωργοκτηνοτροφικές μονάδες υπήρξαν από τις ελάχιστες περιπτώσεις διαχείρισης μεγάλων αγροκτημάτων στο οικονομικό μοντέλο του νησιού. Ενδεικτικά, αποτελούσαν μέρος του μόλις 0,1% της μεγαλοϊδιοκτησίας στο νησί, η οποία αφορούσε κτήματα άνω των 1.000 κυπριακών στρεμμάτων¹⁵⁸³. Οι τρεις εγκαταστάσεις στο Μαργό, το Τσόμλεκτζι και τα Κούκλια αποτελούσαν μια εκτεταμένη ιδιωτική και αυτάρκη επιχείρηση στο γεωργοκτηνοτροφικό τομέα, όπου οι έποικοι ήταν καλλιεργητές και έμποροι της παραγωγής τους. Η διατριβή κατέθεσε μια ολοκληρωμένη μελέτη για τον προϋπολογισμό και την παραγωγικότητα των αγροκτημάτων προκειμένου να ρίξει φως σε μια άγνωστη πτυχή της κυπριακής οικονομίας των αρχών του 20ού αιώνα, καταγράφοντας την προσαρμογή τέτοιων αγροτικών μονάδων στο κυπριακό οικονομικό σύστημα.

Οι μονάδες της JCA λειτούργησαν ως πρότυπα αγροκτήματα για τη γεωργία της Κύπρου με τη γεωργοκτηνοτροφική τους δραστηριότητα να παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από τη δραστηριότητα του μέσου Κύπριου αγρότη για το λόγο ότι δεν υπόκειντο στους πλείστους

¹⁵⁸² Angelides, *ό.π.*, σ. 210.

¹⁵⁸³ Βλ. Meyer, *ό.π.*, σ. 31.

περιορισμούς που χαρακτήριζαν το αγροτικό σύστημα. Αφενός, υπήρχε επάρκεια κεφαλαίου για την αγορά σπόρων, ζώων, γεωργικών εργαλείων και μηχανών και για την ανάπτυξη των κοινοτικών υποδομών οι οποίες θα υποστήριζαν την παραγωγικότητα των γεωργοκτηνοτροφικών μονάδων, μια και η χρηματοδότηση του κάθε Εβραίου αγρότη προερχόταν από την οργάνωση στο Παρίσι. Αφετέρου, στις εβραϊκές φάρμες υιοθετείτο το μικτό αγροτικό σύστημα με το οποίο εξασφαλιζόταν η πολυκαλλιέργεια και η αυξημένη αποδοτικότητα. Ακόμα και η διασπορά των τριών οικισμών εντός του συγκεκριμένου γεωγραφικού πλαισίου ενίσχυε ακριβώς αυτό τον στόχο. Αντίθετα, ο μέσος Κύπριος αγρότης εξαιτίας της μικροϊδιοκτησίας και του λιγοστού κεφαλαίου ασχολείτο αποκλειστικά με τη μονοκαλλιέργεια των δημητριακών, περιορίζοντας έτσι και τις προοπτικές της κερδοφορίας του.

Η συμβολή των Εβραίων στο έργο του πρώτου Έλληνα Διευθυντή Γεωργίας στην Κύπρο, Παναγιώτη Γεννάδιου, ώστε να πείσει τον Κύπριο γεωργό για τη χρήση της νέας αλωνιστικής μηχανής και του σύγχρονου αρότρου ήταν σημαντική, αφού και ο ίδιος αναγνώριζε ότι για να επιτευχθεί η γεωργική πρόοδος θα έπρεπε έμπρακτα να αντιμετωπιστεί ο συντηρητισμός των αγροτών στις γεωργικές πρακτικές¹⁵⁸⁴. Οι αγρότες της JCA, αρκετοί από τους οποίους ήταν απόφοιτοι της αγροτικής σχολής Mikveh Israel, ήταν από τους πρώτους φορείς εισαγωγής επιστημονικών μεθόδων αγροτικής παραγωγής από την Παλαιστίνη στην Κύπρο. Το 1900 και 1901 δοκιμάστηκε επιτυχώς η αγγλικής προέλευσης κυβερνητική θεριστική και ατμοκίνητη αλωνιστική μηχανή για πρώτη φορά σε κυπριακό έδαφος στα κτήματα του Μαργό, ενώ οι Εβραίοι έποικοι όργωναν με τα ευρωπαϊκά σιδερένια αλέτρια. Μέχρι το 1920 οι εποικισμοί ήταν εξοπλισμένοι με 15 αλωνιστικές μηχανές, 54 κυπριακά άροτρα και 39 ευρωπαϊκά, ενώ το 1921 εισήχθησαν οι πρώτοι γεωργικοί ελκυστήρες και οι αντλίες νερού για την άρδευση. Υπάρχουν αναφορές ότι όντως η εκμηχάνιση των αγροτικών μεθόδων στα εβραϊκά κτήματα δημιούργησε αίσθηση στους ντόπιους γεωργούς της περιοχής, οι οποίοι παρακολουθούσαν με προσοχή τις εργασίες στα κτήματα. Το 1913 οι Εβραίοι εισήγαγαν νέου τύπου σιδερένια άροτρα ρωσικής κατασκευής, τα οποία πώλησαν ευρέως στους γεωργούς της Αμμοχώστου.

Η περίοδος κατά την οποία η οικονομική δραστηριότητα των εποικισμών έφτασε σε υψηλά επίπεδα αποδοτικότητας φαίνεται ότι ήταν τα έτη 1911-1920 κατά τα οποία μάλιστα η κοινότητα του Μαργό συγκέντρωσε το μεγαλύτερο πληθυσμό οικογενειών και αγροτών σε

¹⁵⁸⁴ Παναγιώτης Γεννάδιος, *The Work of the Agricultural Department 1897-1904*, σ. 1.

όλη την 28ετή πορεία της (το 1911 βρίσκονταν εγκατεστημένοι στα τρία αγροκτήματα περισσότεροι από 180 μετανάστες και οι αγρότες/έποικοι έφταναν τους 35. Το 1920 ο συνολικός πληθυσμός ξεπερνούσε ελαφρώς τους 160 και οι αγρότες τους 30). Σ' αυτό συνέβαλαν οι καλές συνθήκες υγιεινής και κλίματος και η αντιμετώπιση της ελονοσίας στο Μαργό και τα Κούκλια, αλλά και οι ευνοϊκές συνθήκες στην τοπική αγορά. Η εύρωστη οικονομική κατάσταση των εβραϊκών αγροκτημάτων ενθαρρύνθηκε κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι τιμές των βασικών γεωργικών προϊόντων, όπως το σιτάρι, ήταν υψηλές και υπήρχε ζήτηση. Ένεκα αυτών των συνθηκών, η γεωργική παραγωγή στις εβραϊκές φάρμες ήταν εμφανώς αυξημένη, εντατική και κερδοφόρα. Ενδεικτικά, το 1915 μόνο στην κοινότητα του Μαργό το ετήσιο κέρδος ξεπερνούσε τις £4.000.

Κατά τον Μεσοπόλεμο, ωστόσο, τα οικονομικά των εποικισμών δέχθηκαν σοβαρό πλήγμα. Η παραγωγή και τα έσοδα μειώθηκαν δραματικά εξαιτίας των τιμών ντάμπινγκ που ίσχυσαν στην παγκόσμια αγορά. Ιδιαίτερα στην Κύπρο, η τοπική παραγωγή σε σιτάρι κτυπήθηκε από το φθηνότερο εισαγόμενο αλεύρι της Νέας Ζηλανδίας και της Αυστραλίας. Όπως και ο κυπριακός αγροτικός πληθυσμός, έτσι και οι Εβραίοι έποικοι είδαν το εισόδημα τους βαθμιαία να συρρικνώνεται με αποτέλεσμα την έκθεση τους σε χρέη τα οποία αδυνατούσαν να αποπληρώσουν. Εάν η διακήρυξη Balfour ήταν το έναυσμα για την εκροή οικογενειών από τους εποικισμούς της Κύπρου προς την Παλαιστίνη, οι οικονομικές εξελίξεις του Μεσοπολέμου φαίνεται ότι αποτέλεσαν την ταφόπλακα του εποικιστικού εγχειρήματος και ένα από τους σοβαρούς λόγους για την απόφαση της JCA να αποσυρθεί το 1928.

Η οικονομική δραστηριότητα στη δεκαετία του 1930

Η μεταφορά κεφαλαίου, ανθρωπίνου δυναμικού, τεχνογνωσίας και επιχειρηματικότητας από τη γειτονική Παλαιστίνη στην Κύπρο έγινε πιο συστηματική στη δεκαετία του 1930. Μάλιστα, σε μια περίοδο κατά την οποία είναι γνωστό ότι εισέρρεε συνεχώς εβραϊκό κεφάλαιο στην Παλαιστίνη, η εβραϊκή δραστηριότητα στην Κύπρο «μιλά» για μια ταυτόχρονη εξαγωγή κεφαλαίου από την Παλαιστίνη.

Σε μια άλλη διάσταση, η Sarah Stein υποστήριξε μέσα από την έρευνά της για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των Εβραίων στη Μεσόγειο ότι οι Εβραίοι θα μπορούσαν να μελετηθούν στην οικονομική ιστορία των αυτοκρατοριών ως εμπορικοί σύνδεσμοι στη διακίνηση αγαθών μεταξύ της Ευρώπης και της αποικιακής Βόρειας Αφρικής και Μέσης

Ανατολής¹⁵⁸⁵. Ένα μέρος του εβραϊκού μεταναστευτικού ρεύματος στην Κύπρο μεταξύ 1933 και 1939 ταιριάζει σε αυτό το πλαίσιο, καθώς η αποικιακή Κύπρος αποτέλεσε το πεδίο της επιχειρηματικής δραστηριότητας Εβραίων, οι οποίοι διαδραμάτισαν το ρόλο των μεσαζόντων σε ένα διαμεσογειακό εμπορικό δίκτυο παραγωγής και εξαγωγής καταναλωτικών αγαθών από τη βρετανική αυτοκρατορία προς τις ευρωπαϊκές αγορές.

Η εβραϊκή οικονομική δραστηριότητα αυτής της περιόδου διέφερε σημαντικά από την προγενέστερη των εποικισμών. Δεν ήταν μια συγκρατημένη και κλειστή επιχειρηματική προσπάθεια από την οποία διακυβευόταν η βιωσιμότητα ενός πληθυσμού. Επρόκειτο για κερδοσκοπικές δραστηριότητες ιδιωτών επιχειρηματιών και πολυμετοχικών εταιρειών, οι οποίες δεν ήταν αποκλεισμένες από την τοπική κοινωνία. Οι Εβραίοι μετανάστες συγχρωτίστηκαν επαγγελματικά με το ντόπιο πληθυσμό και δεν περιόρισαν τις δραστηριότητές τους σε μια κλειστή κοινωνική και επαγγελματική ομάδα. Η λειτουργία των επιχειρήσεων εξαρτιόταν από την εργοδότηση επιτόπιου εργατικού δυναμικού, ενώ η συνεργασία των Εβραίων παραγωγών με τους τοπικούς εμπόρους οι οποίοι λειτουργούσαν ως μεσάζοντες στις αγορές ήταν απαραίτητη (ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε τους Εβραίους καλλιεργητές εσπεριδοειδών).

Η επιχειρηματική δραστηριότητα αυτής της περιόδου δεν ήταν αμιγώς γεωργοκτηνοτροφική (με εξαίρεση την περίπτωση της Κυπριακής Γεωργικής Εταιρείας). Παρατηρείται μια διεύρυνση της απασχόλησης των Εβραίων μεταναστών σε κλάδους της οικονομίας οι οποίοι είχαν προοπτικές ανάπτυξης στο εξαγωγικό εμπόριο, όπως η εσπεριδοκαλλιέργεια, η μεταλλουργία, η βιομηχανία μεταποίησης και η σαπωνοποιεία (βλ. πίνακα 41). Ο Εβραίος επιχειρηματίας που απαντάται την ίδια περίοδο στη βρετανική αυτοκρατορία και στην Ευρώπη απασχολείτο με το εμπόριο μιας γκάμας προϊόντων, όπως είδη πολυτελείας (διαμάντια, χρυσός, κοράλια) και βασικά καταναλωτικά αγαθά (ζάχαρη, λάδι, τσάι)¹⁵⁸⁶. Στην Κύπρο παρατηρείται ότι καταπιάστηκαν με την παραγωγή και εμπορία προϊόντων που είχαν ζήτηση στις αγορές της Δυτικής Ευρώπης, όπως ήταν τα κουμπιά, τα τεχνητά δόντια και τα εσπεριδοειδή.

¹⁵⁸⁵ Sarah Stein, “‘Falling into Feathers’: Jews and the Trans-Atlantic Ostrich Feather Trade”, *The Journal of Modern History*, 79:4 (2007), σ. 775 και της ίδιας “Mediterranean Jewries”, *ό.π.*, σ. 17.

¹⁵⁸⁶ Reuveni, *ό.π.*, σ. 13. Επίσης, Stein, “‘Falling’”, *ό.π.*, σ. 776.

Πίνακας 41 Οι σημαντικότερες εβραϊκές επιχειρήσεις στην Κύπρο, 1933-1939

Έτος Σύστασης	Επιχείρηση	Τύπος επιχείρησης	Τοποθεσία	Υψηκοότητα ιδιοκτήτη
1933	Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρεία Φυτειών Λτδ (Cyprus-Palestine Plantations Company Ltd)	Εξαγωγική/ Υπεράκτια- διεθνής/ Πολυμετοχική	Φασούρι (Λεμεσός) Κάιρο Παλαιστίνη	Παλαιστίνιοι
1934	Empire Dental Industry Ltd (εργοστάσιο κατασκευής τεχνητών οδόντων)	Εξαγωγική/ Υπεράκτια- διεθνής	Λάρνακα Παλαιστίνη	Παλαιστίνιοι
1934	Dominion Manufacturing Company Ltd (εργοστάσιο κουμπιών)	Εξαγωγική/ Υπεράκτια- διεθνής	Λάρνακα Παλαιστίνη	Παλαιστίνιοι
1936	Σαπωνοποιείο Svez	Τοπική	Λάρνακα	Βρετανός
1936	Cyprus Mining Development Company	Εξαγωγική	Τρούλλοι (Λάρνακα)	Βρετανός (Κύπρος)
1938	Αλλαντοποιείο Tauber	Τοπική	Λευκωσία	Γερμανός
1938	Αλλαντοποιείο Stern	Τοπική	Λάρνακα	Γερμανός

Η επένδυση του εβραϊκού κεφαλαίου στην κυπριακή οικονομία τη δεδομένη περίοδο αποκτά ιδιαίτερη σημασία εάν συγκριθεί με τις επενδύσεις άλλων ξένων κεφαλαίων, όπως το αγγλικό, το αμερικανικό και το ελληνικό. Οι εβραϊκές εταιρείες ήταν σχεδόν οι μοναδικές ξένων συμφερόντων που δραστηριοποιήθηκαν στον τομέα της εξαγωγικής βιομηχανίας. Καθώς η κυπριακή οικονομία δεν παρουσίαζε γοργούς ρυθμούς εκβιομηχάνισης και κερδοφορίας στον τομέα αυτό, τα άλλα ξένα κεφάλαια επενδύθηκαν στη μεταλλευτική βιομηχανία, η οποία παρουσίαζε προοπτικές ραγδαίας ανάπτυξης μέσω των εξαγωγών.

Το κεφάλαιο που εισέρρευσε αυτή την περίοδο από Εβραίους επιχειρηματίες ήταν ευεργετικό για την οικονομία, δημιούργησε τομείς στο οικονομικό σύστημα και άφησε το στίγμα του στην κοινωνία και την οικονομία του τόπου. Οι ιδιώτες Εβραίοι εσπεριδοκαλλιεργητές της Παλαιστίνης μετέφεραν την εμπειρία και την επιστημονική μέθοδο στην άρδευση των οπωροφόρων δένδρων με μηχανικές αντλίες και στην καλλιέργεια, συλλογή και συσκευασία των εσπεριδοειδών, η οποία κατέστησε την Παλαιστίνη πρωτοπόρο στις εξαγωγές εσπεριδοειδών. Η παραγωγή εσπεριδοειδών στην Κύπρο παρόλο που ήταν διαδεδομένη, εντούτοις υπέφερε σημαντικά εξαιτίας της άγνοιας των γεωργών για την προστασία των καρπών κατά τη διαδικασία της συλλογής και εμπορευματοποίησής τους. Παράλληλα με τις εκστρατείες διαφώτισης του Τμήματος Γεωργίας, οι εβραϊκοί πορτοκαλεώνες ήταν χώροι

έμπρακτης εξοικείωσης των ντόπιων εργατών με τις σύγχρονες μεθόδους. Για παράδειγμα, αυτή την περίοδο οι Εβραίοι εισάγουν στην Κύπρο την πρακτική της φύτευσης κυπαρισσιών περιμετρικά των περβολιών ως φυσικό σύστημα ανεμοθραύστη, η οποία θα διαδοθεί στη συνέχεια στους ντόπιους καλλιεργητές.

Στην περίπτωση των πολυμετοχικών επιχειρήσεων η Κύπρος αποτέλεσε σταθμό της παγκόσμιας εμπορικής τους δικτύωσης, ιδιαίτερα εντός της βρετανικής αυτοκρατορίας. Οι Εβραίοι επιχειρηματίες αποκόμισαν σημαντικά οφέλη από τη μεταφορά των εργασιών τους στην Κύπρο μετά τις συμφωνίες της Οττάβα το 1932. Πρώτον, εισήγαγαν τις πρώτες ύλες χωρίς δασμούς από τις βρετανικές αποικίες και τις επικράτειές της. Δεύτερον, τα προϊόντα τους εξάγονταν στη βρετανική αγορά με μειωμένους δασμούς και αυτό σήμαινε μεγαλύτερο κέρδος για τον κατασκευαστή και έμπορο. Η μεγιστοποίηση των κερδών τους εξασφαλιζόταν επίσης από το φθινό κόστος παραγωγής στην Κύπρο.

Μια από τις σημαντικότερες και πρώτες εβραϊκές εταιρείες που ιδρύθηκαν αυτή την περίοδο για την παραγωγή, συσκευασία και εξαγωγή εσπεριδοειδών, σουλτανίνας και σταφίδας ήταν η Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρεία Φυτειών. Το ενδιαφέρον στοιχείο της εταιρείας, το οποίο είναι και ενδεικτικό του χαρακτήρα της οικονομικής επέκτασης των Εβραίων στην Κύπρο, ήταν η πλήρης αξιοποίηση του γεωγραφικού χώρου της Ανατολικής Μεσογείου ως πεδίου επιχειρηματικής δραστηριότητας: η διεύθυνσή της βρισκόταν στο Κάιρο, τα γραφεία για τις εξαγωγές της στην Παλαιστίνη, ενώ η παραγωγή γινόταν στην Κύπρο.

Η Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρεία λειτούργησε ως πρότυπο επιχείρησης στην εσπεριδοκαλλιέργεια και συγκαταλέγθηκε στις εκπαιδευτικές εκδρομές που διοργάνωνε το Τμήμα Γεωργίας για τους Κύπριους γεωργούς στους κυβερνητικούς πειραματικούς σταθμούς. Η λειτουργία του σύγχρονου συσκευαστηρίου των καρπών σε κιβώτια ήταν πρωτοποριακή για τα κυπριακά δεδομένα. Η βελτιστοποίηση της παραγωγής επιτυγχανόταν με τη χρήση αμερικανικής προέλευσης γεωργικών ελκυστήρων και μηχανικές αντλίες για άρδευση. Επιπλέον, η εταιρεία πρωτοπόρησε με την εισαγωγή νέων ποικιλιών από την Παλαιστίνη, όπως τα γκρέιπφρουτ τα οποία δεν καλλιεργούνταν ευρέως στην Κύπρο, και με την παραγωγή σταφίδας σε σύγχρονου τύπου συσκευαστήριο. Η λειτουργία της επιχείρησης έλαβε χώρα σε ένα κομβικό σημείο για την οικονομία του νησιού, αφού την ίδια περίοδο η Κυβέρνηση εγκαινίαζε την εκστρατεία διαφώτισης του Κύπριου γεωργού στη σωστή μέθοδο παραγωγής και συσκευασίας των εσπεριδοειδών, προκειμένου να δώσει ώθηση στις εξαγωγές των

κυπριακών προϊόντων στη Μεγάλη Βρετανία και να καταστήσει το εμπόριο εσπεριδοειδών ανταγωνιστικό στις ευρωπαϊκές αγορές και προσοδοφόρο για τους Κύπριους παραγωγούς. Μια από τις σημαντικότερες της συμβολές ήταν ότι αξιοποίησε μια τεράστια ακαλλιέργητη και ακατοίκητη περιοχή η οποία μαστιζόταν από την ελονοσία, δημιουργώντας προοπτικές βιώσιμης οικονομικής δραστηριότητας και για τους ντόπιους αγρότες των γειτονικών χωριών. Επίσης, εισήγαγε την έννοια των εμπορευματικών εξαγωγικών καλλιεργειών, η οποία αποτελούσε τη βάση του εκσυγχρονισμού της οικονομίας¹⁵⁸⁷.

Στα Κούκλια Αμμοχώστου, η Κυπριακή Γεωργική Εταιρεία παρουσίαζε εντυπωσιακή απόδοση στον κτηνοτροφικό τομέα. Στα λίγα χρόνια δραστηριοποίησής της κατάφερε να εισάγει πρωτοποριακές μεθόδους στη βελτιωμένη παραγωγή τροφής για τα ζώα, όπως η ενσίρωση χόρτου και η συσκευασία σανού, και να παράγει καλής ποιότητας γάλα, οι ποσότητες του οποίου ξεπερνούσαν ακόμα και εκείνες της Γεωργικής Έπαυλης Αθαλάσσας.

Η εβραϊκή επιχειρηματικότητα άφησε το αποτύπωμά της επίσης στον τομέα της βιομηχανίας. Τα πρώτα σύγχρονα εργοστάσια στην Κύπρο ιδρύθηκαν με εβραϊκό κεφάλαιο στη Λάρνακα και είχαν ως αποκλειστικό σκοπό την εξαγωγή των προϊόντων τους στη Μεγάλη Βρετανία και άλλες αγορές της Ευρώπης. Η εταιρεία Empire Dental Industry Ltd ιδρύθηκε το 1934 από τον Αμερικανο-Εβραίο επιχειρηματία Leon Bloom για την παραγωγή και εξαγωγή τεχνητών δοντιών. Η Dominion Manufacturing Company ιδρύθηκε δυο χρόνια αργότερα από την οικογένεια Feinstein η οποία είχε συγγενικούς δεσμούς με τους Bloom, για την κατασκευή και εξαγωγή κουμπιών. Και οι δυο επιχειρήσεις λειτουργούσαν ως υπεράκτιες εταιρείες με εμπορικές διασυνδέσεις εντός του βρετανικού αποικιακού δικτύου. Η Παλαιστίνη αποτελούσε την επιχειρηματική βάση των εταιρειών και τον κόμβο της μεταφοράς των πρώτων υλών προς την Κύπρο για την παραγωγή και ακολούθως των εξαγωγών προς τις ευρωπαϊκές αγορές. Η επιχειρηματική δραστηριότητα εξακτινωνόταν από την Παλαιστίνη στη βόρειο-ανατολική Αφρική, τον Ειρηνικό Ωκεανό, τη νότιο Αμερική και τον Καναδά απ' όπου προσκομίζονταν οι πρώτες ύλες.

Η ίδρυση των εβραϊκών εργοστασίων υπήρξε μια πρώτη συμβολή στην εκβιομηχάνιση του νησιού. Κατά το Μεσοπόλεμο το εργοστασιακό σύστημα αποτελείτο από μικρές βιοτεχνίες, όπως κλωστοϋφαντουργεία και βυρσοδεψεία, οινοποιεία και καπνεργοστάσια. Η στασιμότητα

¹⁵⁸⁷ Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σσ. 61, 105.

στην εκβιομηχάνιση οφειλόταν στο γλίσχρο κυπριακό κεφάλαιο και στο γεγονός ότι ο τομέας της μεταποίησης εξαρτάτο άρρηκτα από τον πρωτογενή τομέα (που παρείχε τις πρώτες ύλες) και τις διακυμάνσεις της παραγωγικότητάς του. Η καινοτομία των εργοστασίων κατασκευής τεχνητών δοντιών και κουμπιών δεν έγκειτο μόνο στο γεγονός ότι λειτουργούσε με εισαγόμενα εκσυγχρονισμένα μηχανήματα. Υπήρξαν από τις λίγες εξαγωγικές βιομηχανίες, οι οποίες εισήγαγαν τις πρώτες ύλες από άλλες βρετανικές αποικίες. Βέβαια, το γεγονός ότι δεν αξιοποιούσαν τις επιτόπιες πρώτες ύλες περιορίσε σημαντικά τον αντίκτυπό τους στην πραγματική οικονομία και στο ντόπιο παραγωγό. Από την άλλη, όμως, δεν μπορεί να παραγνωριστεί το γεγονός ότι ενίσχυσε το εξαγωγικό εμπόριο βιομηχανικών προϊόντων της αποικίας στις ευρωπαϊκές αγορές.

Στους επιχειρηματίες αυτής της περιόδου διακρίνονται και οι Εβραίοι του Μαργό, οι οποίοι αυτονομούμενοι πλέον από την JCA συνέχισαν την οικονομική τους δραστηριότητα σε ιδιόκτητα κτήματα. Από τις οικογένειες αυτές ξεχωρίζει η περίπτωση του Micha Berdy και των δυο υιών του, οι οποίοι υπήρξαν πολυπράγμονες επιχειρηματίες στο νησί. Ο Micha ασχολήθηκε με το χρηματοπιστωτικό τομέα διατελώντας διευθυντής της Αγγλο-Αιγυπτιακής Τράπεζας, αλλά και με κτηματομεσιτικές εργασίες όταν το ενδιαφέρον των Εβραίων κεφαλαιούχων για αγορά κυπριακής γης εντατικοποιήθηκε την περίοδο 1933-1936. Λίγο πριν το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, δραστηριοποιήθηκε στη μεταλλευτική βιομηχανία ιδρύοντας την οικογενειακή επιχείρηση εκμετάλλευσης και εμπορίας ορυκτών μετάλλων στους Τρούλλους και το Αβδελλερό. Για μερικά χρόνια η εταιρεία εξόρυσε χρυσό και ασήμι που εξάγονταν στη Γερμανία και στη δεκαετία του 1950 μπεντονίτη, ο οποίος εξαγόταν στο Ισραήλ.

Ως 'Homo Economicus', ο αντίκτυπος του Εβραίου επιχειρηματία στην αποικιακή οικονομία, όπως αυτή της Κύπρου με τους ιδιαίτερους περιορισμούς της, δεν υπήρξε άμεσος σε όλους τους τομείς δραστηριοποίησής του. Ωστόσο, η δραστηριοποίηση των εβραϊκών επιχειρήσεων είχε σημαντικές προεκτάσεις στην ίδια την τοπική κοινωνία. Οι Εβραίοι δημιούργησαν εκατοντάδες θέσεις εργασίας στις πόλεις και την ύπαιθρο και υπήρξαν οι μεγαλύτεροι εργοδότες σε μια περίοδο κατά την οποία ο κυπριακός πληθυσμός υπέφερε από τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, τη δυσπραγία, τον πληθωρισμό, τον κορεσμό των επαγγελμάτων και την ανεργία, η οποία δημιούργησε ένα κύμα κυπριακής μετανάστευσης αλλά και αστυφιλίας. Η λειτουργία των εργοστασίων στην πόλη της Λάρνακας ήταν ευεργετική. Παραμονές του

Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και τα δυο εργοστάσια απασχολούσαν 360 εργάτες ημερησίως, ενώ μεταπολεμικά οι εργάτες ξεπερνούσαν τους 800 (οι δεύτεροι μεγαλύτεροι εργοδότες, τα 37 οινοποιεία του νησιού, απασχολούσαν μαζί 552 εργάτες). Το ίδιο όφελος είχαν και οι εβραϊκοί πορτοκαλεώνες στην ύπαιθρο της Αμμοχώστου και της Λάρνακας, στους οποίους εργοδοτούνταν δεκάδες εργάτες από τα κοντινά χωριά.

Άλλος ένας έμμεσος αντίκτυπος της επιχειρηματικής δραστηριότητας των Εβραίων ήταν το γεγονός ότι αποτέλεσαν πρότυπα επιχειρηματικότητας για τους Κύπριους κεφαλαιούχους. Ντόπιοι μεγαλοαστοί, έμποροι και τραπεζίτες είχαν εμπλοκή στις εβραϊκές εταιρείες της Λάρνακας από την πρώτη στιγμή λειτουργίας τους ως μέτοχοι και διευθυντικά στελέχη. Η περίπτωση της συνεργασίας ενός από τους σημαντικότερους Κύπριους επιχειρηματίες και κεφαλαιούχους, του Νικόλαου Π. Λανίτη, με την εταιρεία στο Φασούρι είναι ίσως από τις πιο χαρακτηριστικές της συμβολής των Εβραίων στην κυπριακή επιχειρηματικότητα. Ο Λανίτης, παρακολουθώντας τα επιτεύγματα της Κυπρο-Παλαιστινιακής Εταιρείας στο Φασούρι, προχώρησε το 1939, λίγα μόλις χρόνια μετά την λειτουργία της εβραϊκής εταιρείας, στην ίδρυση του γειτονικού Αγροκτήματος Λανίτη¹⁵⁸⁸.

«[Ο Ν.Π. Λανίτης] Παρακολουθεί και μελετά την κάθοδο του Εβραϊκού κεφαλαίου στην Κύπρο που στα Δυτικά της Λεμεσού, στο Φασούρι είχαν επιφέρει επανάσταση στον τομέα της αγροτικής παραγωγής. Υποδέχεται την επανάσταση ο Νιπής ως πρόκληση. Και τάχιστα στα νότια του Φασουρίου φτιάχνει πάνω στην ίδια βάση παραγωγής, το αγρόκτημα Λανίτη. Το παρατάσσει ως ανταγωνιστική επιχείρηση και πετυχαίνει. Έκτοτε οι δυο μεγάλες αγροτικές επαύλεις, θεωρούνται ως υπόδειγμα αγροτικής καλλιέργειας»¹⁵⁸⁹.

Με την υιοθέτηση των εβραϊκών επιχειρηματικών πρακτικών, ξεκίνησε η μακρά ιστορία μιας από τις σημαντικότερες και ιστορικές κυπριακές επιχειρήσεις παραγωγής, συσκευασίας και εξαγωγής εσπεριδοειδών. Ο Πλουτής Σέρβας αποτύπωσε χαρακτηριστικά τη συνύπαρξη της εβραϊκής και κυπριακής επιχειρηματικότητας στο βιβλίο του *Τα προικιά της Λεμεσού*:

«Αυτά τα δυο μεγάλα φρουτοπαραγωγικά συγκροτήματα (η εταιρεία Φασουρίου και το Αγρόκτημα Ν.Π. Λανίτη) συνετέλεσαν, όχι μόνο στη βελτίωση της

¹⁵⁸⁸ Κασκάνης, *ό.π.*, σ. 49.

¹⁵⁸⁹ Πλουτής Σέρβας, *Τα προικιά της Λεμεσού*, Λευκωσία 1999, σσ. 71-72.

αμπελοκαλλιέργειας (με βασικό γνώρισμα τη σουλτανίνη) αλλά και της ποικιλίας των εσπεριδοειδών. Ιδιαίτερα η εταιρεία Φασουρίου θεωρήθηκε ως θαυματοποιός δύναμη, αφού με τις εκτεταμένες φυτείες της είχε απαλλάξει την περιοχή του Ακρωτηρίου από τα έλη και τη μάστιγα της ελονοσίας»¹⁵⁹⁰.

Οι επιχειρηματικοί δεσμοί του Λανίτη με τους Εβραίους δεν ήταν επιφανειακοί και δεν περιορίστηκαν μόνο στο Φασούρι. Το 1945 σε μια σύμπραξη του «Νιπή», άλλων μελών της οικογένειας Λανίτη και του Νίκου Σολωμονίδη με τη μεγαλύτερη εβραϊκή οικοδομική εταιρεία, Solel Boneh, δημιουργήθηκε η πρώτη κυπριακή οικοδομική και κατασκευαστική εταιρεία, η Cybarco (Cyprus Building & Road Construction Corporation Ltd), η οποία μέχρι και σήμερα συγκαταλέγεται στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις του Ομίλου Εταιρειών Λανίτη.

Οι οικονομικές προεκτάσεις των στρατοπέδων κράτησης, 1946-1949

Η μαζική εισροή νέου πληθυσμού από το καλοκαίρι του 1946 έλαβε χώρα σε μια μεταβατική περίοδο για την κυπριακή οικονομία, η οποία προσπαθούσε να ανακάμψει από τις μεταπολεμικές επιπτώσεις στο παγκόσμιο εμπόριο, να αντιμετωπίσει το εμπορικό έλλειμμα, τον πληθωρισμό, την έλλειψη βασικών αγαθών και την αύξηση του κόστους ζωής. Η ανησυχία των Βρετανών και ο αναβρασμός στην κοινή γνώμη αυτής της περιόδου σχετιζόταν και με τις οικονομικές επιπτώσεις της λειτουργίας των στρατοπέδων. Εκτιμάται ότι η παρουσία των Εβραίων «παράνομων» μεταναστών υπήρξε ένας ανασταλτικός παράγοντας στην ταχεία ανάκαμψη της κυπριακής οικονομίας. Παρόλο που οι Βρετανοί ανέμεναν η Κύπρος να εξέλθει της κρίσης το 1946, εντούτοις αυτό προέκυψε τρία χρόνια αργότερα, μετά το κλείσιμο των στρατοπέδων. Είναι γεγονός ότι η φιλοξενία των Εβραίων δημιούργησε πρόσθετες ανάγκες στην παραγωγή βασικών αγαθών πρώτης ανάγκης, όπως λαχανικά, φρούτα, κρέας και γαλακτοκομικά προϊόντα. Ως μέτρο αντιμετώπισης της ανόδου των τιμών και της έλλειψης των προϊόντων στην κυπριακή αγορά η κυβέρνηση εισήγαγε κρέας, έλαια και μερικά γαλακτοκομικά προϊόντα. Σύμφωνα με τις διαμαρτυρίες των ντόπιων, οι αγορές της Αμμοχώστου και της Δεκέλειας παρουσίαζαν από το φθινόπωρο του 1946 ελλείψεις σε φθαρτά και κρέας, καθώς στα στρατόπεδα καταναλώνονταν χιλιάδες εσπεριδοειδή και αυγά, και αρκετά κιλά λαχανικών. Αν και δεν εντοπίστηκαν πληροφορίες για την κατανάλωση πατάτας, εκτιμάται ότι η ζήτησή της ήταν ιδιαίτερα αυξημένη λόγω του γεγονότος ότι ήταν

¹⁵⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 7-8.

απαραίτητη στο καθημερινό διαιτολόγιο των κρατουμένων. Το γεγονός ότι από το Φεβρουάριο του 1949, όταν κλείνουν τα στρατόπεδα, έμειναν αδιάθετοι χιλιάδες τόνοι πατατών ίσως να σχετιζόταν με την αυξημένη ζήτηση στα στρατόπεδα κατά τα προηγούμενα δύομισι χρόνια.

Μολονότι το Τμήμα Προμηθειών επέβαλλε έλεγχο στις τιμές αρκετών προϊόντων στις τοπικές αγορές, εντούτοις δεν μπορούσε να καταπολεμήσει τη μαύρη αγορά, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η συγκράτηση των τιμών όλων των προϊόντων. Δεν αποκλείεται η λειτουργία των στρατοπέδων να συνέβαλε στην αύξηση του κόστους ζωής και στον πληθωρισμό. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι οι τιμές των βασικών αγαθών στην Κύπρο άρχισαν να μειώνονται από το Φεβρουάριο του 1949, όταν εγκατέλειψαν την Κύπρο και οι τελευταίες χιλιάδες Εβραίων από τα στρατόπεδα. Επιπλέον, κατά το 1947, χρονιά κατά την οποία εισέρρευσαν 31.000 Εβραίοι, παρατηρήθηκε μια κατακόρυφη αύξηση των τιμών, η οποία επιβάρυνε ακόμα και τον προϋπολογισμό της JOINT στο νησί.

Ο αντίκτυπος, ωστόσο, της λειτουργίας των στρατοπέδων στην οικονομία και την κοινωνία δεν ήταν μόνο αρνητικός. Αναμφίβολα, δημιούργησε νέες θέσεις εργασίας για τους Κύπριους εργάτες στον πρωτογενή τομέα, λόγω της αύξησης της ζήτησης στην παραγωγή. Οι τοπικοί παραγωγοί εσπεριδοειδών, πατάτας και σιτηρών ήταν αυτοί που επωφελήθηκαν περισσότερο από την εβραϊκή παρουσία στα στρατόπεδα αυξάνοντας οπωσδήποτε την κερδοφορία τους. Επίσης, εκατοντάδες ντόπιοι τεχνίτες και κτίστες εργάστηκαν για την ανέγερση και συντήρηση των κτηριακών εγκαταστάσεων των στρατοπέδων, ενώ άλλοι απασχολούνταν ως μεσάζοντες των εμπορευμάτων και πωλητές προϊόντων στις καντίνες των στρατοπέδων.

Συμπερασματικά, μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η παρουσία των Εβραίων στο νησί ακολούθησε μια σταδιακά φθίνουσα πορεία, ιδιαίτερα για το λόγο ότι η Κύπρος πλέον δεν εξυπηρετούσε τον ιδεολογικό και πρακτικό σκοπό της εβραϊκής μετανάστευσης στην Παλαιστίνη. Το 1948 η πραγμάτωση του εθνικού οράματος, με την ανακήρυξη του κράτους του Ισραήλ, ενεθάρρυνε δεκάδες Εβραίους που κατοικούσαν στην Κύπρο να φύγουν για το Ισραήλ. Στην περίπτωση της εβραϊκής παρουσίας στην Κύπρο σημειώθηκε μια ομαλή κοινωνικο-οικονομική ένταξη των μεταναστών. Ωστόσο, το εβραϊκό στοιχείο που παρέμεινε στην αποικία ακόμα και μετά το 1948 εξακολουθούσε να προσδιορίζεται με βάση την εβραϊκή του ταυτότητα. Ενδεικτικά, το 1951 η άτυπη μικρή εβραϊκή κοινότητα, η οποία αριθμούσε

165 μέλη σε Λευκωσία, Λάρνακα, Λεμεσό και Αμμόχωστο¹⁵⁹¹, εντάχθηκε στους κόλπους της Παγκόσμιας Εβραϊκής Συνέλευσης (World Jewish Congress)¹⁵⁹². Επιπλέον, παραμονές της ανεξαρτησίας της Κυπριακής Δημοκρατίας, οι Εβραίοι που κατοικούσαν στο νησί υπολογίζονταν στους 120¹⁵⁹³ εκ των οποίων οι μισοί αυτοπροσδιορίζονταν Ασκενάζι και οι άλλοι μισοί Σεφαραδίτες¹⁵⁹⁴ με μόλις 17 Εβραίους να εγγράφονται στους ελληνικούς εκλογικούς καταλόγους και να ψηφίζουν ως πολίτες της Κυπριακής Δημοκρατίας στις πρώτες προεδρικές εκλογές το Δεκέμβριο του 1959¹⁵⁹⁵.

Μέσα από τις επί μέρους εξωγενείς ιδεολογικές, οικονομικές και γεωγραφικές προεκτάσεις, τις εσωγενείς πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές ζυμώσεις που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της εβραϊκής παρουσίας την περίοδο 1878-1949, προκύπτει ότι αυτό που τελικά θωράκισε διαχρονικά τη σημασία της Κύπρου στον εβραϊσμό της Ανατολικής Μεσογείου ήταν ο ρόλος της ως εναλλακτικού χώρου επιχειρηματικής δραστηριότητας, η ρίζα του οποίου αναφύεται τη δεκαετία του 1930 ταυτόχρονα με την παρακμή της ιδέας της Κύπρου ως εναλλακτικής πολιτικής πρότασης για την Παλαιστίνη. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι τα κατάλοιπα της εβραϊκής παρουσίας στη σύγχρονη ιστορία της Κύπρου δεν ήταν άλλα από τις ιδιωτικές εβραϊκές επιχειρήσεις που ιδρύονται λίγο πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, εκ των οποίων οι περισσότερες συνέχισαν τη λειτουργία τους μέχρι και λίγους μήνες πριν την τουρκική εισβολή του 1974.

¹⁵⁹¹ *Encyclopaedia Judaica*, λήμμα “Cyprus”, τ. 5, σ. 1182.

¹⁵⁹² ΚΣΑ: C2/12335/21, Έκθεση του Isaac Schwartzbart για την εβραϊκή κοινότητα στην Κύπρο, 4.3.1959. Επίσης, ΚΣΑ: C2/12335/23, Υπόμνημα του Leo Bernstein για την κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας στην Κύπρο προς το Πολιτικό Τμήμα της Παγκόσμιας Εβραϊκής Συνέλευσης, Τελ-Αβίβ 27.5.1959.

¹⁵⁹³ ΚΣΑ: C2/12335/23, *ό.π.* Επίσης, Institute of Jewish Affairs, *The Jewish communities of the world: demography, political and organizational status, religious institutions, education, press*, Λονδίνο 1959, σ. 43.

¹⁵⁹⁴ ΚΣΑ: C2/12335/23, *ό.π.*

¹⁵⁹⁵ “100 Britons will vote. And they all put their names on Greek register”, εφημ. *Times of Cyprus*, 28.11.1959, σ. 1. Επίσης, «Εγγράφονται εις τους ελληνικούς εκλογικούς καταλόγους», εφημ. *Ελευθερία*, 28.11.1959, σ. 1.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Πρωτογενείς πηγές

1. Αρχεία

Κρατικό Αρχείο Κύπρου (Λευκωσία)

- Αρχείο Αρχιγραμματείας

SA1/6461
SA1/6465
SA1/6466
SA1/6469
SA1/6475
SA1/6479
SA1/6492
SA1/3249/1897
SA1/2997/1897
SA1/3084/1898
SA1/4162/1898
SA1/4123/1906
SA1/858/1919
SA1/701/1920
SA1/804/1920
SA1/1430/1927
SA1/880/1929/1
SA1/1256/1930
SA1/456/1934
SA1/598/1934
SA1/622/1934/1
SA1/622/1934/3
SA1/622/1934/3A
SA1/775/1934
SA1/975/1934/2
SA1/719/1935
SA1/863/1935
SA1/1081/14/60
SA1/1157/1936
SA1/1391/1936
SA1/1399/1936
SA1/1485/1936
SA1/1659/1936
SA1/791/1938
SA1/871/1938
SA1/1191/1938
SA1/1041/1938/1
SA1/1201/1938
SA1/1129/1938

SA1/1208/1938
SA1/1327/1938
SA1/672/1939
SA1/1325/1939
SA1/1564/1939
SA1/670/1941
SA1/730/1941
SA1/476/1942
SA1/788/1942
SA1/844/1942/1
SA1/846/1942
SA1/819/1943/1
SA1/819/1943/A
SA1/816/1943
SA1/634/1944
SA1/933/1946
SA1/943/1946
SA1/1055/1946/D
SA1/432/1947/G
SA1/539/1947
SA1/424/1948/1
SA1/683/1949
SA1/1436/1949

- **Αρχείο Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού: Μητρώα Στατιστικών Στοιχείων Δασκάλων και Φοιτητών**

E 19/5 (σχολικές χρονιές 1922-1925)
E 19/6 (σχολικές χρονιές 1925-1928)
E 19/9 (σχολική χρονιά 1930-1931)
E 19/11 (σχολική χρονιά 1932-1933)
E 19/12 (σχολική χρονιά 1933-1934)

Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο (Λευκωσία)

Αρχείο Θεμιστοκλή Δέρβη (ΚΕΚ): Φάκελος αρ. 32

Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου (Λευκωσία)

Αρχείο Αρχιεπισκόπου Λεοντίου (1933-1947):

Γραφείον Εθναρχίας- Εθνικόν Συμβούλιον, Βιβλίον ΙΣΤ (1-382α), Μέρος Β

Αρχείο της εταιρείας Cyprus Phasouri Plantations Company στο Φασούρι (Λεμεσός)

Βιβλίο επισκεπτών 1936-1983

Διαφημιστικά φυλλάδια εταιρείας

Έγγραφο “Report of the Board of Directors of the Cyprus-Palestine Plantations Co. Ltd., submitted to the Annual General Meeting held at No. 50, Sharia Malaka Farida, on the 12th day of December 1938 at 4 p.m.”.

List with the trademarks of Cyprus-Palestine Plantations Company between 1937 and 1953.

Φωτογραφικό υλικό

The National Archives of the UK (Kew, Λονδίνο)

- Colonial Office: Cyprus original correspondence

CO 67/1
CO 67/30
CO 67/32
CO 67/34
CO 67/35
CO 67/41
CO 67/103
CO 67/107
CO 67/110
CO 67/113
CO 67/120
CO 67/123
CO 67/124
CO 67/133
CO 67/136
CO 67/145
CO 67/195
CO 67/201
CO 67/230/7
CO 67/261/13
CO 67/267/7
CO 67/285/9
CO 67/290/14
CO 67/292/2
CO 67/297/1
CO 67/297/7
CO 67/302/9

- Colonial Office: Cyprus, Sessional papers

CO 69/13
CO 69/18
CO 69/20

- Colonial Office and Predecessors: Confidential General and Confidential Original Correspondence

CO 537/4058
CO 537/4983

- War and Colonial Department and Colonial Office: Confidential Print Mediterranean

CO 883/2

- **Colonial Office and Commonwealth Office: Defence Department and successors: Original Correspondence**

CO 968/6/7

- **Foreign and Commonwealth Office and predecessors: Records of Former Colonial Administration: Migrated Archives**

FCO 141/2618

FCO 141/2718

FCO 141/2389

FCO 141/2391

- **Cabinet Minutes**

CAB/128/6

Alliance Israélite Universelle (Παρίσι)

Chypre, Larnaca - Chypre 1 (22.10.1910)

Chypre, Nicosie – Chypre 2 (19.11.1919)

Chypre, Kouklia (Margo Chiflik) – Chypre 3 (1899-1925)

Chypre, Kouklia (Margo Chiflik) – Chypre 3.1 Colonisation, M. Bergmann (1899-1918)

Chypre, Kouklia (Margo Chiflik) – Chypre 3.2, M. Bergmann (1918-1925)

ICA 4. Chypre (1902-1909)

Κεντρικά Σιωνιστικά Αρχεία (Ιεροσόλυμα)

F38/1228

A12/192

BK/27645

BK/66348/λ

C2/12335/23

J15/5423

Joe Gellert, “The story of the evacuation of the entire Jewish community of Cyprus who arrived in Haifa on Board the Steamer “SS Hanna” on 12th June 1941 as war refugees from Cyprus”, Απρίλιος 2004 (αδημοσίευτη συλλογή μαρτυριών).

Ψηφιοποιημένο αρχείο Αμερικανοεβραϊκής Ενιαίας Επιτροπής Διανομής (AJDC)

- **Records of the Geneva Office of the American Jewish Joint Distribution Committee: Cyprus**

G 45-54/4/40/3/CY.6

G 45-54/4/40/3/CY.30

- **Records of the Geneva Office of the American Jewish Joint Distribution Committee: Palestine/Israel**

G 45-54/4/27/3/P.I.123

- **Cyprus Collection 1945-1949**

CYP 45-49/1/1/3/CYP.10
CYP 45-49/1/1/1/CYP.24
CYP 45-49/2/1/CYP.60
CYP 45-49/3/2/CYP.99
CYP 45-49/3/2/CYP.101
CYP 45-49/3/1/CYP.105
CYP 45-49/3/1/CYP.108
CYP 45-49/3/1/CYP.118

Commons and Lords Hansard (Ψηφιοποιημένο αρχείο συζητήσεων Βουλής των Κοινοτήτων και Βουλής των Λόρδων)

House of Commons Debate 4.5.1882, “Island of Cyprus –The New constitution- The Status of Jews”, τ. 269, c92, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1882/may/04/island-of-cyprus-the-new-constitution#S3V0269P0_18820504_HOC_41 , προσπ. 27.1.2014.

House of Commons Debate 8.3.1895, “Cyprus. Grant in aid”, τ. 31, cc 683-98, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1895/mar/08/cyprus-grant-in-aid#S4V0031P0_18950308_HOC_117, προσπ. 25/6/2014.

House of Commons Debate 19.3.1895, “Army Estimates 1895-96”, τ. 31, cc1385-458, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1895/mar/19/army-estimates-1895-6#S4V0031P0_18950319_HOC_163, προσπ. 25/6/2014.

House of Commons Debate, 11.12.1922, “Near East (Non Turkish Refugees)”, τ. 159, cc2374-5, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1922/dec/11/near-east-non-turkish-refugees#S5CV0159P0_19221211_HOC_313 , προσπ. 28.9.2012.

House of Commons Debate 1.7.1935, “Palestine, Transjordan and Cyprus (Immigration, Jews)”, τ. 303, c1529W, http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1935/jul/01/palestine-transjordan-and-cyprus#S5CV0303P0_19350701_CWA_1 , προσπ. 30.7.2015.

House of Commons Debate 25.7.1935, “Air Estimates”, τ. 304, cc2033-140, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1935/jul/25/air-estimates-1935#S5CV0304P0_19350725_HOC_350 , προσπ. 30.7.2015.

House of Commons Debate 29.11.1937, “Cyprus (immigration policy)”, τ. 349, c1714W, http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1937/nov/29/cyprus-immigration-policy#S5CV0329P0_19371129_CWA_75 , προσπ. 30.7.2015.

House of Commons Debate 28.10.1947, “Food Prices”, τ. 443, cc69-70W, http://hansard.millbanksystems.com/written_answers/1947/oct/28/food-prices#S5CV0443P0_19471028_CWA2_7, προσπ. 7.5.2015.

House of Commons Debate 4.2.1948, “Jewish Refugee Camps (Cost)”, τ. 446, cc1788-9, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1948/feb/04/jewish-refugge-camps-cost#S5CV0446P0_19480204_HOC_84 , προσπ. 7.5.2015.

House of Commons Debate 6.12.1948, “Cyprus (Jewish Detainees)”, τ. 459, cc5-7, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1948/dec/06/cyprus-jewish-detainees#S5CV0459P0_19481206_HOC_45, προσπ. 7.5.2015.

House of Commons Debate 2.2.1949, “Cyprus (Jewish Detainees)”, τ. 460, cc1652-3, http://hansard.millbanksystems.com/commons/1949/feb/02/cyprus-jewish-detainees#S5CV0460P0_19490202_HOC_76 , προσπ. 30.6.2014.

House of Lords Debate 29.3.1949, “Palestinian Arab Refugees”, τ. 161, cc818-40, http://hansard.millbanksystems.com/lords/1949/mar/29/palestinian-arab-refugees#S5LV0161P0_19490329_HOL_218, προσπ.7.5.2015

2. Εφημερίδες και περιοδικά

Αλήθεια (Λεμεσός): 1883-86, 1891, 1897-1900, 1904, 1928, 1933-35, 1994

Ανεξάρτητος (Λευκωσία): 1939, 1944-1949

Ελευθερία (Λεμεσός): 1920-29, 1933-1939, 1943, 1946-49, 1959-1960, 1962, 1968

Ένωσις (Λάρνακα): 1891

Εσπερινή (Λευκωσία): 1937-38, 1947-48

Ευαγόρας (Λευκωσία): 1898-1904

Κυπριακός Τύπος (Λευκωσία): 1935-38, 1944, 1946

Κυπριακός Φύλαξ (Λευκωσία): 1906, 1917-1919

Κύπριος (Λευκωσία): 1904

Λαϊκό Βήμα (Λεμεσός): 1933

Νέον Έθνος (Λάρνακα): 1898-1900, 1933

Νέον Κίτιον (Λάρνακα): 1883

Νέος Κυπριακός Φύλαξ (Λευκωσία): 1926, 1932-39, 1945

Παρατηρητής (Λεμεσός): 1936-1939

Πάφος (Πάφος): 1933, 1935, 1939

Περιοδικό (Λευκωσία): 1997

Πολίτης (Λευκωσία): 2014

Πρωΐα (Λευκωσία): 1938

Πρωϊνή (Λευκωσία): 1934-37

Πυρσός (Λεμεσός): 1945

Σάλπιγξ (Λεμεσός): 1883-1885, 1891, 1904

Στασίνοσ (Λάρνακα): 1883

Τα Γράμματα (Λεμεσός): 1946

Φωνή της Κύπρου (Λευκωσία): 1891-1906, 1933-1944

Χαραυγή (Λευκωσία): 1961

Χρονικό (εφημερίδα *Πολίτης*): 2008

Χρόνος (Λεμεσός): 1933-1939

Embros (Λευκωσία): 1938

Jerusalem Post (Ιεροσόλυμα): 2012

The Cyprus Mail (Λευκωσία): 1935-36, 1946-47, 1953, 1956, 1959-1962

The Cyprus Gazette (Λευκωσία): 1882, 1898, 1922, 1934, 1936, 1939

The Jewish Chronicle (Λονδίνο): 1878, 1882-87, 1897-1902, 1906, 1916-17, 1933-35, 1942, 1946-49, 1954

The Palestine Post (Ιεροσόλυμα): 1933-35, 1938-39, 1945-46

Times of Cyprus (Λάρνακα): 1886, 1957, 1959

3. Συνεντεύξεις

- Συνέντευξη της Lana de Parthogh (Svetlana Sergeivna Matoff) στην ερευνήτρια, Λευκωσία 11.2.2011.
- Συνέντευξη του Emanuel Gutmann, καθηγητή Πολιτικών Επιστημών στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο των Ιεροσολύμων, στην ερευνήτρια, Λευκωσία 3.11.2011.
- Συνέντευξη του Νίκου Κέη, γεωπόνου στην εταιρεία Φασουρίου μεταξύ 1959 και 1974 στην ερευνήτρια, Λεμεσός 22.9.2012.
- Συνέντευξη του Γιαννάκη Δρουσιώτη, γεωπόνου στην εταιρεία Φασουρίου μεταξύ 1955 και 1957 στην ερευνήτρια, Λεμεσός 5.6.2013.
- Συνέντευξη της Ρόνικα Σεραφείμ στην ερευνήτρια, Λάρνακα 7.6.2013.
- Συνέντευξη του Αδάμου Κκέλη στην ερευνήτρια, Παραλίμνι 26.6.2013.
- Συνέντευξη της Έμιλυσ Καούλλα στην ερευνήτρια, Παραλίμνι 26.6.2013.
- Συνέντευξη της Μαρούλλας Ιωαννίδου στην ερευνήτρια, Λευκωσία 14.12.2013.
- Συνέντευξη της Ανίνα Watson στην ερευνήτρια, Λεμεσός 9.3.2014.
- Συνέντευξη του Χρίστου Παπαβασιλείου στην ερευνήτρια, Λευκωσία 17.11.2014.
- Συνέντευξη του Αντώνη Αντωνίου στην ερευνήτρια, Λευκωσία 10.12.2014.
- Μαρτυρίες ντόπιων οι οποίοι εργοδοτήθηκαν στα περβόλια της Εβραίας Ida Pershitz, όπως κατατέθηκαν σε συνάντηση τους με την Ανίνα Watson στο Δημαρχείο Δερύνειας στην παρουσία της ερευνήτριας στις 5.3.2014.

4. Κυβερνητικές και άλλες εκδόσεις

Επίσημες πληθυσμιακές απογραφές της βρετανικής διοίκησης για την Κύπρο

Report on the Census of Cyprus, 1881, Λονδίνο 1884.

Cyprus. Report on the Census of Cyprus, 1891, taken on 6th April 1891, Λονδίνο 1893.

Cyprus. Report and General Abstracts of the Census of Cyprus, taken on 1st April, 1901, [Λευκωσία 1901].

Cyprus. Report and General Abstracts of the Census of 1911, taken on the 2nd April, 1911, Λονδίνο 1912.

Report and General Abstracts of the Census of 1921, taken on the 24th April, 1921, Λονδίνο 1922.

Cyprus. Report of the Census of 1931, taken on April 27-28, 1931, Λευκωσία 1932.

Cyprus. Census of Population and Agriculture 1946, Λευκωσία 1949.

Ετήσιες κυβερνητικές εκθέσεις

Cyprus. Report by Her Majesty's High Commissioner for the year ending 31st March 1885, Λονδίνο 1886.

Cyprus. Report by Her Majesty's High Commissioner for the year ending 31st March 1886, Λονδίνο 1887.

Colonial Reports- Annual. Cyprus Report for 1929, Λονδίνο 1930.

Annual Report on the Social and Economic Progress of the People of Cyprus, 1935, Λονδίνο 1936.

Annual Report on the Social and Economic Progress of the People of Cyprus, 1936, Λονδίνο 1937.

Annual Report on the Social and Economic Progress of the people of Cyprus for 1937, Λονδίνο 1938.

Colonial Annual Reports. Cyprus 1946, Λονδίνο 1947

Colonial Annual Reports. Cyprus 1947, Λονδίνο 1948.

Colonial Annual Reports. Cyprus 1948, Λονδίνο 1949.

Report on Cyprus for the year 1949, Λονδίνο 1950.

Report on Cyprus for the year 1950, Λονδίνο 1951.

Ετήσιες εκθέσεις Τμήματος Γεωργίας

Γεννάδιος, Π., *The Work of the Agricultural Department of Cyprus during the years 1897 to 1904*, Αθήνα 1905.

Τμήμα Γεωργίας, Ετησία Έκθεσις Τμήματος Γεωργίας για το έτος 1897-1898, [Λευκωσία 1898].

Ετήσια έκθεση Τμήματος Γεωργίας για το έτος 1898-1899, [Λευκωσία 1899].

Τμήμα Γεωργίας, Ετησία Έκθεσις του έτους 1903-1904, [Λευκωσία 1904].

Department of Agriculture, *Annual Report for the year 1902-1903 by P. Gennadius Director of Agriculture*, Λευκωσία 1903.

Cyprus. Despatch from the High Commissioner Covering A Report on The Agricultural Fund For the year ended 31st March, 1903, Λονδίνο 1903.

Cyprus. Annual Reports of the Director of Agriculture for the years 1912-1920, Λευκωσία 1912-1920.

Cyprus. Annual Report of the Director of Agriculture for the year 1923, Λευκωσία 1924.

Cyprus. Annual Report of the Director of Agriculture for the year 1924, Λευκωσία 1925.

Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1932, Λευκωσία 1933.

Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1935, Λευκωσία 1936.

Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1936, Λευκωσία 1937.

Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1937, Λευκωσία 1938.

Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1938, Λευκωσία 1939.

Ετήσιες εκθέσεις άλλων κυβερνητικών τμημάτων

Cyprus Annual Report of the Inspector of Mines and Labour 1936, Λευκωσία 1937.

Cyprus Annual Report of the Inspector of Mines and Labour 1937, Λευκωσία 1938.

Cyprus Annual Report of the Inspector of Mines and Labour 1938, Λευκωσία 1939.

Cyprus. Annual Reports of the Land Registration and Survey Department, 1936-1939.

Cyprus Annual Medical & Sanitary Report 1940, Λευκωσία 1941.

Cyprus Medical and Sanitary Report 1941, Λευκωσία 1942.

Cyprus Annual Report of the Inspector of Mines for the year 1950, Λευκωσία 1951.

Cyprus Annual Report of the Inspector of Mines for the year 1951, Λευκωσία 1952.

Cyprus. Report of the Department of Education for the school year 1935-1936, Λευκωσία 1937.

Άλλες εκθέσεις

Ralph Oakden, *Report on the Finances and Economic Resources of Cyprus*, Λονδίνο 1935.

Blue Books

Cyprus Blue Book 1914-1915
Cyprus Blue Book 1915-1916
Cyprus Blue Books 1919-1930
Cyprus Blue Book 1933
Cyprus Blue Book 1935
Cyprus Blue Book 1937
Cyprus Blue Book 1938
Cyprus Blue Book 1936
Cyprus Blue Book 1946

Ετήσιες εκθέσεις Jewish Colonization Association

Jewish Colonization Association, *Rapports de l' Administration Centrale au Conseil d' administration*, Παρίσι 1899-1928.

Β. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Αθανασοπούλου, Δ., «Οι Έλληνες πρόσφυγες που κατέφυγαν το 1941-1944 στην Κύπρο και η τύχη τους», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. Ζ' (2005), σσ. 271-296.

Αλέκου, Α., «Η ίδρυση του ΚΚΚ, 1926», στο Γεωργής, Γ., Κατσουρίδης, Γ., (επιμ.), *Η Κυπριακή Αριστερά στην Πρώτη Περίοδο της Βρετανικής Αποικιοκρατίας. Εμφάνιση, Συγκρότηση, Εξέλιξη. Πρακτικά Συνεδρίου 24-25 Απριλίου 2012*, Ταξιδευτής, Αθήνα [2013], σσ. 87-95.

Αμπατζοπούλου, Φρ., *Ο Άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία: ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

Αρχιεπίσκοπος Αρμενίων Κύπρου κ. Βαρουζάν, «Η έλευσις των Αρμενίων προσφύγων από την Κιλικία και την Μικρά Ασία στην Κύπρο (1909-1922). Οι σφαγές των Αρμενίων... από τα Άδανα στη Σμύρνη», *Κύπρος-Μικρασία, κοιτίδες πολιτισμού, Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου*, Σύνδεσμος Μικρασιατών Κύπρου, Λευκωσία 2015, σσ. 173-177.

Ατταλίδης, Μ., «Τα κόμματα στην Κύπρο (1878-1955)», *Κυπριακά 1878-1955 (Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου)*, Δήμος Λευκωσίας, Λευκωσία 1986, σσ. 123-152.

Αυγουστής, Π., «Χαμένες αποβάθρες που υπήρχαν στον κόλπο της Λεμεσού πριν το 1960» (αδημοσίευτη μελέτη).

Βαρνάβας, Π., *Τα μεταλλεία της Κύπρου: ιστορική αναδρομή*, Λευκωσία 1993.

Γεωργής, Γ., *Η Λάρνακα των Μαυροϊδηδών και του Εμπορίου 1878-1937, σπουδές και προσεγγίσεις στη μικροϊστορία μιας πόλης*, Δήμος Λάρνακας, Λάρνακα 2009.

Γιουρίς, Λ., *Εξοδος* (μτφρ. Γιάννης Δυριώτης), Αθήνα χ.η.

Γιωργαλλής, Κ., *Το ζήτημα του «φόρου υποτελείας»: φορολογία και πολιτική στην πρώτη περίοδο της βρετανικής επικυριαρχίας στην Κύπρο*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας 2015.

Capuskinsky, R., *Ο Άλλος* (μτφρ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου), Μεταίχμιο, Αθήνα 2011.

Cottrell, P. L., «Επένδυση και χρηματοδότηση» στο Aldcroft, D. H., Ville, S. P., (επιμ.), *Η ευρωπαϊκή οικονομία 1750-1914, Θεματική προσέγγιση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005, σσ. 303-341.

Crouzet, Fr., *Η Κυπριακή Διένεξη 1946-1959* (μτφρ. Αριστοτέλης Φρυδάς), τ. Α, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2011.

Δεσπότης, Γ., *Σύγχρονο αναλυτικό αγγλοελληνικό λεξικό διεθνών & οικονομικών όρων*, εκδ. ΡΙΜ, Αθήνα 2003-2004.

Δημητρίου Κ., *Επί Ανάσσης Βικτωρίας. Δεκατέσσερα κείμενα για την Κύπρο, 1878-1891*, Μεσόγειος, Αθήνα 2009.

Δρούλια, Λ., Κουτσοπανάγου, Γ., (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*.

Εγγλεζάκης, Β., *Είκοσι μελέται δια την Εκκλησίαν Κύπρου (4ος έως 20ός αιών)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

—, «Η Εκκλησία της Κύπρου από το 1878 μέχρι το 1955», *Κυπριακά 1878-1955 (Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου)*, Λευκωσία 1986, σσ. 31-62.

Ευριβιάδης, Α. Ο., *Η Λάρνακα και ο κόσμος της (Όσα φέρνει η μνήμη β.)*, Λάρνακα 1993.

Ζαμπάς, Θ., *Ιστορική διαδρομή ΚΚΚ-ΑΚΕΛ Αμμοχώστου*, Λάρνακα 2009.

Ζανέττος, Φ. *Ιστορία της νήσου Κύπρου. Από της Αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερα μετά εισαγωγής περιλαμβανούσης βραχεία περιγραφή της όλης Ιστορίας αυτής*, Λάρνακα, τ. Α-Γ, 1910-1912.

Grivaud, G., «Η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς», *Ιστορία της Κύπρου (εκδιδόμενη υπό την διεύθυνσιν Θεόδωρου Παπαδόπουλλου)*, τ. ΣΤ (Τουρκοκρατία), Λευκωσία 2011, σσ. 1-182.

Holland R., Markides, D., *Οι Βρετανοί και οι Έλληνες. Αγώνες εξουσίας στην ανατολική Μεσόγειο, 1850-1960* (μτφρ. Έλια Κυφονίδου), Πατάκης, Αθήνα 2011.

Η Ιστορία των Μαρωνιτών της Κύπρου, Ίδρυμα Χωρεπισκόπου Ιωάννη Φοραδάρη, Λευκωσία 2006.

Θεοχαρίδης, Ι., «Πληθυσμιακά στοιχεία της Λάρνακας επί Τουρκοκρατίας (1571-1878)» στο Balta, E., Stavrides, Th., Theocharides, I., (επιμ.), *Histories of Ottoman Larnaca*, Κωνσταντινούπολη 2012, σσ. 33-41.

—, «Ένα αδημοσίευτο τουρκικό κείμενο σχετικά με την Κύπρο», *Κυπριακός Λόγος* 53-54 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1977), σσ. 203-204.

Hobsbawm, E., *Για την ιστορία* (μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας), Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

Καζαμίας, Γ., «Πολωνοί πρόσφυγες στην Κύπρο (1940-41) μέσα από τις βρετανικές πηγές της εποχής» στο Γιώργος Γεωργής και Γιώργος Καζαμίας (επιμ.), *Πολωνία-Κύπρος. Από τη χώρα του Σοπέν στο νησί της Αφροδίτης. Σχέσεις Ιστορίας και Πολιτισμού*, Λευκωσία 2011, σσ. 96-127.

Καρούζου, Ε., «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία», στο Κωστής, Κ., Πετμεζάς, Σ., (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 175-218.

Κασκάνης, Χ., *Ευαγόρας Κ. Λανίτης*, Ίδρυμα Ευαγόρα και Κάθλην Λανίτη, Λεμεσός 2008.

—, *Ευαγόρας Λανίτης*, Πρόοδος, Λευκωσία 1999.

Καστοριάδης, Κ., *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας* (μτφρ. Σωτήρης Χαλίκιας, Κώστας Σπαντιδάκης, Γιούλη Σπαντιδάκη), Αθήνα 2010.

Καταλάνος, Ν., *Κυπριακόν Λεύκωμα «Ο Ζήνων»*, Έτος Α', Λευκωσία 1914.

Κατσιαούνης, Ρ., *Η Διασκεπτική 1946-1948. Με ανασκόπηση της περιόδου 1878-1945*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, LIX, Λευκωσία 2008.

Κατσουρίδης, Γ., «Οι καταβολές της κυπριακής αριστεράς: η κινητοποίηση της εργατικής τάξης και ο πρώτος κομματικός σχηματισμός: το Κομμουνιστικό Κόμμα Κύπρου, 1922-1931», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, τ. XXXV (2009-2010), Λευκωσία 2010.

Kedourie, E., *Μειονότητες, θρησκεία και πολιτική* (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Παντελής Ε. Λέκκας), Αθήνα 2002.

Κιτρομηλίδης, Π., «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο Τσαούση, Δ. Γ., (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Εστία, Αθήνα 1983, σσ. 143-164.

Κελέσης, Α., *Αναζητώντας Πατρίδες (Ιστορικό Μυθιστόρημα)*, Λευκωσία 2015.

Κλεόπας, Γ. Π. *Αμμόχωστος: Η Ατέλειωτη Ιστορία*, εκδ. Αρμίδα, Λευκωσία 2015.

Κληρίδης, Ν., «Ένα έθιμο που έσβησε. Η διαπόμπευση του Ιούδα», *Κυπριακά Γράμματα*, ΙΣΤ (Μάιος 1951), σσ. 154-155.

Κολώτας, Τ., (επιμ.), *Ευστάθιου Παρασκευά Παλαιμάχου, Παλαιαί Αναμνήσεις. Και έξι κείμενα του Ξενοφώντος Π. Φαρμακίδη. Η Λεμεσός κατά τον 19^ο αιώνα*, Λεμεσός 1996.

Κουδουνάρης, Α., *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων, 1800-1920*, Λευκωσία 2010.

Κυριαζής, Ν. Γ., «Οι Μαρωνίται εν Κύπρω», *Κυπριακά Χρονικά*, τχ. Α' (1935), σσ. 282 – 307.

—, (Ιερομόναχος Σωφρόνιος Γ. Μιχαηλίδης, επιμ.), *Ο Δήμος Λάρνακος εντός μιας πενήκονταετίας (1878-1928)*, Δήμος Λάρνακας, Λάρνακα 1995.

Κυριακίδης, Θ. Γ., «Το παραμύθιν της αφοτζηνάρας» (καταγραφή από τον Χρύσανθο Στ. Κυπριανού), *Λαογραφική Κύπρος*, 22 (1992), σσ. 41-48.

Κύρρης, Κ. Π., «Η Μονή Αγίας Νάπας ιδίως επί Τουρκοκρατίας», *Κυπριακαί Σπουδαί*, ΛΒ' (1968), σσ. 235-263.

Λούης, Κ. Δ., «Η εκμετάλλευση του τσιφλικιού της Πύλας (1833-1838)», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXX, Λευκωσία 2004, σσ. 305-345.

Μαραγκού, Α. Γ., *Λευκωσία, Η ιστορία της πόλης*, Λευκωσία 2009.

- Μαραγκού, Α., Κούτας, Α. Γ., *Λευκωσία. Η ιστορία της πόλης*, Λευκωσία 2009.
- Μαραγκού, Α., Δρ Γεωργιάδης, Α., «Η Ιατρική στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας», στο Μαρίνα Βρυωνίδου-Γιάγκου (επιμ.), *Η Ιατρική στην Κύπρο. Από την Αρχαιότητα μέχρι την Ανεξαρτησία*, Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, Λευκωσία 2006.
- Ματθοπούλου, Ε., «Οι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία στην Κύπρο: έλευση κι εγκατάσταση», *Κύπρος-Μικρασία, κοιτίδες πολιτισμού, Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου*, Σύνδεσμος Μικρασιατών Κύπρου, Λευκωσία 2015, σσ. 81-105.
- Μαχλουζαρίδης, Π. Σ., *Κύπρος 1940-1960. Ημερολόγιο των εξελίξεων*, Λευκωσία 1985.
- Μιχαήλ, Μ. Ν., «Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα (1900-1910), το ιδεολογικό του περιεχόμενο και η ανάδειξη της Εκκλησίας της Κύπρου ως εθνικής αρχής στο βρετανικό πλαίσιο διοίκησης», *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXXI, Λευκωσία 2005, σσ. 307-360.
- Μιχαηλίδη, Α. Μ., *Λεμεσός, η παλιά πολιτεία*, Λευκωσία 2000.
- Μοντεφιόρε, Σ. Σ., *Η Ιερουσαλήμ. Η βιογραφία* (μτφρ. Ρένα Χατχούτ), Ωκεανίδα, Αθήνα 2014.
- Μπαμπινιώτης, Γ. Δ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1998.
- Μυριανθόπουλος, Κλ., *Η Παιδεία εν Κύπρω επί Αγγλοκρατίας 1878-1946*, Λεμεσός 1946.
- Νικολάου, Ν. Γ., «Χαρά απ' τον μόχθο και τη θυσία (Προσωπικά Βιώματα και Τοπικά και Παγκόσμια Γεγονότα 1943-1974)», μέρος 3^ο (Εβραϊκό Πρόβλημα), Αρμενοχώρι 1997 (αδημοσίευτη μελέτη).
- Ohnefalsch – Richter, M., *Ελληνικά Ήθη και Έθιμα στην Κύπρο* (μτφρ. Άννα Μαραγκού), Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, Λευκωσία 1994.
- Πανάρετος, Α., *Η γεωργία του τόπου μας. Περιληπτική επισκόπηση και η εξέλιξη της από αρχαιότερων χρόνων μέχρι του 1959*, Υπουργείο Γεωργίας και Φυσικών Πόρων, Λευκωσία 1971.
- Παπαγεωργίου, Θ., «Βρετανικές επεμβάσεις στην εκπαίδευση της Κύπρου τη δεκαετία του 1903: η περίπτωση των αναλυτικών προγραμμάτων», *Κλειώ*, τχ. 5 (2009), σσ. 65-109.
- Παπαπολυβίου, Π., «Κιαμήλ πασάς: ένας μεγάλος Κύπριος», *Φιλελεύθερος*, 9.11.2013.
- , «Πτυχές από τη ζωή και τη δράση του Νικόλαου Καταλάνου στη Λευκωσία (1893-1921)», *Εθνογραφικά*, 14 (2009), σσ. 11-23.
- , «Κύπρος 1922-1940, Η εξέγερση του 1931 και η αποικιακή αντεπανάσταση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τχ. 21, τ. 7, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 297- 308.
- , *Φαινόν Σημείον Ατυχούς Πολέμου: Η Συμμετοχή της Κύπρου στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 2001.

—, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Συμβολή στην Ιστορία του Κυπριακού Εθελοντισμού*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1997.

Παπαχαραλάμπους, Γ. Χ., *Κυπριακά Ήθη και Έθιμα*, Λευκωσία 1965.

Περσιάνης, Π., Πολυβίου, Π., *Ιστορία της εκπαίδευσης στην Κύπρο. Κείμενα και Πηγές*, Λευκωσία 1992.

Πετμεζάς, Σ., «Αγροτική Οικονομία» στο Κωστής, Κ., Πετμεζάς, Σ., (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ.103-152.

—, «Αγροτική οικονομία», στο Χατζηιωσήφ, Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Αθήνα 1999-2009, τ. 1, σσ. 53-85.

Πιερίδου, Α. Γ., «Κυπριακή λαϊκή υφαντική», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. ΚΓ (1959), σσ. 185-209.

Pierron, B., *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 μέχρι το 1945* (μτφρ. Γιώργος Σαρατσιώτης), Πόλις, Αθήνα 2004.

Πιλαβάκης, Κ. Α., *Η Λεμεσός σ' άλλους καιρούς*, Λεμεσός 1997.

Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου Κυπριακής Μετανάστευσης: Ιστορική και Κοινωνιολογική Θεώρηση, Λευκωσία, 29-31 Αυγούστου 1986, Λευκωσία 1990.

Price, R., «Ο μετασχηματισμός της γεωργίας», στο Aldcroft, D. H., Ville, S. P., (επιμ.), *Η ευρωπαϊκή οικονομία 1750-1914, Θεματική προσέγγιση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005, σσ. 93-135.

Προδρόμου, Π., *Κύπριοι πολιτευτές, 1878-1950. Κοινωνικός μετασχηματισμός και πολιτική ελίτ*, Αιγαίον, Λευκωσία 2010.

Πρωτοπαπάς, Β., *Εκλογική Ιστορία της Κύπρου. Πολιτευτές, Κόμματα και Εκλογές στην Αγγλοκρατία (1878-1960)*, Θεμέλιο, Αθήνα 2012.

Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ε., “Corn grinding watermills in Cyprus (18th – mid 20th centuries)” στο Miranda, J., Harverson, M., (επιμ.) *Handbook Conference Papers, Amadora, Recreios da Amadora, Boticas, 25 September – 2 October 2004. 11th Symposium of the International Molinological Society* (TIMS, Portugal 2004), Belas 2007, σσ. 50-62.

Ρίχτερ, Χ. Α., *Ιστορία της Κύπρου* (μτφρ. Κώστας Σαρρόπουλος), τ. Α, Εστία, Αθήνα 2007.

Σαρτρ, Ζ., *Στοχασμοί για το εβραϊκό ζήτημα* (μτφρ. Αθανάσιος Σαμαρτζής), Εστία, Αθήνα 2006.

Σιμπή, Ι., Λάμψα, Κ., *Η ζωή απ' την αρχή. Η μετανάστευση των Ελλήνων Εβραίων στην Παλαιστίνη (1945-1948)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

Σοφοκλέους, Α. Κλ., *Η λογοκρισία του τύπου στην Κύπρο επί Αγγλοκρατίας (1878-1960)*, Εν Τύποις, Λευκωσία 2014.

—, «Αριστερά Κυπριακά Έντυπα 1878-1940», στο Γεωργής, Γ., Κατσουρίδης, Γ., (επιμ.), *Η Κυπριακή Αριστερά στην Πρώτη Περίοδο της Βρετανικής Αποικιοκρατίας. Εμφάνιση, Συγκρότηση, Εξέλιξη. Πρακτικά Συνεδρίου 24-25 Απριλίου 2012*, Ταξιδευτής, Αθήνα [2013], σσ. 37-54.

Σπυριδάκης, Κ., *Η εκπαιδευτική πολιτική της εν Κύπρω Αγγλικής Κυβερνήσεως (1878-1952)*, Γραφείο Εθναρχίας Κύπρου, Λευκωσία 1952.

Στυλιανού, Π., *50 χρόνια Νέα Σαλαμίνα 1948-1998*, Λευκωσία 1998.

Συμεωνίδης, Πρ. Μ., «Η Κύπρος υπό γεωργικήν, βιομηχανικήν και εμπορικήν έποψιν» στο Ευανθία Θεοδώρου, *Κυπριακόν Ημερολόγιον*, Έτος Α (1905), Λεμεσός 1905, σσ. 12-21.

Surridge, B. J., *Επισκόπησις της εν Κύπρω αγροτικής ζωής βασισθείσα επί εκθέσεων ερευνητών οι οποίοι επεσκέφθησαν τα χωρία καθ'όλην την Νήσον κατά το 1927 και 1928 και επαυξηθείς δια στατιστικών και άλλων πληροφοριών εκ των αρχείων της Κυβερνήσεως*, Λευκωσία 1930.

Φαρμακίδης, Ξ. Π., *Ιστορία της Λεμεσού μετά λαογραφικών και τοπογραφικών σημειώσεων και διαφόρων γεγονότων από της ιδρύσεως αυτής μέχρι του 1897*, Λεμεσός 1942.

—, *Κυπριακή Λαογραφία*, Λεμεσός 1938.

Φραγκέσκου, Μ., Χατζηλύρας, Α. Μ., *Οι Μαρωνίτες της Κύπρου*, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, Λευκωσία χ.η.

Φραγκίσκου, Α., *Ιστορία και λαογραφία Μαρωνιτών Κύπρου*, Λευκωσία 1989.

Φραγκούδης, Γ., *Κυπριακή Έκθεσις εν Αθήναις 1901* (εισαγωγή Κωστή Κοκκινόφτα), Λευκωσία 2005.

Χάματτου, Α., «Η πολιτική της βρετανικής διοίκησης της Κύπρου απέναντι στους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Η μαρτυρία του ελληνικού προξενείου στην Κύπρο», «Οι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία στην Κύπρο: έλευση κι εγκατάσταση», *Κύπρος-Μικρασία, κοιτίδες πολιτισμού, Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου*, Σύνδεσμος Μικρασιατών Κύπρου, Λευκωσία 2015, σσ. 143-153.

Χαραλάμπους, Χ., *Οι αεροπορικές επιδρομές εναντίον της Κύπρου κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και οι συνέπειές τους στην τοπική κοινωνία*, Μεταπτυχιακή μελέτη, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Λευκωσία 2014.

Χατζηβασιλείου, Ε., «Το πρώιμο ενωτικό κίνημα στην Κύπρο της αγγλοκρατίας: πλαίσιο, ύφος, στρατηγικές» στο Βουτουρή, Π., Γεωργής, Γ., (επιμ.), *Ο Ελληνισμός στον 19^ο αιώνα, Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005, σσ. 331-337.

—, *Το Κυπριακό Ζήτημα, 1878-1960: Η Συνταγματική Πτυχή*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

Χατζηκώστας, Λ., «Λαογραφικά από το Καζάφани. Η χαρουπιά στο χωριό μου την εποχή του Μεσοπολέμου», *Λαογραφική Κύπρος*, 24:44 (1994), σσ. 105-114.

Χατζηγύρας, Α. Μ., *Η Κυπριακή Δημοκρατία και οι Θρησκευτικές Ομάδες*, Λευκωσία 2012.

—, *Οι Αρμένιοι της Κύπρου*, Ίδρυμα Καλαϊτζιάν, Λευκωσία 2009.

—, «Οι Μαρωνίτες της Κύπρου», ένθετο «Χρονικό» εφημ. *Πολίτης*, τχ. 15 (Ιούνιος 2008).

Χόλλαντ, Ρ., *Η Βρετανία και ο Κυπριακός αγώνας 1954-1959* (μτφρ. Βίλλυ Φωτοπούλου), Ποταμός, Αθήνα 2001.

Χριστοδούλου, Ν., *Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 1999.

Χριστοδούλου, Χ., (επιμ.), *Γιατροί της Κύπρου, Βιογραφικός Οδηγός 1737-1960*, Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, Λευκωσία 2006.

Ξενόγλωσση

Aaronsohn, R., *Rothschild and Early Jewish Colonization in Palestine*, The Hebrew University Magnes Press, Ιεροσόλυμα 2000.

A Concise Companion to the Jewish Religion Oxford Reference, Oxford University Press, www.oxfordreference.com

Alastos, D., *Cyprus in History. A Survey of 5000 Years*, Λονδίνο 1955.

—, *Cyprus: Past and future*, Λονδίνο 1943.

Amery, L. S., *My Political Life*, τ. 2, Hutchinson & Co., Λονδίνο 1953.

Amit, I., 'Economic and Zionist ideological perceptions: private initiative in Palestine in the 1920s and 1930s', *Middle Eastern Studies*, 36:2, σσ. 82-102.

Angelides, S., "The Cyprus Economy under British rule (1878-1960)", στο Karageorghis, V., Michaelides, D., (επιμ.), *The Development of the Cypriot Economy. From the Prehistoric period to the Present Day*, Lithographica, Λευκωσία 1996, σσ. 209-230.

Apostolides, A., *Economic Growth or Continuing Stagnation? Estimating the GDP of Cyprus and Malta, 1921-1938*, PhD in Economic History, LSE 2010.

Arbel, B., "The Jews in Cyprus: New Evidence from the Venetian period", *Jewish Social Studies*, 41: 1 (1979), σσ. 23-40.

Aronson, I. M., *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*, Λονδίνο 1990.

Attal, R., *Les juifs de Grèce, de l'expulsion d'Espagne à nos jours, Bibliographie*, Institute Ben-Zvi, Ιεροσόλυμα 1984.

Attalides, M., *Cyprus, Nationalism and International Politics*, Bibliopolis, Möhnesee 2003.

Baisez, O., ““Greater Palestine” as a German-Zionist Idea before the British Mandate Period”, *Leo Baeck Institute Year Book* (2015), σσ. 1-18.

Bartrop, P. R., “The British Colonial Empire and Jewish Refugees during the Holocaust period: An Overview”, στο Paul R. Bartrop (επιμ.), *False Havens: The British Empire and the Holocaust*, Studies in the Shoah, τ. 10, University Press of America, Lanham 1995, σσ. 1-19.

Bar-Yosef, E., *The Holy Land in English Culture 1799-1917*, Οξφόρδη 2005.

Beller, St., *Antisemitism. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2007.

—, *Herzl*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 2004.

Ben-Artzi, Y., “Historical Perspectives on Jewish Rural Settlement in Cyprus 1883-1939”, στο Giorgos Kazamias και Giorgos Antoniou (επιμ.), *Historical Perspectives on Cypriot-Jewish Relations*, Λευκωσία 2015, σσ. 8-27.

—, “Jewish rural settlement in Cyprus 1882-1935: a “springboard” or a destiny?”, *Jewish History* 21 (2007), σσ. 361-383.

—, *Early Jewish Settlement Patterns in Palestine, 1882-1914*, The Hebrew University Magnes Press, Ιεροσόλυμα 1997.

Ben-Sasson, H. H. (επιμ.), *A History of the Jewish People*, Tel Aviv 2002.

Bevan, W., Notes on agriculture in Cyprus and its products, [Λονδίνο] 1919.

Birn, D. S., “Cypriots, Jews, and the British Camps, 1946-1949”, στο Wallace, P. (επιμ.), *Visitors, Immigrants, and Invaders in Cyprus*, Νέα Υόρκη 1995, σσ. 172-179.

Bloom, C., “The politics of Immigration, 1881-1905”, *Jewish Historical Studies*, τ. 33 (1992-1994), σσ.187-214.

Brustein, W. I., *Roots of Hate. Anti-Semitism in Europe before the Holocaust*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2003.

Bryant, R., *Educating Ethnicity: On the Cultures of Nationalism in Cyprus*, A Dissertation Submitted to the Faculty of the Division of the Social Sciences in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Σικάγο 1998.

Burkiewicz, Ł., “The Cypriot Jews under the Venetian Rule (1489-1571)”, *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τ. Θ', Λευκωσία 2010, σσ. 51-63.

Cane, P., Conaghan, J., (επιμ.), *The New Oxford Companion to Law*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008.

Castles, St., Miller, M. J., *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, The MacMillan Press, Λονδίνο 1993.

Carsten, F. L., “German Refugees in Great Britain 1933-1945. A Survey”, στο Gerhard Hirschfeld (επιμ.), *Exile in Great Britain. Refugees from Hitler's Germany*, Humanities Press, New Jersey 1984, σσ. 11-28.

Cesarani, D., *The Jewish Chronicle and Anglo-Jewry, 1841-1991*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1994.

— (επιμ.), *Port Jews: Jewish Communities in Cosmopolitan Maritime Trading Centres, 1550-1950*, Λονδίνο 2002.

Chasin, St., “Citizens of Empire: Jews in the service of the British Empire”, PhD Dissertation, University of California 2008.

Christodoulou, D., *Evolution of the Rural Land Use Pattern in Cyprus*, Geographical Publications Limited, Λονδίνο 1959.

Cobham, C. D., *Excerpta Cypria. Materials for a History of Cyprus*, Λευκωσία 1969.

Cohen, St., *English Zionists and British Jews. The Communal Politics of Anglo-Jewry, 1895-1920*, Princeton University Press, Princeton 1982.

Constantine, St., *Community and Identity. The making of modern Gibraltar since 1704*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2009.

Coureas, N., “Economy” στο Nicolaou-Konnari, A., Schabel, C., (επιμ.), *Cyprus Society and Culture 1191-1374*, Leiden-Boston 2015, σσ. 103-156.

Curtois, H. J., Cyril, G. C., *The imperial orders in Council applicable to Cyprus: Orders by the High Commissioner in Council, rules, regulations etc and rules of court, 1878- 1st November 1923*, Λονδίνο 1923.

Davis, G. H., “Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies”, *Journal of Contemporary History*, 12:4 (1977), σσ. 623-634.

Dawidowicz, L. S., *The War Against the Jews, 1933-1945*, Weidenfeld and Nicolson, Λονδίνο 1975.

Dedeyan, G., “The Armenians of Cyprus during Ottoman Rule”, στο Varnava, A., Coureas, N., Elia, M. (επιμ.), *The Minorities of Cyprus: Development Patterns and the Identity of the Internal-Exclusion*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2009, σσ. 52-91.

De Vries, D., “From Porcelain to Plastic: Politics and Business in a Relocated False Teeth Company, 1880s-1950s”, *Enterprise and Society*, 14:1 (2012), σσ. 144-181.

—, *Diamonds and War: State, Capital, and Labor in British-ruled Palestine*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2010.

Dumont, P., “Jewish Communities in Turkey during the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle”, στο Braude, B., Lewis, B., (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, τ. 1, Νέα Υόρκη 1982, σσ. 209-242.

El-Eini, R. I. M., “Trade Agreements and the continuation of tariff protection policy in Mandate Palestine in the 1930s”, *Middle Eastern Studies*, 34:1 (1998), σσ. 82-102.

—, *Mandated Landscape, British Imperial Rule in Palestine, 1929-1948*, Routledge, Taylor & Francis Group, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2006.

Elon, A., *Herzl*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο [1976].

Encyclopaedia Judaica, Keter Publishing House, Ιεροσόλυμα 1978.

Ettinger, S., “Demographic Changes and Economic Activity at the End of the Nineteenth and Beginning of the Twentieth Centuries”, στο Ben-Sasson, H. H. (επιμ.), *A History of the Jewish People*, Τελ Αβίβ 2002, σσ. 859-869.

—, “The Growth of the Jewish Centre in Palestine before the British Occupation”, στο Ben-Sasson, H. H. (επιμ.), *A History of the Jewish People*, Τελ Αβίβ 2002, σσ. 915-926.

Ettinger, S., Bartal, I., “The First Aliyah: Ideological Roots and Practical Accomplishments” στο Reinharz, J., Shapira, A., (επιμ.), *Essential Papers on Zionism*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1996, σσ. 63-93.

Federico, G., *Feeding the World, An Economic History of Agriculture, 1800-2000*, Princeton 2005.

Feldman, D., “Jews and the British Empire c. 1900”, *History Workshop Journal Issue*, 63:1 (2007), σσ. 70-89.

Ferguson, N., *Empire: How Britain Made the Modern World*, Λονδίνο 2002.

Feuchtwager, E., ““Jew Feelings” and Realpolitik: Disraeli and the Making of Foreign and Imperial Policy” στο Todd Endelman και Tony Kushner (επιμ.), *Disraeli’s Jewishness*, Λονδίνο 2002, σσ. 180-197.

- Fleming, K. E., *Greece, A Jewish History*, Princeton University Press, New Jersey 2008.
- Fieldhouse, D. K., *Western Imperialism in the Middle East 1914-1958*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2006.
- Frankel, J., *Crisis, Revolution, and Russian Jews*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2009.
- Friedman, I., *The Question of Palestine, 1914-1918, British-Jewish-Arab Relations*, Λονδίνο 1973.
- Gemayel, N., “The Maronites of Cyprus: A Minority’s Cultural Role during Ottoman Era”, στο Varnava, A., Coureas, N., Elia, M. (επιμ.), *The Minorities of Cyprus: Development Patterns and the Identity of the Internal-Exclusion*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2009, σσ. 136-159.
- Georghallides, G. S., *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs. The causes of the 1931 crisis*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1985.
- , *A Political and Administrative History of Cyprus 1918-1926. With a Survey of the Foundations of British Rule*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1979.
- Glass, J. B., “American Olim and the Transfer of Innovation to Palestine, 1917-1939” στο Moshe Davis, Eli Lederhendler, Jonathan D. Sarna, *America and Zion: essays and papers in memory of Moshe Davis*, Michigan 2002.
- Glickman, D. L., ‘The British Empire Preference System’, *The Quarterly Journal of Economics*, 61 (1947), σσ. 439-470.
- Goldman, D., “Famagusta’s historic detention and refugee camps”, *Journal of Cyprus Studies*, 11 (2005).
- Goldman, D., Walsh, M. J. K., “Stranded in Boğaz, Cyprus: The affair of the Pan Ships, January 1948”, *Journal of Cyprus Studies*, 15 (2009), σσ. 41-64.
- Gordon, H., *Cyprus, Then and Now*, Λονδίνο 1960.
- Grahl-Madsen, A., “The European Tradition of Asylum and the Development of Refugee Law”, *Journal of Peace Research*, 3:3 (1966), σσ. 278-289.
- Green, A., “The British Empire and the Jews: An imperialism of human rights?”, *Past and Present*, 199 (Μάιος 2008), σσ. 175-205.
- Grigg, D., *The Agricultural Systems of the World: An Evolutionary Approach*, Cambridge, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1992.
- Grunebaum-Ballin, P., *Joseph Naci, duc de Naxos*, Paris-La Haye 1969.

- Habib, J., *Israel, Diaspora and the Routes of National Belonging*, University of Toronto Press, Τορόντο 2004.
- Haggard, R. H., *A Winter Pilgrimage. Being an account of travels through Palestine, Italy and the island of Cyprus, accomplished in the year 1900*, Longmans, Green and Co., Λονδίνο 1908.
- Hallam, E., Street, B. V. (επιμ.), *Cultural Encounters. Representing 'otherness'*, Λονδίνο 2000.
- Halpern, B., "What is antisemitism", *Modern Judaism*, 1:3 (1981), σσ. 251-262.
- , *The Idea of the Jewish State*, Harvard University Press, Μασαχουσέτη 1969.
- Hathaway, J., "The Evolution of Refugee Status in International Law: 1920-1950", *The International and Comparative Law Quarterly*, 33:2 (Απρ. 1984), σσ. 248-280.
- Hein, J., "Refugees, Immigrants and the State", *Annual Review of Sociology*, 19 (1993), σσ. 43-59.
- Hill, Sir G., *A History of Cyprus*, τ. 2-4, Cambridge University Press 1972.
- Holborn, L. W., "The Legal Status of Political Refugees, 1920-1938", *The American Journal of International Law*, 32:4 (Οκτ. 1938), σσ. 680-703.
- Hood Philipps, O., *Chalmers and Hood Philips' Constitutional Laws of Great Britain, the British Empire and Commonwealth*, Λονδίνο 1946.
- Horst, P. W. van der, "Jews of Ancient Cyprus", στο Berger, Sh., Brocke, M., Zwiep, I., (επιμ.), *Zutot: Perspectives on Jewish Culture*, τ. 3, Dordrecht 2003.
- Hook, G., "Mr. Fenech's Colony: Maltese Immigrants in Cyprus 1878-1950", *Journal of Cyprus Studies*, 13 (2007), σσ. 27-51.
- Hourani, G., "The Maronites of Cyprus under Ottoman Rule: Demise or Eclipse", στο Varnava, A., Coureas, N., Elia, M. (επιμ.), *The Minorities of Cyprus: Development Patterns and the Identity of the Internal-Exclusion*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2009, σσ. 111-135.
- Inalcik, H., "The emergence of Big Farms, *çiftlik*s: State, Landlords and Tenants" στο Halil Inalcik (επιμ.), *Studies in Ottoman Social and Economic History*, VIII, Variorum Reprints, Λονδίνο 1985.
- Jenness, D., *The Economics of Cyprus. A Survey to 1914*, McGill University Press, Montreal 1962.
- Jennings, R. C., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Press, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1993.

- John, I. St., *Disraeli and the Art of Victorian Politics*, Λονδίνο 2010.
- Kalmar, I. D., “Benjamin Disraeli, Romantic Orientalist”, *Comparative Studies of Society and History*, 47:2 (2005), σσ. 348-371.
- Karageorghis, V., Michaelides, D., (επιμ.), *The Development of the Cypriot Economy. From the Prehistoric period to the Present Day*, Lithographica, Λευκωσία 1996.
- Kark, R., “Millenarism and agricultural settlement in the Holy Land in the nineteenth century”, *Journal of Historical Geography*, 9:1 (1983), σσ. 47-62.
- Kasaba, R., Keyder, Ç., Tabak, F., “Eastern Mediterranean Port Cities and Their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects, and Nation-states”. *Review (Fernand Braudel Center)* 10:1 (1986), σσ. 121–135.
- Kasbarian, S., “The Armenian Community in Cyprus at the Beginning of the 21st Century: from Insecurity to Integration”, στο Varnava, A., Coureas, N., Elia, M. (επιμ.), *The Minorities of Cyprus: Development Patterns and the Identity of the Internal-Exclusion*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2009, σσ. 175-191 .
- Katsiaounis, R., *Labour, Society and Politics in Cyprus during the second half of the nineteenth century*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1996.
- , “Social and Political change in Cyprus: 1878-1924”, *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXI, Λευκωσία 1995, σσ. 223-251.
- Keeda, P., *Escaping the Holocaust: The Route to Nyasaland*, University of Sydney, Νοέμβριος 2012 (αδημοσίευτη μελέτη).
- Kelling, G. H., *Countdown to Rebellion. British Policy in Cyprus, 1939-1955*, Greenwood Press, Νέα Υόρκη 1990.
- Keser, U., “Turkish Assistance activities for the Jewish Immigrants and Jewish Immigrant Camps in Cyprus during Second World War”, *Ege Academic Review*, 9: 2 (2009), σσ. 735-758.
- Keshishian, R., “Armenian community of Cyprus: 6th Century AD to the Present Day”, *Cyprus Today* (Ιανουάριος - Απρίλιος 2002).
- Knepper, P., “The British Empire and Jews in nineteenth century Malta”, *Journal of Modern Jewish Studies*, 9:1 (2010), σσ. 49-69.
- King, C., “A courteous and well-conducted community: The Dukhobors in Cyprus, 1898-1899”, *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, XXIX (2003), σσ. 255-277.
- Kitromilides, P. M., “The Dialectic of Intolerance: Ideological Dimensions of Ethnic Conflict” στο Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the culture and political thought of south-eastern Europe*, Variorum 1994, XII, σσ. 5-30.

—, “Greek Nationalism in Asia Minor and in Cyprus”, *Πρακτικά Β’ Κυπριολογικού Συνεδρίου*, Νεώτερο Τμήμα, Λευκωσία 1987, σσ. 204-214.

Kochavi, A., “The struggle against Jewish immigration to Palestine”, *Middle Eastern Studies*, 34:3 (2006), σσ. 146-167.

—, *Post-Holocaust Politics: Britain, the United States and Jewish Refugees, 1945-1948*, North Carolina University Press, Λονδίνο 2001.

Kushner, T., Knox, K., *Refugees in an Age of Genocide. Global, National and Local Perspectives during the Twentieth Century*, Frank Cass, Λονδίνο-Πόρτλαντ 1999.

Kuznets, S., “Economic Structure and Life of the Jews” στο Lo, St., Weyl, E. Gl., (επιμ.), *Jewish Economies. Development and Migration in America and Beyond*, τ. 1, Transaction Publishers, New Jersey 2012, σσ. 1-106.

Kyrris, C. P., *History of Cyprus. With an introduction to the Geography of Cyprus*, Λευκωσία 1996.

—, “Symbiotic Elements in the History of the two Communities of Cyprus”, *Proceedings of International Symposium on Political Geography, 27-29 February 1976 Nicosia*, Λευκωσία 1976, σσ. 127-166.

—, “The Jewish Community and the rise and fall of some urban agglomerations in Cyprus under the Ottoman rule”, *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. Α (1966), σσ. 175-181.

Lavender, D., *The Story of Cyprus Mines Corporation*, Καλιφόρνια 1962.

Laub, M., *Last Barrier to Freedom. Internment of Jewish Holocaust Survivors on Cyprus, 1946-1949*, Judah L. Magnes Museum, Berkley 1985.

Lee, E. S., “A Theory of Migration”, *Demography*, 3:1 (1966), σσ. 47-57.

Levene, M., “The Balfour Declaration: A case of Mistaken Identity”, *English Historical Review* (1992), σσ. 54-77.

Leventis, Y., “Self-Government-Enosis or Immediate Enosis: The Influence of Zakhariadis on the Shift in Akel’s Strategy (November 1948 – January 1949)”, στο Solomou, E., Faustmann, H., (επιμ.), *Colonial Cyprus 1878-1960. Selected Readings from the Cyprus Review*, University of Nicosia, Λευκωσία 2010, σσ. 137-147.

Lewis, B., *Notes and Documents from the Turkish Archives. A Contribution to the History of the Jews in the Ottoman Empire*, Ιεροσόλυμα 1952.

Loizos, P., “The Progress of Greek Nationalism in Cyprus, 1878-1970”, στο John Davis (επιμ.), *Choice and Change: Essays in Honour of Lucy Mair*, Λονδίνο 1974, σσ. 114-133.

London, L., *Whitehall and the Jews 1933-1948. British Immigration Policy and the Holocaust*, Cambridge University Press 2000.

Lowe, C. J., Dockrill, M. L., *The Mirage of Power, British Foreign Policy 1902-1922*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1972.

Lowenthal M., (επιμ.), *The Diaries of Theodor Herzl*, The Dial Press, Νέα Υόρκη 1956.

Meyer, A. J., *The Economy of Cyprus*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ 1962.

Mavratsas, C., “The Armenians of Cyprus. A Study in Ethnic Identity and Institutions. Research Prospectus and Preliminary Report”, στο *Chypre hier et aujour d’hui entre Orient et Occident. Échanges et relations en Méditerranée orientale. Actes du Colloque tenu à Nicosia 1994*, Λυών, Παρίσι 1996.

Mavrogordatos, G. Th., “Greek-Cypriots and Jews in Exodus: A Novel of Israel by Leon Uris” στο Giorgos Kazamias και Giorgos Antoniou (επιμ.), *Historical Perspectives on Cypriot-Jewish Relations*, Λευκωσία 2015, σσ. 86-92.

Marrus, M. R., *The Unwanted. European Refugees from the First World War through the Cold War*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 2002.

Matoff der Parthogh, L., *Samovar on the Table* (υπό έκδοση, 2016).

Maxoudian, N., “A Brief History of the Armenians in Cyprus”, *Armenian Review* 27:4 (Απρίλιος 1975), σσ. 378-416.

Meredith, D., “The British Government and Colonial Economic Policy, 1919-1939”, *The Economic History Review*, 28 (1975), σσ. 484-499.

Metzer, J., *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge University Press 1998.

Miners, N., “Industrial development in the colonial empire and the imperial economic conference at Ottawa 1932”, *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 30 (2002), σσ. 53-76.

Morgan, T., *Sweet and Bitter Island, A History of the British in Cyprus*, I. B. Tauris, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2010.

Nadan, A., *The Palestinian Peasant Economy Under the Mandate: A Story of Colonial Bungling*, Harvard University Press, Cambridge 2006.

Nevzat, A., *Nationalism amongst the Turks of Cyprus: The First Wave*, Academic Dissertation, Faculty of Humanities, Department of History, University of Oulu, Φινλανδία 2005.

Nir, Y., “Jewish ‘Colonies’ on Cyprus on the Eve of the Twentieth Century: Reality or Fatamorgana”, *Mentalities*, 14:2 (1999), σσ. 22-30.

Oberhammer, E., *Die Insel Cypem*, Μόναχο 1903.

- Ofer, D., “Holocaust survivors as Immigrants: The Case of Israel and the Cyprus Detainees”, *Modern Judaism*, 16:1 (1996), σσ. 1-23.
- Ohana, D., “The Mediterranean Option in Israel: An introduction to the thought of Jacqueline Kahanoff”, *Mediterranean Historical Review*, 21:2 (2006), σσ. 239-263.
- O’ Kell, R., *Disraeli: The Romance of Politics*, University of Toronto Press, Τorónton 2013.
- Orr, C. W., *Cyprus under British Rule*, Λονδίνο 1918.
- Ovendale, R., “The Palestine Policy of the British Labour Government 1945-1946”, *International Affairs*, 55: 3 (1979), σσ. 409-431.
- Panayi, P., “Ethnic minority creation in Modern Europe: Cyprus in context” στο Varnava, A., Coureas, N., Elia, M. (επιμ.), *The Minorities of Cyprus: Development Patterns and the Identity of the Internal-Exclusion*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2009, σσ. 1-23.
- Panteli, S., *Place of Refuge. The History of the Jews in Cyprus*, Elliott & Thompson, Λονδίνο 2003.
- , *A New History of Cyprus*, Λονδίνο 1984.
- , *Historical Dictionary of Cyprus*, The Scarecrow Press, Lanham 1995.
- Papadopoulos, Th., “Note on the Jewish Colonies in Cyprus”, *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. Λ (1966), σσ. 183-184.
- , *Social and historical data on population (1570-1881)*, Λευκωσία 1965.
- Pappe, I., *A History of Modern Palestine, One Land, Two Peoples*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2004.
- Pattie, S., “New Life in an Old Community: Armenians in 20th Century Cyprus”, Varnava, A., Coureas, N., Elia, M. (επιμ.), *The Minorities of Cyprus: Development Patterns and the Identity of the Internal-Exclusion*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2009, σσ. 160-174.
- , *Faith in History, Armenians Rebuilding Community*, Ουάσινγκτον D.C. 1997.
- Patzert, R.W., *Running the Palestine Blockade. The Last Voyage of the Paducah*, Airline Publishing, Shrewsbury 1994.
- Penslar, D. J., “Theodor Herzl, Charisma and Leadership”, στο Freeze, Ch.Y., Fuks Fried S., Sheppard, E. R., (επιμ.), *The Individual in History, Essays in Honor of Jehuda Reinharz*, Brandeis University Press, Μασαχουσέτη 2015, σσ. 13-27.

—, *Zionism and Technocracy. The Engineering of Jewish Settlement in Palestine, 1870-1918*, Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis 1991, σσ. 41-59.

Potter, D., «Η Κύπρος επαρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», *Ιστορία της Κύπρου (εκδιδόμενη υπό την διεύθυνσιν Θεόδωρου Παπαδόπουλλου)*, τ. Β' (Αρχαία Κύπρος), Λευκωσία 2000, σσ. 763-864.

Pugh, A., *Recollections of Mary Pugh Née Diacono (1918-2009)*, Australia 2010, http://www.konteaheritage.com/files/Kontea_Recollections_Mary_Pugh_2009_V2.pdf (αδημοσίευτη μελέτη).

Rabinowicz, O. K., *A Jewish Cyprus Project. Davis Trietsch's Colonization Scheme*, Herzl Press, Νέα Υόρκη, 1962.

Radford, R. A., “The Economic Organisation of a P.O.W. Camp”, *Economica, New Series*, 12:48 (1945), σσ. 189-201.

Ran, D., “The contribution of Jewish-German Immigrants to Maritime Development in Israel” στο Nadav Kashtan (επιμ.), *Seafaring and the Jews*, Frank Cass & Company Ltd, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2001.

Rappas, A., “The Elusive Polity: Imagining and Contesting Colonial Authority in Cyprus during the 1930s”, *Journal of Modern Greek Studies*, 26: 2 (Οκτ. 2008), σσ. 363-397.

Reiman, A., “Commerce in the Courts: Italian Jews and the Consular Court System in Nineteenth Century Egypt”, *International Workshop “Jewish Commercial Cultures in Global Perspective”*, 11-12 Οκτωβρίου 2015 Ινδιανάπολη (αδημοσίευτη μελέτη).

Reuveni, G., “Prolegomena to an “Economic Turn” in Jewish History” στο Reuveni, G., Wobick-Segev, S. (επιμ.), *The Economy in Jewish History. New Perspectives on the Interrelationship between Ethnicity and Economic Life*, Νέα Υόρκη 2001, σσ. 1-20.

Richter, H. A., “The Cypriot Communist Party and the Comintern”, στο Solomou, E., Faustmann, H., (επιμ.), *Colonial Cyprus 1878-1960. Selected Readings from the Cyprus Review*, University of Nicosia, Λευκωσία 2010, σσ. 91-110.

Rizopoulou-Egoumenidou, E., “The economy of Cyprus under Ottoman rule with special emphasis on the late 18th and early 19th centuries”, στο Karageorghis, V., Michaelides, D., (επιμ.), *The Development of the Cypriot Economy. From the Prehistoric period to the Present Day*, Lithographica, Λευκωσία 1996, σσ. 193- 207.

Roth, C., “The Economic History of the Jews”, *The Economic History Review*, 14:1 (1961), σσ. 131-135.

—, “The Jews in the Defence of Britain”, *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, 15 (1939-1945), σσ. 1-28.

—, *The House of Nasi. The Duke of Naxos*, Φιλαδέλφεια 1948.

—, “The Jews of Malta”, *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, 12 (1931), σσ. 187-251.

Rooth, T., *British protectionism and the international economy: overseas commercial policy in the 1930s*, Κέμπριτζ 1993.

Roshwald, A., *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923*, Νέα Υόρκη 2001.

Rozen, M., “People of the Book, People of the Sea: Mirror Images of the soul”, στο Rozen, M., (επιμ.), *Homelands and Diasporas. Greeks, Jews and their Migrations*, I.B. Tauris, τ. 2, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2008, σσ. 35-81.

Schaary, D., “The Social Structure of the Cyprus Detention Camps: 1946-1949”, *Studies in Zionism*, 3:2 (1982), σσ. 273-290.

Schabel, C., “Religion”, στο Nicolaou-Konnari, A., Schabel, C., (επιμ.), *Cyprus Society and Culture 1191-1374*, Leiden-Boston 2015, σσ. 157-218.

Seltenreich, Y., Katz, Y., “Between the Galilee and its Neighbouring Isle: Jules Rosenheck and the JCA Settlements in Cyprus, 1897-1928”, *Middle Eastern Studies*, 45:1 (2009), σσ. 87-109.

Shaftesley, J. M., “Nineteenth-century Jewish Colonies in Cyprus”, *The Jewish Historical Society of England*, 22 (1970), σσ. 88-107.

Shaw, S. J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Νέα Υόρκη 1991.

Shenhav, Y. A., *The Arab Jews: A Postcolonial Reading of Nationalism, Religion, and Ethnicity*, Stanford University Press, Καλιφόρνια 2006.

Sherman, A. J., *Island of Refuge. Britain and Refugees from the Third Reich 1933-1939*, Λονδίνο 1973.

Simpson, J-H., *Refugees, Preliminary Report and Survey*, Λονδίνο 1938.

Slonim, E., *Lemons from Paradise*, Plattform Historia, Βουδαπέστη 2012.

Sokolow, N., *History of Zionism, 1600-1918*, τ. 1-2, Longmans, Green and Co., Λονδίνο 1919.

Stein, L., *The Balfour Declaration*, Λονδίνο 1961.

Stein, S. A., “Jews, Plumes, and Global Commerce in the Modern Period”, Reuveni και Wobick-Segev (επιμ.), *The Economy in Jewish History*, σσ. 174-186.

—, “ “Falling into Feathers”: Jews and the Trans-Atlantic Ostrich Feather Trade”, *The Journal of Modern History*, 79:4 (2007), σσ. 772-812.

—, “Mediterranean Jewries and Global Commerce in Modern Period: On the Trail of the Jewish Feather Trade”, *Jewish Social Studies*, 13:2 (2007), σσ. 1-39.

Stewart, D., *Theodor Herzl*, Doubleday & Co., Νέα Υόρκη 1974.

Stone, D., *The Liberation of the Camps: the end of the Holocaust and its Aftermath*, Yale University Press, New Haven 2015.

Storrs, R., *A Chronology of Cyprus*, Λευκωσία 1930.

—, *Orientations*, Nicholson & Watson, Λονδίνο 1943.

Tæuber. I. B., “Cyprus: The Demography of a Strategic Island”, *Population Index*, 21:1 (1955), σσ. 4-20.

Temperley, H., “Disraeli and Cyprus”, *The English Historical Review*, 46:182 (Απρ. 1931), σσ. 274-279.

The Jewish communities of the world; demography, political and organizational status, religious institutions, education, press, Institute of Jewish Affairs, Λονδίνο 1959.

Trivellato, F., *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in Early Modern Period*, Yale University Press, New Haven 2009.

Trusted, H., *The Statute Laws of Cyprus: in force on the 31st of March 1949*, Λονδίνο 1950.

Tsoutsouki, Chr., “Continuity of National Identity and Changing Politics: The case of the Maronite-Cypriots”, στο Varnava, A., Coureas, N., Elia, M. (επιμ.), *The Minorities of Cyprus: Development Patterns and the Identity of the Internal-Exclusion*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2009, σσ. 192-228.

Trietsch, D., *Jüdische Emigration und Kolonisation*, Βερολίνο 1923.

—, *Cypern. Eine Darstellung seiner Landesverhältnisse, besonders in politischer und wirtschaftlicher Beziehung*, Φρανκφούρτη 1911.

Valério, N., “Some Remarks about Growth and Stagnation in the Mediterranean World in the XIXth and XXth Centuries”, *The Journal of European Economic History*, 21:1 (1992), σσ. 121-133.

Varnava, A., *British Imperialism in Cyprus, 1878-1915. The Inconsequential Possession*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2009.

—, “Disraeli and Cyprus: Oriental and Imperial Fantasy and *Realpolitik*”, Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, 34, Λευκωσία 2008, σσ. 411-449.

—, “The Maronite community of Cyprus: past, present and future”, *Al-Mashriq: A Quarterly Journal of Middle East Studies*, 1:2 (Σεπτέμβριος 2002), σσ. 45-70.

Vereté, M., “The Balfour Declaration and Its Makers”, *Middle Eastern Studies*, 6:1 (1970), σσ. 48-76.

Vizetelly, E., *From Cyprus to Zanzibar by the Egyptian Delta. The adventures of a Journalist in the Isle of Love, the Home of Miracles, and the Land of Cloves*, Λονδίνο 1901.

Vital, D., *A People Apart. The Jews in Europe 1789-1939*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1999.

—, “The assassination of Lord Moyne”, *Transactions and Miscellanies, Jewish Historical Society of England*, 27 (1978-1980), σσ. 72–83.

Wasserstein, B., “The British Government and the German Immigration 1933-1945”, στο Gerhard Hirschfeld (επιμ.), *Exile in Great Britain. Refugees from Hitler’s Germany*, Humanities Press, New Jersey 1984, σσ. 63 – 81.

Yiangou, A., *Cyprus in World War II, Politics and Conflict in the Eastern Mediterranean*, Λονδίνο 2010.

Διαδικτυακές πηγές

http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20727.pdf, προσπ. 28.5.2014.

https://chrystantzani.wordpress.com/2014/01/27/daniel_misan_corfu_holocaust_survivor/, προσπ. 30.1.2014.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

Aliyah	Στα εβραϊκά σημαίνει «άνοδος» και στον ιουδαϊσμό αρχικά χρησιμοποιείτο για να δηλώσει την ανηφορική πορεία προς τα Ιεροσόλυμα. Στη συνέχεια, προσαρμόστηκε στην εθνικο-θηρησκευτική ορολογία και υποδηλοί τη μετανάστευση των Εβραίων προς την Παλαιστίνη.
Donum	Οθωμανική μονάδα μέτρησης του εμβαδού ενός τεμαχίου γης. Αντιπροσώπευε την έκταση της γης η οποία μπορούσε να οργωθεί από ένα ζεύγος βοδιών την ημέρα, και ισοδυναμούσε με το ελληνικό στρέμμα. Στην Κύπρο απαντάται ως κυπριακό στρέμμα ή σκάλα και ισοδυναμεί με 1338 τετραγωνικά μέτρα.
Κιμπούτς	Εθελοντική συλλογική κοινότητα, κυρίως αγροτική. Στο κιμπούτς δεν υπάρχει ιδιωτικός πλούτος και η κοινότητα είναι υπεύθυνη για τις ανάγκες όλων των μελών των οικογενειών που την απαρτίζουν.
Κουλό	Μονάδα μέτρησης δημητριακών σε ογκομετρικό δοχείο
Προστάθι (ή evlek)	Υποδιαίρεση του κυπριακού στρέμματος. Ισοδυναμεί με 334,45 τετραγωνικά μέτρα. Ένα κυπριακό στρέμμα ισοδυναμεί με 4 προστάθια.
Σοχέτ	Ο εκτελών τις τελετουργικές σφαγές (shechita) θηλυκών ζώων και πουλιών για τις διατροφικές ανάγκες των Εβραίων σύμφωνα με τους ιουδαϊκούς νόμους.
Yishuv	Η εβραϊκή κοινότητα ή το σύνολο των Εβραίων κατοίκων στην Παλαιστίνη πριν την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ το 1948.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α: Μονάδες μέτρησης και μετατροπή τιμών

Τιμή	Αντίστοιχη τιμή	Μονάδα
Εκτάσεις γης		
1 donum	4	Προστάθια
	1338	τετραγωνικά μέτρα
	0,1338	εκτάρια
1 εκτάριο	10000	τετραγωνικά μέτρα
Μονάδες μέτρησης βάρους		
1 οκά	1,2700586	κιλά (kg)
1 κοιλό (kilé) σιτάρι	21	οκάδες (okes)
1 κοιλό κριθάρι	16	Οκάδες
1 κοιλό βρώμη	13	Οκάδες
1 quintal (εκατόκιλο)	50,84	κιλά (kg)
Συναλλαγματικές ισοτιμίες		
1 κυπριακό σελίνι (shillings)	9	πιάστρες (copper piastre)
1 κυπριακή λίρα	180	πιάστρες
1 κυπριακή λίρα	1	στερλίνα
1 στερλίνα	26,28	φράγκα (Gold Standard System)
1 παλαιστινιακή λίρα	1	στερλίνα
1 κυπριακό σελίνι	50	μιλς παλαιστινιακά
1 κυπριακή πιάστρα	5,55	μιλς παλαιστινιακά

**ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β: Η νομοθεσία ρύθμισης της εισόδου και εγκατάστασης μεταναστών
στην Κύπρο από το 1878 μέχρι το 1939**

	Έτος	Νόμος
1.	1882	Vagrants Exclusion Law
2.	1919	Former Enemy Aliens Prevention of Entrance Law (επίσης Deportation of Former Enemy Aliens (Amendment Bill), 1919, and Non-Ferrous Metal Industry Law, 1919)
3.	1920	Passports (False Representations) Law
4.	1921	Former Enemy Aliens Law, Prevention of entrance into Cyprus Laws, 1919 and 1921 [με ισχύ μέχρι τον Αύγουστο του 1922]
5.	1921	Aliens Law
6.	1922	Missionary Educational and Medical Alien Regulation Law
7.	1923	Passports Law
8.	1924	British nationality and Status of Aliens (Fees) Law
9.	1926	Former Aliens (Disabilities Removal) Law
10.	1936	Immigration Law
11.	1936	Immovable Property Acquisition (Aliens) Law
12.	1937	Immigration (Amendment) Law
13.	1939	Immigration (Amendment) Law
14.	1939	The immigration (Registration of Aliens) Regulations

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ: Δαπάνες JCA ανά αγρότη σύμφωνα με την έκθεση Rosenheck
 Πηγή: ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck

Είδος δαπανών	Σύνολο φράγκα	Σύνολο £
Θεριστικές μηχανές	2544	96.80
Εργαλεία συγκέντρωσης χόρτου (τσουγκράνες)	1000	38.05
Αροτρα	1320	50.22
Κάρα	3272	124.50
Αγελάδες	7875	299.65
Πρόβατα	4125	156.96
Μοσχάρια	1900	72.29
Φυτείες/καλλιέργειες	6900	262.55
Κατοικίες	5625	214.04
Στάβλοι	5250	199.77
Αχυρώνες	3000	114.15
Εξωτερικά κτήρια	4500	171.23
Αποθήκη σιτηρών	6000	228.31
Κοτέτσι	1350	51.36
Κουζίνα	1125	42.80
ΣΥΝΟΛΟ	55786	2122.75

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ: Παραχωρηθέντα δάνεια από την JCA για τις δαπάνες των γεωργών στο τσιφλίκι του Μαργό το 1913 σύμφωνα με την έκθεση Rosenheck (σε φράγκα)

Πηγή: ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck

Έποικοι	Θεριστικές μηχανές	Εργαλεία συγκέντρωσης χόρτου (τσουγκράνες)	Άροτρα	Κόπρα	Αγελάδες	Πρόβατα	Μοσχάρια	Φυτείες/καλλιέργειες	Κατοικίες	Στάβλοι	Αχυρόνες	Εξωτερικά κτήρια	Αποθήκη σιτηρών	Κοτέτσι	Κουζίνα	ΣΥΝΟΛΟ
Algazi	0	0	0	0	0	0	0	175	0	0	0	0	0	0	0	175
Berdichevsky	0	50	137	250	375	0	275	200	0	875	0	250	0	75	125	2612
Berdichevsky M.	0	50	0	300	375	0	0	250	1125	875	0	250	375	75	0	3675
Estrine	212	50	137	50	375	375	125	250	0	0	0	250	375	75	0	2274
Guinsberg L.	0	50	0	0	375	0	0	325	0	0	625	0	0	0	125	1500
Guinsberg Is.	0	0	137	0	375	375	0	250	0	0	675	0	375	0	0	2187
Guinsberg Mo.	212	50	87	0	375	375	0	300	0	0	0	0	375	75	0	1849
Guinsberg J.	212	50	0	237	375	0	0	300	0	0	0	250	0	75	125	1624
Guinsberg M.	212	50	0	237	375	375	125	225	1125	0	200	250	375	75	0	3624
Hayati	0	0	0	0	0	0	0	200	0	0	0	0	0	0	0	200
Katz Ab.	0	0	0	0	375	0	0	100	0	875	0	0	0	0	0	1350
Katz	212	50	137	237	375	0	125	250	0	0	0	250	375	75	0	2086

Kowo	0	0	0	0	0	0	0	200	0	0	625	250	0	0	0	1075
Kanetopsky	0	0	0	0	0	375	0	100	0	0	0	0	0	0	0	475
Louria Moise	212	50	0	300	375	375	375	300	0	0	0	250	375	75	0	2687
Louria Marco	212	50	0	0	375	0	0	250	1125	875	0	250	375	75	0	3587
Mirimovitch e	0	50	0	237	375	375	125	300	0	0	0	250	375	75	0	2162
Naimark M.	212	50	137	50	375	375	125	300	0	0	0	250	375	75	125	2449
Naimark Y.L.	0	50	137	300	375	375	0	300	1125	875	0	250	375	75	125	4362
Rozio	0	0	0	0	0	0	0	250	0	0	0	0	0	0	0	250
Rosenchein M.	0	50	0	0	0	0	0	300	0	0	625	250	375	0	125	1725
Rosenchein B.	0	50	137	0	375	0	0	300	0	0	0	0	0	75	125	1062
Rosenchein V.	0	50	137	300	375	0	0	300	1125	875	0	250	375	75	0	3862
Saul	0	0	0	0	0	0	0	200	0	0	0	0	0	0	0	200
Gaberof	212	50	137	0	375	0	125	300	0	0	250	250	0	75	125	1899
Tourek	212	50	0	237	375	375	250	125	0	0	0	250	375	75	0	2324
Yosselef	212	50	0	300	375	0	250	325	0	0	0	250	375	75	125	2337
Zaidman	212	50	0	237	375	375	0	225	0	0	0	250	375	75	0	2174
ΣΥΝΟΛΟ	2544	1000	1320	3272	7875	4125	1900	6900	5625	5250	3000	4500	6000	1350	1125	55786

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε: Δάνεια για κοινοτικές δαπάνες στους εποίκισμούς της JCA το 1913 σύμφωνα με έκθεση Rosenheck (φράγκα και £)

Πηγή: ΚΣΑ: J15/5423, Έκθεση Rosenheck

Μαργό				Τσόμλεκτζι				Κούκλια				ΣΥΝΟΛΟ φράγκα		ΣΥΝΟΛΟ £ sh					
Είδος δαπάνης	Κόστος φράγκα	Κόστος £	Κόστος sh	Είδος δαπάνης	Κόστος φράγκα	Κόστος £	Κόστος sh	Είδος δαπάνης	Κόστος φράγκα	Κόστος £	Κόστος sh								
Μπανιέρα και πηγάδια	42	4	1	Αρδευτικά έργα	500	20	16	Αγορά σπιτιού Wilcocks	150	6	0								
Αρδευτικά έργα	150	6	0	Αποξήρανση για δενδροφύτευση δασικών φυτών	100	4													
Μηχανή για άρδευση	220	12	7	Δενδροφύτευση 3.000 ελαιοδένδρων	700	29	2												
Ασφάλιστρα	80	4	2	Σχολικό κτήριο	150	6													
Σχολικό κτήριο	140	8	4	Μπανιέρα	100	4													
Ασφάλιστρα βοοειδών	25	10	0																
Σπίτι γιατρού και φαρμακείο	75	3	0																
Στάβλοι	50	2	0																
Καμίνι	8	1	12																
Ιατροφαρμακευτική περίθαλψη	40	4	1																
ΣΥΝΟΛΟ	830	55	7		1550	63	18		150	6	0	2679	125	5					

**ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΤ: Το σύνολο των εποίκων και εργατών στους εποίκισμούς της JCA,
1899-1927**

Πηγή: Jewish Colonization Association, *Rapports de l' Administration Centrale au Conseil d' administration*
1899-1927

Έτος	Έποικοι/αγρότες			Εργάτες
	Μαργό	Τσόμλεκτζι	Κούκλια	
1899	13	-	-	
1900	9	-	-	
1901	7	-	-	
1902	5	1	-	4 από Mikveh Israel
1903	4	1	Δεν αναφέρεται	7 από Mikveh Israel
1904	12	1	Δεν αναφέρεται	10 Ρώσοι πρόσφυγες
1905	12	1	1	
1907	7	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	
1919	25	7	6	
1920	23	7	3	
1921	23	6	6	
1922	18	6	6	
1923	14	6	6	
1924	11	5	6	
1925	8	5	6	
1926	8	5	4	
1927	5	3	3	

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ζ: Στρεμματικές καλλιέργειες και απόδοση στα κτήματα της JCAΠηγή: Jewish Colonization Association, *Rapports de l' Administration Centrale au Conseil d' administration.*

Έτος	Σιτάρι			Κριθάρι			Βαμβάκι		
	Έκταση (εκτάρια)	Απόδοση κίλά ανά εκτάριο	Σύνολο	Έκταση (εκτάρια)	Απόδοση κίλά ανά εκτάριο	Σύνολο	Έκταση (εκτάρια)	Απόδοση κίλά ανά εκτάριο	Σύνολο
1901	117	305.04	35690	40	406.72	16268.8	Δ/Α	Δ/Α	Δ/Α
1905	195	432.14	84267	307	406.72	124863	Δ/Α	Δ/Α	Δ/Α
1907	262	391.468	102565	138	467.728	64546.46	Δ/Α	Δ/Α	Δ/Α
1908	303	482.98	146343	221	258.2672	57077.05	39	5	195
1919	773	216.07	167022	304	284.704	86550.02	64	5.95	380.8
1920	588	305.04	179364	263	305.04	80225.52	116	6.8	788.8
1926	Δ/Α	Δ/Α	75904	Δ/Α	Δ/Α	144995.7	Δ/Α	Δ/Α	487

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Η: Σχέδιο εποικισμού CFC - Η διανομή και εκμετάλλευση γης ανά έποικο

Πηγή: ΚΣΑ: BK/27645, "Bericht der Cyprus Farming Company Ltd, Juni 1935"

ΤΥΠΟΣ «Α» ΕΠΟΙΚΟΥ Μικτή Οικονομία (40 Στρέμματα)		
ΔΙΑΝΟΜΗ ΠΕΡΙΟΧΗΣ	Στρέμμα	Σημειώσεις
Αυλή και κτίρια	1	Επίσης και για επαγγελματικά μη καταρτισμένους
Χωράφια για φρούτα, λαχανικά και πατάτες	1,5	
Πορτοκαλεώνες	10	
Άλλες καλλιέργειες φρούτων	5	
Αμπέλια (επιτραπέζια σταφύλια)	2,5	
Χωράφια, τροφή, κηπευτικά	20	
ΣΥΝΟΛΟ	40	

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Θ.1 : Σχέδιο εποικισμού CFC- Εκτίμηση δαπανών ανά έποικο

Πηγή: ΚΣΑ: BK/27645, "Bericht der Cyprus Farming Company Ltd, Juni 1935"

Απαραίτητο κεφάλαιο για τον εποικισμό	£
1. Επενδυτικό κεφάλαιο	1126
2. Κεφάλαιο κίνησης	90
3. Απόθεμα για κόστος ζωής στον 1 ^ο χρόνο	30
4. Απόθεμα για αυξημένο κεφάλαιο κίνησης	30
ΣΥΝΟΛΟ	1276

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Θ.2 : Σχέδιο εποικισμού CFC- Η επένδυση κεφαλαίου ανά έποικο
 Πηγή: ΚΣΑ: BK/27645, "Bericht der Cyprus Farming Company Ltd, Juni 1935"

ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΕΠΕΝΔΥΣΗ ΤΩΝ £1126								
Γη και κτίρια	£	Ζώα	£	Μηχανήματα/ εργαλεία	£	Φυτείες	£	Σύνολο
1. 40 στρέμματα γη προς £6	240	Μουλάρι	30	Αγροτικά οχήματα	10	Φυτεία ιδιωτικής καλλιέργειας (Εσπεριδοειδ ή 10 στρέμματα)	250	
2. Οικιακά ¹⁵⁹⁶ και επιχειρησιακά κτίρια	225	Αγελάδα	35	Μηχανήματα καλλιέργειας	16			
		200 κόττες	20	Κηπουρικά εργαλεία και εργαλεία χειρός	14	Φρούτα (5 στρέμματα)	60	
3. Αναλογία στην εγκατάσταση νερού	180					Αμπελοκαλλιέργεια, κήπος, σπόροι	40	
4. Θερμοκήπιο	6							
ΣΥΝΟΛΟ	651		85		40		350	1126

¹⁵⁹⁶ Η οικία προβλεπόταν ότι θα αποτελείτο από δυο υπνοδωμάτια με κουζίνα, στάβλο, κοτέτσι, αποθήκη και υπόστεγο για μηχανήματα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Σχέδιο CFC για εποικισμό- Τα εκτιμώμενα κέρδη σε διάστημα εννιαετίας

Πηγή: ΚΣΑ: BK/27645, "Bericht der Cyprus Farming Company Ltd, Juni 1935"

		1 ^{ος} και 2 ^{ος}	3 ^{ος} 4 ^{ος} 5 ^{ος}	6 ^{ος}	7 ^{ος} και 8 ^{ος}	9 ^{ος}	Παρατηρήσεις
		χρόνος	χρόνος	χρόνος	χρόνος	χρόνος	
Ε Σ Ο Δ Α	1. Από γεωργία και κτηνοτροφία	55	55	55	Το κέρδος του 7 ^{ου} – 9 ^{ου} χρόνου αυξάνεται σταδιακά και στον 9 ^ο χρόνο φτάνει τις £ 254	55	1) Πορτοκάλια £ 200 (10 στρέμματα) Φρούτα 50 £ (5 στρέμματα)
	2. « τη γαλακτοκομία	25	33	33		33	
	3. « την εκτροφή κοτόπουλων	25	25	25		25	
	4. « την καλλιέργεια λαχανικών	115	115	115		115	
	5. « τα αμπέλια		20	20		20	
	6. « πορτοκάλια και φρούτα			75		75	
		£ 220	£ 248	£ 323		£ 498	

Ε Ξ Ο Δ Α	1. Για αγορά ζωτροφής	31	31	31		31	
	2. « φυτά και σπόρους						
	3. « μισθούς	24	24	24		24	
	4. « ασφάλειες						
	5. « αγορά λιπάσματος	20	20	30		2) ²⁾ 95	2) Μεγαλύτερη δαπάνη σε μισθούς για συγκομιδή, διαλογή και συσκευασία των εσπεριδοειδών και φρούτων, όπως και λιπάσματος κτλ.
	6. « νερό	3	4	4		4	
	7. « αγορά κοτόπουλων	11	12	15		15	
	8. « επισκευές, ανταλλακτικά κ.ά.	23	23	22		22	
	9. « απόσβεση	5	5	5		5	
		17	18	28		28	
			20		20		
	£ 134	£ 137	£ 179		£ 244		
ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΚΕΡΔΟΣ	£ 86	£ 111	£ 144		£ 254		

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Κ: Αφίξεις και αναχωρήσεις πλοίων το 1946 και 1947 που μετέφεραν Εβραίους «παράνομους» μετανάστες στην Κύπρο
 Πηγή: AJDC: CYP 45-49/1/1/3/CYP.10

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΠΛΟΙΟ Ή ΟΜΑΔΑ	ΑΦΙΞΕΙΣ	ΑΝΑΧΩΡΗΣΕΙΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΑ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΑ
1946				
11 Αυγούστου	Yagour	754	----	
11 Αυγούστου	Henrietta Sold	532	----	
13 Αυγούστου	Katriel Taffe	599	----	
15 Αυγούστου	The '23'	820	----	
3 Σεπτεμβρίου	The 4 Freedoms	973	----	
22 Σεπτεμβρίου	Palmach	594	----	
21 Οκτωβρίου	Bracha Fold	515	----	
31 Οκτωβρίου	Latrun	1279	----	
26 Νοεμβρίου	Knesseth Israel	3854	----	
3 Δεκεμβρίου	Group A	----	297	
8 Δεκεμβρίου	Haffiah	772	----	10692
10 Δεκεμβρίου	Group B	----	755	
11 Δεκεμβρίου	Group C	----	504	
19 Δεκεμβρίου	Group D	----	500	
30 Δεκεμβρίου	Group E	----	755	8178
1947				
9 Φεβρουαρίου	Lenegev	681	----	8859
9 Φεβρουαρίου	Sick	----	21	
15 Φεβρουαρίου	Group F	----	796	8042
16 Φεβρουαρίου	Hannapil Haalmoni	804	----	
20 Φεβρουαρίου	Serena Wrecks	----	346	8500
28 Φεβρουαρίου	Arlosorov	1387	----	
9 Μαρτίου	Avril	600	----	
12 Μαρτίου	Shabtay Losinki	459	----	10946
16 Μαρτίου	Group G	----	750	10196
30 Μαρτίου	Meledeth	2538	----	
3 Απριλίου	Group H	761	----	
15 Απριλίου	Theodor Herzl	1411	----	14906

23 Απριλίου	Shaar Yishuv	----	1186	13720
17 Μαΐου	Hatikvah	1457	----	
20 Μαΐου	Group I	357	----	15534
24 Μαΐου	Harday Hagataeth	----	697	14837
ΣΥΝΟΛΟ		21147	6607	

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Λ: Εισαγωγές προϊόντων για εσωτερική κατανάλωση στην Κύπρο κατά το 1947

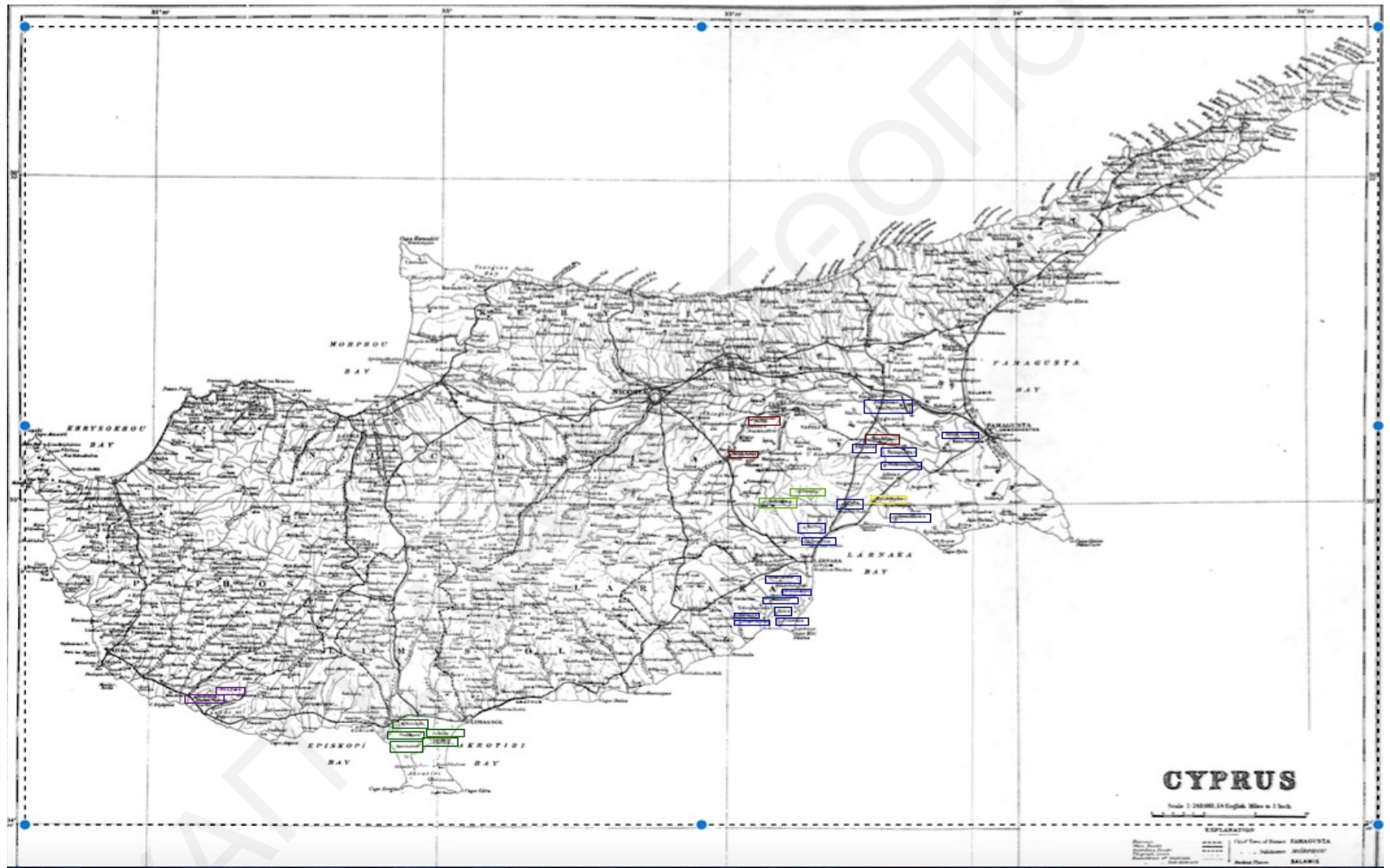
Πηγή: *Cyprus Blue Book 1946*, σσ. 261-321.

Είδος	Σύνολο εισαγωγής στην Κύπρο	Ποσότητα που εισήχθηκε για τα στρατόπεδα	Αξία εισαγωγής (λίρες)	Αξία προϊόντων που εισήχθηκε για τα στρατόπεδα (λίρες)
Μακαρόνια	19 cwt	15 cwt		
Τυρί	1137 cwt	2 cwt		
Κονσερβοποιημένο γάλα	17633 cwt	239 cwt		
Σκόνη γάλακτος	460 cwt	298 cwt		
Φρέσκα φρούτα (από Παλαιστίνη, Βρετανική Νότια Αφρική, ΗΠΑ και κυρίως Συρία)			3398	77
Αποξηραμένα φρούτα			1201	71
Κονσερβοποιημένα φρούτα			500	4
Κακάο	306 cwt	1 cwt		
Καβουρδισμένος καφές	3 cwt	1 cwt		
Διάφορα είδη ποτών	1981 γαλόνια	1058 γαλόνια		
Μπισκότα και ψωμί			29983	6961
Μπισκότα σοκολάτας			3068	200

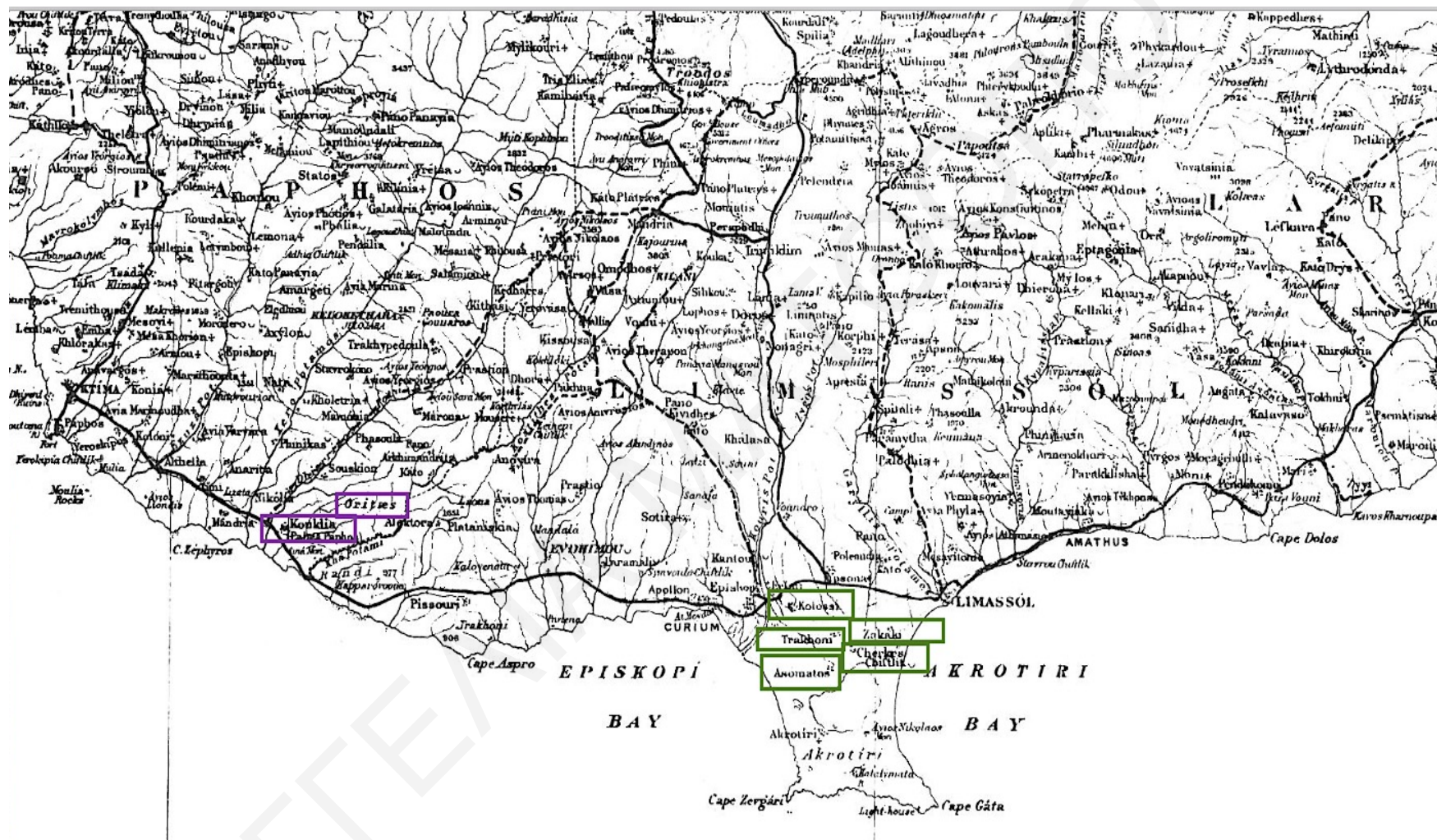
Είδος	Σύνολο εισαγωγής στην Κύπρο	Ποσότητα που εισήχθη για τα στρατόπεδα	Αξία εισαγωγής (λίρες)	Αξία προϊόντων που εισήχθη για τα στρατόπεδα (λίρες)
Μαρμελάδες, τζέλλυ			2684	1072
Καραμέλες, τόφι, ζαχαρωμένα αμύγδαλα			60073	236
Συντηρημένο ψάρι σε άλμη, πίκλα ή αποξηραμένο			3961	9
Φρέσκο ή κατεψυγμένο ψάρι			513	420
Ψάρι σε κονσέρβα, λάδι ή πάστα ντομάτας			89001	102
Κονσερβοποιημένο ψάρι			89001	102
Εφόδια σε κονσέρβες, μπουκάλια, καπνιστά ή αποξηραμένα			19101	11114
Φαγητό και άλλα είδη			1985	707
Τσιγάρα	230601 οκάδες	22 οκάδες		
Χαλιά			4812	432
Ένδυση			18396	14615
Μετάξι			966	58
Παπούτσια	5565 ζευγάρια δερμάτινα παπούτσια και σανδάλια		76485	3954

Είδος	Σύνολο εισαγωγής στην Κύπρο	Ποσότητα που εισήχθηκε για τα στρατόπεδα	Αξία εισαγωγής (λίρες)	Αξία προϊόντων που εισήχθηκε για τα στρατόπεδα (λίρες)
Φάρμακα			23899	374
Σαπούνι	1277 cwt	262 cwt	11058	1632
Οδοντιατρικά είδη			375	35
Έπιπλα			12314	932

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Μ.1: Χάρτης εβραϊκών εγκαταστάσεων 1883-1948

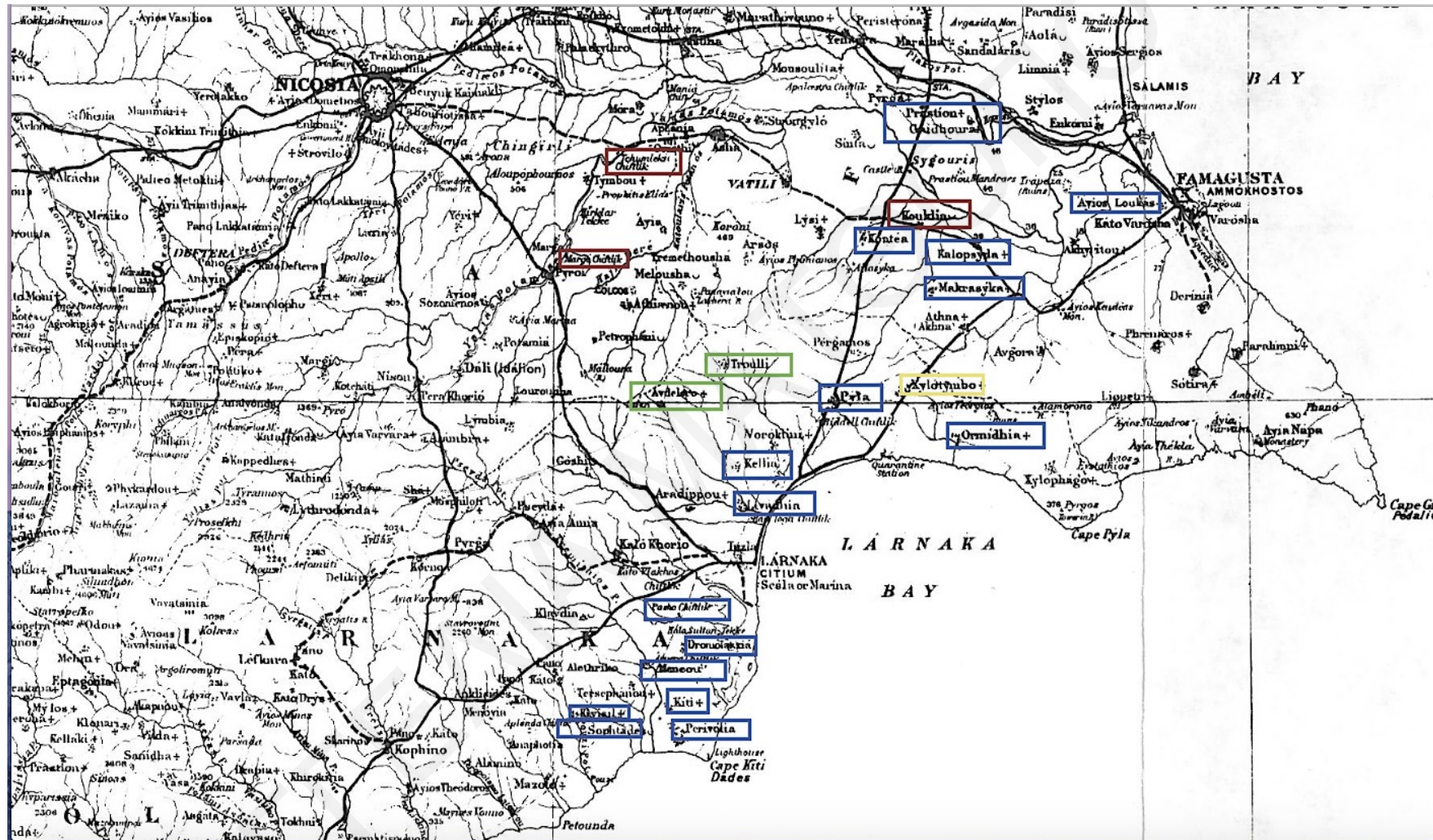
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Μ.2: Χάρτης εβραϊκών εποικισμών στην Πάφο (1883-1887) και εκτάσεων κτήματος Φασουρίου (1933)

Εποικισμοί στους Ορείτες και Κούκλια Πάφου (1883-1887)

Περιοχές εκτάσεων γης της Κυπρο-Παλαιστινιακής Εταιρείας Φασουρίου (1933)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Μ.3 : Χάρτης εβραϊκών εγκαταστάσεων Λευκωσίας, Αμμοχώστου και Λάρνακας (1895-1948)

Εποικισμοί Jewish Colonization Association στο Μαργό, Τσόμλεκτζι και Κούκλια Αμμοχώστου (1895-1935)

Αγορασθείσες εκτάσεις γης, πορτοκαλέωνες και εγκαταστάσεις Εβραίων σε Λάρνακα και Αμμόχωστο (1933-1948)